

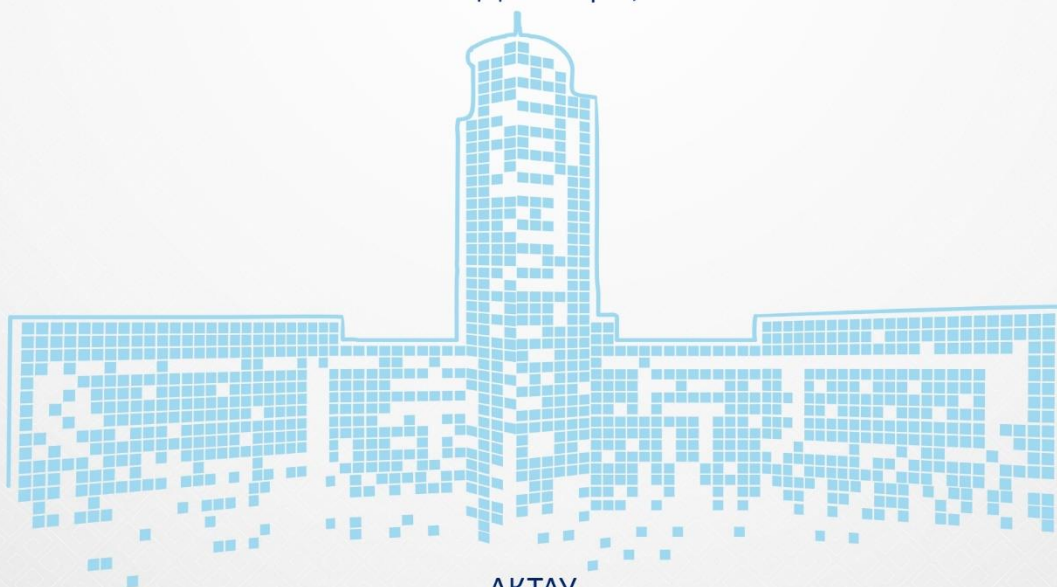

ҚАЗАҚСТАН
ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ

30 ЖЫЛ

YESSENOV FORUM «ЖАҢА МАҒЫНАЛАР»
атты халықаралық форумның материалдары
2-3 желтоқсан, 2021

YESSENOV FORUM «NEW MEANINGS»
материалы международного форума
2-3 декабря, 2021

АҚТАУ

**YESSENOV FORUM «ЖАҢА МАҒЫНАЛАР»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФОРУМНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ**

2-3 ЖЕЛТОҚСАН, 2021

**YESSENOV FORUM «NEW MEANINGS»
МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ФОРУМА**

2-3 ДЕКАБРЯ, 2021

АҚТАУ

**ӘОЖ 338
ББК 65.9
Ү 46**

**Есенов университетінің президенті Б.Б. Ахметовтің
жалпы редакциялауымен**

**Редакциялық алқа:
Е.Т.Нұрмағанбет, А.М. Джанисенова**

«YESSEN OV FORUM «ЖАҢА МАҒЫНАЛАР» атты халықаралық форумның материалдары – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 2021, – 481 б.

ISBN 978-601-308-546-3

Жинақта ғылыми зерттеулерді, ғылым мен білім берудегі ақпараттық технологияларды дамыту мен қолданудың практикалық нәтижелерін қарастырады. Сондай-ақ жоғары сапалы экономикалық өсімді қамтамасыз ету өзекті мәселелер қарастырылады. Экономикалық және құқықтық жүйелерді басқарудағы өзекті мәселелерін және оның проблемаларын шешуге, сондай-ақ студенттер мен профессор-оқытушылар құрамының кәсіпкерлік белсенділігін дамыту сұрақтары қарастырылады.

Жинақ зиялы қауым өкілдеріне, ғалымдарға, оқытушылар мен білімалушыларға арналған.

**ӘОЖ 338
ББК 65.9**

© Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және
инжиниринг университеті, 2021

ISBN 978-601-308-546-3

СЕКЦИЯ 1
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ – ТАПСЫРМАЛАРДЫ
ШЕШУГЕ АРНАЛҒАН ЖАҢА БАҒЫТ

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ Д.А.ҚОНАЕВТЫҢ
110 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ ХАЛҚЫНЫҢ ДАҢҚТЫ ҚАЙРАТКЕРІ

Жаулин К.М.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Қай халықтың да әр заманда өзіне тұлға тұтар айбынды да даңқты қайраткерлері болады. Қазақ халқы үшін XX ғасырдың басындағы Алаш азаматтары шыбын жандарын шүберекке түйіп, қазақтың дербес ұлттық автономиясын құру үшін күресті, одан кейін оның Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы болып құрылуына, оның шекарасының бүгінгі аумақта бекітілуіне тікелей атсалысты. Сөйтіп олар XX ғасырдағы қазақ мемлекеттігінің негізін салуға бар күшін салды. Армандарына жете алмаса да, ұлтының жүрегінде өшпестей із қалдырды. Одан кейін кешегі кеңестік кезеңде тоталитарлық жүйеге қызмет істей жүріп, ұлтына қолдан келгенше қызмет еткен тұлғаларды да ұмытуға болмайды.

Халқына қадірлі болып, елдің есінде қалған, есімі мәңгі ұмытылмайтын сондай тұлғалардың бірі – Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев.

Д. А. Қонаев – аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, КСРО, бірнеше шет ел ордендері мен медальдерінің иегері. XX ғасырдағы Қазақстанда қызмет еткен мемлекет қайраткерлерінің ішінде Д.А.Қонаевтың орны ерекше бөлек. Ол коммунистік жүйеге қызмет еткенмен, Одақтың құрамындағы республикамыздың дамуына қолдан келгенше еңбек сіңірді, көптеген игі істерімен абырой мен даңққа бөленді, қазақ халқы мен республикасын дүниежүзіне танымал етті. Соншалықты күрделі кезеңде өмір сүріп, қызмет етсе де, Д. А. Қонаев Қазақстанның экономикасын, әлеуметтік өмірін, ғылымы мен мәдениетін дамытуға ерекше еңбек сіңіргені күмәнсіз. Оның еңбегі, азаматтық және ғалымдық болмысы бүкіл бір ұлттың жарты ғасырлық өмірбаянына айналғаны шындық. Ол туралы Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Дінмұхамед Ахметұлы – айрықша ардақтауға лайықты қарымды қайраткер. Сондықтан, біз оны Тәуелсіздікке дейінгі тарихымыздың тегеурінді тұлғасы деп бағалауымыз керек», – деп атап өткен болатын.

Қазақстан Тәуелсіздігін жариялаған кезде-ақ оны әлемдік қауымдастықтың көптен күткен заңды оқиғадай қабылдағаны, оған дейін Қазақстан атының танылып, өзіндік орны бар одақтық республика ретінде қалыптасқандығынан екендігін де мойындамасқа болмайды. Сан ғасырлар бойы езгіге түсіп, небір қиыншылықты көрген халқымыздың есін жиып, қоғамдық-әлеуметтік тұрғыда танылып, экономика мен мәдениеттегі орнын айқындап, алыс-жақын әлемге аударып бастауы да сол Қонаев билік құрған кезеңнен басталғаны баршаға мәлім.

Д.А.Қонаев өз заманының танымал тұлғасы, халқының адал ұлы, Қазақстанның ғана емес, сол кездегі Одаққа танымал саясаткер бола білді. Түрлі деңгейдегі партия және

кеңес қызметін атқара жүріп, кеңестік жүйеге қызмет етсе де, Орталықтың өктем саясатының ығымен кете бермей, өз елінің мүддесін, болашақ ұрпақтың қамын да бір сәт естен шығарған жоқ. Оның есімі Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының тағдырымен тығыз байланысты. Ол өз халқының XX ғасырдағы жүріп өткен жолының ырғағымен ұзақ та күрделі ғұмыр кешті. Д.А.Қонаевты еске алсақ, еліміздегі ғаламат құрылыстар, сандаған кен орындары, зәулім қалалар және Қазақстан тыңын игеру кезеңі көз алдымызда тұрады. Ол, шын мәнінде, өзі өмір сүрген күрделі уақыттың адал перзенті, артында өшпес із қалдырған мемлекетшіл ірі тұлға болды.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев (1912-1993) – аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері, Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі, техника ғылымының докторы, көптеген КСРО және шетел ордендері мен медальдарының иегері. Ол 1912 жылы 12 қаңтарда Алматы қаласында қызметкерлер отбасында өмірге келген. Балдәурен балалық шағы, жастық дәуірі осы әсем қалада өтті. Д.А. Қонаевтың ата-бабалары мал шаруашылығын кәсіп еткен жандар болған. Ауылы Құйған маңайындағы Күрті мен Іле өзені жағалауын мекендеген. Бертінірек келгенде тау бөктеріндегі Алматы өзенінің оң жағалауына тұрақты түрде қоныс тебеді.

Д.А.Қонаев Чернышевский атындағы №19 мектептің бастауыш сыныбында оқыған. Төртінші сыныпты бітірген соң №14 мектепке ауысып, сонда оқиды. Мектепті бітіргеннен кейін, жоспарлау органдарында статист болып жұмыс істеп, кешкілік институттың дайындық курсына оқиды. 1931 жылы Қазақстан өлкелік комсомол комитетінің жолдамасымен Қазақстан Өлкелік комсомол комитеті оны Мәскеу Түсті металл алтын институтына оқуға жібереді. Институтты ойдағыдай бітіріп, тау-кен инженері мамандығын алған Д.А.Қонаев Балқаш мыс қорыту комбинатының Қоңырат руднигіне жұмысқа орналасып, онда бұрғылау станогының машинисі, цех бастығы, рудниктің бас инженері және оның директоры болып істейді. Екінші дүниежүзілік соғысының қиын күндерінде ол тылдағы жұмысты ұйымдастыруда іскерлігімен көзге түседі. «Алтайполиметалл» комбинаты бас инженерінің орынбасары, Риддер руднигінің және КСРО қорғасын мырыш өнеркәсібінің ең ірі кәсіпорындарының бірі Лениногор кен басқармасының директоры қызметтерін атқарады.

1942-1952 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасының орынбасары болып қызмет етеді. Осында жүргенде Қазақстан ғалымдары оған зор сенім көрсетіп, оны Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі және оның президенті етіп сайлайды. Тау кен ісі саласының ірі ғалымы Дінмұхамед Ахметұлы республика ғылымының дамуы жолында зор еңбек сіңіреді. Ғылыми-ұйымдық жұмыстарды жақсарту, ғылыми зерттеулердің негізгі салаларын білікті кадрлармен нығайту шаралары оның басшылығымен жүзеге асырылды. Д.А.Қонаев 1955-1960 және 1962-1964 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы, 1960-1962 және 1964-1986 жылдары Қазақстан коммунистік партиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы болды.

Ол Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін өркендету жолына өзінің білімін, мол тәжірибесін және ұйымдастырушылық қабілетін аянбай жұмсай білді. Бірнеше мәрте КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. КОКП-ның XIX съезінен бастап кейінгі съездерінің бәріне делегат болып сайланды. Парламент және партия делегациясын басқарып, әлденеше рет шетелдерде болып қайтты. 1956 жылы КОКП Орталық комитетінің мүшесі болды. Партияның XXIII съезінде ол СОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросының мүшелігіне кандидат, ал XXVI съезде мүше болып сайланды. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының мүшесі болды.

Қаншалықты күрделі, идеологиялық қысымшылықта әрі тоталитардық жүйеде қызмет атқарғанымен, Дінмұхамед Қонаев өз заманының ұлы саясаткері бола білді. Ол

Қазақстанның экономикасын, әлеуметтік саласын, ғылымын, ұлттық мәдениетін дамыту ісіне айтулы еңбек сіңірді. Түрлі деңгейдегі партия және кеңес қызметін атқара жүріп, Орталықтың өктем саясатының ығына жығыла бермей, қажет жерінде ел мүддесін, болашақ қамын да бір сәт естен шығарған жоқ. 1960 жылдар басында Н.С. Хрущевтің озбырлығымен Өзбекстанға беріліп кеткен қазақ жерінің біраз бөлігін қайта қайтарып алуы соның айқын бір дәлелі еді.

Мақаламыздың басында айтып кеткеніміздей, алаш азаматтарының асыл арманын жүзеге асыруда кешегі кеңес дәуірінде де ардақтыларымыздың атсалысқандары айдай анық. Ол Қазақстанда неміс автономиясын құруға қарсы шығып, Маңғыстаудай қойнауы құтты мекенді көрші елдердің қанжығасына байлап жіберуге бейіл болған кеңестік саясатқа ырық бермей, көзінің қарашығындай сақтап қала алған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтай халқының сүйікті ұлының болғанын қазіргі ұрпақ мақтанышпен еске алады, ешқашан ұмытпайды. Ал тәуелсіздік алғаннан кейін осынау территорияны тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ресми түрде бекіттіріп, әлемдік құқық мойындаған мемлекеттік шекараны баянды еткені баршамызға аян.

Осындай халқының адал ұлы, көрнекті қайраткерінің қызметтен кетуі ел тарихында елеулі оқиға болып қалды. 1985 жылы СОКП Орталық Комитетінің Бас Хатшысы болып М.С.Горбачевтің келуіне байланысты 1986 жылы желтоқсан айында Дінмұхамед Қонаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшылығынан босатылды. Небәрі 18 минутқа созылған пленумда оның орнына Ульяновск облысынан келген Г.В.Колбин отырғызылды. Орталықтың жүргізіп отырған осындай әділетсіз саясатына қарсы республика жастары өз қарсылықтарын білдіріп алаңға шықты. Бұл әйгілі Желтоқсан оқиғасына ұласқаны баршаға мәлім.

«Адамға жазаның ең үлкені – жұмыссыз қалдыру» – деген ұлт тұлғасы елдік үшін аянбай еңбек етті. Содан болар «Орысты ренжетсең Мәскеуге шабады, қазақты ренжітсең қайда шабады? Өзіңнің алдына айналып келеді, Асанбай. Орыстың артында Мәскеу бар. Қазақтың артында Мәскеу жоқ, қазақтың Мәскеуі – біздерміз, Асанбай, қолыңнан келгенше қазақты жылатпауға тырыс, қорлыққа берме. Қорлыққа көнген халық зорлыққа да көнетін иісалмас, ынжық болып кетеді. Ұлт өзінің мүддесін өзі қорғай алатын дәрежеге жетуі керек. Кезінде қазақтың жанын сақтап қалсақ екен дедік қой... Біз ол дәуірден өттік. Енді қазақтың рухын, намысын сақтауымыз керек», – деген еді Асанбай Асқаровқа.

Ұлт тарихын зерделеуде кейінгі өскелең ұрпаққа ата тарихымыз бен оны жасаушы тұлғалар туралы, олардың артында қалған мұрасы мен келелі ой-тұжырымдарын зерттеп-жеткізу, ұлт перзенттерін ұлықтау – абыройлы парыз. Қазақ зиялы қауымының өкілдері біздің қоғамымызда шоқ жұлдыздай жарық шоғырын құрайды. Үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, оның алар бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны, оған қосқан үлесін саралай отырып сараптау, тағылымдық жақтарын ашып көрсету, бағалау маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген. Тарихтың қай кезеңінде болсын олар, өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген. Ол, ол ма, белгілі бір мағынасында олардың өздері де халық тарихының тұтас бір дәуіріне татыған, халқының бағытынан

жаңылмай тәуелсіздікке бастайтын жолын нұрландырған ел тарихының шамшырақтары болған», - деп тұлғалардың тарихтан алар орнын ашып көрсетеді.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев Республика партия ұйымын басқарған ширек ғасырға жуық уақыт ішінде өзінің үлкен мәдениеттілігімен, иманжүзді ізеттілігімен танылып, халық дәстүрін жақсы білетін, тағылымы терең, ой өресі биік жан екенін көрсетті. Кейін мемлекет ісінен қол үзген кезде де ол білімдар білікті жан ретінде елде жүріп жатқан реформа бағыттарын, қоғамды демократияландыру қажет екенін терең сезініп, қолдай білді. Өзі өмір сүрген күрделі уақыттың адал перзенті бола білген абзал азамат 1993 жылы тамыздың 22-інде, 82 жасқа қараған шағында кенеттен қайтыс болды.

Д.А.Қонаев туралы замандастары, көрнекті қоғам қайраткерлерінің лебіздерін тыңдап көрелік:

«Димекен – өз заманының перзенті болған ірі тұлға. Ол кісінің артықшылығын да, кемшілігін де біз сол заманнан бөле-жара қарауға қақымыз жоқ. Қонаев есімі Қазақстан халқымен бірге жасары анық, ақиқат. Ол кісі – бәрімізге ұстаз болған ұлы адам» (Н.Назарбаев);

«Мейірім шуағы мол, пейілі кең халықтың перзенті болудан асқан бақыт жоқ. Сол халық – қазақ халқы. Елінің өткенін ұмытпай, келешегі үшін қалтқысыз еңбек еткен перзенті бар халық та бақытты. Сол перзент – Дінмұхамед Қонаев» (Джавахарлал Неру);

«Қазақстанның өрлеу мен гүлденудің ең жоғарғы дәрежесіне жеткен кезеңі – Қонаев билік басына келген жылдар. Қонаев өте сауатты басшы бола білді. Кез келген мәселені шешуде үнемі батылдық пен көрегендік танытып отыратын тұлға болды» (Асанбай Асқаров);

«Оның өмір жолы тек бір адамзаттың ғана емес, күллі бір ұлттың бір ғасырлық өмірбаянына айналғаны мойындамасқа болмайтын шындық. Қалайық, қаламайық әлденеше он жылдар бойы көзқаракты дүние Қонаев аталған жерде Қазақстан, ал Қазақстан аталған жерде Қонаев бар деп ұқты» (Әбіш Кекілбайұлы).

Д.А.Қонаев өзінің «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты ғұмырнамалық кітабында: «...Мен тәңірі сыйға тартқан біраз жасқа келдім. Еңкейіп отырмын деп, еңсемді түсірмеймін. Ат жалын тартып мінген азамат шақтан алдыма қойған бар арман, бар мақсат – өзіңмен еншілес болу еді, халқым. Ол ниет орындалды. Қалтқысыз қызмет етуге, аманатыңа адал болуға, адам баласына қиянат жасамауға, ала жіптен аттамауға тырыстым. Соңғы демім таусылғанша алақаны аялы, жаны саялы елім, саған, алтын бесігім – жерім, саған қызмет етуден танбаймын», – деп жазды.

Д.А.Қонаевтың қоғамдық-саяси, ғылыми еңбегі – Тәуелсіз Қазақстанның болашақ ұрпақтары үшін де өлшеусіз үлгі, қашан да өнеге. Өйткені, жас ұрпақ ата-бабаларынан бері келе жатқан халқының ерлік және еңбек даңқын, орасан тәжірибесін біліп өсуі, одан үлгі алып ержетуі لازم. Сол ата-бабалардың ерлік істерін кешегі тоталитарлы кеңестік кезеңнің өзінде ақыл-оймен жалғастырып, елі үшін елеулі еңбек сіңірген Д.А.Қонаевтай азаматтардың елге жасаған жақсылығын үйрене отырып қана бүгінгі тәуелсіздігіміздің бағасын біле алады және оны баянды қылу жолында әрекет етеді.

Қазіргі кейбір адамдар кешегі кеңестік кезеңге топырақ шашып, оны тұтастай жоққа шығаруға тырысады. Алайда, ол кезең де – біздің тарихымыз, біздің тағдырымыз болды. Өткенді қайта оралта алмаймыз. Кеңестік идеология мен саясаттың небір құйтырқылықтары болғанымен, сол кезеңде де қазақ қоғамы бір орнында тұрып қалған жоқ, елмен бірге дамыды. Экономикасы, білімі мен мәдениеті өсті. Оны жасаған да, басқарған да өз азаматтарымыз, білімді де бекзат аталарымыз бен ағаларымыз. Олардың тәжірибесі, өмір жолы мен өнегесі қазіргі жас ұрпақ үшін ауадай қажет екенін ұмытпауымыз керек.

Д.А.Қонаев: «Мен өзімнің, сондай-ақ замандастарымның өмірін жарты ғасырдан астам уақыттан бері мүшесі болып келе жатқан Коммунистік партиядан, оның мұратты істерінен бөліп қарай алмаймын. Біз революция жеңісін (базбіреулер мансұқтаса да) халықтың әл-ауқатын жақсарту арқылы ғана емес, сонымен бірге адам санасына қайырым, рахым, мейірім, шапағат, кішілік, кісілік сияқты ізгілік рухын егу арқылы да баянды етуге ұмтылды. Сондықтан да олар малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы деп өмір кешіп келеді. Өзін-өзі әркім-ақ бақытты ете алады, ал біреуді бақытты етуге екінің бірі тәуекел ете бермейді. Басқаның бақыты деген сөз – халықтың бақыты деген сөз. Бұл – бір. Екіншіден, ертеңін ойлаған ел қазына жиюға ынтықпайды, кемелденуге ұмтылады. Біз барынша елдің келешегін соған үндедік. Өшкенімізді жаңғыртып, өлгенімізді тірілтуге тырыстық. Өскен, өркендеген ел қатарлы басын мұнар шалса да, іргесін сыз алмас ғимараттар, сәулетті сарайлар, тарих елшісі – музейлер салып, мәдениетке талпындық», – деп, ағынан жарыла баяндайды.

Д.А.Қонаев түрлі қызмет атқара жүріп ғылымнан бір сәтке де қол үзген емес. Ол 1948 жылы техника ғылымдарының кандидаты, ал 1963 жылы докторы ғылыми дәрежесіне диссертацияларды сәтті қорғады. Кандидаттық диссертацияның негізінде оның бірнеше ғылыми еңбектер: «Қоңырат руднигіндегі бұрғылау-жару жұмыстары» (1949), «Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты карьерлерінде кен қазу жұмыстарының технологиясын жетілдіру» (1966), «Қазақстанда кен қазу жұмыстарының ашық әдістерін дамыту» (1950) және т.б. аса құнды еңбектер жазды. Оның ғылыми еңбектері кезінде жоғары бағаланып, 1942 жылы «Қазақ КСР-і Жезқазған ауданының кен орындары» атты ғылыми еңбегі үшін Мемлекеттік сыйлықпен, ал 1958 жылы Орталық Қазақстанның металлогендік және болжау картасын жасағаны үшін Лениндік сыйлықпен марапатталды. Ұзақ жылғы ізденістердің нәтижесінде 1952 ж. Академияның толық мүшелігіне (академик) сайланады. Сондай-ақ ғалымның ұзақ жылғы ізденістерінің нәтижесі болып табылатын оның артында қалған 200-ден аса ірі ірі ғылыми еңбектері бүгінгі күні де сұранысқа ие.

Сондай ғылым жолындағы табанды ізденісі мен ғылымның қиыншылығымен қатар қызықты да кезеңдері туралы өзі: «...ғылым жолының инемен құдық қазғандай қиындығына да, шексіз мүмкіндігіне де қайран қаламын. Тереңірек үңіліп, сарсыла ізденген сайын, оның тылсым сырларына қаныққан сайын «ындының кеуіп», шөліккей түсесің, арбалғандай алаңсыз «құныға» түсесің. Ғылым деген құдірет осы. Оның түн ұйқыңды төрт бөлгізген ой кемерінен, сол ойдың ел игілігіне айналған жемісін көру қандай бақыт! Мен өзімді сол бақыттың дәмін татқан ғалымдардың бірі болғанымға шүкір деймін», – деп еске алады.

Д.А.Қонаевтың республика ғылымын дамытуға қосқан үлесі туралы академик Б.А. Төлепбаев былай дейді: «Д.А. Қонаев ірі ғалым, әрі ғылымды білікті ұйымдастырушы ретінде Қазақстанның Ғылым Академиясының гүлденуіне көп еңбек етті. Оның басшылығымен ғылыми күштер мен материалдық ресурстар шоғырланған республика өндірістік күштерінің дамуының кешенді мәселелерін шешуде, сонымен қатар ұлт мәдениетінің көтерілуінде ғылыми мекемелердің жұмысы жандана түсті».

Д.А.Қонаев қызметтен кетіп, зейнеткерлікте дамылдаған жылдарында өткен-кеткенді пайымдап, 1992 жылы «Өтті дәурен осылай» деген атпен ғұмырнамалық кітап жазып, көпшілік оқырманның тілегі бойынша оның толықтырылған нұсқасы өзі өмірден өткеннен кейін, 1994 жылы «Ақиқаттан аттауға болмайды» деген атпен қайта басып шығарылды. Сол кітапта автор өзінің республиканың басшылық қызметінде болып, халқына қалтқысыз қызмет еткен жылдарын мынадай негізгі кезеңдерге бөледі.

Біріншісі – сталиндік заман, бесжылдықтардың басталып, индустрияландыру, ұжымдастыру жалпыхалықтық сипат алған кезең. Бұл қазақтың ашаршылыққа ұшырап, «халық жауларын» қуғын-сүргінге түсірген азапты жылдар болды.

Екіншісі – Сталиннің жеке басына табынуының зардаптары әшкереленіп, догматизмнен арыла бастаған кезең. Бұл жылымық жылдарында экономикалық реформа деген тұрпайы тәсіл белең алды. Көптеген мемлекеттік органдардың таратылып, халық шаруашылығы кеңестері ұйымдастырылған және ауыл шаруашылығы органдары құрылымдарының астан-кестені шыққан тұс. Адам алғаш рет ғарышқа ұшып, дүние дүбірге бөлеген жылдар. «Антипартиялық топ» талқандалып, бар биліктің бір кісінің қолына көшкені, Хрущевтің ұрттан ішіп, шайқап төккен шағы.

Үшінші кезең –1964 жылы қазанда КОКП Орталық Комитетінің пленумында Хрущевтің субъективизмі мен валютаризміне күйрете соққы беріліп, оны «тақтан» тайдырған, сөйтіп Брежневтің билігі басталған жылдар, яғни, «тоқырау» деп айдар тағылған кезең болды. Бұл кезеңге Андропов пен Черненко басқарған жылдар да қосылады.

Төртінші – «қайта құру» деп аталған Горбачевтің билік құрған жылдары, жариялылық пен демократия жылымығы ескен, бірақ халқымыздың 70 жыл бойы өткен тарихы аяусыз сыналып, жөнсіз қараланған уақыты.

Мінеки, өзі арасын ашып, нақты сипаттап берген осы төрт кезеңнің соңғы үш кезеңінде Дінмұхамед Қонаев ағамыз 1942 жылдың сәуір айынан 1986 жылдың желтоқсанына дейін республикамыздың басшылық қызметінде болды. Ол кезең туралы аталмыш кітабында ақты – ақ, қараны – қара деп өз пайымымен саралай пайымдайды. Бұл еңбек – халқымыздың жүріп өткен XX ғасырдың жартысын ел басшысының көзімен зерделеген тағылымды еңбек. Бұл кітапта Дінмұхамед Ахметұлы өз замандастарының, ел басқару ісінде үзеңгілес болған тұлғалар мен заманының елеулі қайраткерлері туралы да тебірене баяндап: «Өнеге тұта білсек, сол адамдардың тәжірибесі – өмір мектебі ғой. Оған атүсті қарап, сыртқары тебу – алтынның қолда барда қадірі жоқтың кері. Асыл азаматтарымыздан айырылармыз, ол өмір заңы, бірақ олардың артында қалдырған өшпес ізі – өнегелі ісін ұмытуға қақымыз жоқ. Қайта мақтаныш етуге тиіспіз. Ұрпақ жалғастығы осымен баянды, осымен құдіретті. Сондықтан әл қадірімізше өз заманының үнін жеткізуге, рухын сақтауға, сондай-ақ жақсысын ардақтауға, «әттеген-айын» сабақ боларлықтай салмақтап айтуға күш салдым. Әділін айтуға, ақ сөйлеуге, ақиқаттан аттамауға тырыстым», – деп толғанады. Ұлы тұлғаның артына үшпес із қалдырған ұлы тұлғалар туралы айтқандарын өзіне қатысты айтуға да әбден болады. Сондай бағаға лайық қазақтың Ұлы тұлғаларының бірі де, бірегейі де – Д.А.Қонаевтың өзі екені сөзсіз.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Д.А.Қонаев өмірден өткеннен кейін, яғни 1994 жылдың 24 ақпанында, «Д.А.Қонаевтың есімін мәңгі есте қалдыру туралы» Жарлығын жариялады. Қазіргі күні Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың есімі Алматы және Астана қалаларының көшелеріне, университет пен колледжге берілді. 1992 жылы Д.А.Қонаев атындағы Халықаралық қор құрылды. Оның мақсаты – Қазақстан Республикасының мемлекеттігін нығайту, елімізде жүргізіліп жатқан саяси және экономикалық реформаларға қолдау көрсету, қазақ халқының тарихи, мәдени және рухани мұрасын игеріп, оның өркендеуіне септігін тигізу болатын. Қазақ халқы Ұлы қайраткер тұлғасының есімін ешқашан есінен шығармайды. Туған халқы барда Қайраткерінің есімі де ұлтының туы болып, ел есінде жаңғыра береді!

**ҰҒА АКАДЕМИГІ САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫ ЗИМАНОВТЫҢ 100
ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ
ҰЛТТЫҚ ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗАҢҒАРЫ**

Жаулин К.М.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Ұлт тарихында әр кезеңнің айтулы тұлғалары, ел үшін еңбек сіңіріп, бар саналы ғұмырын мемлекет пен ұлттың ісіне арнаған қайраткерлері болады. XX ғасырдағы ұлттық заң ғылымын дамыту мен тәуелсіз қазақ мемлекетін қалыптастыру ісінің алдыңғы сапында болған сондай санаулы қайраткер тұлғалардың бірі – Салық Зиманұлы Зиманов.

Салық Зиманұлы Зиманов – аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, заңгер ғалым. Заң ғылымының докторы, профессор, Қазақстан

Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі. Қазақстанға еңбегі сіңген ғылым қайраткері, Қазақстан Республикасы мемлекеттік сыйлығының (2002), ҚР Тұңғыш Президентінің мемлекеттік бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының (1993) иегері, «Парасат» орденімен (2002), екі мәрте «Отан соғысы», «Қызыл Жұлдыз» ордендерімен, бірнеше медальдармен марапатталған.

Салық Зиманұлы 1921 жылы қазіргі Атырау қаласында дүниеге келген. Екінші дүниежүзілік соғысқа бастан-аяқ қатысып, қатардағы жауынгерден полк командиріне дейінгі әскери лауазымда қызмет етіп, қан майданнан жеңіспен оралды. 1944-1945 жылдары дивизия командирі, артиллериялық полк командирі болып, әскери қызметтен полковник шенімен босаған. Бүкілодақтық құқық институтын бітіріп (1948), заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесі үшін кандидаттық диссертация қорғады. 1946-1947 жылдары Гурьев облыстық прокуратурасында тергеуші, аға тергеуші, 1947-1948 жылдары Қазақ КСР Прокуратурасы жанындағы ереешк маңызды істер жөніндегі тергеуші қызметін атқарады. 1948-1952 жылдары Қазақстан Ғылым Академиясы құқық секторының аспиранты, аға ғылыми қызметкері, сектор меңгерушісі болды. 1952-1958 жылдары Алматы мемлекеттік заң институтының директоры, Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетінің деканы, 1958-1969 жылдары Қазақстан Ғылым Академиясы Философия және құқық институтының директоры, 1969-1976 жылдары осы институттың бөлім меңгерушісі, құрметті директоры, 1976-1977 жылдары Қазақстан Ғылым Академиясы Төралқасының бас ғалым-хатшысы қызметтерін атқарған. 1995 жылдан Қазақ академиялық университетінің ректоры, 1999 жылдан Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы Төралқасының мүшесі болды. 1990-1995 жылдары Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесіне депутат болып сайланып, Жоғары Кеңес Төралқасының Сыртқы қарым-қатынастар мен парламентаралық байланыстар комитетінің мүшесі, Ардагерлер мен мүгедектер жөніндегі комитет төрағасы болды.

С.З.Зимановтың «Бөкей Ордасының қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбындағы кандидаттық (1950), «XVII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси құрылысы» тақырыбындағы докторлық диссертациялары ұлттық заң ғылымына қосылған қомақты үлес болды. Ол заң ғылымдарының докторы

дәрежесін иеленген алғашқы қазақ болса, қазақтың заң саласы ғалымдарының ішінде алғаш академик атанды.

Салық Зиманұлы шын мәнінде отандық заң ғылымының патриархы болатын, оның қаламынан 300-дің үстінде ғылыми мақала, мемлекет пен заң тарихы саласынан 17 монография жазылса, оның 12-сін жеке өзі жазып, қалғандары телавторлықта жарияланды. Ғалымның биік беделі отандық қана емес, шетелдік әріптестерінің арасында да жоғары болды. Оның заң ғылымы саласындағы беделіне 30-дың үстінде ғылым кандидаты мен 15 ғылым докторын дайындағаны да дәлел бола алады.

«Салық Зиманов надандық пен жемқорлықпен күресте мәңгі лаулайтын от секілді ерекше жаратылыс иесі еді. Оның адами даналығы жоғары болатын, ол бірқалыпты өмір салтын ұстанып, терең парасатымен, тазалығымен, адалдығымен, шынайылығымен, адамсүйгіштігімен ерекшеленетін. Терең білім иесі бола тұра, ол керемет қарапайымдылығын ешқашан да өзгерткен емес», – деп жазды ол туралы әріптесі, профессор Х.Әлжанов.

С.Зиманов – ұлтқа қызмет етудің ерен үлгісін көрсеткен тұлға. Ол нағыз зиялылықтың өкілі еді. XX ғасырдағы қазақ зиялылары – алаш арыстарының азаматтық, мемлекетшілдік, патриоттық идеяларын империя құрамындағы кеңестік кезеңде жібін селдіретпей ұстап, Тәуелсіздік жылдарында лайықты жалғастырған отаншыл, мемлекетшіл буынның өкілі болды.

С.Зимановтың «Қазақтардың 19 ғ-дың 1-жартысындағы қоғамдық құрылысы» (1958), «Қазақстанның 18 ғасырдың соңы мен 19-дың алғашқы жартысындағы саяси құрылысы» (1960), «Шоқан Уәлихановтың саяси көзқарастары» (1965), «Бұқара мен Хиуадағы азаттық идеясынан кеңестік мемлекеттілікке» (1976), «Ұлттық мемлекеттілік пен ұлттардың жақындасуы» (1983), «Кеңестік ұлттық-мемлекеттік құрылыстың теориялық мәселелері» (1987), «Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Парламенті» (1996) еңбектерінің құқық тарихи мен мемлекеттік құрылыс бойынша теориялық маңызы зор.

С.Зимановтың ғылыми зерттеулері, негізінен, мемлекет және құқық тарихы мен теориясына, Қазақстан мен Орта Азия аймақтарындағы ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуына, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің құқықтық мәселелеріне қатысты көкейтесті мәселелерге арналған. Сол сияқты, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев секілді ұлы тұлғалардың саяси, құқықтық көзқарастары, құқық теориясы, қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениеті мен шарифат заңдарына байланысты да бірнеше еңбектері жарық көрді.

Ғалым «Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы» деген мақаласында Абайдың қазақ тарихындағы алатын орнына жоғары баға беріп, қазақтардың әдет-ғұрып заңдарын жетілдіруге қосқан үлесі мен құқықтық саладағы көзқарастарын саралайды. «Абайдың ақындығын билік, шешендік өнерімен ұштастыра қарау міндет. Сонда ғана ұлы адамның ұлылығы биігінен көрінбек. Абайдың өмірбаянын, тарихтағы орнын оның би болып атқарған қызметінен бөліп қарау біржақтылық екені айқын. Солай бола тұрса да, өкінішке орай, бүгінге шейін Абайдың биліктері ол туралы зерттеулерден сырт қалып келді. Оның себебі де бар. Қоғамды топқа емес, қарсылас тапқа бөліп, тап күресін уағыздаған кеңестік идеологияның үстем болған кезеңінде «би» дегенді әшкерелеумен болдық. Оның көшпелі елдің өзіндік мекемесі екендігі, ғасырлар бойы ел тарихының арқауы болғанын біле тұра, оны ғылыми тұрғыдан зерттеуден бас тарттық», – деп әділ баға береді. Осы мақаласында ол ұлы Абайдың жораға түсуі, биліктері ежелден қалған әдет-ғұрып ережелеріне сүйеніп, заманына сай кейбір жаңалық енгізгені туралы кезінде ел арасына кең тараған Абайдың биліктері мен

шешендік сөздерін мысалға келтіріп, талдау жасайды. Олардың маңызына кеңінен тоқталып өтеді.

С.Зимановтың ғылыми ортада жоғары бағаланып, үлкен серпіліс туғызған «КСРО-дағы автономиялау теориясы мен практикасы» (1998) атты зерттеуінде коммунистік алып держава КСРО-ның ыдырауының себептері мен оның бұрынғы автономиялы аумақтары негізінде жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы нақты деректер мен тұжырымдарға сүйене отырып дәлелденеді. Қазақ халқының және Орта Азияның басқа да халықтарының федерациялық кеңестік мемлекет шеңберіндегі автономиялық және одақтас республикалар мемлекеттігінің мәселелерін зерттеді. Ғалымның бұл зерттеулеріне одақтас республикалардың азын-аулақ әрі шектеулі, бірақ қалай дегенмен ұлттық өзін-өзі басқарудың нышандары сақталған «ұлттық мемлекеттілігін» жетілдірудің мәселелері арқау болған.

С.Зиманов – қазақтың әдет-ғұрып заңдарын, әдет құқығын терең зерттеген және кейінгі осы саладағы зерттеулерге соқпақ салған ғалым. Ол «Қазақтың әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері» деген еңбегінде: «Ежелден бекіген, кешегі күнге шейін жүйесін, ереже негіздерін бұзбай бізге жеткен қазақ халқының әдет-ғұрып, жора-жолдарын зерттеу, оған тигізген басқа елдердің мәдениет мұраларының әсерін талдау, соның ішінде шариат әсерін тұжырымды ашу сол қазақ халқының "ескі ережелерінің" құндылығы мен маңыздылығын асыра түседі», – деп тұжырымдайды.

Ғалым қазақтың әдет құқығының дамуын зерттей келе, әсіресе, билер сотының маңызына ерекше мән береді. Билер сотының қазақ қоғамындағы теңдесі жоқ бірегей институт екенін айта келе: «Бір жағынан қоғамдық құрмет пен мәртебенің шыңында тұрған кезде «билер соты» ұғымы кез келген күрмеулі істің ақиқатын табу және сот кесімінің негізі – әділдікке қол жеткізу түсінігімен тең тұратын. Ал, би-қазы атағы аталмыш идеяларды қойылған шарт ретінде емес, өз мінез-құлқының табиғи қағидасы ретінде қабылдаған адамға бұйыратын. Мұндай ұғым халық санасында ғана емес, билер санасында да мығым орнаған. Сондай-ақ билерден сот әділдігін жүзеге асыру үшін даналық, шешендік, өзі теңдес бәсекелестермен тең дәрежеде сұхбаттасу, тарихтағы түрлі әдет-ғұрыптық, соттық-оқиғалық нормалардан хабардар болу, хандар енгізген заңдарды білу талап етілген», – деген қорытынды жасайды.

С.Зиманов іргелі ғылыми зерттеулерінде қазақтың құқық заңдарының, жарғыларының, билер соты секілді бірегей институттың маңызын жан-жақты талдайды: «Қазақ құқығы («жарғы») кең байтақ қыпшақ даласында еркіндік пен бостандық саясында, көшпенділердің дүниетанымы, өзіндік теңдік, өзін-өзі басқару ұғымдарының негізінде қалыптасып, дамыды. Ру ішінде руаралық байланыстарда, сондай-ақ басқару қатынастарында шыншылдық, әділдік және адалдық сияқты моральдық құндылықтарды тәрбиелеп, бекітуге ерекше көңіл бөлінді», – дей келе, оны әлемдік тарихи маңызы бар құқықтық жүйелер арасында өзінің лайықты орнын иемденуге лайық деген түйін жасайды.

Шынында да, кеңестік кезеңде көңіл бөлінбей, ғылыми зерденің назарынан тыс қалған көшпелі өркениеттің қазақ халқына ғана тән бірден-бір рухани құндылығы – қара қылды қақ жарған билер билігінің тарихи тәжірибесін зерделеп, ғылыми айналымға заманәуи дәрежеде ұсынуы ірі оқиға болды. Тәуелсіз жас мемлекетіміздің дербестігін бекемдеп, құқық жүйесіне негіз боларлық халық мұрасын ұтымды пайдалану жолдарын негіздеп, мәселені халықаралық дәрежеге көтеруі шет ел ғалымдарының да назарын аударып, қызығушылығын танытқаны – үлкен жаңалық еді. Бұл тақырыпқа арнаған еңбектерді бірнеше тілге аударып, он томдық монографиялар сериясын шығаруы – ғалымның ұйымдастыруымен жүзеге асқан бірегей ғылыми жоба болатын.

С.Зимановтың «Қазақтардың 19 ғасыдың 1-жартысындағы қоғамдық құрылысы», «Қазақстанның 18 ғасырдың соңы мен 19-дың алғашқы жартысындағы саяси құрылысы» атты көлемді монографиялары қоғамдық ғылымдар әлеміне елеулі сілкініс әкелді. Оларда өткен екі ғасырда өткен көптеген тұлғалардың есімдері аталып, елге құқықтық тұрғыдан қызмет еткен тұстары баяндалады. Бұрын көп адам біле бермейтін тұлғалар мен оқиғалар, қазақтың қоғамдық өмірі, қазақ қоғамының саяси құрылысы мен әлеуметтік өмірі туралы көптеген деректер қамтылып, саяси-құқықтық тұрғыдан талданады. Қазақстанның өткен замандардағы қоғамдық, саяси жүйе-бағыттары туралы тың мәліметтер, ұтымды да тұжырымды ойлар мен пікірлер, тиянақты деректер жұрт назарына ұсынылады.

С.Зиманов – Тәуелсіз Қазақстанның заң шығару, құқықтық қатынастар, құқықтық-демографиялық реформалар жүргізу ісінің басында тұрған дара тұлғалардың бірі. Ол 1990-1995 жылдары Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесіне депутат болып сайланып, Жоғары Кеңес Төралқасының, Сыртқы қарым-қатынастар мен парламентаралық байланыстар комитетінің мүшесі, Ардагерлер мен мүгедектер жөніндегі комитет төрағасы болды. Қазақстанның халықаралық қарым-қатынас мәселелерін заңдастырып, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру, президенттік басқару институтын енгізу, құқықтық-демократиялық реформаларды жүргізу ісіне белсене араласты. 1992-1993 жылдары Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Консультативтік Кеңестің, мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңестің мүшесі болды.

С.Зиманов қай кезде де ел мүддесі, ұлт тағдыры жолында аянбай еңбек еткен, шешуші сәттерде ақиқаттан аттамай, пікірін тура айтып, дәйекті тұжырымын ұсынатын нағыз абыз тұлға болатын. Оның 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы кезінде, тоқсаныншы жылдары империялық лауазым иелерінің қазақ халқының атына айтқан астам пікірлеріне тайсалмай қарсы шығып, ұлт абыройын, ел намысын қорғап қалғаны, орынсыз жалаға дәйекті ойларымен, ойлы да кесімді дәлелдермен тосқауыл қойған ерлік әрекеттері замандастарының есінде.

Еліміз Тәуелсіздік алған кезеңде жасы жетпіске келген егде жасына қарамастан, ширақ бітімімен еліміздің қоғамдық-саяси, ғылыми істеріне белсенділікпен араласып, тәуелсіздікті заңдық-құқықтық тұрғыдан бекемдеу ісіне айрақша үлес қосты. Сол жылдарғы Тәуелсіз Қазақстанның көптеген жаңа заңдарының қабылдануының басында жүрген азаматтардың бірі С.Зиманов болғанын тарих ешқашан ұмытпайды. Қайраткерлік, білімділік, зиялылық қырларымен танылған азамат еліміздің тарихында шешуші роль атқарған «Қазақ КСР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясының» (25.10.1990) жобасын дайындау жөніндегі комиссияны басқарды, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңының» (16.12.1991) жобасын дайындау жөніндегі комиссияның жетекші мүшелерінің бірі болды. Жоғары Кеңестегі Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасын әзірлеу жөніндегі Конституциялық комиссияның мүшесі болып, сарапшылар тобын басқарды. Ол төрт тілде (қазақ, орыс, түрік, ағылшын) жарық көрген 10 томдық «Қазақтың ата заңдары» энциклопедиясына да жетекшілік жасады.

Салық Зиманұлының парламенттегі жұмысын тоқтатқаннан кейін де белсенділікпен еңбек етіп, ғылым жолында қыруар шаруа тындырғаны туралы көрнекті әдебиетші ғалым, филология ғылымдарының докторы, академик Серік Қирабаев былай деп жазады: «Сәкеңнің кітаптары қазақтардың ұлттық санасын оятуға, олардың тәуелсіздік жолындағы күреске белсене қатысуына қызмет етті. Оның соңғы жылдардағы мақалалары тәуелсіздікті орнықтырудың жолдары туралы ақыл-кеңеске толы. Олардың ішінде мемлекеттік тәртіпті нығайту, қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне жете көңіл бөлу, коррупцияға қарсы күресті ашық және тұрақты жүргізу, оны

тудырып отырған жағдайларды ашу, ғылымның қазіргі күйі мен оны жақсарту шаралары туралы ақыл-кеңестер аз емес. Пікірі ашық, батыл ғалым есебінде оның ойындағысын Президенттің атына талай хат жазып жеткізгені де бар. Ол қашан да жаңаны қолдаушы, жаңа идеяны жақтаушы. Қоғамдық дамудың жетістіктері мен олқылықтарын көріп, салыстырып отырады. Бұл жағынан оны Ұлттың жанашыры, оның мұңын мұндап, жоғын түгелдеп отыратын батыры деуге әбден сияды».

Қазақстанның халық жазушысы К.Салықов академик С.Зимановтың азаматтық бітімін былайша тебірене жырлайды:

Сөз құрауы болса ағынды, желісті,
Аз уақытта айқындапты көп істі.
«Шындық қымбат байлықтан да билерге» –
Деп мығымдап жайды айтар өрісті.

Табу қайда сөзінен бір терісті,
Кей жерінде жұртпен ақыл бөлісті.
Қазақтардың билік сотын әлемге
Үлгі еткені сөз болды үлкен келісті.

Абыз аға әр шешімі жүйелі,
Жан толқытты әмбеге арнау тілегі.
Билер сырын асқақтатса дәріптеп,
Қазағым деп соғып тұрды жүрегі...

Ал көрнекті академик Кенжеғали Сағадиев С.Зимановтың қазақ тарихындағы орны туралы былайша әділ баға береді: «Бүгін Салық Зиманов – осы заңгерлер қауымының барлығы бас иетін ақсақалы. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», – деген сияқты, бүгін заң, құқық реформалары туралы аталы сөзді Сәкең айтады, осы саланы басқарып жүрген лауазымы биік азаматтар осы Сәкең келіп жүгінеді. Сәкеңнің өресі өте биік, іргелі ғылымның озық қайраткері екенін кеше Қазақстан егемендік алып, ол туралы декларация қабылдағанда және де дербес еліміздің тұңғыш Ата заңы қабылданғанда көрдік. Жалғыз өзі осы егемендігіміздің іргесін қалайтын негізгі заңдарымызды құрастырып, шетел тәжірибесін молынан пайдаланып, осы қағидалардың дұрыстығын үкіметке де, парламентке де, қала берді бүкіл халыққа да дәлелдеп бергені ерлік емес пе! Тек осы еңбегі үшін Салық Зиманұлының есімі тәуелсіз Қазақстан тарихында мәңгілік қалады және алтын әріппен жазылады».

Осындай ұлы тұлғаның есімін ұлықтап, мәңгі есте қалдыру шараларының туған өлкесі Атырау өлкесінен басталып жатқаны қуантады. Атырау облыстық сотының төрағасы, білікті заңгер Бауыржан Тұрсынұлы Жұмағұловтың бастамасымен С.Зимановтың 100 жылдығы қарсаңында облыс басшылығына Атырау қаласындағы оқу орындары мен көшелердің біріне ғалымның есімін беру туралы бастама көтеріліп, облыстық мәслихат депутаттарының тарапынан қолдау тапты. Жақында қаладағы №37 орта мектепке С.Зимановтың есімін беру туралы Қазақстан Үкіметінің қаулысы шықты, Атырау көшелердің бірінің де ғалымның есімімен аталатын күн де алыс емес деп ойлаймыз. Сондай-ақ Атырау қаласының Нұрсая шағын ауданында көрнекті ғалымның ескерткіші бой көтермекші (мүсіншісі Б.А.Мұқамбетжанов). «Ұлым дейтін елі болмаса, елім дейтін ұлы қайдан болсын» демекші, қайраткер ағаға деген мұндай ұлықтау шаралары алда да жалғаса береді деп ойлаймыз. Шәкіртінің ұстазға деген құрметі болса, осындай болсын.

Біздер С.Зиманов есімін жас кезімізден естіп өстік. Кейін студент кезімізде ағаны кейбір жиналыстарда көріп, сөйлеген сөздерін естіп, атағына тәнті болып жүрсек,

аспирант кезімізде онымен жақынырақ танысудың сәті түсті. Кандидаттық диссертациямның жетекшісі академик М.Қозыбаев арқылы ағамен танысып, кейін ағалы-інілі адамдардай араласып кеттік. Салық Зиманұлы қашан да жайдары қарсы алып, ақыл-кеңестерін беріп, ағалық қамқорлығын аяған жоқ. Мен Атырау облыстық білім басқармасының басшысы болып жүрген кезімде, 2011 жылы облыс әкімінің ұсынысымен ағаның Алматыда өткен 90 жылдық мерейтойына қатысып, облыс әкімі мен Атырау халқының атынан құттықтап, сый-сияпатын ұсынғанмын. Ағамызбен талай рет дәмдес болып, ғибратты әңгімелерін тыңдадық, сый-құрметін көрдік. Адамгершілік кішіпейілдікті, ғалымдық адалдықты, ұстаздық ұлағатты ағамыздан үйрендік. Заңғар тұлғаның өз төрімде отырып, шын көңілімен ақ батасын бергенін қалайша ұмытайын?! Жаңа ғана баспадан шыққан көптомдық кітабына қолтаңбасын жазып, ақ тілегімен ұсынғаны да күні кеше секілді еді. Енді, міне, жайсаң жан, кемел қайраткер, ұлағатты ұстаз туралы естелік айтуға тура келіп отыр.

XX ғасырдың басында азаттық туын көтерген алаштың ардақтысы, ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов: «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын», – деп өзіне уәде беріп, сол жолда мерт болды. Арманына жете алмаса да, артында қыруар еңбегі, өшпес үлгісі қалды. Алаш арысының: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды», «Жұрт пайдасына таза жолмен тура бастайтын ер табылса – қазақ халқы соңынан ерер еді», «Би түзу, билік әділ болсын», «Заң адам пайдасына жазылады, адам заң үшін тумады ғой», «Жұрт әділ болмай, жұрт ісі оңға баспайды», «Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден» деген қанатты сөздері бұл күнде дүйім қазақтың жүрегіне жол тауып, нағыз елім деген ердің өмірлік бағдарламасындай естіледі. Сол арыстардың өсиетін үлгі тұтып, халыққа еткен қызмет жолын жалғастырып, ісімен де, сөзімен де жас ұрпаққа нағыз елжандылықтың, ұлтты сүюдің өнегісін қалдырып кеткен бірегей тұлғалардың бірі Салық Зиманов болды. Туғанына биыл 100 жыл болып отырған Ұлы Тұлғаның еңбектері халыққа қызмет етіп, өскелең ұрпаққа өнеге бола бермек!

ӘОЖ 323 (574)

ҚАЗІРГІ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН

Джанзакова Н.М.

Ғылыми жетекші: Суйменова М.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада еліміздің Қазақстанның болашағы, оның мүмкіндіктері мен мақсаттары, тәуелсіздікке ынтымағы жарасқан, ауыз бірлігі берік халық қана қол жеткізе алатыны сонымен бірге азаматтарымыздың адал еңбегі мен елге деген шынайы құрметі тәуелсіздік тойына жасалған үлкен тартуы, бүгінгі уақыт – елдіктің, егемендіктің, кемелдену мен келешекке құлаш сермеудің тамаша кезеңіне айналуы тиіс екендігі жөнінде жазылған.

Түйінді сөздер: тәуелсіздік елдік, егемендік, ел болашағы, білім, Қазақстан.

Ата-бабамыз армандаған тәуелсіз күн арайлап атып, көк байрағымыз көкке желбіреді. Жас елдің тарихындағы жаңа дәуір өзінің бастауын Тәуелсіздіктен алады. Сондықтан Тәуелсіздік мерейтойы ерекше мәнге ие. Биылғы айтулы жылды жоғары дәрежеде ұйымдастыру және идеологиялық деңгейге жеткізу міндеті тұр. Ел

тарихындағы осындай бірегей белесті толайым табыстармен қарсы алу баршамыз үшін үлкен сын. Тәуелсіздік тойы жалпы халықтық сипатқа ие болып, отандастарымызға айрықша рух беруі керек. Тәуелсіздік тойына әрбір қазақстандық өз үлесін қосуы тиіс. Ол – ауыл шаруашылығында, өндірісте, өнеркәсіпте жұмыс істеп жүрген кез келген отандасымыздың сапалы еңбек етіп, ел игілігін арттыру деген сөз. Яғни, азаматтарымыздың адал еңбегі мен елге деген шынайы құрметі тәуелсіздік тойына жасалған үлкен тарту болмақ. Бүгінгі уақыт – елдіктің, егемендіктің, кемелдену мен келешекке құлаш сермеудің тамаша кезеңіне айналуы тиіс.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев атап өткендей, елімізде халықтың әлеуметтік әлауқатын көтеруге қатысты үлкен шаралар қарастырылған, экономиканы индустриялық инновациялық дамыту бойынша жаңа міндеттер қойылған. Осылардың негізінде тәуелсіздік пен тұрақтылықты, келісім мен бейбіт өмірді нығайта түсетін боламыз. Ел Тәуелсіздігінің 30 жылы ішінде елімізді дүниежүзі танып, Елбасының ерен еңбегінің, сындарлы саясатының арқасында саяси-экономикалық, әлеуметтік табыстарға қол жеткізуге мүмкіндік алдық. Тәуелсіздік – ұлттық тілдің, дәстүрдің, салт-сананың мызғымас тірегі, күші, алтын діңгегі, халықтың бақ жұлдызы.

Біздің Ата Заңымыз – негізгі тәуелсіздік нышандарының бірі. Қазақстанның өз мемлекеттік рәміздері бар. Олар Ту, Елтаңба, Әнұран. Рәміздер егемендікті, бостандықты, дәстүрлерді, тәуелсіздікті көрсетеді. Тәуелсіздік – бұл бүгінгі өмір ғана емес, сонымен қатар, ертеңгі өміріміз – Қазақстанның болашағы, оның мүмкіндіктері мен мақсаттары. Тәуелсіз болу – өз тағдырына жауап беру деген сөз. Тәуелсіздіктің бүгінгі жетістігі – өткен жылдар ішінде елімізде атқарылған жұмыстар мен қол жеткізген уақыттар. Бірақ алдымызда әлі де алар асулар, бағындырар белестер көп. Біз өткен 30 жыл ішінде қандай межеге жеттік, жеткен жетістігімізді 30 жыл ішінде ұрпақ жадында қалдырып, еліміздің болашақ тағдырын, тарихын, салты мен дәстүрін дәріптеу біздің қолымызда. Тәуелсіз ел болғандығымыздың арқасында ғана Қазақстанның сөзі мен ісін бүкіл әлем таныды. Дүниенің бір бұрышында қазақ деген халықтың үлкен істер тындыра алатын өресі мықты, өрісі кең халық екенін әлем білді. Тәуелсіздік – еліміздің егемендігінің айғағы. Көгімізде Тәуелсіздік туы желбіреді. Содан бері 30 жылға таяу уақыт өтті. Осы өшпес жылдар белесінде Қазақстан экономикасы қарыштап дамыды. Саясаттағы сындарлы бағыт өз жемісін беруде. Береке-бірліктің арқасында әлем таныған іргелі мемлекетке айналдық. Ғасырлар бойы арман еткен егемендікті қазақтың басына қонған бағы, астына орнаған тағы деуге болады. Желтоқсанда жарқ еткен жалынды жастар қазаққа азаттық таңын сыйға тартқандай болды. Осылайша күллі жаһанға қазақтың қайратын, айбынын танытты. Қазіргі тәуелсіз Қазақстан – ата-бабаның орындалған шұғылалы арманы, сарғайып күткен сағынышы. Тәуелсіздік таңын аңсаған ата-бабаларымыздың асқақ арманы орындалды десек қателеспейміз. Сондықтан да тәуелсіздік тарихы арнайы әңгімеге үздіксіз тиек боларлықтай ұлы тақырып екендігін қазіргі ұрпақ ешқашан естен шығармауы керек. Тәуелсіздікке ынтымағы жарасқан, ауыз бірлігі берік халық қана қол жеткізе алатынын өткеніміз нақты дәлелдеп берді. Қазір елімізге тыныштық орнап, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман келді деп мақтанышпен айта аламыз. Тәуелсіздігімізді жариялағаннан бергі мезгіл ішінде көптеген елеулі табыстарға қол жеткіздік. Бұл Президенттің жүргізіп отырған парасатты көреген саясатының нәтижесі. Еліміздің тыныштығы мен қауіпсіздігінің, көп ұлтты Қазақстан халқының жарастығы мен ынтымақтастығының арқасы. Еліміздің тәуелсіздігі мен мемлекеттің орныға түсуі, ұлттық қауіпсіздігі, экономикамыздың жедел қарқынмен дами беруі, Қазақстан халықтарының өз болашағына деген берік сенімі, қазіргі замандағы өркениетті қауымдастық ортасында іргелі елге айналуы – стратегиялық негізгі бағыттарды құрайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. — Алматы: Паритет, 2010. — 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. — Астана: Елорда, 2005. — 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. — Алматы: Атамұра, 2006. — 392 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. — № 21 — 18—қаңтар. — 2008.
6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. — Алматы: Қарасай, 2006. — 216 б.

ӘОЖ 323 (574)

ҚАЗАҚСАТАН – ТӘУЕЛСІЗ ЕЛ

Сүйменова М.К.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада еліміздің өркениетті, алпауыт мемлекеттерден қалыспай, тең қадам басуы үшін болашақтың тұтқасын ұстар білімді ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің міндеті екені еліміз егемендігін алып, етек-жеңін жиды, оның одан әрі өркендеуі қоғамымыздың әр азаматының еңбегіне, біліміне, жауапкершілігіне байланысты сонымен қатар әрбір өскелең ұрпақ жеке қабілетіне және кәсіби біліміне сай қоғамымызда өз орнын табуы айтылған.

Түйінді сөздер: тәуелсіздік, еліміз, егемендік, ел болашағы, білім, Қазақстан.

Талай-талай қас батырлар жанын қиып, қорғап қалған, талай арулар махаббат құрбаны болған, талай өзегі өртенген өкінішті жандар мен қуаныштан жүрегі жарыла шаттанған пенделердің куәгері болған қасиетті Отанымыз – Қазақстан!

Қазақсатан – тәуелсіз ел. Сол тәуелсіздік жолында қазақ бабам не көрмеді десеңізші?! Еліміздің басынан азап та, аштық та, сұм соғыста өтті. Әсіресе, XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр тиіп, қайғыға толы кезеңімен есте қалады.

«Өткенімізді ұмытсақ, болашақ бізді кешірмейді» деген ұлы даналық сөз бар емес пе? Осы даналықтың әрдайым жадымызда сақталғанын қалаймын.

Тәуелсіздік – ұлттың, тілдің, дәстүрдің, салт-сананың мызғымас тірегі, күші, алтын дінгегі, халықтың бақ жұлдызы. Тәуелсіздік – арман! Жер бетінде қанша ұлт болса, сонша арман бар. Сол арманға біздің қазақ халқы жетті.

1991 жылы – еліміздің Қазақстан деген атпен бүкіл әлемге алғаш қадам басқан жылы. Сол сәттен бері міне 25 жыл да өте шықты. Қазіргі Қазақстан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі таңда Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлдеқайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикамыздың жедел қарқынмен даму – қазіргі таңда негізгі стратегиялық бағыттар. Бүгінгі Қазақстан – тек өзі орналасқан аймақта ғана емес, бүкіләлемдік проблемаларды талқылауда және шешуде ықпалды рөл атқаратын ел. Қазақстан үшін, қазақ халқы үшін тәуелсіздік

аспаннан түскен сый емес еді. Халқымыз бостандықты аңсап, Тәуелсіздікке зарығып жетті. Тәуелсіздік деген ұлы жеңіске қол жеткізуде әлі де жаңғырып тұрған кешегі Желтоқсанның да септігі аз болған жоқ – студент жастардың көшеге шығып үндеуі және егемендік үшін зардап шегуге дайын екендігін көрсете білуі барша халыққа сенім мен жігер берген болатын.

Қазіргі таңда Тәуелсіздік – барлығымыз үшін ерекше қасиетті күн. Бірліктің, ынтымақтастық пен татулықтың күні. Мемлекетіміздің тәуелсіздігі – ең алдымен халқымыздың бақыты. Алғашқы жылдарда басым мақсаттардың қатарында егемендікті нығайту, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экономикадағы қиыншылықтарға жауап беру болған еді. Сондықтан бүгінгі күні халқымыз өткеннен қалған тарихи өнегені, отансүйгіштікті, ұлтына деген махаббатты жоғалтпай, әрі қарай жастардың патриоттық сезіміне енгізуге ерекше көңіл бөлуі керек деп ойлаймын. Тәуелсіздігімізді жариялағаннан бергі мезгіл ішінде көптеген елеулі табыстарға қол жеткіздік. Еліміздің тыныштығы мен қауіпсіздігі, көп ұлтты Қазақстан халқының жарастығы мен ынтымақтастығы Президентіміздің жүргізіп отырған парасатты көреген саясатының нәтижесі. Тәуелсіздік – еліміздің жаңа дәуірде қол жеткізген барлық табысының қайнар көзі. Бүгінгі күннің жетістіктері осы Тәуелсіздіктің арқасында келді. Отыз жыл ішінде елдің әл-ауқатын көтеріп, төл мәдениетіміз бен мемлекеттік тілді жаңғырту ісіне қыруар жұмыстар жасалды. Елімізде білім, ғылым, денсаулық, спорт салалары айрықша даму үстінде.

Ата-бабамыз армандаған тәуелсіз күн арайлап атып, көк байрағымыз көкке желбіреді. Жас елдің тарихындағы жаңа дәуір өзінің бастауын Тәуелсіздіктен алады. Сондықтан Тәуелсіздік мерейтойы ерекше мәнге ие. Биылғы айтулы жылды жоғары дәрежеде ұйымдастыру және идеологиялық деңгейге жеткізу міндеті тұр. Ел тарихындағы осындай бірегей белесті толайым табыстармен қарсы алу баршамыз үшін үлкен сын. Тәуелсіздік тойы жалпы халықтық сипатқа ие болып, отандастарымызға айрықша рух беруі керек. Тәуелсіздік тойына әрбір қазақстандық өз үлесін қосуы тиіс. Ол – ауыл шаруашылығында, өндірісте, өнеркәсіпте жұмыс істеп жүрген кез келген отандасымыздың сапалы еңбек етіп, ел игілігін арттыру деген сөз. Яғни, азаматтарымыздың адал еңбегі мен елге деген шынайы құрметі тәуелсіздік тойына жасалған үлкен тарту болмақ. Бүгінгі уақыт – елдіктің, егемендіктің, кемелдену мен келешекке құлаш сермеудің тамаша кезеңіне айналуы тиіс.

Артқа тастаған отыз жылдың ішінде бір мемлекетке жетерлік іс тындырылды және жүзеге асырылды. Экономикалық жағдайымыз жақсарып, әл-ауқатымыз өсті. Қазақ мектептері мен балабақшалар саны артты. Білім мен денсаулық саласына аса мән берілді. Өзге елдермен қарым-қатынасымыз жақсарды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // <http://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. — Алматы: Паритет, 2010. — 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. — Астана: Елорда, 2005. — 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. — Алматы: Атамұра, 2006. — 392 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. — № 21 — 18—қаңтар. — 2008.
6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. — Алматы: Қарасай, 2006. — 216 б.

ТӘУЕЛСІЗДІК - ЕЛ ТҰҒЫРЫ!

Суйменова М.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада еліміздің өркениетті, алпауыт мемлекеттерден қалыспай, тең қадам басуы үшін болашақтың тұтқасын ұстар білімді ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің міндеті екені еліміз егемендігін алып, етек-жеңін жиды, оның одан әрі өркендеуі қоғамымыздың әр азаматының еңбегіне, біліміне, жауапкершілігіне байланысты сонымен қатар әрбір өскелең ұрпақ жеке қабілетіне және кәсіби біліміне сай қоғамымызда өз орнын табуы айтылған.

Түйінді сөздер: тәуелсіз, еліміз, ел болашағы, білім, жастар.

Тәуелсіз ел болашағы – білімді ұрпақ бүгінгі таңда басты мәселе бәсекелестікке қабілетті ұрпақ тәрбиелеу. «Білікті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген нақыл сөзден халқымыздың ықылым замандардан-ақ білімнің қадірін білгендігін аңғару қиын емес. Бұл күнде осы аталы сөздің өзектілігі артпаса, кеміген жоқ. Білім беруді дамыту, оқыту үрдісін жетілдіріп, оны аса жауапкершілікпен ұйымдастырып отыру керектігі туралы ойларды М. Жұмабаев А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, сынды алаш арыстары сол кездің өзінде - ақ айтып кеткен. Еліміздің өркениетті, алпауыт мемлекеттерден қалыспай, тең қадам басуы үшін болашақтың тұтқасын ұстар білімді ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің міндеті. Еліміз егемендігін алып, етек-жеңін жиды, оның одан әрі өркендеуі қоғамымыздың әр азаматының еңбегіне, біліміне, жауапкершілігіне байланысты.

«Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Қайсар рух пен қара күшті қару етіп, еркіндік үшін күрескен бабаларымыздың ерлік жолындағы күресі бүгінгі таңда айбыны аспан тіреген тәуелсіздік тұғырын биіктетті. Қазіргі таңда жаңа көзқараспен қарайтын жалынды жастар еліміздің жаңару үдерістеріне белсене қатысып келеді. Алысқа қол сермеп, әлемдік деңгейдегі ұстанымды игеріп, келешектің кілтін өз қолдарына алуда.

Кез келген мемлекеттің болашағы – білімді жастар. Білімсіздің күні қараң. Көзі ашық, көкірегі ояу кез келген білімді ұрпақ өз Отанын даму жолында аянбай тер төгеді. Қазіргі бой жарыстыратын емес, ой жарыстыратын заманда «алма піс, аузыма түс» деп жатудың өзі әбестік. Жалын мен жігерді, ізденіс пен талпынысты талап ететін жастық шақта ел болашағы үшін еңбек ету әркімнің міндеті.

Бүгінгі жас болашақ Қазақстанның жанды бейнесі. Жастарды білім жолына салып, түзу жолдан тайдырмай, санаға сәуле шашар оқу білімнің тізгінін ұстату мемлекет пен қоғамның міндеті саналады. Қандай мықты мемлекет болмасын жастардың білімі мен оқу-ағарту ісіне көп көңіл бөледі. Келешектің іргетасын қалау үшін, ең алдымен сол елдің жастарының саналы ұрпақ болып жетілуіне күш салу керек. Өмірге ұрпақ береген аналарды қандай ардақтасақ, сол ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарды да сондай ардақтауға міндеттіміз» деген Бауыржан Момышұлы.

Әрбір өскелең ұрпақ жеке қабілетіне және кәсіби біліміне сай қоғамымызда өз орнын табуы қажет. Біздің әлеуметтік-экономикалық даму жолындағы қарқынымыз, жастардың қоғамдық-саяси өмірдегі ұстанымына, олардың ертеңгі күнге деген сенімі

мен белсенділігіне тікелей байланысты. Ендігі кезекте тәрбие мазмұны мен жастарды тәрбиелеу ісі олардың дүниетанымын қалыптастыру және ақпараттық-саяси мәдениетін көтеруге баса көңіл аударуға тиіспіз. Әрбір қазақ жастары өздерін ұлтжандымын деп ұғынып, өн бойларында ұлттық намысын жоғары қою керек. Еліміздің бейбіт аспанында қазақ жастары тәуелсіз елдің айқын мақсаттарымен жігерленіп, тек қана алға ұмтылуға жұмыс жасаймыз. Ел сенімін, үмітін ақтау – жастардың қолында.

Жастар – кез келген мемлекеттің ең белсенді мүшесі. Бүгінгі жастар – егеменді елдің ертеңгі үміті, ата-бабамыз сан жылдар армандаған тәуелсіздігімізді көзінің қарашығындай сақтайтын ұрпақ жалғасы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күні // [http: kk.wikipedia.org/wiki](http://kk.wikipedia.org/wiki)
2. Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. — Алматы: Паритет, 2010. — 448 б.
3. Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. — Астана: Елорда, 2005. — 608 б.
4. Абрахманов С. Тәуелсіздік шежіресі. — Алматы: Атамұра, 2006. — 392 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Нұр Отанның дамуында жаңа белес басталды. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтің «Нұр Отан» партиясы Саяси кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. — № 21 — 18—қаңтар. — 2008.
6. Абдулпаттаев С. Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. — Алматы: Қарасай, 2006. — 216 б.

ӘОЖ 373.1.02.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ТАБЫСТЫ ЕЛ БОЛУЫМЫЗДЫҢ КЕПІЛІ

Қанатова А.А.

Ғылыми жетекші: Сүйменова М.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат - мүдделер туралы өзекті мәселе айтылған.

Түйінді сөздер: болашаққа бағдар, рухани жаңғыру, технологиялар, ұлт, тәуелсіздік.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат - мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және

бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі. Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұзтаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау деп білемін.

Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес.

Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық.

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық.

2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік.

Енді осының бәрінен де ауқымды және іргелі жұмыстарды бастағалы отырмыз.

Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім.

Рухани жаңғырудың алты бағыты

1. Бәсекелік қабілет Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

2. Прагматизм Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек. Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт - дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

4. Білімнің салтанат құруы Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы Біздің кешегі тарихымыз бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттың өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзіміз жетеді.

6. Сананың ашықтығы Көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана-сезімнің «от басы, ошақ қасы» аясында қалуынан туындайды.

Бір қарағанда, жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жапатармағай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігі еш дәлелдеуді қажет етпейтіндей.

Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді.

Біріншіден, ол дүйім дүниеде, Жер шарының өзіне қатысты аумағында және өз елінің айналасында не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, ол жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, барлығы түбегейлі өзгереді. Біз бұған да дайын болуымыз керек.

Үшіншіден, бұл – өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі. Азиядағы екі ұлы держава – Жапония мен Қытайдың бүгінгі келбеті – осы мүмкіндіктерді тиімді пайдаланудың нағыз үлгісі.

«Өзімдікі ғана таңсық, өзгенікі – қаңсық» деп кері тартпай, ашық болу, басқалардың ең озық жетістіктерін қабылдай білу, бұл – табыстың кілті, әрі ашық зерденің басты көрсеткіштерінің бірі.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауындағы 5 басымдылық

1–Басымдылық. Экономиканың жеделдетілген технологиялық жаңғыру;

2– Басымдылық. Бизнес– ортаны түбегейлі жақсарту және кеңейту;

3– Басымдылық. Макроэкономикалық тұрақтылық;

4– Басымдылық. Адам капиталының сапасын жақсарту;

5– Басымдылық. Институционалды түрлендіру, қауіпсіздік және сыбайлас жемқорлықпен күресу.

Қорытындылай келе алда әлі ұзақ жол, үлкен асулар бар. Сол асулар мен қиындықты жеңу үшін білектің күші мен найзаның ұшы керек емес. Оған тек жүрек пен білім, талант пен талап керек. Қазақ елінің абыройын асырып, мерейін үстем етер, әлем таңғалар, талай - талай жаңалық ашар білімділер керек. Осы Тәуелсіз еліміздің намысын қорғайтын, бүгінімізді ертеңіне жалғайтын, қазақ елінің ертеңі, болашағы үшін жауап беретін бүгінгі ұрпақ екенімізді сезінейік. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. /www.akorda.kz.-2017. -12 сәуір

2. Назарбаев Н.А. 2014 жылғы 17 қаңтарда «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына жолдауы.

3. Назарбаев Н.Ә. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Жастар жылының салтанатты ашылу рәсімінде сөйлеген сөзі. 23 қаңтар 2019 жыл.

4. Құлынды өңірі тарихынан.

SPIRITUAL REVIVAL IS THE REVIVAL OF THE NATION

Zhumakhanova M.

Research supervisor: Konarshayeva A.A.

Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan

Annotation. Spiritual revival is the renewal of a person's inner world, consciousness, the ability to accept new changes. It is a platform of the nation's memory, which harmoniously connects the horizons of history, creative present and bright future. The task of modernization is facing all states. Time waits for no one, and revival is a process that will continue, like history itself. At the crossroads of two eras, Kazakhstan has a unique historical opportunity to express its future through radical renewal and new ideas.

Keywords: revival, renewal, competitiveness, pragmatism, preservation of national identity, the triumph of knowledge, non-revolutionary, evolutionary development.

Spiritual revival is the renewal of a person's inner world, consciousness, the ability to accept new changes. The name "Revival" should not be limited to historical experience and national traditions. On the contrary, it is necessary to be able to turn the best traditions that have stood the test of time into important prerequisites for successful revival. If the revival does not take root in the national and spiritual roots of the country, it will go away from the correct path or direction. At the same time, spiritual revival is important for its ability to reconcile the various poles of national consciousness.

It is a platform of national memory, which harmoniously connects the horizons of history, creative present and bright future.

We want our people to take every step with confidence in the future, making the rich history and unbroken national traditions of antiquity a solid foundation for future prosperity.

1. Competitiveness

Today, not only the individual, but also the entire population has a chance to succeed only if they increase their competitiveness.

Competitiveness is the ability of a nation to offer a better world in terms of price or quality in a regional or global market. It can be not only a material product, but also knowledge, services, intellectual products or quality labor resources. The future success of a nation is determined not by its natural resources, but by the competitiveness of its people. Therefore, every citizen of Kazakhstan and the whole nation, must have the qualities of the XXI century. For example, factors such as computer literacy, knowledge of foreign languages, cultural openness are in the category of prerequisites for everyone to move forward.

Therefore, programs such as "Digital Kazakhstan", "Trilingual Education", "Cultural and Interfaith Harmony" are aimed at preparing our nation, that is, all citizen of Kazakhstan for the requirements of the XXI century.

2. Pragmatism

For centuries, our people have been leading an unprecedented ecological lifestyle, preserving the nature of their native land and using its resources carefully and wisely.

Pragmatism means a clear knowledge of your national and personal wealth, the ability to use it sparingly and plan your future accordingly, to avoid waste and excess, vulgarity and poverty. In today's society, the symbol of true culture is not an inappropriate luxury. On the contrary, restraint, contentment, and simplicity, as well as thrift and reasonableness, show

foresight. The pragmatism of behavior is the rational use of everything in this way, giving priority to achieving specific goals, education, a healthy lifestyle, professional development.

This is the only successful example in the modern world. If a nation or an individual does not set a goal and strive for it, populist ideologies will emerge that will not only fail tomorrow, but will destroy the country. Unfortunately, there are many examples in history where entire nations have been swept away by imaginary ideologies that will never be realized.

3. Preservation of national identity

The very concept of national revival means the perfection of national consciousness.

It has two sides.

First, to expand the horizons of national consciousness.

Second, to change a number of features of the national identity, while preserving its essence.

What are the dangers of the models of modernization that are now flourishing? The challenge is to see modernization as a replacement for everyone's model of national development, a universal model. However, life itself has shown that this view is fundamentally wrong. Virtually every region and every state is developing its own model of development.

Our national traditions, language and music, literature, traditions, in short, our national spirit must remain forever.

We want every citizen of Kazakhstan to understand two rules that will never be broken and get rich.

The first is the national code, if the national culture is not preserved, there will be no revival.

The second is to move forward.

4. The triumph of knowledge

The desire to be educated, open-minded and vigilant is a quality in our blood. A lot of work has been done during the years of independence. We have trained tens of thousands of young people at the world's leading universities. This work began with the launch of the Bolashak program in the early 1990s. A number of universities of a very high level have been opened in the country, and a system of intellectual schools has been formed. Many other things have been done. However, the triumph of knowledge must be universal. There are obvious and good reasons. If we look at the trends of the technological revolution, half of the current professions will disappear in the next decade.

5. Non-revolutionary, evolutionary development of Kazakhstan

Many problems arise due to the fact that, despite the fact that the world is rapidly changing, the mass consciousness remains in "hearts, hearts." At first glance, it seems that more than a billion people around the world need to learn English as a means of professional communication, as well as their mother tongue.

Consciousness of consciousness means three features of the mind.

First of all, it allows you to understand what is happening in the world, in the territory of the Earth and in your country.

Second, it means being prepared for all the changes that the influx of new technology will bring. In the next ten years, our way of life: work, life, leisure, housing, human relations, in short, everything will change radically. We must be ready for that too.

Third, it is an opportunity to learn from the experience of others and absorb the best achievements. The two great powers in Asia - Japan and China today - are a real example of how to take advantage of these opportunities.

In conclusion, spiritual renewal should be continuous, not limited. Because in today's rapidly changing world of science and technology, we do not want to increase our competitiveness, constantly strive as a creative nation, cheer ourselves up, innovate and prosper.

In a world that is developing at cosmic speed, the migration of civilization will take us a long time without waiting for us. Then he catches up with the migrant and finds it hard to keep up with him. Therefore, spiritual revival must go hand in hand with our revival and development as a nation. But it is difficult to measure this spiritual revival in five years, decades. Because this is the spiritual world. And spiritual revival must be felt by man and society. If we can raise the spirit of the Kazakh people, increase their competitiveness, develop art, science, culture and traditions, create a society of kind, honest, intelligent, educated, fraternal, nationalist, embassy, compassionate, patriotic people, then each country will be spiritually revived, the same the citizen himself feels the same.

REFERENCES

1. Nazarbayev NA Orientation to the future: spiritual renewal. /www.akorda.kz.-2017.
2. Nazarbayev NA January 17, 2014 Address to the people of Kazakhstan "Kazakhstan's way to 2050: one goal, one interest, one future."

ӘОЖ 378

БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

Есболай Г.І.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Рухани жаңғыру, халқыңды жаңғырту. Рухани жаңғыру - елдік, азаматтық патриотизм мәселелерін бала санасына сіңіру керек, осы бастан үйрете беру қажет. Ұлттық жаңғыру дегеніміз – ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты – ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу.

Түйінді сөздер: болашақтың негізі, азаматтық патриотизм, жаһандану дәуірі, гуманитарлық ғылым.

Ұстаздың мақсаты шәкіртін оқыту, Рухани жаңғыру, халқыңды жаңғырту. Рухани жаңғыру - елдік, азаматтық патриотизм мәселелерін бала санасына сіңіру керек, осы бастан үйрете беру қажет. Бізге мұның бәрі керек, ел болып тұруымыз үшін, ұлттық бірегейлігімізді сақтауымыз үшін керек. Осының бәрінің кілті- ұстазда деп ойлаймын. Сондықтан әрбір ұстаз қазіргі заман талабына сай жаңашыл, білімді, жан-жақты болуы тиіс. Ұстаз - ол ағартушы, мұғалім, оқытушы, жетекші және тәрбиеші. Сол себепті, рухани жан – дүниенді түсінетін адамның бірі – ұстаз.

Көшбасшымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты халықтан қызу қолдау тапқан кешегі тұғырнамасын ширек ғасырды артқа тастаған Тәуелсіз Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі рухани кеңістігіміздің жаңа бастауы деп бағалауымыз керек. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бұл мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, саликалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Ұлттық жаңғыру дегеніміз – ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты – ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады:

«Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы бүгінгі замандастарымыздың түрлі салалардағы жетістіктерін дәріптеуді қамтамасыз етеді және жастарды адамгершілікке тәрбиелеудің жарқын үлгісі болады. Бұл тапсырмалар мемлекеттің және азаматтық қоғамның барлық идеологиялық жұмысының орта мерзімді перспективадағы негізі болады. Н.Назарбаев айтқандай: «Болашақтың негізі, білім ордаларының аудиторияларында қаланады». «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын жүзеге асырып, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарды оқытудың жаңа деңгейіне шығу мына мақсаттарға қол жеткізуді көздейді: – еліміздің барлық жоғарғы оқу орындарында гуманитарлық ғылым кафедраларын қайта құру. Елбасы өз мақаласында қазіргі жаһандану заманында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу, өркениеттің жақсысын алып, жаманынан жирену жөнінде өте құнды пікірлер айтты. Ендігі міндет – осы айтылғандарды іске асыру жолында аянбай еңбек ету.

Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Қазір салтанат құрып тұрған жаңғыру үлгілерінің қандай қатері болуы мүмкін? Қатер жаңғыруды әркімнің ұлттық даму үлгісін бәріне ортақ, әмбебап үлгіге алмастыру ретінде қарастыруда болып отыр. Алайда, өмірдің өзі бұл пайымның түбірімен қате екенін көрсетіп берді. Іс жүзінде әрбір өңір мен әрбір мемлекет өзінің дербес даму үлгісін қалыптастыруда. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Кенни Энтони. Батыс философияның жаңа тарихы. 1-том. Антика философиясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 408 б.
- 2.Хесс Р. Философияның таңдаулы 25 кітабы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 360 б.
- 3.Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 240 б.
- 4.Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. Астана: Фолиант, 2017. 496 б.

ӘОЖ 378

РУХАНИ ЖАҢҒЫРТУ-ЕРТЕҢІМІЗДІҢ КЕПІЛІ

Енболатұлы Ж., Есболай Г.І.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату

жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім.

Түйінді сөздер: жаңғыру, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан, ұлттық сана, технологияда.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі - саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі. Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз - ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі - үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл - тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Мақалада аталған бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар - ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», - деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін

жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз.

Ұлттық жаңғыру дегеніміз - ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты - ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. «Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді», - дейді Н.Ә.Назарбаев. Сондықтан рухани жаңғыру үдерісін дер кезінде қабылданған оң шешім деп танымыз. Осы рухани жаңғырудың жүзеге асырылуын біз және сіз болып, «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» бірлікте орындауымыз аса қажет. Бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейде танылған әрі дамыған рухани кемел ел болу - Елбасының асыл арманы. Ендеше, мемлекет басшысының жастарға соны серпін, тың бастама ұсынуы келешекке қамданудың әрекеті деп түсінеміз. Қазіргі таңдағы қаламыздағы сот жүйесі Елбасының парасатты пайымдарын негізге ала отырып, қарқынды түрде жұмыс жасауда.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тарихтың өткеніне көз жүгіртіп, жаңа тарихи кезеңдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің парасатты пікірлері мен көзқарасын білдірді. «Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр... Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс - біздің дамуымыздың ең басты қағидасы», - деп ел келешегіне үміт артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Кенни Энтони. Батыс философияның жаңа тарихы. 1-том. Антика философиясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 408 б.
- 2.Хесс Р. Философияның таңдаулы 25 кітабы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 360 б.
- 3.Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 240 б.
- 4.Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. Астана: Фолиант, 2017. 496 б.

ӘОЖ 376.34

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТ КЕМЕЛДЕНУІ

Жұмаханова М.Ж.

Ғылыми жетекші: Қонаршаева А.А

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Мақала Тұңғыш Президентіміздің бағдарламасындағы елімізді рухани жаңғыртудағы басты мақсаттар мен атқарылуы тиіс міндеттерді көрсетеді. Рухани жаңғырудағы мақсатқа жеткізетін басты жобалар: Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшірілуі , «Қазақ тілінде 100 жаңа оқулық», «Қазақстанның 100 жаңа есімдері», «Қазақстанның киелі географиясы», «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» қарастырылады.

Түйінді сөздер: жаңғыру, ұлт санасы, бәсекеге қабілеттілік, прагматизм.

Рухани жаңғыру бағдарламасы Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаев Әбішұлының 2017 жылы 12 ші сәуірінде жарық көрген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына негізделіп жасалынған болатын. Бұл жобаның мақсаты айқын, бағыты белгілі – ол Дамыған 30 елдің қатарына кіру. Сонымен қатар, онда ұлтымыздың жаңа тарихи даму кезеңінің негізгі мақсаттары көрсетілген, атап айтқанда: рухани және мәдени құндылықтарымызды сақтау және ұлғайту. Осы мақсаттарға жету жолына бағытталған жобалар бағдарламада толық көрсетілген. Бірақ, Елбасымыз айтқандай даму жолында біз өзіміздің ұлттық кодымызды ұмытпай, оны сақтай отырып жаңашылдық пен заманауи көзқарасты ұштастыра отырып, жандандыруымыз қажет, «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай».

Әлем күн өткен сайын өзгеру үстінде. Егер біз санамыздағы пайдасыз қағидалар мен қажетсіз ақпараттардан дер кезінде арылмасак, әлемдегі алпауыт мемлекеттермен тең дәрежеде өмір сүре алмауымыз әбден мүмкін. Сол себептен де бізге, қазақ ұлтына өзгеру керек. Өзгеру үшін өзімізді қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жеке қабілеттерімізді дамытсак, мемлекетіміздің мерейінің үстем болатыны анық. Рухани жаңғырудың басты шарты – ұлттық кодты сақтау. Бағдарламада келтірілген әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бағыттары: бәсекеге қабілет; прагматизм; ұлттық бірегейлікті сақтау; білімнің салтанат құруы; Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы; сананың ашықтығы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», - деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз. Елбасы «Таяу жылдардағы міндеттер» бөлімінде мемлекетімізге пайдасын тигізетін алдағы жылдары мықтап қолға алынуы қажет бірнеше жобалар туралы сөз қозғайды. Олардың бірінішісі, қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастау. Себебі де белгілі. Ол бүгінгі технологиялық қоғам мен коммуникацияның талап етіп отырғаны – осы. Жастардың мектеп табалдырығынан ағылшын тілін үйренетінін ескерсек, латын әліпбиіне көшудің аса қиындық туғызбайтыны анық. Елбасы «Қазақстан-2050» стратегиясында мемлекеттегі барлық сала 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуі тиіс екендігін мәлімдеді. Оған дейін кириллицаны қолдануға рұқсат берілген. Қаншама жыл өмір сүрген қазақ елі бүгінгі күнге дейін бірнеше әліпбиді қолданды. Латыншаға көшу де терең логикаға сүйеніп ұсынылған жоба іспетті.

Екінші жоба, «Қазақ тілінде 100 жаңа оқулық» жобасы жастарға дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік беруге, білім сапасын арттыруға

және ұлттың өзіндік сана-сезімі мен оның тілін дамытуға бағытталған. Нұрсұлтан Назарбаевтың сөзімен айтқанда, «біздің әлеуметтік және гуманитарлық біліміміз ұзақ жылдар бойы бір ғана ілімнің аясында шектеліп, дүниеге бір ғана көзқараспен қарауға мәжбүр болдық». Міне, осы шектіліктен арылу үшін, тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология саласы бойынша әлемнің ең үздік 100 оқулығын қазақ тіліне аудару ұсынылып отыр. Бұл бағдарламаның нәтижесі 5-6 жылдан кейін – кітаптар студенттердің қолына тигеннен кейін өз жемісін бере бастайды, сол кезде отандық жоғары оқу орындарының түлектері халықаралық еңбек нарығында бәсекеге төтеп бере алатын болады деп күтілуде.

«Қазақстанның киелі географиясы» атты жоба еліміздің тарихи-мәдени және символикалық киелі негіздеріне сүйенеді. Бұл жобаға жататын қасиетті орындар – елде туризм индустриясын дамытуға, сөйтіп халықты киелі жерлерге тартуға арналады. Сонымен қатар Елбасы өз мақаласында республикада жаппай спортты дамыту мәселелеріне де көбірек көңіл бөледі. Осы орайда аталған «Туған жер» жобасы елдегі әлеуметтік маңызы зор мәселелерді шешуге, азаматтарды өздері тұратын елді мекендерді абаттандырып, өлкені жандандыруға, дамытуға, сөйтіп жалпы қоршаған ортаны қорғауға баулуға бағытталған.

«Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасы ұлттық мәдениетіміздің озық үлгілерін шетелге таныстыру жүйесін қолға алуды көздейді. Шын мәнісінде қазіргі заманғы қазақстандық мәдениетті мазмұндық жағынан да, қалыптық жағынан да ілгері дамытуға бағытталған. Осы орайда алдымен «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шетелдік қауым назарына ұсынылып, 2017 жылы 17–19 қазан күндері UNESCO-ның Париждегі штаб-пәтерінде онымен таныстыру рәсімі өткен болатын. Осы шара аясында шетелдік көрермен қазақстандық мәдениеттің әртүрлі бағыттарымен танысып, көптеген мәдени іс-шараларды тамашалады.

Сонымен қатар, бұл бағдарламада Елбасы ұсынған соңғы жоба – «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы. Бұл жобаның негізгі мақсаттары – ақылымен заманауи Қазақстанды жасап жатқан қарапайым адамдарды қазақ қоғамына таныту мен оларға ақпараттық қолдау көрсету арқылы таныту. Жастар шет мемлекеттің азаматтарынан емес, отандастарымыздан үлгі алуға тиіс. Біздің мемлекетте де еліне пайдасын тигізіп жатқан, үлгі болуға лайықты адамдар жоқ емес. Ал олар осы жоба арқасында мемлекет алдындағы маңызын түсінуімен қатар ұлты үшін жасаған істерінің нәтижесін алады.

Айта кетерлік, Рухани жаңғыру аясында 2019 жылы – Жастар жылы болып жарияланса, 2020 жылы – Еріктілер жылы болып жарияланған болатын. Бұл серпін аясында болашақ жастардың қолында екені айқын көрініп, жастарды қолдау мен білім көкжиегін арттыру мақсатында көптеген жұмыстар атқарылғанын көре алдық.

Рухани жаңғыру – қазақстандықтардың салт-санасы мен дүниетанымын өзгертетін қозғаушы күш. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың мақаласын оқып шығып, осындай ой түйген болатынымын. Оның айтуынша, бұл ұлттық құндылықтарымызды ұмытпай, жаһандық жаңашылдыққа жетелейтін жол. Қазіргі қоғам көзқарасы қалыптасқан зерделі де, зерек тұлға тәрбиелеуі тиіс. Ол үшін ілім-білімге ұмтылып, жан-жақты жетілген жөн. Міне, осы бағдарламадағы ұлттық сана туралы Тұңғыш президентіміздің ойларын ой саласынан өткізіп, елімізді дамытуға арналған жұмыстарға бүкіл Қазақстан болып бірігіп, күш сала әрекет етуімізді жалғастыруымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Болашаққа бағдар - «Рухани жаңғыру» бағдарламасы. [Электронды ресурс]. Режим доступа: <https://www.gov.kz/k> (дата обращения: 19.01.2021).
2. Рухани жаңғыру: Мақсат пен міндет айқындалды. [Электронды ресурс]. Режим доступа: <https://ztb.kz/> (дата обращения: 19.01.2022).
3. Рухани жаңғыру – табысты ел болуымыздың кепілі. [Электронды ресурс]. Режим доступа: <https://qazaquni.kz/> (дата обращения: 19.01.2022).

ӘОЖ 378

ТӘУЕЛСІЗДІК-АСҚАҚ АРМАНДАР МЕН ҚАЙСАР РУХТЫҢ ЖЕМІСІ

Джанзакова Н.М.

Ғылыми жетекші: Есболай Г.І.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Тәуелсіздік бақытқа деген тура, ең жақын жол. Бізге тәуелсіздік оңай келген жоқ. Біздің ата-әкелеріміз, апаларымыз бостандықты қанмен, термен алған. Тәуелсіздік біздің елімізге оңайлықпен келген жоқ. Осы жолда біздің халқымыз батырлық пен батылдық, қайраттылық пен ержүректілік таныта білді.

Түйінді сөздер: мемлекеттік рәміздері, ұлттық теңгесі, қайраттылық, азаттық, бейбітшілік.

Тәуелсіздік – философиялық, психологиялық, саяси мәні зор, қастерлі ұғым. Тәуелсіздік - сананы жетілдіріп, ұлттық болмысты сақтап қала алатын басты қайнар. Тәуелсіздік - бізге бостандық, азаттық, бейбітшілік, яғни бақыт сыйлады. Тәуелсіздік бақытқа деген тура, ең жақын жол. Бізге тәуелсіздік оңай келген жоқ. Біздің ата-әкелеріміз, апаларымыз бостандықты қанмен, термен алған. Сондықтан 2016 жыл – барлық қазақстандықтар үшін елеулі жыл. Қазақстан. Осы бір сөзді естісек жүрегіміз лүпілдеп, сонау қиын- қыстау кезеңдерді басынан өткерген еліміз, оқ пен оттың арасында қасықтай қаны қалғанша айқасып, қыршыннан кеткен жастарымыз, тәуелсіз жолында құрбан болған асыл азаматтарымыз еріксіз есімізге түседі. Екі жүз жылдай патшалы Ресейдің отары, жетпіс жылдан астам уақыт Кеңес өкіметінің бұғауында болған Қазақстан бүгінде егеменді ел болды. Тәуелсіздік біздің елімізге оңайлықпен келген жоқ. Осы жолда біздің халқымыз батырлық пен батылдық, қайраттылық пен ержүректілік таныта білді. Өздерінің туған елі үшін жанын пида қылды. Ұлт маңдайының бағына біткен Керей, Жәнібек, Қасым, Есім, Тәуке, Абылай сияқты хандар алмағайып заманда әділдік пен еркіндіктің туын ұстаса, Төле, Қазыбек, Әйтеке сияқты қара қылды қақ жаратын шешен билер, Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Бұқар сияқты жезтаңдай жыраулар ел намысын биікке көтеріп, Бөгенбай, Наурызбай, Қабанбай сияқты ержүрек батырлар да қажыр- қайратын қазақ халқының елдік мұратына сарқа жұмсады. Талай адамның жүрек жарасын тырнап өткен Ұлы Отан соғысы да есімізде. Жұдырықтай жүректері елім деп елжіреген талай батырлар жауға қарсы шықты. Ерліктің қос шынарына айналған Әлия мен Мәншүк сынды қазақ қыздары, Бауыржан, Талғат, Мәлік, Баубек сияқты асыл азаматтар өшпес ерлік танытты. Өмірдің әр мезеті қымбат тұста жауға Отан үшін, ел үшін ұмтылды. Ұлы Отан соғысы біздің елімізге түскен ауыртпалық болды. Осы сыннан да халқымыз

мүдірмей өтті. Алайда Қазақстан бірде- бір мәселені өз бетінше шеше алмады. Біздің еліміздің ұлттық ерекшеліктері ескерілмей, құқықтары аяққа басылды. Қазақтарға өз тілін, дінін ұмытып, мәңгірттену қаупі төнді. Экономикалық жағынан да еліміз өз байлығына өзі ие бола алмады. Осы тұста елді еңіреткен азалы күндер жігерлі жастардың жүрегін қайнаған ашуға, кекке толтырды. Бұл 1986 жылғы «Желтоқсан қозғалысы» еді. Осыдан кейін- ақ Кеңес өкіметі ыдырап, 1991 жылы 16- желтоқсанда Қазақстан Тәуелсіз республика болып жарияланды. Бұл күн егеменді еліміздің туған күні деп алтын әріптермен жазылды. Міне, қазақ халқы бабаларымыз армандаған тәуелсіздігіне, азаттығына осындай қиянат, азаптарды басынан өткізіп жетті. Азаттық жолында қазақ халқы қансырады, бірақ қаза болған жоқ, есеңгіреді, бірақ есінен айырылған жоқ, сүрінді, бірақ құлаған жоқ. Тәуелсіздік бүкілхалықтық мереке, әсіресе қазақтар үшін теңдесі жоқ, аса маңызды тарихи оқиға еді. Біздің халқымыз өзінің ғасырлық аясында қалыптасқан көпшіл, өзге ұлттың мәдениеті мен салт- дәстүріне құрметпен қарай алатын кең пейіл қасиетімен дараланатын халық. Бүгін де Қазақстан бүкіл әлем мақтанышпен айта алатын мемлекетке айналды. Осы уақыт аясында дербес кеңестік қалыптасып үлгерді, нарықтық қатынас орнығып, әлемдік қауымдастық та бел ала бастады. Тәуелсіз Қазақстанымыздың Ата заңы, мемлекеттік рәміздері, ұлттық теңгесі, ең бастысы- егемендігі бар. Еліміздің болашағын дамытып, ынтымақ пен бірлікті орнатып отырған президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев та тәуелсіздік жолында көптеген істер атқарды. Зор мақтанышпен айта алатын еліміздің бас қаласы Астана да күннен күнге гүлденуде. Оған куә алып Бәйтерегіміз, Тәуелсіздік сарайы, салынып жатқан көрме ЭКСПО- 2017. Тәуелсіздік қазақстандықтар үшін ізденіс пен ұмтылыс, сенім мен жарасым әкелді. Бір қаламның ұшымен жазылып, барша қауымның жүрегіне орнаған, бір ауыздан айтылып, кең өлкемді шарлаған осынау бір ыстық сөз, ыстық көңіл лебізі бүгін ғана емес, бар уақытта да қан тамырымыздың лүпіл - бүлкіліндей естіледі бізге. Иә, бұл – бүкіл қазақ жұртының, дүйім Қазақстан елінің қызу құштарлықпен, сарқылмас сүйіспеншілікпен айтар, ардақ тұтар асыл лебізі. Ол – өлең, ол – ән, ол – сұлулық, ол – асқақ арман, ол – шалқыған дәулет, көркейген сәулет! Елдік туымыз тігілген үлкен үйіміз, алтын шаңырағымыз да осында. Жарастығымыздың да, жақсылығымыздың да, тыныштығымыздың да қиясы, махаббатымыздың да ұясы – Қазақстан. Талай - талай қас батырлар жанын қиып, қорғап қалған, талай арулар махаббат құрбаны болған, талай өзегі өртенген өкінішті жандар мен қуаныштан жүрегін жарыла шаттанған пенделердің куәгері болған қасиетті Отанымыз – Қазақстан! Қазақстан - тәуелсіз ел. Сол тәуелсіздік жолында қазақ бабам не көрмеді десеңізші?! Еліміздің басынан азап та, аштық та, сұм соғыс та өтті. Әсіресе, XX ғасыр қазақ халқы үшін ауыр тиіп, қайғыға толы кезеңімен есте қалды. Мың тоғыз жүз он алтыншы жылдағы көтеріліс, жиырмамыншы жылдардағы аштық, отызыншы жылдардағы тоталитарлық жүйе, ұлы Отан соғысы, мың тоғыз жүз сексен алтыншы жылғы жерді дүр сілкіндірген Желтоқсан оқиғасы. Бұның барлығы да қазақ жеріне ауыр жара салды. Қанша қиыншылық келсе де, біз оларды ешқашан ұмытпаймыз. Себебі, бұл - тарих. «Өткенімізді ұмытсақ, болашақ бізді кешірмейді» деген ұлы даналық сөз бар емес пе? Осы даналықтың әрдайым жадымызда сақталғанын қалаймын. Сонау ел басына түскен нәубет жылдары тарыдай шашырап кеткендердің елге оралған сәттегі туған жерді, ата - бабаларының кіндік қаны тамған топырақты құшырлана сүйген сәттегі бейнелерін көргенде қалайша толқымассың?! Қазақстан, тәуелсіз мемлекет ретінде, дүние жүзіндегі барлық елдерге түгелдей дерлік танылды. Бәрінен бұрын адамның жан дүниесі, рухы мен ар - ұжданы азаттықты тілейді екен Тәуелсіздік – ұлттық тілдің, дәстүрдің, салт - сананың мызғымас тірегі, күші, алтын діңгегі, халықтың бақ жұлдызы. Тәуелсіздік – арман! Жер бетінде қанша ұлт болса,

сонша арман бар. Сол арманға біздің қазақ халқы жетті. Еліміздің сан ғасырлық тарихында мақтаныш тұтар, бүгінгіміз бен келешегіміз үшін ғибрат алар, кеудемізге қиналғанда үміт отын жағар оқиғалар мен Отан алдындағы адал қызметінен үлгі алар ұлы тұлғалар аз болмаған. Олардың қатарына: қазақтың ұлт болып ұйысуы мен оның ұлан ғайыр ата-қонысының қалыптасуын; ұлттық мемлекеттігіміздің бастауы – Қазақ хандығының құрылуы мен дамуын; өзі отырған тағы емес, билеп отырған халқының бағын ойлап, жау қолына тойтарыс берген хандар мен оларға ел мен мемлекет тұрғысынан ақыл-кеңес берген, кемшілікті айта білген ұлы билер дәстүрлерін; ата-бабаларымыздың елімізге, халқымызға тән өзіндік шаруашылық жүргізу жүйесін қалыптастыруын, таңғажайып этномәдени үлгілерін жасау арқылы әлемдік өркениетке қосқан алып үлесін, батырларымыздың жер мен ел тәуелсіздігі мен ата-қоныс тұтастығын сыртқы, тіпті қала берді ішкі жаулардан қорғаған үлгісін жатқызуға болады. Тәуелсіздік – ең алдымен Қазақ халқының бостандыққа ұмтылған асқақ армандары мен қайсар рухының жемісі. Сондықтан да біз үшін Тәуелсіздік күні – ең қастерлі күн. Еліміз тәуелсіздігін жариялап, дербес мемлекет ретінде әлемге танылды. Елбасының «Қазақстанның тәуелсіздігі қазақтарға тартқан тағдырдың сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастап кешу арқылы қол жеткен өз мемлекеттілігін құруға деген заңды құқығу бұл даусыз және саяси фактіге ешкім күмән келтірмеуі тиіс», — деп атап көрсетуінде үлкен мағына жатыр. Еліміз қалай болғанда да сан ғасырлық қиын-қыстау жолдан, тар жол тайғақ кешуден өтіп, тәуелсіз елдер қауымдастығына қосылды.

Отанымыз Қазақстанымыз туралы айтарымыз да мақтанарымыз да көп-ақ! Ендігі жеңіс те ерлік те біздің қолда. Дербес болуға бағыт алған егемен еліміз – Қазақстанды көркейтетін, шаңырағын биіктетіп байытатын, абыройын асырып, өз бақытының иесі болуына қол жеткізіп отыратын, білім мен білік жолын таңдаған кейінгі ұрпақтар, яғни, біз жұмыла еңбек етуіміз қажет. ХХІ ғасырда қазақтың қасіреті аз болғай, қуанышы көп болғай! Таяудағы жүз жылдық, әрідегі мың жылдықтарда қазақтың арманы мен мүддесін, елдігі мен еңбегін хақ тағала баянды етсін!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кенни Энтони. Батыс философияның жаңа тарихы. 1-том. Антика философиясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 408 б.
2. Барнард А. Антропология тарихы мен теориясы. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. 240 б.

ӘОЖ 323

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТ БОЛАШАҒЫ

Муташова Д.

Ғылыми жетекші: Исақұлова А.Т.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Рухани жаңғыру – адам баласының оның ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімі, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі

дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр.

Түйінді сөздер: Рухани жаңғыру, Елбасы, бағдарлама, басым бағыттар, прагматизм, бәсеке, үш тілді білім, саналы ұрпақ.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының жарияланғанына, міне, бүгін төрт жыл толып отыр. Ежелгі аталарымыз «Өз тарихын білген ел ешкімнен жеңілмейді» дегеніндей, Елбасының бағдарламалық мақаласында халқымыздың тарихи санасын қалыптастырудың басым бағыттары айқындалған.

Сол себепті, бұл бағдарламаны – қоғамға рухани жол көрсетіп, болашаққа бағыт-бағдар сілтеген идея деп түсінеміз. Осы орайда, ең әуелі атап өтерлік оқиға – Елбасының бағдарламалық мақаласында атап өтілген басым бағыттарды айқындап, оның іске асырылу тетіктерін қамтамасыз етумен бірге, жоспарланған жұмыстарды жүйелендіру, бағдарламаны іске асыруды әдіснамалық және талдамалық сүйемелдеу, өңірлік жобалық офистердің қызметін үйлестіру үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 23 сәуірдегі №225 қаулысымен «Рухани жаңғыру» қазақстандық қоғамдық даму институты құрылған болатын.

Бұл институттың басты міндеті – заманауи бәсекеге қабілетті қазақстандық қоғам құру барысында, осыған қатысты барлық құрылымдарды ғылыми және әдістемелік тұрғыдан сүйемелдеп, ғылыми негізделген тұжырымдамамен қамтамасыз ете отырып, бағдарламада көрсетілген 6 бағыт пен 17 түрлі жобаны жаңғыртудың стратегиялық тәсілін әзірлеу және қатысушыларды әдістемелік жұмыспен қамтамасыз ету. Осы орайда, жоғарыда атап өтілген алты бағытқа жеке-жеке тоқталар болсақ:

Прагматизм – ұлттық және жеке ресурстарды нақты білу, оларды үнемді жұмсау, өз болашағын жоспарлай білу, ысырапшылдықтан, менмендіктен бас тарту;

Бәсекелік қабілет – ұлттың аймақтық және әлемдік нарықтарда материалдық қана емес, сонымен қатар жоғары сапалы зияткерлік өнімді ұсына білу қабілетін арттыру;

Білімнің салтанат құруы – «білім – болашақта табысқа жетудің ең іргелі факторы» атты идеяны дәріптеу;

Эволюциялық даму – қоғамның бейбіт, зорлық-зомбылықсыз қайта құрылуы;

Сананың ашықтығы – бұл сананың үш ерекшелігін білдіреді. Атап айтқанда: күллі әлемде не болып жатқанын түсіну; жаңа технологиялық ағым әкелетін өзгерістерге дайын болу; өзгелерден үйрене отырып, олардың тәжірибиесін қабылдау;

Ұлттық бірегейлікті сақтау – ұлттық сана шеңберіндегі өзгеріс және оның кейбір белгілері өзгерген кезде ұлттық «мендік» ішкі өзекті сақтай білу.

Жоғарыда атап өтілген алты бағыт әрбір қазақстандықтың бойында болуға тиіс қасиеттерді дамытуға бағытталған. Осы орайда бұл алты бағытты жүзеге асыру мақсатында 17 жоба қарастырылған. Олар: «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық», «Туған жер», «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы», «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет», «100 жаңа есім», «Қазақ тілін латын әліпбиі графикасына көшіру», «Ауыл – ел бесігі», «Архив-2025», «Ұлы даланың ұлы есімдері», «Түркі әлемінің генезисі», «Ұлы даланың ежелгі өнер мен технологиялар музейі», «Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі», «Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы» және прагматизм, сананың ашықтығы бағыттарының жұмысын жандандыру мақсатындағы арнайы төрт жоба: «Үнем – қоғам қуаты», «Дәстүр мен ғұрып», «Еңбек – елдің мұраты», «Құқықтық мәдениет» тақырыптары қосылып отыр.

Рухани жаңғыру – адам баласының оның ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімі, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. «Жаңғыру» атаулыға бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіспіз. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды.

Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы.

Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр. Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Рухани жаңғырудың маңызы мен мақсаты санасы сау, тарихын танитын, революциялық емес эволюциялық дамуды қолдайтын, прагматизмді сақтайтын заманауи талаптарды жатсынбайтын, әмбебап бола алатын жаңалыққа құштар, білімдар қоғам қалыптастыру.

Әр халық, әр мемлекет ғасырлар бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Ал рухани жаңғыру мен жаңаруда білім берудің рөлі зор. Біз өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді сақтай, ескере отырып, әлемде болып жатқан жаңалықтарды қабылдай білуіміз керек. Бірнеше тілді білген адам ештеңеден ұтылмайды. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұстаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау.

Нақты бәсекелікке бастайтын үш бағдарламасын қолдау және игеру арқылы, біз жетістіктерге жете аламыз. «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы. Аталған үш бағдарламаның ішінде «Үш тілде білім беру» жүйесі іске асу үстінде. Мектеп, жоғары оқу орындарында үш тілде білім беру, көп тілді меңгеру жан-жақты талқылануда. «Қанша тіл білсең, сонша адамсың» деп айтқандай, тілмен қатар сандық қазақстанды қалыптастыру, дамыған технологияны меңгеру, мәдени қарым-қатынас орнату еліміздің қазір және болашақта тұғырлы болуының кепілі.

Болашаққа бағдар ретінде Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің әрбір профессор-оқытушылар құрамы және осы оқу орнында білім алып жатқан жастарымыз Елбасының осы сөздерін өздерінің алға қойған

өмірлік мақсаттарына енгізе отырып, еліміздің рухани тұрғыдан дамып, интеллектуалдық дәрежесінің жоғарылауына үлесін қосады деген сенімдемін. Тәуелсіз еліміздің болашағы – жастарымыздың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, сонымен бірге олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен де тікелей байланысты. Ұлттық кодтың өзегін сақтай отырып, болашаққа қадам басуымыз қажет. Білім – рухани жаңғырудың басты алғышарты. Өйткені, ой жүйесі терең, алыстан пайымдап, тереңнен тамырланған дүниетанымы кең адам ғана бәсекеге төтеп береді деген ауқымды ұғымды білдіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.«Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». <https://www.akorda.kz>
- 2.«Ұлттық жаңғыруға жол ашқан бағдарлама». <https://egemen.kz>
- 3.«Жаңғыру – ел дамуының жасампаз қағидасы». <https://egemen.kz>
- 4.«Ұлттық рухани жаңғыру» ұлттық жобасы. <https://primeminister.kz>

ӘОЖ 314 (045)

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Дариссалам Н.

Ғылыми жетекші: Арашова Н.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Маңғыстау облысындағы жоғары білім мен ғылымның, мәдениеттің орталығына айналған Ш.Есенов университетінің қалыптасу кезеңдері, даму тарихы, негізгі қадамдары қарастырылған. Сондай-ақ Академиялық ұтқырлық бағдарламасы және университетімізде оқитын шетелдік студенттер туралы мәліметтер қарастырылған.

Түйінді сөздер: Академиялық ұтқырлық, диаспора, логистика, инфрақұрылым, инновациялық кластер.

«Ел мен елді, халық пен халықты, ұлт пен ұлысты теңестіретін нәрсе - білім» - деп ұлы жазушы М.Әуезов айтқандай, ғылым мен білім бәсекесі ХХІ ғасырда басты орынға шығып отыр. Бұл орайда білім мен ғылымның ордасы болып табылатын университеттердің маңызы ерекше. Университет – білім мен ғылымды тоғыстырып, талапкерді білімнің биігіне шығаратын, ғылымның өріне шыңдайтын қасиетті қара шаңырақ.

«YESSENOV UNIBERSITY» брендімен «АШЫҚТЫҚ, ЫҚЫЛАСТЫЛЫҚ, КРЕАТИВТІЛІК» сынды құндылықтарды ұлықтап, қазақстандық жоғары білім саласында өзіндік орнын айқындай алған Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті бүгінде Маңғыстау облысындағы жоғары білім мен ғылымның, мәдениеттің орталығына айналып отыр. Бұл білім ордасы өзінің 45жылдық тарихында университеттік дамудың белгілі бір кезеңдерінен өтті.

Бірінші кезең – университеттің құрылу кезеңі. 1976 – 1983 жылдар аралығында Маңғыстау өңірінде тұңғыш жоғары оқу орнының негізі қаланып, өнеркәсібі өркендеп келе жатқан облысымыздағы мамандар даярлайтын орталық ретінде орнықты.

Екінші кезең – қалыптасу кезеңі. 1983 – 2001 жылдары оқу орны В.И.Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтының Жалпытехникалық факультетінен ҚазПТИ-дің Ақтау филиалы, сосын Атырау университетінің Ақтау филиалы секілді аралық баспалдақтардан өтіп, өз алдына дербес жоғары оқу орны – Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университетіне айналды.

Үшінші кезең – даму кезеңі. 2001 – 2005 жылдар аралығында жаңа заманның талаптарына сәйкес жаңа университеттің бейнесі қалыптасты, материалдық-техникалық базасы нығайып, еліміздің жоғары оқу орындары арасындағы беделі өсті, халықаралық деңгейде таныла бастады.

2005 жылы университет дамуының жаңа дәуірі – төртінші кезең, яғни көркею кезеңі басталып, кең көлемдегі қайта құрулар жүзеге асырыла бастады. Білім ордасын оқу үдерісінің ұйымдастырылуы мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының тиімділігі жағынан да, сыртқы бейнесі мен материалдық-техникалық жарақтандырылуымен де әлемдік жетекші университеттердің деңгейіне сәйкестендіруге арналған түбегейлі өзгерістер жасаудың стратегиялық міндеттері айқындалып, ауқымды шаралар қолға алынды. Сол міндеттердің нәтижелері айқын көрініп, республикамыздағы алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының сапына енуімен қатар, Елбасы тапсырмасына сәйкес әлемдік университеттердің деңгейіне жетуге бағдарланды.

2017 жылдан бастап университет дамуының жаңғыру кезеңі басталды. Бүгінгі Ш.Есенов атындағы КТИУ – жоғары материалдық-техникалық базамен жарақтандырылған, студенттердің интеллектуалдық және шығармашылық дамуына жан-жақты мүмкіндік беретін, аймақтың дәстүрлі және инновациялық кластерлері (мұнай-химиялық, логистикалық, туристік, энергетикалық, теңіз т.б.) үшін мамандар даярлауды жүзеге асыруға икемді тұтас ғылыми-техникалық инфрақұрылым болып табылады.

Жаңа білім беру бағдарламаларының мазмұны еңбек қызметі немесе оқыту саласындағы озық білімдер бейнеленетін біліктіліктің еуропалық шеңберіне негізделген. Қазіргі таңда білімді кеңейтемін деген студентке университет тарапынан көп мүмкіндік қарастырылған. Яғни, сіз бір университетте оқып қана қоймай, басқа қаладағы немесе басқа елдегі университетте бір семестрге барып, білім шыңдап келе аласыз. Академиялық ұтқырлық бағдарламасы аясында Yessenov University-дегі білім алушылар Еуропа елдеріндегі, оның ішінде Болгария, Польша, Түркия елдерінің және Оңтүстік Корея, сонымен қатар Ресей, Әзірбайжан елдерінің жоғары оқу орындарында білім алуда. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «жоғары оқу орындары шет елдердің жетекші университеттерімен, ғылыми орталықтарымен, ірі кәсіпорындарымен және трансұлттық корпорацияларымен бірлескен жобаларды белсенді түрде жүзеге асыруы қажет» деп атап көрсетіп, нақты тапсырмалар берген болатын. Бұл әрине еңбек нарығына бәсекеге қабілетті, жаңа технологияларды меңгерген мамандар дайындайтын оқу орындары үшін ізденіс пен дамуға жол ашатын тың серпіліс.

Yessenov University еліміздің батыс аймағындағы ең ірі жоғары оқу орындарының бірі. Университет халықаралық ынтымақтастық қызметін жүзеге асыру бағытында шетелдік жоғары оқу орындарымен соңғы жылдарда көптеген елдермен келісім жасап, әріптестік байланысын нығайтты. Сонымен қатар, оқу орындары арасында студенттер алмасу, қос диплом беру, біріккен ғылыми жобалар бойынша зерттеу жұмыстары да жандана түсті. Қазіргі кезеңде университет өзінің халықаралық байланысын жетілдіре отырып, сенімді түрде Еуропалық білім беру кеңістігіне енді, университетімізге шетелден келген көптеген студенттерді оқытып шығаруда. Олардың ішінде алыс-жақын шетелдерден келген қазақ диаспорасының өкілдері, жоғары оқу орындары аралық

ауысымымен келіп оқитын шетелдік студенттер бар. Негізгі мәселелердің бірі осы шет елден келген студенттердің әлеуметтік бейімделуі болып отыр.

Тіркеу басқармасы мәліметтеріне қарасақ ол көрсеткіштердің жыл сайын көбейіп келе жатқандығын аңғарамыз. Бүгінгі таңда университетімізде 636 шетел студенті барлық салалар бойынша білім алуда (1-кесте). Олардың басым көпшілігі Түркменстан, Өзбекстан және Әзірбайжан азаматтары. Дегенмен тағы бір қуантарлық жағдай, олардың 51% ұлты қазақ, және Қазақстан азаматтығын алуға тырысуы өлкеміздің демографиялық үлесіне оң әсер етеді.

Кесте 1 - Ш.Есенов атындағы КТИУ білім алушы шетел студенттері туралы ақпарат

№	Елдер	Саны	6	Иран	1
1	Түркіменстан	334	7	Пакистан	1
2	Өзбекстан	266	8	Қытай	5
3	Азербайжан	15	9	Нигерия	5
4	Грузия	3	10	Түркия	2
5	Ресей Федерациясы	2	11	Ауғанстан	2

Университетіміз келген шетел азаматтарына бірінші кезекте жатақханамен қамтамасыз етіледі. Оларға білім алу жағынан еш айырмашылық жоқ, университет қабырғасында өткізілетін барлық тәрбие сағаттарға, қоғамдық-мәдени шараларға белсене қатысуда. Атап өтетін тағы бір жәйт ұлты қазақ студенттерге конкурс арқылы мемлекеттік грант алу мүмкіндіктері қарастырылған.

Дегенмен де, шет ел студенттері үшін басты проблема тіл, оқулық, қосымша курстардың аздығы. Тіл қарым-қатынастың басты құралы болып табылатындықтан, тіл мәселесіне айрықша көңіл бөлінуі керек деп ойлаймыз. Шетел студенттерінің келген елдің тілін білуі, олардың білім алу, еңбек, әлеуметтік өміріне араласуының негізгі индикаторы болып табылады. Шет елден келген студенттеріміз үшін қазақ тілімен қатар орыс тілінің күнделікті қолдану қиыншылықтары бетпе-бет кездесуде. Бұл өз кезегінде тілді білмеу салдарынан білім алу процесін одан әрі қиындатады. Осылардың алдын алуға байланысты шет елден келген студенттерге «Дайындық факультетін» ашуды қажетсініп тұрғанын айта кетуіміз керек. Еліміздің жетекші ЖООда бұл мәселе 10 жыл бұрын шешіліп қойған болатын. Мысалы Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да «Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру» факультеті 2011 жылы бұрынғы 1985 жылы ашылған шетелдіктерге арналған дайындық факультеті негізінде құрылған болатын. Жоғарыдағы аталған мәселелерді уақыт өте келе өз орнымен шешілетіні анық. Бірақ біз, Yessenov University «Каспий теңізі» өңіріндегі елдердің арасында және ҚР ЖОО ның алдыңғы қатарында орын алуымыз үшін шет елмен байланыс күшейтудің маңызы зор екендігі белгілі. Ал келген студенттеріміздің әлеуметтік мәселелерін шешудің тиімді жолын қарастыру және қолданысқа енгізу шешуші элементтер деп ойлаймын.

Мазмұны жаңарған білім беру бағдарламаларымен қарыштап қадам басқан университеттің алдан күтері көп. Білім бәсекесінде жеңілмейтін зерделі жастардың көптеп шығуына ықпал ететін білім ордасының болашағы жарқын болғай!

ӘДЕБИЕТТЕР

1. YU Тіркеу бөлімі мәліметтері.
2. Өткенге құрметпен, келешекке нық сеніммен Алматы-2021

КИЕЛІ МЕКЕН-МАҢҒЫСТАУ

Абуханова А.

Ғылыми жетекші: Шодыраева Ш.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Туған жерге деген сүйіспеншілік Туған елге – Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласады. Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Маңғыстау өңірі – бағзы заманнан құпиясын ішке бүккен, көшпелілердің ата-қонысы болған құтты өлке. Жерінің асты қазынаға, жерінің үсті аңызға толы, 362 әулиеге мекен болған қасиетті мекен. Мақалада туған жердің тарихи орындары мен ескерткіштері туралы жазылған.

Түйінді сөздер: ескерткіш, қала, мешіт, қорық, түбек.

Маңғыстау жері – бұл ежелгі өркениет елі, 11 мың тарихи ескерткіш мемлекеттің қорғауына алынған археологиялық қорық, ашық аспан астындағы мұражай, мыңдаған тасқа салынған сурет-дастандардың елі.

Бүгінде Маңғыстауды қазыналы түбек, тарихи ескерткіштер мен мыңдаған жолдар өлкесі деп атайды. Бұл жолдар теңіз жағасында пайда болған қала – Ақтауға, Қазақстан Республикасындағы ең жас орталықтардың бірі болып табылатын Маңғыстау облысына апарады. Ұлы геолог, Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш президенті, КСРО ҒА академигі Қ.И. Сәтбаев бірде түбекті ұшақпен айналып ұшқанда, оның құм пердесімен жабылған әйелдің кескініне ұқсайтынын байқап, оны «ұйқыдағы ару» деп атаған.

Форт-Шевченко қала-Түпқараған ауданының орталығы. Орта ғасырларда осы жерде Кетік қалашығы орналасқан. 1846 жылы штабс-капитан М.И.Иваниннің басшылығымен Ново-Петровск бекінісі бой көтерді. 1857 жылдан бастап Форт-Александровск, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары Форт-Урицкий, 1939 жылдан бастап қазіргі атымен аталады.

Қызылтас- 1834 жылғы Маңғыстау жеріндегі алғашқы әскери бекініс. Белгілі ғалым, саяхатшы Г.С. Карелиннің басшылығымен осы жерде Ново-Александровскі форты салынды. Артынан Каспий теңізінің кейін қайтуына байланысты бекініс Түпқараған түбегіне көшірілді. Қазіргі уақытта ол жерде бекіністің құланды орындары сақталған.

Тынымбай шоқы- Шопан Ата әулиесінен күн шығысқа қарай жүргенде 20 шақырымдай жердегі биік шоқы. Таудың тегіс жарлы қабатына көптеген таңбалар ойылып жазылған.

Жау жол- Жыңғылды аулынан күнбатысқа қарата жүргенде 15 шақырымдай жердегі таудағы асу. 18 ғасырдың 80 жылдары Хиуа басқыншыларына Қожагелді батыр бастаған Адайлардың тойтарыс берген жері.

Шоңай Қожакелді Тоқсанбайұлы – осыдан 250 жыл бұрын өмір сүрген, халық арасында аты аңызға айналған халық батыры. Қазіргі Маңғыстау ауданы, Жыңғылды елді мекенінде туып өскен. Батырдың өмір сүрген уақытында Маңғыстау қазақтары мен Хиуа хандығына бағынышты түрікмендер арасында жер, мал, жесір дауы, барымта, қақтығыс өршіп тұрды. Адайдың білікті азаматтары Ұланақ-Жыңғылды жеріне ту тігіп, түрікменнің Құтты Сейіт ханын бітімге шақырады. «Құтты Сейіт өзін Ұланақ жерінде

күтіп отырған қазақтармен жүздесетін уақытын Атажанның ақша атымен Хиуаға хабарлап, әскер жіберуін өтінеді. Көзге түспеу үшін түрікмендер Орпаның тұсындағы ақ таудан құлайды. Олар тау асуларында қазақ әскерлерін көп заялапты» жау жол деп осы жолды атап кеткен. Кейіннен 1941-1945 Ұлы Отан соғысы кезінде Орпа колхозының ту сыртындағы Ақтаудың үстінен шығатын айналма жолды шөп, мал тасымалына ыңғайлы етіп Қосмағанбетов Рахметпен Сатанбаев Қайысбай бірге ауылда қалған әйел адамдардың күшімен ешқандай техникасыз қарапайым қол күрек, сүймен, балта, қашау сияқты құралдармен жаяу адам, атты адам түсіп шығуға ыңғайлы етіп төте жолдыөңдейді. Бұл еңбекші колхоз адамдарының жолды қысқартып уақытты үнемдеудегі шараларының бірі болатын. Осы жол міне, «жау жол».

Қызыл қала- Орта ғасырлардағы керуен жолы бойындағы қала орны. Археологиялық қазба жұмыстары бір неше рет жүргізілді, болашақта жалғасын табады.

Отпан тау- Тарихи-мәдени кешен. Адай Ата рухына ақын Сабыр Адайдың бастамасымен салынған ескерткіш. Бұл жерде ерте кезде ел басына күн туғанда Адайлардың бас қосатын жері болған.

Ерсарының қайрағы - тарихи ескерткіш. 14-15 ғ.ғ. туындысы. Аңыз-деректерде осы жерде күрделі мәселелерді шешу үшін Маңғыстаудағы ру басшылары бас қосатын болған.

Отпан – тау биігі: Маңғыстаудағы Батыс Қаратаудың ең биік нүктесі (биіктігі – 532 м). Ақтау – Таушық – Шетпе тас жолы бойындағы Жыңғылды ауылы менен Тұщыбек санаторийінің орта жерінде, жолдан 5-6 км сол жақ қапталында орналасқан.

Отпан таудың басынан жан-жағына көз салсаң, Бес шоқы – биік тауларды, сай-сала жазық даланы, ағарған биік төбелер мен жотаны, ағып жатқан бұлақты, көгеріп жатқан теңізді, ала бұлт шалған көгінді, кең байтақ шексіз жерінді, кей кездері тұман басқан даланы, ақ шаңқан Ақтау қаланы, көгерген бақша көз тартқан елді мекен ауылды, тау бөктеріне жайылған төрт мүлік малды көре аласың. Көктем кездерінде түрлі-түсті гүлдерді, ерте кезде ақсақал ағалар, ем үшін іздеп келетін 15 түрлі өсімдік киелі шипа шөптерді көресің.

Маңғыстаудың ең биік шоқысы Отпан тау болып есептеледі. Жаугершілік заманда ел іргесіне жау тигенде адайлар Отпан тау басына от жағып белгі берген. Оны көрген батырлар келісімді жерге жиылып, бас біріктіріп, жауға соққы берген. Сондықтан Отпан тау ел бірлігінің символы болып келді. Маңғыстаудың, исі қазақтың танымал ақындары Сабыр Адай мен Светқали Нұржан бас болып, 2003-жылы осы Отпан тау басына Адай ата кесенесін салу жөнінде іс басталған болатын. Қазан айының 25-жұлдызында сол жұмыс оңына асып, кесене ашылды.

Адай ата кесенесі Отпан таудың ұшар басына орналасты. Оның жанында Ұран от жағылды. Сәл төменірек «Түгел түркі түбі бір, түп атасы – Көкбөрі» деген ұғымға сай Көкбөрінің алып бейнесі орнатылды. Одан да төмен Ақсарай салынды, ол ел ақсақалдарының бас қосып, ақылдасар, пәтуаласар орны әрі мұражай болмақ. Тікұшақ қонатын алаң, жолдар салынып, бұл жер үлкен тарихи-мәдени кешенге айналды.

Кешеннің ашылуына Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев құттықтау жолдады. Бұл той да үш күн тойланып, 500 үй тігілді. Түрлі ұлттық спорт жарыстары, мүшәйра, республикалық ақындар айтысы, ғылыми конференция ұйымдастырылды. Аламан бәйге мен ақындар айтысының Бас жүлдесіне шетелдік джип автомобильдері тігіліп, мүшәйра жеңімпаздары 500 мың мен 50 мың теңге арасында сыйлықтар алды. Бұл той – Адай рухын асқақтатқан, ел бірлігін ту қылып көтерген, Маңғыстау тарихындағы ұлы оқиғалардың бірі болды.

Бұл таудың бөктерінен жер бетінде сирек кездесетін көптеген сырқаттарға ем үшін пайдалануға таптырмайтын бал тәрізді қара қоңыр мумияны да кездестіре аласың.

Тау бөктерінен қырағы көзге киелі аң арқар да, түлкі мен көкбөрі көкжал қасқыр да қараң етіп көрініп кетуі мүмкін. Көк аспанда қалқып ұшып жүрген тау бүркіті мен сұңқар, ителгі, қаршыға мен күйкентай, Қашаған ақынның жырында айтқан («Отпан таудың басында, «Дегелек» деген бір құс бар, аспанда жүріп ысқырса, мың орда жылан басылған...») киелі қыран құсты да көре аласың. Батыста алыстан ап-анық Каспий теңізінің құрлыққа еніп жатқан жері – Үш ауыз тауы көрінеді. Бұл таудың арасында Адайлардың көтерілісін басам деп теңіз арқылы келген патша әскерімен Иса-Досан сарбаздарының соғысып, шапқыншы орыс әскерлерін қырып тастаған, ұрпағымызды ерлікке, бірлікке, елдікке жетелейтін тарихи орын айналасы қоршалып, ауқымды жерді алып жатқан мола-төбе жатыр.

Түнде басына шықсаң оңтүстік батыстан Ақтау қаласының, оңтүстік шығыстан мұнайлы Жетібай кентінің, терістіктен Қаражанбас кенішінің самсаған оттарын көресің. Бейне бір көкжиекке шашып тастаған отты моншақтар сияқты. Бұлар Отпан таудың басынан 150, 100, 80 шақырым қашықтықта орналасқан.

Ақсарай Адай атамyzдың Ақордасы. Ақсарай Адай атаның сегіз немересінің құрметіне арналған сегіз бөлмеден тұрады. Бұл бөлмелерде елдің елдігін ұлықтайтын ас-жиын, елдің елдік, ұлттық мүдделеріне байланысты салиқалы кеңестер өткізіледі. [1]

Орталық залда Қазақстан мемлекетінің даму тарихына арналған тұрақты көрме (қазақ хандықтары, хандар шежіресі, ұлт қаһармандары, қазіргі заман бейнелері, ұлттық рәміздер, тәуелсіздік көріністері, тұңғыш президент – Елбасы туралы деректі көріністер) ұлттық мәнермен безендірілген.

«Маңғыстау және жеті жұрт» тақырыбындағы көрме залы Маңғыстау тарихына арналып, ол жердің археологиялық сараптамасы, картасы, макеттер, артефакттер аңыз-әңгімелермен айқындалып, тас дәуірінен осы күнге дейін мекендеген халықтар мен тайпалардың тарихы, мәдениеті бойынша жинақталған мәліметтер жүйеленіп жасақталған. Мысалы: Қазақстан жеріндегі тайпалық одақтастар картасы, және біздің эрамызға дейінгі V-II ғасырдағы ежелгі сақ тайпалары жауынгерлері суреттері ілінген. 552-744 жылдары билік құрған Түрік қағанаты туралы деректер (Түрік империясы картасы, Ноғай ордасы картасы, «Қырымның қырық батыры» кітабы) көрсетілген.

Адай Ата кесенесі Қаратау жоталарының ең биік шоқысы (Балтық теңізі деңгейінен 532 метр биік) Отпан тауда орналасқан. Кесененің биіктігі күмбез найзасының ұшына дейін 37 метр. Ресей республикасында жасалған күмбездер арқауы алтынмен шайылған. Адай Атаның екі қапталындағы-екі баласы Құдайке мен Келімберді атамyzдың құрметіне арналған кесенесі.

Адай Ата елінің Ел таңбасы. Қалқанның фонында айқастырылып салынған. Найза мен қылыш, ортасында бүкіл ел білетін атауы «Жебе» делінетін Адай таңба. Бұл таңба ұштары біріккен үш сызықшалардан тұрады және ол садақ оғының ұшын бейнелейді. Бұл Ерліктің, Елдіктің, Бірліктің белгісі. Адай таңба Үш жүздің басының біріккен күшімен, көк найзаның ұшымен ғана жауынды жеңіп жерінді қорғай аласың, «үш жүздің басы біріксе алынбайтын қамал жоқ, тәуелсіздіктің тірегі-үш жүздің басының бірлігі» деген мағынаны білдіреді.

Адайдың Жебе таңбасы (стрела, стрелка) бағыт-бағдар, жол көрсетіп бүкіл әлем елдерінің кез-келген жерінде тұр. Бұл Атам Қазақтың қарашаңырағының иесі Адайлардың «авторлық» құқы.

Ерте заманда елге жау шапқанда, кең байтақ Маңғыстауды ру-ру болып жайлап жатқан халықтың басын жинау үшін Отпан таудың басында Ұран отын жаққан. Сүйтіп Адай халқы бірігіп елін, жерін жаудан қорғап қалған. Отпан таудың басынан жаққан алау от сонау Үстірттің үстінен көрінеді екен.

Киелі Маңғыстау өлкесінде мұндай тарихи және табиғи орындар жетерлік. Мұқым қазақ баласы сол себепті бұл өлкені қасиетті санайды. Оның әрбірінің сырына үңілсеңіз, қаншама құнды дүниелерге кезігетінің анық. Өркениетке бет бұрған бүгінгі қоғамда біздің бұрынғы шежіремізге үңіліп, қайтадан бір тиянақтап, зерттеу жасау міндеміз ғой. Бізге жетпей жатқаны осындай ыждағаттылық. Болмаса, біздің кең-байтақ өлкемізде тарихтан мол мағлұмат беретін киелі орындар және табиғаттың керемет құбылыстары баршылық.

Ендігі бағыт Үстірт қорығының үстімен Көгесемге бару. Аласалау төбеге орналасқан Көгесем әулиесінен Маңғыстауға ғана тон айшықты архитектуралық құрылыстың не бір таңдай қақтырар нұсқаларын көруге болады. Бұл өзі жеке әңгіме қылуға тұрарлық үлкен ансамбль. Бірі-біріне кедергі жасамай, көз алдында өзінің тамаша көріністерімен ерекше әсер қалдырады. Кезінде осындай кереметті өмірге әкелген сол кездегі шебердің, оның туындыларының асқақтығына, күдіреттілігіне еріксіз басыңды иесің. Ойыңа Әбекеңнің, Әбіш ағамыздың "Ертедегі сәулетшілер жеке – жеке ескерткіштердің ажарымен қоса, күллі зираттың жалпы ажарын, ортақ көркін мықтап ойластырыпты. Олар зираттағы ескерткіштердің бірін – бірі көлегейлеп, қалқалап тастамай, көрушінің көзіне түгел көрінуін мұқият қамдастырған. Қысқасы, бұл зираттан жекелеген шеберлердің бармағынан бал тамған өнерін ғана емес, күллі бір сәулетшілік үрдісті, сәулетшілік мектепті, архитектуралық мәдениетті көресіз", – дегені түседі.

Ия, айтса айтқандай Маңғыстау жері өз бойында көрерге көз керек талай асылды сақтай білген ғой.

Түбектің төсін айқұш – ұйқыш тілімдеп жатқан керуен жолының тармағы бір кездері осы Уәлі арқылы өткен. Бастауын сонау біздің дәуірімізге дейінгі уақыттан алатын Жібек саудасы батыс пен шығысты үнемі байланыстырып жатты. Қытайлар өздерінің ұлттық құпиясы санаған жібек жолдарын қаншама қатал бақыласа да, іштен шыққан жау жаман Сақ князына тұрмысқа шыққан қыз, жібек құртын шашының арасына жасырып, өзімен бірге ала кетті. Жібек өркендету осылай дүниеге тарап кетсе де бағзы жерлермен сауда керуендері бәрібір өтіп жатты. СССР-ның Волга-Урал экспедициясының жетекшісі Л.Л. Галкиннің карта схемасында сонау көне – Үргеніштен шыққан жол Кендірліге келіп екі айрылатын. Бірі Маңғыстау арқылы Қабақтыға келіп, одан әрі теңіз арқылы Хажы —Тархан (Астрахань) асатын. Ал екіншісі Бейнеу – Жезді – Мыңсуалмас – ұшқан арқылы Сарайшыққа баратын. Ал Маңғыстаудан шыққан жол, кейде Уәлі арқылы Ноғай жолына қосылып жатты. (Наука и жйзнь. 1990. 9. 101 бет).(Сызба сурет) қазір мал қырқатын пункт, тоғыт орналасқан жерде Уәлі қамал - қаласының қалдықтары өлі көзге ұрады. Есекең өз еңбегінде "қабырғасының қалыңдығы 2 метр, күйдірілген қызыл кірпіш пен ақ тастан қаланған. Уәлі биік басындағы қауым аты. Ол қыпшақ ханы болған, қамал төмpek басында. Бұл жер ханның орда тіккен орны, деп жазған еді. (С. Шалабаев Е. Өмірбаев, Қ. Сыдиықов. Маңғыстау. Алматы 1973 44-бет) Бір кездері қамал болған бұл жердің қыпшақ заманынан кейінде өмір сүргенін, керуен тоқтап, ызы-қиқы тіршілік болғанын дәлелдейтін деректер әлі де жетерлік. Бұл жерге 1825 жылы Ф.Ф. Берг те келіп кетті. Г.С. Карелин осы Уәліден онша қашық емес Қызылтастан әскери бекініс салғанда да болашақ Хиуаға жорыққа шығуға ең ұрымтал түс осы жер деген еді. Адай ауылдарының Жем бойына көшетін жолы сонау Түбіжік– Үдек– Ұланақ– Шетпе– Қаратүйе– Өтес– Манашы– Күйкен– Қарашүңгіл– Бақашы болып осы жермен өтетінді. Сондықтан да осы жолдардың бойында белгілі бір дәрежеде ащы болсын, тұщы болсын құдықтар кездесіп отырады.

Сонау ықылым замандардан тіршіліктің тамыры іспеттес болған Уәліде ескі керуен соқпағымен қатарласа бүгінгінің даңғыл жолдары жатыр.

Бейнеуге жақын жерде Манашының ащыағары, соның іргесінде шығыстық архитектуралық құрылыстан мол хабары бар адамның қолынан шыққан Көркембайдың мешіті тұр. Маңғыстаудың жеріне жеті жұрт келіп, жеті жұрттың кеткені туралы қариялардың айтып отыратыны бар емес пе еді. Оған керек десеніз терең зерттеудің қажеті де шамалы. Түбек төсіндегі кез-келген төбе де, үйік-қорғандар мен тау жоталары да олар туралы аңыз-шындықты жайып салады. Соның бірі есте сақтау қабілеті адам баласында сирек кездесетін дарынды жырау Мұрын Сеңгірбекұлының жырлаған "Қырымның, қырық батыры". Атақты жырау осы бір асыл мұраны ғасырлар қойнауынан бізге аман жеткізді. Бәлкім оның жырын аласапыран тарих толқынының тұңғығында қалған Гомер келіп тыңдаған болса, ерекше дарынға егіле отырып қол соққан да болар еді. Міне осы теңдесі жоқ эпоста Манашыұлы Тұяқбай туралы тарау бар. Сол тарауда Ноғайлы елінде болған он бір би туралы айтылады. Ащыағар сайдың бойында отырған Ноғайлының ақылшысы Орманбетке ындыс қалмақтар өзіне бағынуды талап етеді. Ел мүддесін жоғары қойған, олардың ұсынысын қабыл алмаған Орманбетті өлтіріп, қалған билерді шақыртады. Олар жолда отырған Манашы мырзаға соғып, өздерімен бірге ала кетеді. Манашының шешесі Күйкен билердің жүрісінен сезіктеніп қоса жүріпті. Қалмақ ханының талабына олар "Біз елге қайталық,, үш күн мұрсат бер. Сол үш күнде елді өзіңізге бағындырып келеміз деп", Манашыны аманатқа тастайды. Бірақ, қорқақ билер осы уақытта елін көшіріп қашып кетеді. Он бір би үш күнде келмегесін қалмақтар Манашыны кескілеп өлтіреді. Күйікке шыдамаған Күйкен Аралтөбе тауынан ұшып өледі. Содан бері Аралтөбе тауы Күйкен ұшқан, Ащыағар сайы Манашы аталып кетеді.[2]

Ал, осы ащыағардың жағасындағы Көркембай мешіті күнінде үлкен білім ордасы болған. Мешіттің қожасы да, шәкірттерге дәріс берген ұстазы да руы Ақбота Көркембай Бектүрұлы. Жана үкіметтің озбыр саясаты кесірінен сонау 1928 жылы түн жамылып, туған жерінен үдере көшкен елмен бірге ол да кеткен. Төбесінде 30 күмбез бар, 26 бөлмеден тұрады. Ортасында үлкен бөлме. Біздің шамалауымыз бойынша әлгі аталған кішкене бөлмелерде бөлек – бөлек шәкірттер отырған. Ортадағы үлкен бөлмедегі ұстаздың даусы, барлық шәкірттерге бірдей дәрежеде естілетін болуы мүмкін. өйткені қазір сылағы түсіп, кейбір жоғары жашнан жаңбыр сулары ене бастаған бөлмелерде кезінде акустикалық заңдылықтар сақталған болуы керек. Бейнеулік азаматтар оны қалпына келтіру жұмыстарына кіріскен де сияқты. Бірақ аяқталмай қалған іс тағы да "әттең – ай" айтқызады. Жанашыр, тағы да жанашыр болмаса күндердің күнінде үйіндіге айналар жәдігердің бірі болуы да мүмкін.

Терістікте 12–13 шақырымдай жерде Ақмешіт. Бұл төбенің ерекше, тарихи орын екені жөнінде мынадай әңгіме бар. Адайлар Маңғыстаудың ойына аттанар тұста осында Есек батырдың үйінде бас қосады. Әр рудан, әр атасынан өкілдер Жарыдан – Шотан мен Үсен, Бәйімбеттен Арғынбай мен Төлеп, Ескелдіден –Жанұзақ, Жеменейден – Сейіт би мен Бегеш батыр, Зорбайдан -Таған, Бабықтан –Әжібай, Шоңайдан – Бекбауыл мен Құнан болыпты. Есек батасын беріп, батырларды осы жерден Маңғыстауға аттандырған көрінеді. Қазір бұл төбенің басында бір кереге там тұр. Жазуы жоқ. Бейнебір жорыққа кеткен батырлардың артынан қарап, тілеуін тілеп, алысқа көз тіккен, хабар күткен қариядай төбе басынан алыстан қарауытып көрінеді.

Міне, тебе басынан шыға келгенде алыстан мен мұңдалап Ақмешітте көрінеді. Ақмешіт десе дегендей. Осы бір аймақ ерекше қасиетті мекен. Алдамыздағы Ақмешітте Бекет өмірге келді. Ол өзінің алғашқы ұстаздық жолын да осында бастады. Оған әруақтың қонған жері де осы. Оның әкесі Мырзағұл, шешесі Жания, атасы Жаналының, баласы Тоғайдың да жатқан жері осы. Талай адамға, талай тағдырға, талай мілләтке мекен де болған, аумалы төкпелі замандарда үдере көшіп жат мекенде іжел айдаған

қаңбақтай болып жүргенде, көз жасын көлдете, сағыныш жырын айтқызған да осы жер: "Ойыл қайда, Жем қайда, Сағыз қайда", – деп түн жамылған жолаушының асқақтата әнге салып, ат басын еркіне жіберетіні де осы жер ғой.

Ақмешіттің құбыла бетінде төрт–бес шақырымдай жерде Құлшан–ата әулиесі бар. Күншығыс бетінде Аралтөбе. Осы Аралтөбеде қазба жұмысын жүргізген Зейнолла Самашев бастаған археологтар б.д. дейінгі ерте кезеңдегі алтын адамды тапқан еді. Қалпына келтірілген, осынау ықылым замандағы алтын киімді жауынгер қазір Атыраудың облыстық мұражайында тұр.

Құлаат батыс Қаратау мен Солтүстік Ақтау жоталарының аралығындағы аңғардың ортасында шошайып тұрған төбе. Биіктігі 277 м. Құлаат тауы Шайыр аулының солтүстік – батысқа қарай шамамен 22-25 км жүрген жерде орналасқан.

Құлаат туралы аңыз осы маңда жерленген Қырықкез батырдың Қади немесе Қазидеген батыр інісі болыпты. Батырлығымен атағы мәшһүр болған Қади аталған тауда болған бір үлкен шайқас кезінде қаза тапқан, сірә, сол жерге жерленген. Қадидың құла түсті аты болған. Міне, осы атының есімі тау атына негіз болыпты дейді халық аңызы.

Аусары алқап Аусар деп те аталады. Шетпе кентінен шығыста 8 км жердегі тауаралық аңғар. Бұл жерде ертеде бұлақ көздері, қыста отын етіп жағар жер үстіне шығып жатқан көмірі болатын. Аусары деген сөздің өзіндік тарихы бар. Аусары-мұрындықсыз түйеге салатын нөктаның ішкі бетіндегі темір тіс. Тартсаң екі жағын темір қысады да түйе елпектеп жетекке ере береді. түрікмендер жер бедеріне қарап, түйеге салатын аусары сияқты деп Аусары деп атап кеткен екен. Ал қазақтар оны Аусары деген.

Аусары – қара таудың етегі. Сары қабақты жер жарыса келіп, аша болып барлық сүзілген су ызаменжылымшылап ағып жатады. Тау ішінде сарқырап ағып, төменгі қайыр жерге кетіп жатқан су көзі бар. Ол кезде Аусарыда қалың ши өскен. соның ішінде жайылған мал көрінбейтіндей болған.

Шетпе кентінің ең көне бөлігі болып есептелетіні Ескі Шетпе ауылының тауға қараған бетіндегі қорымдықтың аты «Үшкөз» немесе «Үшкөз әулие» деп аталады.

Үш көз – көшпелі ауылды қоршай қазылатын шеңбер пішінді ор. Оны қорғаныс жүйесі ретінде пайдаланған. Ауылға шапқан жаудан, барымташылардан қорғану үшін жасалған амал болатын. Бір кездері осы маңда, Ескі Шетпе орнында осындай ауыл - қамал болып, оның сыртынан үш қатарлы ор – үш көз қазылған болар. Уақыт өте ауыл орнында бос жұрт қалады ескі жұртты айналдыра қазған ор да қалады. Сондықтан осы аймақтың жұрты осы жерді әлгі ордың атымен «Үшкөз» деп атаған шығар. Жел мен жаңбыр суы үш қатарлы орды да топырақпен толтырып жоқ етеді, енді тек жердің «Үшкөз» деген аты қалады. Артынан осы жерге белгілі машайых жерленеді, оның есімі бастапқы ұрпақтарға белгілі болса, жаңа ұрпақ оның атын естен шығарады да жер атымен осы әулиені атап «Үшкөз әулиесі» деп жаңа есім жасайды.[3]

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан тарихы. Очерктер. А., 1994.
2. Батырлар жыры. Алматы "Жазушы", 1990 ж
3. «Жұмбақ жайлап аңыз өрген - Маңғыстау», О. Көшбайұлы, 2005ж

Ә.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Арманд Р.

Ғылыми жетекші: Табылдиева О.Д.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Әлихан Бөкейханның еңбектерінде XIX және XX ғасырлардағы әлемдік деңгейде өтіп жатқан тарихи оқиғаларға саяси-әлеуметтік тұрғыдан талдаулар жасап, қазақтың географиясын жан-жақты терең зерттеген. Қазақстанның құнарлы, құнарсыз жерлері, қазақтың көшпелі мал шаруашылығы, сан ұрпақтың мыңжылдықтар бойы жасаған тәжірибесінің негізінде сұрыпталған шаруашылық жүргізудің қалыптасқан жүйесін ғылыми түрде дәлелдеген.

Түйінді сөздер: этнограф, қыр баласы, депутат, ғылыми-зерттеу экспедициясы.

Ә.Бөкейханов бүкіл мағыналы өмірін халқының азаттық алып, еркін ел болуына арнаған аяулы азамат, соңғы демі біткенше осы мақсат жолында сан алуан қызмет жасаған. Ол Ресей жергілікті және қалалық қоғам қайраткерлері съезінің делегаты, Ресейдің Мемлекеттік Думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, ғалым ормантанушы, экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған ұлы тұлға.

XVIII-XIX ғасырларда қазақ халқы мемлекеттілігі, өзін-өзі билеуден айырылып, бөтен жұрттың езгісі мен қанауына түссе, XX ғасырдың басында сол кезгі өркениет үлгісімен жерлерін біріктіріп, мемлекеттілігін қалпына келтіруді батыл қолға ала бастады. Бұл істің басында зиялы топ пен олардың көсемі Әлихан Бөкейханов тұрды.

Әлихан Бөкейханның еңбектерінде XIX және XX ғасырлардағы әлемдік деңгейде өтіп жатқан тарихи оқиғаларға саяси-әлеуметтік тұрғыдан талдаулар жасалып, қазақ халқының тарихы, экономика мен мәдениеті, шежіресі мен тұрмыс-салты, отарлану тарихы да қамтылды. Төңкеріске дейін «Дала уалаяты», «Пікір», «Уақыт», «Айқап», «Қазақ», «Сарыарқа» сияқты газет журналдарда, Кеңес дәуірінде «Жаңа мектеп», «Темірқазық», «Жас азамат», «Жас қазақ», «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстан» секілді мерзімді басылымдарға жариялап тұрған. Орысша мақалаларында «Туземец, Киргиз, Киргиз-Степняк, Сын степей, Статистик», қазақша мақалаларында «Қыр баласы, Ғали хан, Қалмақбай, Арыс ұлы» деген бүркеншек аттармен жарияланған.

XX ғасырдың басында қазақтардың дәстүрлі құндылықтары ығыстырылып, халық рухани күйзелуді бастан кешті. Әлихан Бөкейханов жалпыұлттық мақсатқа жету үшін ұлтты ұйыстырудың тетіктерін, яғни ұлтжандылықты, ауызбірлікті, ынтымақтастықты орнықтыруды алдыңғы орынға шығарды. Сондықтан да қазақ зиялыларын айналасына топтастырып, жол көрсетіп, ұйыта білген көшбасшыны халқы еркелетіп алаштың Әлиханы деп атады.

Әлихан Бөкейханов 1894–1926 жылдар аралығында төрт түрлі ғылыми-зерттеу экспедициясының жұмысына қатысты: «Тобыл» экспедициясы; В.А. Щербинаның жетекшілігімен жасалған экспедициялар; С.П.Швецов басқарған статистика-экономикалық экспедиция; сондай-ақ 1926 жылы КСРО Ғылым академиясының антропологиялық экспедициясына қатысады. 1896 жылғы Орыс үкіметінің Ф.А.

Щербина бастаған экспедициясына мүше болып қатысқан Әлихан көшпелі шаруашылықтың жер пайдалану әдіс-тәсілдерінің заңдылықтарын тереңірек зерттеп-үйренді.

1896-903 жылдар аралығында бұл экспедиция Ақмола және Семей облыстарының он екі уезінен жинаған материалдар бойынша 13 томнан тұратын ғылыми зерттеу болып Воронеж қаласында басылып шығады. Оның 4 томында Ә.Бөкейханов Павлодар уезіне қатысты еңбектері түгел жинақталды.

Осы кезге дейін мал бағып, малының артынан еріп көшкен қазақ сияқты халық байлық, қазына мал кіндігінде деп біледі. Мың қойды бір-екі қойшы бағатын жұрттың сиқы «тамақ, ұйқы, жалқаулық» – дейді. Адамды еріншектікке, жалқаулыққа, тоғышарлыққа душар еткен олардың тұрмыс-салттары ғана емес, халықтың ғылым-білімнен кенжелеуінен, қараңғылығынан деп білді [1].

Әлихан Бөкейханов қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған, өркендетуге елеулі үлес қосқан азамат. Щербина экспедициясынан кейін 1903 жылы С.П.Швецов бастаған Сібір темір жолы бойында орналасқан Челябі мен Томск қалалары аралығын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығын зерттеуге бағытталған экономикалық экспедициясының бас қасында болады. Экспедиция мақсатына сай Ә.Бөкейханов қазақтың қой шаруашылығы, қазақы қойдың тұқымдары, жем азығы, жайылымы, малдың аурулары мен емдеу әдістері туралы мәліметтерді жинақтап зерттейді. Ол бүкіл қазақ даласы Жетісу, Сырдария бойындағы қазақтардың шаруашылығын да қамтып, салыстырып монографиялық еңбек жазып шығады. Бұл еңбегі экспедиция материалдарымен бірге «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» деген үш бөлімнен тұратын кітап болып 1904 жылы Том қаласынан жарыққа шығады. Ә.Бөкейхановтың монографиясы «Животноводство» атты 1 томның 1-кітабында жарияланады.

Ә.Бөкейханов ғылыми-зерттеу экспедициясына қазақ төңкерісінен кейін де араласқан. 1926 жылы КСРО ғылым Академиясының одақтас және автономиялық республикаларды жан жақты зерттеу мақсатында құрылған Ерекше Комитеттің құрамына Қазақстан бойынша тұрақты сарапшы қызметіне шақырылады. 1926-1927 жылдары Ерекше Комитеттің тапсыруымен С.П.Швецов басшылық еткен экономикалық, антропологиялық, этнографиялық экспедициясымен Қазақстанның зерттелмей кенже қалған өлкесі Адай уезіне аттанады. Уездің табиғатын, экономикалық жағдайын, мекендеген кіші жүз руларының тұрмыс тіршілігін, әдет-ғұрпын зерттейді. Уезд халқының құрамына тоқталып 27 болыстың 22-ін қоныстанған Адайдың қай жерді қыстап, жайлайтынын, мал санын, құдық шыңырау қазу әдісін, рулардың шежіресін схемаға түсіріп, алғаш рет генологиялық карта жасайды. Жинақталған материалдарды қорытып, «Адай уезінің қазақтары» (Казахи Адаевского уезда) деп аталатын еңбегін экспедицияның басқа материалдарымен бірге 1927 жылы Ленинградтағы академия баспасынан басылып шығады [2].

Ә.Бөкейхан қазақтың географиясын жан-жақты терең зерттеген ғалым. Жер – адамзаттың алтын бесігі. Қандай да бір халық, ұлт болмасын, оның дамуы жерге байланысты. Ол Қазақстанның қандай аймағында жер құнарлы, құнарсыз екенін өте жақсы білген. Сондықтан осыған орай қазақ халқы өзінің ыңғайлы, тиімді, сапалы шаруашылығын ұйымдастыруы қажет деген. Ә.Бөкейханов қазақтың көшпелі мал шаруашылығы отаршыл оқымыстылар айтып жүргендей жабайы, дөрекі, пайдасыз кәсіп емес, керісінше сан ұрпақтың мыңжылдықтар бойы жасаған тәжірибесінің негізінде сұрыпталған, қоршаған орта жағдайына бейімделген, табиғатпен адам әрекеті арасындағы бірлік-ынтымақты сақтап қалған, тұрақты өнім алуға болатын шаруашылық жүргізудің қалыптасқан тамаша жүйесі екенін дәлелдеп береді.

Бұл тіршілік – үлкен талас, бір бәйге, жүйірік алады, шабан қалады. Жүйіріктік ақыл, ұсталық. Сондықтан қазақтарды қоныстас жаңа көршілерден шеберлікті, кәсібилікті, өнімді еңбек етуді үйренуге шақырды. Мейлі мал бақ, мейлі егін сал бірақ сол істе шебер бол, мал тұқымын асылдандыр, жерінді өнде, салған егінінді бапта. Қандай іспен шұғылдансаң да кәсіби шеберлік, іскерлік, білімділік қажет екендігін «Қырғыздар», «Павлодар уезі», «Дала өлкесіндегі қой шаруашылығы» мақалаларында жан-жақты талдап, ғылыми тұрғыдан тұжырымдар жасады.

Заманның өзгеруіне байланысты дүние керегінің бәрін қолдағы алтынымызды беріп, бәрін сырттан сатып алып отырмыз дейді. Басқаларға жем болмай сауда серіктіктерін құру, әлеумет дүкендерін ашу керектігін бірігіп іс қылуға шақырды. Қазақ болмысын жаңа арнаға бұруды көздеп, әлеуметтік өзгерістерден артта қалмау үшін алдымен адам бойындағы бойкүйездіктен арылу қажет деп білді.

Ә.Бөкейханов этногенез, яғни халықтардың шығу тегі, тарихы мен мәдениеті, ру тайпалар шежіресі, қазақ жерлерінің ортарлану тағдыры туралы да маңызды зерттеулер жүргізген. «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры мен мәдени өркениеті» (1903 ж), «Дала өлкесінің түкпірлеріндегі орыс қоныстары» (1908 ж), «Қырғыздар» (1910 ж) және т.б. Бұл еңбектерінде қазақ этнонимінің шығуы мен қазақтарды қырғыздар атауының орыстар таңған қате атау екенін, қазақ-қалмақ, қазақ-орыс, қазақ-қытай қарым қатынастары, қоныстандыру және шоқындыру саясаты, ел билеу ісіндегі өзгерістерді статистикалық деректермен, дәлелді фактілер, мысалдармен көрсете берген. Мысалы: «Қырғыздар» деген зерттеуінде «Ұлтымызға жасалған зорлықта шек жоқ. Мемлекеттік Думаның депутаты Марков деген біреу бет ауызы қисаймай, шіміркпестен қазақтар бұлар Шыңғыс хан мен Ақсақ темірдің ұрпағы, сондықтан Америкада қызыл терілерді қалай қырса, біз де қазақтарды солай жойып жіберуіміз керек деп айтуға дейін барған. Тапа тал түсте мал айдап кету, жазықсыз абақтыға қамау, ата-қонысты тартып алу, әбден әдетке айналдырған отаршылар туралы «Орыстан досың болса, қойныңда балтаң болсын», «орыс келді қасқыр келді» деген сөздердің шыққанын Ә.Бөкейханов жасырмай айтады [3]. Ә.Бөкейханов ғылыми ізденістерінің ішінде тарихи құжаттарды да жариялап отырды, олар «Из бумаг султана Большой Киргизской орды Сюка Абылайханова», «Из переписки хана Средней Киргизской Орды Букея ии его потомков», «Из переписки киргизских ханов, султанов».

Ә.Бөкейхан мемлекет, құқық, партия, дін, әбедиет т.б. мәселелер жөнінде де көп келелі ой-пікір, кеңес, ұсыныс берген. «Би һәм билік», «Русские поселение в глубине Степного края», «Серуен жасап зерттеу әдісі», «Мұғалімдерге хат: планеталар», «Хахас». «Қара қыпшақ Қобыланды», «Қазақ жыры «Қобыландыдағы» әйел бейнесі» атты ғылыми-әдеби мақалалары мен сын, рецензиялар жазды. Әлихан бұл ойларын қазақтың ұлан-ғайыр даласын мекендеген халқының арасында баспасөз арқылы мақалалар, ашық хаттар түрінде таратты. Қазақтың көзі ашық оқыған азаматтарын осы мәселе төңірегінде талқылауға қатысуға шақырды. Мақсаты халықтың ұлттық сана-сезімін ояту. Жалғыз ақпарат көзі болған газет жұмысын жандандыру. Төңкеріске дейін төрт газетті ұйымдастырып, шығарып отырған. Оның үшеуі орысша «Омич», «Иртыш», «Голос степей» газеттерінде өзі редактор болса, қазақ тілінде тұңғыш рет жалпыұлттық «Қазақ» газетін ұйымдастырды. Ал, төңкерістен кейін «Темірқазық» журналын шығарды. Жалпы ағартушылық идеясын тарату арқылы қазақты саяси сауаттандыруға, белсенділіктерін арттыруға, оятуға, өз тізгінін өзі ұстайтындай халге жетуге үндейді.

Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістердің қазақ халқының болашақ дамуына пайдалы және залалды жақтарын жан-жақты зерделей келе Әлихан Нұрмұхамедұлы «Сайлау» атты мақаласында қазақ қоғамындағы келеңсіздіктердің себеп-салдарларын талдап-тарқатады. Мысалы: Ресей империясы әуелі халқымыздың аңғал, ақкөңіл, мәрт, жомарт,

қонақжай сияқты жақсы қасиеттерін пайдаланып, оның ішіне кірді. Халықты тұтастығынан айыру басты нысана етіп алынды. «Бөлшекте де, билей бер» деген қағиданы мықтап ұстанған орыс шенеуніктері біртіндеп өзара алауыз болып отырған елді кедергісіз, соғыссыз жаулап ала бастады. Енді, жаңа қоңсымыз жақыннан біздің осал жақтарымызды, руға бөлінушілігімізді, мансапқорлығымызды тағы басқа толып жатқан кемшіліктерімізді білген бойда ағайындар арасында дау-жанжалдар туғызуға лайықты әдіс-айлалар ойлап тауып отырды [4].

Ресейге қараған кезден бастап жалақорлық, даукестік, іштарлық, мансапқорлық сияқты келеңсіз әдеттер сахара жұрты арасында әсіресе ел тізгінін ұстаған кісілер бойынан көрініс бере бастады. Олар әртүрлі тәсілдер арқылы қазақтар арасында іріткі салудың, бір-біріне айдап салу саясатын ұстанды. Ауызбіршілігі мен шынайы ақ пейілділік сияқты жақсы қасиеттерін жоғалтқан, керісінше екіжүзділік, күндестік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттерді бойларына жұқтырған жаңа қазақтар қалыптасты. Қырда азды-көпті жаңаша хат танитындар көздерін домалақ арыз жазумен ашты. Сайлау науқаны әкені балаға, ағаны ініге қарсы қойып, руластардың арасына іріткі туғызды. Бірі асқа, бірі атқа сатылып сандалады дейді.

Жатжұрттықтардың көздеген мақсаты кең байтақ жердің асты-үсті байлығын иемденіп, халқына үстемдік етуге негізделген болатын. Оның қырағы көзі мен ақыл-пайымы дүние жүзіндегі барлық дамыған елдердің қоғамдық жүйелерін шолып шыққандығын, оның сол жылдардағы ғылыми-мақалаларынан байқаймыз. Әлихан Бөкейханның өрелі ой-тұжырымдарының негізгі алтын қазығы еркіндік идеясы болды. «Жұрттың тірлік күйде, я өлімтік күйде өмір шегуі өзінің жігерінен болады» деді.

Намысың мен жігеріңді қайрамасаң құлшылықта болудың өзі сенің еркінде болады. Ол сенің таңдау еркіндігің. Осы жағдайда Әлихан Бөкейхан «Екі жол» деген мақала жазды. Онда: «Әр заманның өз рәсім, өз салты бар. Адам баласының құл кезіндегі салтында хұқы үшін талас-тартысы болмайды. Хұқы үшін таласу-тартысу орнында жылау болады. Бұл бір жол. Біздің замандағы салт: әркім хұқына таласу, хұқына тартысу болады. Жылау салты артта қалды. Ендігі рәсім хұқы үшін жылау емес, хұқын талас-тартыспен қорғау. Міне бұл екінші жол».

1910 жылдардың өзінде Әлихан Бөкейхан «Қырғыздар» деп аталатын мақаласында, таяу болашақта далада қырғыз арасында, екі саяси бағытқа байланысты екі саяси партия құрылуы мүмкін, оның бірі – ұлттық-діни, қазақтарды басқа мұсылмандармен біріктіруді мақсат етсе, екіншісі батыстық деп жазған болатын. Сол кездің өзінде ұлттық көлемдегі саяси сананың қалыптасып, соған сол кезеңдегі қалыптасып отырған тарихи шындыққа нақты сараптамалар жасалғанын көреміз.

Ә.Бөкейханов: «...ойында көзі бар адамдар халықтың кемшілігін шамасынша көрсетіп, сездіріп, аурудың атын айтып, емін жазып, қағаз бетінде халық алдына салып жүр. Бірақ сөз қандай терең, үлгілі орынды болсын іс көмегі болмаса, жұмыс болып, дүние жүзіне шықпаса, келісімді болғанмен жансыз сурет қатарында қалмақшы... Күннен күнге халық нашарлап, кедейленуге айналды... тілегіміз мынау: Халық ішінде бірігіп іс жүргізетін ұйым, игілік қауымдары таралса екен» деген ойдың ар жағында, халыққа саяси партия құру қажеттігін айтты [5].

Кеңестік билік тұсында алашордашыл қазақ зиялыларына сенімсіздікпен қарап, оларды кеңестік қызметке қолданғанмен үнемі бақылауда ұстады. Бірақта, Ә. Бөкейхан өзінің шығармашылық қызметін тоқтатпады. 1927–1932 жылдар аралығында Мәскеуде КСРО халықтарының орталық баспасында әдеби қызметкер болып жүріп көптеген кітаптар, аудармалар, мақалалар жазып ұлтының рухани қазынасын толықтырды. Ол ұлтымыздың дәстүрі мен тарихының білгірі, өлкетану жағынан нағыз энциклопедист-ғалым болатын. Әлихан Бөкейхан патшалы Ресей өкіметі кезінде мемлекетке қарсы

митингілер мен петициялар ұйымдастырушы қырғыз-қазақтардың діни-саяси қозғалысының басты жетекшісі ретінде қудаланып, түрмелерге жабылды. Кеңес өкіметі тұсында да Алашорда үкіметінің контрреволюциялық күресінің жетекшісі ретінде «буржуазияшыл ұлтшыл» деген айыптар тағылып, өмірінің соңғы күніне дейін бақылауда болды. Үкіметтің бұл қудалаулары ойшыл-ғалымның еркін ойлауы мен жігерін мұқалта алмады. Ол өз халқының игілігі жолында қажымай-талмай қайраткерлік көрсете білді. Алаш қайраткерлері Отаны мен халқының алдында өздерінің тарихи миссиясын абыроймен орындады да. Халқымыздың рухани өміріндегі өзгерістердің қай бағытқа қарай бет алысын, оның түп тамырдан ажырап бар жатқандығын қазақ ойшылы көре білді. Алаш көсемі Әлихан – адамға білімді болу жеткіліксіз деп түсінеді. «Ендігі жерде білімнен мақсат шықпайды. Ғазазіл жұмақтан білімсіздіктен шыққан жоқ. Балқан соғысында екі жүзден астам адам өлді, бұл соғыс білімсіздіктен емес. Ұлтына жұртына қызмет қылу білімнен емес, мінезден деп білді. Мұсылманша, орысша оқыған білімді қазақтардың ішінен неше түрлі залалды мінез көріп жүрміз. Білімнен жақсы мінез шықса бұл қалай? Бас салып әлі келгенді талап алатын болса, ұят-абыройдан тысқары болса, жығылған жаққа қылғаны иттік болса, мұның жетілген Еуропалығы, христиандығы қайда?» Ендеше білімді болу, прогресске қол жеткізу, техникамен қаруланудың оңды жағы да, залалды жағы да бар. Адамға білімді болумен қатар ізгілікті болу қажет деп білген. Ә.Бөкейхановтың «Хан баласында қазақтың хақы бар еді, тірі болсам қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» – деген намысшыл, ұлтжандылық секілді қасиеттері әр қазаққа үлгі болуы тиіс! Ал оны үлгі ету үшін әр адамның санасына Әлиханның қандай намысшыл, ұлтын сүйген ұлы адам екенін білуі керек. Бүкіл саналы ғұмырын ұлтының бостандығы мен дербестігі үшін арнаған асыл азаматтарымыздың ұлтжанды пікірлері, әрекеттері бүгінгі ұрпаққа үлгі және өнеге. Ел еркіндігі мен ұлт бостандығы үшін құрбан болған ұлт зиялыларының артына қалдырған еңбектері арқылы еліміздің шынайы жанашырларын, елжанды, ұлтжанды азаматтарын қалыптастыруымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. А., 1995. 477 б.
2. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. А., 1995. 256 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. А., 1995. 474 б.
4. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. А., 2004. 83 б.
5. Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. А., 1998. 360 б.

ӘОЖ 378

ЕСІМДЕРІ Аңызға айналған маңғыстаудың ғашықтары

Алшын С.

Ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Маңғыстау тарихының жарқын беттері мен айтулы оқиғалары бізге халық жадында өшпестей жатталып, кейінге ауызша мұра боп және тасқа қашап, оюмен ойып өрнектеп, сәулеті сәніне жарасқан ғажайып ескерткіштерді орнатуымен жетті. Тарихын таспен өрген өлкеде дала кемесіндей дараланған ескерткіштердің

заманында ортадан ойып алар орны бар дара тұлғаларға немесе ерекше бір оқиғаға арқау болған пенделерге арналғаны даусыз.

Түйінді сөздер: Тарих, ғашықтық, махаббат, Маңғыстау, сезім.

Тарих тереңіне сүңгіген сайын, жүріп өткен әрбір жол, әрбір оқиға аңызға айналады. Өткенге көз жүгіртсек, періште махаббатымен халық есінде мәңгі сақталған ғашықтар көп. Олардың өмір дастанына айналған сырлы да шежірелі махаббатын таланттылар ән-жырға қосып, шығармаларына арқау еткен. Ғашықтар әңгімесі негізінде Маңғыстау тарихына үңілсек, тамылжыта айтып, тамсана тыңдар ғажайыптар бұл далада да жоқ емес.

Тарихта сүйгеніне қосыла алмай өмірден өткен жандар қаншама? Ия, ғашықтар туралы айтқанда жеті ғашық есімізге түсетіні белгілі. Олар Ләйлі-Мәжнүн, Жүсіп-Зылиқа, Фархад-Шырын, Таһир-Зухра, Арзу-Қамбар, Бозжігіт-Қарашаш, Зияда-Хорлы. Бұлардың әрбіреуінің есімі, әрбіреуінің махаббат хикаясының тарихтағы орны ерекше. Бірақ мен айтайын деп отырған ғашықтар басқа. Олар туралы әңгіме қозғағанда киелі 362 әулиелі Маңғыстау тарихына үңілсек, бұл даланың ондай аңыз-әңгімелерден кенде емес екендігінің куәсі боламыз.

Талай жанның атақоныс асыл мекеніне айналған өлке. Бұл жердің тарихы басқалардан өзгешелеу. Ол туралы аңыз да, өлең де тек оған деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті арттыртпаса, азайтпасы анық. Тарихын таспен өрген мекеннің әрбір тасы киелі. Қасиетті өлкенің әр ескерткіші тарихты еске салады. Солардың арасында тағдырдың қатал сынына ұшырап, әділетсіздікке мойын ұсынбастан арманда кеткен Маңғыстау ғашықтарының да ескерткіштері бар. Тас мүсіндер қыршыннан қиылған жас өмір мен пәк махаббатының жолында құрбан болған қос мұнлықтың бейнесін бейнелеп тұрғандай. Ешбір жанды бей-жай қалдырмайтын осы бір махаббат дастандары сол ғашықтардың рухының биіктігінің бір көрінісі секілді.

Маңғыстау тарихының жарқын беттері мен айтулы оқиғалары бізге халық жадында өшпестей жатталып, кейінге ауызша мұра боп және тасқа қашап, оюмен ойып өрнектеп, сәулеті сәніне жарасқан ғажайып ескерткіштерді орнатуымен жетті. Тарихын таспен өрген өлкеде дала кемесіндей дараланған ескерткіштердің заманында ортадан ойып алар орны бар дара тұлғаларға немесе ерекше бір оқиғаға арқау болған пенделерге арналғаны даусыз. Солардың бірі - Маңғыстау ғашықтарының басына орнатылған ескерткіштер.

Қазіргі таңда Маңғыстау сынды өлкенің арманда кеткен ғашықтары Құрымсы-Кежек, Ақбөбек-Қайып, Ақшора-Белтұран, Асалы-Көкетай, Қаработа-Дөңқара сынды ғашықтар туралы ел аузындағы деректер мен аңыздар, бұрын-соңды баспа бетін көрмеген мәліметтер мен жады мықты көнекөз қарияларымыз шерткен әңгімелер біршама жинақталып, жүйеленді.

Ғашықтық өмірдің тауқыметін тартып, кіршіксіз ақ сезімдері қиындыққа душар еткен Маңғыстау ғашықтарының бірі - Ақшора-Белтұран.

Аңыз бойынша жеті ел келіп, жеті ел кеткен делінетін кең құшақты Маңғыстау өңірі қазақ Таласбай мен түрікмен Дүрді Қылышқа мекен болған. Уақытында тату-тәтті көрші болған олардың арасындағы кикілжің, алауыздық екі жастың таныстығынан басталады. Таласбайдың ұлы Белтұран мен Дүрді Қылыштың жалғыз қызы Ақшора өзен жағасында кездесіп, бір-бірін ұнататындарын сөзсіз түсінеді. Мұны байқаған Таласбай ауылы қос ғашыққа тіл қатпаса да, олардың бір болуын қаламаған Дүрді Қылыш бір түнде көшіп кетеді. Белтұран өзен жағасында Ақшораны тағатсыздана күтсе, Ақшора бөтен жерде қамығып, қайғыру үстінде, себебі әкесі қызын дәулетті отбасынан шыққан жігітке ұзатпақшы. Ол хабарды

естіген Белтұран ғашығының артынан іздеп барып, күн батар шақта қос ғашық аттарына мініп қашады, оларды байқаған Дүрді Қылыш арттарынан қуғыншы жібереді. Қуғыншылардан құтыламыз деген оймен Белтұран мен Ақшора таудан қол ұстаса секіріп, сол жерде өздерін мерт қылады. Қос ғашықтың сезіміне, алғаш тіл табысқанына куә болған өзен тартылып, орнынан қос мазар ғана көрінеді. Маңғыстаулықтар Ақшора-Белтұран бейітін қос ғашық мазары деп атап кеткен. Ол мазар Ақтау қаласынан 47 шақырым жерде орналасқан.

Маңғыстау өңіріндегі ғашықтарға қатысты әңгіме Ақбөбек пен Қайыпқа қатысты. Бұл 19 ғ-дың жартысында Маңғыстау түбегінде болған, тарихи оқиға. Олардың махаббаты туралы аңыз-әңгімелер Маңғыстауда кең тараған. Дерек айтушылардың бәрі де Ақбөбек пен Қайып қиғасын ықыласпен әңгімелеп, оларды қадір тұтады. Әңгіме аяғы Қайыптың Бесқалаға, одан Тәжік жеріне, Ақбөбек үйінің Иранға кетуімен бітеді.

«Ақбөбек-Қайып» оқиғасы шамамен 1885-90 жылдар аралығында болған. Ақбөбек сол кезде 17-18 дегі жас қыз екен. Ал Қайып отыздардағы сақа жігіт болған көрінеді. Ол 1857 жылы өмірге келіп, 1918 жылы қайтыс болған деп айтылады. Қайып Адайдың тобыш руынан, оның бегейінің малайы. Ал Ақбөбек бәйімбеттің мамыртайы. «Ақбөбек-Қайып» әңгімесі Маңғыстау халқының аузындағы жатталған аңыз әңгіме. Аманбай атаның өз аузынан айтылған естелікте ата «Ақбөбек-Қайып» оқиғасына араласқан, ақ патшаның кезінде сауатты адамдардың бірі болған. Қазір Маңғыстауда ұрпақтары бар. «Ақбөбек пен Қайып» оқиғасы, 100 жылдан аса уақыт бойы ұмытылмай, ел аузында айтылып келе жатқан Қайыптың ерекше әншілігі мен ақындығы, оның Ақбөбекке деген сағыныш пен махаббатқа толы лирикалық әндері әлі талай жылдарға, ғасырларға жетуі мүмкін. Бүгінге дейін бірін-бірі әлі күткендей үнсіз тұрған Төңірекшыңның етегіндігі Асалы мен Көкетай күмбездері. Асалы-Көкетай күмбезі - Бейнеу ауданы, Боранқұл (Опорный) станциясынан 50 шақырым солтүстік-шығыс бағытта орналасқан сәулетті ескерткіш. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек, күмбез 19 ғ-дың басында қуғыншылар қолынан қаза тапқан қос ғашыққа арнап салынған. Бұлардың да тағдыр-тауқыметі айтылып өткен ғашықтар тағдырларымен ұқсас. Көкетай атақты руы Мамыртай Дүйсенбай байдың қызы, Табын ауылының айттырулы қалыңдығы. Асалы сол байдың жылқышысы, кедей жігіт, ол Қаратоқа Жеменей руынан. Аралығы 12 шақырым қашықтықтағы қос күмбездің құрылысы бүгінде жақсы сақталған.

Ауыздан ауызға жалғасып келе жатқан әңгімелер. Әрине көп ешкімге бағына бермейтін уақыт дейтін құдірет бар. Ол өз дегенін жасамай қоймайды. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан аңыздар бір кездегі өзінің желісінен айрылады, кей уақытта тіпті басқа сарынға түсіп кететіні де болады. Өйткені әңгімені айтушы адамның тарапынан қалай болғанда да өзгерістер болатыны анық, бұрмалануы заңды. Жаңағы айтып өткен ғашықтар туралы әңгімені күні кеше болды десе де болады. Себебі оларға соғылған ескерткіштер желдің өтінде, жаңбыр, қар суының астында тұрды десек те әлі көп бүліне қоймаған. Бұл олардың беріде салынғанының бірден-бір дәлелі. Ал бұл өлкеде олардан да әрірек өмір сүрген, өздері туралы артында ауыз толтырып айтатын деректер қалып жарымаған ғашықтарға арналған ескерткіштер бар. Соның бірі Құрымсы мен Кежекке арналған.

Сол Сердалыдан күншығысқа бет түзеп жүргенінде аралары бес-алты шақырымдай болып орналасқан екі әулие тұр. Алғашқы тап болатының Кежекке соғылған ескерткіш. Бір заманда өткен-кеткенді өзінің салыну ерекшелігімен таңқалдыра тартқан еңселі ескерткіш болғаны көзге ұрады. Бірақ уақыт өз үстемдігін жасапты. Қазір соның артқы жары ғана қауқиып тұр, қалғаны

құлаған. Күйдірілген қызыл кірпіштен қаланған жарының қалыңдығы бір метрге жуық. Көбі құм астында қалған. Мен, әрине, оны кезінде мынадай болған екен, көлемі осыншама жерді алып жатыпты деген әңгіме айтудан аулақпын. Себебі, біріншіден, оның салыну ерекшелігіне қарап көз алдыма елестете жобалайтын құрылыстың маманы емеспін, екіншіден, содам бері қаншама уақыт өткені тағы белгісіз. Тынымсыз соққан желден ескерткіш топырақпен көміле-көміле төбешікке айналған. Құрымсы-Кежектің оқиғасын сол түрікмендердің Маңғыстаудан кеткен уақыттарымен шамалас қылып айтып отыратын еді ақсақалдар. Құрымсы осы Бозашыны мекендеген адай жігіті. Ал Кежек болса түрікмен қызы. Бірін-бірі ұнатқан жастарға қандарының басқа екені, өзге ұлттан екендігі кедергі болмаған. Бірақ түрікмендердің бұл жерден қоныс аударуына байланысты олардың дегені болмады. Сүйген қызы артына жалтақтай қарап өзіне беймәлім жерге кете барды. Қолынан ештеңе келмеген, қарсы тұрар дәрмені жоқ Құрымсы Бозашыда қалады. Ертең кетеміз деген күні ретін тауып жолығысқан екі жас жердің түбіне кетсе де бірін-бірі іздеп табатынына, өмірлік бірге болатынына серттесіп аттанған еді. Бірақ екеуі де дегеніне жете алмай екі жерде қаза табатынын білген жоқ болатын.

Сүйгенінің сонау Хиуа жаққа кеткеніне Құрымсы ұзақ шыдамайды. Бесқалаға аттанған керуеншілермен бірге сапарға шығады. Әрине қамсыз болмайды. Қамданып барады. Өзімен бірге ұзақ жүріске шыдамды атты жетегіне алады. Содан не керек көздеген жеріне жетеді. Қызының бар ойы сонау алыста қалған Маңғыстаудағы Құрымсы екенінен секем алған әкесінің оны үнемі бақылауда ұстауына қарамастан ретін тауып босап шығады. Екі ортаның қаншама жер екені өздеріне белгілі. Қасына ертіп жүрген қалың қолы жоқ Құрымсы тезірек ұзап кету жайын ойлап, бастапқы күндері суыт жүріп отырады. Ел шетіне аяқ басқасын келдік қой деп ойлады ма, әлде астарындағы аттары болдырды ма өздерін еркін сезініп асықпай келе жатады. Осы кезде арттарынан қуғыншылар да көрінеді. Көліктерінің ендігі шабысқа шыдамайтынын білген Құрымсы Кежекті ілгері оздыртып жіберіп арттағылармен айқасқа түсіпті. Алда келе жатқан екі-үш атты ғой деп ойлаған Құрымсы олардың соңындағы көп қолды байқамаған. Ажалы сол жерде болады. Бұлдырап Түлкілі Бөкенбайдың төрткүлі, Аманқызылит, Ауызбастың таулары бірте-бірте көз алдынан алыстап бара жатады. Соңғы рет көзін салғанында Кежектің өзіне қарайлап төбе басында тұрғанын байқады. Сүйген жігітінің қаза болғанын білген Кежек өзін-өзі мерт қылыпты. Сөйтіп, қос ғашыққа туған жерге келу бақыты бұйырғанмен, бірлесе өмір сүру маңдайларына жазылмапты. Екеуі екі төбе басында қала берді.

Кежек дәулетті жердің қызы еді. Артынан өз істеріне өздері өкінген әкесі сонау Бесқаладан итініп-тартынып келіп, бармағынан бал тамған айтулы шеберді алдыртып көрерге көз керек осы ескерткішті орнатқан екен.

Арада ондаған, тіпті, жүздеген жылдар өтті. Қос ғашықтың басына салынған ескерткіш өткен кеткенге өз жайларынан хабар бергендей болып әлі тұр.

Бір-біріне деген ақ сезім, адал махаббаттың құрбаны болған ғашықтар туралы аңыз-әңгімелер аз емес, біз қазір олардың тек мен мұңдалап тұратын мазары мен күмбездерін ғана көре аламыз. Пәк сезімі жолында қатыгездіктің құрбаны болған ғашықтардың махаббатқа адалдығы мен мәрттігі ұрпаққа үлгі болсын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Өскен Орда», Өзірбайжан Қонарбаев, Алматы, Зерде, 2003, 352 б.
2. Батырлар жыры. Алматы, Жазушы, 1990, 230 б.

3. «Жұмбақ жайлап аңыз өрген - Маңғыстау», О. Көшбайұлы, Алматы: Үш қиян, 2005. - 189 б.
4. «Сыбызғы сыңсып жырлайды», О. Көшбайұлы, Алматы, Үш қиян 2008. – 290 б.
5. «Есен – қазақ», С.Қондыбай, Алматы, Үш қиян, 2002, - 362 б.

СЕКЦИЯ 2
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ: ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕР

ӘОЖ 53.072.8

ФИЗИКАНЫҢ ОҚУ ЭКСПЕРИМЕНТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ
ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Сейдәлиева М.Ж., магистрант

«Қорқыт ата университеті», Қызылорда қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада оқу экспериментінің компьютерлік бағдарлама арқылы эксперименттерді жүргізу қарастырылады. Дәлірек айтқанда, оптодатчиктің көмегімен өшетін тербелістерді зерттелген. Оптодатчиктен сигналдарды өңдейтін бағдарлама Паскаль-е-де жазылған. Өшетін тербелістерге бағдарлама жасақталып, компьютерлік экраннан интерактивті тақта арқылы оқу эксперименті көрсетіледі. Бұл эксперимент дәріс сабақтарында да, зертханалық сабақтарға көрсетуге болады.

Түйінді сөздер: компьютер, оқу демонстрациясы, бағдарлама, эксперимент, интерактивті тақта.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңі мектептегі білім беру стратегиясына жаңа талаптар қоятын бірқатар ерекшеліктермен сипатталады. Соңғы жылдары біздің еліміздегі ең маңызды өзгерістердің бірі адам мен қоғамның қарым-қатынасына деген көзқарастың өзгеруі, адамды қабылдау, ең алдымен, мемлекеттің ажырамас бөлігі ретінде емес, өзін-өзі бағалайтын тұлға ретінде болды. Осыған сәйкес білім беруде жаңа басымдықтар пайда болады, бұл оның жеке тұлғаны дамытуға, адамның қабілеттерін неғұрлым толық іске асыруға бағытталуынан тұрады, дәстүрлі жүйеден айырмашылығы, негізінен белгілі бір әлеуметтік формация талап ететін қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Өз кезегінде, тұлғаға бағытталған педагогика бағытындағы білім беру стратегиясының өзгеруі оқушының жеке ерекшеліктерін ескеретін және оның дамуына бағытталған жеке оқытуды заманауи мектеп біліміне енгізу жолындағы нақты қадамдарда көрініс табуы керек [1].

Оқыту әдісі, оқу демонстрациясы ретінде физика курсын оқытудың басталуымен бір уақытта пайда болды. Ол физиканы оқытуда үлкен рөл атқарады. Бұл туралы физика ғылымының классиктері жиі айтқан. Физикалық демонстрациялық эксперимент оқытудың көрнекі әдісі болып табылады. Көрнекілік принципі ежелгі принциптердің бірі болып саналады. Ол мектеп, отбасылық және университеттік білімнің алғашқы кезеңдерінде қолданылған. Оқу процесін дамыту процесінде олар бұл принципке басқаша қарай бастады-ол оқытуда басты орын алуды тоқтатты, көрнекілік түрлері күрделене түсті және байытылды [2].

Бұл қағиданы жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктері білім беру саласында заманауи техникалық оқыту құралдарын қолдана отырып, ғылыми-техникалық прогреспен байланысты деп саналады, олардың қатарына интерактивті тақта да кіреді.

Қазіргі уақытта көптеген оқу орындары интерактивті тақтаны оны әрі қарай пайдалану және оқу процесінде игеру үшін жиі сатып алады. Интерактивті тақта-бұл

компьютерге қосылған сенсорлық экран. Компьютерден сурет мультимедиялық проектордың көмегімен тақтаға беріледі. Интерактивті тақта:

- сенсорлық дисплей;
- жүйелік блок;
- мультимедиялық проектордан тұрады;
жазу құралы тақтада;
- тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету.

Проектор үшін маркер тақтасы мен үлкен экранның барлық артықшылықтарын біріктіретін интерактивті тақтаның өзіндік ерекше мүмкіндіктері бар, олардың бастысы интерактивтілік. Дәл осы қасиеттің көмегімен арнайы маркер тақтасының бетіне тию арқылы компьютерлік қосымшаларды икемді және тікелей басқаруға болады. Физикадағы оқу процесінде интерактивті тақтаны қолдану физикалық демонстрациялық эксперименттің әдістемесі мен техникасын дамытуды қоса алғанда, қолданыстағы оқыту технологиялары мен педагогикалық әдістерді одан әрі дамыту және жетілдіру үшін көптеген жаңа мүмкіндіктер ашады.

Физика бойынша оқу-демонстрациялық эксперимент жүйесінде интерактивті тақтаны қолданудың үш тәсілін қарастырайық. Физика бойынша оқу процесінде интерактивті тақтаны демонстрациялық виртуалды физикалық экспериментті (физикалық процестер мен құбылыстардың анимациялары, бейне тәжірибелер, физикалық компьютерлік модельдер) ұйымдастыру үшін пайдалануға болады.

Сенсорлық экран тақталарының мүмкіндіктерін қолдана отырып, студенттерге виртуалды демо экспериментін интерактивті түрде көрсетуге болады, ол мыналарды қамтамасыз етеді: виртуалды демо экспериментін арнайы маркердің көмегімен (интерактивті тақтадан шықпай) икемді басқаруға мүмкіндік береді, яғни виртуалды демонстрацияны бірден тоқтату және қайта бастау, оның барлығын немесе бір бөлігін бірнеше рет қайталау мүмкіндігі; бейнелердің фрагменттерін бөліп алу, көрсетілген физикалық экспериментке жазбалар мен жазбаларды арнайы маркермен қолдану мүмкіндігі; немесе дикторлық сүйемелдеуді қолдану мүмкіндігі; желілік ресурстардан online - режимде эксперимент көрсету үшін интернетті пайдалану мүмкіндігі; виртуалды тәжірибені үлкейтілген немесе азайтылған режимдерде, мөлдір режимде, үш өлшемді кеңістікте көрсету мүмкіндігі.

Демо-экспериментті ұйымдастырудың бұл тәсілі сізге мүмкіндік береді: демо-экспериментті көрсетуге жұмсалған оқу уақытын үнемдеуге мүмкіндік береді; көрсету; мектеп жабдықтары негізінде іске асыру мүмкін емес күрделі демонстрациялық экспериментті ұйымдастыруды жүзеге асыруға үйрету; егер қандай да бір себептермен нақты жабдықпен демонстрациялық эксперимент нәтиже бермесе, бұл тәсілді қосалқы нұсқа ретінде қолдануды үйрену.

Демонстрациялық эксперимент жүйесінде интерактивті тақтаны осы экспериментті ұйымдастыруда қолданылатын физикалық өлшеу құралдарының (вольтметр, амперметр, осциллограф, секундомер және т.б.) бірі ретінде пайдалануға болады. Егер сіз интерактивті тақтаға күй сенсорларын (қозғалыс, қысым, температура, жарық және т.б.) қоссаңыз, бұл мүмкін болады. Арнайы сенсорлар мен бағдарламалардың көптігімен интерактивті тақта универсал физикалық құрылғыға айналады. Интерактивті тақтаны физикалық өлшеу құралы ретінде пайдаланудың артықшылықтары:

Интерактивті тақтаның сенсорлық экранындағы эксперимент нәтижелерінің визуалды түрде шығарылу жылдамдығы; алынған эксперимент нәтижелерін жеке компьютерлік күлгіндер түрінде сақтау, содан кейін талдау; жазбаларды белгілеу,

эксперимент нәтижелерін, сондай-ақ назар аудару керек графиктердің бөлімдерін белгілеу үшін арнайы маркерді қолдану.

Бұл тәсілді демо-экспериментті ұйымдастыруда қолдануға болады, оны өлшеу құралдарының болмауына немесе дұрыс жұмыс істемеуіне байланысты жүзеге асыру мүмкін болмады. Интерактивті тақтаны әмбебап физикалық құрал ретінде пайдалану өлшеу құралдарының мүмкіндіктерін едәуір кеңейтуге мүмкіндік береді, мысалы, оларды өлшеу дәлдігін арттырады.

Физикалық құрылғылар мен жабдықтарды қолдана отырып, демонстрациялық экспериментті интерактивті тақтаның көмегімен ұйымдастыруға болатын виртуалды физикалық экспериментпен (физикалық құбылыстар мен процестердің анимациясы, бейне тәжірибе, физикалық компьютерлік модель) толықтыруға болады. Интерактивті тақтаны демо-эксперимент жүйесінде виртуалды компонент ретінде қолданудың артықшылықтары: бірдей физикалық құбылысты (процесті) көрсету үшін бірқатар тәжірибелерді ұйымдастыру. Оқу уақытын үнемдеу немесе оларды ұйымдастырумен байланысты түрлі қиындықтарды жеңу үшін кейбір тәжірибелерді виртуалды режимде көрсетуге болады; демонстрациялық тәжірибенің виртуалды нұсқасын көрсетуді жүзеге асыру, оның қажеттілігі эксперименттің көптеген қайталануымен, зерттелетін физикалық процесті немесе құбылысты жедел немесе баяу (азайтылған немесе үлкейтілген) көрумен байланысты болуы мүмкін.

Демонстрациялық тәжірибені ұйымдастырғаннан кейін, зерттелетін процестің немесе құбылыстың ішкі тетіктерін ашуға мүмкіндік беретін виртуалды модельді көрсетуді жүзеге асыру; физикалық процестер мен құбылыстардың анимацияларын, компьютерлік физикалық модельдерді, студенттердің білімін жаңарту сатысында немесе демо-эксперименттің нәтижелерін талдау және жалпылау кезеңінде, сондай-ақ зерттелетін құбылыстың қолданбалы мақсатын талқылау кезінде, яғни демонстрациялық тәжірибені ұйымдастырғаннан кейін; жаңа физикалық құрылғының құрылымдық элементтерін әрі қарай көрсету және олардың мақсатын, мөлдір режимде жұмыс істейтін виртуалды модельді қолдана отырып көрнекі көрсету арқылы жұмыс принципін түсіндіру, содан кейін нақты жағдайда осы құрылғының қолданбалы мақсатын көрсету.

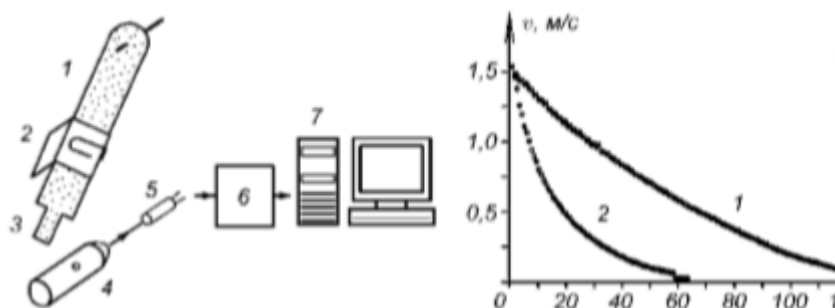
Біріншіден, ұсынылған тәсіл көрсетілген физикалық заңдылықтардың, процестердің, құбылыстардың ішкі тетіктерін ашуға, нақты және виртуалды шындықтың барлық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы оларды неғұрлым толық және терең зерттеуге қол жеткізуге бағытталған.

Жаратылыстану-ғылыми білім берудің мақсаты-студенттердің қоршаған шындық құбылыстарын білуі, оның теориялық моделін - әлемнің ғылыми бейнесін құру. Компьютерді оқу процесінде пайдалану кезінде екі (студент және компьютер) немесе үш элементтен (студент, мұғалім және компьютер) тұратын ақпараттық жүйе пайда болады, олардың арасында ақпарат алмасу жүреді. Мұғалімнен (сарапшыдан), оқушыдан (оқушыдан немесе тестіленушіден) және ЭЕМ-ден тұратын бұл дидактикалық ақпараттық жүйе шешім қабылдауды қолдау, оқытуды жүзеге асыру, тиісті дағдыларды қалыптастыру, оқушыларды бағалау және тестілеу үшін қолданылады. Зертханалық жұмыста ақпараттық технологияларды қолданудың дәстүрлі әдістемесі мұғалім белгілі бір мәселені зерттеуден, белгілі бір мәселені шешуден және компьютерлік бағдарламаны жазудан тұратын оқу тапсырмасын тұжырымдайды деп болжайды. Студент тиісті бағдарламалық жасақтамасы бар компьютерді қолдана отырып, тапсырманы шешеді. Кейбір жағдайларда компьютер оқушылардың жұмысын бағалайды.

Оптодатчиктің көмегімен өшетін тербелістерді зерттеу. Өшетін тербелістерді зерттеуге арналған қондырғының құрамына мыналар кіреді:

100 мм x 15 мм өлшемдері бар алюминий плитасы түрінде жасалған физикалық маятник және 7 компьютеріне қосылған оптодатик (сурет.1). Өз кезегінде, оптодатқышқа мыналар кіреді: лазер немесе 4 жарық диоды, фотодиод 5 және LPT порты арқылы компьютерге қосылған 6 сигнал бергіші. Маятниктің соңында ені 5 мм болатын 3 жалауша бар, ол жарық сәулесін жабуға қызмет етеді. Оптодатчикті кесіп өткен жағдайда, 6 сигналының шығуында логикалық 0 пайда болады. Егер сіз t қиылысу уақытын және D құсбелгісінің енін компьютермен өлшесеңіз, маятниктің жылдамдығын есептей аласыз. График түріндегі өлшеу нәтижелері компьютер экранына шығарылады және (немесе) оларды кейіннен өңдеу үшін файлда сақталады.

Оптодатчиктен сигналдарды өңдейтін бағдарлама Паскаль-е-де жазылған, оның мәтіні төменде келтірілген. Port операторының көмегімен[888]:=255; 37816 = 88810 мекен-жайы бар жад ұяшығына 11111112 = 25510 Саны енгізілген, нәтижесі параллель LPT портының терминалдарында жоғары кернеудің пайда болуы 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 және 9. Көтерме сатушы осы тұжырымдардың бірінен қуат алуы керек.

Сурет 1 - Өшетін тербелістерді зерттеу қондырғысы

Цикл-Repeat ... until KeyPressed; ол орындайды: жылдамдықты есептеу, жарық диодының күңгірт уақытын мерзімді өлшеу, экранда нүктелер құру, өлшеу нәтижелерін файлға жазу.

Фотодиод компьютердің LPT портының 11 шығысына қосылған 6 сигналдық форматордың шығысында жарықтандырылған, логикалық 1. 37916 = 88910 мекен-жайы бар жедел жад ұяшығында 11111112 = 25510 саны жазылған, сондықтан бағдарлама қайталау циклінде жүреді ... until port[889] =127. Егер сіз жарық сәулесін жауып тастасаңыз, порттың 11 терминалында логикалық 0 пайда болады, мекен-жайы 37916=88910 болатын жедел жад ұяшығындағы 225 саны 127-ге ауыстырылады, бағдарлама осы циклден шығады. Келесі цикл қайталау $t := T + 1$; delay (1) until port[889]=255; фотодиодтың күңгірттеу уақытын есептеуге арналған. T айнымалысы циклдің әр өтуімен 1-ге артады. Бағдарлама жасалынады.

Егер жарық пайда болса, онда логикалық 1 фото сенсордың шығуында пайда болады, Port шарты орындалады [889]=255; және циклден шығады. Айнымалы t жарық сәулесінің қабаттасу уақытына пропорционал. Осының арқасында $VM = a$ маятникінің жылдамдығын тепе-тендік жағдайында есептеп, графикте нүкте құруға болады. Бағдарламада $= D(A_0 / A) / T$ коэффициенті есептеледі және барлық есептеулердің нәтижелері dat.txt.файлына жазылады.

Уақыт өлшегішті аяқтау үшін механикалық секундомермен есептелетін 2-4 с-қа тең жарық сәулесін жауып, 1 с-қа сәйкес келетін t мәнін анықтау керек, өшуді арттыру үшін маятникте қағаз экраны орнатылады, ол кедергі коэффициентін арттырады және

тербеліс жүйесінің сапасын төмендетеді. Компьютер экранында алынған графиктер 1-суретте көрсетілген. Бұл экспериментті зертханалық сабақтарда да, дәріс сабағында көрсету үшін де қолдануға болады [3].

Қорыта келгенде, оқу экспериментінің көрнекі құралдар ретінде де, демонстрациялық экспериментте маңызды екенін көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шилов В. Ф. Зеркальный гальванометр в демонстрационных опытах по термодинамике // Физика в школе. 1996. - №5. - С. 52 – 55
2. Шилов В. Ф. Проблемы и перспективы фронтального лабораторного эксперимента // Физика в школе. - 2000. - №4. - С. 45 - 50.
3. Эсаулов А. Ф. Диалектика технической мысли: Закономерности технического творчества. - Красноярск.: Красн, ун-т, 1989. - 161 с.

ӘОЖ 536.3937.1.

«ТЕРМОДИНАМИКА» ТАРАУЫН САТЫЛЫ ТАЛДАП ОҚЫТУ

Бекенова М.Қ., магистрант

«Қорқыт ата университеті», Қызылорда қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада термодинамика тарауы бойынша ең маңызды теориялар айтылған. Термодинамика тарауының бастаулары, қандай бөліктері бар екеніне тоқталған. Термодинамиканың негізгі термодинамикалық параметрлері, модельдері жөнінде айтылады. Термодинамиканы классикалық термодинамика, статистикалық механика, химиялық термодинамика, тепе-теңдік термодинамикасы және тепе-теңдік термодинамикасы деп бөлуге болатыны айтылған.

Түйінді сөздер: термодинамика, модель, энергия, химиялық термодинамика, жылу.

Жылу энергиясын сақтау процестеріне ішкі, кинетикалық, потенциалдық және химиялық заттардың бір немесе бірнеше түрінде энергияның жинақталуы жатады: энергияның осы формалары арасындағы конверсия, энергияны беру. Термодинамика-бұл энергияны сақтау, түрлендіру және берумен айналысатын ғылым, сондықтан жылу энергиясын сақтау үшін негіз болып табылады. Термодинамиканы классикалық термодинамика, статистикалық механика, химиялық термодинамика, тепе-теңдік термодинамикасы және тепе-теңдік термодинамикасы деп бөлуге болады. Бұл тарауда классикалық термодинамиканың тұжырымдамалары мен заңдары ұсынылған, бірақ олар басқа санаттарға да қатысты. Қажет болса, оларды жылу энергиясының жинақталуымен байланыстыруға болады [1].

Термодинамика-бұл Ұлыбританияда басталып, содан кейін бүкіл әлемге таралған алғашқы өнеркәсіптік революцияны жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бу қозғалтқыштарының жұмысын сипаттау үшін 19 ғасырда пайда болған ғылыми пән. Оны келесі іргелі бөлімдерге бөлуге болады: 1 19 ғасырда жасалған классикалық термодинамика макроскопиялық өлшенетін қасиеттерді қолдана отырып,

термодинамикалық жүйенің тепе-теңдік күйін сипаттайды. 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басында атом және молекулалық теориялардың дамуымен пайда болған статистикалық термодинамика классикалық термодинамиканы микроскопиялық өзара әрекеттесулер мен кванттық механикалық күйлерді түсіндірумен толықтырады.

Химиялық термодинамика энергияның химиялық реакциялармен немесе термодинамика заңдары шеңберіндегі күйдің физикалық өзгеруімен байланысы туралы. Тепе-теңдік термодинамикасы қоршаған ортаға байланысты термодинамикалық тепе-теңдіктің бір күйінен екіншісіне ауысуға болатын жүйеде немесе денеде зат пен энергияның берілуін зерттейді. Тепе-теңдік емес термодинамика термодинамикалық тепе-теңдікте болмайтын жүйелермен айналысады.

Термодинамикалық жүйе-бұл белгілі бір мөлшерде зат (мысалы, жылу энергиясын сақтау материалдары) бар құрылғы немесе құрылғылар жиынтығы (мысалы, энергияны сақтау). Жүйеден тыс барлық нәрсе қоршаған орта деп аталады. Бүкіл ғалам жүйе мен қоршаған ортадан тұрады. Жүйелерде масса алмасу болмайды, бірақ олар қоршаған ортамен энергия алмасады, сондықтан кейбір әдебиеттерде оларды жабық жүйелер немесе бақыланатын масса жүйелері деп атайды. Қоршаған ортамен энергия алмаспайтын жүйе оқшауланған жүйе деп аталады. Жақсы оқшауланған жылу энергиясын сақтау жүйесін сақтау кезеңінде оқшауланған жүйе ретінде қарастыруға болады [2].

Бақылау көлемі дегеніміз-зат ағатын немесе одан шығатын кеңістіктегі көлем. Кейбір кітаптарда бақылау көлемі ашық жүйе деп те аталады. Жылу энергиясын сақтау жүйесін зарядтау және разрядтау процестері кезінде басқару көлемі немесе ашық жүйе ретінде қарастыруға болады, егер сақтау материалы салқындатқыш ретінде әрекет етсе.

Термодинамикалық қасиеттердің мысалдары температура мен қысым болып табылады. Жүйенің күйі белгілі бір сәтте оның қасиеттеріне мәндер беру арқылы сипатталған оның күйін білдіреді. Термодинамикалық қасиеттердің ерекшеліктері-бұл жүйе белгілі бір күйде болған кезде олардың ерекше мәндері болады және мәні жүйе өткен алдыңғы күйлерге тәуелді емес; олар жолдың функциясы емес, сондықтан нақты дифференциал болып табылады:

$$\int_1^2 d\phi = \phi_2 - \phi_1$$

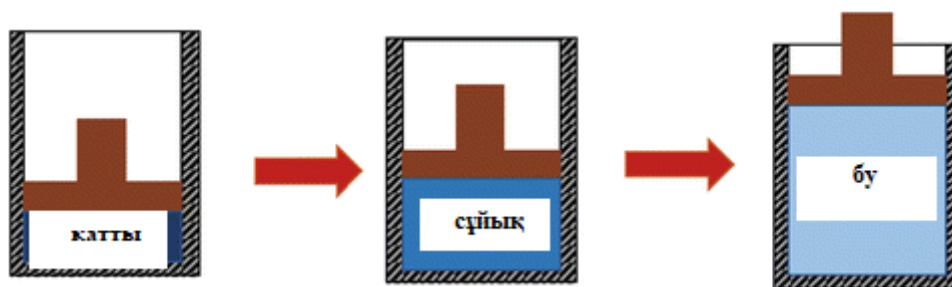
Интенсивті және экстенсивті қасиеттердің екі түрі бар: қарқынды қасиеттер жүйенің массасына тәуелді емес. Мысалдарға температура, қысым, нақты көлем және тығыздық жатады. Кең қасиеттер шынымен жүйенің массасына байланысты. Масса мен көлем - кең қасиеттердің мысалдары. Термодинамикалық қасиеттердің ерекшеліктері зарядтау және разряд процестері кезінде қасиеттер мәндеріне негізделген энергияны сақтау сыйымдылығы, энергия тығыздығы және жылу энергиясын сақтау жүйелерінің зарядтау күйі сияқты маңызды параметрлерді есептеу әдістерін жасауға негіз береді [3].

Термодинамикалық тепе - теңдік-бұл механикалық, химиялық және жылу тепе-теңдігінде болатын жүйенің өздігінен өзгеру тенденциясы жоқ күйі. Бұл тепе-теңдік жүйесінің барлық қасиеттері уақыт өте келе өзгеруге бейім емес дегенді білдіреді. Термодинамикалық процесс жүйе өтетін дәйекті күйлердің жолын білдіреді, ал квази-тепе-теңдік процесі дегеніміз-бір күйден екінші күйге ауысатын жүйе тепе-теңдіктен шексіз аз ауытқатын процесті білдіреді. Цикл-бұл жүйе бірқатар квази-тепе-теңдік өзгерістерін бастан кешіріп, бастапқы күйіне оралған процесс. Егер процесс тұрақты температураға, қысымға немесе көлемге ие болса, термодинамикалық процесс изотермиялық, изобарлық немесе изометриялық (немесе изохорлық) деп аталады.

Жылу энергиясын сақтаудың әдеттегі жүйесі көбінесе үш кезеңмен жұмыс істейді: (1) Энергия артық болған кезде зарядтау (және арзан), (2) энергия сұранысқа ие болмаған кезде сақтау және (3) энергия қажет болған кезде (және қымбат). Бұл үш кезең процесс деп аталады және жүйе өтетін үш кезең, егер жүйенің күйі бастапқы күйіне оралса, цикл жасайды. Жылуды сақтаудың көптеген ақылға қонымды процестерін, әсіресе қатты материалдарды қолдана отырып, изобар ретінде қарастыруға болады. Жылудың кеңеюіне байланысты жылу энергиясын сақтау процестерінің көпшілігі метрикалық емес. Изотермиялық процестер жасырын жылу сақтау жүйелерінің фазалық ауысуы кезінде және сақтау сатысында жүреді.

Жылу энергиясын сақтау процестері көбінесе температураның, көлемнің және/немесе қысымның өзгеруімен байланысты. Сондықтан, осы қасиеттер арасындағы байланыс жылу энергиясын сақтау жүйелерін жобалау және пайдалану үшін маңызды. Бұл бөлімде қысымның көлем мен температураға тәуелділігі (PVT) қысқаша талқыланады. Біртекті және өзгермейтін химиялық құрамы бар таза заттарға назар аударылады, бірақ олар бірнеше фазада болуы мүмкін, бірақ химиялық құрамы барлық фазаларда бірдей. Мысалы, су, мұз және бу қоспасы таза зат, ал сұйық ауа мен газ тәрізді ауа қоспасы таза зат емес. Кейде ауа сияқты газдардың қоспасын фазаның өзгеруіне дейін таза зат ретінде қарастыруға болады.

1-суретте PVT қатынастарының қалай орнатылғанын көрсететін схема көрсетілген. Бұл берілген қысым кезінде таза заттың берілген массасын қыздыруды және материалды қатты заттан сұйықтыққа, соңында бу фазасына айналдыруды қамтиды. Температураға байланысты көлем графигін салу $P=P_1$ кезінде PVT үшін 1-суретті береді.

Сурет 1 - Тұрақты қысым кезінде қыздыру

Осы уақытқа дейін таза заттар туралы пікірталас болды. Жылу энергиясын сақтау жүйелері мен жылу энергиясы жүйелері көбінесе қоспаларды немесе көп компонентті сұйықтықтарды қолдануды және (немесе химиялық реакциялар) нәтижесінде құрамның өзгеруін болжайды. Бұған мысал ретінде жылу энергиясының термохимиялық жинақталуы жатады.

Көп компонентті жүйелерді тұтастай екі санатқа бөлуге болады, атап айтқанда идеалды және идеалды емес қоспалар. Идеал газ қоспалары үшін екі модель ұсынылды: Далтон моделі және Амагат моделі. Бұл модельдер әр компоненттің сипаттамалары идеалды газ сияқты әрекет етеді және басқа компоненттердің болуына байланысты емес деп болжайды. Идеал емес қоспалар үшін термодинамикалық қасиеттердің жаңа класы қажет, олар ішінара қасиеттер деп аталады, бұл жағдайлар үшін қасиеттердің негізгі арақатынасын жасау үшін қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Waldo Zemansky, Richard Dittman. Heat and thermodynamics, english-2011.p 508
2. К.А. Рейтер. Термодинамика, теплопередача и гидравлика. Ч. 1: учебник М.: КУРС, 2019, 172 с.
3. Г.П. Николаев, А.Э. Лойко, Техническая термодинамика; УрФУ, 2013, -226с.

ӘОЖ 572.8

«КИНЕМАТИКА МЕН ДИНАМИКА» ТАРАУЛАРЫН ОҚИТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Шәкімардан Н.Б., магистрант

«Қорқыт ата университеті», Қызылорда қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада кинематика мен динамика тарауларына қысқаша теорияға мән беріліп, осы тарауларда жаңа технологиялардың маңызы айтылады. Қазіргі кезде компьютердің көмегімен тек белгілі бір аудиторияларда ғана емес, сонымен бірге қашықтан оқыту үрдісі де дамып отыр, осыған байланысты жаңа технологияны меңгеру оқытушылардың еңбекқорлығын, табандылығын, сонымен қатар, компьютерлік біліміне үлкен серпіліс болып отыр.

Түйінді сөздер: кинематика, динамика, компьютер, жаңа технология, презентация.

Жалпы білім беретін орта мектепте механика төрт бөлімнен тұрады: кинематика негіздері, динамика негіздері, сақталу заңдары, механикалық тербелістер мен толқындар.

Кинематикада бірқалыпты және бірқалыпты үдемелі қозғалыс, қисық сызықты қозғалысты және оның сипаттамаларын оқып үйренеді. Негізгі ұғымдар: материялық нүкте, траектория, механикалық қозғалыс, орын ауыстыру және жол, санақ жүйесі, координата, жылдамдық, үдеу, период, жиілік, амплитуда, бұрыштық жылдамдық, бұрыштық үдеу, циклдік жиілік енгізіледі. Орын ауыстыру, жылдамдық, үдеу ұғымдарын қалыптастырған кезде басты назар, олардың векторлық шамалар екеніне көңіл аударылады. Дененің түзу сызықты қозғалысында жылдамдық және үдеу бір тузудің бойымен бағыттталып, олар алгебралық түрде алып немесе қосылады. Ал, дене қисық сызықты қозғалғанда бұл шамалардың векторлық сипаттамасы толық ашылып қалыптастырылады [1].

Динамика бөлімінде денелердің өзара әсері қарастырылып, алдымен Ньютонның бірінші заңын қарастырып, қозғалысты сипаттайтын негізгі динамикалық санақ жүйелерінің сипаттамалар масса, күш, инерциялық санақ жүйелері қалыптастырылады. Ньютонның екінші заңы масса, үдеу, күштің арасындағы тәуелділік беріледі. Егерде денеге бірнеше күш әсер етсе, дене сол қорытқы күштің әсерінен қозғалады. Ньютонның үшінші заңы - әсер және қарсы әсер заңы оқытылады. Механикада жалпыланған, практикада және экспериментте дәлелденген Ньютон заңдары негізгі заңдар болып табылады. Сондықтанда оларды алдымен тұжырымдап, содан кейін экспериментте жасап көрсетіледі [2].

Физика материяның қозғалысын және оған сәйкес келетін жалпы да ортақ

зандылықтарды зерттейтін ғылым. Табиғаттағы әрбір нәрсе материя, олай болса, ол кеңістік пен уақыт бойынша үнемі қозғалыста болады.

Табиғатта материя екі түрде өмір сүреді:

1. зат түрінде
2. өріс түрінде.

Материяның зат түріне - электрондар, протондар, атомдар, молекулалар және осы бөлшектерден тұратын барлық заттар жатады.

Материяның өріс түріне - гравитациялық (тартылыс), электр, магнит және т.б. өрістер жатады.

Материяның негізгі қасиеттерінің бірі - қозғалыс. Табиғатта түрлі қозғалыстар кездеседі

1. Механикалық қозғалыс
2. Жылулық қозғалыс
3. Электромагниттік қозғалыс
4. Биологиялық қозғалыс және т.б.

Механика – денелердің механикалық қозғалысын және өзара әсерлесуін зерттейтін физиканың бөлімі. Механика екі бөлімнен тұрады: кинематика және динамика. Зерттелетін денелердің сипатына қарай механика үшке бөлінеді.

Материялық нүктенің механикасы. Берілген жағдайда көлемін, пішінін ескермеуге болатын денені - материялық нүкте деп атайды. Егер дененің өлшемдеріне қарағанда оның жүріп өткен ара қашықтығы көп есе үлкен болса, бұл денені материялық нүкте деп қарастыруға болады. Қатты дене механикасы. Кез-келген екі нүктесінің ара қашықтығы өзгермейтін денені абсолют қатты дене деп атайды. Тұтас орта механикасы. Газдардың, сұйықтардың тепе-теңдігін және қозғалысын зерттегенде оларды үздіксіз тұтас орта түрінде қарастырады [3].

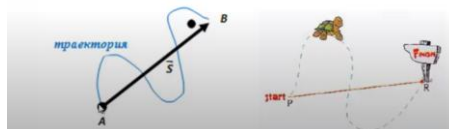
Физиканың табиғатты зерттеуі - құбылыстар табиғи жағдайда бақылаудан немесе арнаулы қойылған тәжірибеден басталады. Осы бақылаулардың немесе тәжірибелердің нәтижелерін жинақтай келе болжам (гипотеза) жасалады. Болжам тексерулерден өтіп дәлелденуі қажет. Ал тексерілген және дәлелденген болжам ғылымға заң немесе физикалық теория түрінде енгізіледі.

Егер денелердің қозғалыс жылдамдығы вакуумдегі жарық жылдамдығынан көп аз болса, бұл қозғалысты қарастыратын механика - классикалық деп аталады. Классикалық механиканың негізіне Ньютонның қозғалыс заңдары жатады. Сондықтан кейде классикалық механиканы- Ньютон механикасы деп атайды.

1-суретте траектория, жол, орын ауыстыру шамаларын шатастырмай қалай табуға болады және оны компьютер арқылы қалай көрсетуге болады, сол туралы жаңа технологияларды пайдаланып, білім алушылардың оқу белсенділігін арттыруға болады дегенге жауап аламыз. Жаңа технологияның келісімен, білім алушылардың білімін арттыру мақсатында, көптеген АКТ-ны пайдаланып, сабақ өткізуге болады.

Траектория, жол, орын ауыстыру

- **Траектория** - бойымен дене қозғалатын сызық.
- **Жол** - $S[m]$ – дененің траектория бойымен қозғалысының арақашықтығы
- **Орын ауыстыру** – траекторияның бастапқы және соңғы нүктелерін қосатын вектор

Сурет 1 - Траектория, жол, орын ауыстыру

Оқытудың компьютерлік технологиясы – мәліметтерді компьютер көмегімен даярлау және беру әрекеттері. Бұл технология материал мазмұнын кейбір үлгілерді пайдалануға негізделеді.

Қазіргі кезде компьютердің көмегімен тек белгілі бір аудиторияларда ғана емес, сонымен бірге қашықтан оқыту үрдісі де дамып отыр. Ол үшін Интернет желісіне қосылған компьютер керек. Қашықтан оқыту кезінде тапсырманы және онымен бірге ұсынылған оқулықтарды қарап отырып білім алғысы келетін адам өзі ізденіп, жауаптарын салып жібереді. Немесе бірлескен телеконференцияларға қатысады. Оқытудың бұл түрі анағұрлым арзан, әрі қалаған уақытында оқуыңа, тапсырмаларды орындауыңа мүмкіндік береді [4].

Презентациялар технологиясы, бір жағынан, оқушыларға физика сабағынан жаңа материалды (бейнелеулер, фотографиялар, дидактикалық материалдар, т.с.с.) көрнекі көрсету құралы болатын болса, екінші жағынан, мұғалімдерге осы материалды дайындауды және оны қолдану процесін де жеңілдетеді. Алдын ала жүргізілген тәжірибелер, презентациялар технологиясын физика сабағында пайдалану білім алушылардың оқуға деген ынталылығын арттырып, сабақтың қызығалықты өтуін қамтамасыз етіп, оған дайындалу мерзімін қысқартады, ең бастысы – оқытушыларды жаңа ақпараттық желілік технологияларды пайдалануға дағдыландырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Теория и методика обучения физики в школе / Под ред. С.М. Каменецкого. М.: Академия, 2000. Ч. 2. С.90-132.
2. Қарамурзин А. Физиканы мектепте оқытудың кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп.-1984.- 54бет.
3. МПФ в 8-10 классах ср. школы. Ч. 2. / Под ред. В.П.Орехова, АВ.Усовой. М.: Просвещение (БУФ), 1980. Гл.1-3. С.8-39.
4. <http://15mscience.org/category/физика-в-современных-технологиях>

ӘОЖ 37.014

8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН TIMSS БАҒДАРЛАМАСЫМЕН ОҚЫТУ

Сейтакбарова О.С., магистрант

«Қорқыт ата университеті», Қызылорда қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада TIMSS бағдарламасы бойынша негізгі ақпараттар берілген. TIMSS зерттеу құралдарын әзірлеу үшін негіз ретінде "TIMSS Assessment Frameworks and Specifications" арнайы негіздемелік құжаты пайдаланылатыны айтылған. TIMSS-2015 зерттеу нәтижелерінен халықаралық зерттеулер жасалған.

Түйінді сөздер: TIMSS бағдарламасы, математика және жаратылыстану бағыты, тест, сауалнамалар.

Халықаралық TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) зерттеуі оқушылардың математика және жаратылыстану бағытындағы пәндерден білім жетістіктерін анықтауды мақсат етеді. Зерттеу оқушылардың қабілеттерін емес, ол оқу

барысында меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу қабілеттерін бағалауға бағытталған. Яғни бұл зерттеудің мақсаты – математика мен жаратылыстануды оқыту үрдістерін дамыту үшін зерттеуге қатысушы елдерді оқушылардың білім жетістіктері туралы салыстырмалы ақпаратпен қамтамасыз ету.

Зерттеудің негізгі әдіс-тәсілі – сауалнамалар жүргізу және тестілер алу. Оған бастауыш мектепті, яғни 4-сыныпты және 8-сыныпты бітірген оқушылар қатысады.

Бұл зерттеу Білім жетістіктерін бағалаудың Халықаралық Ассоциациясымен (IEA) жүзеге асырылады. Оның құрамына білім беру сапасын бағалау аймағындағы төмендегідей жетекші ұйымдар кіреді:

- Білім саласындағы тестілеу қызметі (ETS – США);
- Канада статистика орталығы (Statistics Canada);
- Білім жетістіктерін бағалаудың Халықаралық Ассоциациясының ақпараттарды өңдеу орталығы (DPC IEA – Data Processing Center IEA, Германия);
- Білім жетістіктерін бағалаудың Халықаралық Ассоциациясының хатшылығы (IEA, Нидерланды);
- Халықаралық басқарушы орталығы – Бостон колледжі (ISC – International Study Center, Boston College, США).

Халықаралық зерттеулерде оқушыларға қазақстандық мониторинг зерттеулеріне тән типтік математикалық есептер ұсынылмайды. Бұл зерттеудегі математикалық тапсырмалар нақты өмірлік мәселелерге жақын, қоршаған өмірдің түрлі аспектілерімен байланысты және өз шешімдері үшін математикалық талдауды талап ететін, мектептің өмірі, қоғам, оқушының жеке өмірі, кәсіби қызметі, спорт және т.б. туралы мәліметтер ұсынылады.

Зерттеу тұжырымдамасына сәйкес, әрбір тапсырма математиканың мазмұнды бөліктерінің біріне сәйкес келеді. Атап айтсақ, 4-сыныпқа арналған тапсырмалар сандар (50%), геометриялық фигуралар мен өлшеулер (35%), мәліметтерді беру (15%) бөлімдері бойынша; 8-сыныпқа – сандар (30%), алгебра (30%), геометрия (20%), мәліметтер мен болжамдар (20%) бөлімдері бойынша дайындалады [1].

TIMSS зерттеу құралдарын әзірлеу үшін негіз ретінде "TIMSS Assessment Frameworks and Specifications" арнайы негіздемелік құжаты пайдаланылады, онда математика және жаратылыстану пәндері бойынша білім жетістіктерін бағалаудың, тесттер мен тест тапсырмаларын әзірлеудің жалпы тәсілдері айқындалған, математика және жаратылыстану пәндері бойынша тексерілетін мазмұн, сондай-ақ тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар көрсетуге тиіс танымдық іс-әрекет түрлері сипатталған, оқушыларды, мұғалімдерді және білім беру мекемелерін сипаттайтын негізгі факторлар, сауалнама барысында ақпарат жиналатын талдау үшін тапсырмалардың мысалдары келтірілген.

TIMSS халықаралық зерттеу құралдары мыналарды қамтиды:

Жетістіктер тестілері;

Сауалнамалар (оқушылар, мұғалімдер, білім беру мекемесінің әкімшілігі, білім беру саласындағы сарапшылар, зерттеу сапасын бақылаушылар үшін);

Әдістемелік қамтамасыз ету (зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу жөніндегі ұлттық үйлестірушілерге арналған нұсқаулық, іріктемені қалыптастыру жөніндегі Нұсқаулық, мектеп үйлестірушілеріне арналған нұсқаулық, тестілеуді өткізу жөніндегі Нұсқаулық, еркін жауаптары бар тапсырмаларды тексеру жөніндегі Нұсқаулық, деректерді енгізу жөніндегі Нұсқаулық және т. б.);

Бағдарламалық қамтамасыз ету (сыныптар мен оқушыларды іріктеу, деректерді енгізу бойынша).

Халықаралық тесттер келесі принциптер негізінде жасалады:

Тексерілетін мазмұн мен оқу-танымдық қызмет түрлерін барабар қамту;
 Көптеген қатысушы елдерде халықаралық тест мазмұнының зерттелетін материалға барынша сәйкес келуі;
 Тест байланысын қамтамасыз ету;
 Математикалық және жаратылыстану-ғылыми білім беруді дамыту тұрғысынан тексерілетін мазмұнның маңыздылығы;
 Жетістіктерін бағалау үшін тест әзірленген оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігі;
 Жаппай зерттеулерге қойылатын талаптарға сәйкестігі.
 Оқушылардың математикалық және жаратылыстану-ғылыми дайындығын бағалау үшін тесттерге (әр нұсқаға) математика және жаратылыстану пәндерінен тапсырмалар кіреді. Әр түрлі типтегі тапсырмалар қолданылады (жауапты таңдау, қысқа және толық жауап, практикалық тапсырмалар) [2].

Жаратылыстану пәні бойынша 4-ші сынып оқушыларының нәтижелері			Жаратылыстану пәні бойынша 8-ші сынып оқушыларының нәтижелері		
Ел		орташа бал	Ел		орташа бал
1.	Сингапур	590 (3,7)	1.	Сингапур	597 (3,2)
2.	Южная Корея	589 (2,0)	2.	Япония	571 (1,8)
3.	Япония	569 (1,8)	3.	Тайвань	556 (2,2)
4.	Россия	567 (3,2)	4.	Южная Корея	556 (2,2)
5.	Гонконг	557 (2,9)	5.	Словения	551 (2,4)
6.	Тайвань	555 (1,8)	6.	Гонконг	546 (3,9)
7.	Финляндия	554 (2,3)	7.	Россия	544 (4,2)
8.	ҚАЗАҚСТАН	550 (4,4)	8.	Англия	537 (3,8)
9.	Польша	547 (2,4)	9.	ҚАЗАҚСТАН	533 (4,4)
10.	США	546 (2,2)	10.	Ирландия	530 (2,8)
11.	Словения	543 (2,4)	11.	США	530 (2,8)
12.	Венгрия	542 (3,3)	12.	Венгрия	527 (3,4)
13.	Швеция	540 (3,6)	13.	Канада	526 (2,2)
14.	Норвегия	538 (2,6)	14.	Швеция	522 (3,4)
15.	Англия	536 (2,4)	15.	Литва	519 (2,8)
16.	Болгария	536 (5,9)	16.	Нов. Зеландия	513 (3,1)
17.	Чехия	536 (5,9)	17.	Австралия	512 (2,7)
18.	Хорватия	536 (5,9)	18.	Норвегия	509 (2,8)
19.	Ирландия	523 (2,7)	19.	Израиль	507 (3,9)
20.	Германия	511 (2,8)	20.	Италия	499 (2,4)

Сурет 1 - TIMSS-2015 зерттеу нәтижелері

4 және 8 сынып оқушыларының математика және жаратылыстану пәндерін бағалау үшін тест тапсырмаларының теориясы қолданылады. Бұл теория оқушылардың шектеулі тапсырмалар саны (60-70) және олардың жеке сипаттамаларын ескере отырып, сипаттамалары мұғалімдер мен білім беру мекемелері (сауалнама сұрақтарына жауаптар) әр оқушы мен әр ел үшін, Халықаралық банктің барлық тапсырмаларын жеке білім алушы немесе білім алушылардың бүкіл таңдауы бойынша орындау ықтималдығы.

4 және 8 сынып оқушылары үшін математика және жаратылыстану пәндерінен халықаралық тестілеу нәтижелері жеке өңделеді және талданады. Зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу нәтижесінде әр оқушыға математика және жаратылыстану пәндеріндегі тапсырмаларды орындағаны үшін 1000 балдық шкала бойынша ұпайлар беріледі.

4 және 8 сынып оқушыларының халықаралық нәтижелер шкаласы 1995 жылы барлық қатысушы елдердің орташа балдарының орташа мәні 500-ге 100 стандартты

ауытқумен қабылданғанын ескере отырып жасалды. Барлық кейінгі зерттеулердің нәтижелері 1995 жылғы шкалада көрсетілген, бұл нәтижелерді салыстыруға және олардың өзгеру тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

TIMSS-2015 зерттеу нәтижелері. Осы нәтижелерге қарап отырсақ, Қазақстан мемлекеті 4-ші сыныптар бойынша 8-ші орында, ал 8-ші сынып бойынша 9-шы орында тұр.

Осы мәліметтерге сүйенсек, жалпы жағдайда ортаңғы орындарда тұр. Сондықтан, оқушыларды TIMSS зерттеу бағдарламасына дайындау басты назарда болуы керек [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki/TIMSS>
2. Методические рекомендации по обучению детей на дому по учебным общеобразовательной программ И. Алтынсарина, 2017 – 105с.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Trends_in_International_Mathematics_and_Science_Stud

ӨОЖ 373.7426

НЕГІЗГІ МЕКТЕПТЕ ТҰЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аскарова С.Г., магистрант

«Қорқыт ата университеті», Қызылорда қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада жеке тұлғаға бағытталған білім берудегі әдіснамалар қарастырылған. Оқушылардың танымдық белсенділігін көрсетуі үшін, мектеп оқушыларының жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеру мен дамыту туралы қарастырады. Білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үрдісіне электрондық оқулықтарды пайдаланып қана қоймай, оны жасау және пайдалану туралы айтылады.

Түйінді сөздер: жеке тұлға, интеллектуалды ұлт, бағдарланған оқыту, оқыту технологиясы.

Қазіргі индустриялы, жаһандану заманында білім беру жүйесінің мақсат-міндеттері, мазмұны және жас ұрпаққа білім беру мен тәрбиелеудің мазмұны түбегейлі өзгерді. Жаһандану заманындағы барлық қоғамдық жүйенің өзгеруі орай, оның басты нысаны «адам» болғандықтан, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени салалардың басты бағдары мен құндылықтарының өзгеруі, жаңа ғасырда білім беру жүйесінде демократия мен ізгілік ұстанымдарының қалыптасуына ықпал етуде.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің басты міндеті – «ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» екендігі атап көрсетіліп, онда білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделеді. Осындай міндеттерді жүзеге асыру үшін Елбасы Н.Назарбаев «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобасын

ұсынды. Интеллектуалды ұлт болу үшін тұлғаның ғылыми, кәсіби, мәдени ақпаратына, білімі және біліктілігіне, психологиялық, моралдық ерекшеліктері мен әлеуметтік ұжымда өзін-өзі ұйымдастыра, басқара алуына баса назар аудару қажеттігі туындап отыр [1]. Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің міндеттерінің өзгеруіне орай, білім берудің үш тұжырымдамалық үлгісі анықталды. Олар:

1. пәнге бағытталған білім беру үлгісі;
2. тұлғаға бағдарланған оқыту үлгісі;
3. пәндік және тұлғаға бағдарланған оқыту үлгілерінің кіріктірілген түрі–ынтымақтасу үлгісі.

Білім беру парадигмасының өзгеруіне орай, жеке тұлғалық парадигмаға көшу қазіргі білімнің басты тенденцияларының бірі болып саналады.

Бұл – технократтық қоғамның дағдарысынан туындаған адам жайлы ойлаудың тереңдігінің көрінісі. Тұлғалық парадигма білімнің мөлшерінің өсуі, ондағы бірсарындылық сияқты құбылыстарды мойындамайды, керісінше ол оқу үдерісіндегі ішкі ізгілікке негізделеді [2].

Жеке тұлғаға бағытталған білім беру дегеніміз, педагогикалық іс әрекеттің әдіснамалық жаңа бағыты, яғни баланың қайталанбас дара тұлға ретінде өзін-өзі тануын, өзін - өзі жетілдіре отырып дамытуын қамтамасыз ететін өзара тығыз байланысты идеялар, түсініктер және іс - әрекеттер жиынтығы.

Жеке тұлғаға бағыттап оқыту технологиясының мақсаты: оқушылардың танымдық белсенділігін көрсетуі үшін, мектеп оқушыларының жеке тұлғалық ерекшеліктерін ескеру мен дамыту, өзіндік оқу іс-әрекетін қамтамасыз ету үшін жағдай жасау. Білім беру үдерісінде оқытушы білімденушілердің жеке тұлғалық даралық болмысын дамытуға «барлығы әрқайсысын жеке және әрқайсысы барлығын оқытады» деген қағидасын педагогикалық жағдай жасау мақсатында жүзеге асырады. Ұжымдық жұмыстың жеке тұлғалық бағыты саралап оқыту қажеттіліктерімен айқындалады.

Саралап оқыту оқу ісін білімденушілердің бейімділіктерін, мүдделері мен байқалған қабілеттерін ескере отырып, бірақ олардың жалпы даярлығының базалық деңгейін төмендетпей ұйымдастырудың тиімді нысаны.

Саралап оқыту адамның қажеттіліктерімен мүдделерін қанағаттандыру үшін жағдай жасау арқылы оның біршама дамуына бағдар ұстай отырып, оқу процесін ізгілендіреді [3].

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда, саралап оқытудың мақсаты қоғамның шығармашылық интеллектуалдық, кәсіптік әлеуетін қалыптастыруға, қоғамның әрбір мүшесінің мүмкіндіктерін барынша толық пайдалануға ұмтылуға мақсаткерлікпен әсер ету. Білім беру саласындағы көп қолданыста жүрген АКТ құралдары:

1. Интерактивтік тақта;
2. Мультимедия;
3. Интернет кеңістігі;
4. Электрондық оқулық.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі – оқу үрдісіне электрондық оқулықтарды пайдаланып қана қоймай, оны жасау және пайдалану. Сондықтан білім беру жүйесінде электрондық оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, білім сапасының өсуіне мүмкіндік туғызады.

Мұғалім үшін электрондық оқулық бұл күнделікті дамытылып отыратын ашық түрдегі әдістемелік жүйе. Оны әрбір мұғалім өз педагогикалық тәжірибесінде материалдармен толықтыра отырып, ары қарай жетілдіре алады.

Оқу материалдарын ұтымды игерудегі электрондық оқулықтардың атқаратын ролі зор. Электрондық оқулықтарда теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әр түрлі суреттер, сұлба тәсілдері арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түсініп және мида бекіту үрдістері ұтымды болады.

Электрондық оқулықтар оқытудың модульдік технологиясы негізінде жасақталады. Әр сыныптың білім мазмұны модульдерге бөлініп, әр тақырып бірізділікпен, жүйелі түрде беріледі. Оқушылар электрондық оқулықтағы интерактивті тапсырмалармен жұмыстана отырып сабақта алған білімдерін кеңейтеді, өз бетімен шығармашылықпен жұмыстануға дағдыланады. Алған білімдерін өзбетімен тексеру үшін тест тапсырмаларын орындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://multiurok.ru/files/bilim-bieru-zhuiiesindieghi-zhiekie-tu-lg-ag-a-bag.html>
2. Т.И. Шамова, Т.М. Давыденко, Г. Н. Шибанова. Управление образовательными системами.; – М.: Издательский центр «Академия», 2005.
3. Е.С.Полат, М.Ю.Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. –М.: Издательский центр «Академия», 2002.

УДК 378

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Сатыбалдыев Н.Б.

Научный руководитель: Жилкишбаева Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Ақтау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается анализ влияния цифровизации на систему образования. Проанализирован научный взгляд влияния цифровизации на систему образования. Выявлены плюсы и минусы влияния цифровизации на образование. Описаны перспективы и тенденции влияния цифровизации на систему образования.

Ключевые слова: цифровизация, система образования, образование, цифровое образование, цифровые технологии.

Вопрос цифрового образования, использования со временных информационных технологий в образовании не является чем-то новым. Заинтересованность применения цифровых технологий в образовании начал волновать ученых и преподавателей почти сразу, наряду с тем, как в повседневную жизнь начали внедряться современные технологии связи (интернет) и повсеместное использование компьютеров. Причем, данный интерес к цифровизации в системе образования поначалу возник в странах запада, по причине более стремительного развития цифровых (электронных) технологий. Так, в 2002 году американские ученые Д. Джонсон и Л. Бакер издали один из первых научных трудов о цифровизации системы образования под названием «Оценка влияния технологий в преподавании и обучении». Джонсон и Бакер одни из первых высказали возможность применения цифровых технологий в образовании. В своей монографии авторы описали на свой взгляд возможные плюсы и минусы

цифровизации образования в разных сферах образования: когнитивной, аффективной, в успеваемости учащихся, в образовании взрослых, в изменениях в педагогике, в улучшении технологических навыков педагога и в технологической интеграции.

Если говорить в целом, проанализировав научные труды о цифровизации в образовании, то их можно разделить на две составляющие: первая часть авторов заявляют о многочисленных плюсах данного процесса, активно сами используют цифровые технологии в образовании и всячески продвигают их использование. Здесь можно выделить таких авторов, как Г. Гейбл, Д. Седера, Т. Чан, Г. Гэскел, С. Гхош, Е. Мансур, А. Томшик, М. Веллер.

Вторая часть авторов ставят под сомнение активное использование цифровых технологий в образовании, считая, что оно несет больше минусов, чем плюсов. Тут стоит отметить таких авторов, как Р. Мустафаоглы, Я. Алдхамди, Хэй Чу. Тем не менее, процесс цифровизации в системе образования зарубежом идет активно. Особенно он затронул высшую школу, во многих западных учебных заведениях развита система дистанционного образования (так называемые «открытые университеты»), в том числе получение дополнительного образования и переквалификации.

В Казахстане этот процесс стартовал относительно недавно, в конце 2010-ых годов. Причем, в Казахстане есть отличия от запада. Если в западных странах цифровизация системы образования началась с высших учебных заведений, то в Казахстане в качестве пилотного проекта цифровизация системы образования началась со школьного образования. Средние школы включают в себя следующие элементы цифровизации образования:

- 1) внедрение информационных технологий в образовательный процесс;
- 2) повышение уровня ИКТ-компетенции педагогического состава;
- 3) создание новых форм образовательного контента;
- 4) обновление IT-инфраструктуры города в части образования.

К 2024 году элементы моделей цифрового университета должны быть внедрены во всех Казахстанских ВУЗах, у каждого студента должен быть доступ к востребованному образовательному контенту, эффективным технологиям обучения, цифровым сервисам поддержки. Основным элементом обновленной модели цифрового университета должны стать большие данные, при помощи которых ВУЗы смогут управлять образовательными траекториями студентов.

У цифровизации образования есть как и плюсы, так и минусы. Рассмотрим их поподробнее.

Плюсы цифровизации системы образования:

1. Отсутствие бумажного документооборота.

Переход к цифровизации системы образования позволит значительно снизить количество бумажных документов, учебников, конспектов. Весь документооборот образовательный процесс (или значительная их часть) перейдет в электронный формат.

2. Экономия средств.

Поскольку образовательный процесс перейдет в электронный формат, это позволит сэкономить существенные средства. Образовательным учреждениям уже не нужно будет тратить средства на образовательную инфраструктуру (здание, оборудование аудиторий), студентам не нужно будет тратить средства на учебники, канцелярию. Кроме того, снизятся транспортные издержки как у преподавателей, так и студентов.

3. Экономия времени.

Благодаря цифровизации учебного процесса получится существенно экономить время. В первую очередь, это касается расходов времени на дорогу до места обучения.

Во многих крупных городах студентам и преподавателям приходится тратить в день по несколько часов, чтобы добраться из дома до образовательного учреждения и обратно.

Минусы цифровизации системы образования:

1. Вероятность снижения качества образования. При переходе к цифровизации системы образования упасть. Особенно это касается технических направлений, где в образовательном процессе необходимо проведения лабораторных занятий с применением специализированного оборудования.

2. Снижение когнитивных способностей.

Использование современных технологий, в том числе Интернета, могут негативно влиять на когнитивные способности человека. Человек попросту перестает запоминать нужную информацию, записывать ее, проще найти ее в Интернете. Это все приводит к снижению творческих способностей.

3. Отсутствие социализации.

При дистанционном образовании теряется возможность живого общения и взаимодействия между самими студентами, так и между студентами и преподавателем. Человек является существом социальным, ему попросту необходимо живое общение для всестороннего развития личности. Цифровые технологии могут лишить человека подобного взаимодействия.

Подводя итог, стоит сказать, что процесс цифровизации системы образования неизбежен. Несмотря на имеющиеся минусы и трудности перехода в цифровую среду, сейчас цифровое образование является попросту необходимостью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан» от 12 декабря 2017 года
2. Гэйбл Э. Цифровая трансформация школьного образования. Международный опыт, тренды, глобальные рекомендации [Текст] / пер. с англ.; под науч. ред. П. А. Сергоманова; Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», Институт образования. — М.: НИУ ВШЭ, 2019.

ӘОЖ 93. 902/908

ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУ АЙМАҒЫ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бөпежан Р.С.

Ғылыми жетекші: Байшов Б.Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі таңда әлемдік өркениет пен тарихта «Ұлы дала» атауымен танымал еліміздің әр өңірінің тарихи-мәдени ерекшеліктері бар. Сол секілді Маңғыстау өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштердің де қазақ даласындағы археологиялық сәулет өнері ескерткіштерінен өзіндік айымашылықтары бар. Осы ерекшеліктерді ескере отырып жазылған шағын зерттеуімізде өңіріміздегі Нұрмағанбет, Жұлдыз күмбездары мен Үшкүю, Көкжал бекіністерінің археологиялық сипаты мен ерекшеліктері көрсетілді.

Түйінді сөздер: Маңғыстау, күмбездар, кесене, өркениет, Каспий.

Біз жаңа дәуірде Алтайдан Днепрге дейінгі Евразия сахарасында әрі сулы (өзенді), әрі таулы, әрі далалы өркениет болғанын білуге тиіспіз. Ұлы Жібек жолындағы халықтың 20%, ал дәл сол кезде Батыс Еуропада ортағасырлық қалаларда халықтың 12% шоғырланғандығын айта келе, біздің жеріміздегі өркениет қала мен дала мәдениетінің қосындысы екендігін дәлелдеудеміз.

Кеңестік кезеңде көшпенділіктің әлемдік өркениеттегі орны мен рөлі біржақты түсіндірілгендігі белгілі. Осы кезеңдегі идеологиялық қысымға қарамастан Л.Н.Гумилев көшпенді халықтардың тарихы, мемлекеттілігі, этникалық тегі, мәдениеті туралы кешенді зерттеулерін ғылыми қауымға ұсынды. «Ұлы дала» терминін ғылымға әкелген санаулы ғалымдардың басында Лев Николаевич Гумилев тұр деп айтуға толық негіз бар. Л.Н.Гумилев ұшы-қиыры жоқ, жазы ыстық, қысы суық қатаң континентальды климаттық ерекшелігі бар даланы жадағай һәм дәлелсіз «ұлы» демейді, керісінше салыстырмалы түрде тұрмыс-тіршілік пен шаруашылыққа қолайсыздау табиғи ортамен үйлесімді өмір сүрген, сол даламен жарасқан, қайталанбас далалық өркениет пен мемлекеттілігін қалыптастырған көшпелі халықтардың елдік парасат-пайымын ғылыми жүйемен дәлелдей алды.

Арғы ата-бабаларының аруағын сыйлап, қастерлі тұтатын біздің дана халқымыз туған жерінің тау-тасы, өзен-суы, даласын да қасиетті де киелі санады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Қазақстанның батысындағы Каспий теңізімен шектесіп жатқан киелі Маңғыстау өңірінде де өзіндік ерекшеліктері бар өркениет дамыды. Көптеген деректерде жеріміз —«Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен Маңғыстау» деп айтылып жүр. Ал сол көшпелілердің қалдырған материалдық және рухани мұраларын біреу білсе, біреу білмес. Олардың қалдырған мұраларының басқа өңірлерге қарағанда өзіндік ерекшеліктері болды. Мысалы Маңғыстаудың салт-дәстүрлері, діни сәулет ескерткіштері, этнографиялық заттай деректері күні бүгінге дейін жақсы сақталған. Ал енді өңіріміздің ерекшелігі саналатын архитектуралық тарихи-мәдени ескерткіштердегі дала халқының қолтаңбаларының ерекшеліктерін зерттеу үшін тұтас бір ғылыми кешенді жұмыстар жүргізу де артық болмайды.

Маңғыстау өңіріндегі «Қазақстанның қасиетті орындары» ретінде ерекше қастерленетін табиғи-мәдени мұра, діни сәулет ескерткіштері кесене, күмбезтам, тарихи қорған-қамалдар болып есептеледі. Маңғыстаудың киелі орындары саналатын сәулет ескерткіштеріне Қараман Ата, Нұрмағанбет, Сисем Ата, Есенберлин Ата қорымдарын айтуға болады. Маңғыстауда дала төсіндегі күмбезтамдардың ерекшелігі - өте биік, порталды, астыңғы тұрған тастарына дейін бір тұтас етіп бір тастан салған. Олардың көбісі іші-сырты өңделген қиматаммен салынған. Қабырғалары әртүрлі бояумен көрсетілген, күмбезі мен найзатастарында да ою-өрнектер кездеседі. Екінші ерекшелігі - ішкі қабырғаларында араб-эпиграфикалық жазбалар жазылады. Ол жазулар – біріншіден мазарда жатқан кісі әулетінің қолтаңбасы, екіншіден - жерленген адамның есімі, қайрудан екенін және осы құрылысқа кеткен шығын көлемін білдіреді [1].

«Ата-бабаларымыз баяғы кезде далалық өсімдіктер - жусан, адыраспан, жоса, томарбояу мен топырағын түгел қайтатын жасаған бояудан әртүрлі ою-өрнектерді салған. Өңірімізде күмбезтам салатын арнайы шеберлер болған» - дейді ауыл үлкендері өз әңгімелерінде. Әйтседе олардың бояуды қандай материалдан жасайтындығы әлі күнге дейін белгісіз. Аталған ескілердің бояулары күні бүгінге дейін мін құрамай сақталып келеді. Ауылдағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тағы бір ауызекі деректерде «Күмбезтам салу-екінің бірінің қолынан келе бермейтіндігі, бұл да нан табудың бір түрі екендігі айтылады және шеберлер тапсырыс келген уақытта қасына дорбасын, құрал-сайманын алып шөп жинауға кетіп қалады екен. Бірақ қасына адам алмайды. Құпияны жанынан артық сақтаған ғой. Егер бояудың құпиясын кім көрінген білсе ол жұмысынан айырылып

қалады емес пе?»-делінеді. Кеңес өкіметі орнаған соң Маңғыстаудағы бұл құрылыстарға адамзат тарапынан және қатал табиғат әсерінен үлкен зиян келді. Себебі жер-жерде жалған зерттеушілер көбейіп, алтын іздеп, барлығын қирандыға айналдырды. Кейін 60-жылдары талай-талай мұнайға қатынаушы көліктер үстіндегі жүктерді түзеп алу үшін тамдар және күмбезтамдарға әдейі соғып, олардың қабырғаларына зиянын тигізді. Оның үстіне жеріміз ащы, шөлейтті болған соң да табиғи эрозияға ұшыраған. Маңғыстаудағы ерекше күмбезтамдарға Нұрмағанбеттің Күмбезтамы, Қараман Атадағы Шойынбай күмбезтамы, Жұлдыз күмбезтамы секілді сәулет ескерткіштерін жатқызуға болады. Ал сол күмбезтамдардың кейбіреулеріне жеке-жеке тоқталып өтсек:

Нұрмағанбеттің күмбезтамы - XIX ғасырдың аяғы – XX ғасыр басына тән ескерткіш. Таушықтан Ақтау қаласына жүретін ескі жол бойында, Ақтаудан солтүстікке қарай 35 км жерде осы аттас қорымның орталық бөлігінде орналасқан. Нұрмағанбет күмбезтамының биіктігі 6, 55 м, өлшемдері 3, 57х4, 89 м, жоспарда төртбұрышты, төбесі күмбезді, аласа бір сатылы цокольге орнатылған бір бөлмелі, табиғи әктастан қаланған ғимарат. Күмбезтамының алдыңғы беті оңтүстік-батысқа бағышталған, төртбұрышты ойығы мен парапеті бар. Қабырғалары екі бетінен өңделген қиыстырылған жазық тастардан құрастырылып, ортасы саз балшықпен аралас уақ тастармен толтырылған. Дулыға тәрізді, биік барабанды, әшекейлеп қашалған үшкір найзатасты күмбезі бір-біріне нақыштап қиыстырылған жазық тастармен жабылған төбеге орнатылған. Төбесі ішкі жағынан «жалған күмбез» әдісімен бұрыштарын иілте отырып қаланған. Фасадтары мен интерьерінің қабырғалары жазықтықтары әртүрлі тақырыптағы түрлі-түсті ою-өрнектер мен суреттер арқылы безендірілген. Негізгі фасадтағы ою-өрнек парапет арқылы симметриялы орналастырылған. Бояулары ашық, қанықтығымен ерекшеленеді. Бұл ескерткіш - халық шебері Омар Қырымқұлдың туындысы. Мемлекет қорғауына алынған [2, 7-6]. Жұлдыз күмбезтамы- XIX ғасыр ескерткіші, Қарақия ойпатының оңтүстік-батыс жағында, Құрық кентінен солтүстік-шығыс жақта 25 шақырым жерде орналасқан. Күмбезтамның биіктігі 3, 60 м жоспарда тікбұрышты, күмбезді, бір бөлмелі, табиғи әктастан қаланған, фундаменті жоқ ғимарат. Қабырғалары сом тастардан қаланып, сыртқы бетінен өңделген әрі қиыстырылған жазық тастармен беттелген. Күмбезтамның алдыңғы фасады оңтүстікке бағытталған, кіріс ойығы бар. Күмбезі өңделмеген тастардан қаланған. Тамның оңтүстігінде жасалған кіру ойығы жанында қойылған таста «Қосай, Сүйіндік Қожабекұлы Маңдай Жұлдыз осында жатыр. 1743-1806 ж.ж. Тас қойған Қарауылбек» деген жазу бар. Қорымы мемлекеттік есепке 2004 жылы алынған [2, 20-6].

Маңғыстаудағы осы уақытқа дейін көп зерттелінбеген сәулет ескерткіштері қатарына Маңғыстау қамалдарын да жатқызуға болады. Қамалдардың ерекшелігі - өңірімізге тән, керуен сарайларды қорғау мақсатында салынған болуы мүмкін деген ғалымдардың болжамы бар. Олардың орнында қазіргі кезде сонау оғыз-қарлұқ заманынан XVIII ғасырға дейінгі уақытты қамтитын бекіністердің үйінділері сақталған. Маңғыстау қамалдарының өзіне тән ерекшелігі-қамалдың үш жағы адам баласы шыға алмайтын, құлама-құз, тік жартастан және жазық бетіне бекіністердің салынуы. Қорғаныс және аңшылық мақсатта салынған 2,6 метрден 18 метрге дейін жететін бастияндары (мұнаралары) бар. Мұндай жар, құз мен жартастардың тасасына тиімді географиялық жағдайларды ескере отырып салынған қамалды жаулап алу мүмкін емес. Аталған бекіністердің биіктігі 2 метрден жоғары және жергілікті сом тастардан қаланған. Олар солтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бетке, яғни жел келетін жақтан Қаратау, Бозащы бетіне қарай созылып салынады. Маңғыстауда қазіргі кезде мемлекет қорғауына алынған және ең танымал бекіністер-қамалдарға Көкжал қамалын, Ұқшы, Қарлыбас бекіністерін және т.б. жатқызуға болады. Құлпытастағы көне жазбаларды оқи алатын

өлкетанушы Нұрлан Құлбай: «Маңғыстау қамалдары XI-XII ғасырларда салынғандықтан, оларды отырырықшы шығыстан келген тайпалардан қорғану мақсатында салуы мүмкін» - деген болжамын айтты [3].

Үшқұю бекінісі - XII-XIV ғасырларға тән ескерткіш, Жетібай кентінен солтүстік-батысқа қарай 28 шақырым жерде, Мұнайлы ауданының аумағында орналасқан. Қарақия ойпатының теңізге қарай құлайтын биік басында, жардың ернегінде және ұшпаның астында тасаланған бірнеше сатылы террасада шоғырланған. Бекітілген елді мекеннің орны 150 шаршы метр жерді алып жатыр. Жардың ернегінде, төменгі террасадан 3 м жуық биіктікте, өңделмеген сом тастардан қаланған мықты 6 қорғаныс мұнаралары бар. Олар бір-бірінен 30 метр, яғни оқ жетердей қашықтықта, ұшпаны жағалай орналастырылған. Бұл қырдан келіп, жоғарыдан қауіп төндірген жауларды ұшпаның астындағы елге жолатпай, мұнаралардан оқ жаудырып қорғану мақсатында салынғаны айқын. Бекіністің төменгі бөлігінде адамдар шаруашылықта ұзақ уақыт пайдаланған құдық көзі, таудың баурайын жағалап келетін жалғызаяқ жол бар. Елді мекен аумағы төменгі жақтан тас қоршаумен бекітілген болуы керек, қазіргі таңда өте үлкен сом тастардан қаланған қақпасы сақталған. Бекіністің «қақпасының» екі жағындағы тастарда оғыз-түрік тайпаларының тамғалары кездеседі. Аталған тарихи-мәдени ескерткіш 2004 жылы мемлекет қорғауына алынған [2, 18-б.].

Көкжал бекінісі (ел аузында - Ұзынбастың қорғаны) – XVI-XVII ғасырлардағы ескерткіш, Емір ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 18 шақырым, Құйылыс насосты станциясынан 8 шақырым жерде орналасқан. 2004 жылы облыстық тарихи-мәдени қорық экспедициясы барысында анықталды. Бекініс - Маңғыстау өңіріне тән, табиғи ортаның мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, жартастардың мүйісінде, негізгі керуен, көш жолдары маңдарында орналасқан қорғаныс бекіністерінің бірі. Үш бетінен ұшпамен (тік жартастармен) шектелген жардың мүйісінің екі шеті өңделмеген тастан қаланған мықты қоршаумен жалғанады. Қалыңдығы бірнеше метрге баратын қабырғаның екі бетін үлкен сом тастармен қалап, ортасын саз балшықпен аралас уақ тастармен толтырады. Бұл қабырғаның бойында садақшыларға арналған, арнайы ойықтары бар бекітілген мұнаралар орналастырылады, ішкі бетінен жауынгерлерге арналған тас баспалдақтар, жасырын қақпасы болады. Көбінде ұшпаның бойымен төменге түсетін арнайы жасырын жалғызаяқ жолдар орналастырылады.

Көкжал бекінісінің ұзындығы 110 метр болатын қабырғасының биіктігі 2 метр, кейбір жерлерде 3 метр, қалыңдығы 1,5-1,8 метр. Бұл бекіністің ерекшелігі - мұнаралары жоқ, ал қорғаныс қабырғалары иректеліп орналастырылған. Бір бетінде қабырға мүйістің ұшпасына жалғанбай аяқталған, бұл жерде ені 1,5 м-ге жуық ашықтық бекініске кіретін есік ретінде қалдырылған: жауды кіргізбей ұшпадан құлатып жіберуге ыңғайлы. Бекіністің ішкі жағында ұшпадан түсетін жасырын жалғызаяқ жол бар. Қабырғаның үстінгі жағында ішкі бетінде садақшыларға арналған оймалар бар, оларға шығу үшін арнайы баспалдақтар жасалған. Барлығы осындай 18 «ұялар» тіркелді. Екі жерде қабырғаның тастарында ойылған ортағасырлық таңбалар бар. Осы аталған таңбалар Осман империясын құрған Оғыздың Қайы, Салу, Байандур руларының белгілерімен бірдей. Аталған қорғандарды зерттеу мақсатында арнайы археологиялық қазба жұмыстары жүргізілмеген және мәселе алдағы уақытта өз зерттеуін күтіп отыр. Ескерткіш мемлекеттік есепке 2004 жылы алынған [2, 19-б.].

Көтеріп отырған мәселеміз тұрғысында Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2017 жылдың 12 сәуіріндегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «біз халықтың санасына одан да маңыздырақ – жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы

керек. Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі.

Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген.

Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз... Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» [4] деу арқылы қазақ елінің киелі тарихи орындарының маңызын ашып көрсеткен болатын. Осы тұрғыдан алып қарағанда да, біздің көтеріп отырған зерттеу тақырыбымыз мемлекеттің отандық тарихты қолдауға арналған саясаты аясында қарастырылды деп нық сеніммен айта аламыз.

Каспий теңізі іргесіндегі Маңғыстау түбегіндегі ежелгі дала өркениетінің бір бөлігі болып табылатын оғыз-түркі дәуірі, одан беріректегі дала халықтарының архитектуралық сәулет өнері ескерткіштері әлі де кешенді түрде зерттеу үшін өз кезегін күтуде. Осы тұрғыдан аталған мақалам аясында жас ұрпақ өкілі ретінде бұл мәселеге тарихшылардың назарын аударуға мүмкіндік туды деп есептеймін;

Сонымен қатар, өңірдің тарихи-мәдени ескерткіштерін көрсету арқылы өңірдегі далалық өркениеттің аясында дамыған қолөнер, ұсталық, құрылыс саласының да дамуының өзіндік ерекшеліктері болғандығын айтуға тиіспіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жанбауыл ата Сырым батырдың дос! Адай-Байбақты! 24.06.2018ж. // <https://youtu.be/НyZlIz1SGLQ>. Жүгіну мерзімі: 11.11.2021 ж.
2. Мерейлі мекен – Мұнайлы: дерекнама-ақпараттық, энциклопедиялық жинақ. Құраст.: Я.Қ.Аталықов, Ү.Жәлеке. Алматы: Бадамұра-М, 2011. – 248 б.
3. Н.Құлбай, өлкетанушы. Қарақия. Ұзынбас бекінісі. Аққар көтерілім // <https://youtu.be/v7JvWBeTVvM>. Жүгіну мерзімі: 17.11.2021ж.
4. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 12.04.2017ж. // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynup. Жүгіну мерзімі: 17.11.2021ж.

ӘОЖ 159.923.35:378 (043.3)

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТИСІНЕ ТАЙМ–МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ЫҚПАЛЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Алмағанбетова Қ.

Ғылыми жетекші: Бегимова М.М.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Қазіргі таңда уақыт тапшылығының әсері ЖОО студенттерінің жетістікке жетуіне, оқу барысындағы мансаптық өсуіне ықпал етіп отыр. Уақыт тапшылығынан түрлі эмоционалды келеңсіздіктерге келуі қоғамда елең алып, оқу барысындағы стрестік күйлерге түсу жағдайын туғызды. Бұл тұрғыда студенттердің эмоциясын ұстай алмауы, эмоциясын басқара алмай қақтығыстық жағдайларға келуі,

студенттердің эмоционалдық күйінің тұрақсыздығы байқалады. Мақала тайм-менеджменттің эмоционалды интеллектке ықпалын және оның қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелерін талқылайды.

Түйінді сөздер: Эмоционалды интеллект, тайм-менеджмент, эмоционалды күй, өзін-өзі басқару.

Адамдардың өз уақыттарын үнемді пайдалану мен оны басқару мәселесі бұрыннан келе жатқан өзекті мәселерді бірі. Басқару адамзат іс-әрекетінің ертеден келе жатқан саласы. Басқару психологиясы туралы неміс зерттеушілері В.Зигерт және Л.Ланг: «Басқару – алдыға қойылған мақсатқа адамдарды және материалдық құралдарды ізгілікпен, үнемді және рационалды пайдалану арқылы қол жеткізу» деген анықтама берген. Адамзат тарихындағы мол материалдық және әлеуметтік құндылықтар адамдардың үйлестірілген жұмыстарының нәтижесінде ғана жасалып, қалыптасты. XX ғасырға дейін басқару ғылыми зерттеудің дербес саласы болып саналмаған. 1911 жылы Фредерик Уинслоу Тейлор «Менеджмент» немесе «Фабриканы басқару» атты кітабында басқару еңбегінің негізгі ұстанымдарын (принциптерін) атап көрсетті. Өткен ғасырдың 30–шы жылдарында менеджмент теоретиктері еңбек әрекетіндегі адамның мотивінің роліне ерекше назар аудара бастады. Ол басқаруда адамның іс-әрекетінің орны мен мәніне назар аударудағы үлкен жетістік болды. Басқарудағы мұндай жетістік «экономикалық адам» түсінігінің орнына «әлеуметтік адам» түсінігін енгізіп, Элтон Мэйоның «адамдар қарым-қатынасы мектебінің» дамуына негіз болды. Бұл мектептің ұстанымы бойынша өндірістік ұйым белгілі тұтас бір әлеуметтік дене, ал онда қызмет істейтін адамдар сол әлеуметтік жүйенің мотивтік, тұлғалық, дара-психологиялық сапаларының көрсеткіші - деп қарастырылды. Э.Мэйоның «адамдардың қарым-қатынасы» менеджмент практикасына мынадай түзетулер:

1. Адамның әлеуметтік қажеттіліктеріне көбірек көңіл аудару;
2. Еңбекті шексіз мамандандырудан бастарту;
3. Ұйым ішіндегі билік иерархиясынан бастартудың қажеттілігі;
4. Өндіріс ішіндегі адамдар қарым-қатынасының формальды емес түрін барынша қалыптастыруды;
5. Ұйым ішіндегі формальды және формальды емес топтарды зерттеу әдістерін жетілдіруді енгізді [1].

Америка құрама штаттарының белгілі оқымыстылары Э.Мэйо және Ч.Барнард 1938 жылы бірлесіп «экономикалық адам» түсінігінің орнына «әлеуметтік адам» түсінігін ұсынуының басты себебі өзі тікелей басқару жұмысымен айналысқан Ч.Барнардты ұйым туралы қалыптасқан түсініктің қанағаттандырмауы болды. Ол ұйымдағы топтарға назар аударылмағанын байқап, сол топтардың құрылымын талдау қажеттігін түсінді. Сонымен қатар зерттеуінің тағы бір жағымды жағы оның адамды ұйымның стратегиялық факторы деп бағалауы болды. Ч.Барнард ұйым жұмысында басқарушының орнын ерекше атап, оның қызметіне:

- шешім қабылдау өнері;
- келешекті көре білу негізінде мақсат қоя білу;
- ұйымның сызбасы мен персоналды басқару құрылымындағы қарым-қатынас жүйесі туралы нақты түсінігінің болуын;
- ұйымдастыру моралін жасап, қалыптастырудағы ролін көрсетіп, осы сапаларды басқарушының басты міндетіне жатқызды. Сондай – ақ ол көшбасшылыққа ерекше назар аударды. Ч.Барнард стимул мақсатқа байланысты, мақсат үнемі өзгеріп отыратын ортада адамның табандылығын жеке сенімін жандандырып, кооперацияны біріктіретін күш деп таныды. Э.Мэйо және Ч.Барнард ұсынған «Адамдар қарым-қатынасы»

тұжырымдамасын Массачусет университетінің профессоры Дуглас Марк Грегор, Мичиган университетінен Д.Лайкерт, Иель университетінен К.Арджирис қолдаған. Ұйымдағы қарым-қатынасты жақсартудан басқарушы да бағыныштылар да ұтатындықтан бұл оқымыстыларды көбіне «адам ресурсы» тобы деп атаған [2].

Үйрету теориясы. И.П.Павловтың, Д.Б.Уотсонның, Б.Ф.Скиннердің еңбектерінде басқарушы мен бағыныштылардың арасындағы кері байланыс орындаушының қабілетіне сәйкес ақылға қонымды еңбек ету сферасын анықтау мадақтау және жазалау (үйрету) жүйесіне негізделген. Үйрету теориясының негізі - организмнің сыртқы тітіркендіргіштерге жауабы- рефлекс болып табылады. Рефлексдер туа берілген (шартсыз) және тәжірибенің арқасында жасалатын шартты болып бөлінеді. Туа берілген рефлексдер көбінесе санасыз акттерде, сезімнің күрделі гаммасында, эмоцияда, қалауда, сондай ақ ерік пен шешімділікті талап ететін мінез-құлық актілерін қалыптастырады. Шартсыз рефлексдер тәрбиенің, білім алудың және әлеуметтік тәжірибенің әсерінен тежелетін және өзінің көрінісінде шектелетін тұлғаның инстинктивті мінез-құлқын анықтайды. Шартты рефлекс бұл теорияны жақтаушылардың пікірі бойынша ойлау мен мінез-құлықтың стереотипін қалыптастырады және адамның мотивациялық жүйесінің негізгі компоненті болып табылады.

И.П.Павловтың пікірі бойынша адамның мінез-құлқының бір негізі туа берілетін шартсыз рефлексдермен іргелес тұратын білуге құмарлық, жаңаны сезіну, еңбекте жетістікке жетудің алғышартын жасайтын мақсат рефлексі (басқаша айтқанда-бағдарлау). Бұл қуатты рефлекс өнертапқыштардың, түрлі коллекционерлердің, тіпті сүйіспеншіліктің таңқаларлық табандылығын түсіндіреді. Мақсатына табанды түрде ұмтылу түрлі ұжым басшыларына және барлық шығармашыл тұлғаларға тән қасиет. Алдына қойған мақсатына жетуде кездесетін түрлі қиындықтар оларды белсенді іс-әрекетке жетелейді. Басқару психологиясының тәжірибесінде үйрету теориясы адамның ұжымға бейімделуінде кеңінен қолданылады. Себебі адамның мінез-құлқы мен социум өзара тәуелді. Ұжымға бейімдеу нәтижесінде қарым-қатынастың реттелуі адамға да ұжымға да пайдалы. Адамның қоғамдағы іс-әрекеті үнемі бағаланып, мадақталып және талқыланады. Мінез-құлықтың жағымды және жағымсыз жақтары қалыптасқан норма мен ережелерге сәйкес реттеледі.

Жалпы басқару мәселесінде «тайм менеджмент» ұғымы XX ғасырдың 50-90 жылдары аралығында ғылыми қолданысқа енгізілді. Тайм менеджмент басқарудың бір бағыты ретінде уақытты басқару, уақытты тиімді пайдалану, тұлға тиімділігін арттыру мәселелері туындағанда жеке қарастырылды [1].

Ұйымды басқару туралы өз көзқарасын ескере отырып, классикалық ғылыми басқару, бұл жағдайда пассивті құндылық ретінде әрекет ететін қызметкердің жеке тиімділігін арттырудың жалғыз көзі, өндірістегі ақыл-ой, басқарушылық және шығармашылық еңбектің рөлі арта түсуде.

Ең алдымен, «адами қарым-қатынастар» мектептерін (Э.Мэйо, Дж.Браун) және «жаңа адами қарым-қатынастарды» атап өту керек (К.Арджирис, А.Маслоу, Э.Шейн). бұл бағыттар бойынша зерттеушілер ең алдымен Ф.Тейлор мен А.Файолдың зерттеулеріндегі ұйымды басқарудың осыл тұстары мен кемшіліктеріне талдау жасай келе «адами фактор» мәселесіне ерекше назар аударды. Сондай ақ адам ресурстарын басқаруда олардың шығармашылық қабілеттері мен өзін еркін ұстау қасиеттерінің маңыздылығын көрсетті. Бірақ та бұл бағыттың өкілдері жеке адамның тиімділігін арттыру мәселесін кеңінен аша алмады, тек қана адам ресурсын басқаруды мотивациясын өзгерту және корпоративтік мәдениетін дамыту мәселелерін шешумен ғана шектелді. Сол себепті де жеке еңбекті ұйымдастыру, жұмыскердің өз бетінше әрекет етуіне тек қана менеджерлер арқылы ықпал етумен шектеліп қарастырылды.

Кәсіпорын тиімділігінің арттырудағы адам факторының рөлі зерттеліп, менеджментте «өзіндік менеджмент» бағыты бөлініп, «гуру менеджменттің» дамуына негіз болды. Бұл бағытта 80 жылдары Т.Питерс, Р.Уотермен еңбектерін ерекше атауға болады. Компанияның тиімділігін арттырудың маңызды бағыттарының бірі, оның қызметінің барлық аспектілерін жетілдірудегі ең жақсы компаниялардың тәжірибесін жинақтап, барлық деңгейдегі қызметкерлердің шығармашылық бастамасын қарастырды. Зерттеушілер менеджерлер қызметкерлердің белсенділігін арттырудағы өз бетінше әрекет етудің негізгі бағыттарын көрсетті: қызметкерлерге деген сенім білдіру; қызметкерлерді мадақтау; жаңа идеяларды дамыту мен жүзеге асыруда қызметкерді марапаттау мен мадақтау және т.б. Осылайша кәсіпорын тиімділігіндегі жеке қызметкер тиімділігі, тұлға тиімділігі мәселесі, менеджердің басқарудағы тиімділікті арттыруға ықпалы мәселесін алдыңғы орынға шығарды [3].

Питер Дукер кәсіпорынның тиімділігі жеке жұмыскердің тиімділігімен қатар, оның мазмұны мен әдіс тәсілдері мәселелерін зерттеу өзінің ғылыми еңбектерінде жеке менеджер қызметінің тиімділігін алғаш қозғап, менеджерді мамандық ретінде ұсынумен қатар, мамандардың тиімділігін арттырудың ғылыми негізін бастап ұсынып, еңбек жағдайында тиімді ету тәсілдерін ұсынды.

Студенттердің эмоционалдық интеллектісі ұғымы ғылыми еңбектерде қарастырылды. Сондай-ақ, тұлғаның кәсіп орын дамуындағы тұлғалық тиімділігін арттыру маңызды мәселелердің бірі екендігін білеміз. Бұл бағытта менеджменттің теориялық тұғырларына талдау жасаудан бастауды жөн көрдік. Ең алдымен психоанализ бағытындағы адамды басқаруда тиімділікті арттырудың маңыздылығы туралы идеялар айтылды. Бұл бағытта психоанализ өкілдерінің ойларында қарастыра кетуге болады. психоанализ негізін қалаушылар З.Фрейд және оның ізбасарларының идеялары да өзіндік орын тапқан болатын. Әрбір әлеуметтік процесті зерттеуде қазіргі басқару психологиясы адамға, тұлғалық басымдылықтарға ерекше назар аударады. Әр адам өзінің ойлау тәсілін нәтижесі болғандықтан тиімді деп есептейді, бірақ шектелушілігі және сенімділігі, жаңалықтан қорқуы жалған тәсілдер мен өзіне шектен тыс сенімділігіне байланысты шығармашылықтың тиімділігі төмендейді. Адамның қабілетінің қоры шексіз, оның интеллекті, психикасы өте күрделі. Ертедегі ойшылдардың «Өзінді өзің таны» деп өте жоғары мақсат қоюы кездейсоқ емес.

Америка авторлары «өндіріс бәсекелестігінің артуы және басшы жұмысының тиімділігін бағалау адамдарды басқару өнерінің сын сағаты болды» деп есептейді. Басқару саласының әрбір қызметкері өзі басқаратын ұжымда ешнәрсеге сенімді болу қиын екенін жақсы біледі. Ол үнемі көңіл күйді бақылап және жедел шешім қабылдап отыруы тиіс. Мұндай мақсатты сенімсіз бөлшектерден жинақталған машинаның сенімділігін анықтау мәселесі туғанда Дж.фон Нейман зерттеген. Алынған зерттеу нәтижелері мұндай сенімділік жеке элементтерінің қимылын дұрыс ұйымдастырумен және олар өзара тығыз байланысты екенін көрсетті. Адамдар социумын басқаруда осы байланысты үнемі ескеріп және болжап отыру керек. Әрбір адамда биологиялық тіршілік иесі ретінде тұқым қуалай берілген немесе өмірден қабылдаған дара ерекшеліктері, өзінің қайталанбас эмоциялық, интеллектуалдық және психологиялық ерекшеліктері бар. Сонымен қатар адам социумына тән ерекшеліктерді, өзі жұмыс істеп, оқыған ұжымына тән үлгілік нормаларды көрсетеді. Тұлғаның биологиялық қасиетінің негізіне тұқым қуалау информациясы, оның генотипі жатады. Тұлғаның әлеуметтік сапалары қоршаған ортаның ықпалымен қалыптасады [4].

Бүгінгі таңда ғылыми-техникалық төңкеріс пен әлемнің экономикалық көрінісі-ғылым мен инновацияның жаңа деңгейін жасап отыр. Осыған орай, ғалымдар мен ұстаздардың білім беру сапасы мен тұлғалардың даму мәселесіне үлкен қызығушылығы

туындап отыр. Тез өзгертін әлеуметтік-экономикалық және саяси шарттар қоғамның дамуындағы мәселелерді өзектендіреді, яғни студенттердің тұлғалық-кәсіби сапасын дамыту, соның ішінде эмоциялық интеллектісін дамыту міндеттері арта түседі.

Тұлғаның кәсіби жетістігі, күмәнсіз білімге, шеберлікке, дағдыға, ғұламалыққа және тұтас ойлауға деген қабілеттілікке, яғни жалпы интеллектіге байланысты. Жоғарғы кәсіби білім беру жағдайындағы студенттердің эмоциялық интеллектісінің даму мәселесінің өзектілігі психологтың педагогикалық жағдайдағы эмоциялық интеллектісінің дамуында қажетті көрінулермен шартталған. Бұл бір жағынан студенттердің эмоциялық интеллектісінің дамуының жоғарғы деңгейде қажеттіліктерін, ал бір жағынан психология саласында білікті мамандардың қоғамдағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Нақты баға беру мен эмоцияны білдіру эмоция адамның ішкі, я болмаса сыртқы әлем тұрғысында болып жатқан маңызды мәселелер жайында белгі беретін сигнал болып табылуымен айрықшаланады. Өзінің эмоцияларыңды қаншалықты сезіне білсең, өзгенің де эмоцияларын соншалықты қабылдай білу қажет. Бұл адамның физикалық жағдайына, ой-пікіріне, сыртқы кескін-келбетіне және өзін-өзі ұстау мәнеріне қарай оның көңіл-күйін анықтай алу қабілетімен сипатталады. Эмоцияны ой қызметі үшін қолдану адамның ой қорытуына әсер етеді.

Эмоционалды интеллектіні реттеуде тайм менеджмент техникалары өзіндік үлесін қосты. Студенттерге тайм менеджмент техникаларын және психологиялық трансформационды ойындарды қолданып, тренинг жұмыстарын жүргізу арқылы оң нәтижелерге қол жеткіздік. Тайм менеджмент алға қойға мақсатына сәйкес міндеттерді дұрыс анықтай отырып, сол мақсатқа жетудің тиімді жолдарын таңдауға негіз болады. тұлға мақсатына жетуде өз ресурсын, энергиясын дұрыс жұмылдыру, қажетті уақытты дұрыс бөлу және өз уақытын дұрыс тиімді пайдалануға жол ашады. тұлғаның ішкі қақтығыстарын, сана блоктарын анықтап, оларды жою жолдары қарастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект в работе. – МИФ Саморазвитие, 2020. – 570 стр.
2. Борисо Д.,EQ. Эмоциональный интеллект на практике. – Бомборо. Книги-драйверы, 2018. – 150 стр.
3. Кузовкин В.В., Баранникова С.А. Концептуализация понятия «эмоциональный интеллект» в психологической науке //Психология и школа. № 2 / 2014.
4. Чиркина Е.А. Формирование эмоционального интеллекта у студентов, будущих специалистов в сфере помогающих профессий дидактическими средствами: автореф.дисс.канд.психол.наук. – Ижевск, 2012.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Бекжанов А.Н.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы системы обучения, содержание образования и учебного процесса в контексте цифровизации. Характеризуется ситуация с переходом системы образования на обновленное содержание. В статье раскрываются возможности учебного процесса в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: образование, реформа, цифровизация, дистанционное обучение, видеоурок, учебный процесс.

Сегодня образование вступило в стадию фундаментальных реформ, основу которых составляет принципиально новое мышление.

В 2015-м году Комитет по образовательной политике Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) начал реализацию нового проекта «Будущее образования и навыков: Образование-2030».

ОЭСР исходит из того, что мир все больше сталкивается с ранее неизвестными глобальными вызовами, становится все более непредсказуемым и уязвимым.

Передовые экономики требуют смены целей образования от «человека, знающего» – к «человеку, способному творчески мыслить, действовать, саморазвиваться».

В связи с этим в 80-е годы XX-го века ведущие страны мира начали переход от знаниецентризма к практико-ориентированному образованию.

В целом, наши учащиеся получают сильные предметные, если быть точнее, фактологические знания, однако зачастую не имеют навыков их применения в жизненных ситуациях.

В отечественном образовании попытки отойти от традиционной системы обучения предпринимались неоднократно, но фрагментарное введение изменений накладывалось на старое содержание образования. Это приводило к перегруженности учебного процесса и передаче большого объема готовой информации.

Сегодня образование Казахстана находится на этапе нового старта. В настоящее время приоритетами стали инфраструктурное развитие и переход на обновленное содержание.

Страны, где цифровые технологии развиты лучше, богатеют. Цифровые технологии становятся новой «нефтью». И мы видим, что многие государства присоединяются к этой гонке и выносят это на повестку дня. Сейчас Казахстан на 50-м месте в мире по цифровому развитию [1].

В Послании Первого Президента Республики Казахстан, Елбасы Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» цифровизация образования обозначена как основной механизм модернизации образования, что «...необходимо создать новую модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность страны...».

Целью Государственной программы «Цифровой Казахстан» является ускорение темпов развития экономики РК и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе.

В современном мире цифровые технологии играют все более важную роль в развитии экономики стран. Уже сегодня более 40 % населения планеты имеет доступ к Интернету, и почти в каждом из 7 из 10 домохозяйств есть мобильный телефон. Цифровые технологии дали ряд преимуществ - упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и т.д.

Основная цель государственной программы «Цифровой Казахстан» – прогрессивное развитие цифровой экосистемы для достижения устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности экономики и нации, улучшения качества жизни населения [2].

Качество и доступность образования сегодня решаются с помощью цифровизации. Созданы контентные ресурсы по подбору и работе с методическим материалом для студентов и преподавателей, такие как open.kz, где можно ознакомиться с новыми учебниками на казахском и русском языках, bilimland.kz – специально для преподавателей, которые могут скачать любой нужный материал, [twig](http://twig.kz), где можно посмотреть 4500 познавательных видеороликов по разным предметам на трех языках, [bilimbook](http://bilimbook.kz), который вообще работает без интернета. Все сделано максимально просто и понятно для рядового преподавателя [3].

Сегодня образовательное пространство интенсивно растет и расширяется за счет развития цифровой среды: создаются электронные учебники, появляются и развиваются образовательные платформы, количество массовых открытых онлайн-курсов измеряется тысячами, а численность их потребителей – миллионами. Дистанционное образование уже прочно вошло в нашу жизнь [4].

Проблема обучения студентов в условиях цифровизации требует тщательных эмпирических исследований. Для более полной картины новых методов обучения в условиях цифровизации необходимо провести среди студентов и преподавателей наблюдение, беседу, анкетирование.

Важным элементом критериального оценивания является рефлексия. Методически рефлексия может быть организована по-разному. Два наиболее простых способа – это письменный вопросник и устный обмен мнениями. В первом случае вопросы зачастую достаточно банальны: «самое удачное в работе», «самое неудачное в работе», «пожелания преподавателю - организатору и консультантам (если работа была большая и в ней участвовало несколько преподавателей)», «пожелания себе», «пожелания товарищам по группе», «самое трудное в работе», «самое интересное», «чему я научился в процессе работы» – конкретный их набор определяется спецификой работы, но особое внимание хотелось бы обратить на последний вопрос, который является чуть ли не смыслообразующим элементом [5].

Цифровизация в образовании дает преподавателю и учащимся большие возможности в реализации творческих проектов. Так, на уроках истории учебный материал представлен большим выбором видеоматериалов, интерактивных карт, иногда студент сам может опередить преподавателя и дать ссылку на тот или иной ресурс. Задача преподавателя – выбрать оптимальный вариант по времени, содержанию, соответствию возрасту.

При составлении заданий в условиях дистанционного обучения преподаватель может дать задания различной степени сложности. Это могут быть такие задания, которые раскрывают вопросы под новым ракурсом. Это может быть один вопрос, но с несколькими параметрами оценивания. Ученик, используя доступные средства информации, может составить краткий библиографический список по конкретно заданному вопросу, заданию, привести несколько мнений по предложенной проблеме.

Преподаватель может дать задание в форме «группового проекта». Несколько учеников между собой могут организовать беседу, выбрать модератора среди учеников, записать видеосюжет обсуждения изучаемой проблемы, вопроса и т.д.

Важным элементом цифровизации образования является составление видеоуроков. Для этого учителю желательно пройти курсы по методике составления видеоуроков. В условиях дистанционной системы это новшество преподавания хорошо прижилось и нашло отклик среди учащихся. Преподаватель становится не просто обучающим субъектом, но и в какой-то степени ключевой фигурой самого учебного процесса в новой образовательной системе. Преподаватель может анализировать свой урок, увидев себя со стороны в новом качестве. Отсюда можно сделать вывод, что цифровизация образования выдвигает на передний план преподавателей компетентных, креативных, готовых к новым вызовам глобализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цифровизация как путь к успеху
<https://www.kazpravda.kz/articles/view/tsifrovizatsiya-kak-put-k-uspehu/>
2. Государственная программа «Цифровой Казахстан»
<https://zerde.gov.kz/activity/management-programs/digital-kazakhstan/>
3. Как цифровизация в образовании идет на помощь учителю
<https://mail.kz/ru/news/kz-news/kak-cifrovizaciya-v-obrazovanii-idet-na-pomoshch-uchitelyu#hcq=nAQdg2s>
4. Клячко Т. Цифровизация образования – надежды и риски
<https://vogazeta.ru/articles/2018/2/26/blog/2148-tsifrovizatsiya-obrazovaniya-nadezhdy-i-riski>
5. Пинская М.А. Формирующее оценивание: оценивание в классе. Учебное пособие. М.: «Логос», 2010. С. 193

UDK 378:801.89(045)

TEACHING MEDIA IN ELT CLASSROOM

Dalmukhanova F., Burkitova N.

Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan

Annotation. This article is about teaching media which takes a role as a tool that will help the teachers in explaining and delivering the material to the students. Besides, there are given the types of media techniques that can be used, especially in teaching English vocabulary.

Key words: teaching media, flashcards, skills, learning process.

Teaching Media is a tool that can be used by the teachers to deliver their materials to students during teaching and learning process, so they can reach a certain learning goal. In

teaching and learning process, teachers not only need a method but also a media. It takes a role as a tool that will help the teachers in explaining and delivering the material to the students.

There are so many media that can be used, especially in teaching English vocabulary, and one of them is flashcards. It is an inexpensive media and easy to make. Besides, it can be used in collaboration with drilling. Flashcard will ease the students in understanding the vocabulary because it provides them with the picture or the name of the object picture and drilling will help students to increase their accuracy and build up their confidences.

Since the development of media, including types and function of media, a lot of teaching media that can be used for teaching have been created and improved, one of the examples is flashcard. Flashcard is a paper containing a picture and name of the picture. Bruner defined a flashcard as a simple picture on a piece of paper or card, which is probably the most widely visual aids in language teaching [1]. Another definition comes from Scrivener defined flashcard as a kind of cards contains pictures, words, instructions that are arranged in various combinations [2].

In language teaching, flashcard, as a teaching media, is really needed to help the teachers in explaining the material and to give a variation in teaching. It also helps and eases the students to understand their teacher's explanation.

Media in wide meaning is people, material or event which can create condition, so that students can get knowledge, skill, or attitude. It means that, teacher, book, and environment are included in media. Whereas media in narrow meaning is graphic, photo, picture, mechanic and electronic tools that use to express, process, and also convey visual and verbal information. Some basic criteria for teaching media, those are:

- a. Teaching media has physical meaning. It is called as hardware and it is an object that can be seen, heard, and touched using the five sense.
- b. Teaching media has non-physical meaning and it is called as software.
- c. The emphasizing of teaching media is in the visual and audio.
- d. Teaching media is a tool to help teaching-learning process both inside and outside class.
- e. Teaching media can be used massively (radio, television).
- f. Teaching media is used to communicate and interact between teacher and students in teaching-learning process.

Based on the explanation above, it can be assumed that media relates to method, techniques, or strategies used by the teachers in teaching and learning process. The use of media in teaching and learning process will help teachers in explaining the materials and help the students to understand the teachers' explanation easily. Besides, using the media, the teaching and learning process will not be bored and the class atmosphere will be interesting because media provide the concrete object.

There are some functions of teaching media in teaching and learning process [3]:

- a. Using media in teaching and learning process is not an addition function, but it has its own function as an aid to express effective teaching and learning atmosphere.
- b. Using teaching media is an integral part of all learning situation. It means that teaching media is one of element that should be developed by the teachers.
- c. Using teaching media is more important to accelerate teaching and learning process and help students in comprehend material from teachers.

There are some types of teaching media that can be used for teaching and media are classified into seven categories, such as:

- a. Graphic media: any kinds of printed media. Such as books, pictures, photographs, maps, charts, posters, graphs, diagrams.

d. Project media: a kind of media that need projector to show the messages, such as slide, filmstrips, transparencies, films, video, tapes, records,

e. Audio media: a media that can be heard, such as radio, audio cassettes, etc.

f. Video media: it is a combination between audio and visual, such as television, CD, computers.

g. Activity media: it is a media that can act some activities, such as, demonstration and role-play.

Selecting the best combination of media for teaching is always be a part of teachers' preparation before delivering the material. The teachers have to be careful in deciding the teaching media because it gives a little impact on teaching and learning process. Halliwell explains the main categories of factors that may influence the choice of media are[4]: (1) Task factors, the type of objectives, and hence the type of learning activities which should be provided for the learner, (2) learner factors. Some learners may learn better from certain media than from others, and (3) economic or availability factors. This may limit the choice in practice.

Existing media resources can also be used to engage students and facilitate active learning strategies which promote deeper learning. For example, media provides a useful platform for teaching with cases, cooperative learning, problem solving, and for giving more interactive lecture demonstrations.

The use of flashcard in learning as a strategy for teaching vocabulary can be resting way of teaching, because flashcard contains pictures, words, or symbols, or the real shape of the things' name. Usually flashcard is used for teaching vocabulary as the basic knowledge that have to be understood better before the others. It will be best if this media is used for teaching young learners

or beginner learners, and elementary level. Because these three levels of educations are still focusing on enriching the vocabulary. This media will help them better. When the teacher tell them a name of thing, they do not have to imagine the shape of the thing, let the teachers show them the picture, then, they

will know the shape of the thing's name. So, they will get a clear understanding or shape of the thing.

There are so many teaching media that can be used to teach vocabulary, including flashcards and it can easily be made by the teachers. The teachers have to prepare internet access, printer, A4 paper in different colors, laminating machine, laminating pockets, scissors, rubber bands, and magnetic paper or tape.

there are some types of flashcard:

1. Quiz Card

It is a card that can be used to vary the methods used to test students' skills, making the test into a fun game.

2. Role Play Cards

It is card that may encourage the students to learn in a fun way. Here, the students can use their existing vocabulary and learn new words in a foreign language.

3. Flashcards with Associations, Synonyms, and Opposites

This kind of flashcard develop both vocabulary and language fluency. It is believed that this way can independently develop students' vocabulary faster and more stimulating than having the teacher explain the word.

4. Flashcards about numbers and times

It contains the numbers and time. For example, 1, 2, 3, etc (for flashcard number) and three o'clock, four o'clock, etc (for flashcards times).

5. Flashcards for Dictation and Reading

The purpose of dictation cards is to make it easier for students to learn spelling by reading the cards first. For example: reading card (use), dictation card (u - -)

Here, the teacher will provide some ways on how to use flashcard as a media in teaching English vocabularies. In this first way, students have to find out the name of the picture displayed by the teacher, the way is:

1. Teacher prepares the association flashcard related to the topic of that meeting (e.g, animal)
2. Teacher divides students into some small groups
3. Teacher prepares the flashcards based on the amount of each member of each group
4. Teacher reads the rules of the activity
5. Teacher display the picture of the animal
6. Every representative of each group have to run and to front of the class to find the displayed picture's name.
7. If they found it, they have to stand on the flashcard word
8. Do the same activity to every representative of each group or every student in each group will get the chance
9. After that, the teacher drills every single vocabulary which was used in the activity
10. At the end, teacher may ask students to draw their favorite animal and label or write down the animal names under its picture.

Another activity called as "stick me on the wall" with topic synonym, here is the way:

1. Teachers prepare the words with its synonym
2. Teacher sticks the synonym words on the wall and the other synonyms are on the teacher's table
3. Each students will get two similar words
4. Teacher reads the rules
5. This way or games can be played either individually or in group
6. They have to hurry, run to the wall and find out the word's synonym
7. Stick the word on its synonym
8. After all the words met the correct synonyms, teacher may ask their students to repeat and drill the words.

These two activities can be adapted based on the students' level and the topic that will be discussed on the day.

Flashcard as one of instructional media that can be used in every students' level with the adapted topic. The variation types of flashcard can help teachers in designing various teaching activities and creating a fun atmosphere. It will get a better result on student's vocabulary mastery accompanied by teachers' creativity in utilizing the media.

REFERENCES

1. Jerome Bruner, *Actual Minds, Possible Worlds*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986.
2. Jim Screvener. *Classroom Management Techniques*. 2012., Cambridge University Press.
3. Collins.. *Media, Culture and Society: A Critical Reader*. Beverly Hills, CA.: Sage, 1986.
4. Halliwell, S. 1992. *Teaching English in the Primary Classroom*. London. Longman Group Ltd

TEACHING GRAMMAR COMMUNICATIVELY

Satipbay A.

Supervisor: Dalmukhanova F.

Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan

Annotation. Learning grammar communicatively is based on grammar in context to involve students in communication. There are some activities which help students to learn grammar. Students do different types of activities to communicate fluently and accurately.

Key words: learning grammar communicatively, communicative methodology, communicative competence, activities.

Introduction

Communication learning proved to be attractive to those looking for a more humanistic approach to teaching, one that prioritized the transmission process. Communication learning has become mainstream in educational circles, with the support of leading British applied linguists, philologists, publishers at various institutions, including the British Council. All this contributed to its rapid spread throughout the world. Provide participants with some strategies and exercises that will make teaching grammar interesting and meaningful for the learners in order to develop communicative competence.

The communicative methodology of teaching English is more focused on practical needs: grammar - in a very limited form as needed, vocabulary - as needed for practical tasks, practice - in the form of dialogues and life situations, Witlin wrote [1].

The development of a communicative approach to teaching foreign languages is based on the communicative theory of language. The goal of language learning is what Hymes calls "communicative competence". Hymes coined the term to contrast the communicative point of view on language with Chomsky's theory of competence, who believed that language theory deals with an ideal speaker-listener in a completely homogeneous speech community. Such an ideal person knows the language perfectly and is not influenced by such factors as limited memory capabilities, absent-mindedness, inconstancy of interest, etc. For Chomsky, the main task of language theory is to characterize the abstract abilities of the speaker that allow him to generate grammatically correct statements in a foreign language [2].

Hymes considered this point of view unfruitful, because language theory should be considered as part of a more general theory of communication and culture. Hymes' theory of communicative competence has become the definition of what a speaker needs to know in order to be understood in a particular speech community.

Research methods

Firstly, the study mentions activities. It should combine useful forms and practical activities, including communication activities, authentic materials, personalized context and a variety of activities. When teaching grammar, teachers should organize some classes that should be combined between grammar content and entertainment activities [3]. You should make sure that this exercise can bring great success to the grammar lesson. The methodology of teaching foreign languages as a science based on modern data of linguistics, psychology and learning theory is still in a period of active development, especially since more technical teaching aids are now used that bring us closer to the real environment of linguistic communication.

Although the deep approach also has a strong influence, the article doesn't mention too much about the "deep approach" as it is useless and unnecessary. The study considers only the "shallow approach". Thornbury refers to a superficial approach to teaching a communicative language based on the idea that in order to force students to use language in a communicative situation, it is necessary to first learn grammatical rules and then apply them. They are in this communicative situation. To master the target language, teachers need to help students understand how to apply forms or structures when performing tasks, spoken languages or written texts. In particular, students can know how to recognize form and meaning in a real situation, and they can create both written and oral form. It is vital to create correct and meaningful sentences in appropriate contexts. Therefore, teachers need to create real contexts using suitable model structures. When developing assignments, teachers should ask their students some questions, at least about presentation, practice and consolidation. The most important thing is that the tasks should be related to structures or form-oriented. Based on the structures, teachers can discover a wide variety of activities. There are some activities that help students learn without any fear in the classroom, such as Role-playing, Games, Working in pairs, Job Interviews.

Conclusion

The study contains three main points of discussion of grammar teaching, including the principles and goals of grammar teaching, the position and role of grammar in communicative language learning (CLT) in the context of EFL, as well as some pedagogical conclusions about how to teach grammar in EFL in a communicative way. Context. Communicative teaching of English grammar plays a vital role in language teaching and learning. In particular, without knowledge of grammar, understandable sentences cannot be understood. It doesn't make sense or sense. The conversation may be good in content, but it may be bad in grammar, so it also causes confusion in the listeners and they cannot understand the whole meaning. Because people need to understand what others are saying, they can give accurate answers. When teaching grammar, teachers not only give students the opportunity to express themselves, but also meet their expectations regarding what learning a foreign language involves. In conclusion, grammar teaching plays an indispensable role in learning English as a foreign language. When learning English, it is necessary to teach grammar. The grammar translation method focuses on accuracy and fluency, while the communicative approach focuses on fluency. Harmer (1997, p. 7) notes that "at this stage it is enough to say that the teaching of grammar, both explicit and implicit, occupies a real and important place in the classroom." A clear command of the grammatical structure and free communication will improve the communicative competence of students, as well as improve their English language proficiency.

REFERENCES

1. Hymes D. Two types of linguistic relativity. - Cambridge. Cambridge University Press, 2014. pp. 114–158.
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge: M.I.T. Press, 2005. pp. 70-72.
3. Halliday M. An Introduction to Functional Grammar. - Cambridge. Cambridge University Press, 2008. pp. 117-120.

THE POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Burkitova N.

Supervisor: Dalmukhanova F.

Sh.Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan

Annotation. This study examines the positive and negative effects of learning a foreign language. Language learning and proficiency have their pros and cons not only in speech, but also in physiological and other senses. A person can learn any language with the help of their skills, a huge desire and work.

Keywords: monolingual, bilingualism, language learning, the problem of bilingualism

INTRODUCTION

In recent years, research has been devoted to the study of foreign languages, with the emphasis often placed on strategies and methods of language learning. For a long time, researchers, educators and politicians considered bilingualism an obstacle to the academic and spiritual development of a child. In this study, I aim to explore any effects on young students and their relationship to foreign language attitudes. I analyzed the language learning process in connection with not only one but also with a number of other various factors and I think this adds value to the article.

Language learning and proficiency have their pros and cons not only in speech, but also in physiological and other senses. A person can learn any language with the help of their skills, a huge desire and work.

DISCUSSION

Scientists from all over the world are conducting research on the impact of language learning on our personalities and brain function. And one day they come to surprising conclusions. So, in January 2015, British scientists conducted a large-scale study, the participants of which were immigrants who had studied English for at least 10 years, and local residents who had never studied other languages [1]. Magnetic resonance imaging allowed us to establish that the brain structure of people from the first group is much better developed than that of monolingual Britons.

First, let's consider the negative effects of learning a foreign language.

Bilingual language acquisition is a rather difficult question. When a child grows up in a house where two or more languages are spoken, they learn two languages absolutely normally and speak them fluently. However, it is known that the vocabulary of bilinguals is on average less than the vocabulary of a monolingual native speaker of each language.

Mixing of two languages leads to speech disorders. For example, the influence of the Russian (non-native) language on the Chuvash (native) language [2]. Here we can observe a lot of negative results: there is a feeling of difficulty in pronouncing words, stylistic, phonetic, grammatical errors are allowed, there is a mixture of words of these languages. If a child is influenced by two different language systems from an early age, then he has abnormal speech development. For example, a child stops talking in a particular language altogether, begins to be silent. The native language is clogged with various forms of another language. There is a mixing of language systems. Such teaching of two languages also affects the mental formation of the child.

Scientists have found that bilinguals use a zone deep in the left side of the frontal lobes of the brain (the so-called Broca's center) to solve tasks such as sorting objects by shape or color. For ordinary people, "monolinguals", the right side works when solving the same tasks. So, now let's consider the negative aspects of learning foreign languages.

Scientists have shown that bilingualism affects the brain not only at the linguistic level. The brain as a whole begins to work differently. According to the scientist, this indicates the importance of learning languages at a very early age, as it can help in improving thinking abilities.

Bilingual students tend to score higher on standardized tests than monolingual students, especially in areas such as vocabulary, reading, and math. As you learn to switch from one language to another, you improve your multitasking abilities. It has also been shown that bilingual people are more logical and rational, have better decision-making skills and are more receptive and aware of their surroundings.

Learning a second language also improves your native language as it teaches you the mechanics and structure of any language, not just new languages.

A recent study by a group of scientists from the University of Edinburgh involved stroke patients. A large sample of patients who spoke two languages and patients who spoke only one was taken. Scientists investigated the ability of patients to restore their mental abilities after a stroke and found that twice as many bilingual patients could restore their cognitive abilities[3]. The figures were very significant: 40% of patients with bilingualism and 20% of patients who spoke only one language were able to recover after a stroke. Patients with bilingualism have the concept of "cognitive reserve". We know that there are many things that a person can do throughout his life to maintain his cognitive functions: solve crosswords, participate in social groups, attend lectures, and so on. These activities stimulate the brain and support cognitive processes. Bilingualism is another factor that supports cognitive reserve.

Learning a second language improves your memory and increases your attention span. The process of mastering bilingualism trains your brain, forces you to concentrate and increases your problem-solving skills.

CONCLUSION

Thus, learning a second language is a complex and lengthy process. It is important to note that there are more advantages in learning a second language at an early age than in adulthood. By learning a language, we study the world, understand the world around us. Bilingualism helps communication, cooperation and promotes broad cultural exchange between peoples. Mastering a second language contributes to mutual enrichment and mutual influence, replenishment and expansion of the lexical stock of each of the languages.

We think we cannot be sure of one of the positions and this topic needs further consideration.

REFERENCES

- 1.Andreeva S.V. Bilingualism and its aspects // Scientific notes of ZabGU. Series: Philology, History, Oriental Studies. – 2016. – №3.
- 2.Weinreich U. Monolingualism and multilingualism // New in linguistics. - M.: Progress, 1972. - Issue 6. - pp. 25-60.
- 3.Stepanova Anastasia Vasilyevna: Dissertation work, Bilingualism, Chuvash Republic

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Корнеевой А.

Научный руководитель: Дальмуханова Ф.К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. В этой статье рассматриваются теоретические аспекты использования творческих видов деятельности в процессе обучения английскому языку младших школьников. Раскрыто понятие «творческая деятельность» и выявлены основные виды и формы творческой деятельности в рамках начального иноязычного образования.

Ключевые слова: иноязычного образования, инновационных технологий, творческий, формирование личности.

Основная цель иноязычного образования, заключающаяся в формировании иноязычной коммуникативной компетенции, не будет достигнута, если в процессе иноязычного образования учителем не будет сформирован творческий компонент у обучающихся. Формирование творческой личности — это процесс длительный и увлекательный.

Использование творческих видов деятельности, как на уроках иностранного языка, так и во внеурочной иноязычной деятельности является тем необходимым шагом, который предоставляет обучающимся в будущем возможность включиться в реальное иноязычное общение [1]. Творческие виды деятельности требуют от обучающихся самостоятельной работы, а также учат их пользоваться языковым материалом для выражения своих мыслей, как в диалогической, так и в монологической речи, способствует развитию личностных качеств.

Основными показателями творческих способностей, как утверждают ученые, являются беглость, гибкость мысли, оригинальность, любознательность, точность и смелость [2]. Беглость мысли — это количество идей, возникающих за единицу времени. Гибкость — способность быстро, без внутренних затрат переключаться с одного аспекта проблемы на другой. Оригинальность — способность к созданию необычных идей и решений. Любознательность — это способность удивляться, открывать себя навстречу новому, неизведанному. Точность — это способность улучшать свой творческий продукт, придавая ему законченный вид. Смелость — это способность принимать решения на ходу, смело выдвигать новые идеи, отстаивать свою точку зрения.

Развитие коммуникативно-игровых и творческих способностей посредством иностранного языка — одна из основных задач начального иноязычного образования. То, что младший школьник вступает в общение на чужом для него языке, уже является началом творчества, поскольку он создает с помощью иных языковых средств оригинальный продукт в процессе коммуникации.

Общение является важнейшим свойством человеческой личности и отправным моментом его творческой деятельности. Следовательно, в нашем понимании в рамках иноязычного образования творчество — это специфический и мотивированный вид деятельности [3]. Он возможен в случае «сформированности» универсальных коммуникативных умений у обучающегося. В результате творческой деятельности

может появиться оригинальный продукт на иностранном языке, который носит индивидуальный личностный характер.

Обращаясь к понятию «способность», мы выяснили, что способности — это такие свойства личности, которые определяют глубину, прочность и динамику приобретения знаний, умений и навыков, а также обеспечивают результативность и успешность деятельности. Основу данных способностей составляют задатки, под которыми понимаются наследственные и врожденные анатомо-физиологические особенности мозга и нервной системы человека, которые в последствие и составляют основу развития способностей

В настоящее время наблюдается тенденция к изменению организации учебного процесса и его содержания на начальном этапе обучения, поэтому важным является развитие творческой инициативы учителя относительно поиска и применения нетрадиционных форм уроков, связанных с накоплением знаний, необходимых младшему школьнику для развития креативности при обучении иностранному языку.

Главной целью в деятельности педагога является выбор методов стимулирования активной познавательной деятельности учеников и реализации их творческого потенциала.

По мнению многих практиков методически высокоэффективными формами обучения для развития творческой деятельности учащихся являются нетрадиционные уроки иностранного языка [4]. Процесс начального иноязычного образования притягивает к себе творческие виды деятельности, следовательно, учителю следует вариативно использовать их.

Наблюдения показывают, что у детей такие формы деятельности вызывают высокую мотивацию. Поскольку язык есть средство коммуникации, общения, а речь есть способ этой коммуникации, то овладение средствами возможно только при создании условий коммуникативных проблемных учебных ситуаций. Обучающий компьютер является инструментом, который организует самостоятельную работу обучаемых и управляет ею, особенно в процессе тренировочной работы с языковым и речевым материалом. Это и определяет характер используемых упражнений и методических приемов. Наиболее часто применяются следующие:

Сфера преподавания постоянно развивается и вбирает в себя не только методические новшества, но и технологические разработки

Flipped classroom

Для студентов с высокой мотивацией и уровнем выше Intermediate подойдет обучение в стиле Flipped classroom. Суть метода: студенты получают задание на проработку материала (видео-лекция, например) до урока и непосредственно на самом уроке время не тратят на обсуждение теории, а посвящают активной практике.

Таким образом у преподавателя есть возможность охватить больше материала, а в студентов научиться работать самостоятельно.

Dogme style

Учителя часто используют Dogme style — это вариация коммуникативного подхода к преподаванию языка. Он позволяет максимально отойти от учебников и планов уроков и сфокусироваться на общении между студентом и учителем. В этом подходе класса как такового не существует - есть актуальные темы и живое общение, которое подталкивает учеников к использованию определенной лексики и грамматики. Как вы поняли, в таком случае урок непредсказуем, и материал для обучения обычно «всплывает» в процессе. Роль учителя здесь заключается в оптимизации процесса изучения языка.

Task-based learning

Task-based learning помогает студентам решить коммуникативные задачи: сделать заказ в ресторане или пройти собеседование на работу. При обучении используются аутентичные материалы и упражнения, которые выполняются в реальной жизни студентами. Например, учитель представляет студенту языковую единицу в контексте, чтобы студент запомнил ее значение с помощью текста, гипотетической ситуации или диалога. Затем ученику предлагается выполнить практические упражнения для закрепления материала. В конце ученикам дается коммуникативное задание (например, ролевая игра), целью которого является научить студентов генерировать свободную речь на иностранном языке.

CLIL (Content and Language Integrated Learning)

Метод CLIL (Content and Language Integrated Learning) основывается на преподавании предметов школьной программы на английском языке, помогает решить сразу несколько задач: например, изучить историю страны и, одновременно, отработать прошедшее время. В данном подходе язык выступает не целью, а средством для получения информации.

Коммуникативный и лексический подход

В центре внимания коммуникативного подхода - способность выражать мысли и общаться. Обучение строится на формировании языковой компетенции - осмысленном общении в различных жизненных ситуациях. Суть же лексического подхода в том, что студент изучает не отдельные слова, а так называемые chunks (словосочетания), которые в дальнейшем помогают сформировать беглость речи. Эти методы можно сочетать с другими популярными тенденциями, которые позволят сделать уроки более интересными и эффективными для учеников.

Blended learning

Blended learning - смешанная форма обучения, в которой сочетаются как преподавание лицом к лицу (учитель - ученик/группа учеников), так и онлайн-обучение. Например, прохождение курса онлайн и очные встречи с преподавателем, который является куратором и отвечает на всевозможные вопросы, связанные с курсом. Этот способ помогает осуществлять обучение с любой точки мира.

Игровая форма

Игровая форма обучения используется уже давно, но с развитием технологий стала более востребована. И взрослые, и дети любят играть. В процессе игры они получают положительные эмоции, которые способствуют запоминанию. Игрофикация\ Геймификация создает мотивацию, развивает драйв, способствует самоорганизации, бросает вызов, помогает избежать скуки и рутины – всё это особенно актуально для студентов.

Мобильные девайсы

С помощью смартфона обучение становится более доступным. Есть много разных приложений и образовательных платформ, благодаря которым учиться стало легче и веселее. Рационально использование приложения Quizlet, ELSA (помогает поставить правильное произношение), Busuu (позволяет запоминать слова в контексте различных диалогов, а также, для тех, у кого платный аккаунт, есть возможность выполнить задание и отправить его на проверку носителю языка). Также можно учиться вместе с друзьями – ведь поддержка важна в любом деле.

Embodied learning

Ещё один актуальный метод - embodied learning, в котором изучение делается более «физическим» процессом, а не только ментальным. К примеру, для того чтобы выучить глаголы действия, вы можете предложить ученикам выполнить эти действия.

Это актуально не только для детей, но и для взрослых, так как создаёт более прочные ассоциативные связи и помогает лучше запоминать материал.

Inquiry - based learning

Здесь обучение сосредоточено на студенте и его запросе. Если для студентов актуально изучать английский язык для путешествий, предложите освоить лексику по этой теме, смоделируйте ситуации, которые наиболее часто происходят в поездках. В процессе обучения много времени отводится практике, что и позволяет запоминать материал лучше. Благодаря этим тенденциям, процесс преподавания становится всё более ориентированным на реальные потребности студентов и позволяет достигать результатов с удовольствием и максимальным комфортом для всех участников процесса. Критическое мышление означает мышление оценочное, рефлексивное. Это открытое мышление, развивающееся путем наложения новой информации на жизненный личный опыт.

В данной технологии принципиально меняется роль учителя. Он становится партнером, активизирующим и направляющим учебный процесс. Учащиеся учатся бесконфликтному обмену мнений. Осуществляется личностно-ориентированное обучение, при котором каждый ученик не просто получает очередной объем готовых знаний, а вовлекается в процесс конструирования знаний на основе равноправных партнерских отношений.

Структура технологии развития критического мышления состоит из трех стадий: вызов, осмысление содержания, рефлексия.

Первая стадия (стадия вызова) - актуализирует имеющиеся знания учащихся, пробуждает интерес к теме; именно здесь определяются цели изучения материала.

Вторая стадия - осмысление нового материала. Здесь происходит основная содержательная работа с текстом. Данную стадию, пожалуй, можно назвать основной, поскольку именно на этой стадии учащимся предъявляется новый учебный материал, именно на этом этапе они вступают в контакт с новой информацией, с новыми идеями. Иными словами, эта часть урока и есть его основной смысл, то, ради чего затеяно учение, то есть она посвящена задаче усвоения нового знания. Совсем не случайно стадия названа осмыслением – это смысловая стадия, как для учителя, так и для обучающихся. Для учителя на ней сосредоточен смысл его преподавательской деятельности, а для обучающихся через осмысление достигается необходимое восприятие нового учебного знания.

Третья стадия - размышления или рефлексии. Здесь учащиеся осмысливают изученный материал и формируют свое личное мнение, отношение к изучаемому материалу. Элементы новизны содержатся в методических приемах, которые ориентируются на создание условий для свободного развития каждой личности, на каждой из стадий урока использую свои методические приемы.

Ключевой целью на современном уроке английского языка является формирование интеллектуально развивающейся творческой личности. В связи с этим, на первый план выходят определённые требования к такой личности, среди них - креативность, социальная ответственность, обладание развитым интеллектом, устойчивая мотивация познавательной деятельности.

Подготовить ребенка и подростка к взрослой жизни – это значит, прежде всего, развивать у него потребность к творческой активности, к самостоятельному поиску ответов на вопросы, пути решения каких-либо жизненных трудностей и, конечно, совершенствовании и реализации своих природных дарований и способностей.

Именно в процессе творческого воспитания осуществляется формирование интеллектуальной культуры личности. В любой вид деятельности на уроке можно внести

элементы творчества, творческой игры, и тогда, традиционный урок примет захватывающую форму, потому как разнообразные инновационные и нестандартные задания помогают детям стать креативными личностями, учат творчески относиться к любому делу. Творчески относиться к любой деятельности, в том числе и обучающей, – значит выполнять ее качественно, на более высоком уровне.

Тяжело сделать каждый урок английского языка захватывающим, однако реальностью является то, что дети чутко реагируют на сложные, непонятные и неинтересные упражнения. Задача учителя - сделать уроки интересными и динамичными. Тогда мотивация ребенка повысится, и учитель получит эффективный результат. Учитель должен найти максимум приемов, при помощи которых будет повышаться стремление ребенка к активной познавательной деятельности и поможет ему максимально раскрыть свои способности в творчестве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Михайленко Т.М. Игровые технологии как вид педагогических технологий, 2018 - 172-179 с.
2. Рамза Н.И. Тренинговые стратегии обучения иностранным языкам: зарубежный опыт, 2017 - С. 242-246.
3. Селевко, Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие - 256 с. обновленная версия от 2019 г.
4. Артемьева О.А. Система учебно-ролевых игр профессиональной направленности – Тамбов, 2017. - С. 5-9.

ӘОЖ 37.0138

ОҚУШЫЛАРДЫ ШЕШЕНДІК ӨНЕРГЕ БАУЛУ

**Асабай А., Бисенбаева Д., Лепесова Г., Сүйеуова С., Таджикулова А.
Ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.**

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада шешендік өнер проблемасын зерттеген ғалымдар мен зерттеушілердің шығармаларына талдау жасалып, даму тарихы сөз етіледі. Шешендік өнерді зерттейтін ғылым шешендіктануға (риторика) да сипаттама беріліп, шешендік, ділмарлық, риторика ұғымдарының мәнін ашады.

Шешеннің өз ойын дәлелдеуіне қарай риториканың үш бөліміне: шешеннің тыңдаушыны әлденеге итермелеу (иліктіру), көндіру принципіне; шешен тыңдаушылардың сеніміне кіріп, сол арқылы өз мүддесіне қол жеткізуге септігін тигізетін жеке қасиеттермен ерекшеліктеріне; риториканы техникалық жағына, сөйлеу әдістері мен сөз құрылымдарына сипаттама беріледі. Қазақ халқының ұлттық шешендік өнер тарихына, билердің қанатты сөздеріне, қазақтың халық ауыз әдебиеті, оның ішінде шешендік, тапқырлық, мақал, мәтел, жұмбақ, нақыл сөздердің тәрбиелік мәндері ашылады.

Түйінді сөздер: Шешендік, шешен, риторика, этика, ділмарлық, шеберлік, тіл, мәдениет, өнер.

Шешендік – қазақ елінің көнеден келе жатқан дәстүрлі тіл өнері. Шешендік– сирек ұшырасатын қасиет-дарын. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр қисынға құрылады. Шешендік өнер мен билік қолма-қол туып айтылатын, суырыпсалма жүрекжарды әділ сөздерге негізделіп шығармашылық сипатымен дараланады.

Асыл ойдың алтын қазығы болған шешен-билердің халық жадында сақталып келген дана ойлары келешек ұрпақ үшін әрқашан тәрбие-өнер мектебі болған. Енді елдікке, бірлікке шақыруда, халық тарихын байыппен саралап, бүгінгі ұрпақ санасына жеткізуде шешендік сөздердің маңызы ерекше. Халқымыз «Сөз қадірін білмесең, өз қадірінді білмейсің», «Сөз сүйектен өтеді», «Шешеннің тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік» деп, сөз өнерін ерекше тани білген. Шешендік сөздер – ғасырдан-ғасырға ұласып, халық игілігіне жарап келе жатқан ұлттық мұрамыздың бірі. Қысқа да нұсқа, бейнелі, мағынасы терең, шымыр, қисынға құрылған бұл сөздер тыңдаушының көңілінен шығып оны сөзсіз иландырады.

Ұлттық философия, психология, риторика мен логика, этика мен эстетика, музыка мен бейнелеу өнері шынайы ұлттық мағынаға ие болып, мәдени-рухани, ғылыми-біліми үрдістердің кең өріс алуына мүмкіндік туды.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсетеді.

Демек, шешендік өнер – қазақтың ұлттық құндылығына да, жалпы адамзаттық құндылыққа да тән мұра. Жас ұрпақты шешендік өнерге үйрету мәселелері ҚР Үкіметінің заңдары мен құжаттарда көрініс тапқан. Атап айтсақ, ҚР «Тілдер туралы» заңы [1], ҚР «Білім туралы» заңы [2], 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы [3], ҚР этно-мәдени білім тұжырымдамасы [4] және т.б. құжаттарда көрініс тапқан. Көрсетілген қаулы-қарарларда болашақ ұрпақтарды ұлттық-рухани құндылықтарды сақтай отырып, олардың өз ұлтының салт-дәстүрін, тілін, ділін, мәдениетін, рухани байлықтарын сақтауға, құрметтеуге, шешендікті, ділмарлықты меңгертуге, этномәдениет рухында тәрбиелеу қажеттілігі баса айтылған.

Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған. М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды [5].

Шешендік өнерді зерттейтін ғылым шешендіктану (риторика) – негізі қаланған, заңдылықтық жүйесі айқындалып бір ізге түскен сала. Шешендік – қазақ халқының өзіндік ерекше ұлттық қасиеті ретінде мәдениетіне де тарихына да қалыптасқан өнер. Қазақ зерттеушілері Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Оразбаева Ф., Р.Сыздықова, Ж.Дәдебаев, Балғазина Б. еңбектері қазіргі оқыту мақсатына сәйкес шешендіктің теориялық заңдылықтарын жасауға енді-енді негіз етіп алына бастады [5].

А.Байтұрсыновтың әдістемелік мұрасынан бастап Негимов С., Адамбаев Б., Балақаев М., Бисенов К., Ажам М., Төрекұлов Н., Қазбеков М., С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиев, Қ.Басымов, Ш.Х.Сарыбаев еңбектеріндегі тіл мен ойлауды дамыту туралы қағидалар – шешендік өнерге үйретудің негізі болып табылады [6].

Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең

қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше.

Шешендіктанудың негізі қайдан басталады деп білеміз? Тарих фактілері шешендік өнердің шарықтап дамуын көне Грек және көне Рим елдерінің кемелденген кезеңіне байланыстырып көрсетеді.

Ежелгі шешендік өнері туралы толық түсінік беретін деректер, еңбектер Перикл заманынан (б.э.д. V ғасыр) бастап жазыла бастаған. Перикл – мемлекет қайраткері. Оның шешендік сөздері тыңдаушыларға орасан зор әсер еткен. Мәселен, оның Пелопонесс соғысының алғашқы жылы қаза болған афиндықтарды жерлеу кезінде сөйлеген әйгілі «Қабір басындағы сөзі» бұған толық дәлел бола алады.

Софистер (б.э.д. V ғасыр) өздерінің теориялық және практикалық дәрістерінің мақсатын жастарды шешендікке баулу – оларды қоғамдық өмірге әзірлеу деп білді де, кәсіпқой шешендерді, риторларды дайындады. Олар (софистер) пікірталас өткізуді өрбіту арқылы дәлелдер құруды дамытты, қисынды ойлау (логикалық ойлау) мәдениетін көтерді.

Риторика туралы алғашқы оқулықтардың бірін софист Георгий жазды. Ділмарлық теориясына барынша қомақты үлес қосқандар грек философтары Платон (б.э.д. 427-347 ж.ж.) мен Аристотель (б.э.д. 384-322 ж.ж.) деп те есептеледі. Риторика пәні мен оның мәніне Платон мынадай анықтама берді:

«Ділмарлық – сендіру шеберлігі, оның барлық мән-мағынасы мен мақсаты – осы» [7]. Платонның бұл тұжырымы жөнінде А.Ф.Лосев «Ясно вытекает вывод об огромном интересе Платона к ораторскому искусству об его постоянной склонности стоит теория этого искусства», - деп баға берді [7].

Шешендік теориясы дамуында Аристотель еңбектерінің алатын орны ерекше. Ол риториканы ғылым ретінде дамыта отырып, өзіне дейінгі көзқарастарды жаңа белеске көтерді. Аристотельдің айтуынша, риторика жеке пән ретінде тұйықталып қалмайды. Ол барлық басқа пәннің мүддесі үшін, кез-келген пәннің ережесін дәлелдеу үшін жұмсалады. Оның өзге пәндерден, мәселен, арифметика, геометрия т.б. айырмашылығы да осында. Аристотель риториканың мақсатын айқындап және оның жалпылама сипатын көрсетіп, шешен мақсатына жету үшін нені пайдалану керек екенін атап айтады. Шешен өз ойын дәлелдеу әдістеріне қарай риториканы үш бөлімге бөледі:

Бірінші бөлімде шешеннің тыңдаушыны әлденеге итермелеу (иликтіру), көндіру принциптеріне талдау жасайды.

Екінші бөлімде шешен тыңдаушылардың сеніміне кіріп, сол арқылы өз мүддесіне қол жеткізуге септігін тигізетін жеке қасиеттермен ерекшеліктерін сипаттайды.

Үшінші бөлімде ол риториканы техникалық жағына, яғни сөйлеу кезінде пайдалануға болатын сөйлеу әдістері мен сөз құрылымдарына көңіл бөледі.

Ертедегі Рим дәуіріндегі шешендік өнердің асқан шыңы ретінде аты әлемге жайылған атақты шешен Марк Туллий Цицерон (б.э.д.106-430 ж.ж.) шешендіктің көрнекті теоретигі болды. Өзінің риторикалық жүйелерінің мәнін ол «Шешен туралы», «Брут», «Шешен» т.б. еңбектерінде баяндап берді [7]. «Шешеннің қуаты – деп есептейді Цицерон, - тыңдаушының көңілін бүтіндей аударып, бағындыра білуінде. Қызыл тілді шешен деп, кім форумда және азаматтық сот процестерінде тыңдаушыны иландыра алса, сүйсіндіре алса, өзіне бағындыра алса – соны айтамыз» [7].

Цицеронның трактатында сөз құрау, сөз стилі, сөзді әзілмен, сынмен жеткізу, басқа да әдеби ерекшеліктерді пайдалану, сөзді дыбыстық әдістермен құлпырту т.с.с. шешендер үшін құндылығы аса зор нұсқаулар келтірген.

Ресейлік ғалымдар тобы Ресейде Шешендік өнер теориясын дамытуға батыл қадам жасады. Мәскеу университеті мен Орыс ғылым академиясының іргетасын қалаған М.В.Ломоносовтың (1711-1767 ж.ж.) «Ділмарлыққа қысқаша басшылық» («Краткое руководство к красноречию») деген еңбегі орыс риторикасының негізін қалаған алғашқы құрал болды. М.В.Ломоносов ділмарлықтың шарты ең алдымен рухани дарындылық (өткір ой мен еске сақтау қабілеті) және тән ерекшеліктері (зор дауысты «ұзақ» дәмді, еңселі де келбетті) деп есептеледі. Алайда шешен болу үшін табиғи қасиеттер аздық етеді. М.В.Ломоносов сөздің 4 бөліктен: кіріспе, түсініктеме, пайымдама және қорытынды бөліктерден құралғанын жөн деп санады. Әр бөліктің өз мақсаты және қалай айтылу қажеттілігі туралы кеңес берді [8].

Қазақ халқының ұлттық шешендік өнер тарихы: Түркі қағанатымен сонау қараханидтер, монғолдар, қыпшақтар т.б. мемлекеттері дәуірінен бастау алады. Зерттеуші ғалымдарымыз айтып жүргендей, (VI-IX ғасырлардағы) түркі тілдес халықтарға ортақ саналатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі (Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк ескерткіштері) қашалып жазылған жырлардан бері таратылады [9].

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құтты білік»), Махмут Қашқаридің «Диуани лұғат-ат-түрік» («Түрік сөздігі»), Қожа Ахмет Иассауидің «Диуани хикмет» («Ақыл кітабы»), Ахмет Игүнекидің «Хибатул хақайық» («Ақиқат сыйы») сияқты көптеген кемеңгерлер еңбектерінің (X-XIII ғ.ғ.) өркениет әлеміндегі орны ерекше. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Риторика» атты трактатында түркі халықтарына ортақ шешендік сөз өнеріне алғаш рет ғылыми-теориялық талдаулар жасалынған [10]. Оның көрсетуінше, егер де диалектика тек шынайы білімге негізделген қисынды дәлелдер арқылы тұжырымдалған ой қорыту тәсілі болса, риторика шешендік қисынға ой-пікір жүйелілігіне, ұғымдар үйлесімділігіне негізделеді; сонымен қатар көз жеткізу, көкейге ұялату, ден қойып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, кимыл әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп, бажайлап түсіндіреді.

Қазақ фольклорында жасалып, сөйлеу тілінде көбірек қолданылатын мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш түрінде айтылатын ғибратқа толы нақыл үлгілерін шешендік сөздер деп атаймыз. Мұндай сөздер образдап ойлау мен логикалық ойға бірдей ортақ тілдің күрделенген фразалық материалы болып саналады. Оған «орақ орып, айдарынан жел есіп» деген идиомалық фразаларды, қанатты сөздерді қосар болсақ, бұл үлгілердің тіл мен ойдың аса биік дамығандығын көрсететін өзінше бір сала екендігін байқаймыз. Ал афоризмдер сөйлеу тілі мен жазу тілінде қатар кездеседі.

Шешендік сөздер заңдық, нақылдық, философиялық, сатиралық болып жіктеледі. Шығыс елдерінде ол Қожанасыр әңгімелері түрінде сақталған. Қазақ халқының арасында туған шешендік сөздердің табиғаты одан басқалау. Қазақ шешендік сөздерді Асанқайғы мен Жиреншеден бастайды. Асан сөздері ойлы, Жиренше сөздері күлдіргілеу болып келеді. Шешендік сөздің үшінші бір өкілі – Аяз би. Солардың дәстүрін біреу өлең, біреу қара сөз түрінде сақтап, дамытқан. Дүр сөздердің арғы тегі ертегі, аңыз, эпостан басталады. Аязбидің немесе Меңсұлудың жұмбақтары аса көркем әрі терең. Шешендік сөздердің жұмбақтары аса көркем әрі терең. Шешендік сөздердің бәрін билер ортасы жасапты деген пікірдің шындығы жоқ.

Рас, Мөңке, Қазыбек, Әйтеке сияқты билер айтыпты дейтін сөздер бар. Бірақ ел солардың сөзін халыққа жат еді дегенді айтпайды. Ертеде қазақ шешендерді «би» деп атаған. Осы ұғым Досбол шешеннің кезіне дейін келген. Шешендік сөздер ішінде Тәукенің «Жегі Жарғысының» заңдық сипаты болған. Кейін шыққан болыс-билер ішінде сөз білмегендері болмаған. Бұлар жегіш, паракор, топас, ұсақ адамдардан сайланып, жай әкім ғана болған.

Халық қай кезде болса да аталы сөзді биік қадірлеген. Өйткені олардың этикалық-тәрбиелік мәні болған. Кейбіреулер шешендік сөз, тапқырлық біздің заманымызда жоқ деседі. Шешендік сөздердің кемуі жазба әдебиеттің өркен жаюуымен байланысты. Қазақтың шешендік өнері – ұлттық ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде қазақ фольклорының өзіндік бітім-болмысын айқындайтын, халық дүниетанымын көрсететін ерекше жанр. Ал әлеуметтік феномен тұрғысынан алғанда, шешендік дәстүр – белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты туып, қалыптастырып, айрықша тапқырлықпен, суырып-салмалылықпен, көркем тілмен айтылатын үлгілі ойлар, мұраттар, тұжырымдар үрдісі.

Қазақ оқымыстылары (Ш.Уәлиханов, Ә.Диваев, М.Көпеев т.б.) қазақтың халық ауыз әдебиетін, оның ішінде, шешендік, тапқырлық, мақал, мәтел, жұмбақ, нақыл сөздерін алғаш жинап, бастырушылар болды [9]. Ыбырай Алтынсарин «Қырғыз хрестоматиясына» шешендік сөздерді («Ізбасшы», «Бай ұлы», «Жәнібек», «Жиренше шешен» т.б.) молынан енгізген [9]. Бертін келе «Қазақ», «Айқап», «Дала», «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттерінде бірнеше мақалалар (Ш.Құдайбердиев «Би һәм билік туралы», Ә.Бөкейханов «Би һәм билік», «Тағы да би һәм билік» т.б.) жарық көрді. Х.Досмухамедовтың айтуынша, «Халық әдебиетін тыңдаушы және сақтаушы қазақ халқының өзі болғанымен халық шығармашылығын жарқыратып көрсетушілер – өлеңшілер, халықтың суырып-салма ақындары және халық билері. Қалың бұқара арасынан шыққан шешендер – халық қазынасының мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» [11].

XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап бүкіл саналы ғұмырын шешендік өнерді, шешендік сөздерді жинақтауға, зерттеуге, дәріптеуге арнаған ғалым Балтабай Адамбаев. Оның шешендік өнерге байланысты еңбектері 1967 жылдан бастап жарық көрді («Қазақтың шешендік өнері» (1984), «Алтын сандық» (1989), «Шешендік сөздер» (1990), «Тозған қарды топтанған қарға жейді» (1991), «Шешендік сөздер» (1992), «Шешендік өнер» (1990-1999) [12].

Шешендік өнерде ең алдымен, адамгершілік заңдары, педагогтік этика бірінші орында тұратыны белгілі. Сонда шешендік өнерге үйрету пәні оқушылардың жеке тұлға (личность) ретінде дамуына берік баспалдақ деп саналады. Ал, оқушының жан-жақты дамуы – барлық дидактикалық жүйелердің басты мақсаты екені белгілі.

Шешендік өнер ғылымы философия, психология, логика т.б. қоғамдық ғылымдармен тығыз байланыста отырып, сол ғылымдардың мәліметтеріне сүйенеді. Оқушылар шешендік өнерді үйренуде психологиялық процестерді де білуге тиіс. Психологиялық таным процесінің бастапқысы – түйсік, яғни сыртқы дүниені танып білу түйсіктен басталады. Тілдік шешендікті меңгертудегі орны ерекше түйсіктер мыналар:

- көру түйсігі;
- есту түйсігі;
- қозғалыс түйсігі.

Таным әрекеті процесінің онан арғы күрделісі – қабылдау. Оқыту және тілдің мәліметтерді ұғыну қабылдауға байланысты болады. Қабылдау берілген анықтамаларды, мағлұматтарды іріктеу арқылы жүзеге асады.

Тілді меңгеруде ес әрекетінің де атқаратын қызметі ерекше. Психолог ғалымдар есте сақтаудың екі түрін көрсетеді: механикалық есте сақтау және мағыналық есте сақтау.

Жалпы ес туралы сөз болғанда ұлы импровизатор ойшылдардың есте сақтау қабілеті аса күшті болғандығын француз зерттеушісі М.Ажам дәлелдеп берген болатын.

Ойдың толыққанды болуында ес пен қиялдың алатын орны ерекше. Ал ой – сыртқы дүниені адам миында бейнелеуші, күрделі процесс. Тіл – ойды басқа біреуге жеткізетін қатынас құралы. Не айтылатыны жөнінде туған ой сөз қабығына еніп, толық кіріккенде ғана айқындалып дәлелденеді, яғни адамның ойы сөйлеу (әрекет) арқылы беріледі.

Ойлау тәсілдеріне:

аналитикалық;

синтетикалық;

абстракциялау;

жалпылау;

нақтылау амалдары жатады.

Тіл – бірқатар қызмет атқаратын жүйе, оның қызметінің ішінде ең бастылары информация (хабар) жасау, оны сақтау және тарату. Тіл – адамды қоршаған орта туралы, адамның өзі жөніндегі білімді сақтау үшін қажет (эпистемиялық қызметі). Жаңа білім игеру де тіл арқылы жүзеге асады (танымдық немесе когнитивтік қызметі) және ол байланыс құралы (коммуникативтік қызметі).

Тілдік коммуникация – тек адамға ғана тән процесс. Тіл адамның ішкі өрнектелген ойын сыртқа шығаратын құралы. Соның барлығында да күрделі психикалық процестер жүріп жатады. Осы процестердің өзі көптеген зерттеулерге негіз болды, психофизиологиялық (Б.А.Ананьев, П.К.Анохин, А.Р.Лурия т.б.) және психологиялық (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Н.И.Жинкин т.б.) [13].

Психолог ғалым М.М.Мұқановтың тіл мен сөйлеудің, тіл мен ойлаудың тығыз байланысы, ұлттық ойлау мәнері ұлттық сөйлеуді туғызады деген ұлағатты ойлары – тіл дамытудың негізі болып саналады. М.М.Мұқанов қазақ тіліндегі этнопсихология мәселесіне алғаш көңіл бөліп, ойдың әр тілде түрліше берілуі этнопсихологияның зерттеу объектісі екеніне баса назар аударған ғалым. (Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан талдау. А., 1971, 4-бет) [14].

Ал тіл дамытудың психологиялық негізі ретінде Ә.Алдамұратовтың грамматикалық ұғымдарды меңгерту мәселелері туралы пікірлерін де басшылыққа алуға болады. Сонымен қатар, шешен өз сөзінің мазмұнын дұрыс, толық және белгілі бір тәртіппен жүйелеп құру үшін айтатын мәселесін жан-жақты, терең білуі қажет. Егер ол айтайын деген мәселесін өзі жете түсінбесе, оның мазмұнын да шығара алмайды, жүйесін де табу мүмкін емес. Мұндай құбылыс жөнінде Цицерон: «Сөз мәселені терең білу негізінде ғана гүлдеп, құлпыруы қажет, егер сөздің артында шешеннің өзі жете түсінген және зерттеген мазмұн тұрмаса, сөзді қалай әшекейлесен де бос мылжың болып қала бермек», - деген болатын.

Сөзді сөйлеу әдісі мен сөйлеу түрінің де этикалық мәні зор. Қағаздан оқығаннан гөрі ауызша, бетпе-бет сөйлесу әлдеқайда қиынырақ, оның есесіне бұлайша сұхбаттасу өзара шынайы сенімділік жағдайын туғызады, демек, сөздің пәрменділігін арттырады.

Сөз сөйлеу кезінде шешеннің өзін-өзі ұстауы, жүріп-тұруы, қолын сермеуі, керекті жерде дауыс ырғағын өзгерте білуі, жарасымды ишараттар жасауы – осының бәрі адамның тәрбиелілігін, шешендік шеберлігін, білімін, тәжірибесін т.с.с. көрсетеді.

Сөзді бастай білу – үлкен өнер. Бұхар жыраудың:

«Көш бастау қиын емес, -

Қонатын жерде көл бар.

Қол бастау қиын емес, -

Шабатын жерде жау бар.
Бәрінен де қиыны –
Топ алдында сөз бастау», -

дегені, «сөз бастау» – үлкен мәдениет пен білімді, жауапкершілікті қажет ететінін көрсетеді.

Алғашқы айтылған бірер сөздің өзі-ақ аудиторияның назарын өзіне аударып, шешен сөзіне құлақ түргізуі, қызығушылық туғызуы мүмкін. Немесе, керісінше, тыңдаушылар шешеннің бар дайындығын жоққа шығарып, оның өзіне де, сөзіне де сенімсіздік тудыруы мүмкін. Сондықтан алғашқы сөздің этикалық мәнін мықтап ескерген жөн.

Сонымен, ана тілі сабақтарының танымдық мақсатына мыналар ескерілу қажет:

1. Шешендік сөздерді халқымыздың қадір тұтуы
2. Шешендік сөздердегі ұлттық мәдениет және парасаттылық
3. Асыл сөздің астарындағы ұлағатты сөздер
4. Дау - жанжалдардың бітімін екі – ақ ауыз сөзбен шешіп, ел мен елді бітістіріп, жарастырып келелі мәселелерді тындырып отыратындығы

Қазақ шешендік сөздері - бастау алар қайнар бұлақтарын түркілік танымнан түптен тартып, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді бойына жинақтап, көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен дараланған, сондай - ақ, аса бай поэтикалық тілімен өзгеше қалыпта көрінген, халқымыздың рухани азығына айналған көркемдік құбылыс.

Сонымен, біздің негізгі мақсатымыз – оқушыларды шешендік өнер табиғатынан хабардар ету, сөйлеу шеберліктерін қалыптастыру және дамыту, оқушылардың шешендік өнерге деген бейімділіктерін ұштау және дамыту.

Аристотель риториканың табиғатын түсіндіре келіп, мынадай пікір айтады: «Шешендік өнер – дәрігерлік өнерге ұқсас, дәрігерлік өнер – барлық адамды бірдей сауықтыра алмайды, бірақ, мүмкіндікше, сауықтыруға жақындатады; сонымен қатар, мүлде айықпайтын адамдарды тәуірлендіреді».

Қорыта айтқанда, шешендік өнерге үйретуде бастауыш сынып оқушыларының логикалық мәдениетін қалыптастыру – алдыңғы орында келетін маңызды бағыттың бірі. Жүйелі сөз жүйесіне жету үшін, оқушының ой жүйелілігі туралы нақты, білік-дағдылары дұрыс қалыптастырылуы керек. Ол үшін бізге психология, логика ғылымы үлкен тірек бола алады. Сөйтіп шешендік өнерді үйретудің философиялық және психологиялық негізгі заңдылықтарының шешендік өнерді үйрету үшін зор маңызы бар екенін атап өтуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заң //Егемен Қазақстан. 1997 жыл, 11 шілде.
2. Қазақстан Республикасының білім беру туралы Заңы, 2007, 27 шілде,
3. 2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы
4. ҚР этникалық-мәдени білім тұжырымдамасы туралы, ҚР Президентінің Өкімі 1996 жылғы 15 шілде.
5. Адамбаев Б. Шешендік сөздер. – Алматы: Жазушы, 1997.- 140 б.
6. Байтұрсынов А. «Қазақ» газеті. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
7. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. – М.: 1961. 256 с.
8. Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию, М.; 1976, 290с.
9. Жарықбаев Қ., Қазақ психологиясының тарихы, -Алматы, 1996. 160 б.

10. Баласағұн Ж. Құтты білік. - Алматы, 1986. - 616 б.
11. Досмұхамедов Х. Аламан. Құраст. Ғ.Әнес, Мектеп. – Алматы: Ана тілі, 1991.- 172 б.
12. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. I тарау.Шешендік сөздер. – Алматы: ҒА, 1987.-112 б.
13. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 2010. – Т.1. 20 с.
14. Мұқанов М.М. Ойды этно және лингвопсихология тұрғысынан талдау. – Алматы, 1971.- 41 б.

ӘОЖ 159.99

БАЛАЛАРДАҒЫ ҚОРҚЫНЫШ ПЕН ҮРЕЙДІ ЖОЮДА ПСИХОТЕРАПИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Жунелбаева Г.

Ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада балалардағы қорқыныш проблемасы және оның зерттелу деңгейі баяндалады. Қорқыныш, үрей, мазасыздық ұғымдарына сипаттама беріліп, оларды түзетуде қолданылатын психотерапиялық әдістердің түрлері: арттерапия, изотерапия және т.б. жүргізу жолдары қарастырылады.

Сонымен қатар, бастауыш мектеп жасындағы балаларда қорқыныш пен үрейдің пайда болуының шарттары: Әлеуметтік-мәдени және психологиялық алғы шарттары; Үрей жасаралық және невротикалық шарттары; Биологиялық алғы шарттары туралы айтылады. Арттерапияның мақсаттары және арттерапиядағы әдістемелердің түрлері: музыка-терапия, ертегі терапия, денеге бағытталған терапия, изотерапия түрлерін, қолдану жолдары сөз болады.

Түйінді сөздер: қорқыныш, үрей, арттерапия, психотерапия, изотерапия.

Балалардағы қорқыныш сезімі проблемасымен көптеген ғалымдар айналысқан Ш.Левис, А.М. Прихожан, И.К. Макшанцев, Е.Г. Макарова, А.И. Захаров, А.А. Осипова, С.Боулби, Т.Рэчмен, В.Р.Кисловская және т.б. өз еңбектерінде қарастырған [1, 165б.]. Күнделікті өмірде әртүрлі қиыншылықтардағы мазасыздық, сонымен қатар адамдарда туындайтын уайым бұл қорқыныш пен үрейдің пайда болуына әкеледі.

Қорқыныш - адамның санасында оның өміріне және аман-саулығына төнген қауіптің аффективтік (эмоционалдық ушыққан) бейнеленуі болып табылады. Қорқыныш сезімін ешқашан сезініп көрмеген адамды табу оңай емес. Уайымшылдық пен қорқыныш - қуаныш, таңдану, ашулану, қайғы секілді біздің психикалық өміріміздің ажырамас эмоционалды көрінісі

К.Г.Юнг «қорқыныш - бұл түсініксіз сансыз құбылыс, күтпеген қауіптер мен өлшемге толы», - деген болатын[2, 178б.].

З. Фрейд өзіне тән үлкен сеніммен: «Қорқынышты адамның туылу актісі кезінде басталады,»- дейді, яғни туылу процесінде жағымсыз сезімдер бірігіп, соматикалық түйсіктерден бастауын алған өлім қаупі мен қорқыныш біздің өмірімізде өне бойы қайталанып отырады екен[3, 23б.]

Балалық қорқыныштар, егер де оларға дұрыс қарап, пайда болу себептерін түсінсе, көп жағдайда ондай қорқыныштар ізсіз жоғалып кетеді. Егер де олар ауыртатындай күрделі немесе көпке дейін сақталса, онда ол баланың физикалық және нерв жүйесінің әлсіздігін, жанұядағы конфликтті жағдайдағы ата-ананың өзін дұрыс емес ұстануы туралы айтып, жақсы белгілерден еместігін көрсетеді. Балаға әсер етіп, қорқынышынан арылуға көмек беру үшін, ата-анаға қорқыныштың не екенін, қандай қызмет атқаратынын қалай пайда болып, дамитынын және балалардың ең көп қорқып, оның неліктен екендігі туралы білуі қажет.

Г.Н.Кассильдің зерттеуі бойынша кез-келген қорқыныш, физикалық, эмоционалды ауырсыну реакциялары арқылы, мидың иірімдерінен бастап, субклеткаларда аяқтай, молекула түзеді [5, 150б.]. Баланың көзінше өлім, ауру, өрт, өлтіру туралы әңгімелер оның психикасына еніп, оған нұқсан келтіреді. Егер де тіпті бала күтпеген шу немесе түртуден шошынатын болса да, осының бәрі қорқыныштың шартты - рефлекторлы сипаты жайында сөйлеуге негіз береді. Қорқыныш зат ретінде қандай да бір адамды немесе объект бола алады. Кейде үрей нақты ештеңеге байланысты болмауы мүмкін, олар жөнсіз қорқыныштар ретінде қайғырылады. Үрей жапа шеккеннен де болуы мүмкін, бұл балалық шақта сезімдер арасында байланыстың тууына байланысты. Үрей себептерін бірнеше классқа бөлуге болады. Бастауыш мектеп жасындағы балаларда үрейдің пайда болуы.

1. Әлеуметтік-мәдени және психологиялық алғы шарттары. Бала алғашқы жылдары барлық таныс емес әрі жаңа заттардан қорқады, ертегі кейіпкерлері мен заттарды жандандырып, бейтаныс жануарлардан қауіптеніп, ата-анасының мәңгі өмір сүретініне сенеді. Кішкентай балалар үшін бәрі шын, демек олардың қорқыныштары шындық сипатқа ие. Жалмауыз кемпір - жақын маңда жүретін тірі жан. Тек олар түйсіктерін ажырата алып, сезімдерін жеңіп және абстракты-логикамен ойлай бастағанда ғана баланың елестері бірте-бірте ақиқат сипатқа иелене бастайды. Көптеген өркениеттерде балалар өзінің дамуында бірнеше қорқыныш сезімін көреді.

2. Үрей жасаралық және невротикалық болады.

Жасаралық қорқыныштар эмоционалды сезімтал балалар арасында олардың жеке және психикалық дамуының ерекшеліктерін бейнелеу ретінде белгіленген. Әдетте олар келесідей факторлар әсерінен пайда болады: қорқыныш сезімінің ата-анасында бар болуы; баламен қарым-қатынастағы қобалжулық; қатерден баланы шамадан артық қорғау және құрбыларымен араласудан оңашалау; ата-анасының біреуінің балаға деген көптеген тыйымдар салу немесе ата-анасының екіншісінің балаға толық бостандық беру, сонымен қатар жанұядағы барлық ересектердің көптеген іске аспайтын бай-баламдар; ер балаларға қатысты өзіне жыныстас ата-анамен ролдік ұқсастыруға мүмкіндіктің болмауы; шошу сияқты психикалық жарақаттар; мұқтаж не әдейіленген жанұялық ролдерін ауыстыру салдарынан анасының әр уақыт жүйкелік-психикалық үнемі ауыртпалық көруі.

3. Биологиялық алғы шарттар

Жоғарғы жүйке қызметінің кейбір типологиялық қасиеттері қорқыныш сезімінің пайда болуына әсерін тигізеді. Бұл эмоционалды сезімталдылық және сонымен байланысты әсерленгіштік. Агрессивті жауап қайтара алмай, бәрін «жүрекке тым жақын қабылдап және тез ренжитін» адамдардың жоғары әсерленгіштігі олардың эмоционалды ренжігіштігі мен осалдығынан көрініс табады.

Көптеген балалар психикалық дамуында қорқынышқа деген жоғары сезімталдықтың бірнеше жас ерекшелік кезеңдерінен өтеді. Бұл қорқыныштардың бәрі өтпелі сипатқа ие, бірақ олар мазасыз ата-анасының ойында қалып қоятын қорқыныштарды қайта жандандыруы мүмкін. Ересектердің үрейі жанұядағы балаларға

беріледі. Бұл қорқыныштардың берілуінің ең типтілік психологиялық жолы. Көптеген қорқыныштар балаға санасыз беріледі, бірақ кейбір қорқыныштар, дәлірек қауіптер, оған танылатын бағалы бағдарлар жүйесі күштеп сендірілуі мүмкін. Сөйтіп, қорқыныштардың өздері емес, елеудің кейбір жалпы қасиеттері тұқым қуалайды.

Оқу жүктемесін әртүрлі себептермен игере алмай жүрген бірінші сынып оқушылары, уақыт өте келе үлгермеушілер қатарына ілігеді, ол өз кезегінде, невроздарға, мектептен қорқушылыққа алып келеді. Мектепке дейін үлкендермен және құрбыларымен қарым-қатынас жасаудың тиісті тәжірибесін алмаған, өзіне-өзі сенімсіз оқушылар, үлкендердің күткен нәтижелерін ақтай алмай қалуға қорқады, мектеп ұжымына бейімделу қиындықтары мен қорқыныш сезінеді. Бұл қорқыныштың негізінде қателік жасауға, ақымақтық қылуға және сол үшін күлкіге ұшырауға деген қорқыныш жатыр. Мұндай балалар көбінесе тақтаның алдында жауап беруге қорқады. Әсіресе осы тақтаның алдында олардың қорғансыздығы толық көрінеді.

Кейбір балалар үй тапсырмасын орындағанда қателік жіберсе, зәре-құты қашып қорқады. Бұл ата-анасы оларды шұқшия тексеріп және қателікке драмалық мән берген жағдайда болады. Ата-анасы баланы жазаламаса да, психологиялық жазалау бәрібір сезіліп тұрады. Бастауыш мектеп жасындағы бағалау іс-әрекеттің нақты нәтижесін ғана бағалау емес. Оны бала өзінің тұлғасын бағалау деп түсінеді. "Сен жамансың, өйткені сен жаман оқисың", - деген сөздер айтылады балаға. Ол онымен келіседі, соның негізінде беймәлімдік, сенімсіздік сезімдерімен және әртүрлі қорқыныштармен жалғасқан шешілмейтін ішкі қайшылық пайда болады.

Бірқатар жағдайларда мектептен қорқу, құрбыларымен қақтығыстан, олар жағынан шығатын дене қара күштен қорқудан туындап отыр. Әсіресе бұл эмоционалды сезімтал, әлеуметтік-мәдени және педагогикалық олқылығы бар балаларға тән.

Жас өсе келе осы тәрізді қорқыныштар өзінің сипатын өзгертеді, кейде мүлдем жоғалып кетеді. Бірақ ұзаққа созылу сипатына қарай олар балада әлсіздік, өзінің сезімдерін игеруге, бақылауға қабілетсіздікті тудырады. Мектептік қорқыныш баланың психологиялық жайлылығын ғана емес, сонымен қоса балалар неврозының дамуына да ықпал етеді.

6-7 жаста қорқыныштарды жою мақсатты түрде күш салуды қажет етеді. Бұл жерде балалардың шығармашылығын пайдаланбай кету мүмкін емес, яғни сурет салу немесе ойындар, сонымен бірге балаға құрбылармен өзара қатынасты құруға көмектесу қажет. Балалармен жұмыс жасауда психотерапевтік жұмыстың икемді түрлерін қолдану өте маңызды. Психотерапевтикалық әдістер проблеманы уайымдауға адам қалай дайын болса, солай ішіне еніп кетуге мүмкіндік береді. Ал бала болса, әдетте онымен не болып жатқанын да сезінбейді.

Қазіргі уақытта қандай да болмасын психологиялық проблемасы бар адамдарға көмек көрсету үшін көп әдістер мен тәсілдер қолданылады. Соның бірі психотерапевтік бағыт. Ал балалармен жұмыс кезінде тиімді әдістің бірі-арттерапия.

"Арттерапия" терминін санаториядағы туберкулез ауруына шалдыққан науқастармен жұмысын сипаттау барысында Адриан Хилл (1938) қолданысқа енгізген. Бұл сөз тіркесі психикалық денсаулық орталықтары мен емханаларда өткізілген өнер сабақтарының барлық түрлеріне байланысты қолданылған.

Арттерапия - өнерге негізделген, соның ішіндегі негізінен шығармашылық және бейнелеу іскерлігіндей қолданылатын психотерапияның арнайыланған формасы.

Арттерапияның басты мақсаты өзін-өзі тану қабілеттерінің дамуы арқылы жасалған жеке адамның гармонизациясынан құралған[6, 1906.].

Арттерапия мақсаттары:

1. Агрессия мен басқа да негативті сезімдерге әлеуметтік қолайлы сыртқа шығарту. Картина, суреттер, скульптуралармен жұмыс "бу" шығарудың қауіпсіз әдісі болып табылады.

2. Емдеу процессін жеңілдету. Санаға қонымсыз ішкі конфликттер мен уайымдарды көп жағдайда вербалды коррекция процессінде айтқаннан гөрі, көру бейнелері арқылы шығару жеңілдеу болып келеді. Вербалсыз қарым-қатынас сананың "цензурасынан" оңай жоқ болып кетеді.

3. Психолог пен клиент арасындағы қарым-қатынасты жақсарту. Көркем қызметке бірігіп қатысу екі жақты қабылдау мен эмпатия қарым-қатынасының тууына себепші болуы мүмкін.

4. Ішкі бақылау сезімін дамыту. Суреттермен, картиналармен жұмыс немесе жабыстырма (лепка) түс және форманың реттелуін ескереді.

5. Зейінін сезім мен түйсіктерде топтау. Бейнелеу өнерімен айналасу көру және кинестетикалық түйсіктермен эксперимент жасауға және оларды қабылдай алу қабілетінің дамуына кең мүмкіншілік туғызады.

6. Көркемдік қабілеттілігін дамытып, өзін-өзі бағалауды жоғарылату.

Арттерапияның қосалқы өнімі жасырын таланттардың ашылуы мен олардың даму нәтижесінде пайда болатын қанағаттану сезімі болып табылады.

Арттерапияда әдістемелердің түрлілігі өте көп. Мысалы, музыка-терапия, ертегітерапия, денеге бағытталған терапия және т.б. Солардың ішіндегі әсіресе изотерапияға жеке тоқталып өтеміз.

Изотерапия сурет салу арттерапия түрлерінің бірі болып табылады.

Сурет салу - балаға өз-өзін сезініп және түсінуге, өз ойы мен сезімін еркін шығаруға, қатты уайымдар мен конфликттерден босануға, эмпатияны дамытуға, өзімен өзі болып сурет салуды ағзаны жетілдіру бағдарламасының орындалу жолдарының бірі ретінде қарастыруға бейім.

Сурет сала отырып, бала өзінің сезімдерін, арман-тілектерін шығарады, түрлі ситуациялардағы қарым-қатынасын қайта құрастырып, кейбір қорқынышты, жағымсыз, жарақаттайтын бейнелермен ауыртпалықпен жақындайды. Осылай сурет салу өз мүмкіндіктерін мен айналадағы шындыққа жету әдісі, ара қатынасты модельдеу мен әртүрлі, соның ішінде жағымсыз, негативті эмоцияларды сыртқа шығару әдісі ретінде көрсетіледі. Сондықтан сурет салу психикалық қысымды, стресстік күйлерді алып тастауға, невроздар мен қорқыныштарды коррекциялау үшін кең қолданыс тапқан.

Изотерапияның тағы бір әдісі: Ол - жобалық сурет. Бұл әдіс өзінің екі мінезділігімен қызықты. Бір жағынан бұл керемет диагностикалық әдіс, екінші жағынан ол психокоррекционды әсер етудің барлық қажетті техникаларға ие.

Салуға ұсынылатын тақырыптар жалпы топтық та, жеке де проблемаларға қатысты болатындай әртүрлі болуы мүмкін. Әдетте сурет салу тақырыптары мынаны қамтиды:

1. Өзінің өткені мен қазіргі кезең ("Балалармен араласудағы менің ең басты проблемаларым", "Өзімді сенімсіз сезінетін өмірлік жағдайларым", "Менің күнделікті күнім"),

2. Болашақ немесе абстрактылы түсініктер ("Кім болғым келеді", "Үш арманым", "Бақыт аралы", "Үрей");

3. Топтағы қарым-қатынас ("Топ мен үшін және мен ол үшін не бердім", "Топта қарым-қатынастан не алдым және одан күткенім").

Жобалық суретте келесідей әдістер (Кратохвил классификациясы) қолданылады:

Еркін сурет салу: (әрбіреуі не қаласа соны сала береді). Суреттер жеке-жеке орындалып, топ ішінде талқыланады. Тақырып не беріледі, не өздігінен топ мүшелерімен

таңдалынады. Сурет салуға 30 минут беріледі, одан кейін суреттер ілініп, талқылау басталады. Әуелі сурет туралы пікірін топ мүшелері, ал одан кейін автордың өзі айтады. Сурет интерпретациясындағы айырмашылық талқыланады.

Коммуникативті сурет салу: Топтар жұптарға бөлінеді, әр жұпта өзінің қағаздары болады, әр жұп белгілі-бір тақырыпқа бірігіп салады, ереже бойынша вербалды контакттер болмайды, олар бір-бірімен түстер, сызықтар, бейнелер арқылы қарым-қатынас жасайды. Сурет салу процессі аяқталғаннан кейін сол сурет салу процессі талқылы салынады. Онда жасалған туындының көркемдік қасиеттері емес, сурет салу процессі туралы диалог мүшелерінде пайда болған сезімі, ойлары және олардың сол процесстегі бір-біріне қатынасы талқыланады.

Бірігіп сурет салу: Бірнеше адам (не барлық топ) тып-тыныш бір бетке сурет салады (мысалы, топты оның дамуын, ондағы көңіл-күй мен атмосфера және т.с.с.). Сурет салу аяқталысымен әрбір топ мүшесінің қатысымы, қосқан үлесінің мінезі және сурет салу процесіндегі басқа қатысушылармен қарым-қатынасының ерекшеліктері айтылады.

Қосымша сурет салу: Сурет топ арасында жіберіледі - біреуі бастап салады, келесісі бір нәрсе қосып жалғастырады және т.с.с.

Дайын суреттермен жұмыстың екі түрі бар:

1. Барлық суреттердің бір мезгілдегі демонстрациясы, көру және салыстыру, жалпы салыстыру, жалпы және айрықша мағынаның бірігіп табу.

2. Әр суреттің бөлек талдануы ол қолдан қолға өтіп, қатысушылар ол туралы психологиялық мазмұнын айтады.

Балаларға мына тақырыптарға да сурет салуды ұсынуға болады: «Мектепте», «Далада, аулада», «Жанұя», «Мен қандай қорқынышты түс көремін немесе мен күндіз неден қорқамын», «Менде ең жаман немесе ең жақсы қандай жағдайлар болды», «Мен кім болғым келеді» т.б.

Суреттерді зерттеу баланың қызығушылықтарын, әуестіктерін, темпераменттерінің ерекшеліктерін, көңіл-күйін және ішкі әлемін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, суреттегі сұр түстердің көптігі және қара түстің басымдығы өмірге құштарлықтың жоқтығын, көңіл-күйдің темендігін, баланың өзінің шамасы келмейтін қорқыныштардың көптігін білдіреді. Керісінше ашық, қанық, көзге жағымды түстер белсенді өмір тонусын және оптимизмді көрсетеді. Бояумен салғандағы кең құлаш, көлемділік, алғашқы сюжетті өзгертетін алдын-ала және соңынан кескіндеуі жоқ сурет сенімділікті және нық шешімділікті білдіреді. Жоғары қозушылық және әсіресе шектен тыс белсенділік суреттің тұрақсыздығынан, көмескілігінен немесе сызықтардың нақты, бірақ бір-бірімен қиылысып жатқандығынан байқалады. Тежелуі және мазасыздығы бар балалар суретті аз салады, оған қарағанда басқа іс-әрекет түрлерін қалайды. Сурет сала бастағанда түрлі-түсті қарындаштармен салған дұрыс. Сурет салардан бір ай бұрын балаларға үйде сурет салуға тапсырма беруге болады, ол кейіннен үйде белсенді сурет салуға қызығушылықты тудыру үшін қажет. Оның болмауы психикалық дамуды жүдетеді және қандайда бір қиыншылықтың барлығын білдіреді.

Психотерапевтикалық әдістер проблеманы уайымдауға адам қалай дайын болса, солай ішіне еніп кетуге мүмкіндік береді. Ал бала болса, әдетте онымен не болып жатқанын да сезінбейді. Қорыта айтқанда, олардың бойында қорқыныш симптомдары жойылғанша тұрақты түрде, психотерапевтік әдіс-тәсілдерді қолдану өте тиімді болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Прихожан А.М. Психокоррекционная работа с тревожными детьми. - М., 2013. -165с.
2. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэтико-художественному творчеству. -М., 1923.- 178 с.
3. Фрейд З. Психология бессознательного. - М., 1999. -223с.
4. Захаров А.И.. Как помочь нашим детям избавиться от страха. С-Пб., 2009, 31-32с.
5. Кассиль Л. Твой защитники, изд. «Детская литература -М.: 2008. -150с.
6. Копытин С.А.,. Основы арттерапии. СПб., 2009. -190с.

ӘОЖ 159.99

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУ

Сагиндикова К.

Ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардың танымдық процестерін, соның ішінде қиялын дамыту мәселесін талдаған ғалымдардың еңбектері мен шығармалар зерделенген. Сонымен қатар, когнитивтік теория бойынша адамның психикалық дамуының 4 кезеңін: сенсорлық-моторлық; операция алдындағы; нақты ойлау кезеңі; формальды-логикалық, абстрактілі ойлау кезеңдеріне де сипаттама берген.

Бастауыш мектеп кезеңінде негізгі іс-әрекет оқу болғандықтан, баланың барлық психикалық процесі қалыптасатындығы айтылған.

Түйінді сөздер: бастауыш мектеп, оқушы, қиял, танымдық процес, сенсорлық-моторлық.

Психологияда – балалар және педагогикалық, орталық орындардың бірі бастауыш мектеп оқушыларының психологиялық ерекшеліктері мәселесі. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктерін білу және ескеру сыныптағы оқу-тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан әрбір адам осы қасиеттерді біліп, жұмыста және бастауыш сынып оқушыларымен қарым-қатынас жасағанда ескеруі керек.

Бастауыш мектептің оқушылары 1-4 сыныптарында оқитын 6-11 жастағы балалар. Жас шекарасы және оның психологиялық ерекшеліктері белгілі бір уақыт кезеңі үшін қабылданған білім беру жүйесімен, психикалық даму теориясымен, психологиялық жасқа байланысты кезеңдікпен анықталады (Д.Б.Эльконин, Л.С.Выготский) [1,2].

Қазіргі уақытта баланың әртүрлі кезеңдердегі психикалық дамуының толық бейнесін бере алатын біртұтас теория жоқ. Сондықтан балалардың дамуының, мінез-құлқы мен тәрбиесінің толық бейнесін алу үшін бастауыш мектеп жасындағы кезеңдік кезеңге әсер ететін бірнеше теориялар талданды.

Қиял баланың өткен тәжірибесінің элементтерін жинақтап, себеп-салдарлық байланыстар орнату арқылы болашақтың бейнесін (белгілі бір іс-әрекеттердің жағымды немесе жағымсыз салдары, өзара әрекеттесу барысы, жағдайдың мазмұны) құруды,

болжауды қамтамасыз етеді. Егер оқушы белгілі бір жағдайда әрекет ету немесе белгілі бір жағдайда болу мүмкіндігінен айырылса, онда ол өзінің қиялының күшімен сол жерге ауысады және өзінің қиялындағы әрекеттерді орындайды, сол арқылы нақты шындықты қиялмен алмастырады.

Сонымен қатар, қиял - бұл басқа адамдарды түсіну мен тұлғааралық қарым-қатынасы үшін маңызды негіз, белгілі бір уақытта басқалар бастан кешірген эмоциялар мен күйлерді бейнелеуге ықпал етеді. Сонымен, қиял баланың танымдық, эмоционалдық, сенсорлық және мінез-құлық компоненттеріне ене отырып, баланың ақыл-ой әрекетінің құрылымында маңызды орын алады.

Л.С.Выготский баланың психикалық дамуын периодизациялауды жетекші іс-әрекет концепциясына негіздеді [2]. Психикалық дамудың әрбір кезеңінде жетекші іс-әрекеттің шешуші маңызы бар. Сонымен қатар басқа да қызмет түрлері жойылмайды – олар бар, бірақ олар параллельді түрде өмір сүреді және психикалық даму үшін негізгі болып табылмайды.

З.Фрейд психоаналитикалық теорияда тұлғаның дамуын биологиялық факторлардың әрекетімен және ерте отбасылық қарым-қатынас тәжірибесімен түсіндірді. Балалар психикалық дамудың 5 кезеңінен өтеді, әр кезеңде баланың қызығушылықтары дененің белгілі бір бөлігінің айналасында шоғырланады. 6-12 жас жасырын кезеңге сәйкес келеді. Осылайша, кіші мектеп оқушылары оның өмір бойы қолданатын барлық тұлғалық қасиеттері мен жауап беру нұсқаларын қалыптастырды. Ал жасырын кезеңде оның көзқарасының, нанымдарының, дүниетанымының «ұшталуы» және күшеюі байқалады. Бұл кезеңде жыныстық инстинкт мыс ұйықтап жатыр.

Когнитивтік теория бойынша (Жан Пиаже) адам өзінің психикалық дамуында 4 үлкен кезеңді бастан кешіреді:

- 1) сенсорлық-моторлы (сенсоримоторлы) – туғаннан 2 жасқа дейін;
- 2) операция алдындағы (2 - 7 жас);
- 3) нақты ойлау кезеңі (7 - 11 жас);
- 4) формальды-логикалық, абстрактілі ойлау кезеңі (11-12 - 18 жас және одан жоғары)

7-11 жаста Ж. Пиаже бойынша психикалық дамудың үшінші кезеңі – нақты психикалық операциялар кезеңі болады. Баланың ойлауы нақты нақты объектілерге қатысты мәселелермен шектеледі.

Мектептегі оқудың басталуы деп негізгі психикалық ісіктер қалыптасатын бастауыш мектеп жасындағы жетекші іс-әрекет ретінде ойыннан оқу әрекетіне көшуді білдіреді. Сондықтан мектепке бару баланың өміріндегі ең маңызды өзгерістерді жасайды. Оның бүкіл өмір жолы, ұжымдағы, отбасындағы әлеуметтік жағдайы күрт өзгереді. Негізгі, жетекші әрекет – оқу, ең басты парыз – оқу, білім алу. Бұл баладан ұйымшылдықты, тәртіпті, ерікті күш-жігерді қажет ететін күрделі жұмыс.

Ойлау ерекшеліктері. Кіші мектеп жасы негізгі психикалық әрекеттер мен әдістерді дамыту үшін үлкен маңызға ие: салыстыру, маңызды және елеусіз ерекшеліктерін көрсету, жалпылау, тұжырымдаманы анықтау, әсерлер мен себептерді бөліп көрсету (С.А.Рубинштейн, Л.С.Выготский, В.В.Давыдов). Толық ақыл-ой әрекетінің болмауы бала меңгерген білімнің үзік-үзік, кейде жай ғана қате болып шығуына әкеледі. Бұл оқу процесін айтарлықтай қиындатады, оның тиімділігін төмендетеді (М.К. Акимов, В.Т. Козлова, Н.Семаго, В.С. Мухина) [3,4].

В.В. Давыдов, Д.В. Эльконин, И.В. Дубровин, Н.Ф. Талызина, П.П.Блонский бастауыш мектепте оқыту кезеңінде ойлау, әсіресе сөздік-логикалық ойлау барынша белсенді дамиды деп жазды. Яғни, бастауыш мектеп жасында ойлау басым функцияға айналады [5].

Қабылдау ерекшеліктері. Жеке психикалық процестердің дамуы бүкіл бастауыш мектеп жасында жүзеге асырылады. Балалар мектепке қабылдау процестері дамыған келеді (қабылдаудың қарапайым түрлері қалыптасады: көлемі, пішіні, түсі). Кіші мектеп оқушыларында қабылдаудың жақсаруы тоқтамайды, ол басқарылатын және мақсатты үрдіске айналады.

Зейіннің ерекшеліктері. Бастауыш мектеп оқушыларының зейінінің жас ерекшеліктеріне ерікті зейіннің салыстырмалы әлсіздігі және оның шамалы тұрақтылығы жатады. Еріксіз зейін кіші мектеп оқушыларында әлдеқайда жақсы дамыған. Бірте-бірте бала назарын сыртқы тартымды заттарға ғана емес, қажетті нәрселерге бағыттауды және тұрақты ұстауды үйренеді. Зейіннің дамуы оның көлемінің кеңеюімен және зейінді әр түрлі әрекет түрлері арасында бөлу қабілетімен байланысты. Сондықтан тәрбиелік міндеттерді бала өз іс-әрекетін орындай отырып, жолдастарының жұмысын орындай алатындай және орындайтындай етіп қойған жөн.

Есте сақтаудың ерекшеліктері. Кіші мектеп оқушыларының есте сақтауының өнімділігі олардың тапсырманың мәнін түсінуіне және есте сақтау мен қайта жаңғыртудың тиісті тәсілдері мен әдістерін меңгеруіне байланысты. Оқу іс-әрекеті аясында олардың даму процесіндегі еріксіз және ерікті есте сақтаудың арақатынасы әртүрлі. 1-сыныпта еріксіз есте сақтаудың тиімділігі еріктіге қарағанда жоғары, өйткені балаларда материалды мәнді өңдеудің және өзін-өзі бақылаудың арнайы әдістері әлі қалыптаспаған. Мағыналы есте сақтау және өзін-өзі бақылау әдістерінің қалыптасуымен екінші және үшінші сынып оқушыларының ерікті есте сақтау қабілеті еріксіз есте сақтауға қарағанда көп жағдайда өнімдірек болады.

Қиялдың ерекшеліктері. Жүйелі оқу әрекеті балаларда қиял сияқты маңызды ақыл-ой қабілетін дамытуға көмектеседі. Қиялдың дамуы екі негізгі кезеңнен өтеді. Бастапқыда қайта жасалған кескіндер нақты объектіні шамамен сипаттайды, олардың бөлшектері нашар. Мұндай бейнелерді құрастыру ауызша сипаттауды немесе суретті қажет етеді. 2-сыныптың соңында, одан кейін 3-сыныпта екінші кезең басталады және бұған бейнелердегі белгілер мен қасиеттердің айтарлықтай өсуі ықпал етеді.

Басқа психикалық процестер сияқты оқу әрекеті жағдайында балалардың эмоцияларының жалпы сипаты өзгереді. Оқу әрекеті бірлескен іс-әрекеттерге қойылатын қатаң талаптар жүйесімен, саналы тәртіппен және ерікті зейін мен есте сақтаумен байланысты. Мұның бәрі баланың эмоционалдық әлеміне әсер етеді. Бүкіл бастауыш мектеп жасында эмоциялардың көріністерінде ұстамдылық пен хабардарлықтың жоғарылауы және эмоционалдық күйлердің тұрақтылығының жоғарылауы байқалады.

Бастауыш мектеп жасы – білімді жинақтау, сіңіру, білімді меңгеру кезеңі. Бұл жаста көптеген мәлімдемелер мен әрекеттерге еліктеу, қиялының дамының, интеллектуалдық жетілудің маңызды шарты болып табылады.

Ерекше болжамдылық, әсерленгіштік, бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың ақыл-ой әрекетін қайталауға бағыттау, іштей қабылдау, психиканы дамыту мен байыту үшін қолайлы жағдай жасау. Бұл қасиеттер, көп жағдайда, олардың оң жағы болып табылады және бұл осы дәуірдің ерекше бірегейлігі. Демек, мектеп табалдырығын аттағаны тану мен білуге деген қажеттілікті қалыптастыруға, тұлғалық сезімнің дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Эльконин Д.Б. Таңдамалы психологиялық еңбектер. - М.: Педагогика, 1989. - 560 б.
2. Выготский Л.С. Адам дамуының психологиясы. - М.: Эксмо баспасы, 2015. - 1136 б.
3. Семаго Н., Семаго М., Баланың психикалық дамуын бағалаудың теориясы мен тәжірибесі.
4. Мухина В.С. Даму психологиясы. - 4-бас., - М.: Академия, 2009. - 456 б.
5. Блонский П.П. Бастауыш сынып оқушысының психологиясы. - Воронеж: НПО МОДЕК, 2013. - 575б.

ӘОЖ 159.9

КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бегейбай Д.

Ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада кәсіби деформациялардың қазіргі кездегі жаңа зерттеу проблемалары туралы айтылады. ЖОО оқытушысы тұлғасының кәсіби деформациялары мен түрлеріне тоқталып, ашып көрсетеді. Психологиялық ерекшеліктері тұлғалық қалыптасудағы жүйелі өзгерістермен анықталатын атап көрсетіліп, оларды топтарға ажыратып сипаттайды.

Түйінді сөздер: кәсіби іс-әрекет, деформация, тұлға, оқытушы, психология.

Кәсіби деформациялар қазіргі психологияның жаңа зерттеу пәні болып табылады. Адамның кәсіби іс-әрекетімен бірге жүретін өзгерістер туралы бірінші рет К.Маркстің (19 ғ. аяғы) және П.А.Сорокиннің (20 ғ. басы) еңбектерінде кездеседі. Бұл құбылысты ғылыми зерттеу 90-жылдары басталды. XX ғасыр (Р.М. Грановская, 1988, В.П. Подвойский, 1997, Е.В. Руденский, 1999, т.б.). Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде тұлғаның кәсіби деформациялары әртүрлі «адамнан адамға» кәсіп өкілдерінің (медициналық қызметкерлер, медицина қызметкерлері) арасында кәсіби гений, бейімделушілік, кәсіби шаршау және пассивтілік және т.б. арқылы зерттелді. Заңгерлер, менеджерлер, әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, мұғалімдер, жұмыспен қамту қызметінің мамандары және т.б. Сонымен қатар Л.М.Митина (1995) әзірлеген педагогтың кәсіби дамуының тұжырымдамасы аясында кәсіби деформациялардың (қатаңдық, қатал рөлдік мінез-құлық, авторитаризм, манипуляциялық бағыттылық және т.б.) көріністері ішінара зерттелді (мысалы, К.Аветисян, Е.А.Асмаковец, Я.В.Голубева, Н.С.Ефимова, О.В.Кузьменкова, К.В. [1] еңбектерінде бірақ бұл бағыт арнайы зерттелмеген. Тұлғаның кәсіби деформациялары тұлғаның өзіндік дамуының антитезасы ретінде барған сайын табанды түрде қарастырылады. Бұл кәсіби деформациялар мәселесін қарастырудың теріс семантикасын анықтайды. Ғылыми әдебиеттерде кәсіби деформациялардың (әлеуметтік, медициналық, психологиялық) жеке адам үшін де, қоғам үшін де жағымсыз салдары талданады. Тұлғаның кәсіби деформациясын жеңу және алдын алу бағыттары әзірленуде. Дегенмен, кәсіби деформациялардың мазмұны,

мәні туралы көптеген идеялар олардың көріністерінің белгілерінің сан алуан анықтамаларын, санамаларын тудырады; тұлғаның кәсіби деформацияларының генезисінің факторларын, ұқсас жағдайлардан ажырату критерийлерін түсінуде бірліктің болмауы олардың алдын алу немесе түзету шарттарын анықтауды қиындатады. [7]

Жоғары оқу орны оқытушысы тұлғасының кәсіби деформациялары мәселесі іс жүзінде зерттелмеген. Бірыңғай еңбектер осы тақырыпқа арналған [2] (Т.А.Жалагіна, 2002, 2004), ал болашақ қоғамды құрудағы мамандардың күш-жігері көп жағдайда заманауи жоғары оқу орындары оқытушыларының кәсіби және тұлғалық дамуына байланысты. Қазіргі мұғалімнің міндеті – адамға жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуге көмектесу: белгісіздік жағдайында жеке тұлғаның бағдарлануын қамтамасыз ету, оқушылардың өзін-өзі өзгертуге, өзін-өзі жетілдіруге қызығушылығын дамыту (Ю.П. Азаров, 2001, Ф.Баррон, 1990, С.А.Бергер, 2001, В.П.Зинченко, 1997, Б.Б.Косов, 1993, Е.Никитин, 1999, Л.С.Подымова, 2000, В.Я.Пилиповский, В.197, В.1902, В. Слостенин, 2000, Л.А.Степашко, 1999, В.В.Темник, 1999, т.б.). Болашақ мамандардың өзін-өзі дамыту қабілетін қалыптастыруды жоғары оқу орындарының оқытушылары тапсырады. ЖОО оқытушысының тұлғалық және болашақ маманның қалыптасуындағы рөлін бағаламауға болмайды: мұғалімдердің қалыптасқан кәсіби деформациялары студенттерге мінез-құлық үлгілері, көзқарастары ретінде беріледі [6] (Г.С.Абрамова, 1998, Л.Н. Собчик, 1998, Н.Б.Москвина, 2005, О. Ахвердова, 2006, т.б.). Сонымен бірге ЖОО оқытушыларының кәсіби деформацияларының психологиялық ерекшеліктері әлі арнайы психологиялық зерттеулердің нысанасына айналған жоқ. Жоғары білім беру жүйесіндегі негізгі мәселелердің бірі – кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыру процесінде педагог тұлғасының кәсіби деформацияларының пайда болуы мен көріністері іс-әрекетінің сапасына да, жалпы оның өміріне де кері әсерін тигізеді деп есептейміз. Сондықтан, жалпы кәсіби деформациялар деп аталатын кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудағы қиындықтармен байланысты мәселелерді тиімді шешу үшін қазіргі заманғы жоғары мектеп мұғалімінің кәсіби дамуының психологиялық ерекшеліктері туралы түсінік алу қажет. [3]

Тұлғаның кәсіби деформациялары қалай пайда болады, олар қандай психологиялық мазмұнмен толтырылады, олар құрылымдық жағынан неден тұрады, оларды қалай болдырмауға немесе жеңуге болады?!

Зерттеу нәтижелері ЖОО оқытушыларының тұлғасының кәсіби деформациялары кәсіби мінез-құлықтың бейімделу моделінде (1-модель) жүзеге асырылатынын көрсетеді [1]. Мұғалім бұл таңдауды әрқашан саналы түрде жасамайды, бірақ оны жүзеге асыруда белсенділік танытады. Кәсіби деформациялар белгілі бір белгілер жиынтығымен емес, олардың арасындағы қарым-қатынастардың, байланыстардың сапасымен сипатталады. Кәсіби деформациялар ЖОО мұғалімінің жеке тұлғасын тұтастай қалпына келтіреді. Бұл жай ғана «тұтастықты бұзу», қасиеттердің өткірленуі немесе әлсіреуі емес, бұл күрделіліктің жоғарылауы аясында адамды басқа деңгейге әкелу болып табылады, қазіргі жағдайдағы өзара әрекеттесу жағдайлары, кәсіби міндеттерді орындау. Тұлғаның кәсіби деформациясын тұлғаның топырағын нәрлендіретін тұлға құрылымының «тік» деңгейі қалыптаспайтын жүйені жеңілдету жолындағы тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруының жолы ретінде қарастыруға болады. Шығармашылық, өзін-өзі жүзеге асыру. Сана қызметі деформацияланған, өмірдің мәнін, ондағы орнын іздеумен, жақсылық пен жамандықтың критерийлерін анықтаумен, адамгершілік қасиеттерге қайшы мінез-құлық мотивтерін қалыптастырумен байланысты.

Жоғары оқу орны оқытушысы тұлғасының кәсіби деформацияларының психологиялық ерекшеліктері тұлғалық қалыптасудағы жүйелі өзгерістермен анықталады [4]:

- жеке тұлғаның әлсіз құрылымдалған өзіндік санасы (өзін-өзі тануға мотивацияның жоқтығы, адам табиғатына гуманистік емес көзқарас, өзіндік қызығушылықтың төмендігі, өзін-өзі жүзеге асырудың төмен деңгейі, айқын тұлғаишілік қайшылықтар немесе оларды елемеу. Күнделікті өмірдің ситуациялық доминанттарының әсері, болмыстың «вертикалін» теңестіруді айтарлықтай қиындатады);

- негативизмге бейімді қарапайым психологиялық педагогикалық бағыттылық (төмен шығармашылық, өз өмірінің өнімсіздігін сезіну, өз өміріне жауапкершілік локусының төмендігі, өз өміріне қанағаттанбау);

- тұрақты қарым-қатынас қиындықтарымен (шығармашылықпен, қарым-қатынас пен өзара әрекеттесудегі ерекшеліктің болмауы, өзіне деген көзқарасты дұшпандық, тәкаппар, талапшыл деп қабылдаумен байланысты қиындықтар; мінез-құлқының сәйкес келмеуі) коммуникативтік қабілетсіздік., реттеуге деген ұмтылыс, басқаны өзі үшін қайта жасау, қателерді кешіре алмау);

- белсенділік біліксіздігі (кәсіби іс-әрекеттегі формализммен, педагогикалық құзыреттіліктің сыни деңгейімен (мәселенің мәнін дұрыс түсінбеу қаупін тудыратын «шектік» жағдайдың бір түрі), басқаларды бағалаудағы синергетиканың, сыйламаушылықтың, төзімсіздік пен консерватизмнің болмауымен, төзімсіздікпен көрінеді. Серіктес қарым-қатынас үшін өзін табатын физикалық немесе психикалық ыңғайсыздыққа);

- жеке дәрменсіздік (мағынаны құрудағы қиындықтармен, өз өмірі үшін жауапкершілікті өз мойнына алуды қаламаумен, өзін-өзі реттеудің төмен деңгейімен, тітіркену белгілерімен көрінеді; уақыт бойынша қабілетсіздік; жас, еңбек өтілі, дәрежесі, лауазымы беделін дәлел ретінде пайдалану.);

- қатандық күрделі формация ретінде, оның ішінде тұлғаның мінез-құлық, эмоционалдық және интеллектуалдық аспектілері. Эмоционалды күйіп кету синдромының шығуының экзистенциалды сипатын университет оқытушысы тұлғасының кәсіби деформацияларының психологиялық ерекшелігі ретінде қарастыруға болады. Кәсіби деформация белгілерінің ауырлық дәрежесінің әртүрлілігімен сипатталатын мұғалімдердің үш тобы анықталды. Бірінші топқа барлық бес фактор бойынша жоғары балл жинаған мамандар кірді, бұл жеке тұлғаның кәсіби дамуының дамыған өзіндік санасы мен интегралдық сипаттамаларын көрсетеді. Екінші топ бейімделген үлгіде жұмыс істейді деуге болатын мұғалімдерден құралды. Бұл топ гетерогенді: ол 1, 5 және 4 факторлар бойынша сапасы жағынан ерекшеленетін екі топшаны қамтиды [9].

Қорыта айтқанда, кәсіби деформация мамандарға жаһандану заманындағы қалыпты жағдайлардың бірі болып, дені сау тұлғаның денсаулығына қауіпті, жұмысқа қабілеттілігін төмендететіндігі дәлелдеуді қажет етпейді. Дегенмен де, бұл ауқымды мәселе зерттелуі сонау ғасырлардан бастау алса да, әлі де жан-жақты талдауды, тереңінен зерделеуді қажет ететін, толықтай ашылмаған, күн тәртібінен түспейтін тақырып.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдуллаева М.М. Жеке кәсіби сәйкестік: Психосемантикалық көзқарас. // Псих. журнал. - 2004. - Т.25. № 2. С. 86-95.
2. Абдуллаева М.М. Мәтіннің мағыналық сипаттамасы және кәсіби жұмыстың ерекшеліктері. // Вестник Моск. Ун.-та. Серия 14. Психология-2005. № 4. 25-37 беттер.
3. Абрамова Г.С. Практикалық психология. М.: Академия, 1997. - 363 б.

4. Абрамова Г.С., Юдичиц Ю.А. Медицинадағы психология. М., 1998. - 272 б.
5. Абулханова-Славская К.А. Тұлға типологиясы және университеттегі психологиялық қызметтің кейбір міндеттері
6. Аветисян К.А. Педагогтың мінез-құлық икемділігін дамытудың психологиялық мазмұны мен шарттары: Дис. . Психология ғылымдарының кандидаты: 19.00.07. /Псих. in.-t RAO. М., 2001.-176 б.
7. Азаров Ю.П., Азарова Ж.И.Х. трансцендентальды педагогика. Жоғары құндылықтар педагогикасының мазмұнының әдістемесі мен теориясының жалпы мәселелері. М.: МГУКИ, 2001.- 4.1.-92 б.
8. Альберт А. Тұлға мен қоршаған орта арасындағы қатынасты теңестіру. // Студенттер мен оқытушылар: Прок. материал. (Эстон тілінен аударылған). / Құраст. М.-И.Педаяс. Таллин, 1990.-б. 154-170.
9. Аминов Н.А. Мұғалімнің шаршауы. // 1 қыркүйек. 1999. - No 26. Б.4.

ӘОЖ 37.01

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әзімбаева Н.Б.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада интербелсенді әдіс пен оның білім алушылардың қарым қатынас мәдениетіне қалай әсер ететіні жайында баяндалған. Бәсекеге қабілетті, және жақты кадрлар даярлауда білім беру процесінде ең алдымен қарым қатынас мәдениетінің дұрыс қалыптасуы, сол қарым қатынас мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізуге интербелсенді әдістердің де рөл ойнайтындығы сөз етілген.

Түйінді сөздер: Интербелсенді әдіс, коммуникация, дидактика, педагог, қарым қатынас.

Әлемдік бәсекелестік заманында әрбір адамның білім сапасын, қабілеттік деңгейін, іскерлік мүмкіндігін анықтайтын адам ресурстарын дамыту мәселесі күн тәртібіне өткір қойылып, адамның білімі мен біліктілігі қазіргі кезеңде мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілігінің ең маңызды көрсеткішіне айналып отыр. Бәсекеге қабілетті, интеллектуалдық күші жетік маман кадрлар болмай, әлемдік бәсекеге төтеп бере алатындай экономика дамымайды. Қай заманда да өркениеттің өрлеуі интеллектуалдық шығармашылық қабілеттің негізінде іске аспақ.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үрдісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Білім алушының түрлі ақпараттың толассыз ағынында бағытталуы қиынға түсуде, ол үшін оның талдау, құрылымдау, жүйелеу, мәселені шешу дағдылары жетік дамытылуы тиіс. Ал бұл, педагог жұмысындағы тікелей жасалатын әдістерден бас тартылып, артық дидактизмнен, ғибратты сарыннан тежелуді; оның есесіне бірінші орынға қарым-қатынас жасаудың сұхбаттық әдістерін, шындықты бірлесіп іздеуді, сан алуан шығармашылық әрекетті тәрбиелеуші шарттарды жасау арқылы дамытуды білдіреді. Инновациялық оқу жұмысы оқу процесіне нәтижелі білім алуға бейімдейтін, жаңа технологияларды орынды енгізумен тұжырымдалады. Бұлар – кабельдік және спутниктік теледидарлар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар,

портфолио сияқты инновациялық технологиялар, оқудағы және тәрбиелеудегі, өмірлік дағдыларды қалыптастыру жөніндегі тренингтер, соның ішінде әлеуметтік тәлімдегі және т.б. жеке-дара жетістіктер. Негізгі әдістемелік инновациялар бүгінгі таңда оқытудың интерактивті әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «act» - әрекет ету дегенді білдіреді. Интерактивті сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлде немен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде болады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында оқытушы мен білім алушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады. Интерактивті әдіс дегеніміз – оқытудың өзара белсенді жұмыс істеу әдісі. Интерактивті әдістің мақсаты: жай ақпарат беріп қоймай, білім алушыларды өздіктерінен жауап іздеуге бейімдеу.

Интерактивті оқытудың негізгі мақсаттары:

- студенттер арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату;
- студентке білімді өз бетімен ізденуге бағыт-бағдар сілтеу;
- студентке қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру;

Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігі, сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалды, рухани бірігуі.

Қытайдың бір нақыл сөзінде: «Маған айтшы – мен ұмытып қаламын; маған көрсетші – менің есімде қалады; өзіме істетші – мен сонда түсінемін» делінген. Осы сөздерден интерактивті оқытудың мәні өз көрінісін табады.

Бұл әдісте ең алдымен оқытудың формалары мен түрлерін, әдістерін түрлендіріп, жаңартып отыру, білім беру ісін технологияландыру (озық техникаларды мысалы: ғаламторды, интерактивті тақтаны, электронды оқулықтарды т.б. пайдалану) керек. Ең бастысы білім алушыларды оқу әрекетінің субъектісі ретінде дамуын қамтамасыз ету керек. Олардың оқу әрекеттерін ынталандыруда барлығының көзқарастарына көңіл бөлу керек, пікірлеріне шынайы қызығушылық танытып, келісуі оларды белгілі бір шешім қабылдауға мәжбүрлемей, пікірлерін сынауға, жоққа шығаруға, кемсітуге жол бермеу керек.

Интерактивті әдіс кезінде мыналар ескерілуі керек:

- тұлғаның еркіндігі мен құқықтары сақталуы керек;
- тұлғаның өзін көрсете алуына жағдай жасау керек;
- оған өзіндік даралығын көрсетуге мүмкіндік жасау керек;
- педагогикалық қолдау көрсету.

Оқытудың интерактивті әдістерінің артықшылығы:

- тұлғаның қызығушылығын туғызады;
- әрқайсысының оқу процесіне қатысу белсенділігін кеңейтеді;
- оқу материалдарын тиімді меңгеруге бейімдейді;
- тұлғаның пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады;
- мінез-құлықтың өзгеруіне көмектеседі.

Интерактивті оқыту әдістерін қолданатын мұғалімдер, тек ақпарат беретін және өздерінің қатысуынсыз берілген тапсырмаларды білім алушылардың есте сақтауы нашар болады, білім алушылар қолдарындағы көтермелеуші қор – құрдастарының идеяларын пайдалана алмайды деп есептейді. Зерттеулердің "біз қолымызбен істегеннің 80 пайызын, оқығанымыздың 20 пайызын, естігеніміздің 10 пайызын ғана есте сақтаймыз" деген қорытындысын жиі естиміз. Біздің тәжірибе - соның дәлелі. Атқа шабу дағдысын меңгеру үшін, оны қалай жасау керектігін біреудің түсіндіргені немесе оны кітаптан оқып алу әлі жеткіліксіз. Ол үшін шындығында атқа мініп барып, дағдыларды меңгерген

абзал. Бұлай болатын себебі, іскерлікті практика жүзінде дамыта отырып, біз білгенімізді қайта өңдеп, оны әрекетке айналдырамыз.

Инновациялық әдістердің негізгісінің бірі - «Интербелсенді оқыту әдісі». Бұл әдістің негізгі қағидасы – педагогикалық қарым-қатынас пен қарым-қатынас диалогі арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту. Интербелсенді әдістерде басты назарды “процеске”, яғни үйрену процесінің өзіне, білім алушылардың “қалай” және “қандай” әдіс-тәсілдер арқылы үйренетіндігіне” аударады. Яғни, интербелсенді сөзі - өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлде кіммен (адаммен) не болмаса әлдене көмегімен (мысалы, компьютермен) сұхбаттасу режимінде болады. Осы жерде білім алушылардың жауаптарынан гөрі мәселенің шешімін табуға талпынғаны аса маңыздырақ. Себебі, интербелсенді оқытудың басты мақсаты – білім алушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету.

Интербелсенді оқытудың мәні мынада, оқу процесі іс жүзінде барлық білім алушы таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуы тиіс, олардың осыған байланысты не біледі, нені ойлайды түсінуге және рефлекстеуге мүмкіндігі болуы тиіс. Таным процесінде білім алушылардың біріккен іс-әрекеті, әркім өзінің жеке-дара үлесін қосатын, оқу материалдарын меңгеруді білдіреді, білімдерін, идеяларын, іс-әрекет тәсілдерін алмасу жүргізіледі. Және де бұл мейірімділік пен өзара бір-біріне қолдау көрсету аясында болады, ол тек қана жаңа білім алуға мүмкіндік беріп қоймайды, таным әрекетінің өзін де дамытады.

Интербелсенді оқыту - әрекетпен және әрекет арқылы оқыту, бұл ұстаным үлкен нәтижелерге жеткізетін тиімді жүйе деп есептелінеді, себебі адам санасында бірінші кезекте өзінің әрекеттері мен өз қолымен жасаған істер қалады. Кезінде көне қытай ғұламасы Конфуций (Күн-цзы) былай деген екен: «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң – үйренемін!» деген пікірі нақты дәлел бола алады. Сондықтан интербелсенді оқыту білім алушылардың оқу үдерісіндегі белсенді әрекеттерін үйренудің негізгі құралдары ретінде танылады.

Интербелсенді әдістерді пайдалану кезінде білім алушылар түсіну процесіне толыққанды қатысушылар болады, оның тәжірибесі оқу танымының негізгі қайнар көзі қызметін атқарады. Оқытушы дайын білімді бермейді, бірақ білім алушыларды өз бетімен ізденуге үйретеді. Білім берудің дәстүрлі нысандарымен салыстырғанда, интербелсенді оқытуда оқытушы мен білім алушылардың өзара әрекеттестігі ауысады: педагогтың белсенділігі білім алушылардың белсенділігіне орын берсе, ал педагогтың тапсырмалары олардың бастамасы үшін жағдай жасаушы болады.

Қорытындылай келе, интербелсенді әдіс коммуникацияға, танымдық іс-әрекетке жақсы стимул береді. Мұғалім студенттерге көп көңіл бөле алады, бірігіп әрекет етуге тән ерекшелікте мұғалімге әрбір оқушының әрекетінен хабардар болуға, әрбіріне көңіл бөлуге және қажет болған жағдайда көмек беруге мүмкіндік туғызады. Студенттердің қарым – қатынас мәдениетін қалыптастыруда олардың сөздік қорындағы, біліміндегі, жас ерекшелігіндегі, кәсіби құзыреттілігіндегі және т.б. айырмашылық кәсіби қарым-қатынасында бөгет болуы мүмкін екенін ескеруіміз керек, себебі білім, құзырет тағы басқа қосымша көрсеткіштер қатысушылардың кәсіби деңгейін көрсетеді. Студент өзі қарым-қатынасқа түсушілердің рөлін статусын білуі, соған орай өзінің сөзін үйлестіре білу, қарым-қатынастың мәдениетаралық ерекшелігін ескере отырып, қажетті тілдік құралдарды пайдалана білу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Егенисова А.Қ. ЖОО психологиялық пәндерді оқыту теориясы мен әдістемесі, Оқу құралы, -Алматы: «Бастау», 2018, 304б.
2. Егенисова А.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі: Оқу құралы, -Алматы: «Бастау», 2018, 352б.
3. Сарбасова Қ. Инновациялық педагогикалық технологиялар- Алматы, 2006.
4. Д.Соростың ашық қоғамы ституациясының «Сорос - Қазақстан» қоры арқылы келген «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» 1999. – 123б.
5. Мұхаметжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. Алматы, 2008.
6. Әбдіғали С.Ә. Әдістеменің кейбір өзекті мәселелері: әдістеме. – Алматы: Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӨТУ.

ӘОЖ 159.922

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Құсайынова А.

Ғылыми жетекші: Жанғозиева М.С.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктері мен тұлғалық қасиеттерінің дамуы туралы айтылған. Олардың тұлғалық қасиеттерінің дамуына мұғалімдер және үлкендермен өзара қарым қатынас жасауының үлкен әсері болатынын және қарым - қатынас нәтижесінде әлеуметтік тәжірибені игеретініне тоқталған және тұлғаның құрылымдық компоненттерін ашып көрсеткен. Сондай-ақ, мақалада бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастыруда отбасының роліне маңыз береді.

Түйінді сөздер: тұлға, мінез-құлық нормалары, тұлғалық қасиеттер.

Еліміздің егемендігі мен тіліміздің тәуелсіздігі де өскелең ұрпаққа жаңа талаптар қояды. Бала психологиясын жан- жақты зерттеп, оны терең білу, оның даралық ерекшеліктерімен үнемі санасып отыру мектеп пен мұғалімдерге жауапты да құрметті міндеттер жүктейді.

Бастауыш мектеп кезеңіне 7-10 жас аралығындағы балалар жатады. Бұл кезеңде баланың денесі едәуір дамып, бұлшық еттері мен шеміршектері, сүйектері нығайып, табаны сүйектенеді, омыртқасы, барлық мойын, арқа бел бүгілістері дамиды. Мидың маңдай бөліктерінің жетілуі баланың психикалық іс-әрекеті мен жүйкесінің қалыптасуына үлкен рөл атқарады.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктері мен тұлғалық қасиеттерінің мәнін ашуда Ресейдің Кеңес ғалым психологтары: А.В.Петровский, Р.С.Немов, Д.С.Мухина, С.Ф.Жустков, Д.Б.Эльконин және т.б. зерттеген. Сондай-ақ, Қазақстандық ғалым - психологтар Қ.Жарықбаев, М.Мұханов және т.б. осы жас кезеңнің көрініс беретін тұлғалық қасиеттерін зерттеген. Олардың бойында кездесетін мейірімділік, кішіпейілділік, тәртіптілік, ақкөңілділік, сүйкімділік және т.б. жалпы адамзатқа тән тұлғалық қасиеттердің жиынтығы дамидыны айқындаған.

Л.В.Петровский өз еңбегінде бастауыш сынып оқушыларының жеке басының даму мүмкіндіктерін жан жақты сипаттайды. Баланы моральдық жағынан тәрбиелеу мектепке дейін басталады. Алайда, ол мектепте ғана орындалуы үнемі де мақсатқа бағытталып отыратын моральдық талаптардың айқын да, кең жүйесінде кездеседі. Бастауыш сынып оқушыларына мінез-құлық нормалары мен ережелерінің аса кең жиынтығы үйретілді, оларды оқушылар мұғаліммен және үлкендермен өзара қарым қатынас жасаудың әртүрлі жағдайларында, сабақтарда, үзілісте, жолдастарымен араласқанда, қоғамдық орындарда және көшеде болғанда басшылыққа алуы тиіс.

Балаларда мінез-құлық нормалары мен ережелерін сақтау көбінесе үлкендердің көңіл күйіне, қалыптасқан жағдайға және өз қалауларына байланысты деген сезім пайда болады. Баланың моральдық өрісінің дұрыс қалыптасуының ең қауіпті жауы мінез құлық нормалары мен ережелер жалған сипатта және ішкі қажеттіліктер үшін емес, қандай да бір сыртқы жағдайлардың әсерімен, соның ішінде жазаланамын деп қорыққандықтан орындалуы керек деген ұғым пайда болады. Бала тәрбие үрдісінің объектісі ретінде сырттан үлкендердің, қоғам-ұйымдардың және түрлі сананың, табиғат пен әлеуметтік ортаның сын сезініп, белгілі әлеуметтік тәжірибені және ақпаратты игереді.

Бала объективті тәрбие үрдісінің мүшесі ретінде әлеуметтік жүйеге еніп, белгілі тәуелділікке түседі. Соның барысында, балалардың дағдылары қалыптасып, іс-әрекеті, санасы, дүние туралы түсінігі қаланып, тұлғаның психикалық қасиеті мен ойлауы дамиды. Сөйтіп, бала қоғам өмірі мен өндіріске қатынасатын мүшеге айналады.

Бала - тәрбие үрдісінің субъектісі ретінде табиғи күш пен қабілеттері негізінде алғашқы қажеттіліктер мен түрткілерге және қызығуына байланысты дамиды. Оның қабілеті мен қажеттіліктерінің қалыптасу мүмкіндігі мол, өйткені ол әлеуметтік орта және тәрбиемен тығыз байланысты, баланың жеке басының қалыптасуы тек ішкі заңдылықтармен шектелмейді, сол сияқты әлеуметтік жағдайдың ықпалынан да оның түрлі қыры, мысалы, дарыны, қызығуының дамуы немесе дамымауы мүмкін.

Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың мазмұны мен міндеттері тәрбие бағыттарымен өзара тығыз байланысты дамиды.

Тұлғаның құрылымдық компоненттері үш бөліктен тұрады: біріншіден, оның ақыл-ойын дамыту арқылы санасын жетілдіру, екіншіден азаматтық өркениетті тұлғаның біртіндеп сіңіру, үшіншіден, жеке тұлғаны іс-әрекетке ендіру арқылы өзін-өзі тәрбиелеуге белсене қатыстыру. Тұлғаны тәрбиелеп жетілдіруде осы үш компонент тығыз бірлікте қызмет етеді.

Бастауыш сынып оқушыларындағы басты қажеттілік - оқушы болу. Ол сыртқы пішіні мен оқуда озат болу ниетімен, оқушының мінез-құлқымен, «мектеп оқушысын» алдымен мұғалімнің, содан соң құрбыларының тануымен, сыныптағылармен бірге болуға талаптанумен айқындалады.

Оқушының тұлғалық бейнесі осы міндетті өтудің көрінісі. Бұл жаста баланың бойында өзін оқушы сезіну, жақсы үлгеруші, қолынан бәрі келетін «екінші» немесе «үшінші» оқушысымын деген мақтаныш сезімі билейді.

Балалардың мінез құлық нормалары мен ережелерін шын мәнінде және негізінен игеруі алдымен мұғалімнің олардың орындалуын ескерудің жақсы жетілген әдістер мен тәсілдер жүйесінің бар екендігін білдіреді. Осы нормалар мен ережелерді айқын тұжырымдау, орындаушылықты міндетті түрде мадақтап және ұқыпсыздық пен тәртіпсіздікке бұдан кем емес міндетті және тиісті шаралар қолдану бастауыш сынып оқушыларының тәртіптілігі мен ұйымшылдығын тәрбиелеудің маңызды шарттары. Балада осы жаста қалыптасқан осындай моральдық қасиеттер-жеке адамның ішкі және табиғи жетістігі болады.

Бастауыш сынып оқушыларының өзара және мұғаліммен қарым қатынасты бағдарлауының алғашқы кезеңдерінде балалардың бір бөлігінде оларға тән емес белгілер көріне бастайды (тұйықсыздық, әдепсіздік). Бірақ, балалармен өзара қарым қатынасты орнату барысында әрбір оқушы өзінің шын мәніндегі дара ерекшеліктерімен көрінеді.

Бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын қалыптастыруда мектептің ата-аналары мен жүргізілетін жұмысының негізгі мақсаттары мыналардан тұрады. Біріншіден, ата - аналар мектепті балаларының шын жүрегімен қабылдайтын үйі деп санап өздеріде мектеп жұмысына көмектесуге дайын болуын қамтамасыз ету. Екіншіден, ата - аналарды жанұяда баламен өзара қарым - қатынаста болуға үйрету. Осындай мақсатпен мектептің әдістемелік бірлестіктері жанұя тәрбиесі мәселелері бойынша ата - аналар семинарларын ұйымдастырады. Онда ата - аналар балалардың дамуға, есеюге, бостандыққа ұмтылуының табиғатын және баланың бойында рухани байлықты қалыптастырудың маңыздылығын ол үшін қоршаған ортадан сүйіспеншілік сезімінің, мейірімділікпен сыйластықтың қажеттілігіне біледі.

Мектептің ата - аналармен жүргізетін жұмысы баланың мектепте және жанұяда, тұтас білім берушілік ортада тәрбие алуына жағдай жасауға бағытталған. Жанұя саналылық пен ынтымақтастықтың және болашақтың бастаулар негізі. Мұғалімдер жанұяның тәрбиелік мүмкіндігін толығымен аша отырып, ата –аналардың да гумандық педагогикалық мынандай идеясын мойындауына атсалысуы тиіс.

Бала туылғанда пәк болып, тек адамдық пен ізгілік қасиеттермен дүниеге келеді бұл ұлы заңдылық. Бірақ, пәктік ізгі ниеттілік балада өзімен - өзі ұзақ сақтала қоймайды. Балаға дұрыс тәрбие беру мақсаты - оған дұрыс білім беруге мүмкіндік туғызады. Ол үшін ата-аналар өз балаларының дүниеге келгенде белгілі бір құлықпен келетін, оны өзгерту мүмкін емес екенінің білулері қажет. Баланың дара ерекшелігін біле отырып, оның дамуына жағдай туғызады. Ол үшін әрбір ата - ана жас кезеңдеріне сай өзгерістерін, оған дұрыс қатынас жасау жолдарын біліп отыру, мектеппен сынып жетекшісімен тығыз байланыста болуы керек.

Ұлы халқымыз - «Тәрбиеде ұсақ түйек болмауы тиіс» - дейді.Отбасы тәрбиесінде ата-аналар және мектеп Қазақстанның егемендігі мен тәуелсіздігін қорғау жолында өз жанын аямайтын нағыз ұлтжанды, өз халқын, өз отанын шексіз сүйетін еліміздің нағыз қорғаны бола алатын азаматтарды шығару үшін ықпалы ерекше болады. Олардың өз бетінше әрекет етіп, дамуына бағыт беріп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Давыдов В.В Психология младших школьников.- М., 1990.
2. Калмыкова З.И Продуктивные мышление как основа обучаемости.- М., 1981.
- 3.Атемова Қ.Т. Оқушылар бойында гумандық қасиеттерді қалыптастырудағы отбасының ролі.- А., 2002.
4. Қалиев С.Оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастырудың теориялық негіздері.-А. 2002.

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ерсаинқызы А.

Ғылыми жетекші: Жанғозиева М.С.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада қарым-қатынас негізінде балалардың жеке басының қасиеттерінің дамуы туралы айтылады. Балалардың басқалармен қарым-қатынас құруы арқылы өз-өзін тану, бағалау мүмкіндіктерінің молаятыны және бұл кезеңде балалардың басқа адамдарды, яғни әлеуметтік ортасын танып білуге белсенділігін, қарым-қатынас жасауда өзара түсінісумен әрекеттестікті қажетсінуі, вербалды емес қарым-қатынас тәсілдері дамитыны туралы тоқталған.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, әлеуметтену, қарым-қатынас мәдениеті.

Қазіргі қоғамымыздың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, рухани өміріндегі өзгерістер адамгершілік құндылықтарды, оның ішінде қарым-қатынас және адам мәдениетінің деңгейін түбегейлі қайта қарастыруды қажет етеді. Әсіресе әлемдік деңгейде қарым-қатынас мәселелерінің шиеленісіп отырған шағында адамның адамға қатынасын ізгілендіріп, жоғары мәдениеттілік деңгейіне көтеру қажеттігі айқындала түсуде.

Қарым-қатынас негізінде балалардың барлық жеке басының қасиеттері дамып, психикалық кейіптері қалыптасады. Сонымен қатар қарым-қатынас балалардың танымдық үрдістерінің жетілуін қамтамасыз ететін бірден-бір фактор және жағдай болады. Ал балалардың өзін-өзі дамытып, қалыптастыруы, реттей алуы, олай болса, өзіндік бағаның дұрыс болуын қамтамасыз ететін де балалардың ересектермен және басқа балалармен жасайтын өзара әрекеттестігі, өзара қатынасы және өзара ақпарат алмасуында болады.

Психолог-педагогтар А.Н.Леонтьев, И.Ф.Харламов қарым-қатынас ұғымына мотив ұғымының мазмұнын, В.Н.Мясищев оны қажеттілік ұғымының мазмұнымен теңестіреді.

С.И.Ожегов өз сөздігінде қарым-қатынас ұғымы өзара келісім, іскерлік және достық байланыс арқылы анықталады. Нақты әлеуметтану, психологиялық педагогикалық зерттеулерінде қарым-қатынас ұғымы өзара әрекеттестік, байланыс ұғымдарымен жақын мағынада қолданылады.

Қарым-қатынас – білім мен мәдениеттің компоненті, оның бөлінбейтін бөлшегі іспетті адам баласының тәлім-тәрбиесі мен өзгелермен байланыс орнатуының ерекше жолы. Қарым-қатынас – бұл адамдардың іс-әрекет процесіндегі өзара әрекет формаларының бірі. Қарым-қатынастың белгілі анықтамаларының бірде біреуі олардың біржақтылығының себебінен сынға төзбейді. Бұны қарым-қатынастың адамдардың біріккен өмір әрекетінің бірден көптеген жақтарын қамту ауқымдылығымен түсіндіруге болады, бұл қарым-қатынастың қанағаттанарлық дефиниясын өңдеудегі объективтік қиындық болып табылады.

Қарым-қатынас – педагогикалық үрдістегі өте маңызды, әрі күрделі де ұзақ мерзімді қажет ететін көкейтесті мәселелердің құрамдас бөлшегі. Қазіргі кезде ащы да болса кездесетін шындық – кейбір педагогтардың бойынан жат қылықтарды жиі

ұшырастырып қаламыз. Ондай олқылықтар мінез-құлыққа еніп, педагогтардың оқушыларға қарым-қатынас мәдениетін меңгерте алмауына жағдай туғызады.

Бастауыш сынып оқушыларының психикалық дамуының басты факторы қарым-қатынас болады. Балалар бұл кезеңде қарым-қатынасты ересек адамдармен және өз қатарластарымен құра алады. «Қарым-қатынас» ұғымы психология, педагогика және олармен салалас ғылымдарда қарастырылады. Бұл кезеңде балалардың басқа адамдарды, яғни әлеуметтік ортасын танып білуге белсенділігін, қарым-қатынас жасауда өзара түсінісумен әрекеттестікті қажетсінуі, вербалды емес қарым-қатынас тәсілдері дамиды. Сондықтан, бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетін қажет етуін, коммуникативтік мотивтерінің болуын, қарым-қатынас тәсілдерін меңгеруді, қарым-қатынас құралдарын (вербалды және вербалды емес) қалыптастыруды, қарым-қатынастан жалпы нәтиже алуды қамтамасыз ету қажет болады.

Баланың басқа балалармен қарым-қатынас құру арқылы өз-өзін тану, бағалау мүмкіндіктері болады. Ал, бастауыш мектеп жасы кезеңіндегі «бала-бала» жүйесі В.С.Мухина еңбектерінде сипатталады. Ғалым баланың басқа балалармен қарым-қатынас құруы оның психикалық дамуына жағдай жасайтынын көрсетеді. Онда негізгі 3 жағдай баса көрсетіледі:

- 1) баланың балалар тобымен қарым-қатынас құруында ерекше, ересектермен жасалған қарым-қатынастан айрықша қатынас тағайындалады;
- 2) «бала-бала» жүйесінде ғана кейбір іс-әрекет түрлерін меңгеруге болады, яғни балалар топпен ғана ересекадамдардың қатынасын бірлесіп қайта жаңғырта алады;
- 3) балалар тобында мінез-құлық, жүріс-тұрыс нормалары мен адамгершілік қасиеттерді қолданып, жаттығуға мүмкін болады.

7-8 жастағы балалардың басқа балалармен қарым-қатынасты қажетсінуін 3 топқа бөледі.

1-ші топқа қарым-қатынаста белсенді балалар жатады. Олар басқа балалармен байланыс жасағанда жағымды эмоциялы реакция, жұптасуға қызығушылық танытып, аса назар аудару, сезімталдық көрсетуі, жұптасының қарым-қатынас құруына түрткі болу сияқты мінез-құлық, жүріс-тұрысын көрсетеді.

2-ші топқа қарым-қатынаста енжар балалар жатады. Олар өздерін топ ішінде ұстай алмай, беймаза күй кешеді, жағымсыз эмоция танытады.

3-ші топ қарым-қатынаста ауыспалы болатын балалармен сипатталады. Оларға 1-ші де және 2-ші де топ балаларының тенденциялары тән болады.

Баланың басқа балалармен қарым-қатынас құруда әрбір баланың ересектермен байланыс жасауындағы психологиялық жас ерекшеліктері айқын көрінеді-деп көрсетеді М.И. Лисина.

Олай болса, ұлттық салт-сана, біздің жағдайымызда қазақ отбасындағы әлеуметтік роль мен жыныстық ерекшеліктер, қазақ халқының адамгершілік құндылықтарын қарым-қатынаста ескерілуі қажет деп пайымдаймыз.

Қарым-қатынас аса үлкен құндылық болып табылады. Қарым-қатынасыз адамның тек өзін-өзі танып білу, әлеуметтену яғни индивидтің жеке тұлға ретінде дамуы, әлеуметтік тәжірибені адамнан адамға, ұрпақтан ұрпаққа тарату, әлеуметтік топтардың қауымдастықтар мен мемлекеттердің өмір сүруінің өзі, сондай-ақ, индивидтің (дара адамның) психикалық іс-әрекеті де мүмкін емес.

Бастауыш сынып оқушысының өз құрбыларымен қарым қатынасы әртүрлі және осының өзі бұрын бала бақшада өсті ме, соған орай келеді. Бұлардың ұжымшылдық қасиетінің қалай қалыптасатынын алсақ, осының өзі I сыныпта әлі қалыптаспаған, балалар бақшасында тәрбиеленген балалардың бірқатары өзгелерден бөлшектеніп, өзін сол ұжым мүшесі деп санамайтыны кездеседі. Бұлар бір-біріне жаны ашып, көмектесу

дегенді білмейді. Тек өзіне басқалар кедергі жасамаса болғаны. Бірақ 2-3 сыныптарда бұл қасиеттер жойылып, бұлар өзара достаса бастайды. Баланың бір-біріне көмектесуі әуелгі уақытта мұғалімнің басшылығымен іске асады. Кейін барлығы өзара достасып, бірі өзгесіне мейірімді келе бастайды.

Әлеуметтік көзқарас тұрғысынан қарағанда, тәрбиеге қоғамдық бақылау және түзету енгізетін, жастарды мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар арқылы басқарып бақылайтын, қоғамның қазіргі және болашақ өміріне мақсаттылықпен даярлау ісі деп қараймыз. Тәрбие ісі адамның қабілетін қоршаған ортада және оның санасында қалыптастыруды мақсат ететін болғандықтан, ол психологиялық процесс. Қатынас, әсіресе, дамып келе жатқан тұлғада тез дамиды да жаңа мағына мен жаңа нысанаға ие болады. Тұлға қатынасқа еңбекте, оқуда, спорттық жаттығуларда, мәдени қызмет барысында түседі. Сондықтан да тұлғамен дұрыс қатынас жасап, оның ынтасының дұрыс бағытта жүруіне көмек беріп, жөн сілтеу керек. Ежелгі дүние тарихына көз жүгіртетін болсақ, философ Платонның ұстазы Сократты мысалға алуға болады. Б.з.д. 470-399 ж.ж. Афинада тұрған Сократ, өзінен кейін бірде-бір еңбек жазып қалдырмаса да, оның оқушыларының мәліметі бойынша өзінің тыңдаушыларымен әңгімелесу арқылы дүниені, шындықты тануға ұмтылғаны көрінеді.

Қарым-қатынас мұғалім пен оқушының біріккен әрекетін реттейді, өзара әсерін қамтамасыз етеді, педагогикалық процестің тиімді өтуіне септігін тигізеді. Оқушылармен қарым-қатынас жасай отырып, мұғалім оның жеке және тұлғалық ерекшеліктерін анықтайды; құндылық бағдары, тұлғааралық қарым-қатынасы, іс-әрекеті туралы ақпарат алады.

Қазіргі қоғамымыздың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, рухани өміріндегі өзгерістер адамгершілік құндылықтарды, оның ішінде қарым-қатынас және адам мәдениетінің деңгейін түбегейлі қайта қарастыруды қажет етеді. Әсіресе, әлемдік деңгейде қарым-қатынас мәселелерінің шиеленісіп отырған шағында адамның адамға қатынасын ізгілендіріп, жоғары мәдениеттілік деңгейіне көтеру қажеттігі айқындала түсуде. Қарым-қатынас мәселесі күнделікті әлеуметтік өмірде ғана емес, білім беру саласында да маңызды. Қарым-қатынас адамзат қоғамының және жеке тұлғаның жарқын өмір сүруінің міндетті шарты. Әсіресе, бастауыш сынып оқушылары үшін қарым-қатынас аса үлкен құндылық болып табылады. Сондықтан, бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәдениетінің дамуы - баланың белсенділігінің бірден бір алғы шарты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Андреева Г.М. Социальная психология. - М., 1980.
2. Бодаев А.А. Личность и общение. - М., 1995.
3. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. - М: 1996.
4. Брудный А.А. О проблеме коммуникации.- М., «Наука», 1975.
5. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – Киев, 1975.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСТЕ Ә.ӘЛІМЖАНОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Жумамуратов Н.А.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақала тәуелсіздік жолындағы күрестегі Ә.Әлімжановтың қызметіне арналған. Мақалада Әнуар Әлімжановтың еңбектері көрсетіледі. Мақаланың негізінде қазақ халқының мүддесін қорғаған, әлемдік мәселелерді шешуде, қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы күресінде белсенділік танытқан Әнуар Әлімжанов қызметі жатыр. Автор Әнуар Әлімжановтың Семей полигонын жабуына атсалысуы, «Желтоқсан оқиғасына» байланысты үндеуі, КСРО өмір сүруін тоқтатудағы қызметтеріне кең тоқталады. Автордың мақсаты тәуелсіздік жолындағы күрестегі Әлімжановтың қызметін таныту.

Түйінді сөздер: Тұлға, жазушы, қоғам қайраткері, қоғамдық қызмет, журналист, мақала.

АҚШ Президенті Джон Кеннеди: «Мемлекет маған не берді емес, мен мемлекетке не беремін?» деп айтқан [1]. Бүгінгі күнге еліміздің экономикасын көтеруге, әлеуметтік жағдайын дамытуға ат салысатын бәсекеге қабілетті тұлғалар, яғни жоғарыдағы сөзді ұран қылатын азаматтар керек. Біз кешегі тарихқа көз салып, елі үшін ерен еңбек еткен тұлғалар туралы, олардың өнегелі өмірінен сабақ алуымыз қажет. Еліміз тәуелсіздік алған сәттен бастап, ұлт тарихында ізі бар тұлғалардың өмірі мен қызметі туралы ғылыми еңбектер мол жарық көрді.

Өткен тарихқа көз салсақ, сонау сақ дәуірінен басталған көшпелілер тарихында келешекке үлгі боларлық тұлғалар көп. Мысалы, Мөде, Бумын, Аттила, Иштеми, Күлтегін, Білге, Шыңғысхан, Әмір Темір, Бату, Қасым, Есім, т.б. белгілі есімдер мәңгі қалғанын көреміз [2, 25 б.]. Бұл тұлғалардың тарихта үлкен орны бар.

Бүгін біз бұлардан үлгі алған данқты азаматтардың жалғасы, XX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының мүддесін қорғап, әлемдік мәселелерді шешуде белсенділік танытып, ұлттық мәдениет пен әдебиетті дамытуға күш салған және өз шығармаларында қазақ халқының тарихын дәріптеген Әнуар Тұрлыбекұлы Әлімжановтың Қазақстанның Тәуелсіздік жолындағы күрестегі қоғамдық қызметі жайлы сөз қозғаймыз.

Жазушы және қоғам қайраткері Әнуар Әлімжановтың тұлғасы зерттеліп, осы кезге дейін бірнеше еңбектер жарияланды. Қоғам қайраткерінің өмірі жайлы зерттеп, «Әнуартанудың» негізін қалаған жазушы Ғаббас Қабышұлы болатын. Бұл кісінің «Әлем таныған Әнуар»[3, 5 б.], «Біздің Әнуар»[4, 5 б.], «Әнуар 90» [5, 3 б.] атты кітаптары жарық көрді. Қазіргі таңда жазушы жайлы құнды мақалалар жазып жүрген филология ғылымдарының докторы, профессор Кәкен Қамзин, Құныпия Алпысбаев т.б. айта аламыз. Әнуар Әлімжанов туралы елуінші жылдардан бастап мақалалар жария көрген. Мұхтар Әуезов 1961 жылы сәуір айында «Доброе начало» атты мақаласын жазған. 1966 жылы 28 қаңтарда Әбіш Кекілбаевтың «Азамат» атты мақаласы шықты. Сондай-ақ, 1970, 1980, 1990 жылдары Қазақстанның белгілі азаматтар Әзілхан Нұршайықов, Хасан Оралтай, Ахияр Хаким, Виль Ганиев, Қалаубек Тұрсынқұлов, Морис Симашко, Қалихан Ысқақұлы, Герольд Бельгер, Әбілмәжін Жұмабаев, Камал Смайылов, Тұманбай Молдағалиев, Дулат Исабеков, Амантай Сатаев, Марфуға Айтқожа, Сәкен Иманасов, Тоқтар Бейісқұлов, Мұқай Байсейітов, Сағат Әбішбаев, Т.Сыдықов т.б. Әнуар

Тұрлыбекұлының шығармашылығы, қоғамдық қызметі туралы мақалар жазған [3, 190 б.].

Әнуар (Әнуарбек) Тұрлыбекұлы Әлімжанов (1930-1993 ж.) 1930 жылы 12 майда Талдықорған облысы, Андреев ауданы «Қарлығаш» аулында дүниеге келген. Балалық шақта алдымен шешеден, кейін 1941 жылы ақпанда әкеден жетім қалып, Әнуар Әлімжанов «Екпінді» интернатындағы балалар үйінде тәрбиеленіп, білім алған. 1947 жылы Ә.Әлімжанов Лепсі педагогикалық училищесін, 1954 жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика бөлімшесін бітірген [6, 4 б.].

Жазушының алғашқы мақалалары «За отличную учебу» және «Ленинская смена» газеттерінде жарық көрген. «О чести студента» (1952 ж.) [7, 1 б.], «В долгу у читателей» (1952 ж. 4 тамыз) [7, 2 б.], «Ленинская смена» гезетінде «Учитель» [7, 3 б.] (1952 ж. 13 желтоқсан), «За отличную учебу» газетінде «Любимая специальность» (1952 ж. 13 маусым) [7, 8 б.], «За отличную учебу» газетінде «Я не любил вас...» (1953 ж. 18 ақпан) [8], «За отличную учебу» газетінде «Прощание с любимым вождем. (выступление на траурном митинге коллектива университета 9 марта) (1953 ж. 13 шілде) [9] сынды т.б. туындыларын айтсақ болады. Жазушы өмір жолында жиырмаға жуық кітап жазды, солардың ішінде тарихи-көркемдік тұрғыдан жазылған «Жаушы», «Махамбеттің жебесі», «Ұстаздың оралуы» атты кітаптарының орны ерекше деп айта аламыз.

1954 жылы ақпан айында Әнуар Әлімжанов өзінің журналистік қызметін «Алма-Атинская правда» газетінде бастады. 1955 жылдың наурыз айынан бастап «Литературная газетаның» Қазақстандағы меншікті тілшісі болды. Бұл жұмыстан кейін журналист Қазақстан Лениндік коммунистік жастар одағы (ЛЖКО) Орталық Комитетінің органы «Ленинская смена» газетінде редактордың орынбасары, 1968 жылы «Правда» газетінің тілшісі, 1970 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы қызметтерін атқарды [10, 81 б.]. Әнуар Әлімжанов Кеңес Одағының тұсында шет елге ең көп шыққан журналист ретінде танылды. Журналистік іс-сапарларында әлемнің АҚШ, Куба, Англия, ГФР, ГДР, Польша, Болгария, Франция, Италия, Греция, Марокко, Алжир, Тунис, Сирия, Ливан, Египет, Ирак, Иран, Түркия, Үндістан, Цейлон, Пәкістан, ҚХР, КХДР, Малайзия, Жапония, Ангола, Конго, Сенегал, Гвинея, Мали сынды 31 мемлекетінде болған [11, 486.]. Бұл өз кезегінде жазушыны халықаралық журналист ретінде кең танытты.

Қоғам қайраткерінің ірі қоғамдық қызметтеріне М.Әуезовті КГБ-дан құтқарудағы еңбегін, Алматы қаласында 1973 жылы бесінші Азия және Африка елдері жазушыларының халықаралық конференциясын ұйымдастыруын, М.Шоқайды ұлт тарихына қайтарудағы рөлін, Семей полигонын жабудағы еңбегін, «Желтоқсан оқиғасына» байланысты үндеуін, халықаралық сапарларын, КСРО өмір сүруін тоқтатудағы қызметін айтсақ болады. Осылардың ішінде Қазақстанның Тәуелсіздік алуына тікелей себеп болып, ұлттық сананың өсуіне әсер еткен Семей полигонын жабуына атсалысуы, «Желтоқсан оқиғасына» байланысты үндеуі, КСРО өмір сүруін тоқтатудағы қызметі зор маңызға ие.

Қазақстан жазушысы Ғаббас Қабышұлының «Қазақтың қарапайым бір баласы» атты мақаласында Әнуар Тұрлыбекұлының 1986 жылы Қазақстанда болған «Желтоқсан оқиғасы» туралы Мәскеуден шығатын «Литературная газетада» бірінші болып мақала жазғандығын айтады. Бұл «Что произошло в Алма-Ате?» атты мақаласы еді. Мақалада жастардың жазықсыз жазалануын, оған орталық басшыларының кінәлі екендігін жазып, студенттерді ақтап, жастардың кінәсі жоқтығын айтып, арандатушылық пиғылды бұзақылар іс-әрекетін әшкереледі.

Бұдан басқа осы оқиға жайлы Ә.Әлімжановтың «Комсомольская правда» газетінде жариялаған мақаласы да бар. Онда: «Бұл үлкен табиғи апаттан да жаман... табиғи апаттар кезінде адамдар өздерінің ең жақсы адами қасиеттерін, бірлігін көрсетеді.

Осы сияқты Желтоқсан оқиғасы біздің көңілімізге ой салды, біздің жанымыздың ауырғанын көрсетті» деп сол оқиғаны сипаттайды. Осы мақалаларындағы пікірі үшін, жастарды қорғағаны үшін кінә таққандар да болды. Сол кездегі басшылар жазушыға ұлтшылсың деп айып тағып, басқа жаққа кетуін талап етіп, қорқытып хат жазған. Кеңестік билікте жүріп, басшылықтан қорықпай, оларды қатаң сынға алған Әнуар Әлімжанов алғашқылардың бірі болып «Желтоқсан оқиғасын» ашық жазған болатын [12].

1990 жылы 10 қарашада «Атом күлінің астында қалмас үшін!» Ядролық қарусыздану жөніндегі ұлттық комитеттің конференциясында және 1990 жыл 13 қарашада Ұлыбритания қауымдар палатасында ядролық қаруды тоқтату жайлы баяндама жасады. Кеңес Одағы, Ұлыбритания, Франция, Қытай, АҚШ-тағы ядролық жарылыстар туралы, Қазақстанның Дегелен сынақ алаңындағы 467 жарылыс болғандығын, бұл адам қолымен жасалып отырған ақырзаман екендігін айтты. Қоғам қайраткері өз баяндамасында былай дейді: «Бүгінгі тақырып біз көп жылдар бойы айта алмаған тақырып. Біз өзімізді ұзақ уақыт бойы алдап келгенбіз, бір-бірімізді алдап та алдық. Кейде өтірік айту арқылы біз өзіміз оған сене бастадық. Бірақ қазіргі жағдайда өтірік өліммен тең болады. Барлығы шектен шықты. Біз өзімізге де, жерімізге де зиян келтірдік. Әңгіме Семей полигоны туралы ғана емес, бүгінгі басты мәселе - қазақ жерінің экологиясы екендігі туралы...!» [4, 88 б.].

Әнуар Тұрлыбекұлы «Шоқайтану» ғылымының негізін салушы десек ағат айтпаймыз. Өйткені, ол Шоқай мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерді. Шоқайтанушы Абдіуақап Қара өзінің «Мұстафа Шоқай» атты кітабында бұл туралы кең тоқталған. Ғалымның айтуы бойынша, Қазақстанда Шоқай туралы жазуға алғаш қадам басқан Бейбіт Қойшыбаев. 1990 жылы 17 мамыр күні оның «Ана тілі» газетінде «Беймәлім Тағдыр Мұстафа Шоқаев туралы бірер сөз» атты мақаласы шықты. Осы автор екінші мақаласында Шоқайдың еңбектерін жұртшылыққа таныстырады [13, 291-293 б.].

М.Шоқай жайлы алғашқы толық ғылыми мақаланы Ә.Т.Әлімжанов жазды. Жазушының «Дороги людей-дороги человека (вспоминая Мустафа Шокай-улы) атты кітапша 1991 жылы мамыр айында «Шелковый путь» баспасынан 50000-тиражбен шыққан болатын. Біз бұл еңбекті оқығанымызда Әнуар Әлімжанов: «М.Чокай-бей «Туркенстан под властью Советов» (Оксфорд, 1985 ж.)», « «Ян Туркенстан» (Париж) газетінің: «Памяти Мустафы Чокай-бей» мақаласы», «Т.Рыскуловтың: «Революция и коренное население Туркестана» (Ташкент, 1925 ж.)» т.б. тарихи еңбектерді зерттеп, көптеген деректерге сүйеніп жазғанын, М.Шоқайдың өмірі туралы мұрағат деректерін қолданғанын байқадық [14, 2 б.]. Бұнымен қатар 1991 жылы 31 мамырда Ә.Әлімжановтың «Мұстафа Шоқай!..Ол кім?» атты ғылыми мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінде шықты. Бұл мақалада М.Шоқай туралы толық деректер келтіріп, оның өмірі мен қызметі туралы құнды мәліметтер береді. Ұлтжанды азамат екендігін мұрағат құжаттарына сүйене отырып, тұлғаны ақтайды. Осыдан соң Мұстафа Шоқайдың халықтық қаһарман тұлғасы қалыптасты [14, 16.].

1991 жылы 29 қазан айындағы сайлауда 27 дауыс жинап КСРО Жоғарғы Кеңесі Республикасы Кеңесінің Төрағасы Әлімжанов Әнуарбек Тұрлыбекұлы сайланады [15, 31 б.]. Әнуар Әлімжанов 1991 жылы 26 желтоқсанда КСРО Жоғарғы Кеңесі Республикалар Кеңесінің КСРО-ның халықаралық құқықтың субъектісі ретінде өмір сүруін тоқтату және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы тарихи «No 142-N декларациясына» қол қойды. КСРО Жоғарғы Кеңесінің Республикалар Кеңесінің соңғы отырысында: «Уважаемые народные депутаты-полномочные представители независимых государств! Время распорядилось так, что на мою долю выпала тяжелая участь провести последни заседание Верховного Совета СССР, вернее верхней палаты

Совета» (Құрметті халық қалаулылары, тәуелсіз мемлекеттердің өкілетті өкілдері! Уақыт КСРО Жоғарғы Кеңесінің, дәлірек айтсақ Кеңестің жоғарғы палатасының соңғы отырысын өткізу менің үлесіме бұйырды) деп шығып сөйлеп, ол Кеңес Одағының өмір сүруін тоқтағанын жариялаған болатын [16, 2 б.].

КСРО ыдырағаннан кейін Ә.Т.Әлімжанов Қазақстандағы саяси қызметін жалғастырды. 1992 жылы наурызда Қазақстан социалистік партиясының төрағасы болып сайланды. Сол жылдан бастап «Таң» телеканалының көркемдік жетекшісі болып қызмет жасады. 1993 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жарлығымен ол Мемлекеттік саясат жөніндегі ұлттық кеңестің құрамына енді. Алайда, ауыр сырқат Ә.Т.Әлімжановтың жоспарлары мен үміттерін жүзеге асыруға кедергі болды. 1993 жылы 9 қарашада Әнуар Әлімжанов қайтыс болды [17, 10 б.].

Қорытындылап айтқанда, ұлттық сана-сезіміздің оянуына, төл тарихымызды қайта тіктеуге, ұлттық құндылықтарымызды бағалауға, ұлы бабаларымызбен қайта қауышуға, халықаралық деңгейде мерекелер өткеруге, халықтың әл-ауқатын жақсартуға, еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуіне Әнуар Әлімжановтың қызметі үлкен. Біз жігерліліктің, Отансүйгіштіктің, жасампаздықтың жарқын үлгісі болған Әнуар Әлімжанов өнегелі өмірін жас ұрпаққа өнеге тұтамыз. Тәуелсіздік жолындағы Әлімжанов еңбегі орасан зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Артем Кречетников. Инаугурация: как это делают в других странах. / BBC News Русская служба. 3 мая 2012 / [электронды мәлімет]: https://www.bbc.com/russian/international/2012/05/120503_inauguration_part3_worldwide
2. Озғанбай Ө. Тарихи тұлғалар тағылымы. – Астана: Фолиант, 2016. – 440 бет.
3. Ғаббас Қабышұлы. Әлем таныған Әнуар. Естеліктер жинағы. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2000. - 192 бет.
4. Ғаббас Қабышұлы. Біздің Әнуар/Наш Ануар. Алматы: «Нұрлы Әлем», 2010 б.-392 б. - 8 жапсырма.
5. Қабышұлы Ғ. Әнуар 90: мақалалар. - Алматы: «Тоғатай Т» баспасы, 2020. – 360 б. - 8 жапсырма.
6. А.Т.Алимов. Политический, общественный деятель Казахстан, писатель, журналист. К 80-летию со дня рождения 12 мая 1930 г.-9 ноября 1993 г. Сборник документов. Отв. Редактор Б.А. Касенов Алматы Архив Президента РК 2010 – 63с.+24 вкл. С фотографиями
7. Архив Президента РК. Статьи Анар Алимована раннее приода: о студенческой жизни, журнал «Әдебиет және искусство», о композиторе Курмангазы Сағырбаеве и др. Газетные вырезки. Ф.167-НЛ. Оп.1. Д.71.
8. За отличную учебу, 1952 г, 19 сентября.
9. Алимов А. «Я не любил Вас...»// За отличную учебу, 1953, 18 февраля.
10. Алимов А. «Прощание с любимым вождем. (выступление на траурном митинге коллектива университета 9 марта).// За отличную учебу, 1953, 13 июля.
11. Справочник по архивным фондам личного происхождения // Сост. Ш. О. Тулеуова / Под общей редакцией проф. Б. А. Джапарова. Издание 3-е, дополненное. Алматы, 2017. 368 с.
12. Қабышұлы, Ғ. Әнекенің айыбы не?// Егемен Қазақстан. - 2019. - № 22. - 3 ақпан. - 9 б.
13. Әбдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Зерттеу. / Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Гүлім Блен Шадиева. – Астана: «Педагогика-Пресс Баспа Үйі», 2012, – 372 бет.

14. «Дороги людей – дорога человека» = «Мустафа Шокай – человек – легенда» (Вспоминая Мустафу Шокай – улы), «Мустафа Шокай! Ол кім?» – варианты статьи (1991). Ф.167-НЛ. Оп.1. Д.150. Лл. 2-3

15. Документы об избрании и деятельности А.Т.Алимжанова Председателем Совета Республик Верховного Совета СССР в период распада СССР, декабрь 1991 г. Ф.167-НЛ. Оп.1. Д. 39. Л. 31 – 112.

16. Декларация Совета Республик Верховного Совета СССР в связи с созданием Содружества Независимых Государств. 26 декабря 1991г. Ф.167-НЛ. Оп.1. Д.40. Лл. 1 – 2. Копия авторизованная машинопись.

17. Документы по оформлению везда А.Т.Алимжанова и сопровождении его членов семьи на лечение в госпиталь Франкфуртского Университета. Ф.167-НЛ. Оп.1. Д.8.

ӘОЖ 94 (574) "17/19":32.019.5

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖҮРГІЗІЛУІ

Калилаева А.

Ғылыми жетекші: Нурманова А.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы қызметінің негізгі бағыттары, ғылыми зерттеу жұмыстары жүйелі, жоспарлы зерттеулер ізденістерінің нәтижелері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Батыс Қазақстан облысы, тарих және археология орталығы, мәдени мұра, экспедиция.

Академик М.Қ.Қозыбаев батыс өлкесін зерттеу маңыздылығын былайша тұжырымдайды: «Қазақстанның батыс аймағы, оның тұрғындары мен географиялық ландшафты тарихшы-зерттеушілер үшін қазақтардың этногенезінің негізгі кезеңдерін, Еуропаның шығысындағы халықтармен қарым-қатынастар тарихын бақылауға мүмкіндік берген ғылыми ізденістердегі маңызды нысанаға айналды» [1, с. 230-232]. Кеңес Одағының ыдырауы, әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер қоғамда түрлі қарама-қайшылықтар тудырды. Бұрынғы идеологиялық шектеулердің алынып тасталуы, формациялық ұстанымнан бас тарту археология саласына да әсерін тигізді. Тоқсаныншы жылдардың өтпелі кезеңіндегі қаржылық қиындықтарға қарамастан Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы еліміздегі ұлттық мәдени мұраларды және отандық тарихымызды тануға, зерттеуге тарих бетіне ел тарихында өзіндік орны бар есімдерді қайта оралтуда бірқатар жұмыстар атқарып келеді. Қазақстанның батыс өлкесіндегі VIII-XVIII ғ. ортағасырлық жерлеу ескерткіштерін жариялау мен жүйелеуге арналған А.А.Бисембаевтың алғашқы кандидаттық диссертациясының жазылуы өлке тарихын зерттеуге, яғни өлке археологиясына деген құлшынысты арттырды. 1998 жылы жалпы Қазақстанның, жекелеген облыстардың тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын құрастыру жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстары жандана бастады. Батыс Қазақстанда кең ауқымда этномәдени тұрғыдан зерттеу шеңберінде шыққан арнайы экспедиция (жетекшісі — С.Әжіғалиев) дәстүрлі-халықтық, бірінші кезекте, мемориалдық-ресми сәулет ескерткіштерін қарастырды. Батыс Қазақстан облысындағы

Ақжайық, Казталов, Бөкей ордасы, Жаңақала, Сырым, Қаратөбе аудандарының аумағындағы ескерткіштер назарға алынды. Экспедиция жұмысы барысында Жайықтың оң жағалауы Бөкей ауданы жағында орналасқан ескерткіштер зерттелді, сондай-ақ, Жайықтың сол жақ бетіндегі қорымдарға барлау жасалып, есебі алынды. Далалық Жайық өлкесінің ескерткіштерінде географиялық фактормен қатар, өлкелік тарихи-әкімшілік ерекшеліктері де ескерілді [2, 13-19 б.].

2001 жылы территориядағы археологиялық жұмыстар нәтижесі облыста жүйелі зерттеулерді жалғастыру мақсатында арнаулы ғылыми ұйымды құру қажеттілігі туындады. Сондықтан облыс әкімі Қ.Е.Көшербаев шешімімен 2002 жылы 22 ақпанда облыстық тарих және археология орталығы құрылды. Батыс Қазақстан тарих және археология орталығындағы ғылыми зерттеу жұмыстары жүйелі, жоспарлы зерттеулер бағытының дамуы жаңа қарқынға ие болды. Яғни, орталықтағы ғылыми зерттеулерді археолог мамандар жүргізе бастады. Археологиялық қазбалар мәдени мұраның материалдық және рухани құндылықтарын зерттеу, қалпына келтіру және сақтау, мәдени, рухани мұраларды насихаттай отырып, азаматтарды осы мұраларды сақтауға жұмылдыру арқылы патриоттық сезім, отаншылдық рух қалыптастыруды көздеді.

Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы археология саласындағы негізгі бағыттарды, алдымен, археологиялық ескерткіштерді, сонымен қатар тарихи-мәдени мұраларды анықтап, есепке алып, мемлекеттің қорғауына алынған ескерткіштер тізіміне қосумен, екіншіден, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен айналысады [3, 12-25 с.]. Орталық қызметінің негізгі бағыттары қатарына тарих, археология және этнография салалары бойынша жан-жақты, қолданбалы ғылыми-ізденістерді ұйымдастырумен, мәдени құндылықтарды қалыптастыру, қайта құру, тарату, сонымен қатар мәдени, рухани мұраларды насихаттай отырып, азаматтарды осы мұраларды сақтауға жұмылдыру ісімен, тарих және археология ғылымдарындағы анықталған, зерттелген, жетістіктерді ғылыми айналымға енгізу, оқу-тәрбие үрдісінде қолдану, зерттеуді жандандыру жұмыстары кірді. Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы Қазақстанның, Ресейдің және Өзбекстанның жетекші ғылыми мекемелерімен, сонымен қатар ғылыми институттарымен тығыз әріптестік және ғылыми байланыс орнатты. Атап айтсақ, Қазақстанда Тарих және этнология Институтымен, ҚР Шығыстану және Ә.Марғұлан атындағы археология институттарымен, Ресейде Ресей Ғылым академиясының Археология институты (Москва қаласы), Ресей Ғылым академиясының Дала институты (Орынбор қаласы), Топырақтанудың физика-химиялық және биологиялық мәселелері институты (Мәскеу қаласы), Еділ маңы археологиялық ғылыми зерттеу институты (Волгоград қаласы), Саратов мемлекеттік университеті (Саратов қаласы), Оңтүстік Орал Ғылыми орталығы (Челябинск), Татарстан Ғылым академиясының Ш.Марджани атындағы тарих институты (Қазан) және Өзбекстан Ғылым академиясы (Нүкүс қаласы) Қарақалпақстан бөлімшесімен іскерлік байланыс орнатылды [4, С. 16-26]. 2002 жылы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетімен Орал кешенді археологиялық орталығы біріккен экспедиция ұйымдастырып, Шыңғырлау, Қаратөбе, Жымпиты, Бөрлі, Сырым, Тасқала аудандарында барлау жұмыстары жүргізілді. Қырық-оба, Ілекшар, Лебедровка кешендерінде М.Н.Сдықов, А.А.Бисембаев, С.Ю.Гуцалов жетекшіліктерімен қазба жұмыстары жалғасын тапты. О.А.Артюхова жетекшілігімен Үлкен Ичка тауындағы Ешкітау тұрағында жүргізілген қазба жұмысы нәтижесінде, тұрақтың «леваллуа-ашель» ареалының индустриясына жататындығы анықталды. Археологиялық қазба нәтижесінде 2 мыңнан астам жәдігерлер табылды.

Жайық бойындағы көне шаһарларды іздеу Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы жұмысының негізгі бағытының бірі болды. Жайықтың мол суы,

табиғи-климаттық орта отырықшы қоныс үшін таптырмас мекен. Бұл жерді адамдар көне заманнан бері қоныстанған және негізінен көшпелі өмір салтын ұстанды. Өлкеде бірнеше сауда және керуен жолдары өткен, бұл жөнінде жазба деректемелерден кездестіруімізге болады. Батыс Қазақстан облысы аумағында ортағасырлық бірнеше қала болған. Оның үшеуі археологиялық қазба жұмыстар кезінде табылды. Олар - XIII-XIV ғасырларға жататын, Жайық өзенінің жағасында, Орал қаласынан 12 шақырым жерде орналасқан «Жайық» қалашығы, Жаңақала ауданындағы «Өзен» қалашығы және Казталов ауданындағы «Жалпақтал» қалашығы. Археологтардың пікірі бойынша, Жайық қалашығы қазіргі Орал қаласының арғы түп-тамыры болып табылады. Жайық қалашығының маңызы Сарайшық қаласымен бірге сол кезеңдегі Батыс Қазақстанның қалалық мәдениетінің ірі ескерткіштері екендігінде болып отыр. Бұл қалашықтың табылуы өлкеміздегі қала мәдениетінің даму тарихын 300 жылға ұзартты. Демек, аталған тарихи ескерткіш өлкеміздегі қала мәдениетінің өз бастауын көнеден алатындығын нақты дәлелдей түседі. Орал жерінде қалалық мәдениеттің пайда болу кезеңі XIII ғасырдан бастау алатындығы Ресей, Қазақстан мұрағаттарындағы кең танымал жазба көздеріне сүйене отырып, Шығыс және Еуропа авторларының қайта енген еңбектерінің негізінде, 2003-2004 жылдары М.Н.Сдықовтың басшылығымен құрамында К.М.Байпақов, И.В.Ерофеева, С.С.Кривобокова, В.А.Иночкин сынды ғалымдар тобымен бірлесе отырып жазылған «Уральск: древний и современный: Очерк истории» атты еңбекте толыққанды баяндалған. Орал жерінде қалалық орнығулардың пайда болу тарихи кезеңдері толыққанды жазылған [5, с.71-109]. Ұлы Жібек жолының тек сауда жолы емес, ұлттар мен халықтардың мәдениет алмасу, пікірлесу жолы деп атап, соның ішінде батыс пен шығысты, Еуропа мен Азияны бір-бірімен жалғап жатқан Жайық қалашығының алатын орны ерекше болғандығын, ғалым К.Байпақов Тарих және археология орталығы ұйымдастыруымен өткен ғылыми конференцияда (Орал, 2012 ж.) оқыған баяндамасында тың деректермен атап өткен болатын. Ал, «Жайық қалашығы үлкен өркениеттің ордасы болған шаһар. Мысалы, бұл жерден табылған шығыс моншасы – хаммам тек ауқатты, шынжыр балақ, шұбар төс дерлік ақсүйектер пайдаланатын қоғамдық орын болып саналады. Алтын Орда кезеңінде өркендеген 210 ортағасырлық шаһар қазір белгілі» деп, қалалық мәдениеттің орын алғандығын тарих ғылымының докторы, Ресей ҒА этнология және антропология институтының ғылыми қызметкері Э.Зиливинская тұжырымдады. М.Н.Сдықов жетекшілігімен Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы зерттеулері негізінде Батыс Қазақстан территориясында тарихи үрдістерді зерттеуде қалалық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуын былайша жіктеді: бірінші кезең- XIII-XV ғасыр, яғни Алтын Орда дәуірінің қалалары пайда болған кезең, екінші кезең –XVI ғасырды қамтиды, яғни әскери қоныстардың қалыптасуы мен Орал казак жасағының қалыптасуы. Орал облысы құрылып, қаланың өзі жеке облыс ретінде әкімшілік-территориялық бөлініс негізінде құрылуы үшінші кезеңді қамтыса, Орал губерниясы құрылғаннан, самодержавиенің құлауымен, Кеңес билігінің орнауы төртінші кезеңді, ал Кеңес Одағының құлауымен Орал қаласы тарихының жаңа кезеңімен бесінші кезең басталады, деп тұжырымдады [6, с.17-21].

Облыс аймағындағы тарихи және мәдени ескерткіштерді анықтап, тіркеу нәтижесінде 14 томнан тұратын Батыс Қазақстан облысының табиғи және тарихи-мәдени ескерткіштерінің жиынтығы құрастырылды. Аталған еңбектің екі ерекшелігі бар. Біріншісі, басылымның жан-жақтылығы, жинақта тек мәдени және тарихи ескерткіштер ғана емес, сонымен қатар, бірегей табиғи нысандар мен аймақтар енгізілді. Екіншісі, бұл еңбекте Батыс Қазақстанның барлық аудандары мен облыс орталығы Орал жеріне дербес том және жалпы Батыс Қазақстан облысын қамтитын екі томдық даярланды [7]. Әрбір

жиынтық басылым 3 бөлімнен тұрады – а) табиғи мұра ескерткіштері; ә) археологиялық ескерткіштер; б) этнография, сәулет және монументальды өнер ескерткіштері. Әр бөлімде анықталған нысандардың нақты орналасқан жерінің картасы, ескерткіштің фотосуреті және графикалық бейне сызбалары жинақталды. Аталған зерттеулер құндылығы, жастарды патриоттық негізде тәрбиелеуде және тұрғындар арасында отандық тарих пен мәдениет құндылықтарын насихаттауда маңызды мәнді иеленеді. Себебі жинақталған материалдар тек оқу үрдісінде ғана емес, тәжірибе қызметінде де қолданылды. Орталық қызметінің келесі бағыты – насихат және тарихи-мәдени мұраны қорғау болып табылады. Тарихи-мәдени мұраны насихаттау ғылыми басылымдарда жарияланған мақалалардан, жыл сайын өткізіліп тұратын конференциялардан, бұқаралық ақпарат құралдарына берілген сұхбаттармен қатар, мұражайларда жабдықталған жәдігерлерді таныстыру арқылы көрініс табады. Тарих және археология орталығының бастамасымен бірнеше жылдар бойы халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар ұйымдастырылып келеді. «Батыс Қазақстандағы археологиялық зерттеулер және оның кейбір қорытындылары мен болашағы» атты ғылыми-тәжірибелік конференциясы тарих және археология орталығының археологиялық қазба жұмыстарының есебіне арналса, «Қазақстан-Ресей жас ғалымдары мен студенттерінің археологиялық-этнологиялық» атты конференциясы археология ғылымының көкейкесті мәселелерін қамтыды, «Мәдени мұра» бағдарламасы - тәжірибе, мәселелер және тарих ғылымының даму болашағы» атты конференция орталықтың тәжірибе алмасу жұмыстары, тарих және археология ғылымдары саласындағы өзекті мәселелерді талқылады. «Сырым Датұлы ізімен. Өзбекстандағы ғылыми экспедицияның қорытындысы» атты халықаралық конференциясы С.Датұлының 265 жылдығына орай өткен өткізілген болатын. С.Датұлының өмір жолының кейбір аспектілері, 1763-1797 жылдардағы қозғалыс, XVIII-XIX ғғ. қазақ қоғамындағы жағдайлар, сол кезең туралы жаңа құжаттар мен деректер талданып, отандық тарихтың теориялық-әдіснамалық жақтары талқыланды. Конференцияның қарастырған мәселесі облыс әкімшілігінің Өзбекстан Республикасына жіберген, Батыс Қазақстан облыстық тарих және археология орталығы жанынан құрылған Сырым Датұлының жерленген жерін анықтау мақсатындағы ғылыми-экспедициясының жұмысының қорытындылары талқыланды. Бұл үшін, зерттеу жұмыстарына Ресей, Өзбекстан мұрағаттарынан жаңа құжаттар іздестіріліп, бар материалдар қайтадан тексеріліп және аталған елдерден бірнеше ғалымдар экспедиция жұмысына тартылды. Экспедиция мүшелері қойылған мәселе бойынша белгілі деректерді негізге ала отырып, берілген экспедиция қорытындысының негізінде, экспедиция басшысы, тарих ғылымының докторы, профессор М.Н.Сдықов Сырым Датұлының бейіті-Өзбекстан Республикасы Хорезм облысы, Гүрлен ауданы Навоий ауылының қасында, нақты координаты- аудан орталығы Гүрленнен 9 км жердегі Майлышенгел жері деп қорытынды жасады. Аталған пікірді конференцияға қатысушылар бірауыздан мақұлдады. Кейінірек конференция барысында жинақталған материалдар «Сырым баба ізімен» атты кітапта көрініс тапты [8, с.8-35].

Қорытындылай келе, көпжылдық археологиялық зерттеулер батыс өлкесіндегі адамзат қоғамының тарихи дамуының негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берді. Оның әрбір кезеңі соңғы жылдары жаңа сапалық деңгейде қарастырылып, әрбір тарихи, мәдени дәуір тың материалдармен толықты. Алынған жаңа материалдар археология ғылымының іргелі мәселелерін жан-жақты қарастыруға, түйткілді сауалдарды нақтылауға, жаңаша концептуалдық ой-пікірлердің қалыптасуына мол мүмкіндік беріп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қозыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 252 с.
2. Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2011. -424 б.
3. Сдыков М.Н. Степная пирамида. -Уральск:Полиграфсервис, 2008.- 264с.
4. Марыксин Д.В. Из истории археологического изучения Западно-Казахстанской области // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2003. - Вып. 2. -143 с.
5. Уральск: древний и современный: Очерки истории // под. общей ред. М.Н.Сдыкова.- Уральск: Полиграфсервис, 2012. – 384с.
6. Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал / Материалы международной научной конференции / Под общей ред.проф.Сдыкова М.Н. – Уральск: «Принт А», 2012. - 464 с.
7. Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. -Алматы: Арыс, 2005. -187 б.
8. Сырым баба ізімен. / По следам Сырыма. / Под ред. М.Н.Сдыкова. – Уральск: Полиграфсервис, 2007. -208с.

ӘОЖ 376

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУ

Сабитова Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада инклюзивті оқыту – мүгедек пен дамуында сәл бұзушылығы мен ауытқулары бар балалардың дені сау балалармен бірге олардың әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы бірлескен оқыту мәселелері баяндалады. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру саласында әлеуметтік педагогтың, психологтың, дефектолог маманның қызметтері де сөз етіледі.

Түйінді сөздер: инклюзивті оқыту, мүмкіндігі шектеулі, ауытқушылық, логопед, дефектолог.

Инклюзивті оқыту – мүгедек пен дамуында сәл бұзушылығы мен ауытқулары бар балалардың дені сау балалармен бірге олардың әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы бірлескен оқыту. Әрбір адамның маңызды құқықтары мен еркіндіктері жүйесіндегі негіз қалаушы фактор болып білім алу құқығы табылады. Қазақстан Республикасында, барлық дамыған мемлекеттерде сияқты, аталған құқыққа, әлеуметтік немесе материалдық деңгейге, жынысы мен діни көзқарастарға, денсаулық қалпына және т.б. ерекшеліктерге қарамастан, барша адамдар ие. Біздің мемлекетімізде бірде бір бала дамуындағы интеллектуалдық немесе физикалық бұзылыстар себебінен бұл құқықтан айырылмайды. Барлық балалардың білім алуға құқығы біздің мемлекетіміздің басты заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілденген. 1994 жылы біздің мемлекетіміз БҰҰ-ның бала құқықтары жайлы Конвенциясын ратификациялай отырып, денсаулық және даму бұзылыстары бар балаларды «білім беру саласындағы қызметтерге нәтижелі қол

жеткізу», баланы, мүмкіндігінше, әлеуметтік өмірге қосу арқылы жеке тұлға ретінде, мәдени және рухани дамуын қоса алғанда, дамыту міндеттерін алады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға бірдей білім беру орталықтарына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғашқы рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медико-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады [1,56.]. Осы заң шеңберінде мүмкіндігі шектеулі балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларға білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған. Ең бастысы, аталмыш заңда инклюзивті білім берудің негізгі принциптері айқындалды. 2000 жылдардың басында педагогтардың 80%-ы бұл жүйеге қарсы болса, 2007 жылы 49% ғана қолдамаған. Қазіргі уақытта, бұл жүйені педагогтар қауымы толықтай қолдауда. Бұл инклюзивті білім берудің дамып келе жатқанын көрсетеді.

Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады. Сонымен, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жүргізетін мекемеде білім мазмұнын үш түрлі бағдарлама бойынша реттелген абзал. Атап айтқанда:

- жалпы мектептерге арналған типтік оқу бағдарламалары;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың ақаулық типтеріне сәйкес арнаулы білім беру бағытындағы оқу бағдарламалары;
- мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып әзірленетін оқытудың жеке бағдарламасы. Біздің аймағымызда инклюзивті білім беруді дамытуда ең негізгі қиындықтардың бірі. Бұл кадрмен қамтамасыз ету мүмкіндігінің жоқтығы, себебі облыстағы ешбір оқу орны арнайы педагогтарды (логопед, дефектолог) дайындамайды немесе педагогтардың өздері келіспей, мұндай жауапкершілікті алудан қорқады. Бұның себебі неде? Мүмкіншілігі шектеулі балаларға өз зияның тигіземіз деп ақталады. Осы мәселені талқылаған халықаралық конференциялар, түрлі семинарлар ұйымдастырылуда. Бірақ та шешімін таппаған мәселелер көп. Солардың бірі – инклюзивті білім беру ұйымдарында жұмыс жасайтын педагогтарды дайындау.

Бүгінгі таңда шет елдерін денсаулық және тұрмыстық жақтарынан мүмкіндіктері шектеулі оқушыларды интеграциялық оқыту тәжірибесі болғанына қарамастан, инклюзивті оқыту тек теория түрінде ғана жасалған. Қазақстанда және де басқа ТМД мемлекеттерінде бұл процестің құқықтық, ғылыми, оқу-әдістемелік, маманмен қамтамасыз етуі қарастырылмаған.

Дегенмен, жалпы білім беру жүйесінде интеграция проблемасы бар. Бұл академик В.И.Лубовскийдің сөзімен айтқанда «қажеттіліктен» туындаған интеграция. Оның себептері арнаулы мекемелердің болмауы немесе ол мекеменің бала мен отбасынан қашық жерде орналасуы, сонымен қатар ата-аналардың балаларын арнаулы мекемелерде оқытқылары келмеулері болып табылады [2,166.]

Инклюзивтік оқытудың базалық құқықтың құжаты дамуында жетіспеушілік бар балаларға нәтижелі көмек құруға, оларды оқыту, тәрбиелеу, еңбекке және мамандыққа даярлау, бала мүгедектігін сауықтыруға бағытталған Қазақстан Республикасының мүмкіндіктері шектеулі балаларды «Әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетімді қолдау» заңы болып отыр.

Дамуында ауытқуы бар балаларға арналған біздің елімізде мектептер мен мектепке дейін мекемелер бар. Онда осы балалардың ақыл-ойы және физикалық дамуын қамтамасыз ететін білім беру жағдайы құрылған. Бұл жағдайға әр баланың жеке ерекшелігін ескеріп, жеке ықпал ету болып табылады. Ерекше қажеттіліктегі балалар жалпы білім мектептерінің бағдарламасын толық немесе толық емес ауқымды алулары

керек. Жалпы білім беретін мектептер мүмкіндіктері шектелген балалар үшін «өмірлік орнын толтырудың» тәрбие институты болуы керек. Оны оқуға, жазуға, есепке, еңбектенуге оқыта отырып, бірлестік қарым-қатынасын, мәдени тәртіп ережелерін үйренуін, әртүрлі әрекетте икемдерін қалыптастыру маңызды болып табылады. Баламен және оның ата-аналарымен бірлестік, білім алу орталарын ұйымдастыруда психологиялық жайлылыққа жағдай жасау инклюзивтік оқытудың ең басты шарты.

Сондықтан инклюзивтік білім беру тек жалпы мектептердегі педагог мамандардың арнайы дайындықтары мен қайта даярлықтары бар болған жағдайда ғана нәтижелі болмақ. Мұндай дайындықтардың мақсаты жалпы мектеп, балабақша педагогының дене және ақыл-есінің дамуында кемшілігі бар балаларды толық біліммен қамтамасыз ететін оқыту мен тәрбиелеудің негізгі әдістерін игеруі болып табылады.

Инклюзивтік оқыту жағдайындағы арнайы түзетім көмектерін беретін педагог-дефектологтар жалпы білім беретін мектептердің тәрбиешілері мен мұғалімдеріне нұсқаушылар болулары керек.

Қазіргі кезде мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларды қамқорлыққа алып, олардың қалыптасуына және айығуына мүмкіндік жасап, өз бетімен өмір сүруіне бағыт-бағдар беруге арнайы дайындық жүргізілуде. Мүмкіндігі шектеулі балалардың білім деңгейін көтеріп, өмірге қажетті білім дағдысын тәртібін қалыптастыруға байланысты түрлі шаралар жасалуда[3,456.]. Бұл балаларды оқытатын мұғалімдердің алдына бірнеше міндет қойылады:

1. Баланың мектепке дайындығын анықтау
2. Тәрбиесіндегі кемістігін жою.
3. Сабақты жүйелі жоспарлау.

Баланың мектепке дайындығын анықтау үшін оларды жазу, сызу, оқуға үйретпес бұрын олардың қабілеті бойынша жеке ерекшелігін, психологиялық дайындық байқау керек. Белгілі психологтар Д.В.Эльконин, В.В.Давыдов, Р.С.Немов зерттеулері бойынша баланы жүйелі оқыту үшін психологиялық дайындығына ерекше назар аудару керек дегенді атап айтады. Қазір мектептерде коррекциялық сабақтар жүргізіле бастады. Коррекция дегеннің өзі «түзету» деген мағына береді. Бұның басты мақсаты – бала бойындағы, тәртібіндегі кемшіліктерді түзету. Ол баланың өзіне 1) сенім; 2) көз жеткізу; 3) кеңес беру; 4) психоанализ; 5) логотерапия; 6) аутотренинг сияқты методикаларды қабылдау арқылы жүзеге асырады. Үйден оқитын балаға сабақ беретін мұғалім алдымен баланың даму ерекшелігін анықтайтын тесттер арқылы ойынның, қиялының, зейінінің тұрақтылығын анықтап алу керек. Ол үшін «Дөңгелек қию», «Лабиринт», «Танграм», «Көру әдісі», «Есту әдісі» тәрізді әдістмелерді, тесттерді қолданып, баланың шамашарқын анықтап алады. Сабақ барысында баланың тіл мүкісін, қолының буындарының қимылын, саусақтарының моторикасын дамытуға ерекше көңіл бөліп отыру қажет. Осы бағытта қазақтың халық педагогикасының алатын орны ерекше. Қазақ халқы санамақ, жұмбақ, жаңылтпаштар арқылы баланың сөйлеуге деген ынтасын ашып, қабілетін арттырып отырған. Баланың байланыстырып сөйлеуіне жануарлар, олардың төлдері туралы өлең, тақпақ ертегілерді көп қолданған [4,266.].

Мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-анасы көмекші не арнайы мектептер мен мектеп интернаттарға, психологиялық-педагогикалық түзу кабинеттері мен сыныптарға балаларын бергісі келмесе, жалпы балалар оқитын мектептерге ПМПК-ң ұсынысы бойынша жеңілдетілген бағдарламамен оқытуға толық құқылары бар. Ол үшін жалпы мектептер ПМПК-ң қорытындысы бойынша көрсетілген, яғни баланың деңгейіне қарай жеңілдетілген бағдарламамен мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеуге және инклюзивті оқытуға жалпы мектептерде арнайы мұғалімдер болмаған жағдайда мұғалімдерді мүмкіндігі шектелген, кемтар, мүгедек балаларды инклюзивті оқыту –

ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады.

Электрондық білім беру ресурстары, мамандандырылған компьютерлік құрал-жабдықтарды білім беру үрдісінде қолданатын интерактивтік элементтерді қолдану, көрнекілік құралдарды арттыру есебінде дидактикалық мүмкіншілікті кеңейтуіне оқу материалдық жолымен мүгедек балалардың жақсы қабылдауына бағытталған.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беруде:

- арнайы білім беру бағдарламаларын, әдістерді және оқытуға қажетті техникалық құралдарды қолдану;

- арнайы дайындаған педагогтар, психологтар, дефектологтар және басқа мамандардың жұмыстары;

- оқытуды қажетті медициналық және профилактикалық, емдеу шараларымен қатар жүргізу;

- арнайы білім беру мекемелерінің материалды - техникалық базасын құру және оларды ғылыми - әдістемелік қамтамасыз ету.

Қазіргі уақытта арнайы білім беру мекемелері әр түрлі қызмет атқаруда. Балалар мұқият тексеруден кейін ҚР білім және ғылым министрлігі бекіткен арнайы оқыту бағдарламасымен білім алатын мектепке дейін мекемелер мен арнайы мектептерден басқа, мемлекеттік емес мекемелер, оналту орталықтары, дамыту орталықтары, аралас топтар және т.б. ашылып жасалуда. Мұндай мекемелерде кемістіктің түрлері мен жас ерекшеліктері әр түрлі балалар болады. Оларды бірдей бағдарламамен оқыту мүмкін емес, сондықтан, әр баланы жеке психологиялық - педагогикалық оқыту мүмкіндігі артады [5,56.]. Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жалпы өзгерістер, соның ішінде инклюзивті білім беру институтының пайда болуы және дамуы, педагогикалық жүйенің өзгеруіне әкеп, жалпы білім беру ортада мүмкіндігі шектеулі (МШ) балаларды сүйемелдеу мен оларға қолдау көрсету қажеттілігін туындатуда. Жалпы білім беру жүйесі МШ балаларға білім беруде жалпы білім беретін мектептерде қолайлы орта мен арнайы оқу құралдарының жоқтығы және басшылар мен ұстаздардың мұндай балалармен жұмыс жүргізуге дайын еместігі кедергі болып отыр.

Алайда мүгедек, мүмкіндігі шектеулі баланы тұрғылықты жері бойынша жалпы білім беретін мектеп кеңістігіне кіріктіруге байланысты бірнеше мәселелер кездеседі:

- мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуге дайын жаңа тұрпатты педагогтар мен басшылар санының аздығы;

- мектептік ортада мүгедектікке деген көзқарастың теріс пікірінің дұрыс емес пікірдің болуы;

- педагогтардың, оқушылардың, ата-аналардың мүгедектік туралы және мүмкіндігі шектеулі құрдастарының мүмкіндіктері туралы ақпараттың жетіспеушілігі;

- тұрғылықты жері бойынша жалпы білім беретін мектеп жағдайында мүмкіндігі шектеулі баламен жұмыс жасау үшін материалдық-техникалық дайындық пен әдістемелерге сәйкес білімнің аздығы;

- түрлі бұзылыстары бар балалардың қалыпты дамыған қатарластарының ортасында білім алу құқығын дұрыс түсініп қабылдауда қоғам өкілдерінің дайын еместігі.

Қорыта айтқанда, инклюзивті білім беру саласында әлеуметтік педагогтың, психологтың, дефектолог маманның ролі ерекше. Бұл саладағы оқушылар ерекше назарда болады. Даму мүмкінділігі шектеулі балалардың кейбіреулерінде өзіндік қабілет, ерекшелік бар. Мысалы: кейбіреулері би билеуге, спортқа, сурет салуға қызығады, осындай қызығушылығы мол балаларды әрі қарай дамыту әлеуметтік педагог пен әрбір мұғалімнің міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Кемтар балаларды элеуметтік және медициналық-педагогикалық түзеу арқылы қолдау» туралы ҚР заңы-11 шілде 2002 г. № 343-П.
2. Всемирный доклад об инвалидности// Всемирная организация здравоохранения от 9 июня 2011 года в
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 5 февраля 2007 г. №81 «Об утверждении Плана мероприятий по социальной и медико-педагогической коррекционной поддержке детей с ограниченными возможностями».
4. Оразасва Г.С., Фурсова Л.М., Анализ результатов мониторинга психолого-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями в развитии в общеобразовательных организациях республики. 2012 г.,С.2-7
5. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, ҚР президентінің 2010ж. 7 желтоқсандағы №1118 жарлығы - Астана. 2010 ж.

ӘОЖ 635.655

ASTERACEAE ТҰҚЫМДАСЫНА ЖАТАТЫН КЕЙБІР ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ЖЕР ҮСТІ БӨЛІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫН ГАЗДЫ-СҰЙЫҚТЫҚ ХРОМАТОГРАФИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН АНЫҚТАУ

Сағдоллина Н.Р.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
Ибраева М.М.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада *Asteraceae* тұқымдасына жататын *Zinnia elegans* және *Symphotrichum novi-belgii* өсімдіктерінің жер үсті бөлігінің құрамындағы аминқышқылдары «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында анықталды. Оның құрамында аланин, пролин, глутамин, аспарагин қышқылдары көп мөлшерде кездесетіндігі анықталды.

Түйінді сөздер: аминқышқылдары, *Zinnia elegans*, *Symphotrichum novi-belgii*, газды-сұйықтық хроматография.

Амин қышқылдары барлық тірі организмдерде жүретін азотты заттар (гормондардың, витаминдердің, медиаторлардың, пурин және пиримидин негіздерінің, алкалоидтардың т.б. заттардың негізгі де бастапқы қосылыстары болып саналады) алмасуына қатысады, жануарлар мен өсімдіктер организмдерінің барлық ақуыздарының (протеиндерінің) мономерлері қызметін атқарады. Жасушалардағы протеиндер биосинтезіндегі амин қышқылдарының ақуыздағы орындарын генетикалық код анықтайды. Микроорганизмдер мен өсімдік организмдерінің көпшілігінде, оларға қажет амин қышқылдарының барлығы түгелімен, аталған организмдерде түзіледі, ал адам мен жануарлар организмдерінде алмаспайтын амин қышқылдары түзілмейді, олар тек дайын түрінде ғана тамақ пен азықтың құрамымен организмге келеді.

Адам организмі қажетті аминқышқылдарының жартысынан астамын өздігінен синтездей алады. Ал сегіз аминқышқылын адам организмі синтездей алмайды. Олар

ауыстырылмайтын аминқышқылдары деп аталады. Организмде синтезделмейтін аминқышқылдарын адам қоректік заттармен қабылдауы керек. Әр өсімдіктің құрамында өзіне тән жеке аминқышқылдары болады. Аминқышқылдары медицинада дәрі-дәрмек, ал ауыл шаруашылығында мал азығына үстеме қорек ретінде пайдаланылады.

Аминқышқылдар белоктардың негізгі құрылым бірлігі. Белок тіршілік етудің асқорыту, тітіркену, бөлу, көбею, қозғалу сияқты барлық құбылыстарына қатысып, тірі организмнің тіршілік көзі болып табылады. Адам организмін микробтардан, ауру туғызушы агенттерден сақтайтын анти дене.

Белок синтезіне қажетті аминқышқылдарын өндіруге соңғы жылдары баса назар аударылуда. Бұрын оларды құрамында белогы мол бағалы шикізаттардан гидролиздеу жолымен өндіретін еді және ол еңбекті көп қажет етеді. Соңғы он жыл ішінде аминқышқылдарын өндірудің жолдары зерттеліп, табылды. Валинді, метионинді, триптофанды және аланинді түзетін микроорганизмдер бар екендігі анықталды.

Зерттеу жұмысының мақсаты: *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* өсімдіктерінің жер үсті бөлігінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшерін анықтау.

Зерттеу нысаны ретінде 2021 жылдың қыркүйек-қазан айларында жинап алынған Шығыс Қазақстан облысында өсірілген *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* өсімдіктерінің жер үсті бөліктері құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында анықталды. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1-кестеде, 1,2 -суреттерде көрсетілген

Эксперименттік бөлім

Амин қышқылдарының мөлшері газ сұйықты хроматография әдісімен анықталды.

Зерттеуге алынған өсімдік шикізаты үлгісіндегі аминқышқылдарын анықтау үшін газ – сұйықты хроматография әдісі қолданылды. Ол үшін 1 г шикізатты 24 сағат бойы аргонмен бекітілген ампулада 105⁰С температурада 5 мл 6 н НСІ ерітіндісімен гидролиздейміз. Алынған гидролизатты +40⁰С температурада роторлы буландырғышта үш рет буландырамыз. Алынған тұнбаны 5 мл 5%-тік сульфосалицил қышқылында ерітеміз. Центрифугалағаннан кейін тұнбаның бетіндегі сұйықты секундына бір тамшы жылдамдықпен Даукс 50, н-8, 200-400 меш. Колонкасы арқылы өткіземіз.

Алынған шайырды (смоланы) 1-2мл ионсыздандырылған сумен және 2 мл 0,5н сірке қышқылымен, содан соң рН-ы бейтарап орта болғанша қайтадан ионсыздандырылған сумен жуып, аминқышқылдарын элюирлеу үшін 3мл 6н NH₄ОН ерітіндісін секундына екі тамшы жылдамдықпен колонка арқылы өткіземіз.

рН-ы бейтарап орта болғанша пайдаланған ионсыздандырылған сумен бірге элюат түбі дөңес колбаға жиналады. Осы колбадағы ерітіндіні роторлы буландырғышта 1 атм. қысым мен 50-60⁰С температурада құрғағанша буландырамыз. Содан соң колбаға бір тамшы жаңадан дайындалған SnCl₂, бір тамшы 2,2- диметоксипропан және 1-2 мл қаныққан НСІ, пропанол құямыз. Оны 110⁰С-қа дейін қыздырып, осы температурада 20 минут ұстап тұрамыз. Содан кейін колбадағы ерітіндіні қайтадан роторлы буландырғышта буландырамыз.

Жұмыстың келесі сатысында аталған колбаға жаңадан жасалған ацирлеуші реактивті (1 көлем сірке ангидриді, 2 көлем триэтиламин, 5 көлем ацетоннан тұрады) құйып, 1,5 – 2 минут бойы 60⁰С температурада қыздырып, құрғағанша буландырып, оған 2 мл этилацетат және 1 мл NaCl-дың қаныққан ерітіндісін құямыз. Содан кейін екі қабатты сұйықтық пайда болғанша әбден араластырамыз. Газ хроматографиялық сараптау үшін жаңағы екі қабатты сұйықтықтың жоғарғы бөлігін (этилацетатты бөлігін) алады. Газ-хроматографиялық сараптауды Италияның «Карло-Эрба-4200» атты газ хроматографында жүргіземіз.

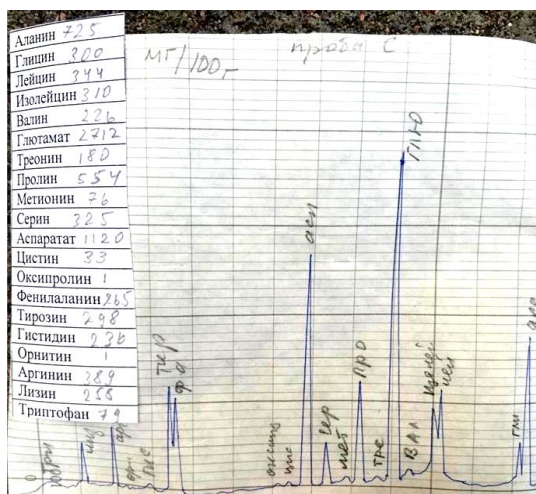
Хроматографиялаудың жағдайлары:
жалынды – ионизациялық детектордың температурасы 300⁰С
буландырғыштың температурасы 250⁰С
колонканың бастапқы температурасы 110⁰С
колонканың (пештің) соңғы температурасы 250⁰С
колонканың программалау температурасының жылдамдығы 110⁰С-тан 185⁰С-қа дейін 6 минут, 185⁰С-тан 250⁰С-қа дейін 32 минут.
Колонканың температурасы 250⁰С-қа жеткенде аминқышқылдары толық бөлінгенше сол температура тұрақты болып тұруға тиіс.
Аминқышқылдарын бөлу үшін өлшемі 400/3мм, 20 м 0,31% карбовакс, 5 орт 0,28% силар және WA-W-120-140 және 0,06% хромосорбтың полярлы қоспасымен толтырылған тотықпайтын құрыштан жасалған колонка қолданылды.
Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Кесте 1 - *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* өсімдіктерінің жер үсті бөліктерінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері

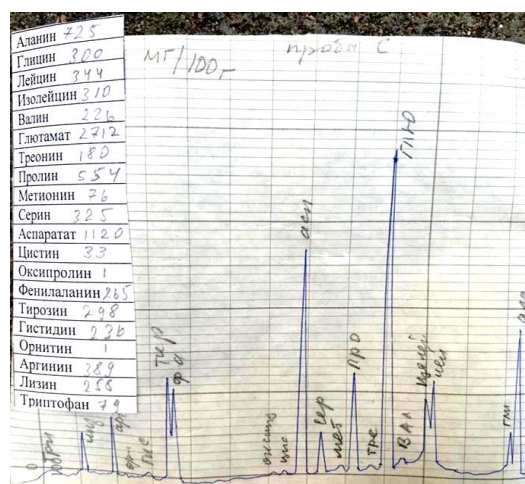
Аминқышқылдар	Құрамы, мг/100г	
	<i>Zinnia elegans</i>	<i>Symphyotrichum novi-belgii</i>
Аланин	825	725
Глицин	340	300
Валин	244	226
Лейцин	368	344
Изолейцин	355	310
Треонин	192	180
Серин	340	325
Пролин	570	554
Метионин	82	76
Аспарагин қышқылы	1210	1120
Цистеин	41	33
Оксипролин	2	1
Фенилаланин	280	265
Глутамин қышқылы	2800	2712
Орнитин	2	1
Тирозин	315	298
Гистидин	258	236
Аргинин	414	389
Лизин	275	258
Триптофан	84	79

Зерттеу барысында *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* жер үсті бөлігінің құрамында аминқышқылдарының 20 түрі кездесетіндігі анықталды. 1-кестедегі мәліметте көрсетілгендей, *Zinnia elegans* өсімдігінде ең көп мөлшерде кездесетін түрі— глутамин және аспарагин қышқылдары. Глутамин қышқылы – 2800 мг/100г, аспарагин қышқылы 1210 мг/100г мөлшерде кездеседі. Ал *Symphyotrichum novi-belgii* өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері кестеден көрсетілгендей *Zinnia elegans* өсімдігімен ұқсас келіп отыр. Көп мөлшерде— глутамин және аспарагин қышқылдарының сандық мөлшері көрсетіп тұр. Глутамин қышқылы – 2712 мг/100г, аспарагин қышқылы 1120мг/100г мөлшерде бар.

Аминқышқылдарының адам ағзасында алатын орны ерекше. Мысалы, аминқышқылдарының ішінде ең алғаш өндірілген — глутамин. Глутамин қышқылы тамақ өнеркәсібінде азық-түлікке қосылады, оның сапасын жақсартады. Глутамин қышқылын медицинада жүйке ауруларын емдеуде қолданады. Қазір Жапонияда, Америка Құрама Штаттарында арнаулы зауыттарда бұл қышқылды жылына жүздеген мың тоннадай өндіреді.

Сурет 1 – *Zinnia elegans* өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдарының хроматограммасы (мг/100г)

Сурет 2 – *Symphyotrichum novi-belgii* өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдарының хроматограммасы (мг/100г)

Қорытынды. Емдік профилактикалық өнімдер даярлаудағы болашағы зор шикізаттың түрлері— *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* екендігіне зерттеу барасында көзіміз жетті. *Zinnia elegans* және *Symphyotrichum novi-belgii* жер үсті бөлігі глутамин, аспарагин қышқылдары, аланин, пролин, аргинин, лейцин, серин, изолейцин, тирозин, лизин, глицин т.б. аминқышқылдарының мол қоры болып табылады. Әр аминқышқылының тірі организм үшін маңызы өте зор. Алдағы мақсат — олардың өндіріске жарамды топтарын таңдап алу және аминқышқылдарын өндіруді жолға қою.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Г.Ж.Уәлиханова. Өсімдік биотехнологиясы // ЖШС «Дәуір». 2009 . Б.336 .
2. Қазақстанның дәрілік өсімдіктері және оның қолданылуы. – Алматы 1998.- С288, Кукенов М.К
3. Кенесарина Н.А. Өсімдіктер физиологиясы және биохимия негіздері // Ақмола: Аграрлық университеті, 2005. Б. 68 .
4. Тыныбеков Б.М. Дәрілік өсімдіктер: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2009.
5. Институт химических наук им. А.Б.Бектурова. Химия и применение природных и синтетических биологически активных соединений // Изд-во: «Комплекс». Алматы, 2004.
6. Құлжабаева Г.Ә.; «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені, Біржылдық гүлдер: Дидактикалық материал. - Алматы, 2011. - 16 б;

ӘОЖ 159.9

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СУИЦИД СТАТИСТИКАСЫ

Хабулллаева А.Т.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада елімізде туындаған пандемияның мектеп оқушыларының психикалық денсаулығына әсері қарастырылады. Төтенше жағдай салдарынан туындаған қашықтықтан оқыту форматы әсіресе мектеп жасындағы балаларға ауыр тигендігі PaperLab қоғамдық сарапшыларының жүргізген сауалнамалырының нәтижесімен көрсетіледі. Нәтижесінде еліміздің бірқатар облыстарында кәмелетке толмаған балалар арасында тіркелген суицид фактілері екі есеге көбейіп кеткендігін мәселе ретінде көтеріледі.

Түйінді сөздер: Пандемия, қашықтықтан оқыту, психикалық денсаулық, суицид, төтенше жағдай, конфликт.

2020 жылдың басында басталған коронавирустық пандемия бүкіл әлем елдеріндегі адамдардың өмір сүру тәсілін өзгертті. Қазақстан да тыс қалмады: 2020 жылдың 15 наурызында елде коронавирустың таралуын болдырмау үшін Президент Қасым-Жомарт Тоқаев төтенше жағдай жариялады. Төтенше жағдай 11 мамырға дейін созылып, адамдардың қозғалысын шектеп, адамдарды үйлерінде карантинге қойды. Төтенше жағдай жойылғаннан кейін де, қашықтан жұмыс істеу және қашықтықтан оқыту сияқты көптеген белгіленген шаралар сақталып, жаңа 2021 жылға көшті. Пандемия тудырған мұндай алдын алу шаралары назардан тыс қалмайды. Шетелде жүргізілген

зерттеулер коронавирустық пандемияның әсері әсіресе жастарға қатысты психикалық денсаулық пен әл-ауқатқа кері әсер ететінін көрсетеді. Мәжбүрлі оқшаулану, күнделікті тәртіп пен тұрақтылықты жоғалту, болашаққа деген сенімсіздік балалар мен жасөспірімдерде суицидтік қауіп факторлары болып табылатын депрессиялық көңіл-күйдің, үрей мен қорқыныштың жоғарылауына әкелетін факторлар болып табылады. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, 2020 жылдың 11 айында 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар арасында 125 суицид және 261 суицид әрекеті тіркеліп, ең жоғары көрсеткіш наурыз айында тіркелген. (15 суицид және 34 әрекет).

Суицид - жедел психожарақаттаушы жағдайлардың ықпалымен саналы түрде өмірден кету актісі, бұл ретте адам үшін өз өмірі мағынасын жоғалтады.

Өзін өмірден айыруға ұмтылуға бағытталған кез келген сыртқы немесе ішкі белсенділікті суицидалды белсенділік деп атауға болады. Ішкі белсенділікті алдын ала диагностикалауға суицидалды актінің алдын алуға болады және ол сыртқы мінез-құлыққа айналмауы мүмкін [27, 656.].

Ішкі суицидалды көріністер төмендегілерді қамтиды:

- суицидалды ойлар;
- өлім тақырыбына қиялдар;
- суицидалды ойлар: өзіне-өзі қол жұмсаудың тәсілдерін ойластыру, оның құралдары мен уақытын таңдау;
- суицидалды ниеттер: ойға еріктік компонент қосылады, адам өзін әрекетке дайындайды.

Суицидалды мінез-құлықтың сыртқы формалары:

- суицидалды талпыныстар – бұл өліммен аяқтамаған, өзін өмірден айыруға бағытталған мақсатты мінез-құлық актілері;
- аяқталған суицид: әрекеттер адамның өлімімен аяқталады.

Суицидалды мінез-құлық – бастан кешірілетін микроәлеуметтік жанжал жағдайында тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімсізденуінің салдары болып табылады.

Суицидтердің жиынтығы үш негізгі диагностикалық санатпен ұсынылған:

- психикалық аурулармен ауыратын науқастар;
- шекаралық жүйке-психикалық бұзылыстары бар науқастар;
- психикалық тұрғыдан дені сау адамдар.

«Өзіне-өзіне қол жұмсау арқылы тұлға адам өз жағдайын өзгертуге тырысады деп есептеледі: адам төзгісіз уайымдардан құтылу, жарақаттаушы жағдайлардан кету, өкініш пен аяушылық тудыру, көмекке қол жеткізу, өз проблемаларына назар аудару.

Суицидалды мінез-құлық өзін ренжіткендерден кек алу сезімімен сипатталуы мүмкін, олар «кейін өкінетін болады», онда кез келген жолмен мақсаттарына жетуде қасарушылықтың белгілері көрініс табуы мүмкін. Жиі бұл ашыну актісі, тұлға барлық күшім таусылды, енді жағдайға ықпал ете алмаймын деп ойлайды.

Аутодеструктивті мінез-құлықтың және өзіне-өзі қол жұмсаудың алғышарттары – апатия, өз болашағына сенімсіздік, психикалық жарақаттың нәтижесінде шығармашылық және витальдік белсенділіктің төмендеуі болып табылады.

Тікелей немесе жанама түрде пандемия көптеген жағдайларда өзіне-өзі қол жұмсаудың қауіп факторларының тууына әсер етті.

Төтенше жағдай жарияланғаннан кейін оқушылар ерте каникулға жіберілді, ал Білім және ғылым министрлігі қашықтықтан оқытуға қажетті тетіктерді жылдам әзірлеуге кірісті. 6 сәуірде мектептер 2019-2020 оқу жылының соңғы тоқсанында және

жекелеген мектептер мен сыныптар үшін жалғасқан дәстүрлі оқыту режимінен қашықтан оқытуға көшті.

PaperLab қоғамдық қорының сарапшылары тобының жақында жүргізген зерттеуі мектептердің мұндай оқыту режиміне дайын емес екенін көрсетті; сонымен қатар қашықтан жұмыс істеу еліміздің білім беру жүйесінің күрделі мәселелерін әшкереледі. Оның үстіне, қашықтан оқыту формат жағдайында оқушыларды мектеп психологтары мен басқа да даярланған педагогикалық қызметкерлер түріндегі психологиялық қолдау жүйелері қолжетімсіз болды. Балалар құрдастарымен қарым-қатынас сияқты қолдау ресурсынан да айырылады.

PaperLab зерттеу әдістерінің бірі күнделіктер болды, онда екі апта бойы 2-4 сынып оқушыларының ата-аналары, сондай-ақ 8-10 сынып оқушылары қашықтан білім беру тәжірибесін баяндады. Күнделік жазбаларында көптеген студенттер мектептегі достарын қатты сағынатынын және әлеуметтік желілер мен басқа онлайн платформалар арқылы сөйлесудің физикалық қарым-қатынастан айырмашылығы бар екенін атап өтті. Қатысушылардың бірі ата-анасы олардың жеке әңгімесін естіп қалуы мүмкін деп қорқып, достарымен өздерін мазалаған барлық нәрсені талқылай алмайтындарын жазды. Әлеуметтік қарым-қатынастың жоқтығы туралы осындай ойлар ата-аналар жүргізген күнделіктерде де көрініс тапты.

Бұл пікірлер сауалнама нәтижелерімен расталады: DEMOSCOPE сауалнамасы бойынша респонденттердің 32%-ы қашықтан оқытудың басты кемшілігі оның балаларда да, ата-аналар мен мұғалімдерде де тудыратын стресс деп санайды. Ресейде қашықтан оқытудың мектеп оқушыларына әсерін зерттеген ұқсас сауалнама өзін-өзі оқшаулау мен қашықтықтан оқытудан туындаған стресс мектеп оқушыларының 83,3% -ында жағымсыз психологиялық зардаптарға әкелетінін көрсетті. Оның ішінде мектеп оқушыларының 42,2 пайызында депрессия белгілері байқалса, 41,6 пайызында физикалық шаршау мен летаргия байқалған.

Осылайша, оқыту режиміне енгізілген өзгерістер үйде өткізу уақытының ұлғаюымен бірге балалардың бір-бірімен әлеуметтік байланысын сақтау мүмкіндігін шектеді.

Жеткіншектік кезең маңызды сәттердің бірі болып табылады, өйткені өмірдің осы кезеңінде балалар мен жеткіншектер өзін-өзі бақылаудың, әлеуметтік қарым-қатынас пен өнімді оқудың когнитивтік және эмоционалдық дағдыларын дамытатындықтан, ата-аналармен күрделі конфликт түріндегі келеңсіз жағдайларға әкелуі мүмкін. Ұзақ мерзімді перспективада олардың психикалық денсаулығына әсер етеді және ересек жаста қиындықтар тудырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.«Жасөспірімдердің өз-өздеріне қол салу мәселесі». Мектептегі психология журналы №4 (28), 2010. 13 б.
- 2.«Ауытқу мінез-құлықтың шығу себептері. Өзінді таны журналы №3, 2006.29 б.
- 3.Вагин Ю.Р. Профилактика суицидального и аддиктивного поведения у подростков. – Пермь: КАПИК, 2013. 103 б.
- 4.Волкова А.Н. Психолого-педагогическая поддержка детей суицидентов// Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2008, №2. 36 б.

ИНЖЕНЕРЛІК ГРАФИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУ АЯСЫНДА СЫЗБА ГЕОМЕТРИЯСЫН ЗЕРТТЕУ

Шайхиева К.М., Андирғалиева С.А.

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала инженерлік графикалық білім адамның қабылдауы тұрғысынан ең күрделі, объектінің бейнесі — көптеген жеңілдетулерден тұратын проекциялық сызбамен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыруға бағытталғанын баяндайды. Автоматтандырылған жобалау жүйелерінің аспаптық мүмкіндіктерінің эволюциясы графикалық білім берудің кері кезеңдеріне қарай өтті: компьютерді үш өлшемді геометриялық модель арқылы өнімнің екі өлшемді сызбасын құру құралы ретінде пайдаланудан бастап, ақпараттық виртуалды модельге дейін.

Түйінді сөздер: графика, сызу, компьютер, модель, инженерлік, техникалық, проекция.

Графикалық білім—бұл адамның заттар, процестер мен құбылыстар туралы әртүрлі графикалық ақпаратты қабылдау, құру, сақтау қабілетіне ие болатын процесс. Мектеп — ЖОО кезеңінде инженерлік қызметке дайындық процесінде объектілердің графикалық модельдерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру реттілігін талдаймыз.

Жалпы білім беретін мектепте сурет салу, геометрия, сызу сияқты оқу пәндері объектілердің графикалық модельдерімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға жауапты деп санауға болады. Әр пәнді оқу белгілі бір мақсаттарды көздейді. Сурет салу объектілерді нақты бейнелеу дағдыларын игеруге бағытталған. Планиметрия және стереометрия геометрияның бөлімдері ретінде, сәйкесінше, жазық геометриялық және қарапайым кеңістіктік объектілердің суреттерімен олардың еркін параллель және Орталық проекцияларында жұмыс істеу қабілетін қалыптастыруға арналған. Сызбаны Зерттеудің мақсаты — сызбаны оқу және жобалау дағдыларын игеру-кеңістіктік объектінің жазық ортогональды проекциялық моделі өзара перпендикуляр жазықтықта.

Одан әрі графикалық білім кәсіби оқу орнында алынады. Техникалық университетте көптеген оқу пәндері Инженерлік-графикалық білімге жауап береді, бірақ оның негіздері сызба геометриясын және инженерлік графиканы оқу кезінде қалыптасады. Дәстүр бойынша, бұл пәндерді оқу инженерлік — графикалық ақпараттың бір түрі ретінде дизайн құжатын-сызбаны қабылдау және құру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Мұндай кескінді жасаудағы техникалық қиындықтар жобалық-конструкторлық жұмыстарды автоматтандыру құралдарының дамуына ықпал етті және қазіргі заманғы графикалық пакеттердің пайда болуы осы процестің шыңы болды.

Графикалық ақпаратпен жұмыс істеудің аппараттық және бағдарламалық құралдарының дамуы компьютерді кескінді құрудың, сақтаудың және өңдеудің негізгі құралына айналдырды. Егер біз өнімнің өмірлік циклін идеядан кәдеге жаратуға дейін ақпараттық қолдауды жүзеге асыру үшін инженерлік қызметте қолданылатын графикалық ақпарат түрлерін талдайтын болсақ, онда әр кезеңде электронды құжаттардың әртүрлі түрлері өзекті болады. Олардың ішінде дәстүрлі жобалық құжаттама, өнімнің ақпараттық виртуалды моделі және презентация туралы ақпарат бар.

Осыған байланысты техникалық университеттегі графикалық білім беру ақпаратты ұсынудың заманауи құралдарына ие маман қалыптастыруға бағытталуы керек.

Инженерлік графикалық білім беруде қарындаш технологиясын қолданудың негізгі дәлелдері, мысалы, студенттердің компьютерлік сауаттылығы мен техникалық жабдықтары өзектілігін жоғалтты. Талапкерлердің компьютерлік сауаттылығы жыл сайын артып келеді. Айта кету керек, бүгінде жоғары оқу орындарына графикалық пакеттермен жұмыс істеу дағдылары бар талапкерлер түседі.

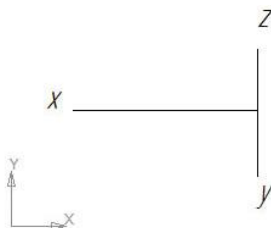
Сызба геометриясы-бұл жоғары оқу орнында инженерлік графикалық білім басталатын жалпы кәсіптік пән. Оны сәтті зерттеу үшін студент қарапайым геометриялық құрылымдарды орындау дағдыларына және кеңістіктік қиялдың белгілі бір даму деңгейіне ие болуы керек. Сызба геометриясының мәселелерін шешуде туындайтын проблемалардың едәуір бөлігі дәстүрлі сурет құралдары мен графикалық пакеттермен жұмыс істеу дағдыларының болмауы екенін атап өтуге болады. Сурет салу құралдарымен жұмыс істеу дағдылары жоғары оқу орнына түскенге дейін игерілуі тиіс, ал компьютерлік графика және автоматтандырылған жобалау негіздері жоғары курстарда суреттерді жасау мен өңдеудің компьютерлік құралдарын оқытуға арналған ЖОО пәндері ретінде оқытылады.

"Сызба геометриясы" оқу пәнінің Жұмыс бағдарламасында студентті сурет салу құралын пайдалануға үйретуге уақыт қарастырылмағанына қарамастан, объективті шындық сызба геометриясын оқу процесінде қарапайым графикалық құрылымдарды орындау дағдыларын дамытуды талап етеді, бұл пәнді Зерттеудің мақсаты емес. Бүгінгі таңда студентті дәстүрлі сурет салу құралдарымен сызбаны сапалы орындауға қарағанда, компьютерлік бағдарламалар арқылы графикалық құрылымдарды орындауға үйрету оңайырақ және тезірек. Сонымен қатар, студенттердің қабылдауы қиын пәнді оқуға деген ынтасы артып келеді, өйткені оқу барысында инженерлік қызметте заманауи ақпараттық технологияларды қолдану дағдылары қалыптасады.

Сызба геометриясы-кеңістіктік фигуралар, сондай-ақ кеңістіктік есептерді шешу және зерттеу әдістері олардың жазықтықтағы кескіндері арқылы зерттелетін геометрия бөлімі. Жазықтықта графикалық құрылыстарды орындау үшін компас-графиканы қолдануға болады, бұл олардың дәстүрлі мағынасында сурет жұмыстарын автоматтандыру жүйесі. Қағаз екі өлшемді жұмыс кеңістігін ауыстырады, ал сурет құралдарының орнына графикалық құрылымдарды орындауға арналған командалар жиынтығы қолданылады. Кульман сияқты сурет салу құралын университеттерде тек мұражай экспонаты ретінде табуға болатын жағдайда геометриялық құрылыстар үшін қарындаш-қағаз технологиясын қолдану, ал параллель және перпендикуляр сызықтарды жүргізу үшін ең жақсы жағдайда қолданылады, және көбінесе үшбұрыштар жиынтығы графикалық құрылымдардың дәлдігінің күрт төмендеуіне әкеледі. Нәтижесінде студенттердің сипаттамалық геометрияның позициялық және метрикалық есептерін шешудің алгоритмдерін түсінуі және сақтауы тапсырманың дұрыстығын анықтайтын фактор бола бермейді, керісінше тақырыпты түсінуде сенімсіздік тудыруы мүмкін. Жұмысты орындау барысында жіберілген қателерді түзету түзетулерге және бірнеше рет қайта өңдеуге әкеледі, бұл оқу процесінің күрделілігін едәуір арттырады және шешілетін оқу міндеттерінің санын азайтады. Графикалық пакеттің сызу құралдарын сызба геометриясының есептерін жобалау үшін қолдану жоғарыда сипатталған мәселелерді жояды және алгебралық есептеулердің дәлдігі мен геометриялық құрылымдардың көрінуін біріктіре отырып, шешімнің дұрыстығына жауап беретін тақырып мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді. Графикалық пакетпен жұмыс істеу дағдыларын студенттер тез арада алады, ал бағдарламамен танысуға кететін уақыт электронды түрде орындалған

графикалық жұмыстарды аяқтау және түзету сызбаны толық қайта ресімдеуді қажет етпейтіндігімен толығымен өтеледі.

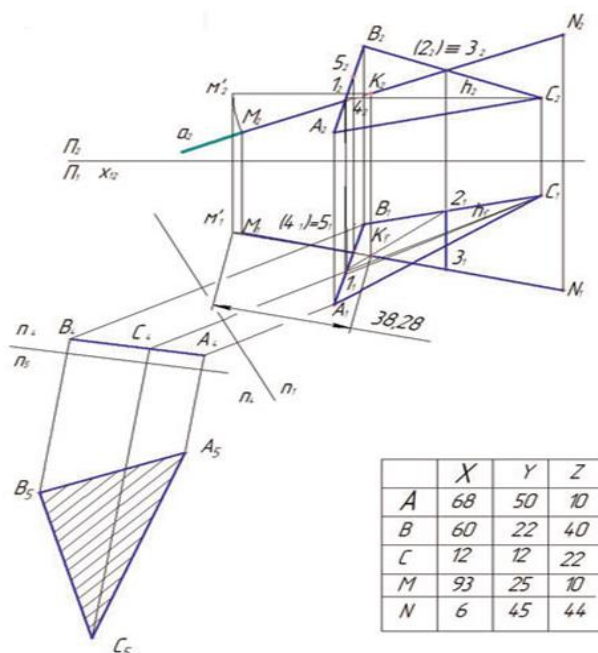
Графикалық пәндерді оқыту процесінде графикалық пакетті қолданудың негізгі шарты оның студенттің аудиториядан тыс өзіндік жұмыста жеке пайдалануы үшін қол жетімділігі болып табылады. Ол авторлық құқықты бұзбай кез-келген компьютерде орнатуға болатын оқу нұсқасының болуымен қамтамасыз етіледі. Қазіргі уақытта графикалық пакеттерді жасайтын барлық компанияларда оқу орындарына салыстырмалы түрде арзан университет лицензияларын алуға және студенттерге өз өнімдерін өз бетінше пайдалануға мүмкіндік беретін әртүрлі білім беру бағдарламалары бар.

Сурет 1 - Координаттар жүйесі

Айта кету керек, сызба геометриясының есептерін шешу үшін кез-келген графикалық пакетті қолданған кезде координат жүйелерінің сәйкес келмеуіне байланысты кейбір қолайсыздықтар туындайды (сурет. 1). Графикалық пакеттің жұмыс кеңістігі-кез-келген нүктенің орны X және y координаттарымен берілген жазықтық. Сызба геометриясында күрделі сызбаның қалыптасуы проекциялардың екі өзара перпендикуляр жазықтығын біріктіру, проекциялардың көлденең жазықтығын x осі бойынша фронтальды жазықтықпен біріктіруге айналдыру арқылы жүреді. Осылайша алынған жазықтықта объектінің проекцияларын құру үшін үш координатты қолданамыз (x, y, z) .

Сонымен қатар, кез-келген графикалық пакетте әдепкі бойынша орнатылған Сызба геометриясы мен әлемдік жүйенің координаталық осьтерінің бағыттары әртүрлі. Егер X және y осьтерінің бағытын арнайы координаттар жүйесін енгізу арқылы сәйкестендіруге болатын болса, онда z координатасын қолдану қосымша конвенцияларды қажет етеді. Сипаттар панеліндегі z координатасын "минус" белгісімен y координатасының мәндері тілқатысу терезесіне енгізу, тәжірибе көрсеткендей, студенттердің объектілердің проекциялық кескіндерін қалыптастыру процесін түсінуін айтарлықтай қиындатады. Егер графикалық пакеттегі құрылымдар қағаздағыдай орындалса, бұған жол бермеуге болады: координаталары бар нүктенің проекцияларын құру үшін (x, y, z) координаталары бар нүктеден ордината $(x, 0)$ перпендикуляр кесінділер қалпына келтіріледі — проекциялық байланыс сызықтары, онда сызғыш емес, бірақ ұзындықты енгізу. диалог терезесінде қасиеттер тақтасы z координатасына тең жоғары, ал төмен — y қашықтықтарын кейінге қалдырады.

Сурет 2 - "Түзу және жазықтық" жеке графикалық тапсырманы шешудің мысалы

Айта кету керек, жоғары кәсіптік білімнің бастапқы кезеңінде оқу мәселелерін шешу үшін графикалық пакеттерді қолдану өндірістік мәселелерді шешу үшін заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың тұрақты дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді және осылайша әртүрлі салаларға заманауи маман дайындауға жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Начертательная геометрия: Учебник / Г.В. Серга, И.И. Табачук, Н.Н.Кузнецова. СПб.:Лань,2018.-444с.
2. Начертательная геометрия и черчение: Учебник для СПО / А.А. Чекмарев. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 475 с.
3. Начертательная геометрия: Учебное пособие / Ю.Н. Чугунов. СПб.:Лань,2013.-192с.
4. Начертательная геометрия. Инженерная графика. Интернет-тестирование базовых знаний: Учебное пособие / В.Ф. Чудесенко. - СПб.: Лань П, 2016.-256с.
5. Начертательная геометрия / Б.П. Чураков, Д.Б. Чураков. - СПб.: Лань КПТ, 2016. - 256 с.
6. Начертательная геометрия в тестовых задачах (для бакалавров) / М.И. Швец, В.Н. Тимофеев, А.П. Пакулин. - М.: КноРус, 2019. - 128 с.
7. Начертательная геометрия. Практикум: Учебное пособие/К.П. Яговдик. - Минск: Изд-во Гревцова, 2012. - 80 с.

ГЕОМЕТРИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ҰҒЫМ

Шайхиева К.М., Канатова А.Е.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақала Геометрияның пайда болуы адамдардың жер өлшеу қажеттілігінен пайда болғанын баяндайды. «Геометрия» сөзі жер өлшеу деген мағынаны білдіреді. Осылайша алғашқы геометрлер жер өлшеушілер болды. Бірнеше мың жыл бұрын Мысыр мен Вавилонның геометриясы бөлек ережелерден тұрды. Бұл ережелер жер аумағын, шекарасын анықтау процестерінде жиналған тәжірибеден алынды. Одан кейінгі ғасырларда сауданың және кәсіптің дамуымен байланысты геометрия дамып, оның мазмұны да едәуір қиындаған. Геометрияның алдында әр түрлі денелердің көлемдерін есептеу, ыдыстарды өлшеуге, бұйымның пішінін өлшеуге қатысты және әр түрлі бұйымдарды өзара орналасқан жеріне байланысты жаңа міндеттер пайда болуыда баяндалады.

Түйінді сөздер: геометрия, кәсіп, құрылыс, математика, алгоритм, проекция.

Геометрия - геометриялық фигуралардың өзара орналасқан жерін, пішінін, өлшемін зерттейтін ғылым. Ол адамның тұрмыстағы қажеттіліктеріне байланыста пайда болды және дамыды. Ежелден адамдар бұйымдар арасындағы қашықтықты, жер уческелерінің өлшемдері, аспандағы жұлдыздардың орналасуыарқылы анықтайтын.

Ежелгі Мысырда геометрияның пайда болуы туралы біздің заманымызға дейін 2000 жыл бұрын көне грек тарихшысы Геродот бұлай деп жазды: «Мысыр перғауыны Сезострис, әр мысырлыққа жер бөліп беріп, тиісінше сол үшін салық жинады. Ніл өзені әр түрлі жер телімдеріне дейін тасып тиісінше сол аумақты басып қалатын, сол кезде жерді алған мысырлық, перғауынға оны хабарлайтын. Сол кезде хан жер өлшеушілерді сол аймаққа жіберіп қанша жерді су басып қалғанын, қанша жерді пайдалануға болатындығын өлшетіп, тиісінше салық алатын. Осылайша Мысырда геометрия пайда болып кейін Грецияға да өтті.

Неолит дәуірінің келуімен қарапайым астық жинаумен оның өндірісі, аңшылық пен балық аулаудан басқа егіншілік пайда болды. Біртіндеп балықшылар мен аңшылар алғашқы қауымдық диқандармен алмасты. Кәсіптің қарапайым түрі пайда болды. Неолит дәуірінің соңына қарай адамдар мыс пен қоланы балқытып, өндіріс құралдарын және қару-жарақ жасауды үйренді. Бұл айырбас сауданың жандануына әкеп соқты. Заттардың ұзындығы мен тереңдігін өлшеу қажеттілігі туындады. Өлшем бірліктері дәрежі болды және адамның денесімен өлшемдер алынды. Құрылыстар кезінде түзу сызық пен тік бұрышты құрылыстың ережелері пайда болды. Бірқатар елдерде межелімен айналысқан адамдарды бау тартушылар» деп атаған. «Сызық» сөзі латынша тіліндегі *linum* - жіп, тоқыма жіп мағынасын білдіріп, геометрияның пайда болуымен байланысты болады.

Құпия мен сиқырға толы тас ғасырының дінінде, «сиқыршылық» (бесбұрышты жұлдыз) фигуралары болды. Бұл математикалық және геометриялық ғылымның діни - эстетикалық тамырлары бар екенін көрсетеді.

Тіпті ең ежелгі тайпалардан біз күн, ай, планеталардың қозғалысы жайлы әлдебір мағлұматтар табамыз. Бұл жайлы мағлұматтар егіншіліктің, сауданың дамуымен нақтылана түсті. Ай күнтізбенің пайдалану адам баласының тарихындағы ежелгі дәуірге

жатады, өйткені өсімдіктердің өсуін айдың толып-кемуімен байланыстырды. Саяхат кезінде адамдар шоқжұлдыздарды бағыттаушы ретінде пайдаланды. Бұл геометриялық түсініктің дамуының бір жолы болды.

Бірінші кезең - бұл геометрияның математикалық ғылым ретінде пайда болған кезеңі - Ежелгі Мысырда, Вавилонда және Грекияда шамамен біздің заманымызға дейінгі 5 ғасырлар. Алғашқы геометриялық мәліметтер қоғамның дамуының өте ертедегі сатыларында көрініс табады. Ғылымның бірінші жалпы заңдылықтардың белгілеп есептеу керек, бұл жағдайда - геометриялық шамалардың арасындағы тәуелділіктер. Бұл сәт даталанбаған. Бізге жеткен геометрияның өте ерте шығармасы біздің заманымызға дейін 17 ғасырларда Ежелгі Мысырға жатады бұл әрине бірінші алғашқы емес.

Грек тарихшыларының куілігіне сүйенсек, Геометрия біздің заманымызға дейін 7 ғасырларды Мысырдан Грекияға аударылған. Бұнда бірнеше ғасырдан бері бір жүйеге жиналды. Бұл процесс әр түрлі геометриялық фактілердің арасындағы жаңа геометриялық өнер-білімдердің қорлануы, анықталуымен байланысты болды, дәлелдердің тәсілдерін өндіру және, геометриялық фигура туралы ұғымдарды қалыптастыру. Бұл процесс сапалы өсуге әкелді. Геометрия дербес математикалық ғылымға айналды: оның амалдары дәйекті түрде дәлелденетін, жүйелі түрде мазмұндамалары пайда болды.

Мысыр Геометриясы

Біздің заманымызға дейінгі екі мың жылға тарта уақыттағы Геометриялық білімнің Мысырдағы даму тарихы туралы елеулі дәлелді мәліметтер бар. Шөл мен Ніл өзеннің аралығындағы жеке адамдарға тиесілі құнарлы жер жыл сайын су басуға тап болып, әрдайым жер телімдерінің шекарасын бұзып кететін. Су тасқыны басылғаннан кейін жер аумақтарының шекараларын қалпына келтіру керек болды, себебі әрбір жер телім үшін үлкен салық төленетін. Яғни, бұл мысырлықтардың жер өлшеумен айналысуына себеп болды. Онымен қатар олар сауданы жақсы игеріп, ол үшін өлшейтін ыдыстарды пайдалана білу керек болды. Кеме жүргізу олардың астрономиялық мәліметтерге сүйенуіне әкелді. Мысырлықтардың зәулім құрылыстары – біздің заманымызға дейін сақталған пирамидалар, құрылыс кезінде белгілі бір мөлшердегі құрылыстардың болуын талап еткендігі байқалады. Бұның бәрі геометрияның таза тәжірибелі тарихын көрсетеді.

Вавилон геометриясы

Вавилондықтар шешкен алгебралық, арифметикалық міндеттерге, жер телімдерін бөлу, жер аумағы, тұрмыстық құрылыстар орнату жатады. Сына жазу мәтіндерде кездесетін амалдар, догматикалық ережелерді түрінде қарапайым түрде жазылады: "былай істе, солай істе". Бізге дейін жеткен Вавилондық кестелерінде практикалық мұқтаждықтан пайда болған амалдар емес абстрактілі амалдар болғанын байқаймыз. Бірақ олай емес: ол қабырғаларды тұрғызу, жерлерді межелену, даңғылы арналар, бөгеттер, қорғаныс құрылыстарын орнату қажеттіліктерімен байланысты туған. Жер телімдерінің тік төртбұрышты, трапециялы, үшбұрышты жоспарлары сақталған. Бірақ тиісті геометриялық фигуралары олар абстрактілі деп қабылдап, олар тік төртбұрышты "ұзындығы және ені бар", трапецияны - "бұқаның маңдайымен", сегментті - "жөкеленген жарты ай", қатарлас түзулерді - "қос түзулер" деп аталған. Вавилондықтарда нүкте, төте, желі, бет, жазықтық, параллелдік сияқты геометриялық ұғымдар болмаған. Бірдеңені өлшеу баудың көмегімен жүзеге асырылды. Вавилондықтардың геометрия жайлы білімдері мысырлықтардыкінен жоғары болды.

Ежелгі Грекияның геометриясы

Грек көпестері сауда жолдарыын салауда шығыс математикасымен танысты. Бірақ шығыстың адамдары теориямен айналыспады, және бұны гректер тез байқады. Олар өздеріне мынадай сұрақтар қойды: неге теңбүйірлі үшбұрыштың екі бұрышы негіздеуде тең; бірдей биіктіктегі, негіздегі үшбұрыштың ауданы неліктен тіктөртбұрыштың жарты ауданымен тең.

Өкінішке орай, грек математикасының ерте кезеңдегі дамудының жайлы мәліметтер сақталмады. Біздің заманымызға дейінгі төртінші ғасырдағы қалпына келтірілген жазбалардың арқасында және араб ғалымдарын еңбектеріне, аудармамен айналысқан Грекиялық авторларды арқасында бізге Евклид, Архимед, Аполлонияның еңбектері жетті. Бірақ бұл шығармаларда әбден дамыған математикалық ғылым енгізілген.

Ежелгі Грекияның математикасы дамудың ұзақ және күрделі жолын өтті, біздің заманымызға дейінгі VI ғасырдан VI ғасырға дейін. Бұл ғылымның дамуын тарихшылар үш кезеңге бөледі:

Жекелеген математикалық фактілер мен мәселелердің жиналуы (б.з.д. 6-5 ғасыр)

Алынған білімді жүйелеу (б.з.д. 3-4 ғасыр)

Математиканың есептеу кезеңі (б.з.д. 3 ғасырдан 6 ғасырға дейін)

Ғылым мен мәдениеттің ерекше гүлдеуі біздің заманымызға дейінгі 6-4 ғасырларда грек өндірісінің, адам тіршілігінің қажеттіліктерімен тығыз байланысты болды. Механиканың, астрономия, құрылыс, архитектура, теңізде жүру мәселелері математикалық әдістерді жетілдіруді талап етті. Ол геометриялық есептеуден бастап аудандар, көлемдер, мсалмақты есептеуге дейін.

Геометрия дамуының екінші кезеңі. Жүйелі геометрия айлы мазмұндамалар б.з.д. 5 ғ. Гиппократ Хиосскийдің жазбаларында кездеседі. Біздің заманымызға дейін 300 Евклидтің "Басы" сақталып шешуші рөл атқарды. Грекияда оған тағы жаңа нәтижелер қосылады, аудандар мен көлемді анықтаудың жаңа әдістері пайда болады (Архимед, б.з.д. 3 ғасыр), конустық қималар туралы оқу (Аполлония Пергский б.з.д. 3 ғасыр), тригонометриялықтың бастауларын және геометрия саласын жинақтайды (Гиппарх, б.з.д. 2 ғасыр). Көне қоғамның құлдырауы геометрияның дамуын салыстырмалы тоқырауға әкелді, дегенмен ол Индияда, орта Азияда, шығыс Араб елдерінде дамуын жалғастырды.

Эвклид еңбектері

Эллинизм дәуірінің геометриясы үшін теорияларды қисынды аяқталған қызығушылық тән. Бұл үрдіс Александрия Евклидтің шығармашылығында көрінді (б.з.д. III ғасыр).

Б.з.д. III ғасырда көне грек ғалымы Евклид "Басталуы" атауымен кітап жазды. Ол еңбегінде бұған дейін жиналған геометрия жайлы білімді жинап, қорытындылап өз мазмұндамасын берді. Ол кітаптың тамаша жазылғандығы сонша, 2000 жылдам астам уақыт бойы бұл кітап арқылы, немесе аудармасын алу арқылы геометрия жайлы білім берілді. Бірақ кәсіби математиктер бұдан басқа да ғалымдардың еңбектеріне жүгінді, олар: Архимед, Апполлония. Классикалық геометрияны евклидтік деп атап кетті, ал XIX ғасырдағыны евклидтік емес деп атады.

Евклидке бірнеше теоремалар мен жаңа дәлелдер тиесілі, бірақ олар ұлы грек геометрлерінің жетістіктерімен салыстыруға болмайтын, олар: Фалес және Пифагор (б.з.д. VI ғ.), Евдокс және Теэтета (б.з.д. IV ғ.). Евклидтің сіңірген зор еңбегі - ол геометрияны жүйелеп құрылысына қорытындысын шығарып, пішін бергендігі.

Ол кейін қиыншылық туындамау үшін барлық материалды 13 кітапқа тианақты түрде енгізді. Кейін грек математиктері тағы XIV, XV кітаптарды қосты. "Бастаудың"

басты ерекшелігі Аристотель еңбегінде де кездескен белгілі бір ұстаным бойымен дәлелденген теориялар жинақталған логикалық ізбен құрылған.

Архимед еңбектері

Архимедке үшбұрыштың үш жағынан анықтауға болатын формула тиесілі (Геронның формуласы деп қате айтылады). Архимед (архимедтің денесі) көпжақтарын дөңестің жартысы бойынша теория жасады (толықтан әбден емес). «Архимедтің аксиомасы» ерекше маңызға ие: тең емес кесінділерден тұратын кішісі қайталанған кезде үлкеніректеінен асып түседі. Бұл аксиома қазіргі математикада маңызды рөл ақаратын архимедтік реттілікті анықтайды. Архимед үлкен сандарды шағаруа болатын санның ретін шағарды. Оның үлкен дәлдікпен санның мағынасын ашып есептеп шығарды.

Геометрияның үшінші даму кезеңі. Аналитикалық геометрия фигура және тікбұрышты координаталардағы алгебралық теңдеулермен, алгебраның әдістерін пайдалана отырып зерттейді. 18 ғасырда Л. Эйлердің, Монждың, жұмыстарының нәтижесінде пайда болған дифференциалдық геометрия қисық сызықтар мен тік сызықтарды, олардың түрлерін, өзгеруін (яғни үздіксіз жиынтықтары) зерттейді. Оның атауы дифференциалдық есептеуден шығатын оның әдісінің негізінде пайда болған. 17 ғасырдың 1-ші жартысына Ж. Дезарг және Б. Паскальдің жұмыстарындағы проективтік геометрияның пайда болуына жатады. Ол жазықтықтағы денелердегі бейнелердің амалдарынан пайда болды; оның бірінші затын сол кез-келген нүктенің бір жазықтықтан басқасынасы жобалауда сақталған жазық фигуралардың қасиеттері құрайды. Геометрияның соңғы ресімделуі және жүйелі түрде мазмұндамасы 18 ғасырдың басы мен 19 ғасырда берілген. Эйлер аналитикалық геометрия үшін (1748), Монж дифференциалдық геометрия үшін (1795), Ж. Понселе проективтік геометрия үшін (1822) және соған қарамастан геометриялық бейне (сызу міндеттері бар байланыс түзуіне) туралы оқу Монждың геометриялық сызуына байланысты ертерек дамыған. Геометрияның осы жаңа ережелерінің негізі ретінде барлық фигуралар (аксиома, бастапқы ұғымдар) өзгеріссіз сақталған, ал оларды қолдану аясы барынша кеңейіп дамып отырған.

Эйлердің еңбектері

Геометрияда Эйлер Евклид байқамаған бірнеше фактілерді тапты:

Үшбұрыштың үш биіктігі бір нүктеде (ортоорталық) қиылысады.

Үшбұрышта ортоорталық, сырттай сызылған шеңбер ортасымен салмақ ортасы бір түзу үстінде жатады - «Эйлердің түзуі».

Ерікті үшбұрыштың, үш биіктігінің негізі, үш жағының орталары және ортоцентр мен төбесін жалғап тұрған үш қиманың ортасы бір шеңберде (Эйлердің шеңбері) жатыр.

Шыңдар саны (V), қырлары (Г) мен қабырғалары (P) қабырғалары кез-келген дөңес формуламен байланысты: $V + Г = P + 2$.

Екінші том «Шексіз кішіні талдауға енгізу» (1748) - бұл аналитикалық геометрия мен дифференциалдық геометрияның негізін туралы әлемдегі бірінші оқулық. Аффиндік түрлендіру термині басқа теориялармен бірге осы кітапта алғаш рет енгізілген.

1760 жылы іргелі «беті қисықтық туралы зерттеу» пайда болды. Эйлер тегіс беттің әр нүктесінде екі қалыпты минималды және максималдық қисықты радиустары бар қисықтар мен жазықтар өзара перпендикуляр. Басты беттің қисықтары мен қиманың қисықтарының байланысының формуласын шығарды.

1771 жыл: «Денелер туралы, бетін жазуға болатын жазықтық» тақырыбында шығарма жарияланған. Бұл жұмыста жазықтықты жазу ұғымы пайда болды, яғни тік жерге қоюға болатын беті тегіс жазықтық. Эйлер бұл жерде жалпы метрика жайлы теория беріп, оған жазықтықтың ішкі геометриясы байланысты болады.

Геометрия дамуының төртінші кезеңі Н.И.Лобачевскийдің 1826 жылы жаңа неевклидтік геометрия, яғни Лобачевскийдің геометриясы деп аталады. Лобачевскийден бөлек 1832 жылы осы геометрияны Я.Больяй жасады. (Осы ойды К.Гаусс те дамытты, бірақ ол жариялаған жоқ). Лобачевский өз геометриясын кеңістіктің қарым-қатынастары теориясыретінде сияқты қарастырды; онының нақты мағынасы (1868) табылмағандықтан, толық дәлелдер болмағандықтан, ол болжамды болып қалды. Лобачевский жасаған Геометриядағы төңкеріс, маңызы жағынан жаратылыстанудағы ешқандай төңкеріске дес бермейді, сондықтан Лобачевский "Геометрияның Копернигі" деп аталып кеткен. Оның ойларындағы геометрияның жаңа дамуын анықтайтын үш ұстаным байқалды. Бірінші ұстаным бойынша евклидтің геометриясы ғана емес басқа да «геометриялардың» логикалық қисыны бар. Екінші ұстаным – бұл түрін өзгерту және евклидтің геометриясының негізгі ережелерді жиынтықтауы арқылы жаңа геометриялық теорияларды құрастыру. Үшінші ұстаным геометриялық теорияның шынайылығы, кеңістіктің нақты қасиеттеріне сәйкес физикалық зерттеу арқылы тексеру маңызды, мұндай зерттеулер евклидтік геометрияның дәлсіздігін анықтайды. Заманауи физика бұны дәлелдеді. Дегенмен бұдан евклидтің геометрияның математикалық дәлдігі жоғалмайды, өйткені ол бұл геометрияның (қайшылық еместікпен) логикалық қисындылығымен анықталады. Осылайша кез-келген геометриялық теорияға қарым-қатынаста оның физикалық және математикалық шынайылықты ажырата білу керек; біріншісі шындыққа сәйкес тексеретін тәжірибеден тұрады, екінші - логикалық қайшылықсыздықта. Лобачевский математиканың философиясына материалистік анықтама берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сызба геометрия және инженерлік графика: [оқулық] / Ы.А. Нәби.- 4-бас., толықт.- Алматы: Бастау, 2015.- 280 б.
2. Сызба геометрия және инженерлік графика пәнінің базалық курсы оқып білу жөнінде әдістемелік ұсынымдар/ Ы.А. Нәби.- Алматы: Бастау, 2013.- 171 б.
3. Ж.М.Есмұхан. Қ.Ә.Құспеков. Е.Е.Масимбаев. Сызба геометрия. Электрондық оқулық Республикалық жоғары оқу орындары аралық электрондық кітапхана. Алматы қ., 2017 ж.
4. Ыбраев А.М Инженерлік графика. Оқулық. Алматы; “ Білім”, 2011.-224б.

МРНТИ 14.07.07

ТЕХНОЛОГИЯ ДИЗАЙН-МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Калиева Э.И., Джанисенова А.М.

Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена исследованию технологии дизайн-мышления в обучении будущих педагогов, рассмотрены понятие «дизайн – мышления», проанализированы различные подходы к его определению, технологии и основное назначение. Авторами описан процесс дизайн-мышления, который всегда ориентирован на создание лучшего будущего, а также на поиск новых способов решения комплексных проблем в самых разных областях. Выделены характеристики данной технологии,

которые делают возможным применение данной технологии в практической профессиональной подготовке будущих педагогов. В качестве эффективного способа профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей используя дизайн-мышления в качестве средства способствующего: созданию социально-психологических и педагогических условий для успешного обучения и развития обучающихся в образовательном процессе, обеспечению учета их индивидуальных особенностей и выстраиванию индивидуальной траектории их учебной деятельности, а так же формированию у обучающихся необходимых профессиональных компетенций. Рассмотрены подробно этапы дизайн-мышления, а также приведены примеры организации группового проектного задания с помощью технологии дизайн-мышления. Технология дизайн-мышления является определяющим направлением, позволяющим преподавателю не только организовывать творческий процесс командной междисциплинарной работы, но и раскрыть личностный потенциал обучающегося. Кроме того, подобная методика поможет будущим специалистам создавать инновационный продукт на этапе получения профессиональных умений и навыков, увидеть и осознать эффективность каких-либо педагогических и психологических приемов, а также способствует формированию у студентов умения работать в любой неопределенной ситуации.

Ключевые слова: технология дизайн-мышления, проектная работа, будущие педагоги, творческое мышление, прототипирование, этапы технологии дизайн-мышления, проектное мышление.

Введение

В одном из крупнейших университетов мира, в Открытом университете (Великобритания) ежегодно публикуется доклад об инновациях в педагогике. В 2017 г. британские ученые-эксперты выделили 10 существующих нововведений, которые в ближайшие годы окажут самое значительное влияние на образование в мире [1]. Одним из таких нововведений является технология дизайн-мышления, которая, с нашей точки зрения, представляет собой эффективное средство профессиональной подготовки студентов.

Дизайн – мышление (Design Thinking) — это средство развития креативности, творческого потенциала студентов. Одними из самых главных навыков XXI века является творческое мышление, умение общаться, работать в коллективе.

Дизайн-мышление предусматривает системный подход к решению задачи, ориентированной на интересы конечного пользователя.

Технология дизайн-мышления (проектное мышление) представляет собой модель совместной командной деятельности, которая позволяет наиболее эффективно и продуктивно разрабатывать новые идеи, а также находить уникальные решения. Данный метод командной работы в условиях неопределённости, когда нет очевидного решения проблемы или недостаточно информации, делает возможным реализацию проектов, которые не под силу одному человеку, ведь коллективный разум всегда сможет найти более рациональное решение, чем единственный человек. Дизайн-мышление, отличающийся от линейного мышления, сопровождает процесс создания чего-либо нового, ориентированного на людей (human-centered design). Используя инструменты данного метода, можно выйти за рамки стандартного видения проблемы и найти новые подходы к решению поставленных задач, повысить скорость и эффективность их решения.

Методы исследования

В целях рассмотрения технологии дизайн-мышления в обучении будущих педагогов необходимо было использовать методы междисциплинарного анализа, используемые как в гуманитарных, так и в технических науках. В первую очередь необходимо обратить внимание на методы анализа процесса дизайн-мышления всегда ориентированного на создание лучшего будущего, а также на поиск новых способов решения комплексных проблем в самых разных областях. Об этом в 1969 году впервые написал американский ученый Герберт Саймон в своей книге «Наука об искусственном». По мнению автора, дизайн может быть процессом создания лучшего будущего в целом, преобразования существующих условий в желаемые [2].

Обсуждение

Концепцию дизайн-мышления в 1980 году обобщил профессор Брайан Лоусон в своей работе «Как мыслят дизайнеры?». Преподаватели университета Стэнфорда внедрили методику дизайн-мышления в образование, который помогает развивать навыки активной вовлеченности обучающихся в решение практических, реальных задач, обучению его основным принципам, таким как: человекоориентированный подход к созданию инноваций, прототипирование и т.д.

В процессе изучения учебных дисциплин в вузе, в том числе и педагогических, применение дизайн - мышления является одним из лучших инструментов для обучения навыкам XXI века, так как обучающиеся должны решать проблемы путем поиска и сортировки информации, что в свою очередь позволяет развивать такие профессиональные компетенции, как творческий подход, командная работа, ориентация на людей, стремление узнать и оптимизм, создание инноваций на основе использования разных мнений, групповых обсуждений и коммуникаций. Во время решения таких проблем обучающиеся научатся интегрировать свои знания, выдвигать решения, основанные на реальных знаниях или опыте, а также давать обратную связь.

Дэвид Келли в своей книге «Креативная уверенность» отмечает, что технология дизайн-мышления опирается на естественную человеческую способность быть интуитивным, находить закономерности и придумывать идеи, которые не только эмоционально привлекательны, но и функциональны [3]. По мнению автора, главной особенностью дизайн-мышления является не критический анализ, а творческий процесс, в котором неожиданные идеи ведут к лучшему решению проблемы. Таким образом, технологию дизайн-мышления в мировой науке рассматривают в качестве эффективного средства развития рефлексии и умения мыслить нестандартно.

Результаты исследования

Исходя из вышеизложенного, перечисленные характеристики делают возможным применение данной технологии в практической профессиональной подготовке будущих педагогов.

Использование дизайн-мышления в качестве средства профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей, способствует:

- созданию социально-психологических и педагогических условий для успешного обучения и развития обучающихся в образовательном процессе, обеспечивает учет их индивидуальных особенностей и помогает выстраивать индивидуальную траекторию их учебной деятельности;
- формированию у них необходимых профессиональных компетенций. Это:
 - способность к командной работе, толерантно воспринимать различия (социальные, культурные, личностные) участников;

- способность осуществлять обучение, воспитание и развитие обучающихся, с учетом их социальных, возрастных, психофизических и индивидуальных особенностей и образовательных потребностей;

- способность осуществлять психолого-педагогическое сопровождение учебно-воспитательного процесса и руководить учебно-познавательной деятельностью учащихся;

- способность проектировать траекторию своего профессионального и личностного развития;

- готовность применять систему теоретических и практических знаний в постановке и решении исследовательских задач в образовании и др.

На современном этапе вузовского обучения очень актуально использование инструментов дизайн-мышления в организации проектной работы студентов. Проектная работа студентов – важная составляющая в организации всего процесса обучения в вузе. Именно в процессе проектной работы студенты учатся решать практически важные задачи, приобретают необходимые знания, умения и навыки, востребованные в дальнейшей учебной и профессиональной деятельности [4].

Известный американский ученый Герберт Саймон выделил следующие взаимосвязанные этапы в дизайн-мышлении:

- Определение проблемы.
- Исследование.
- Формирование идей.
- Прототипирование.
- Выбор лучшего решения.
- Внедрение решения.
- Оценка результатов [2].

Перечисленные этапы относятся к дивергентной или конвергентной фазе мышления. Дивергенция предполагает расширение угла зрения, объединение всех находок и идей. Конвергенция включает сужение фокуса и выбор приоритетной идеи, которую дальше проверяют и дорабатывают на следующих повторных действиях. Фокус внимания то расширяется, то сужается, позволяя собирать идеи, а затем выбирать приоритетные и дорабатывать их.

Необходимо помнить, что дизайн-мышление – это четко определенный процесс, включающий движение от неопределённости на начальном этапе исследования к инсайтам (этап прототипирования), а затем к ясности и фокусу (финальный этап – создание и запуск проекта).

Рассмотрим подробнее этапы дизайн-мышления. На первом этапе, студенты глубоко изучают проблему. Здесь очень важно достигнуть общего понимания задачи между участниками команды. Для этого используются различные методы: метод мозгового штурма, метод быстрого понимания задач проекта и другие. В результате на данном этапе должна быть сформулирована конкретная цель проекта (что, для кого это делается), дано подробное описание пользователя (проблемы, потребности), и выявлены ограничения. Следующий этап работы над проектом ориентирован на поиск проблемных ситуаций – «инсайтов». На данном этапе решается вопрос сбора информации, которая позволит выявить проблему, определить возможные пути ее решения, а также ограничения, препятствующие решению поставленной задачи. В данный момент происходит процесс, включающий:

- идентификацию факторов, связанных поведением людей и их мотивами;
- формирование причинно-следственных связей, сбор первичной информации, обработку, классифицирование и использование для получения понимания;

- понимание (эмпатию), позволяющий лучшее изучение потребителя, постановку себя на его место, только тогда можно будет разработать и предложить ему максимально соответствующий его запросам и ожиданиям продукт.

Использование таких методов, как глубинное интервью (доверительная беседа), наблюдение, погружение в опыт пользователя способствует достижению понимания потребностей конечного пользователя. При этом делается запись данных (заметки, скетчи, фотографии, аудио- и видеозапись), внимание фокусируется на потребителе, идеи для разрабатываемого продукта все время соотносятся с потребностями потребителя. Студенты должны уяснить необходимость понимания фокуса проблем, четкого видения трудностей. К рассмотренным этапам «инсайтов» прибавляется исследование потребностей целевых пользователей. То есть после собранной информации о проблемах в той или иной области, далее выбирается фокус (какую проблему будем решать?), предполагающий формулировку задачи, над которой планируется работать, сфокусированная на конкретном пользователе и, которые на данный момент считаются неразрешимыми или никто не решает. Также добавив к этому анализ внешней среды, можно выявить ограничения, которые могли бы сдерживать решение данной проблемы. Таким образом, формируется точка зрения на проблему, которая должна быть четко и подробнее сформулирована, только тогда удастся яснее и легче разрабатывать решение этой проблемы.

Определив предмет пристального внимания, переходим к собственно генерации идеи, используя методы мозгового штурма, ментальных карт, рассказывание истории, обсуждая разные идеи. Основная задача этапа - предложить, как можно больше возможных путей решения проблемы, собрать пул идей для решения сфокусированной проблемы. Но эти идеи не являются окончательными, к пополнению пула идей всегда можно вернуться. До разработки прототипа отбираются 2-4 идеи, как правило путем голосования. Далее отобранные идеи воплощаются в прототипы.

Прототипирование являясь итерационным процессом, позволяет сгенерировать новые идеи, улучшить старые, получить более четкое представление о проблеме и его решении. Данный процесс предполагает создание минимального жизнеспособного продукта или услуги, с набором характеристик, достаточным для удовлетворения пользователей. Прототипом может быть все, с чем можно взаимодействовать: физические прототипы (модели, макеты, опытные образцы и др.), эскизы, компьютерные продукты, методики, ролевые сценарии и др. Важно, чтобы пользователь мог получить свой опыт от прототипа, прочувствовать его в действии. А команда исполнителей собирает свои наблюдения взаимодействия пользователя с прототипом для последующей его доработки [5].

Этап выбора лучшего решения и его внедрения связан с тестированием отобранных идей. Необходимо использовать мыслительный эксперимент, ролевые игры, опрос или любой другой метод, который позволит получить обратную связь о жизнеспособности идеи и внести соответствующие исправления в предлагаемые решения. На данном этапе также проверяется поставленная задача (верно ли она была сформулирована?). На заключительной стадии требуется вовлечение конечных пользователей для оценки прототипа и повторного тестирования откорректированной версии. Примерные темы групповых проектных заданий, которые можно использовать на практических занятиях по педагогической дисциплине: «Магические квадраты» или QR- коды – как учителю эффективно использовать их в учебном процессе», «Одаренность – как помочь школьнику осознать свое место в окружающем мире», «Индивидуальный проект – как научить старшеклассника выполнять его» и другие.

Таблица 1 - Пример организации группового проектного задания с помощью технологии дизайн-мышления

Этапы технологии дизайн-мышления	Содержание этапов технологии дизайн-мышления по Г.Саймону	Цель этапов технологии дизайн-мышления	Педагогическое сопровождение преподавателя
1	2	3	4
Определение проблемы	Правильно определить в чем проблема. Если неверно определить её, то и решение, к которому придут в процессе, будет решением другой проблемы, а не той, которую нужно было решить. Далее нужно также определить, кто является конечным пользователем (чью проблему решают?) и какого результата нужно достичь (что является успешным результатом проекта?)	Содействие осознанию студентами индивидуальных потребностей практического знакомства с одним из новейших средств интерактивного обучения, освоения первичных умений и навыков их использования в образовательном процессе.	Проблемная беседа «Чем заинтересуют меня эти «магические квадраты» и как я смогу их использовать в своей работе?». Техника мозгового штурма «Почему для меня важно усвоение и использование на практике данной технологии?». Знакомство с общей информацией и просмотр QR-кодов по учебным предметам, обсуждение особенностей использования интерактивного средства обучения. Тренинг (отработка навыков использования бесплатных мобильных приложений QRкода для Android и продуктов Apple)
Исследование	Начинается с обзора истории проблемы: использовался ли QR-код в образовании? Как этот вопрос пытались решить? Были ли практики успешными или нет? Почему? Обзор истории помогает избежать повторений и тех ошибок, которые уже были совершены до нас. На этом этапе также важно взаимодействие с конечными пользователями-педагогами – можно поговорить с ними и услышать их мнение о данной идее эффективного обучения (эти идеи еще могут пригодиться). Иногда наиболее эффективным способом узнать что-то о проблеме будет наблюдение занятий с использованием QR-кодов.	Проводится с целью формирования у студентов понимания конечного результата эффективного использования интерактивного средства обучения. Четко формулируется ряд возможностей их использования на различных этапах урока и вариантов приема.	Объединение студентов в творческую группу с предоставлением темы проектной работы. Обсуждение комплекса заданий по исследованию особенностей использования QR- кодов в образовании как основы накопления материала для выполнения проекта. Обсуждение возможных трудностей организационного и содержательного характера, способов их решения. Демонстрация студентам успешного опыта использования QR- кодов в образовательном процессе и преодоления трудностей в ходе использования данного средства обучения и выполнения проектной работы

1	2	3	4
Формирование идей	На данном этапе происходит сбор всей имеющейся информации, помогающей понять эффективность использования QR-кодов в образовательном процессе. Затем методом мозгового штурма обозначают все возможные идеи и приемы QR-кодов, помогающие решить проблему эффективного обучения. В командной работе важно стараться придумывать и рассматривать проблему с разных точек зрения, это поможет прийти порой к самым неожиданным, интересным и в то же время конструктивным идеям. Во время мозгового штурма нельзя критиковать идеи.	Подробное изучение, консультация специалистов-практиков, посещение образовательного учреждения с целью сбора информации, которая поможет найти способ решения проблемы проекта.	Теоретическое и практическое изучение вопроса, формирование базы для анализа особенностей эффективного использования данного средства обучения. Обсуждение полученных результатов поиска. Проведение мозгового штурма по решению проблемы, поставленной в теме проекта.
Прототипирование	После того, когда обозначены все возможные идеи по решению проблемы, теперь можно их объединять, улучшать, выбирать из них лучшие. На этом этапе важно получить обратную связь: показать свои итоговые решения специалистам педагогической деятельности. Использовать обратную связь с ними в целях улучшения своего продукта.	Определение способа решения проблемы проекта.	Систематизация результатов поиска и обобщений по проблеме, поставленной в проектной работе. Выбор стратегий решения проблемы проектного задания. Определение эффективного способа решения проблемы проектного задания. Разработка плана, содержания проекта
Внедрение решения	На этом этапе предстоит создание и внедрение своего работающего продукта или решения. Определить ресурсы, распределить задачи, выполнить их и представить продукт конечным пользователям-педагогам.	Защита итоговой проектной работы. Получение обратной связи от экспертов об эффективности определенного способа решения проблемы проекта.	Выбор формы представления результатов проекта, его оформление и презентация. Защита проектной работы. Определение перспективы дальнейшего исследования проблемы, поставленной в теме проектной работы.

1	2	3	4
Оценка результатов	На последнем этапе важно оценить результаты внедрения образовательного продукта, наметить пути его доработки, возможных изменений. Важно также получение обратной связи от пользователей продукта.	Апробация способа решения проблемы проекта в практической и исследовательской деятельности.	Внедрение способа решения проблемы проектной работы в учебный процесс. Анализ, оценка результатов практической и исследовательской работы по проекту. Коррекция способа решения проблемы проектной работы.

Выводы

Таким образом, технология дизайн-мышления позволяет преподавателю не только организовывать творческий процесс командной междисциплинарной работы, но и раскрыть личностный потенциал студента. Кроме того, подобная методика помогает будущим специалистам создавать инновационный продукт на этапе получения профессиональных умений и навыков, увидеть и осознать эффективность каких-либо педагогических и психологических приемов, а также формирует у них умение работать в ситуации неопределенности.

Технология дизайн-мышления позволяет сделать командную работу над проектом наиболее эффективной, представляющий собой системный подход в разработке решения проблемы. Данный подход сочетает в себе командную работу, творческий подход, креативное мышление, активную коммуникацию, открытость, дизайн и визуализацию. Подобный процесс решения реальных задач, поступивших из внешней среды, способствует формированию у студентов необходимых навыков коммуникации, ораторского мастерства, предприимчивости, практических умений, навыков и опыта, которые будут востребованы в профессиональной деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Поляевская А. Инновации в образовании. – 2016. – [Электронный ресурс] – URL: <http://nitforyou.com/innovacii-v-obrazovanii-2016>
2. Саймон Г. А. Наука об искусственном / пер. с англ. Э. Л. Наппельбаума. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 146 с.
3. Келли Т., Келли Д. Креативная уверенность. Как высвободить и реализовать свои творческие силы / пер. с англ. Т. Землянской. – М.: Азбука-Аттикус, 2015. – 288 с.
4. Данилов С.В. Образование предприимчивости // Интерактивные подходы к обеспечению образовательной деятельности в учреждениях высшего и среднего образования. – 2017. – с. 53-60.
5. Завьялова Н.Б., Сагинова О.В., Стукалова А.А., Максимова С.М. Место и роль проектной работы в подготовке специалистов для современной экономики // Российское предпринимательство. – 2017. – № 19. – С. 259-268.

СЕКЦИЯ 3
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ИНЖИНИРИНГІНІҢ
ДАМУ ПАРАДИГМАЛАРЫ

ӘОЖ 622.277

КӨМІРСУТЕКТЕР КЕНОРНЫҢ МОДЕЛЬДЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Аманджол У.

Ғылыми жетекші: Койшина А.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада мұнай және газ кен орындарын геологиялық және гидродинамикалық модельдеу туралы, геологиялық (статикалық) және гидродинамикалық (сүзу) модельдерді құру кезінде қолданылатын негізгі бағдарламалық өнімдер туралы негізгі мәліметтер келтірілген.

Түйінді сөздер: моделдеу, газ, кенорын, исследование, қабат, керн, бағдарлама.

Көмірсутектер кен орындарын қазіргі заманғы игерудің негізгі мақсаты барынша экономикалық рентабельділік кезінде алынатын қорларды барынша толық алуға бағытталған. Неғұрлым толық қамту коэффициентіне және мұнай өндіру коэффициентіне қол жеткізу үшін озық технологиялар қолданылады. Заң бойынша негізгі бағыттардың бірі-компьютерлік модельдеу. Игеру тарихын және оның болжамын бейімдеу көмірсутек кенорындарын тиімді және ең аз шығынмен игеруге мүмкіндік береді.

Дегенмен, жобалау құжаттарын жасау кезіндегі негізгі проблема статикалық (геологиялық) және сүзгілеу (гидродинамикалық) модельдерінің арасындағы айырмашылықтарға байланысты. [4]

Федералды комиссияларға тән: орталық даму комиссиясы және аумақтық даму комиссиясы, сондай-ақ көптеген сарапшылар әлі де статикалық және сүзу модельдерінің бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленуін талап етеді (3% - дан аспайды).

К.Е. Закревский (2009) атап өткендей, қазіргі заманғы үш өлшемді цифрлық (3D) геологиялық модельдерді құру қазіргі уақытта мұнай және газ кенорындарын барлау мен игерудің жалпы процесі аясында әдеттегі, әдеттегі рәсімге айналды.

3D модельдерін құру, әдетте, келесі міндеттерді шешеді:

- көмірсутек қорларын есептеу,
- ұңғымаларды жоспарлау (жобалау) ,
- белгісіздіктер мен тәуекелдерді бағалау,
- гидродинамикалық модельдеу негізін дайындау.

Сонымен қатар, 3D-геологиялық модельдеу саласында орыс тілді әдебиеттің жетіспеушілігі сезіледі. Геологиялық модельдеудің бағдарламалық пакеттерін пайдалану жөніндегі нұсқаулықтар және "Мұнай және газ-мұнай кен орындарының тұрақты жұмыс істейтін геологиялық-технологиялық модельдерін құру жөніндегі әдістемелік нұсқаулар" ақпараттың негізгі көздері болып қала береді.

Дайындау және пайдалану жұмыстарының барлық кезеңдерін бірнеше негізгі кезеңдерге бөлуге болады – жұмыс алаңын сейсмикалық зерттеу, барлау және пайдалану бұрғылау (кернді іріктеумен және алмаумен, қабаттарды сынаумен және т.б.), ұңғымаларды геофизикалық зерттеу (ГИС), керн мен флюидтерді зертханалық зерттеу,

петрофизикалық тәуелділіктерді талдау және анықтау, үш өлшемді геологиялық-технологиялық модельді (геологиялық және гидродинамикалық) құру, игерудің болжамды көрсеткіштерін есептеу. [3]

Модель сөздің кең ғылыми мағынасында зерттеліп отырған объектіні жаңғыртатын немесе көрсететін нақты немесе ақыл-ой арқылы құрылған құрылым ретінде түсініледі. Модель атауы латынның *modulus* сөзінен шыққан, ол "өлшем, үлгі" дегенді білдіреді. Модельдеу табиғат пен қоғамды танудың негізгі әдістерінің бірі болып табылады. Ол технологияда кеңінен қолданылады және ғылыми-техникалық прогресті жүзеге асырудағы маңызды кезең болып табылады.

Мұнай кенорындарының модельдерін құру және олардың негізінде кенорындарын игеруді есептеу инженерлер мен Мұнайшы зерттеушілердің негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Мұнай, газ немесе газконденсаты кенорнының қасиеттері туралы геологиялық және физикалық мәліметтер негізінде оны игеру жүйелері мен технологияларының мүмкіндіктерін қарастыру жалпы кенорнын игеру туралы сандық түсінік береді.

Кенорнын игеру туралы өзара байланысты сандық идеялар жүйесі - бұл қалыптасу моделінен және кенорнын игеру процесінің моделінен тұратын оны игеру моделі. [2]

Қабат моделі-бұл кен орнын игеруді есептеуде қолданылатын оның геологиялық және физикалық қасиеттері туралы сандық идеялар жүйесі. Кенорнын игеру процесінің моделі - жер қойнауынан мұнай мен газды алу процесі туралы сандық идеялар жүйесі. Жалпы айтқанда, мұнай кенорнын игеру моделінде қалыптасу модельдері мен даму процесінің кез-келген комбинациясын қолдануға болады, егер бұл комбинация қабаттар мен процестердің қасиеттерін дәл көрсетсе ғана. Сонымен бірге, белгілі бір қалыптасу моделін тандау процесс моделінде оның кез-келген қосымша ерекшеліктерін ескеруге және керісінше әкелуі мүмкін.

Қабат моделі, әрине, оның есептеу тізбегінен ажыратылуы керек, ол тек резервуардың геометриялық пішінін ескереді. Мысалы, қабаттың моделі қабатты гетерогенді қабат болуы мүмкін. Есептеу схемасында оның бір моделі бар қабат дөңгелек пішінді қабат, тік сызықты қабат және т. б. ретінде ұсынылуы мүмкін.

Қабаттар мен олардан мұнай мен газды алу процестерінің модельдері әрдайым математикалық формада болады, яғни белгілі бір математикалық қатынастармен сипатталады.

Мұнай кенорнын игеруді есептеумен айналысатын инженердің негізгі міндеті-кен орнын геологиялық және геофизикалық зерттеу, сондай-ақ Ұңғымаларды гидродинамикалық зерттеу нәтижесінде алынған жеке идеялар негізінде есептеу моделін құру.

Қазіргі компьютерлік және есептеу жетістіктері кенорындарын игеруді есептеу кезінде қабаттардың қасиеттерін және олардағы процестерді едәуір егжей-тегжейлі ескеруге мүмкіндік береді.

Даму объектілерін геологиялық-геофизикалық және гидродинамикалық тану мүмкіндіктері үнемі кеңеюде. Дегенмен, бұл мүмкіндіктер шексіз емес. Сондықтан әрдайым объектіні білу дәрежесі мен есептеу талаптары барабар болатын кен орнын игерудің осындай моделін құру және пайдалану қажеттілігі туындайды.

Мұнай және газ коллекторларын моделдеудің математикалық әдістері "құм-саз" модельдері қолданыла бастаған кезде 60-шы жылдары белсенді қолданыла бастады [1]. 70-ші жылдардың ортасында геостатистика кеңінен қолданыла бастады, карталарды құру үшін алғаш рет кригинг әдісі қолданылды. 1980-ші жылдардың басында Haldorsen Н. Н. [Н.Н.Haldorsen, 1983] жұмысы жарияланды. Мысалы, Wytch Farm және Frig сияқты

Солтүстік Теңіз кен орындарында стохастикалық үлгілер белсенді енгізіле бастады (Begg et al., 1985). 80-жылдардың екінші жартысында толыққанды геологиялық модельдер құрылды. Жаңа әдістер мен компьютерлік қосымшалар Норвегияда (STORM, IRAP) (Haldorsen & MacDonald, 1987), Стэмфорд (SCRF, GSLIB) (Deutsch and Journal, 1992), IFP (Heresim) әзірленген.

1990-е жылдар коллекторларды модельдеудің стохастикалық әдістерін қолдану тақырыбындағы көптеген жарияланымдармен сипатталады. Пиксельді (тізбекті Гауссиялық модельдеу әдісі және тізбекті Индикаторлық модельдеу әдісі) және болатты объектілі модельдеу бірлесіп қолданылады. Жалпы, бұл онжылдық модельдеудің түрлі әдістері мен акпараттың түрлі көздерін модельдеу процесінде интеграциялаумен ерекшеленді. Модельдеу кезінде стохастикалық әдістер сейсмикалық деректермен, коллекторлардың седиментологиялық құрылымын зерттеумен, Ұңғымаларды гидродинамикалық зерттеу деректерімен және т. б. бірге қолданылды.

XXI ғасырдың алғашқы жылдарында модельдеу үшін қолданылатын бағдарламалық қамтамасыз ету (ROXAR, PETREL, ECLIPSE) жылдам дамыды. Жаңа бағдарламалық пакеттер әр түрлі деректер көздері мен әдістерді бір модельде біріктіруге мүмкіндік берді. Сондай-ақ, осы жылдар "жаттығу бейнелері" әдісін қолдануға ие болды [1].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абасов М. Т., Кулиев А. М. Методы гидродинамических расчетов разработки многопластовых месторождений нефти и газа. – Баку: ЭЛМ, 1976. – 200.
2. Бадьянов В. А. Методы компьютерного моделирования нефтяных месторождений в задачах нефтепромысловой геологии : автореферат дис. ... доктора геолого-минералогических наук : 04.00.17. – Тюмень, 1998. – 72.
3. Букаты М.Б. Рекламно-техническое описание программного комплекса HydrGeo. – М.: ВНИИЦ, 1999. – 5с. – Номер гос. регистрации алгоритмов и программ во Всероссийском научно-техническом информационном центре (ВНИИЦ) № 50980000051 ПК.
4. Закиров С.Н., Закиров Э.С., Индруцкий И.М. Новые представления в 3D геологическом и гидродинамическом моделировании // Нефтяное хозяйство. – 2006. – № 1. – 34–41 беттер.

ӘОЖ 622.277

КЕНОРЫНДАРДАН МҰНАЙ ӨНДІРУ ҮШІН ТЕХНОЛОГИЯНЫ ТАҢДАУ

Таңатарова Д.

Ғылыми жетекші: Койшина А.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада мұнай және газ кен орындарын геологиялық және гидродинамикалық модельдеу туралы, геологиялық (статикалық) және гидродинамикалық (сүзу) модельдерді құру кезінде қолданылатын негізгі бағдарламалық өнімдер туралы негізгі мәліметтер келтірілген.

Түйінді сөздер: моделдеу, газ, кенорын, исследование, қабат, керн, бағдарлама.

"Қазақстан Республикасының Мұнай және газ кенорындарын игерудің бірыңғай ережелеріне" сәйкес пайдалану объектісі немесе игеру объектісі – бұл жеке өнімді қабат, қабаттар тобы немесе ұңғымалардың дербес торымен игеру үшін бөлінген көмірсутектермен қаныққан ірі қабаттың бөлігі.

Игерудің бөлінген объектісі сусыз кезеңде және суландыру кезінде пайдаланудың ұзақ кезеңі ішінде ұңғымалардың жоғары дебитін қамтамасыз ету үшін шоғырдың ауданы бірлігіне мұнайдың жеткілікті меншікті қорларына және жеткілікті өнімділігіне ие болуы тиіс. [1]

Мұнайгаз кенорны тектоникалық бұзылыстың болуына және су өткізбейтін тау жыныстарымен коллекторлық тау жыныстардың алмастыру аймақтарына байланысты күрделі құрылыммен сипатталады. Юра өнімді қабатының келловей қабаты қимасындағы кенорнында екі өнімді Горизонт бөлінген: Ю-I және Ю-II, 2995-3051 м тереңдікте жатқан. Ю-I горизонтта бір-бірінен сазды бөлімдермен сенімді бөлінетін 4 өнімді қабат (А, Б, В және Г) бөлінген. Олар құмды қабаттардың саздармен алмастырылуы байқалатын А және В пакеттерін қоспағанда, аймақтағы төзімділікпен сипатталады. Ю-II горизонттың шоғыры жергілікті таралумен сипатталады және көтерілудің күмбез бөлігімен шектелген. Горизонттардың шоғырларында 13,243 млн. тонна баланстық мұнай қоры бар. Оның ішінде кенорнының барлық мұнай қорларының 98%-ға жуығы (12,95 млн.т) Ю-I горизонтында шоғырланған.

Мұнайгаз кенорнының өнімді бөлігінде объектілерді бөлу кезінде бірқатар критерийлер қарастырылды, мысалы: өнімді горизонттың қалыңдығы, орнатылған кенорындарының саны, су-мұнай байланысының жағдайы, кеніштің әртүрлі бөліктерінің гидродинамикалық байланысы, коллекторлар мен оларды қанықтыратын сұйықтықтардың физикалық қасиеттері, сондай-ақ осы параметрлердің ауданы мен қимасы бойынша өзгеру сипаты, кенорындарын зерттеу дәрежесі және геологиялық қорлардың мөлшері [3]. Барлық критерийлерге сүйене отырып, бір пайдалану объектісі бөлінді: С₁+С₂ санатындағы 12,95 млн. т геологиялық қоры бар Ю-I горизонт. Қорлардың аз мөлшері мен шектеулі болуына байланысты Ю-II горизонт екінші реттік даму объектісі ретінде ерекшеленеді.

Кесте 1 - Болжау кезінде өзгертін параметрлер

Анықталмаған параметр	Оптимистік нұсқа	Орташа нұсқа	Пессимистік нұсқа
Контурлық аймақтың белсенділігі / контурлық аймақтың ұзындығымен ұсынылған	10000 м	5000 м	100 м
Төгінділердің өткізгіштігі	1	0.5	0
Салыстырмалы өткізгіштік және қанықтыру функциясы (кеуектіліктің әр БИН үшін бастапқы судың қанықтылығы)	ВНп1=0,30($\Phi \geq 0,18$) ВНп2=0,40($0,18 \geq \Phi \geq 0,15$) ВНп3=0,50($0,15 \geq \Phi \geq 0,10$) ВНп4=1,00($0,10 \geq \Phi \geq 0,05$) ВНп5=1,00($0,05 \geq \Phi \geq 0,00$)	ВНп1 =0,35 ($\Phi \geq 0,18$) ВНп2=0,45($0,18 \geq \Phi \geq 0,15$) ВНп3=0,50($0,15 \geq \Phi \geq 0,10$) ВНп4=1,00($0,10 \geq \Phi \geq 0,05$) ВНп5=1,00($0,05 \geq \Phi \geq 0,00$)	ВНп1=0,40($\Phi \geq 0,18$) ВНп2=0,45($0,18 \geq \Phi \geq 0,15$) ВНп3=0,50($0,15 \geq \Phi \geq 0,10$) ВНп4=1,00($0,10 \geq \Phi \geq 0,05$) ВНп5=1,00($0,05 \geq \Phi \geq 0,00$)

Комсомольское кенорны жаңа құбырлар мен инфрақұрылымды қажет ететін шалғай жерде орналасқан. Құбырға жұмсалатын шығындар жобаның экономикалық бөлігінің жоғары сезімталдығын негіздейді. Жобаның экономикалық критерийлерге сәйкестігі мақсатында кенорнын игерудің бірнеше нұсқалары игеріледі. [3]

Таңдалған пайдалану объектісіне сәйкес ұңғымаларды игеру және орналастыру принциптері жасалды.

Нысанды дамытудың жалпы тәсілі келесі тұжырымдамаларға негізделген:

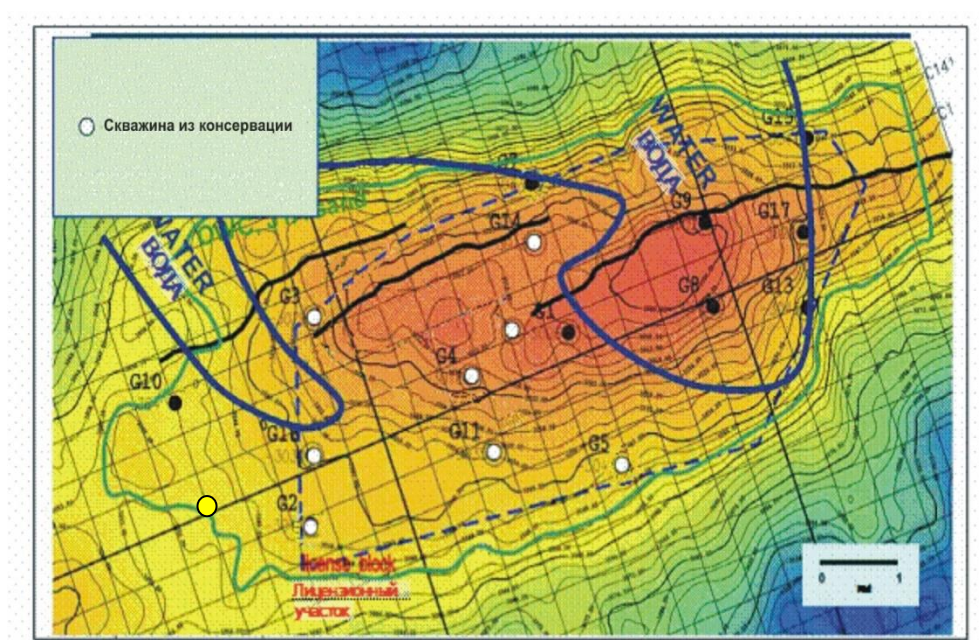
- бағалау кезінде жобаланған өндіруші ұңғымалардың сулану динамикасы ескерілетін контурлық аймақтың энергетикалық әлеуетін анықтау, қабат қысымды жасанды ұстап тұру (суды айдау) ауқымы туралы шешімдер қабылданады;

- шетті өндіру ұңғымаларын сулану шамасына қарай айдау ұңғымаларына ауыстыру;

- тиімді экономикалық көрсеткіштер (мұнай бағасы) кезінде кенорнын пайдаланудың бастапқы кезеңінде өндіру қарқынын арттыру.

Қанықтылықтың таралуы, салыстырмалы өткізгіштігі, қалпына келтіру өткізгіштігі және контурланған аймақтың белсенділігі сияқты көптеген модельдеу параметрлері белгісіз. Сондықтан, әр нұсқа үшін осы барлық параметрлер осы белгісіздіктің әсерін зерттеу үшін кенорнының мүмкін болатын көрсеткіштерін анықтау үшін өзгерді. Аймақты білуге сүйене отырып, ең ықтимал жағдай-бұл разрядтың өткізгіштік мөлшері, бірлікке тең, контурланған аймақтың әлсіз белсенділігі және орташа қанықтыру функциясын қолдану. [5]

Бөлінген негізгі пайдалану объектісі (Ю-І) бойынша өндіру және айдау ұңғымаларының әртүрлі санымен, әртүрлі игеру жүйесімен игерудің 4 нұсқасы қаралды. Бірінші нұсқа (№1) базалық болып табылады және қолда бар 8 тік ұңғыманы қайта іске қосуды және табиғи режимде шоғырды игеруді көздейді. 1-суретте 1-нұсқадағы ұңғымалардың орналасуы көрсетілген.

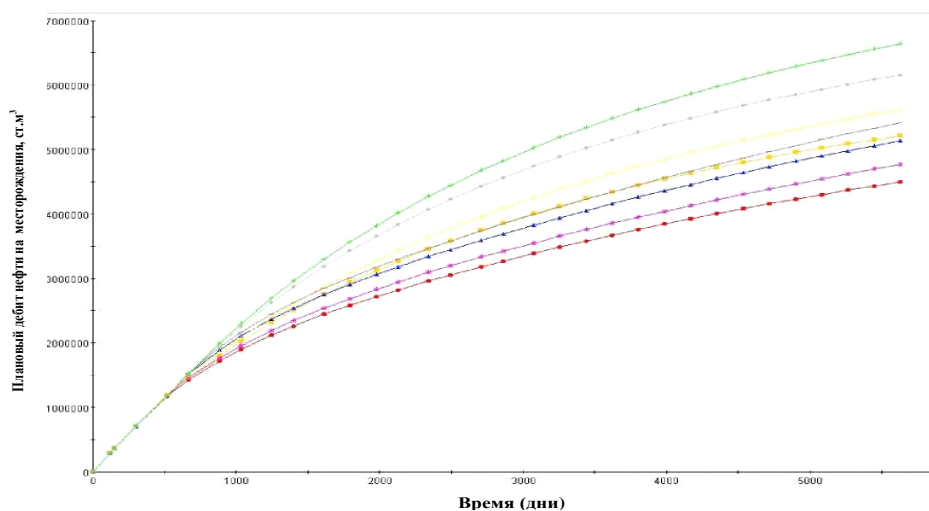

Сурет 1 - Кенорнын игеру жоспары

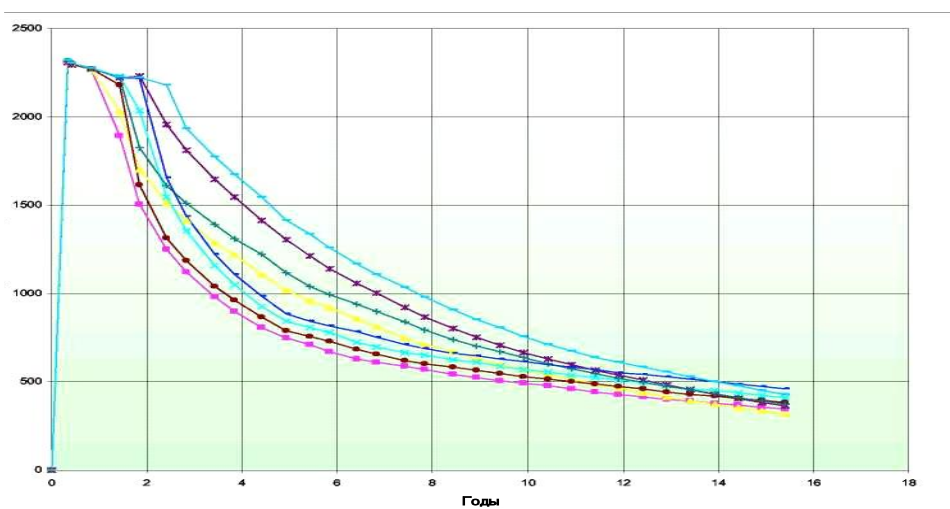
Қатарынан үш нұсқа (№№2,3,4) қабатқа қабат және су жинайтын суды айдау арқылы қабат қысымын ұстап тұруды көздейді. ППД бар нұсқаларда мұнай мен сұйықтық бойынша орташа жылдық дебиттердің өзгеруімен өндірудің әртүрлі сөресін ескеретін 8 сценарий бойынша қосымша қозғалыстар орындалды. Барлық сценарийлерді талдау негізінде дамудың 3 нұсқасының әрқайсысына бір жеке сценарий таңдалды.

Төменде әр нұсқаға сценарийлерді талдау және таңдалған негізгі 4 даму нұсқасының сипаттамасы келтірілген. [4]

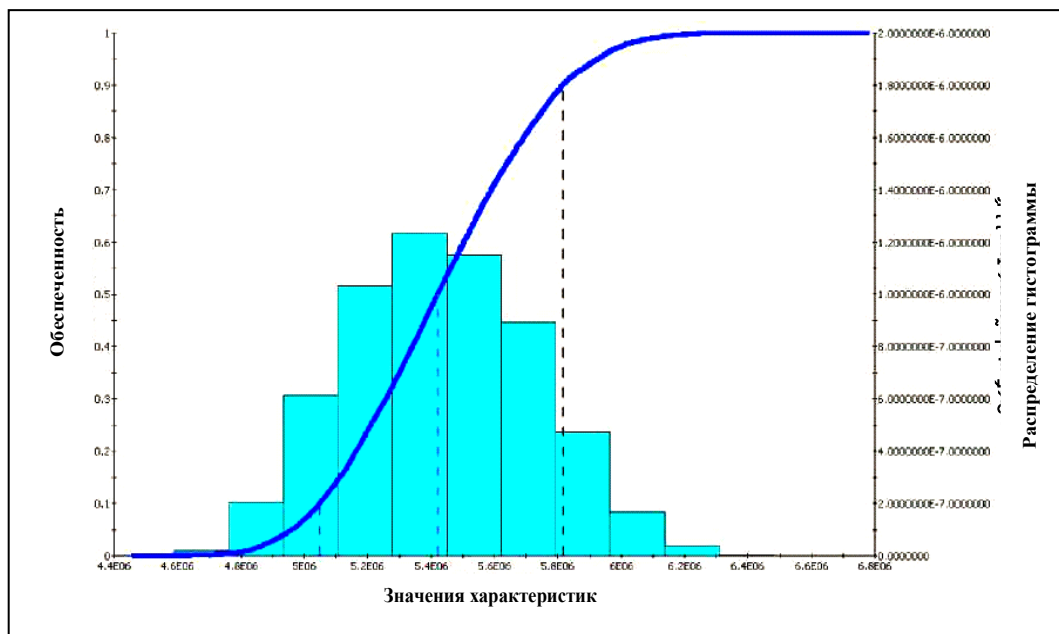
1-суретте әртүрлі анықталмаған параметрлердегі модельдеу нәтижелері көрсетілген (1-кесте). Өндіру полкі тәулігіне 2200 м³/тәу 0,8–2,4 жыл бойы ғана сақталады. Осы сценарий бойынша жинақталған өндіру 5,1 млн. м³ мөлшерінде Р90-дан 5,8 млн. м³ мөлшерінде Р10-ға дейін ауытқиды. Р50 5,4 млн.м³ құрайды.

Сурет 3 - Кенорнын игеру нұсқасы бойынша өндіру бейіні

Сурет 4 - Жинақталған мұнай өндіру

Сурет 5 - Мұнай өндіруді қамтамасыз етуді бөлу

Жалпы дебит 4-5 жыл ішінде берілген тау-кен сөресіне жетпеген тау-кен профилінен айырмашылығы қанағаттанарлық.

Мұндай нәтижелердің негізгі себептері құмтастың қысымы мен қасиеттерін қамтамасыз ету болып табылады. Кенорнында мұнай өндіру басталғаннан кейін қысым күрт төмендеді (3-сурет), өйткені бірнеше ұңғымалар су айдыны болды. Контурлық аймақтың белсенділігі жоғары болған жағдайда да, құмтастың қасиеттері жоғары ағынды ұстап тұру үшін қысымның коллекторға тез өтуіне мүмкіндік бермейді. Осы сценарийді толық зерттеу үшін және тау – кен сөресін ұлғайту мақсатында қосымша жүгірістер жүргізілді, кенжар қысымының шегі қанығу қысымы 13 МПа (130 бар) нүктесіне дейін, ал жоспарланған дебит тәулігіне 1900 м³ дейін төмендетілді. Алғашқы зерттеу нәтижелері қысымды одан әрі 13 МПа (130бар) дейін төмендету арқылы сөрені алты айға ұзартуға болатындығын көрсетті. Алайда, бұл нәтиже экономикалық тұрғыдан қанағаттанарлықсыз болды.

Екінші зерттеудің мақсаты өндіру сөресін ұзарту кезінде дебитті азайту арқылы жер үсті нысандарының шығындарын азайту болды. Екінші зерттеудің нәтижесі өндіру полкі, егер дебит тәулігіне 2200-ден 1900 м³-ге дейін төмендесе, жеті айға ұзартылуы мүмкін екенін көрсетті. Дегенмен, осындай нәтижемен № 2 нұсқа экономикалық өлшемдерге сәйкес келмеді.

Жоғарыда сипатталған технологиялардың әрқайсысы өмір сүруге құқылы және олардың ешқайсысы туралы тиімді немесе тиімсіз деп айтуға болмайды. Мұның бәрі нақты кенорнын сипаттайтын параметрлер кешеніне байланысты. Әдісті таңдау тек мұқият экономикалық зерттеу нәтижелеріне негізделуі мүмкін.

Кенорнында мұнай өндіру үшін қолданылатын техника мен технологияның тиімділігін бағалау және оны арттыру жолдарын анықтау үшін ұңғымалардың өндіру қорына техникалық-технологиялық талдау (жер үсті және жер асты жабдықтарының жай-күйі мен жұмыс сипаттамасы және т.б.) жүргізілді.

Комсомольское кенорнында көмірсутектерді өндіру техникасы мен технологиясы бойынша жобалық шешімдерге талдау жасау кезінде ұңғымалар қорының жай-күйі және

ұңғымалар жұмысының технологиялық режимдері, өндіруші ұңғымалардың жұмысы туралы есептер пайдаланылды.

Пайдалану қорында 13 ұңғыма, оның ішінде фонтандық тәсілмен пайдаланылатын қолданыстағы №4 ұңғыма бар. Есептік кезеңде барлық бұрғыланған жаңа ұңғымалар фонтандық арматурамен жабдықталған. [2]

Комсомольское кенорнының мұнайы жеңіл, аз күкіртті, Жоғары парафинді және шайырлы болып табылады. Кен орны бойынша ағымдағы газ факторы 152,42 м³/т құрайды, суландыру орташа 2,7% - ды құрайды.

Кенорнын орналастыру және өнеркәсіптік игеруге енгізудің артта қалуына байланысты өндіру, сондай-ақ айдау ұңғымаларын бұрғылаудың және пайдалануға берудің жобалық мәндеріне сәйкессіздік байқалады.

ЖШС бұрғылау жоспар-кестесіне сәйкес Н5 көлденең ұңғымасын бұрғылау және ІІ, ІЗ айдау ұңғымаларын бұрғылау аяқталуы тиіс.

Ұңғымалар бойынша геофизикалық зерттеулер жүргізілді және әртүрлі штуцерлерде фонтандық тәсілмен пайдалану кезінде қабатты коллектор жұмысының алынған деректері түсіндірілді, қабаттардың өнімді және сүзгілік сипаттамалары анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. В.Д.Лысенко. Разработка нефтяных месторождений//Москва, Недра, 2003, 245б.
2. В.Д.Лысенко. Проектирование разработки нефтяных месторождений//Москва, Недра, 1987,278бет.
3. Мартос В.Н., Гузиков Г.Г. и др. «Подсчет запасов нефти и газа месторождения Комсомольское Мангышлакской области, Казахской ССР//1986, 109б.
4. Максимов М.И. «Геологические основы разработки нефтяных месторождений»//Москва, Недра, 1975, 343б.
5. «Единые правила разработки нефтяных и газовых месторождений Республики Казахстан», утверждённые постановлением Правительства РК//Алматы, 1996, 229б.

УДК 622.276.53

ПРОЦЕСС ПЕРЕРАБОТКИ ВЫСОКОВЯЗКОЙ НЕФТИ НА ПРИМЕРЕ АКТАУСКОГО БИТУМНОГО ЗАВОДА

Кабаков А.Ж., Закенов С.Т.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье описывается процесс переработки высоковязкой нефти, для получения дорожного битума на примере Актауского битумного завода.

Ключевые слова: гудрон, битум, нефть, электрообессоливающая и обезвоживающая установка (ЭЛОУ), атмосферно-вакуумная трубчатка (АВТ), плотность, вязкость, дегазация, ректификация, электродегидратор, колонна.

Процесс переработки нефти и производства битумов представляет собой комплекс физико-химических методов обработки: обессоливания, обезвоживания,

теплообмена, ректификации, окисления. Вопросами переработки нефтебитуминозных пород занимались исследователи [1-6].

Комплексная установка состоит из трех блоков:

1. Блок ЭЛОУ – предназначен для электрообессоливания и обезвоживания сырой нефти,

2. Блок АВТ – предназначен для атмосферно-вакуумной перегонки нефти с получением дистиллятных фракций и гудрона

3. Блок окисления гудрона с получением битума окисленного.

Установка ЭЛОУ-АВТ с блоком окисления битума (комплексная установка), предназначена для переработки сырой нефти месторождения Каражанбас. Нефть месторождений Каражанбас относится к высоковязкой нефти. Плотность нефти 930-950 кг/м³. В результате переработки нефти получают:

- дистиллятные нефтяные фракции, которые отгружаются с завода в смеси или по отдельности на другие заводы для переработки в конечные (потребительские) нефтепродукты;

- гудрон в качестве сырья для окислительной установки для получения дорожных битумов разных марок.

ЭЛОУ - Электрообессоливающая и обезвоживающая установка

Цель обессоливания – удаление нежелательных загрязнений, таких как соли, вода и механические примеси. В сырой нефти присутствует вода, в которой растворены различные соли, в основном хлориды кальция, натрия и магния. Если данные соединения не удаляются, это приведет к дальнейшим проблемам в процессе переработки. Высокие температуры, наблюдаемые в процессе переработки, приводят к образованию соляной кислоты, которая вызывает коррозию в нескольких системах нефтеперерабатывающего завода. Отложения и примеси загрязняют теплообменники или вызывают засоры. Схема установки ЭЛОУ показано на рис.1.

Характеристика сырой Нефти:

Массовая концентрация хлористых солей, не более – 100 мг/дм³

Содержание воды, не более – 0,5 %масс

Массовая доля механических примесей, не более – 0,05%

Содержание серы, не более – 1,9 %масс

Нефть по приемному трубопроводу общим расходом 120-140 м³ /час и температурой 20 °С поступает на площадку ЭЛОУ-АВТ. Перед поступлением в электродегидраторы нефть подогревается в рекуперативных теплообменниках за счет теплоты отводимых нефтепродуктов и потоков циркуляционных орошений. Нефть поступает в межтрубное пространство, а теплоноситель в трубное пространство теплообменных аппаратов. Нефть одним потоком проходит последовательно ряд теплообменников и набирает необходимую температуру.

После нефть направляется на двухступенчатое электрообессоливание и обезвоживание. Перед электродегидратором 1-й ступени (V-1101А) в поток нефти подается промывная вода со 2 ступени электрообессоливания и раствор деэмульгатора, которые качественно смешиваются в динамическом смесителе. Нефть 2 потоками поступает в нижнюю часть V-1101А.

В электродегидраторе под действием электрического поля высокой напряженности, температуры и деэмульгатора происходит разрушение нефтяной эмульсии.

Рисунок 1 - ЭЛОУ - Электрообессоливающая и обезвоживающая установка

1 - V-1101A электрообессоливающая емкость 1-ой ступени; 2 - V-1101B электрообессоливающая емкость 2-ой ступени; 3 – теплообменники; 4 – центробежные насосы; 5 – ёмкость водоподачи для ЭЛОУ.

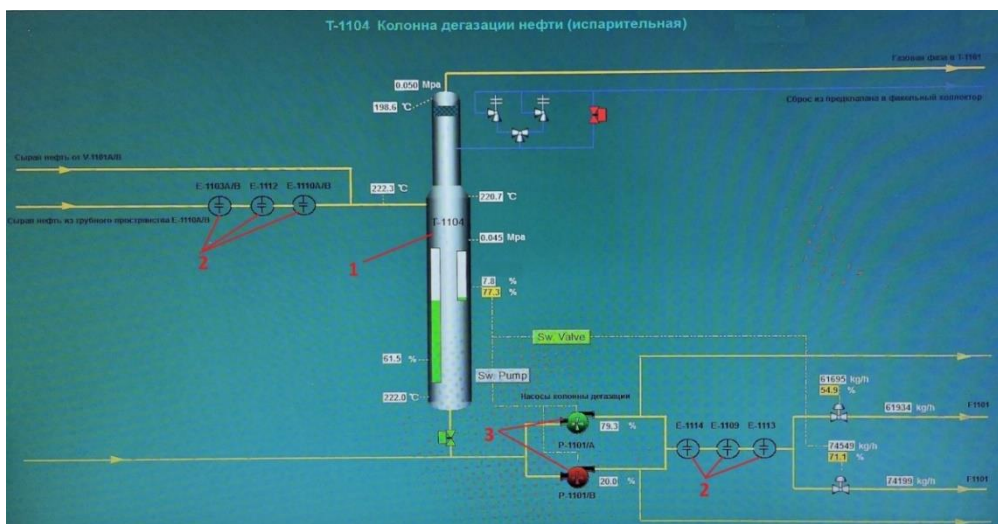
Описание физико-химического процесса электрообессоливания и обезвоживания нефти в аппарате:

При попадании эмульсии в электрическое поле частицы воды, заряженные отрицательно, передвигаются внутри элементарной капли, придавая ей грушевидную форму, острый конец которой обращен к положительно заряженному электроду. С переменной полярности электродов капли вытягиваются острым концом в противоположную сторону. Если частота переменного тока равна 50 Гц, капли будут изменять свою конфигурацию 50 раз в секунду. Под воздействием сил притяжения отдельные капли, стремятся к положительному электроду, сталкиваются друг с другом, и при достаточно высоком потенциале заряда происходит пробой диэлектрической оболочки капель, чему способствует деэмульгатор, постепенно размывающий эту оболочку. В результате мелкие водяные капли сливаются и укрупняются, что способствует их осаждению в электродегидраторе.

Вода с растворенными в ней солями (за счет гравитационного осаждения) собирается в нижней части электродегидратора и отводится через регулирующий клапан, установленный на линии сброса воды из V-1101A и V-1101B.

Частично обессоленная и обезвоженная нефть с верха электродегидратора первой ступени по трубопроводу поступает в электродегидратор второй ступени (V-1101B) и аналогичным способом проходит тот же процесс что в первой ступени. Но в отличие от 1-ой ступени, на 2-ой ступени электродегидратора (V-1101B) в поток нефти подается подогретая, свежая (деминерализованная) промывная вода и раствор деэмульгатора, которые качественно смешиваются в динамическом смесителе.

Обессоленная и обезвоженная нефть выводится 2 потоками с верха V-1101B, которые затем объединяются в один поток и с температурой около 145°C направляется под собственным давлением последовательно в теплообменники для подогрева перед дегазацией.

1 – колонна дегазации; 2 – теплообменники; 3 – центробежные насосы.

Рисунок 2 - Т-1104 колонна дегазации

Нефть с температурой около 220 °С, поступает в колонну дегазации Т-1104. Аппарат представляет собой пустотелую колонну переменного сечения, предназначенную для разделения газовой и жидкой фазы нагретой нефти. Данное технологическое решение позволяет снизить тепловую нагрузку на атмосферную печь F-1101, защитить змеевики печи от агрессивного влияния летучих сернистых соединений (сероводород, метил-этилмеркаптаны и др). Нефть вводится в среднюю часть Т-1104. Ввод нефти осуществляется через перфорированный патрубок, для равномерного распределения паров по всему сечению колонны. Газовая фаза выводится сверху колонны и по шлемовому трубопроводу подается в колонну атмосферной перегонки Т-1101 выше 31 тарелки.

Стабилизированная (дегазированная) нефть с низа Т-1104 поступает на прием насосов и направляется в атмосферную колонну через теплообменники.

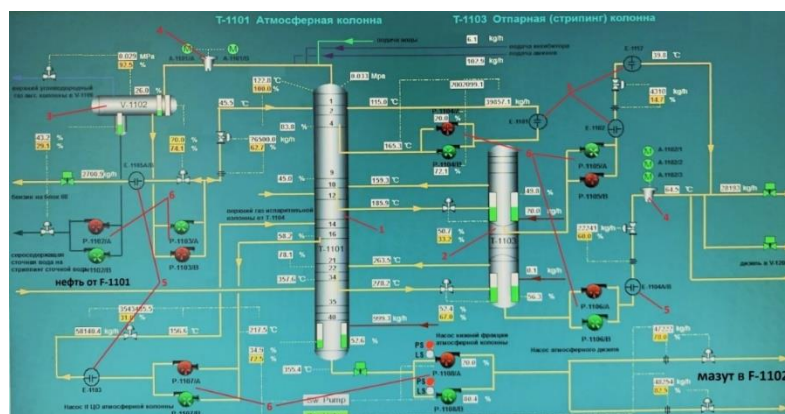
Разделение нефти на фракции проводится по температуре их выкипания. Для этого нефть необходимо нагреть до температуры не выше 360 °С. Если нефть нагревать до более высоких температур, при атмосферном давлении начинается процесс термического крекинга – разложения нефти на газообразные и твердые (коксообразные) продукты. Это категорически недопустимо – может привести к выходу из строя теплообменной аппаратуры, а самое главное – снижает объем выхода из нефти самых дорогостоящих светлых углеводородов – компонентов бензинов. Для того чтобы нагреть нефть до требуемой температуры, применяют специальные трубчатые печи.

Дегазированная нефть подается в камеру конвекции атмосферной печи F-1101 двумя параллельными потоками с расходом 35-70 т/час по каждому потоку. Нефть двумя потоками проходит последовательно змеевики камеры конвекции и змеевики камеры радиации печи F-1101 и выходит нагретой до температуры в 358°С двумя потоками.

Атмосферная перегонка

Нефть по трансферной линии поступает в зону питания атмосферной колонны Т-1101 между 34 и 35 тарелкой. Ввод нефти в колонну осуществляется через специальное устройство, распределяющего поток по всему сечению аппарата. Колонна Т-1101 является основной ректификационной колонной, она оснащена 40 массообменными

(контактными устройствами) тарелками. На рис. 3. представлена схема атмосферной перегонки.

1 – атмосферная колонна Т-1101; 2 – стриппинг колонна Т-1103; 3 – рефлюксной ёмкость V-1102; 4 – аппарат воздушного охлаждения (АВО); 5 – теплообменники; 6 – центробежные насосы.

Кубовый остаток атмосферной перегонки (мазут) является промежуточным продуктом и предназначен для дальнейшей переработки в вакуумной колонне. Мазут кубовыми насосами с температурой 345 °С подается в змеевики печи F-1102. Из Каражанбасовской высоковязкой нефти обычно в атмосферной перегонке выделяют следующие фракций:

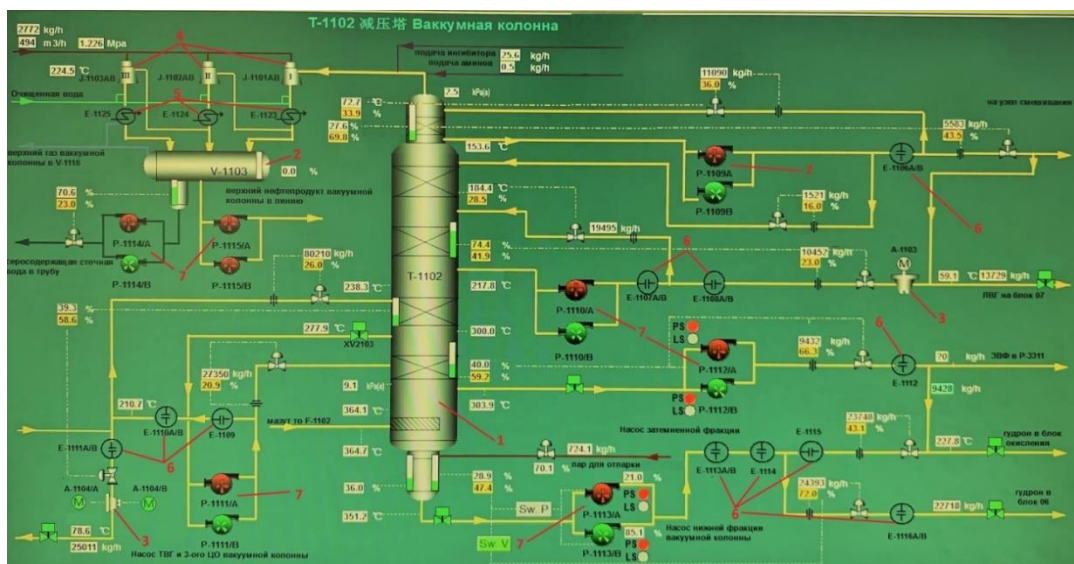
Мазут подается в змеевики камеры конвекции вакуумной печи F-1102 двумя параллельными потоками и выходит с температурой 382°C. Печь F-1102 оборудована пароперегревателем для получения перегретого пара среднего давления, используемого при ректификации. Насыщенный водяной пар 1,2 МПа из заводской сети поступает в пароперегреватель печи F-1102. В пароперегревателе печи F-1102 пар перегревается до температуры 390°C и направляется в колонны ректификации T-1101, T-1102 и T-1103.

Вакуумная колонна

Нагретый в печи мазут по трансферному трубопроводу поступает в питательную секцию вакуумной колонны T-1102. Вакуумная колонна оборудована 6-ю секциями насадок регулярного типа (пакеты), обладающих низким гидравлическим сопротивлением по сравнению с контактными устройствами тарельчатого типа. Вакуум создается конденсационно-вакуумсоздающей системой парозежкторного типа. Вакуумная колонна предназначена для разделения мазута на фракции:

Лёгкий вакуумный дистилят (ЛВД)	Плотность 20°C, кг/м ³ Фракционный состав:- температура начала перегонки, не ниже - 95% отгоняется при температуре, не выше	876-886 259 °C 350 °C
Легкий вакуумный газойль (ЛВГ)	Плотность 20°C, кг/м ³ Фракционный состав: - температура начала перегонки, не выше -95% отгоняются при температуре не выше	915-927 280 °C 415 °C
Тяжелый вакуумный газойль (ТВГ)	Плотность 20°C, кг/м ³ Фракционный состав: - 50% перегоняется при темпер., не выше - 90% перегоняется при темпер., не более	925-935 431 °C 470 °C
Затемненная вакуумная фракция (ЗВФ)	Плотность 20°C, кг/м ³ Фракционный состав: - 50% перегоняется при темпер., не выше - 96% перегоняется при темпер., не более	930-945 489 °C 565 °C
Кубовый остаток вакуумной перегонки – гудрон	Плотность при 20°C, кг/м ³ Вязкость условная при 80 °C, сек	994-1005 180-200

В данной установке приоритетное значение имеет качество гудрона, которое зависит как от качества исходного сырья, так и глубины отбора масляных фракций и особенно от остаточного содержания парафиновых углеводородов. Для увеличения глубины отбора дистилятных фракций в низ колонны подают перегретый водяной пар. В колонну нагретый мазут вводится через специальное устройство, позволяющее эффективно отделять паровую и жидкую фазы, препятствуя разбрызгиванию жидкой фазы и обеспечивая распределение восходящих паров по всему сечению аппарата.

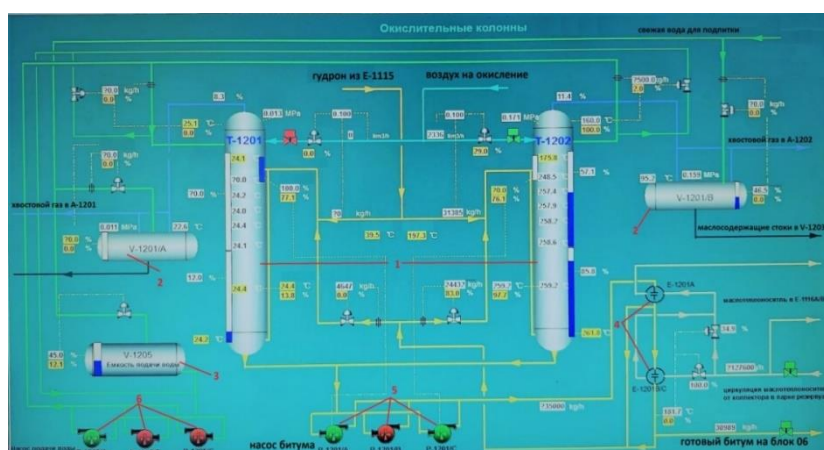

1 – вакуумная колонна T-1102, 2 – рефлюксной емкость V-1103, 3 – АВО, 4 – паровозежктора, 5 – холодильник-конденсатор, 6 – теплообменники, 7 – центробежные насосы.

Рисунок 4 - Вакуумная перегонка

Углеводородные газы и пары лёгких вакуумных фракций сверху колонны по шлемовому трубопроводу поступают в паровозежкторную установку (ПЭУ) с тремя ступенями эжекции и конденсации в кожухотрубчатых теплообменниках-конденсаторах, охлаждаемых обратной водой. В качестве эжектирующего агента применяют водяной пар 1,25 МПа из заводской сети. На рис. 4 представлена схема вакуумной перегонки T-1102.

Остаточный продукт перегонки нефти – гудрон, забирается из куба колонны T-1102 насосом и проходит через рекуперативные теплообменники и затем после смешения с ЗВФ подаётся в блок окисления для получения целевого продукта – окисленного битума.

1 – окислительные колонны T-1201/1202; 2 – емкости охлаждения для газов V-1201A/B, 3 – емкость подачи воды, 4 – теплообменники, 5 – винтовые битумные насосы, 6 – плунжерные насосы.

Рисунок 5 - Окислительные колонны

Стадия получения окисленного битума

На рис. 5. представлена схема получения окисленного битума.

Гудрон поступает в колонну окисления Т-1201 (Т-1202) от теплообменника Е-1115 после смешения его с потоком затемнённой вакуумной фракции (ЗВФ) с расчётной температурой 230 °С. В колонне поддерживается постоянный уровень окисляемого гудрона. Колонна разделяется на зону окисления жидкой фазы и зону сепарации. В зоне сепарации происходит отделение жидкости от газов окисления. Вода, подаваемая в верхнюю часть колонны, испаряясь, понижает температуру и разбавляет газы окисления. Температура жидкой фазы в сепараторе составляет около 230 °С, газовой фазы – около 180 °С. Поддержание заданного температурного режима в колонне является основным условием получения битума заданного качества. Для поддержания температурного режима и отвода избыточного количества теплоты осуществляют циркуляцию охлаждённого битума на вход в колонну.

В нижнюю часть окислительной колонны Т-1201 (Т-1202) подают сжатый технологический воздух через маточник (распределительное устройство). Качественное диспергирование воздуха в жидкой фазе окисляемого сырья по всему объёму способствует получению однородного продукта и препятствует образованию твердых отложений. Окисленный битум выводится с низа колонны на прием винтовых насосов в теплообменники, где он охлаждается до 200 °С и затем поступает в товарные резервуары.

В зависимости от характеристики битума мы можем получить битумы с заданными качествами. На установке производится окисленные битумы БНД 60/90 и БНД 90/130 (битум нефтяной дорожный). Битум марки БНД 90/130 универсальный, рекомендуются к применению во всех дорожно-климатических зонах. Битум марки БНД 60/90 рекомендуется для всех дорожно-климатических зон, кроме первой, при среднемесячной температуре наиболее холодного времени года не выше – 20 °С.

Битум окисленный с установки БНД 60/90	Т размягчения по КиШ, °С Глубина проникания иглы, мм: - при 25°С - при 0 °С	Не менее 47 61-90 не менее 20
Битум окисленный с установки БНД 90/130	Т размягчения по КиШ, °С Глубина проникания иглы, мм: - при 25°С - при 0 °С	Не менее 43 91-130 не менее 28

Метод «Кольца и Шара» ("КиШ") — метод определения температуры размягчения нефтяных битумов по кольцу и шару. Сущность метода заключается в определении температуры, при которой битум, находящийся в кольце заданных размеров, в условиях испытания размягчается и, перемещаясь под действием стального шарика, касается нижней пластинки - в этот момент фиксируется температура размягчения. Метод является важным для определения физико-химических свойств марок битумов.

Метод определения глубины проникания иглы (пенетрация) - сущность метода заключается в измерении глубины, на которую погружаются иглы пенетromетра в испытуемый образец битума при заданной нагрузке, температуре и времени и выражается в единицах, соответствующих десятым долям миллиметра (0,1 мм).

ЛИТЕРАТУРА

1. Кутьин Ю.А., Теляшев Э.Г., Хайрудинов И.Р., Везиров Р.Р., Викторова Г.Н., Ризванов Т.М. Современные технологии производства дорожных битумов//Нефтепереработка и нефтехимия. Проблемы и перспективы: ИП НХП, 2001. — С. 59 -67.
2. Сборник „Нефтепродукты. Масла. Смазки. Присадки" ч. 4//Из-во стандартов, 1987. — 306 с.
3. Доссо Уэй. Разработка технологии глубокого обезвоживания и обессоливания тяжелых высоковязких нефтей//Москва: Российский государственный университет нефти и газа имени И. М. Губкина, 2016. — С. 68-73.
4. Евдушкин С.П. Малые НПЗ сегодня и в будущем // Мир нефтепродуктов. 2011. № 5. С. 8-10.
5. Banerjee D.K. Oil Sands, Heavy Oil & Bitumen: From Recovery to Refinery//Penn Well, 2012. — XVII, 185 p.
6. Багдасаров Л.Н. Популярная нефтепереработка// Москва, 2017. – С. 17-22.

УДК 622.276.02

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН

Касанова А.Г., Каражанова М.К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. Для проектирования и управления процессами разработки месторождений необходим отчет о гидродинамическом состоянии нефтяной залежи. Информация о гидродинамическом состоянии нефтяной залежи, необходимая для проектирования процесса разработки месторождений и для его управления, получается в основном по данным промысловых исследований скважин.

Сегодня имеется достаточно большое количество коммерческих программных продуктов, позволяющих интерпретировать результаты промысловых исследований. Но зачастую данные пакеты еще далеки от совершенства.

Ключевые слова: Scada, Hyperlogger, ГДИС, фильтрация, пластовое давление.

Гидродинамическое исследование скважин (ГДИС) - комплекс различных мероприятий, направленных на измерение давления, температуры, уровня жидкости, дебита и т.д. по определенным параметрам и отбор проб пластовых флюидов нефти, воды, газа и газового конденсата и их своевременную регистрацию как действующих скважин, так и простаивающих скважин.

Интерпретации гидродинамических исследований позволяют оценить продуктивные и фильтрационные характеристики пластов и скважин - пластовое давление, коэффициенты продуктивности или фильтрации, обводненность, газовый фактор, гидропроводность, проводимость, пьезопроводность, скин-фактор и др., а также особенности прискважинных и дальних зон пласта. Также анализ ГДИС основан на том, что предусмотрено установление взаимосвязей между дебитами скважин и их резкими изменениями давления в пласте.

Анализ гидродинамических исследований скважин, осуществляемый на месторождении, в основном определяется как эффективный, но для улучшения существующей системы (для достижения проектных уровней) необходимо: выполнение мероприятий по контролю и регулированию процесса разработки и бурение дополнительных скважин.

Одной из главных задач гидродинамических исследований на стадии промышленной разведки является выявление общей картины неоднородностей пласта по площади. В общем комплексе способов исследования скважин и пластов особое значение имеют гидродинамические методы - основа всей системы контроля за процессами разработки нефтегазовых месторождений.

Особое значение приобретают эти методы на стадии промышленной эксплуатации залежи, так как на основании данных гидродинамических исследований можно оценить распределение текущей нефтенасыщенности, определить профили притоков, продвижение контуров нефтеносности, распределение давлений и т. д. Гидродинамические методы исследования скважин позволяют также оценить эффективность мероприятий по интенсификации добычи нефти.

Таким образом, современные гидродинамические методы исследования дают возможность получать по промысловым данным важнейшие параметры пласта, на основании которых проектируются системы разработки месторождений, регулируется процесс добычи нефти и анализируется эффективность разработки объектов.

Численные значения комплекса параметров, характеризующих гидродинамические свойства пласта и скважин, определяются расчетным путем при решении так называемых обратных задач подземной гидродинамики указанный комплекс параметров учитывается непосредственно расчетными формулами, используемыми при решении многих задач, связанных с проектированием и разработкой месторождений, в том числе с задачами по установлению дебитов отдельных скважин, определению пластовых давлений и т. д.

Целью гидродинамических исследований на стадии промышленной разведки месторождений является получение возможно полной информации о строении и свойствах пластов, необходимой для подсчета запасов и составления проекта разработки. На этой стадии по всем нефтяным скважинам, вскрывающим объекты, подготавливаемые к промышленной разработке, определяются начальные пластовые давления и температуры, коэффициенты, продуктивности, гидропроводности и пьезопроводности пласта. По результатам исследования глубинных проб нефти определяются величины давления насыщения, вязкость, плотность, газовый фактор, объемный коэффициент и другие физико-химические характеристики пластовых жидкостей. Одной из главных задач гидродинамических исследований на стадии промышленной разведки является выявление общей картины неоднородностей пласта по площади. На стадиях пробной эксплуатации и промышленной разработки месторождения задачами гидродинамических исследований являются:

- уточнение данных о гидродинамических свойствах разрабатываемого объекта, необходимых для дальнейшего проектирования;
- получение информации о динамике процесса разработки, необходимой для его регулирования;
- определение технологической эффективности мероприятий, направленных на интенсификацию добычи нефти (обработка призабойных зон скважин, гидроразрыв и т. д.). Теория метода достаточно полно разработана для фильтрации однофазной жидкости и смеси двух жидкостей (нефти и воды), фильтрации газа и газожидкостной смеси. Для оценки значения начального давления пласта применялся вопрос о соотношении

значений пластового давления для скважин и глубины, полученной из результатов измерений повышения давления и статического градиента на стадии разведки месторождения.

Для построения связи глубинно - пластовое давление " мы использовали глубину измерения давления как можно ближе к отметке в центре промежутков перфорации при глубине, таким образом, при пересчете через градиент давления вдоль скважин погрешность в середине интервала перфорации, связанная с корректировкой, минимальна. Исследования проведены на месторождениях Казахстана, определены физические свойства пластовых флюидов: газа, нефти, воды и пластовых флюидов, а также плотности, вязкости, объемного коэффициента, сжатия, давления насыщения и другие. В 1999 году специалисты ТШО разработали методику с использованием электронных устройств, таких как Scada или Hyperlogger, которые позволяют измерять рабочее давление и записывать кривые роста давления в устье скважины и пересчитывать полученное давление дна.

Этот метод позволил ТШО, во-первых, исключить влияние неблагоприятных факторов, влияющих на средства измерений в условиях водохранилища, а во-вторых, сократить время и деньги, затраченные на исследования.

В процессе интерпретации на основе поведения кривой производной давления, построенной в двух логарифмических координатах, и с учетом конструктивных особенностей морского водоема описываются наиболее вероятные модели скважины для каждого исследования, водоем, границы, зона вблизи скважины, отдаленная зона и границы водоема. Поведение кривой производной давления в недавних исследованиях показывает, что в некоторых исследованиях нет границ (возможно, границы не были зафиксированы импульсом давления), то есть в плоскости до бесконечного распространения горизонтального слоя, в других - до нахождения линейной границы в коллекторе на определенном расстоянии (L) от ствола, это либо тектоническое нарушение, либо область с низкой проницаемостью с резким ухудшением характеристик проводимости. Недостаточный охват гидродинамических исследований скважин, осушающих второй объект, как самостоятельно, так и совместно с первым объектом негативно влияет на точность определения средних параметров для условий второго объекта, что требует дальнейшего углубленного изучения, уточнения параметров коллекторной системы и повышения репрезентативности гидродинамической модели месторождения. Гидродинамическими исследованиями в настоящее время показана недостаточная информативность модели «вложенных сред». Несмотря на достаточно развитый пакет программ, существующая постановка задачи для трещиновато-пористого коллектора не универсальна и имеет ряд ограничений. В представленной постановке приток в скважину одновременно может идти как из матричных блоков, так и из трещин, что позволит выявить типы фильтрационных потоков, характерные для трещиновато-пористых коллекторов, а также в полной мере реализовать модель двойной пористости и двойной проницаемости

ЛИТЕРАТУРА

1. Донцов К.М. Разработка нефтяных месторождений. М., Недра, 2007г.
2. Технология добычи нефти и газа. Элияшевский И.В. М.2016.
3. Геофизические методы разведки и исследования нефтяных и газовых месторождений. Астана-В.Портнов В.Юров. 2010
4. Бурение скважин и вскрытие нефтегазовых пластов на депрессии/ К.М. Тагиров, В.И. Нифантов. 2009.

КРИТЕРИИ ПОДБОРА СКВАЖИН ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ГЕОЛОГО-ТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ

Табылганов М.Т., Демеев А.Ж.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. На любом нефтяном месторождении в период эксплуатации проводятся работы на скважинах с целью регулирования его разработки и поддержания целевых уровней добычи нефти. Этот комплекс работ называется геолого-технические мероприятия (далее ГТМ), за счет проведения которых нефтедобывающие компании обеспечивают выполнение проектных показателей разработки месторождений.

Ключевые слова: месторождение, нефть, скважина, пласт, геолого-технические мероприятия, гидравлический разрыв пласта, потокоотклоняющие технологии, кислотная обработка, эмульсия комплексного воздействия, ограничения водопритока.

ГТМ качественно отличаются от прочих мероприятий на нефтяных скважинах тем, что в результате их реализации может наблюдаться прирост добычи нефти. Вопрос о том, какие мероприятия относятся к ГТМ, а какие нет, решается в каждой нефтяной компании индивидуально[1].

Выделяются типы геолого-технических мероприятий, отличающихся механизмом воздействия, эффективностью применения в различных геолого-промысловых условиях. Различаются типы [2]:

- ввод недренируемых запасов нефти;
- гидродинамические методы увеличения нефтеотдачи;
- потокоотклоняющие технологии;
- методы воздействия на призабойную зону пласта;
- поддержание работоспособности скважин;
- оптимизация режима работы скважин;
- изменение категории скважин.

К потокоотклоняющим технологиям относятся методы увеличения коэффициента охвата пласта воздействием.

Методы воздействия на призабойную зону пласта включают в себя физические обработки призабойной зоны, такие как (гидравлический разрыв пласта), химические ОПЗ (СКО, ГКО, комплексные мероприятия), а также перфорационные методы.

Выбор скважин для проведения гидравлического разрыва пласта (ГРП)

Процесс подбора скважин – кандидатов для проведения ГРП в целом можно разделить на три основных этапа.

Уточнение текущих параметров работы скважин, предварительный расчет эффекта от ГРП и создание списка скважин – кандидатов:

- проведение комплекса специальных исследований на первоочередных скважинах для определения местоположения, направления и проводимости трещины;
- проведение геофизических исследований и гидродинамических исследований, промыслового анализа. запас пластовой энергии и эффективная нефтенасыщенная толщина пласта.
- подбор планируемой компоновки оборудования и определение целевого забойного давления;

- выделение лучших скважин – кандидатов, обеспечивающих окупаемость затрат на проведение ГРП и учет экономической эффективности.

Анализ текущего состояния разработки по каждой скважине – кандидату:

- исключение рискованных скважин по геологическим причинам: риск прорыва в водо- или газонасыщенный горизонт, близкий ВНК, возможность прорыва нагнетаемой воды и др.;

- проницаемость пласта, которая обычно не должна превышать $0,03 \text{ мкм}^2$ при вязкости нефти до $5 \text{ мПа}\cdot\text{с}$ (в пластах более высокой проницаемости эффективен локальный ГРП).

Анализ технического состояния скважин [3]:

Анализ геолого-физической и промысловой информации; построение детальной геологической модели объекта;

Определение ориентации трещин;

Расчет оптимальных параметров трещины – длины и проводимости;

Выявление скважин с загрязненной призабойной зоной;

Предварительный подбор скважин для ГРП;

Создание геолого-математической модели объекта;

Расчет базового варианта разработки (без проведения ГРП);

Расчет варианта с гидроразрывами во всех скважинах;

Сопоставление базового варианта и варианта с ГРП:

выявление скважин, в которых гидроразрыв не приводит к существенному увеличению добычи нефти;

выявление невырабатываемых участков пласта и проектирование дополнительных ГРП в добывающих скважинах для дренирования этих участков;

выявление участков, характеризующихся пониженным пластовым давлением, и проектирование дополнительных ГРП в нагнетательных скважинах.

Создание новых вариантов с ГРП, проведение расчетов, сопоставление вариантов между собой и с базовым вариантом.

Выбор нескольких, технологически эффективных вариантов.

Проведение технико-экономических расчетов с учетом затрат на ГРП; выбор рекомендуемого варианта

При подборе скважин - кандидатов на ГРП с целью повышения продуктивности и улучшения производительности скважин помимо прочих определяющих критериев должна осуществляться также тщательная оценка влияния всех составляющих скин-фактора и оцениваться возможность благоприятного воздействия на эти составляющие посредством гидроразрыва пласта.

Обобщенные критерии выбора скважин для проведения ГРП

Скважина:

отсутствие слома или смятия колонны;

заколонные перетоки отсутствуют;

хорошее качество цементного кольца в интервале перфорации и на 15 – 20 м вверх и вниз от него.

Для проведения ГРП пригодны только технически исправные скважины.

Геология:

эффективная нефтенасыщенная толщина пласта более 5-6 м;

минимальная толщина глинистого раздела – 5 м;

толщина естественных барьеров, отделяющих продуктивный коллектор от выше- или нижележащих газо- или водонасыщенных пластов должна быть не менее 4-6,0 м.

Состояние разработки:

наличие остаточных извлекаемых запасов;
низкая эффективность других методов интенсификации;
дебит по жидкости рассматриваемой скважины значительно ниже потенциально возможного и по сравнению с соседними скважинами;
расстояние до линии нагнетания и ВНК – 500 м;
текущая обводненность - до 90 %. Вертикальная трещина развивается по высоте обычно за счет роста вверх; в направлении развития трещины может находиться водо- или газонефтяной контакт, поэтому в добывающих скважинах, дающих продукцию с высоким содержанием воды или газа (более 90%), проводить ГРП нежелательно.

Подбор скважин для потокоотклоняющих технологий

Применение полимерного состава предусматривается в нагнетательных скважинах, в которых продуктивные пласты представлены терригенными и трещиновато-пористыми кавернозными карбонатными коллекторами, отличающимися послойной и зональной неоднородностью [4].

Техническое состояние скважины должно соответствовать требованиям промышленной безопасности, т.е. запрещается проведение работ в следующих случаях:

эксплуатационная колонна должна быть герметична;

отсутствие заколонных перетоков за пределами продуктивного пласта.

При наличии тектонических разломов, водонефтяных зон, высокой прерывистости пласта применимость технологии определяется при тщательном анализе результатов исследований по определению характера работы пласта и наличия гидродинамической связи между нагнетательной и окружающими добывающими скважинами.

Подбор скважин для кислотных обработок (КО)

Основное назначение кислотного воздействия на призабойную зону пласта, интенсификации добычи нефти состоит в увеличении проницаемости призабойной зоны за счет очистки поровых каналов и трещин от различного рода материалов [4]. Кислотная обработка может применяться в скважинах, эксплуатирующих карбонатные и терригенные пласты любой толщины. Обработки назначаются по определению текущего и потенциального коэффициентов продуктивности.

Для проведения кислотных обработок рекомендуются:

новые скважины, давшие при освоении слабый приток нефти;

скважины, вскрывшие низкопроницаемые пласты;

скважины, имеющие сниженный дебит по сравнению с дебитами окружающих скважин;

скважины со сниженными фильтрационными характеристиками в околоствольной зоне пласта;

скважины, у которых произошло снижение дебита в процессе эксплуатации при неизменном или растущем пластовом давлении;

нагнетательные скважины с недостаточной приемистостью;

добывающие и нагнетательные скважины с высокой степенью неоднородности коллекторских свойств пласта и небольшими работающими толщинами

скважины, вступающие в эксплуатацию после длительного бездействия, из консервации или контрольного фонда;

добывающие скважины при переводе на верхние (нижние) интервалы пласта, другие горизонты, подключении (достреле) дополнительных ранее не работавших интервалов. Эмульсия комплексного воздействия (ЭКВ)

Эмульсия комплексного воздействия применяется для восстановления продуктивности нефтяных скважин, в которых произошло снижение продуктивности

вследствие отложения неорганических солей, смол, асфальтенов и парафинов в призабойной зоне пласта и подземном оборудовании.

Применение ЭКВ предусматривается в добывающих скважинах призабойная зона которых закальматирована длительными отложениями асфальто-смолистых и парафиновых веществ (АСПО). Поэтому основной объект воздействия – малодебитный фонд скважин с резко сниженными фильтрационно-емкостными свойствами ПЗП.

Подбор скважин для применения технологии ограничения водопритока

При подборе скважин для изоляции водопритока необходимо соблюдение следующих требований:

Для определения источника обводнения, необходимо проведение геофизических методов исследования скважин с целью определения характера поступления воды.

На основе геофизических исследований выбор технологии водоизоляционных работ. Выбор определенного вида ГТМ для конкретной скважины является сложной задачей не только потому, что существует несколько допустимых вариантов ее решения. Следует учитывать, что любое необоснованное расчетами вмешательство подобного рода в процесс эксплуатации скважины может привести к экономическим потерям, которые исчисляются не только прямыми затратами на проведение мероприятия, но также и недополученной прибылью.

ЛИТЕРАТУРА

1. Толстоногов А.А. Оценка эффективности геолого-технических мероприятий в области нефтедобычи // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 11-1. – С. 150-154;
2. Каневская Р.Д. Математическое моделирование разработки месторождений нефти и газа с применением гидравлического разрыва пласта. М.: Недра-Бизнесцентр, 1999. - 212 с
3. В.М. Муравьев «Эксплуатация нефтяных и газовых скважин» М., «Недра», 1978.
4. Анализ эффективности геолого-технических мероприятий. Отчет по договору № 714-14 (рег. № 146/12н) от 26.06.2012 г, АО «КазНИПИМунайгаз», г. Актау.

УДК 622. 276

ЭКСПРЕСС-ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАВОДНЕНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДИКИ МНОГОФАКТОРНОГО АНАЛИЗА АНКУДИНОВА А.А.

Бисембаева К.Т., Курбанова А.Р.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В этой статье приведена одна из методик анализа эффективности заводнения на месторождениях, предложенная Анкудиновым А.А. Методика заключается в определении компенсации отборов жидкости закачкой воды по каждой скважине, что становится возможным при вычислении коэффициента распределения закачки. В результате можно определить скважины, в которых наиболее интенсивно происходит вытеснение нефти водой.

Ключевые слова: заводнение, диаграмма вороного, пространственный фактор, структурный фактор, фильтрационный фактор, фактор давления, объемный фактор, регрессионный анализ, коэффициент распределения закачки, компенсация.

Критерием эффективности заводнения является значение компенсации жидкости закачкой. Однако, мы его определяем в целом по объектам и по месторождению. Так вот в методике Анкудинова предлагается анализ эффективности заводнения по скважинам, то есть критерием эффективности в данном случае является значение компенсации жидкости закачкой воды по скважинам [1]. Осуществляется это следующим образом.

Формула определения компенсации [2]:

$$k = \frac{Q_{\text{зак.}}}{Q_{\text{жид.}}} \times 100 \%$$

k – компенсация отборов жидкости закачкой воды, %;

$Q_{\text{зак.}}$ - объем закачанной воды, м³;

$Q_{\text{жид.}}$ - объем отобранной жидкости, м³.

У нас имеется объем закачанной воды в месторождение, но нет объема закачанной воды достигшей определенной добывающей скважины. Для этого по методике Анкудинова определяется коэффициент распределения закачанной воды. В определении коэффициента участвуют следующие факторы, влияющие на эффективность закачки:

Пространственный фактор.

Структурный фактор.

Фильтрационный фактор.

Фактор изменения давления.

Объемный фактор.

Ниже приведена характеристика фактора и формула ее определения [2].

Пространственный фактор $\varphi_{\text{пр.}i}$ характеризует эффективность закачки в зависимости от расстояния между нагнетательными и добывающими скважинами. Чем ближе расположена добывающая скважина к нагнетательной скважине, тем больше вероятность эффективной закачки. Определяется этот фактор следующим образом:

$$a) S_i = \sqrt{(x_n - x_d)^2 + (y_n - y_d)^2},$$

$$b) \delta_i = \frac{\sum_{i=1}^n S_i}{S_i},$$

$$c) \varphi_{\text{об.}i} = \frac{\delta_i}{\sum_{i=1}^n \delta_i}.$$

где S_i - расстояние от нагнетательной скважины к добывающей скважине;

x_n x_d y_n y_d - координаты нагнетательных и добывающих скважин, соответственно;

δ_i - промежуточный параметр;

$\sum_{i=1}^n S_i$ – сумма расстояний всех реагирующих скважин до нагнетательной скважины.

Структурный фактор $\varphi_{\text{стр.}i}$ характеризует эффективность закачки в зависимости от глубины залегания пласта вскрытых скважинами. Определяется параметр следующим образом [2]:

$$\Delta Z_i = Z_{\text{наг.}} - Z_{\text{доб.}i},$$

$$K_{Z_i} = 1 - \frac{\Delta Z_i}{Z_{\text{max}} - Z_{\text{min}}},$$

$$\varphi_{\text{стр.}i} = \frac{K_{Z_i}}{\sum_{i=1}^n K_{Z_i}}.$$

где ΔZ_i – разница между глубинами залегания участков пласта, вскрытых нагнетательной и добывающими скважинами;

$Z_{\text{наг.}}, Z_{\text{доб.}i}$ – абсолютная отметка кровли пласта, вскрытого нагнетательной и добывающими скважинами, соответственно.

K_{Z_i} – промежуточный параметр, характеризующий различие в глубине залегания вскрытых участков пласта при условии, что на глубине залегания пласта, вскрытого нагнетательной скважиной, этот параметр будет равен единице;

$Z_{\text{max}}, Z_{\text{min}}$ – максимальное и минимальное значения абсолютной глубины залегания пласта.

$\sum_{i=1}^n K_{Z_i}$ – сумма промежуточных параметров.

Фильтрационный фактор φ_{KH} характеризует эффективность закачки в зависимости от проводимости пласта. [2]

$$\varphi_{KH} = \frac{K_{\text{прон.}i} \times H_{\text{н-нас.}i}}{\sum_{i=1}^n K_{\text{прон.}i} \times H_{\text{н-нас.}i}},$$

где $K_{\text{прон.}i}$ – средняя проницаемость по пласту, мД;

$H_{\text{н-нас.}i}$ – эффективная толщина пласта, м.

Фактор изменения давления $\varphi_{\text{пл.}i}$ характеризует эффективность закачки в зависимости от изменения давления в районе добывающей скважины [2].

$$P_i = P_{\text{нач.}} - P_{\text{доб.}i},$$

$$\delta_i = \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{\Delta P_i},$$

$$\varphi_{\text{пл.}i} = \frac{\delta_i}{\sum_{i=1}^n \delta_i}.$$

где $P_{\text{нач.}}$ – начальное пластовое давление;

$P_{\text{доб.}i}$ – текущее пластовое давление по добывающим скважинам.

Объемный фактор $\varphi_{\text{об.}i}$ характеризует эффективность закачки в зависимости от объема некомпенсированной жидкости каждой добывающей скважины [2]:

$$Q_{\text{неск.}(i)}^{\text{нак.}} = Q_{\text{неск.}(i-1)}^{\text{нак.}} + Q_{\text{ж}(i)}^{\text{тек.}} - Q_{\text{зак.}(i-1)}^{\text{тек.}} \times \varphi_{(i-1)}$$

$$\varphi_{\text{об.}i} = \frac{\delta_i}{\sum_{i=1}^n \delta_i}$$

где $Q_{\text{неск.}(i)}^{\text{нак.}}$ – накопленная величина некомпенсированной жидкости;

$Q_{\text{неск.}(i-1)}^{\text{нак.}}$ – накопленная величина некомпенсированной жидкости в предыдущий момент времени;

$Q_{\text{ж}(i)}^{\text{тек.}}$ – величина добытой жидкости за текущий период

$Q_{\text{зак.}(i-1)}^{\text{тек.}}$ – объем закачанной нагнетательной скважиной воды за предыдущий период времени;

$\varphi_{(i-1)}$ – коэффициент распределения закачки за предыдущий период времени (д. ед.)

Напомню, что все эти факторы определяются для вычисления коэффициента распределения закачки:

$$\varphi_i = \varphi_{\text{пр.}} \times \gamma_1 + \varphi_{\text{стр.}} \times \gamma_2 + \varphi_{KH} \times \gamma_3 + \varphi_P \times \gamma_4 + \varphi_{\text{об.}} \times \gamma_5$$

где $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3, \gamma_4, \gamma_5$ – весовые доли каждого фактора.

Весовые факторы определяются регрессионным анализом, где в качестве зависимых значений выступают вся вычисленные факторы по скважинам, а в качестве независимого значения – фактическая накопленная добыча нефти за этот период.

Регрессионный анализ – это статистический метод исследования влияния одной или нескольких независимых переменных X_1, X_2, \dots, X_n на зависимую переменную Y . В выводах этого анализа приводятся коэффициенты влияния каждой переменной, с помощью которых и определяются те самые весовые доли переменной, в нашем случае весовые доли влияния фактора.

Тем самым определив необходимый для дальнейших расчетов коэффициент распределения закачки можно перейти к распределению закачки по добывающим скважинам, т.е. найти компенсацию отборов жидкости закачкой по каждой скважине :

$$V_i = Q_{\text{зак.}} \times \varphi_i$$

$$k_i^{\text{тек.}} = \frac{\sum V_{1...n}^{\text{тек.}}}{Q_i^{\text{тек.}}} \times 100 \%$$

$$k_i^{\text{нак.}} = \frac{\sum V_i^{\text{нак.}}}{Q_i^{\text{нак.}}} \times 100 \%$$

V_i - количество воды (т), поступившее от нагнетательной скважины к добывающей за период;

$Q_{\text{зак.}}$ - объем воды, закачанный нагнетательной скважиной за период;

φ_i - текущее значение коэффициента распределения закачки для конкретной добывающей скважины;

$\sum V_{1...n}^{\text{тек.}}, \sum V_i^{\text{нак.}}$ - суммарное количество закачанной воды, поступившей к данной добывающей скважине от всех нагнетательных, влияющих на нее (за текущий период и за весь период эксплуатации, соответственно);

$Q_i^{\text{тек.}}, Q_i^{\text{нак.}}$ - количество жидкости, отобранное добывающей скважиной в пластовых условиях (текущее накопленное, соответственно).

Конечный результат достигается построением карт текущей и накопленной компенсации на любую дату, а также графиков компенсации по каждой добывающей скважине в динамике.

Для примера был выполнен анализ эффективности заводнения данной методикой на одном из месторождений, название которого не столь важно. Используем один из его объектов.

Это месторождение открыли в 1967 г. В промышленную разработку ввели в 2003 г. Закачку воды начали в 2014 г., что облегчает процесс определения накопленной компенсации.

Продуктивными горизонтами на месторождении являются юрские горизонты, коллектор – терригенный.

Глубина залежей изменяется от 1953 м до 2540 м. Начальное пластовое давление составляло 19,6 МПа. Текущее пластовое давление по скважинам изменяется от 16,9 МПа до 19,2 МПа. Период, за который выполнялся анализ эффективности, составляет 4 года (2014-2017 гг.).

На объекте месторождения закачку ведут две скважины, добывают четыре скважины. Одна из добывающих во втором полугодии 2014 г. переведена на другой объект.

Первый шаг. Для начала необходимо разделить нагнетательные скважины с добывающими на группы. В этом поможет диаграмма Вороного. Построим две диаграммы Вороного: одна по всему фонду скважин, а другая по нагнетательному фонду и затем совместим их (рисунки 1,2).

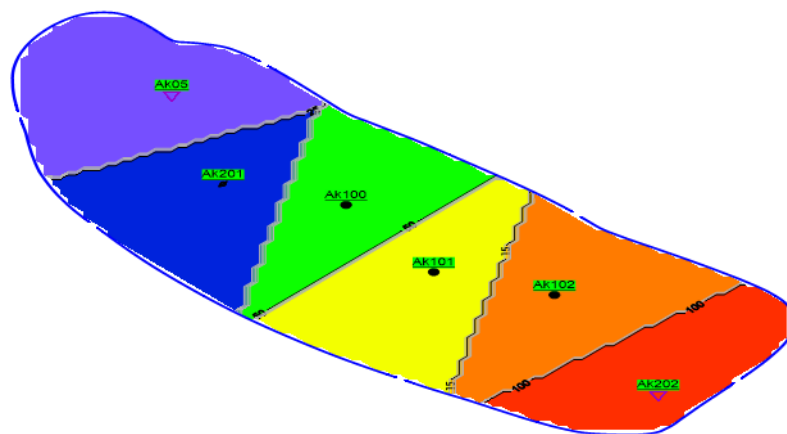

Рисунок 1- Диаграмма Вороного по всему фонду скважин

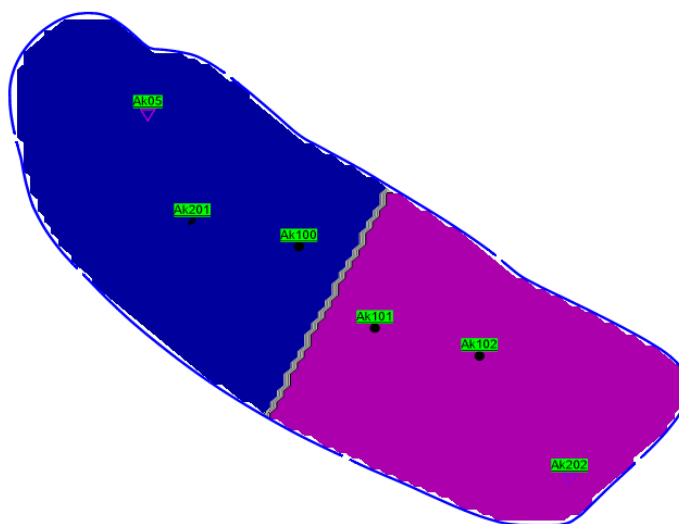

Рисунок 2- Диаграмма Вороного по нагнетательным скважинам

Диаграмма Вороного делит площадь месторождения на равные участки. Как видите у каждой скважины свой участок. Диаграмма Вороного по нагнетательным скважинам для того чтобы узнать участок каждой нагнетательной скважины, в нашем случае участки двух скважин – 5 и 202.

Затем строится совмещенная карта диаграмм Вороного для разделения добывающих скважин по влияющим на них нагнетательным скважинам. Здесь образуется 2 группы скважин: первая это группа нагнетательной скважины 5 (добывающие 201, 100 и 101 - небольшой охват участка скважины) и вторая это группа нагнетательной скважины 202 (добывающие 100 – также небольшой охват участка, 101 и 102). Далее будем говорить группа скважины 5 и группа скважины 202 (рисунок 3).

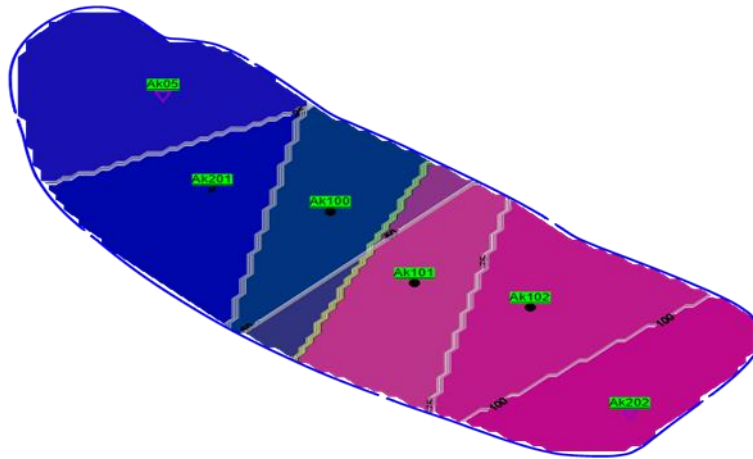

Рисунок 3- Совмещенная карта диаграмм Вороного

Здесь образуется 2 группы скважин: первая это группа нагнетательной скважины 5 (добывающие 201, 100 и 101 - небольшой охват участка скважины) и вторая это группа нагнетательной скважины 202 (добывающие 100 – также небольшой охват участка, 101 и 102). Далее будем говорить группа скважины 5 и группа скважины 202.

Второй шаг. Дальнейшим шагом является определение факторов. Начнем с первой группы.

Группа скважины 5.

Пространственный фактор $\varphi_{пр.i}$.

Этот фактор определяется по координатам скважин. Чем ближе расположена добывающая скважина к нагнетательной скважине, тем большая доля закачанной воды поступает в эту скважину.

Как видно на рисунке, к нагнетательной скважине ближе расположена скважина 201, поэтому в ней и наблюдается больший фактор, остальные скважины по мере отдаленности имеют меньший фактор.

Структурный фактор $\varphi_{стр.i}$

Структурный фактор определяется по значению отметки кровли коллектора в скважине. Чем глубже расположена скважина, тем больше закачанной воды поступает в нее. В нашем случае такой скважиной является скважина 201, поэтому и больший фактор у этой скважины.

Фильтрационный фактор φ_{KH}

Фильтрационный фактор определяют по проницаемости и эффективной нефтенасыщенной толщине пласта.

Чем больше проницаемость пласта и больше толщина пласта, тем больше закачанной воды поступает в эту скважину. Этим параметрам соответствует скважина 100, имеющая большую эффективную толщину.

Эти три фактора в течение разработки месторождения остаются постоянными до тех пор, пока скважину не остановят или не переведут на другие горизонты или вообще на другой объект.

Группа скважины 202.

Пространственный фактор $\varphi_{пр.i}$.

Самой ближайшей скважиной по координатам является скважина 102, соответственно и пространственный фактор этой скважины самый наибольший.

Структурный фактор $\varphi_{стр.i}$

Самая глубокая по кровле коллектора скважина 101, соответственно самый наибольший структурный фактор у этой скважины.

Фильтрационный фактор $\varphi_{кн}$

Скважиной, имеющей наибольшую эффективную толщину, является скважина 100, соответственно у этой скважины наибольший фильтрационный фактор.

У нас остались нерассмотренными еще два фактора:

Фактор изменения давления $\varphi_{пл.i}$

Объемный фактор $\varphi_{об.i}$

Эти два фактора – динамичны в течение всей разработки, и соответственно их необходимо определять каждый год.

Группа скважины 5

Объемный фактор $\varphi_{об.i}$

Объемный фактор определяется по величине не скомпенсированной жидкости. Чем больше объем не скомпенсированной жидкости в скважине, тем ниже пластовое давление в скважине, следовательно, больше закачанной воды поступает именно в эту скважину. Такой скважиной в нашем случае является скважина 100.

Фактор изменения давления $\varphi_{пл.i}$

Фактор изменения давления определяется изменением пластового давления с начала разработки и на текущую дату. Чем меньше снижение текущего пластового давления от начального давления, тем эффективнее закачка в этих скважинах. В нашем случае это скважина 100.

Группа скважины 202.

Объемный фактор $\varphi_{об.i}$

Скважиной, имеющей наибольший объем не скомпенсированной жидкости, является скважина 100, соответственно наибольший объемный фактор у этой скважины.

Фактор изменения давления $\varphi_{пл.i}$

Скважиной с наименьшим снижением пластового давления является скважина 100.

Третий шаг. Все факторы для обеих групп найдены, следовательно, переходим к определению самого главного коэффициента – коэффициента распределения закачки.

Коэффициент распределения закачки φ_i по группе скважины 5

Коэффициент распределения закачки определяется произведением всех факторов и их весовых коэффициентов. Как видно из рисунка, больший объем закачанной воды от нагнетательной скважины 5 поступает в скважину 100 несмотря на то, что скважина расположена дальше.

Группа скважины 202.

Коэффициент распределения закачки φ_i по группе скважины 202

Большой объем закачанной воды от нагнетательной скважины 202 также поступает в скважину 100.

Следовательно, в скважину 100 поступает вода и со скважины 5 и со скважины 202. Самый больший накопленный отбор нефти также наблюдается в этой скважине. Значит, в настоящее время закачка эффективна в основном для скважины 100.

Чем точнее определен каждый фактор, тем точнее будет наш коэффициент, распределяющий закачку по скважинам. Почему я это говорю?! Если в пространственных и структурных факторах мы можем не сомневаться, то в остальных факторах мы зависим от полученных данных. Например, при определении фильтрационного фактора нам необходимо значения проницаемости по ГДИС, то есть здесь мы зависим от качества выполненных исследований и от качества интерпретации,

при определении фактора изменения давления, мы зависим от качества проведенного замера пластового давления, при определении объемного фактора мы зависим от данных полученных от Недропользователя. Для точного анализа заводнения нам необходимы более точные данные.

Четвертый шаг. Переходим к завершающему шагу – к построению карты компенсации отборов жидкости закачкой воды. Так как у нас известен коэффициент распределяющий закачку по скважинам то, следовательно, у нас есть текущая и накопленная компенсации отборов по каждой скважине. На рисунке 4 приведена карта накопленной компенсации отборов жидкости закачкой воды, на которой можно увидеть эффективные и не эффективные зоны.

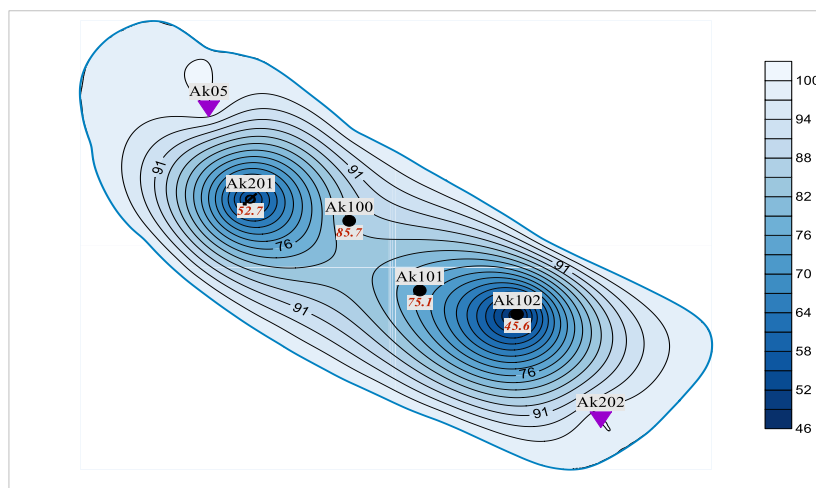

Рисунок 4 - Карта накопленной компенсации отборов жидкости закачкой

Как видно на рисунке, район скважины 102 не охвачен заводнением, что объясняется меньшим структурным фактором, а также и с меньшими остальными факторами. Закачанная вода уходит в скважины, где отметка кровли коллектора глубже. На районах скважин 100 и 101 можно увидеть эффективное влияние заводнения, что связано с высокими факторами изменения давления и фильтрационным фактором. Почему мы не анализируем район скважины 201, так это потому что скважина переведена на другой объект. Тогда скажите вы почему мы ее вообще считаем и показываем на карте, потому что на момент закачки эта скважина работала на данном объекте, а значит закачанная вода уходит и в эту скважину. Эта скважина не будет участвовать в распределении закачки тогда, когда накопленная компенсация отборов жидкости по этой скважине достигнет 100 %.

Вывод

Данная методика позволяет строить карты компенсации отборов жидкости по скважинам, на которых мы можем более точнее определять проблемные зоны, а значит можем управлять процессом заводнения. Эту методику можно совершенствовать, добавляя все больше факторов что только уточнит наш анализ эффективности заводнения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Совершенствование методов анализа системы заводнения и повышения эффективности закачки воды в нефтяной пласт// Анкудинов А.А. – Диссертация. – Тюмень, 2017. – 114 с.

2. Методика распределения объемов закачиваемой воды по площади нефтяного месторождения// Анкудинов А.А., Ваганов Л.А. – Геология, геофизика и разработка нефтяных и газовых месторождений. - 2013. - № 9 – с. 19-24.

УДК 622. 276

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛИМЕРНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Бисембаева К.Т., Таскинбай К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Воздействия на призабойную зону скважин, с целью выравнивания профиля приемистости нагнетательных скважин, изоляции обводненных интервалов пластов, являются одним из элементов совершенствования систем разработки. В работе приводятся результаты анализа применения потокоотклоняющей технологии на месторождении Узень. Проведен анализ эффективности технологии с применением различных полимерных композиций.

Ключевые слова: залежь, пласт, воздействие, потокоотклоняющая технология, полимерные композиции, нагнетательные скважины, добывающие скважины.

Длительная эксплуатация залежи, чередование зон пласта с высокими и ухудшенными фильтрационно-емкостными свойствами, обусловленное неоднородностью пласта, деформация системы разработки из-за простоев и бездействия скважин предопределили избирательное продвижение воды по наиболее проницаемым пропласткам. Для перераспределения движения фильтрационных потоков воды в коллекторах и увеличения охвата заводнением, необходимо применение технологий, обеспечивающих этот процесс [1,2].

Одним из максимально эффективных и перспективных методов стабилизации добычи нефти являются физико-химические технологии, основанные на применении закачки полимерных композиций.

Следует отметить, что как в отечественной, так и в зарубежной научно-технической литературе освещены многие аспекты применения полимеров в добыче нефти [3-5]. Особенно широко используются полимеры для загущения закачиваемой в пласт воды, повышения нефтеотдачи, снижения водопритока в обводнившихся эксплуатационных скважинах и выравнивания профиля приемистости в нагнетательных скважинах.

Приведем результаты анализа применения потокоотклоняющей технологии (ПОТ) на месторождении Узень.

Технология осуществлялась с использованием полимерных композиций: СПС, ВГДС (водогельдисперсный состав), Силином, ЭМКО, Поликар, POLY-T-101, Алкофлад, FP-307. Данная технология была проведена за шесть лет в 341 нагнетательных скважин.

Проведен анализ эффективности технологии с применением различных полимеров. Как следует из представленных промысловых данных [6], в целом за анализируемый период на нагнетательных скважинах приемистость снизилась в среднем с 516 до 350 м³/сут.

Максимальное снижение приемистости наблюдается от применения на скважинах реагентов: Алкофлад (снижение приемистости на 388 м³/сут), FR-307 (снижение приемистости на 284 м³/сут) и Силином (снижение приемистости на 187 м³/сут). В результате внедрения потокоотклоняющей технологии полимерные композиции адсорбируются на породе, изменяя тем самым структуру порового пространства, вследствие чего снижаются фильтрационно-емкостные характеристики и увеличивается фильтрационное сопротивление высокопроницаемого промытого интервала пласта. Это приводит к перераспределению фильтрационных потоков с подключением в активную разработку слабодренлируемых низкопроницаемых пропластков.

Таблица 1 – Результаты сравнительного анализа

Реагент ы	ол-во нагн. скв.	Qпр, м ³ /сут		Количество реагирующих добывающих скважин		Дополнит. добыча нефти на скв.		Снижени е обводнен ности, %	Накопленна я дополнит. добыча нефти, тыс.т.
		до	посл е	всег о	с эффекто м	т/су т	%		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
СПС	132	545	450	522	287	4,3	42	7	59
ВГДС	3	479	321	8	4	4,0	38	6	1,40
Силино м	3	767	580	10	4	0,7	16	2	0,13
ЭМКО	18	408	319	76	40	3,0	44	8	8,37
FR-307	50	559	275	187	103	1,9	32	4	59,21
POLY- T-101	20	444	317	110	62	2,2	33	3	40,41
Алкофл ад	3	547	159	14	6	1,7	28	2	3,71
Поликар	50	351	281	222	138	2,9	37	5	85,16
Всего	279	516	350	114 9	644	2,8	35	5	315,61

Оценка эффективности применения технологии проведена по изменению технологических параметров работы реагирующих добывающих скважин. Проведен анализ работы 1149 реагирующих добывающих скважин, из них на 644 получена технологическая эффективность – дополнительная добыча нефти на скважину в среднем составила 2,8 т/сут, обводненность в среднем снизилась на 5 %. Накопленная дополнительная добыча нефти от проведения работ в целом составила 315,61 тыс. тонн.

Проведен сравнительный анализ эффективности технологии ПОТ с применением вышеперечисленных полимерных композиций. Результаты представлены в таблице 1 [6]. Как следует из представленных данных, максимальная дополнительная добыча по

реагирующим скважинам получена от применения закачки СПС -4,3 т/сут, обводненность снизилась на 7 %.

Минимальная дополнительная добыча по реагирующим скважинам получена при закачке состава на основе Силином - дополнительная добыча нефти составила в среднем 0,7 т/сут, обводненность снизилась на 2 %.

В результате использования в технологии ПОТ реагентов ВГДС, ЭМКО, FP-307, POLY-T-101, Алкофлад, Поликар дополнительная добыча нефти на 1 реагирующую скважину изменяется от 1,7 до 4 т/сут, обводненность снизилась от 2 до 6%.

На основе результатов анализа эффективности применения полимерных композиций рекомендуется продолжить данную технологию на месторождении Узень и применять на других месторождениях с целью снижения обводнённости добываемой продукции, увеличения добычи нефти и повышения нефтеотдачи пласта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Каушанский Д.А. Новые биотехнологические и физико-химические технологии воздействия на нефтяные пласты // Нефтяное хозяйство. – 1997. - № 11. - С. 47-51.
2. Газизов А.Ш., Газизов А.А., Смирнов С.Р. Повышение эффективности разработки нефтяных месторождений на основе ограничения непроизводительной фильтрации закачиваемых и пластовых вод по промытым зонам пласта. // Нефтепромысловое дело. – 2000. - № 7. – С. 2-10.
3. Tang, G.Q. and Morrow, N.R. 1999. Influence of brine composition and fines migration on crude oil/brine/rock interactions and oil recovery. Journal of Petroleum Science and Engineering 24 99-111.
4. Bazin, B. and Labrid, J., 1991, Ion exchange and dissolution/precipitation modeling: application to the injection of aqueous fluids into a reservoir sandstone: SPE Reservoir Engineering, vol.6, no. 2, p. 233–238.
5. McGuire, P.L., Chatham, J.R., Paskvan, F.K., Sommer, D.M. and Carini, F.H., 2005. Low Salinity Oil Recovery: An Exciting New EOR Opportunity for Alaska's North Slope. In: SPE 93903 (Society of Petroleum Engineers), SPE Western Regional Meeting, Irvine, CA, USA 30 March – 1 April 2005.
6. Представленные промысловые данные по месторождению Узень. АО «Озенмунайгаз. - 2014.

УДК 66.57(045)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЛЕКСОНОВ

Туркменбаева М.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Охрана состояния окружающей среды требует проведения большого объема аналитических работ по определению токсичных и других техногенных веществ в различных средах. Определение содержания токсичных металлов в различных объектах окружающей среды на фоновом (природном) уровне их концентраций – одно из основных задач мониторинга окружающей среды. В условиях интенсивной химизации сельского хозяйства рост урожаев сопровождается увеличением выноса всех элементов питания, в том числе микроэлементов в почву и водную среду. Используя

различные хелатирующие агенты в удобрениях можно не только решить проблему воспроизводства плодородия почв, получения высококачественной продукции, сбалансированной по химическому составу и питательной ценности, повышения рентабельности растениеводства, но и учесть проблемы окружающей среды (уменьшить нагрузку удобрений на водные ресурсы и почву). Разработаны составы жидких высококонцентрированных комплексных удобрений на основе не токсичных и хорошо биоразлагаемых хелатных агентов.

Ключевые слова: экология, комплексоны, очистка, окружающая среда, атмосфера, токсины.

Охрана состояния окружающей среды требует проведения большого объема аналитических работ по определению токсичных и других техногенных веществ в различных средах.

Определение содержания токсичных металлов в различных объектах окружающей среды на фоновом (природном) уровне их концентраций – одно из основных задач мониторинга окружающей среды.

С ростом научно-технического прогресса роль антропогенного фактора в изменении свойств окружающей среды значительно возросла.

Проблема диагностики последствий химических воздействий на экологию приобретает в настоящее время особую активность. Для каждого объекта в зависимости от различных природных (физико-химические, биологические, геологические и др.) факторов концентрация элементов (веществ) будет различной. Если будет четко разграничена фоновая концентрация веществ от антропогенной (техногенной) его концентрации, то результат экологического мониторинга будет достаточно объективным. При создании фонового мониторинга необходимы проведения высокоточных аналитических работ с применением новейших методов интерпретации.

Большое внимание уделяется сточным водам нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности, так как оказывают наибольшую опасность для водоемов. Современные методы биохимической очистки не могут обеспечить полного разрушения органических веществ, и продукты полураспада органических веществ, оставшиеся в сточной воде, загрязняют водоемы. Совершенствованию методов биохимической очистки промышленных сточных вод посвящен ряд работ отечественных и зарубежных авторов, изучаются возможности достижения полного окисления органических примесей путем усреднения промышленных сточных вод и разбавления их хозяйственно-бытовыми стоками.

Имеются работы, рекомендующие интенсифицировать биохимическую очистку изменением кислородного и температурного режимов, определяющих параметры очистки сточных вод, вводом угля или глины. Перед научно-исследовательскими институтами химической отрасли встает задача разработки наиболее экономических систем глубокой доочистки сточных вод нефтеперерабатывающих предприятий, обеспечивающих достижение качества очищенных сточных вод до требуемого уровня норм ПДС. Защита атмосферного воздуха от загрязнений является одной из наиболее важных проблем современности. Токсичные газовые выбросы нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности обусловлены их деятельностью и сжиганием продуктов переработки нефти (моторных и котельных топлив). Специфическими источниками загрязнения атмосферы являются неорганизованные выбросы, испарения углеводородов при хранении и транспортировке нефти и нефтепродуктов, а также организованные выбросы, выделяющихся при обжигании углеводородных газов на факельных установках и отходящие газы регенерации с установок католического

крекинга. Основными производственными отходами на нефтеперерабатывающих предприятиях, являются нефтешлаки и нефтегрязь, избыточные активные илы, кислые гудроны. Эти отходы образуются в больших количествах, занимая при хранении большие территории, являясь источниками загрязнения воздушного бассейна, грунтовых вод и почвы.

Уменьшение влияния образующихся отходов на окружающую среду напрямую связано с совершенствованием технологических процессов, обеспечивающих как минимальное образование отходов, так и обезвреживание, и их дальнейшую переработку.

Токсичные промышленные отходы, которые не могут подлежать обезвреживанию или утилизации по экономическим соображениям должны быть захоронены на специальных полигонах, устройство которых гарантировало бы предотвращение попадания вредных веществ в поверхностные и подземные водоемы, в почву. Анализ данных по охране окружающей среды нефтеперерабатывающих предприятий показал, что они оказывают в значительной мере негативное воздействие на окружающую среду в районах их размещения и требуется большая работа по значительному снижению на них водопотребления, уменьшению загрязненности сточных вод, сбрасываемых в водоемы, сокращению выбросов вредных веществ в атмосферу, а также промышленных отходов, загрязняющих почву, подземную воду, воздух. Помимо всего прочего должны проводиться мероприятия, снижающие неорганизованные выбросы.

Широкое использование комплексонов в энергетике, сельском хозяйстве, медицине и других областях предполагает всесторонний учет экологических сдвигов, неизбежно возникающих при внесении сильного комплексообразующего агента в естественную или искусственно созданную биологическую систему.

В результате глубоких теоретических исследований уже найдены основные закономерности комплексообразования, создана теория действия и пути их целенаправленного синтеза. Такое всестороннее сочетание исследований позволило создать оригинальный ассортимент комплексонов и комплексов целевого назначения, столь необходимого в решении важнейших задач науки, техники и народного хозяйства. Ряд универсально действующих карбоксилсодержащих комплексонов (нитрилотриуксусной, этилендиаминтетрауксусной кислот) дополнен комплексонами с большим числом аминацетатных группировок. Изучение свойств этих соединений позволило сделать вывод о том, что оптимальным лигандом для большинства катионов является диэтилентриаминопентауксусная кислота. Дальнейшее увеличение числа комплексообразующих центров (дентатности) приводит к образованию полиядерных комплексов, использование которых ограничивается фракционным разделением и маскированием редкоземельных и трансурановых элементов.

Более высокая избирательность, особенно мультидентатных соединений, достигается при специальном построении реагента с учетом свойств внутреннего лигандного контура и катиона, а также предполагаемой структуры образуемого хелата. При этом всегда во внимание принимается изменение электронного состояния в узлах, ответственных за координацию, жесткость отдельных фрагментов и системы в целом. Особенно интересны включения в молекулу комплексона донорных атомов кислорода, входящих в стехиометрически различные группировки, а также гетероатомов, конъюгированных систем и разные варианты их сочетания. [1-3].

Сейчас к комплексонам относят все полидентатные лиганды, сочетающие в молекуле два типа комплексообразующих центров – кислотные и основные,

расположение которых при взаимодействии с катионами различных металлов предопределяет образование 5-, 6-, 4-, 8-членных циклов.

С целью выявления нежелательных побочных эффектов взаимодействие комплексонов с различными системами организма изучалось достаточно подробно. Так, проведено исследование генетической токсикологии ЭДТА, ее влияние на равновесие дезокси- и оксигемоглобина, на эритроциты и ингибирование микросомального липидного перокисления. Детальное изучение биохимических эффектов НТА, ЭДТА и ДТПА проведено в работах. Выявлена некоторая токсичность НТА и ее комплексов для печени, почек и мочевых путей.

Важными вопросами являются возможность перехода комплексонов и комплексонов в сточные воды, вероятные последствия такого перехода и сроки естественного биологического разрушения хелантов. Прогнозирование последствий введения комплексонов в природные объекты в целом возможно. Например, как показали модельные опыты, накопление этилендиамин-ди(2-гидроксифенилуксусной) кислоты способствует цветению ряски, и можно предвидеть, что в количествах, существенно превышающих ПДК, этот хелант может вызвать гипоксию водоемов. Однако в отдельных случаях причинноследственная взаимосвязь введения комплекса и произведенного им эффекта не очевидна. Это необходимо учитывать и строго контролировать соответствие реальной концентрации комплекса его ПДК. В значительной мере такое соответствие гарантируется использованием в большинстве технологических процессов комплексонов на уровне микроколичеств.

Комплексоны, в особенности карбоксилсодержащие, а также их производные подвержены разложению под действием ультрафиолетовых лучей. В серии работ изучались модельные процессы фотодеструкции комплексонов в растениях.

Большое значение имеют появившееся в последнее время работы по изучению механизма фотоллиза комплексонов методами рентгеноструктурного анализа.

В сточных водах комплексоны аминокарбонового и аминокислотного ряда подвержены биодegradации, которая может быть усилена дополнительным воздействием химических окислителей. В результате они теряют способность к связыванию металлов.

Скорость естественного биологического разложения в значительной степени зависит от условий эксперимента. Согласно одним источникам биоразложение микроорганизмами такого комплекса, как НТА, идет довольно интенсивно. Сообщается, что применение микробной культуры из речных осадков в анаэробных условиях завершается полной деградацией НТА в присутствии NO_3^- - ионов, играющих роль акцептора электронов и восстанавливающихся до газообразного азота. Вместе с тем опубликованы результаты, согласно которым признаки биоразложения НТА не обнаруживаются даже после 60 дней контакта с микроорганизмами. В случае ОЭДФ способность к анаэробной или аэробной деградации не обнаружена, что хорошо соответствует данным о высокой степени устойчивости этого комплекса к ферментатическому и кислотному гидролизу.

Абиотическое разложение ОЭДФ в природных водах под действием света приводит к образованию ацетатов и фосфатов. Обнаружена высокая степень распада. ОЭДФ при адсорбции комплекса отстоями сточных вод и небольшая подвижность этого хеланта в почве.

Согласно принятой гигиенической классификации, комплексоны относятся к умеренно токсичным соединениям (III класс опасности). Значения ПДК в воде водоемов санитарно-бытового назначения составляют, например, для НТФ-1,0 мг/л, ОЭДФ – 0,6 мг/л; значение LD_{50} равно 1500 (ДТПА), 2000 (НТФ). Комплексоны металлов-

микроэлементов являются умеренно и малотоксичными соединениями (III-IV класс опасности) [76]. В целом токсичность комплексонов при длительном попадании их в организм определяется токсичностью металла. Уровень дозы, вызывающей патологические изменения для комплексонов, как правило выше, чем для простых солей металла, то есть образование комплекса понижает токсическое действие катиона на живой организм.

Кумулятивные свойства комплексонов и комплексонов выражены слабо. Коэффициенты кумуляции составляют 0,9-3,0, что указывает на низкую потенциальную опасность развития хронического отравления препаратами.

Всесторонние исследования комплексонов и комплексов на их основе позволили выявить принципиально новые области их применения и решить ряд первоочередных задач науки и техники.

Ресурсосберегающая технология - экономия топливных и энергетических ресурсов, так же как и снижение трудозатрат, - важнейшие производственные задачи. Одним из путей их решения является обеспечение надежной работы самого разнообразного промышленного оборудования.

Атомные и тепловые электростанции, предприятия химической, нефтехимической, газовой, металлургической и других отраслей промышленности остаются мощными потребителями воды поверхностных и подземных источников. Возрастающая минерализация водоисточников, а также многократное применение ограниченных объемов сточных вод (обусловленное дефицитом воды) вызывают загрязнения теплообменного оборудования отложениями малорастворимых солей и продуктов коррозии. Интенсивное солеобразование характерно как для водооборотных систем охлаждения, так и для систем горячего водоснабжения.

Отложения на поверхности теплообменников приводят к значительному перерасходу топливных и водных ресурсов. Так, по некоторым данным зарубежных фирм тепловые потери, вызванные образованием накипи в котлах слоем 3 мм, составляют 16%. Обеспечение чистоты их поверхности возможно либо периодической химической очисткой, либо обработкой воды химическими реагентами. И тот и другой способы могут быть реализованы с помощью комплексонов, способных вступать во взаимодействие с ионами металлов в широком диапазоне pH и образовывать прочные водорастворимые комплексы. В настоящее время созданы многочисленные композиции на основе комплексонов для снятия разнообразных по составу отложений с поверхностей различных конструкционных материалов.

Комплексоны и композиции на их основе (в частности, натриевые и аммониевые соли ЭДТА, ОЭДФ, НТФ) широко применяются для решения таких задач, как:

- предпусковые химические очистки парогенерирующего оборудования ТЭС и АЭС;
- эксплуатационные очистки от отложений «на ходу» без снижения мощности в парогенераторах АЭС и котлах средних давлений и со снижением мощности (до 10-30%) в паровых турбинах любых давлений;
- локальные эксплуатационные химические очистки прямоточных котлов сверхкритических параметров;
- эксплуатационные химические очистки парогенераторов атомных ледоколов;
- эксплуатационные химические очистки котлов любых давлений;
- дезактивация оборудования АЭС;
- обработка питательной воды барабанных котлов среднего, высокого и сверхвысокого давлений (взамен фосфатирования) с целью предотвращения разрушения парообразующих труб и образования отложений на них;

- обработка питательной воды парогенераторов АЭС для предотвращения образования отложений на поверхностях теплообмена;
- обработка питательной воды прямоточных котлов сверхкритических параметров;
- обработка промывочных вод реакторов с целью повышения эффективности работы ионообменных установок по очистке продувочной воды от примесей;
- консервация паровых котлов с целью защиты от коррозии при остановке оборудования [43].

- Применение комплексонов в перечисленных областях обеспечивает повышение эффективности и надежности работы теплообменного и теплоэнергетического оборудования. При химической очистке с помощью комплексонов реагенты расходуются практически полностью и не требуется их высокая концентрация для обеспечения быстрого и полного растворения. Преимущество комплексонов по сравнению с такими реагентами, как минеральные и органические кислоты, заключается в их способности переводить оксиды железа в истинно растворимое состояние, что исключает образование взвеси в промывочном растворе. Возможность регулирования зарядности комплексонов в растворе и на поверхности исключает обратную сорбцию отмытых компонентов.

До недавнего времени для предотвращения накипеобразования в водооборотных системах применяли в основном фосфатирование неорганическими полифосфатами и подкисление серной кислотой. Недостатками традиционных методов являются низкий уровень стабилизируемой карбонатной жесткости, подверженность полифосфатов гидролизу, образование фосфатного шлама, большие расходы реагентов, возможность интенсификации коррозионных процессов при нарушении режима подкисления. Это обусловило поиск новых эффективных реагентов для стабилизационной обработки воды. Исследовалась возможность использования для этой цели фосфоросодержащих комплексонов.

Исследования совместимости комплексонов с биоцидной обработкой показали, что при коэффициенте упаривания <10 и хлорирования ежесуточно в течении часа степень разложения ОЭДФ не превышает 3-5% и ее потерями можно пренебречь. НТФ в присутствии свободного хлора разлагается в значительно большей степени, чем ОЭДФ. Положительный опыт применения ОЭДФ послужил основой для внедрения метода обработки комплексонами на различных объектах энергетической, химической и угольной промышленности.

В результате высокой минерализации пластовых вод в нефтяной и газовой скважине образуются солевые отложения, которые резко снижают нефтеотдачу, а иногда и полностью прекращают ее. Были созданы комплексоны, которые являются активными ингибиторами солеобразования и хорошо совмещаются с пластовыми водами, не забивая пор породы пласта. Предположенные ингибиторы характеризуются высокой металлоемкостью и активностью при малой концентрации по отношению к веществам, образующим осадки (5 г препарата на 1 м³ воды). Подобное субстехиометрическое взаимодействие комплексонов с катионами металлов определяет их способность ингибировать рост кристаллов и проявлять эффект скользящей реакции. [4-5].

Предложенные ингибиторы солеотложений обладают хорошими эксплуатационными свойствами: химической и теплехимической устойчивостью от -100 °С до +250 °С, диспергирующей и антикоррозионной способностью, нетоксичностью. Использование комплексонов в буровых растворах повышает их стабильность и текучесть, а также регулирует скорость затвердевания цемента в тампонажных

растворах, позволяя проводить монолитную цементацию глубинных буровых скважин при хорошей адгезии с породой.

Применение комплексонов в нефтедобывающей промышленности позволило улучшить эксплуатацию скважин и значительно интенсифицировать технологические процессы бурения, цементации скважин и нефтедобычу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дятлова Н. М., Темкина В. Я., Попов К. И. Комплексоны и комплексонаты металлов.-М.: Химия. -1988.-С.565.
2. Ноев Н.Б. Применение химических реагентов-ингибиторов солеотложений – эффективный способ рационального использования водных ресурсов. // Энергосбережение и водоподготовка. -1998. № 3.-С. 64-67.
3. Дятлова, Н. М. Теоретические основы действия комплексонов и их применение в народном хозяйстве и медицине // Журнал ВХО им. Д. И. Менделеева. – 1984. -№3. - Т.29.-С.358.
4. Туркменбаева М. Б. Исследование кислотно –основных и комплексообразующих свойств комплексонов // Журнал Ізденіс. -2016. - № 4, -С.160.
5. Туркменбаева М. Б. Применение комплексонов в нефтяной промышленности. // Ж.Вестник Атырауского ГУ им. К. Досмухамедова . -2017. -№ 1(44), -С.42-47.

ӘОЖ 665. 541.18 (045)

ЖАҢА ЗАМАНАУИ БЕТТІК АКТИВТІ ЗАТТАР

Карина А.Д.

Ғылыми жетекші: Туркменбаева М.Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада, ионсыз полимер полиэтиленгликоль мен табиғаты әртүрлі, яғни анионды, катионды және ионсыз беттік-активті заттардан тұратын композициялардың беттік керілулері өлшеу, олардың адсорбциялық қабаттарына температураның әсері зерттеліп, отандық және шетелдік ғалымдардың жұмысына негізделген талдаулар жасалды.

Түйінді сөздер: композициялық беттік-активті заттар, беттік керілу, Вильгельми тәсілі, адсорбция, термодинамикалық параметрлер.

Технологиялық процестердің қарқындылығын арттыру қазіргі химия ғылымының басты мәселелердің біріне жатады. Осы мәселені шешуде БАЗ–полимер комплекстеріне негізделген композициялық БАЗ-дардың қолдануы маңызды орын алады. Олар дисперстік жүйелердің қатысуымен жүретін коллоидты-химиялық үдерістерді реттеу үшін: тиімді флокулянттар, құрылым түзгіштер, эмульсиялар мен көбіктердің тұрақтандырғыштары ретінде экологиялық мәселелерді шешуде, медицинада, биотехнологияда және т.б. салаларда кеңінен қолданылады [1].

Композициялық БАЗ-дарды халық шаруашылығының көптеген саласында қолдану үшін олардың әртүрлі фазааралық шекарадағы қасиеттерін зерттеу қажет. БАЗ – полимер ассоциаттарының әрекеттесу заңдылықтары шетел және отандық ғалымдардың еңбектерінде зерттеліп, мұндай ассоциаттарды БАЗ-дардың жаңа тобына

жатқызуға болатыны көрсетілді [2]. Осындай жаңа беттік-активті заттарды өндіру бір жағынан теориялық қызығушылық туғызса, екінші жағынан практикалық маңызды. Осыған байланысты, жұмыста ионсыз полимер полиэтиленгликоль мен табиғаты әртүрлі беттік-активті заттардан тұратын композициялардың беттік керілулері өлшеніп, олардың адсорбциялық қабаттарына температураның әсері зерттелді. Алынған композицияларды көбіктер, эмульсиялар, суспензиялардың тұрақтандырғышы ретінде қолданып, жуғыш заттардың құрамына енгізуге болады.

Бұл жұмыста бастапқы материалдар ретінде полиэтиленгликоль ($M_r = 3000$, $[-CH_2 - CH_2 - O]_n$); Твин-80 (ангидросорбиттің оксиэтиленген моноолеаты); натрий додецилсульфаты ($C_{12}H_{25}OSO_3Na$) (ДДС); цетилпиридиний бромиді ($C_{16}H_{33}C_5H_5NBr$) (ЦПБ) алынды. Қолданылған заттар қосымша тазартуды талап етпеді, себебі беттік керілудің изотермаларында ауытқулар болмады.

Беттік керілу жетілдірілген Вильгельми тәсілімен өлшенді. Бұл әдіс дәлдігі бойынша көпіршікті немесе үзілген тамшы әдісіне қарағанда тиімдірек. Бұл әдіс ұзақ уақыт аралығында фаза аралық керілуі өзгертін ерітінділердің σ -сын есептеуге қолайлы болғаны үшін таңдап алынған. Зерттеліп жатқан ерітінді ақырын, жоғары – төмен қозғалатын тұғырға орналасқан термостатталған стаканға орналастырады. Көтереңкі стол ақырын және жеңіл қозғалады. Осылайша теңселу болмайды. Ерітіндідегі пластинканы тарту күші $\pm 10-6$ кг дәлдікпен өлшенеді. Таразы стаканының орнына беті және ернеуі тегістеліп өңделген көлемі (15x15). 10-3 м платина пластинкасы ілінеді. Өлшеуіш пластинка бетінің кедір- бүдірлігі зерттелетін ерітіндінің платина бетіне жұғуын жақсартып, өлшеудің дәлдігін арттырады. Өлшеуіш шыны ұяшықтағы ерітінді температурасы $\pm 0,05$ 0 С дәлдікте U-2 термостат көмегімен тұрақтандырылып отырады. Беттік керілуді (σ) анықтау үшін пластинканың тартылу күші (P_x) торзионды таразы көмегімен өлшенеді. Пластинаның өте жоғары σ мәнінің салдарынан алғашқы тез тартылудан кейінгі уақытта беттік керілудің баяу өзгерісі барысында P_x шамасы төмендеуі байқалады. Ал таразы көмегімен белгілі уақыт аралықтары өткенде жазып отырады.

Беттік керілуді мына теңдеумен есептелінеді:

$$\sigma = \frac{P + shd}{2(1+b)} g \quad (1)$$

мұндағы: P – пластинка салмағы, кг;

S -пластинканың көлденең қимасының ауданы, м;

b - қалыңдығы.

Сенімділік коэффициентті 0,95 өлшем қателіктері $\pm 0,2$ мН/м аспайды.

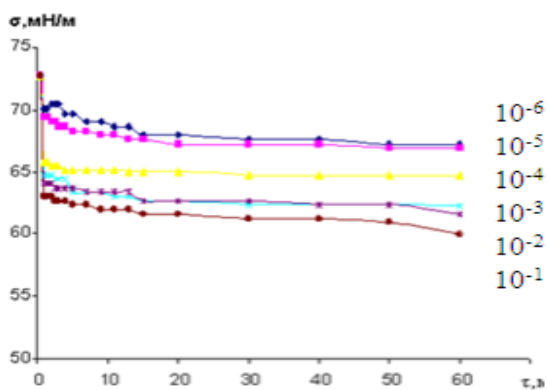
Полимер – беттік-активті зат (БАЗ) комплекстерінің негізіндегі композициялық БАЗдар көптеген салаларда дисперстік жүйелердің қатысуымен жүретін процестерде тұрақтандырғыш, солюбилизацилаушы, жұқтырғыш, көбік түзгіш, эмульсиялағыш ретінде кеңінен қолданылады. Композициялық БАЗ-дарды халық шаруашылығының көптеген саласында қолдану үшін олардың әртүрлі фазааралық шекарадағы қасиеттерін зерттеу қажет. БАЗ – полимер ассоциаттарының әрекеттесу заңдылықтары шетел және отандық ғалымдардың еңбектерінде [1, 2] анықталып, мұндай ассоциаттарды не комплекстерді БАЗ-дардың жаңа тобына жатқызуға болатыны көрсетілді.

Сондықтан олардың әртүрлі фазааралық шекаралардағы жұқа қабаттарының түзілуі мен қасиеттерінің ерекшеліктері қызығушылық туғызуда. Сонымен қатар

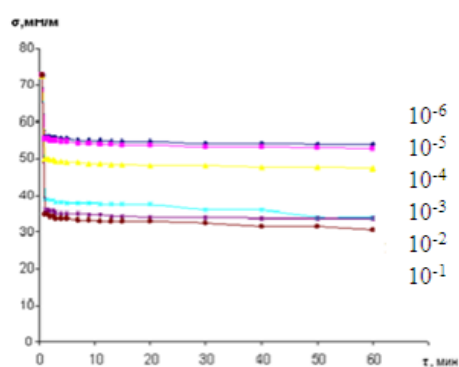
композициялық БАЗ-дарды қолданудың теориялық аспектілері олардың әртүрлі температурадағы адсорбциясының зерттелуін талап етеді.

БАЗ-полимер комплекстерінің фазаларды бөлу шекарасындағы адсорбциясын термодинамика тұрғысынан қарастыру осы үдерістің табиғаты туралы мәлімет беріп, адсорбциялық қабаттардың құрылымын зерттеудің жанамалы әдісі болып табылады. Осыған байланысты, жұмыста ионсыз полимер полиэтиленгликоль мен табиғаты әртүрлі, яғни анионды (натрий додецилсульфаты, ДДС), катионды (цетилпиридиний бромиді, ЦПБ) және ионсыз (Твин-80) беттік-активті заттардан тұратын композициялардың беттік керілулері өлшеніп, олардың адсорбциялық қабаттарына температураның әсері зерттелді. Полимер ретінде ионсыз полиэтиленгликольдің алыну себебі бейионды БАЗ-дар мен полимерлер улы емес, биоыдырағыш, яғни адам ағзасы мен қоршаған ортаға залалсыз. Сондықтан да олар тамақ, фармацевтикалық, косметикалық, тұрмыстық химия тауарларының өндірісінде кең қолданысқа ие.

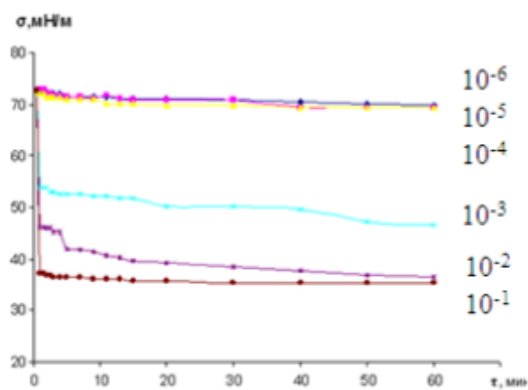
1-4-суреттерде жеке компоненттердің, яғни цетилпиридиний бромид, натрий додецилсульфаты, Твин-80 және цетилпиридиний бромиді, натрий додецилсульфаты, Твин-80-мен ассоциаттары ерітінділерінің беттік керілу төмендеуінің кинетикалық қисықтары келтірілген.

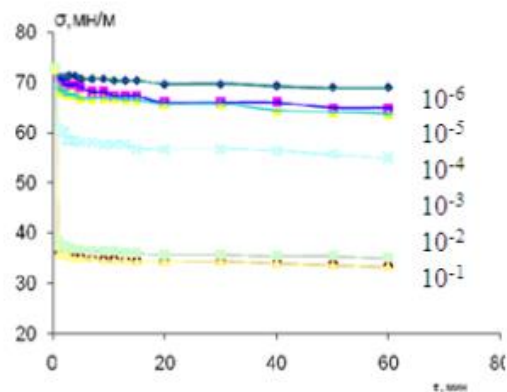
1-сурет – Полиэтиленгликольдің әртүрлі концентрациядағы беттік керілу төмендеуінің кинетикасы. $T=293\text{ K}$

2-сурет – Цетилпиридиний бромидің әртүрлі концентрациядағы беттік керілу төмендеуінің кинетикасы. $T=293\text{ K}$

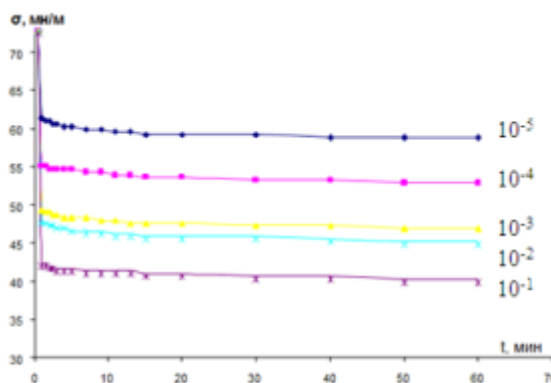

3-сурет – Натрий додецилсульфатының әртүрлі концентрациядағы беттік керілу төмендеуінің кинетикасы. $T=293\text{ K}$

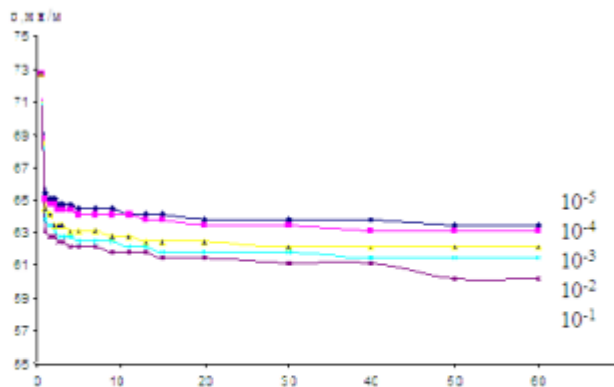

4-сурет – Твин-80-нің әртүрлі концентрациядағы беттік керілу төмендеуінің кинетикасы.
T=293K

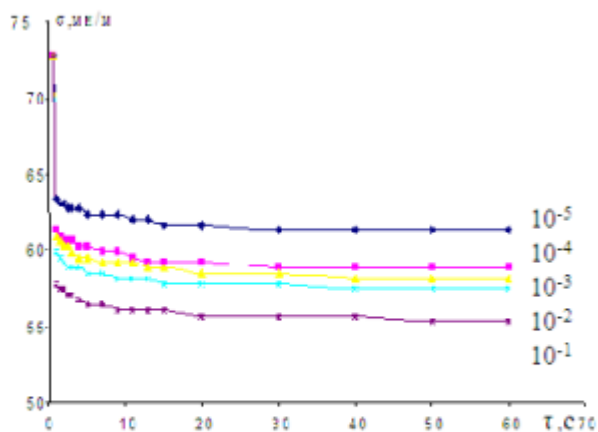
Кинетикалық қисықтар арқылы заттардың сұйық – газ шекарасындағы адсорбция жылдамдығын бағалауға болады. Алынған мәліметтер бойынша, ЦПБ, ДДС, ПЭГ аз концентрациясында фазааралық қабатта жылдам адсорбцияланып, олардың беттік керілуі тепе-теңдікті мәндеріне 5-10 минутта жетеді. Мұндай жағдай заттардың молекулалық массасының төмен шамасымен түсіндіріледі. Мицелла түзгіш БАЗ – дар мен полимерлердің әрекеттесу ерекшеліктері беттік керілу изотермаларында бейнеленеді (5-7 суреттер). [3] жұмыстарында көрсетілгендей, ионогенді БАЗ – дарға полиэлектролит қосқанда, МТКК-сы азаяды. [4] авторлары бойынша, мұндай жағдай ДДС пен полимер катионының арасындағы электрстатикалық әрекеттесуге байланысты. [5] авторлары бойынша, полиэлектролиттің қатысуымен БАЗ молекулалары өздерінің гидрофобты топтарымен полимер тізбегіне адсорбцияланып, мицеллалық агрегаттар түзіледі.

5 -сурет – T=293K. $C_{\text{ПЭГ}} = 1 \cdot 10^{-1}$ негіз-моль/л.
 $C_{\text{ЦПБ}} = 1 \cdot 10^{-5}, 1 \cdot 10^{-4}, 1 \cdot 10^{-3}, 1 \cdot 10^{-2}, 1 \cdot 10^{-1}$ моль/л
ПЭГ-цетилпиридиний бромиді қоспасының беттік керілу төмендеуінің кинетикасы

6-сурет – $T=293\text{K}$, $C_{\text{peg}}=1\cdot 10^{-1}$ негіз-моль/л.
 $C_{\text{DDCNa}}=1\cdot 10^{-5}, 1\cdot 10^{-4}, 1\cdot 10^{-3}, 1\cdot 10^{-2}, 1\cdot 10^{-1}$ моль/л
 ПЭГ-ДДСNa қоспасының беттік керілу
 төмендеуінің кинетикасы

7-сурет – $T=293\text{K}$, $C_{\text{peg}}=1\cdot 10^{-1}$ негіз-моль/л.
 $C_{\text{twin-80}}=1\cdot 10^{-5}, 1\cdot 10^{-4}, 1\cdot 10^{-3}, 1\cdot 10^{-2}, 1\cdot 10^{-1}$ моль/л
 ПЭГ-твин-80 қоспасының беттік керілу төмендеуінің
 кинетикасы

Ал ионсыз полимерге келетін болсақ, беттік-активті заттар мен полиэтиленгликоль арасында гидрофобтық әрекеттесулер арқылы нығайтылған сутектік байланыстар орын алады. Нәтижесінде тиімді орналасқан реттілігі жоғары, араласқан адсорбциялық қабат пайда болады. Мұндай қорытындыны беттік активтіліктің (G) шамалары да дәлелдейді (кесте 1). Беттік керілудің изотермаларынан Ребиндердің теңдеуі бойынша

$$G = - \left(\frac{d\sigma}{d} \right)_{c \rightarrow 0} \quad (3)$$

жеке және композициялық беттік-активті заттардың беттік активтіліктері есептелді. Кестедегі нәтижелер көрсеткендей, беттік-активтіліктің шамалары едәуір өседі. Беттік активтіліктің, яғни адсорбциялану қабілеттіліктің мұндай өсуі полиэтиленгликольдің жоғары молекулалы табиғатына байланысты: макромолекуланың бөлу бетімен контактілер саны өседі (буындардың фазааралық бетімен кооперативті әрекеттесуі).

Кесте 1 - Беттік-активті заттардың беттік активтіліктері

Беттік-активті заттар	G, мН/моль м
ПЭГ	5608
ДДСNa	19525
Твин-80	36325
ЦПБ	63465

Химиялық термодинамика мен коллоидтық химияның классикалық негіздерін ескере отырып, полиэтиленгликоль, цетилпиридиний бромиді, Твин-80 және натрий додецилсульфатының адсорбциясының термодинамикалық параметрлері анықталды. ПЭГ, беттік-активті заттар және олардың ассоциаттарының адсорбция кезіндегі энтропияның өзгеруі

$$\Delta S = \left(-\frac{d\sigma}{dT} \right) \quad (4)$$

Тендеуімен есептелді. Бұл тендеу ΔS шамасын беттік керілудің температуралық тәуелділіктерінен табуға мүмкіндік береді. Әртүрлі температурадағы энтальпияның өзгеруі келесі тендеуден анықталады:

$$\Delta H = \sigma_{\infty} + T\Delta S \quad (5)$$

мұндағы ΔH – зерттелу жүргізілген T температурадағы энтальпияның өзгеруі, мДж/м², σ_{∞} – беттік керілудің тепе-теңдікті мәні, мН/м, T – температура, К, ΔS – энтропияның өзгеруі, мДж/м² К.

Термодинамикалық параметрлерді есептеу нәтижелері кестелерде келтірілген.

Кесте 2 - Адсорбциялық қабаттардың термодинамикалық параметрлері

БАЗ және ПЭГ- БАЗ копозициялары	ΔS , мДж/м ² К	ΔH_m , Дж/м ²
ПЭГ	0,175	186,4
ДДСNa	0,735	69,37
Твин-80	0,779	119,79
ЦПБ	0,490	133,38
ПЭГ + ДДСNa	0,335	107,60
ПЭГ +Твин-80	0,09	111,18
ПЭГ +ЦПБ	258,29	0,640

Кестелердің мәліметтері көрсеткендей, беттік-активті заттардың, полиэтиленгликольдің, олардың ассоциаттарының адсорбциясы энтропияның ұтысымен жүреді ($\Delta S > 0$). Адсорбцияның мұндай энтропиялық ұтысы Немети-Шераганың гидрофобтық әрекеттесулер теориясынан ерітікстің құрылымына, яғни адсорбция кезінде БАЗ радикалдары фазааралық қабатқа шыққанда, олардың маңайындағы судың мұз тәрізді құрылымдарының бұзылуына байланысты. БАЗ-дардың адсорбциясындағы

энтропия өсуінің себебі беттік қабатқа шыққанда, БАЗ молекуласындағы көмірсутектік радикалдардың айналу энтропиясы ұлғаяды.

Су құрылымының бұзылу энтропиясының және көмірсутекті радикалдардың айналу энтропиясының өсуіне сұйық – газ шекарасындағы БАЗ және полимердің адсорбциясының энтропиялық табиғаты жоғарыда айтылған екі фактор да негіздейді деуге болады. Жеке компоненттердің сұйық-газ шекарасындағы беттік керілуіне қарағанда натрий додецилсульфаты, цетилпиридиний бромиді, Твин-80- мен композицияларының беттік керілуі төмен. Полимер қосқанда беттік-активті заттардың беттік активтілігі өседі. Химиялық термодинамика мен коллоидтық химияның классикалық негіздерін ескере отырып, полиэтиленгликоль, цетилпиридиний бромиді, Твин-80 және натрий додецилсульфатының адсорбциясының термодинамикалық параметрлері анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Холмберг К., Иенссон Б., Кронберг Б., Линдман Б. Поверхностно–активные вещества и полимеры в водных растворах. -М.: БИНОМ.Лаборатория базовых знаний, 2007. – С.5-11.
2. Харитонов Т.В., Иванова Н.И., Сумм Б.Д. Межмолекулярные взаимодействия в бинарных смесях катионного и неионогенного ПАВ // Коллоидный журнал. – 2002. №5. – С.685–696.
3. Karpov S.V., Gerasimov V.S., Isaev I.L., Markel V.A. Local anisotropy and giant enhancement of local electromagnetic fields in fractal aggregates of metal nanoparticles // Physical Review B. – 2005. – Vol.72. – P.205-210.
4. Dimitrova T.D., Leal-Calderon F. Surface forces in model oil-in-water emulsions stabilized by proteins // Advances in Colloid and Interface Science. – 2004. – Vol.108-109. – P.73-86.
5. Mackie A.R. Structure of adsorbed layers of mixtures of proteins and surfactants // Current Opinion in Colloid & Interface Science. – 2004. – Vol.9. – P.357-361.

ӘОЖ 665. 541.18 (045)

БЕТТІК АКТИВТІ ЗАТТАРДЫҢ СУЛЫ ЕРІТІНДІЛЕРІНІҢ ҚАСИЕТТЕРІ

Карина А.Д.

Ғылыми жетекші: Туркменбаева М. Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада, беттік активті заттардың сулы ерітінділерінің әртүрлі әдістермен дайындалған коллоидты бөлшектердің зарядының белгісін анықтау, алынған ерітінділердің коллоидты табиғатын, қасиеттерін зерттеу мақсатында сапалық талдаулар жүргізілген ізденіс жұмыстарының нәтижелері қарастырылған.

Түйінді сөздер: дисперсті жүйе, беттік-активті заттар зольдерінің қасиеттері, мицеллалар, коллоидты бөлшектердің заряды, электролиттер.

Беттік-активті полимерлер соңғы жиырма жылда кеңінен таралып, көптеген технологияларда қолданылады. Көбінесе оларды дисперсияларды тұрақтандыру және реологиялық қасиеттерді реттеу үшін пайдаланады. Жоғары молекулалы беттік-активті

заттарды (ЖМБАЗ) төмен молекулалы БАЗ-дарға сәйкес ионогенді (анионды, катионды, амфолиттік) және ионогенді емес деп бөледі. Сонымен қатар полимерлі БАЗ-дарды гидрофобты және гидрофильді топтардың қатынасына қарай жіктейді.

Гидрофильді және гидрофобты блоктардан тұратын полимерлер тобына ақуыздар жатады. Көптеген синтетикалық беттік-активті блок-сополимерлер белгілі. Олардың ішінде кеңінен поли(алкен)гликольдер таралған. Гидрофильді топтардың ролін полиэтиленгликольдер, ал гидрофобты топтардың ролін полипропиленгликольдер, кейде – полибутиленгликольдер атқарады. Бұл топтағы блок-сополимерлер қолдану салалары: 1) көбік түзуді реттеу үшін: а) ыдыс жуғыш құралдарда; ә) тоқыма өндірісінде (бояу кезінде); б) мұнай өндіруде; в) эмульсиялық бояуларда. 2) жұқтырғыштар: а) ыдыс жуғыш құралдарда (шаю сатысында) б) майларда. 3) пигменттердің диспергаторлары ретінде. 4) гербицид және инсектицидтердің эмульсияларын алу үшін эмульгатор және коэмульгатор ретінде. 5) мұнай өндірісінде деэмульгатор ретінде. 6) гигиеналық заттарда. 7) фармацевтикалық препараттарда. Жоғары молекулалы БАЗ-дардың ерекше қасиеттері: 1) физика-химиялық факторларға қарамастан кез келген фазааралық шекараларда адсорбцияланады. 2) гидрофильді тізбектері ұзын болса да, өздерінің адсорбциялық қабілетін жоғалтпайды.

Дисперсті жүйе – бұл заттардың өте майда бөлшектерінен немесе жіңішке кеуектер мен оларды қоршаған ортадан тұратын жүйе. Майдаланған заттар немесе кеуектер дисперсті фазаны, ал жүйенің бүкіл бөлімі – дисперсиялық ортаны түзеді.

Жоғары молекулалық қосылыстар (ЖМҚ) нағыз және коллоидтық ерітінділер түзе алады. ЖМҚ ерітінділері өздігінен түзіледі және термодинамикалық тұрғыдан тұрақты болады. Ерітінді сипаты жоғары молекулалық қосылыстың еріткішке ынтықтылығына байланысты. ЖМҚ полярлығы еріткіш полярлығымен сәйкес болса, нағыз, яғни молекулалық ерітінді түзіледі (мысалы, агар-агар немесе желатин суда немесе каучук полярсыз еріткіште). Егер ЖМҚ мен еріткіш полярлықтары сәйкес болмаса, онда зольдер немесе дисперсиялар пайда болады. ЖМҚ-лардың молекулаларының еруі, төменгі молекулалық қосылыстардың еруі сияқты жылудың бөлінуі немесе сіңірілуі арқылы жүреді. Ісіну – еріткіштің полимерге енуі нәтижесінде соңғысының көлемі мен массасының арту (ұлғаю) құбылысы.

Полимерлердің еріткішпен әрекеттесу кезінде еріткіш молекулалардың полимерге, ал полимер молекулалардың еріткішке өзара диффузиясы басталады. Еріткіштің молекулаларының диффузиясының жылдамдығы макромолекулалардың диффузиясының жылдамдығымен салыстырғанда бірнеше есе жоғары, сондықтан бастапқы кезде еру тек бір бағытта жүреді, яғни еріткіштің молекулалары полимердің молекулаларына өтіп, макромолекулалардың иілгіш звеноларының арасына орналасып, олардың әрекеттесуін әлсіретіп, нәтижесінде макромолекулалар бір-бірінен алшақтап, ерітіндіге өтеді.

Ісіну өлшемі ретінде ісіну дәрежесі α алынады:

$$\alpha = \frac{m_2 - m_1}{m_1} \cdot 100, \% \text{ немесе } \alpha = \frac{V_2 - V_1}{V_1} \cdot 100, \%$$

мұнда: α – ісіну дәрежесі; m_1 , V_1 – ісінуге дейін полимерлердің (ЖМҚ-ның) бастапқы массасы немесе көлемі (мг немесе мл); m_2 , V_2 – існуден кейінгі ЖМҚ-ның массасы немесе көлемі (мг немесе мл).

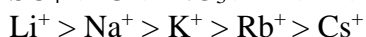
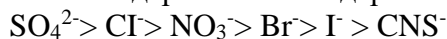
Ісінудің жылдамдығы мен дәрежесіне еріткіштің және ЖМҚ табиғаты, температура, қысым, ортаның рН-ы, электролиттердің қатысуы, заттың майдалану дәрежесі (дисперстілігі) сияқты факторлар әсер етеді. Полимердің құрылымы мен температураға байланысты ісінуі екі түрлі болуы мүмкін: шектеулі және шектеусіз. Шектеулі ісіну кезінде α шекті мәнге жетеді, одан кейін, ісіну уақытқа тәуелді болмайды

(желатин салқын суда), яғни ісіну үдерісі тоқтайды. Шектеусіз ісіну кезінде ісіну қисығы максимум арқылы өтеді, содан кейін полимердің толық еруінің нәтижесінде ісіну дәрежесі 0-ге дейін төмендейді (желатин ыстық суда).

Полимерлердің ерітінділері оларды жақсы ерітетін сұйықтықтарда агрегаттық тұрақтылыққа ие. Полимерлердің ерітінділерінің тұрақтылығын бұзу үшін ЖМҚ ерігіштігін төмендету жолымен – электролиттерді немесе еріткіш еместерді (полимер нашар еритін еріткішті) қосады. Мысалы, ақуыздар мен полисахаридтер үшін еріткіш емес этанол, ацетон болып табылады.

ЖМҚ ерітіндісіне электролиттерді және еріткіш еместерді қосып ЖМҚ-ны бөліп алу үдерісі тұздау деп аталады. ЖМҚ-ны тұздау механизмінің негізінде дегидратация үдерісі жатыр. Енгізілген электролит иондары полимер макромолекулаларынан еріткіштің басым бөлігін өзін «сіңіріп» алады, сонымен жүйедегі еріткіштің мөлшерін азайтады. Полимердің тезарада тұндырылуы байқалатын электролит концентрациясын ЖМҚ-ның тұздау табалдырығы деп атайды.

Полимерлерді тұнбаға түсіру қабілеттілігіне сәйкес ең жоғарғы тұздау эффектісін бойынша аниондар мен катиондар келесі лиотропты қатарға орналасады:

ЖМҚ ісінуіне иондар әсерінің лиотроптық қатары тұздау эффектісі бойынша кері ретке ие. Көрсетілген электролиттерді қолдана отырып, ақуыздарды бір-бірінен бөлуге болады.

Құрамында ионогендік топтары бар ЖМҚ-ларды полиэлектролиттер деп атайды. Түзілген иондардың сипаты бойынша полиэлектролиттерді үш топқа бөледі:

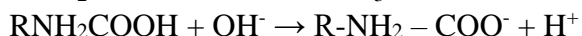
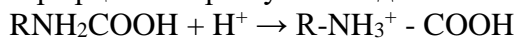
Құрамында COO^- немесе OSO_3^- топтары бар қышқылды типті полиэлектролиттер (крахмал, агар-агар).

Құрамында NH_4^+ тобы бар негіздік типті полиэлектролиттер. Ондай полимерлерді синтетикалық жолмен алады.

Құрамында әрі қышқылдық, әрі негіздік топтары бар ЖМҚ – полиамфолиттер (COO^- және NH_4^+ топтарымен ақуыздар, синтетикалық полимерлер).

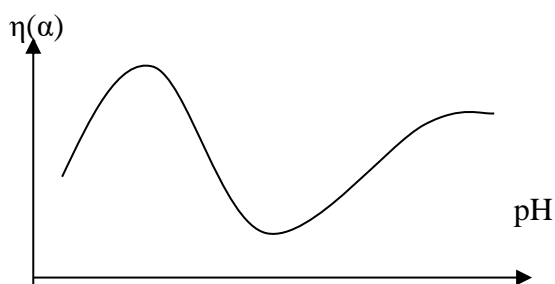
Ерітінді рН-на байланысты белоктардың макроиондары оң зарядта (қышқылдық ортада - NH_4^+ топтар есебінен) немесе теріс зарядта (сілтілік ортада – COO^- топтар есебінен) болады. Ақуыздың осы күйлері арасында тағы бір күйі болады, бұл кезде ионданған қышқылдық топтар саны ионданған негіздік топтар санына тең және ерітіндідегі белок макромолекуласының жалпы заряды нөлге тең. Осындай тең зарядты күйін изоэлектрлік деп, ал осы күйге сәйкес келетін рН мәнін изоэлектрлік нүкте деп атайды (ИЭН).

Ақуыздың диссоциациялануын қышқылдық, сілтілік және ИЭН-де келесі теңдеулер арқылы көрсетуге болады:

ИЭН-де макромолекуланың әр текті зарядталған иондар (звенолар) бір-біріне тартылып макромолекула сығылады. Изоэлектрлік күйден тыс аттас зарядтардың саны артады, олардың бір-бірінен тебілуі макромолекуланың түзілуіне әкеледі. ИЭН-де белоктардың қасиеттері өзгереді – белоктар ерітінділерінің тұтқырлығы кемиді, ісіну нашар жүреді, ерігіштік азаяды, электрлік қозғалғыштығы нөлге дейін түседі.

Желатиннің ісінуінің рН-қа тәуелділігін көрсететін ісіну қисығын (1-сурет) қарастырайық. Желатиннің изоэлектрлік нүктесі $\text{pH}=4,7$ болады да, ісіну қисығының минималды мәні рН-тың функциясы ретінде осы нүктеден өтеді.

Сурет 1 - Орта рН-на желатиннің ерітінді тұтқырлығы мен ісінуінің тәуелділігі.

Желатиннің ортаның рН мәніне байланысты ісінуі.

Диаметрі бірдей алты жіңішке пробиркаға 1 г желатин ұнтағын салып, үстіне 10 мл-ден кестеде көрсетілгендей ерітінді қосады. Пробиркаларды ақырын шайқайды, осыдан кейін оларды 1 сағатқа қалдырады. Бір сағаттан кейін қайта шайқайды, ұнтақтың пробирка түбіне отыруына мүмкіндік береді, соңынан миллиметрлік қағаз жолағының көмегімен ұнтақтың биіктігін анықтайды, көлемнің өсуі бойынша ісіну дәрежесін анықтайды.

Пробирка №	Ерітінділер	Ісінуге дейінгі тұнбаның биіктігі	Ісінгеннен кейінгі тұнбаның биіктігі	Көлемнің ұлғаюы	Ісіну дәрежесі	Ерітіндінің рН мәні
1	0,2 н HCl	0.2	0.29	12	76	3.4
2	0,01 н HCl	0.12	0.19	9	65	3.8
3	0,001 н HCl	0.05	0.11	6	53	4.2
4	Дистил.су	0.001	0.003	0.1	1.2	7.2
5	0,02 н NaOH	0.3	0.41	14	79	9.1
6	0,1 н NaOH	0.34	1.12	21	86	10.2

Желатиндеуге электролиттердің әсері

Алты пробиркаға 40⁰С дейін қыздырған кездегі 10 %-дық желатин золінен 5 мл-ден құяды. Пробиркаларды дәл сондай температурадағы суы бар стаканға орналастырады. Бір пробиркаға 5 мл су, ал қалғандарында – 5 мл 2М натрий тұздарының ерітіндісі: натрий хлоридін, йодидін, нитратын, роданидін және сульфатын дәл сол температурада қосып, араластырады. Пробиркаларды стаканнан шығарып, мұздай су ағынында бөлме температурасына дейін салқындатады. Осыдан кейін оларды штативке орналастырып, уақытты сағат бойынша белгілейді. Осылайша қанша уақыт өткенде кілегей түзілгенін анықтайды. Пробиркаларды еңкейткенде ерітінділер төгілмеуі керек. Әрбір пробирка үшін желатиндену жылдамдығына әсер етуші аниондардың орналасу ретін анықтап, қорытынды жасайды. Мұны ісінуге арналған аниондар ретімен салыстырыңыздар.

Акуыздардың ісінуіне электролиттердің және бейэлектролиттердің әсері

Диаметрі бірдей сегіз жіңішке пробиркаға массасы 1 г құрғақ желатин ұнтағын өлшеп, кестеде көрсетілгендей 10 мл ерітінді қосады. Бір сағат уақыт өткеннен кейін миллиметрлік қағаздың жолақтарының көмегімен тұнбаның биіктігін анықтайды. Ісіну дәрежесін келесі формула бойынша есептейді:

$$\alpha = \frac{h_2 - h_1}{h_1} \cdot 100, \%$$

№	1	2	3	4	5	6	7	8
Ерітінді	H ₂ O	HCl	NaOH	NaCl	Na ₂ SO ₄	NaJ	сахароза	мочевина
Концентрация	-	0,01 М	0,01 М	1 М	1 М	1 М	10%	10%
Ісінуге дейінгі тұнбаның биіктігі	0.1	0.01	0.19	0.1	0.2	1.1	1.07	1.47
Ісінгеннен кейінгі тұнбаның биіктігі	0.3	0.019	0.24	0.13	0.34	2.9	3.02	3.64
Ісіну дәрежесі, %	80	72	67	43	78	91	94	96

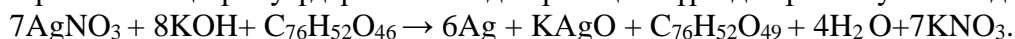
Мицелладағы барлық молекулалардың молекулалық массаларының қосындысы мицеллалық масса деп аталынады. Белгілі бір концентрацияға жеткенде сфералық мицелалар өзара әрекеттесе бастап, деформацияланады. Мицеллалар цилиндрлік, дисктәрізді, таяқшатәрізді, табақша (пластинка) пішіндерін алуға ұмтыла бастайды. Бұл мицеллаларды Мак-Бен мицеллалары деп атайды. МТКК-дан 10-50 есе артық концентрацияларда мицеллалар тізбектеліп бағытталады да, еріткіш молекулаларымен бірігіп сұйық кристалдық құрылым түзеді. Концентрация одан да әрі артқанда сұйық кристалдық құрылым гель тәрізді, содан соң қатты кристалдық құрылымға көшеді.

БАЗ ерітінділерінде мицеллалық күйіндегі заттың мөлшері оның молекулалық күйіндегі мөлшерінен бірнеше есе артық болады. Мицеллалардың бұл түрлері бірімен тепе-теңдікте болады, олардың күйі концентрацияға байланысты болады.

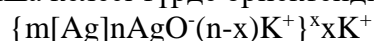
Тотықсыздандыру әдісімен күміс золін дайындау

Пробиркаға 0,01 н күміс нитраты ерітіндісінен 2-3 мл алып, үстіне 1-2 тамшы 0,5%-дық калий гидроксидінен және 1-2 тамшы 0,5% - дық таннин ерітіндісінен қосады. Осы кезде әлсіз жалтыраған мөлдір қызыл қоңыр күміс золі түзіледі. Ерітінді түсінің интенсивтілігі қыздырғанда күшейеді.

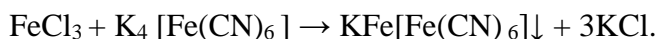
Күміс золінің түзілу үдерісін мынадай реакция түрінде өрнектеуге болады:

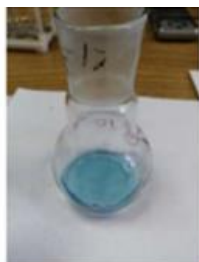
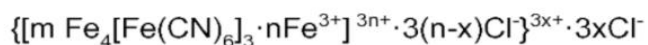

Түзілген Ag мицелланы тұрақтандырушы болып табылады, оның үстіне AgO иондары қондырылып, потенциал анықтаушы ионының қызметін атқарады, ал калий иондары қарсы иондар болып табылады. Күміс золінің мицелласының құрылымын схема бойынша келесі түрде өрнектейді:

Алмасу реакциясы. Калий-темір (III) гексацианоферрат (II) золі (берлин лазурінің золі):

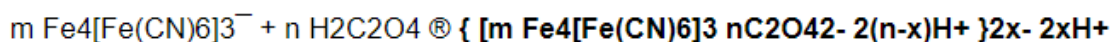
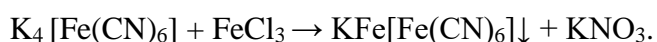
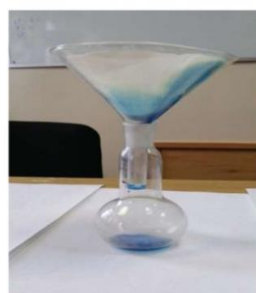
берлин лазурінің
коллоидтық ертиндісі

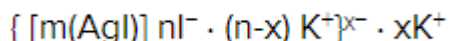
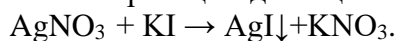
алынған коллоидтық
ертіндінің
Тиндаль эффектисі

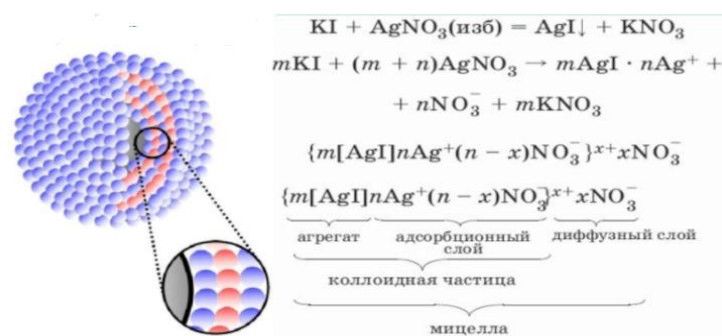
20 мл дистилденген суға 2-3 тамшы қаныққан FeCl_3 ертиндісінен қосады, соңынан араластыра отырып 4%-дық $\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ ертиндісінен 1 тамшы тамызады. Көк жасыл түсті золь түзіледі.

20 мл суға 20%-дық $\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6]$ ертиндісінің 5 тамшысын және 4-5 тамшы қаныққан FeCl_3 ертиндісін қосады. Түзілген берлин лазурінің тұнбасын сүзгі қағазынан өткізіп, сумен шаяды, соңынан концентрациясы 0,15 моль/л болатын қымыздық қышқылының ертиндісін құяды. Тұнба $\text{C}_2\text{O}_4^{2-}$ иондарының адсорбциялануы есебінен қымыздық қышқылымен пептизацияланады және сүзгі қағазынан берлин лазурінің көк золі өтеді.

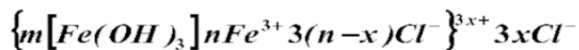
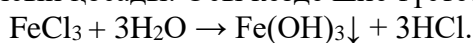
Күміс иодидінің золі. 50 мл дистилденген суға 5мл 1%-дық AgNO_3 ертиндісінен қосады. Содан кейін үстіне араластыра отырып, 1%-дық KI ертиндісінің 0,5 мл-ін тамшылата отырып қосады. Ақшылт-сары түсті золь пайда болады:

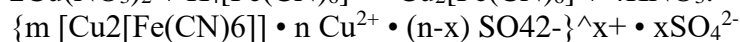
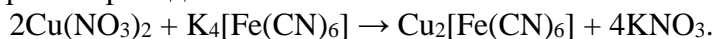

Гидролиз реакциясы. Темір гидроксидінің золі.

Қайнап тұрған судың 20 мл-іне $FeCl_3$ қосылысының қаныққан ерітіндісінің 1-2 тамшысын қосады. Осы кезде шие түстес қызыл темір гидроксидінің золі түзіледі:

Мыс (II) гексацианоферратының (II) золі. Фарфор табақшада $Cu_2[Fe(CN)_6]$ тұнбасын алады. Ол үшін 20%-дық $K_4[Fe(CN)_6]$ ерітіндісінің 10 тамшысымен 10%-дық $Cu(NO_3)_2$ ерітіндісінің 10 тамшысын араластырады. Тұнбаны сүзгі қағазынан өткізіп, сумен шаяды. Фильтраттың алғашқы порциялары түссіз болады, ал кейін сұр жасыл золь пайда болады. Қос иондық қабат реакцияға түспей қалған $Cu(NO_3)_2$ ерітіндісінің артық мөлшерінен түзіледі.

БАЗ ерітінділеріндегі мицеллалардың түзілуі әртүрлі әдістермен дәлелденген. Мұндай әдістердің көпшілігі БАЗ ерітіндісінің әртүрлі физикалық-химиялық қасиеттерінің БАЗ-дың концентрациясына деген тәуелділігіне негізделеді. Мицеллалық БАЗ-дардың ерітінділері үшін мұндай тәуелділіктер екі бөліктен тұрады.

БАЗ-дың төменгі концентрацияларында ерітінділердің қасиеттері бірыңғай өзгереді. Бірақ, әр БАЗ үшін оның ерітіндідегі белгілі концентрациясында ерітіндінің қасиеті күрт өзгеріп кетеді. Жоғары молекулалық қосылыстар негізінде зерттелген желатиннің қасиеттері зерттелді. Зерттеу барысында желатиннің ісіну дәрежесі сілтілік ерітіндіде жоғары болатынын көрдік, яғни ол желатиннің құрамына байланысты. Дегенмен алынған желатин ірі қара сүйігінен алынғанымен, алдағы уақытта желатиннің басқа да түрлерін зерттеу мақсатқа алынды.

БАЗ зольдерінің қасиеттерін зерттеу барысында күміс, берлин лазурин (калий-темір (III) гексацианоферрат (II) золі), күміс йодиді, темір гидроксиді, мыс (II) гексацианоферратының (II) зольдері талдауға алынды, олардың табиғаты, мицелла құрылыстары зерттелді. Алдағы уақытта осы зольдердің басқа да қасиеттерін және қолдануын талдау мақсатқа алынып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сумм Б.Д. Основы коллоидной химии. - М.: Академкнига, 2006. - 240 с.
2. Дерягин Б.В., Чураев Н.В., Муллер В.М. Поверхностные силы. – М.: Наука, 1987. – 398 с.
3. Фролов Ю.Г. Курс коллоидной химии. Поверхностные явления и дисперсные системы. – М.: Химия, 1982. – 400 с.
4. С.Ш.Құмарғалиева, Қ.Б.Мұсабеков, С.Б.Айдарова. Коллоидтық химияның таңдаулы тараулары. - Алматы: LEM, 2010. - 166 б.

СЕКЦИЯ 4
МҰНАЙ – ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУДЫҢ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ӘОЖ 622.276.53.

ТАҢБАЛАНҒАН ЗАТТАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН СҮЗІЛУ АҒЫНДАРЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Нуршаханова Л.К., Закенов С.Т., Жаңбырбаев Қ.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл жұмыста таңбаланған заттардың көмегімен ұңғыаралық кеңістіктің фильтрациялық біртексіздігін зерттеу нәтижелері берілген. Алынған деректер мұнай өндірудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін негізгі процесс болып табылатын өнімді қабаттардың сулануын басқарудың тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: мұнай, ұңғы, өндіру, мұнай қоры, қабат қасиеттері, пайдалану, ығыстыру, әдіс.

Табиғат ресурстарын ұтымды пайдаланудың маңызды міндеттерінің бірі – жер астынан мұнай қорын алудың толықтығы.

Мұнай өнеркәсібі дамуының қазіргі кезеңі мұнай кен орындарының көпшілігін өндіру және пайдалану жағдайларының күрделенуімен сипатталады.

Қорларды өндіру дәрежесін арттыруды, атап айтқанда, өнімді коллекторлардың ұңғы аралық кеңістігінің геологиялық құрылымын және сүзгілік біртексіздігін егжей-тегжейлі зерттеу арқылы қамтамасыз етуге болады.

Бұл мұнайды ығыстыру процесімен қамтылмаған қабат учаскелерінің пайда болу себептерін және жоғары өткізгіш қабаттар бойынша қабатты озыңқы суландыру аймақтарын болжауға және алдын алуға мүмкіндік береді.

Мұнай қабаттарының ұңғыаралық кеңістігінің сүзілу және сыйымдылық қасиеттерін бағалау үшін қабаттық жағдайдағы сұйықтықты сүзілудің тікелей процесін көрсететін және қабаттың едәуір бөлігінің сүзілу біртексіздігі туралы мағлұматты неғұрлым нақты алуға мүмкіндік беретін әдістер ең ақпараттылығы мол әдіс болып табылады. Ұңғы аралық кеңістіктің фильтрациялық біртексіздігін зерттеудің бірнеше әдістерінің бірі индикатор (трассер) әдісі болып табылады-таңбаланған заттарды қолдана отырып сүзгі ағындарын зерттеу әдісі. Мұнай кен орындарын барлау және іздеу, жер қойнауынан көмірсутек шикізатын алу процестерін бақылау кезінде қолданылатын индикаторлық әдістерді үш топқа бөлуге болады [1].

Бірінші топ тау жыныстарының едәуір көлемінде ұңғылар арасындағы сүзу ағындарын бақылауға негізделген. Бұл топқа бақылау ұңғылары, айдау сұйықтығын немесе газды белгілеу әдістері кіреді. Олардың көмегімен қабаттық сұйықтықтардың нақты жылдамдығы мен бағыты және қабатқа құйылған су, табиғи жату жағдайындағы қабаттардың қасиеттері анықталады. Сондай-ақ, қабаттар мен жеке ұңғылар арасындағы ағындардың таралуы және оларды суландыру көздері, кен орындарының ауданы мен қимасы бойынша гидродинамикалық байланыс анықталады, шөгінділердің біртүздігі анықталады, мұнай мен газды ығыстыру процесінің тиімділігі, оған жеке ұңғылардың әсер ету дәрежесі және оларды ағызу және айдау режимі анықталады.

Индикаторларды осы мақсаттарда пайдалану күрделі игеру жүйелерін және қабаттардың мұнай беруін арттырудың жаңа әдістерін қолдану кезінде біртекті емес қабаттардағы шоғырлар туралы неғұрлым құнды ақпарат береді.

Индикаторлар мұнай өндірудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін негізгі процесс болып табылатын өнімді қабаттарды суландыру тиімділігін арттырумен байланысты мұнай өндіру өнеркәсібін дамытудың қазіргі заманғы кезеңінің аса маңызды міндеттерін шешуге ықпал етеді.

Кен орындарын пайдалану процесін тиімді реттеу суды айдауды сенімді бақылау кезінде ғана мүмкін болатыны белгілі. Бұл ретте мұнайды сумен ығыстырудың жылдамдығы мен сипаты, өндіруші ұңғыларды суландыру себептері, шоғырларға суды айдау режимінің әсері туралы сенімді ақпарат қажет [1].

Қабаттағы белгіленген сұйықтықты сүзуге байланысты индикаторлық әдістер бойынша алғашқы жұмыстар негізінен мұнай мен газды алу кезінде қабаттар, геологиялық бөлімдер, кен орындары және олардағы құбылыстар туралы сапалы ақпарат алуға бағытталған. Мамандардың күш-жігері бағытталған сандық көрсеткіштер мен сипаттамаларды анықтау мүмкіндігінің пайда болуымен олардың тиімділігі мен маңыздылығы едәуір артады.

Екінші топқа индикатордың стационарлық көзі, бір ұңғы, радон, бағаналық ағындарды белгілеу және т.б. әдістері кіреді, олар таңбаланған сұйықтықты қабаттың ұңғы бөлігіне айдаумен және индикатордың концентрациясының немесе орналасуының өзгеруін тіркеумен сипатталады.

Бұл әдістер кен орындарын іздеудің, барлаудың және игерудің кез-келген кезеңінде өткізгіш горизонттарды анықтауға, ұңғылардың қабылдағыштық профилін анықтауға, тау жыныстарының мұнаймен қанықтылығын, коллектордың түрін, жарылған шөгінділердің негізгі параметрлерін, кен орындарының анизотропия дәрежесін, шөгінділердің сүзу және сыйымдылық сипаттамаларын, қабаттар мен ұңғымалар арасындағы гидродинамикалық қатынасты, су астындағы ағындардың болуын және т. б.

Әдістердің үшінші тобы белгіленген сұйықтықты тек ұңғыға енгізуге негізделген. Олардың көмегімен төмендетілген шегендеу колонналарының техникалық жай-күйі, НКТ жабдықтары мен бағаналары, бұрғыланатын ұңғы оқпанының көлемі, керндер бойынша қабаттардың нақты мұнаймен қанығуы белгіленеді.

Ұңғының түбіндегі индикатор концентрациясының өзгеруіне сәйкес сүзу ағынының компоненттерін де анықтауға болады: жылдамдық, қозғалыс бағыты және қабаттағы сұйықтық шығыны.

Индикаторлық әдісті зерттеудің негізгі объектісі мұнай кен орнының ұңғымааралық кеңістігінің фильтрациялық гетерогенділігі, қабаттың геологиялық құрылымының ерекшеліктеріне байланысты гетерогенділіктің жалпылама көрсеткіші (геологиялық біркелкі еместігі) және орналасуы мен эксплуатациялануынан туындаған гетерогенділік болып табылады. ұңғымалардың режимі, қабатқа әсер ету ерекшеліктері (технологиялық біркелкі емес).

Геологиялық-геофизикалық мәліметтерді және индикаторлық зерттеулердің нәтижелерін бірлесіп пайдалану мыналарға мүмкіндік береді: мұнай кен орнының құрылымы туралы білімнің сенімділігін айтарлықтай арттыруға және жарықшақ және кеуекті қабаттардың сыйымдылығы мен сүзу параметрлерін сандық бағалауға; қабатқа физикалық-химиялық әсер етудің тиімділігін бақылау.

Трассерлік зерттеулер мыналарды анықтауға мүмкіндік береді:

- айдау және өндіру ұңғылары арасындағы гидродинамикалық байланыс;
- қабат аралық ағындар;

- қабаттағы таңбаланған сұйықтықтың сүзілу жылдамдығы;
- су қоймасындағы ағынды ағындарды бөлу;
- таңбаланған сұйықтық сүзілетін қабаттар аймақтарының өткізгіштігі;
- таңбаланған сұйықтық сүзілетін қабат көлемі;
- белгілі бір өндіру ұңғысының суды кесуіне айдалған судың үлесі; т.б.

Зерттеудің индикаторлық әдісі бұрын сұйықтықта болмаған жасанды индикатормен таңбаланған айдалатын судың таралуын бақылау деп түсініледі. Олар жеке химиялық элементтер, химиялық қосылыстардың тұздары, бояғыштар, тұрақты радикалдар, изотоптар, тамақ өнімдері және олардың қалдықтары болуы мүмкін.

Көрсеткіштердің көмегімен қабат сұйықтары мен қабатқа айдалатын судың шынайы жылдамдығы мен қозғалысының бағыты, табиғи жағдайда су қабаттарының коллекторлық қасиеттері анықталады.

Олар сондай-ақ қабаттардың үстінен және жекелеген ұңғымалар арасындағы ағындардың таралуын және олардың суару көздерін, кен орындарының ауданы мен учаскесі бойынша гидродинамикалық байланысын анықтайды, кен орындарының біркелкі еместігін белгілейді, мұнай ығыстыру процесінің тиімділігін, әсер ету дәрежесін анықтайды. ондағы жеке ұңғылардың.

Көрсеткіштерді осы мақсатта пайдалану күрделі геологиялық құрылымы бар кен орындары туралы (бұл «Қаражанбасмұнай» АҚ-ның мұнай кен орындарына тән), күрделі игеру жүйелерін және күшейтілген мұнай берудің жаңа әдістерін қолдану кезінде аса құнды ақпаратты береді [2].

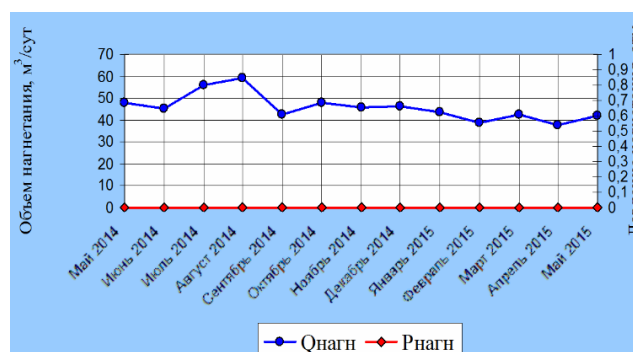
Көрсеткіштер мұнай өндірудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін негізгі процесс болып табылатын өнімді қабаттарды су басудың тиімділігін арттырумен байланысты мұнай өнеркәсібі дамуының қазіргі кезеңінің ең маңызды міндетін шешуге ықпал етеді.

Фильтрациялық ағынды бақылау әдісінің басты артықшылығы - бұл қабаттың көптеген геологиялық және физикалық параметрлерін тікелей қабат жағдайында, тау жыныстарының үлкен көлемін қамтитын, сонымен қатар қабат құрылымы мен айдау және өндіру ұңғылары арасында мұнайдың ұңғыаралық кеңістікте жылжуының сараланған ақпаратын алуға мүмкіндік береді. [3 -6].

1111 айдау ұңғысының инъекциялық қасиеті зерттеу кезінде 38 м³/тәу. Қоршаған пайдалану ұңғыларының сумен есептегенде жалпы орташа тәуліктік дебиті 625,9 м³/тәу.

Оның ішінде 5 ұңғыма (615, 617, 627, 628, 1128) G горизонтында пайдаланбайды, бұл ұңғымалардың жалпы су шығыны 104,7 м³/тәу. Сонымен қатар, 3 ұңғы (1109, 1110, 3787) G және D горизонттарын бірлесіп пайдаланады. Бұл ұңғылар үшін жалпы су дебиті 180,4 м³/тәу.

Айдау ұңғысының динамикасы 1-суретте көрсетілген

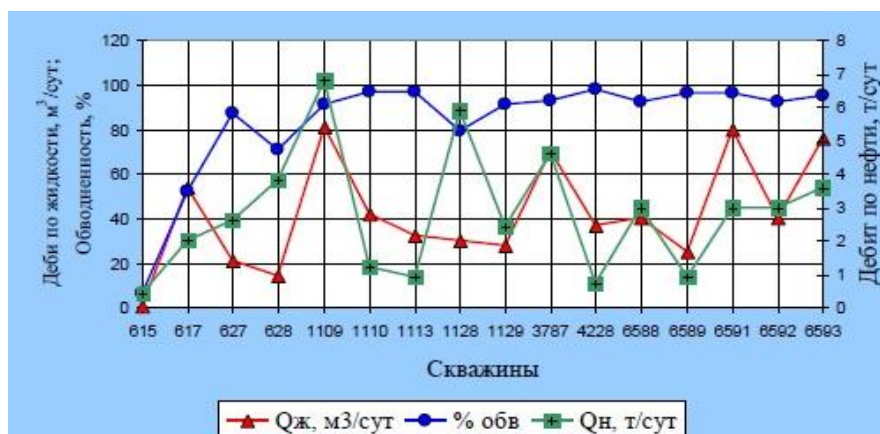

Сурет 1 - 1111 айдау ұңғысының жұмыс параметрлері

1111 ұңғыдағы инъекциялық профильді зерттеу нәтижелері бойынша 284,7 м аралықта (құбырдың «шұңқыры») – 297,6 м (перфорация аралығының жоғарғы саңылаулары), қаптаманың артындағы ағындар болмаған. анықталды.

Зерттеулер алдында индикатор концентрациясының мәнін анықтау үшін қоршаған пайдалану ұңғыларынан су үлгілері алынды.

Зерттеу кезіндегі ұңғы жұмысының параметрлері 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2 - Зерттеу кезіндегі Қаражанбас кен орнының айналасындағы өндіру ұңғыларының пайдалану параметрлері.

Көрсеткіш бақыланатын ұңғыларда, оның ішінде 617 ұңғыда тіркелді.

Зерттелетін кезеңдегі 617 ұңғыдағы индикатордың қабат суымен өту концентрациясы және жинақталған массасы 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3 - Қабат суымен ағып өтудің концентрациясы және индикатордың жинақталған массасы

617 пайдалану ұңғысында индикатордың болуы бұл ұңғыларда қаптаманың артындағы ағындардың болуы мүмкін екендігін көрсетеді. Бірақ зерттелетін өнімді горизонттардың таяз тереңдікте жатқанын да ескеру қажет. Сәйкесінше, горизонттардың жыныстары әлсіз цементтелген.

Сондықтан 617 пайдалану ұңғыларында индикатордың болуы кен орнының осы аймағында қабатаралық ағындардың болуы мүмкін екендігін көрсетеді деп болжауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Чернокожев Д.А. Совершенствование технологии индикаторных исследований для оценки фильтрационной неоднородности межскважинного пространства нефтяных пластов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата технических наук. Дубна – 2008
2. Анализ разработки месторождения Каражанбас по состоянию на 01.01.2015.
3. Хозяинов М.С., Соколовский Э.В., Чернокожев Д.А. Индикаторные фильтрационные исследования нефтяных месторождений, из-во: Palmarium Academic Publishing, 2014.
4. Хисамов Р.С. и др. Гидродинамические исследования скважин и методы обработки результатов измерений. М., ОАО ВНИИОЭНГ, 2000.
5. Соколовский Э.В., Соловьев Г.Б., Тренчиков Ю.И. Индикаторные методы изучения нефтегазоносных пластов. – М.: Недра 1986.
6. Калашникова М.И., Шапошникова Т.А. и др. Перспективы радонового индикаторного метода. Нефтяное хозяйство. 1988. №9.

ӘОЖ 574

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ЭКОЛОГИЯСЫ

Бисенова Л., Сагиндикова А.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Каспий теңізі төрт құбыласы түгелдей құрлықпен шектесетін Жер бетіндегі ең үлкен көл болып табылады. Каспий теңізі оқшауланған су алабы ретінде өзіне тән гидрологиялық режимге ие. Оған әсер ететін факторлар: климаттық жағдайлары, өзен ағыны, тереңдігі, теңіз түбінің жер бедері, жергілікті жер бедері

Қазіргі таңда, Каспий теңізінің экологиялық проблемасын шешу барлық Каспий маңы мемлекеттерінің күш-жігерін жұмылдырумен және кешенді түрде қарастырылуда.

Түйінді сөздер: Каспий теңізі, экология, инвестиция, мұнай, халықаралық, құқық, атмосфера.

Соңғы жылдары Каспий теңізі болып табылатын бірегей табиғи объектінің экологиялық денсаулығын сақтау проблемасы өте өткір болды. Каспий теңізі - теңдесі жоқ су айдыны, оның көмірсутегі ресурстары мен биологиялық байлығының әлемде теңдесі жоқ. Каспий - әлемдегі ең көне мұнай өндіретін бассейн. Әзірбайжанда, Абшерон түбегінде мұнай өндірісі 150 жылдан астам уақыт бұрын басталды және шетелдік инвестициялар бірінші рет мұнай өндірісіне бағытталды.

Каспий аймағы (кең мағынада) Каспий теңізінің периметрі бойында орналасқан бес елді білдіреді; бұл Әзірбайжан, Ресей, Қазақстан, Иран және Түрікменстан. Оларды әдетте «Каспий теңізі бассейнінің» мемлекеттері деп атайды. Соңғы онжылдықтағы дипломатиялық тәжірибеде дәл осы термин аймақ елдеріне қатысты қолданылады. Каспий проблемасы бүгінде өте өзекті болып табылады, бірақ Каспийдің халықаралық-құқықтық мәртебесі және Каспий маңы елдері арасындағы мұнай ресурстарын бөлу мәселесі қалай шешілгеніне қарамастан, Каспий аймақтың ортақ экологиялық объектісі болып қала береді. [1].

Оның бір бөлігіндегі дағдарыс жалпы, бөлінбейтін экологиялық апатқа әкеліп соқтырады, бұл, сайып келгенде, әр мемлекеттің жеке жоспарларына және оның даму перспективаларына әсер етеді. Мұнай теңізді негізгі ластайтыны сөзсіз. Мұнайдың ластануы көгілдір-жасыл және диатомалармен ұсынылған Каспий теңізінің фитобентозы мен фитопланктонының дамуын тоқтатады және оттегі өндірісін азайтады. Ластанудың артуы жылу, газ, су беті мен атмосфера арасындағы ылғал алмасуға кері әсер етеді. Мұнай тайғақтары үлкен аумақтарға таралуына байланысты булану жылдамдығы бірнеше есе төмендейді. Каспий жағалауының табиғатына атмосфераның, топырақ, жамылғысының, судың ластануы үлкен қауіп төндіруде. Атмосфераның ластануына мұнай – газ өндіретін және оны қайта өңдейтін кәсіпорындар әсер етуде. Мұнай кәсіпшілігінің ең басты экологиялық басты экологиялық проблемасы – ілеспе газды іске жарату. Мұнай кен орындарында мұнай өнімдерін өңдеу кезінде мұнай мен қалдық сулардың топырақ пен грунтқа төгілуі оларды ластайды. Теңіз суының құрамында мұнай өнімдерінің қалдықтары, фенол, хлорлы органикалық пестицидтер, аммонийлі азот, ауыр металдардың мөлшері рұқсат етілген мөлшерден жоғары екені анықталған. Судағы мұнай өнімдерінің ең жоғарғы концентрациясы мамыр- шілде айларында байқалады. Мұндай теңіз жағалауының мұнай өнімдерімен, улы газдармен ластануы планктондар мен теңізде тіршілік ететін жануарлар мен өсімдіктерге кері әсерін тигізуде. [1-2].

Каспий теңізінің ластануы көптеген сирек кездесетін балықтардың және басқа тірі организмдердің өлуіне әкеледі. Каспий теңізінің ластануын болдырмауға арналған нақты көп мақсатты перспективалық зерттеу бағдарламаларының көмегімен бұл апатты болдырмауға болады. Каспийдің ластануын болдырмаудың тағы бір шарасы - Каспий теңізінің қоршаған ортасын қорғау жөніндегі халықаралық ынтымақтастық. Бұл жобаның мақсаты - беделді халықаралық ұйымдардың көмегімен Каспийдің экологиялық проблемаларын шешу бойынша бірлескен іс-шаралар жоспарын құру және шешу болып табылады. Экологиялық қауіпсіздік концепциясы бойынша Каспий теңізі қайраңын қарқынды игеруге қатысты жаңа технологиялар енгізу, қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалануға байланысты экологиялық мониторинг және мемлекеттік бақылау жүйелерін жетілдіру тұрақты түрде жүзеге асып келеді.

Қазіргі таңда, Каспий теңізінің экологиялық проблемасын шешу барлық Каспий маңы мемлекеттерінің күш-жігерін жұмылдырумен және кешенді түрде қарастырылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Каспий теңізінің экологиялық проблемалары. Ш. Б. Гурбанпур, Жас ғалым. 2015ж.
2. Каспий экологиясы. Маңғыстау газеті. 2019ж.

ӘОЖ 665.642.2(045)

МҰНАЙДЫ ТЕРЕҢ ӨНДЕУДІҢ АРАЛАС ЖҮЙЕЛЕРІ. АРОМАТТЫ КӨМІРСУТЕКТЕРДІ ӨНДІРЕТІН АРАЛАС КЕШЕНДЕР

Елдосова А.Е., Иманбай А.Р., Туркменбаева М.Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада, мұнай өңдеудің аралас жүйелері мен ароматты көмірсутектерді өндіретін аралас кешендерді тереңірек зерттеу қазіргі маңызды

мәселелердің бірі болғандықтан негізгі мақсат ретінде заманауи әдістерді қарастыра отырып, мұнайдың құрамынан ароматты көмірсутектерді өндірудің тиімді әдістері мен параметрлерін жасау, сол арқылы өндіріс саласында уақытты да шикізатты да экономикалық тиімді пайдалануға мүмкіндік жасау жолдары қарастырылды. Атқарылған жұмыс бойынша анықталған әдістердің ішінен тиімдісін іріктеп, мұнай өңдеу зауыттарын дамытудың негізгі бағыттарын нақтылы көрсету саласы сараланды.

Түйінді сөздер: мұнайды қалдықсыз өңдеу, ароматты көмірсутектер, аралас кешен, еріткіштер, экстракциялық айдау.

Мұнай өңдеу және мұнай-химия өнеркәсібі кез - келген елдің, соның ішінде Қазақстан Республикасының экономикасында маңызды рөл атқарады. Сондықтан бұл саланы дамыту және қолданыстағы технологияларды жетілдіру шаралары өте маңызды.

Мұнай өңдеу тереңдігін арттыру қазіргі мұнай өңдеудегі ең өзекті мәселе болып табылады. Оның қажеттілігі мұнай өндіру мүмкіндіктерімен салыстырғанда мотор отынына сұраныстың асып түсуімен байланысты. Әдебиеттер бойынша жеңіл автомобильдер санының орташа жылдық өсімі шамамен 9% құрайды, ал әлемдік бензин тұтыну жылына 840 млн тоннаға жетті. Ауыр жүк көліктері, темір жолдар, автобустар және жол талғамайтын көліктер үшін негізгі энергия көзі болып табылатын дизель отынын тұтыну да артып келеді (жылына шамамен 2%-ға). Егер жылу және электр энергиясын өндіруге арналған отын ретінде қатты қазбалы отынды және табиғи газды пайдалану мүмкін және экономикалық тұрғыдан тиімді болса, онда мотор отыны қазіргі уақытта тек мұнай мен газ конденсатынан іс жүзінде өндіріледі.

Жылу және электр энергиясын өндіруге арналған отын ретінде қатты қазбалы отынды және табиғи газды пайдалану мүмкін және экономикалық тұрғыдан тиімді болса да, қазіргі уақытта мотор отыны іс жүзінде тек мұнай мен газ конденсатынан өндіріледі.

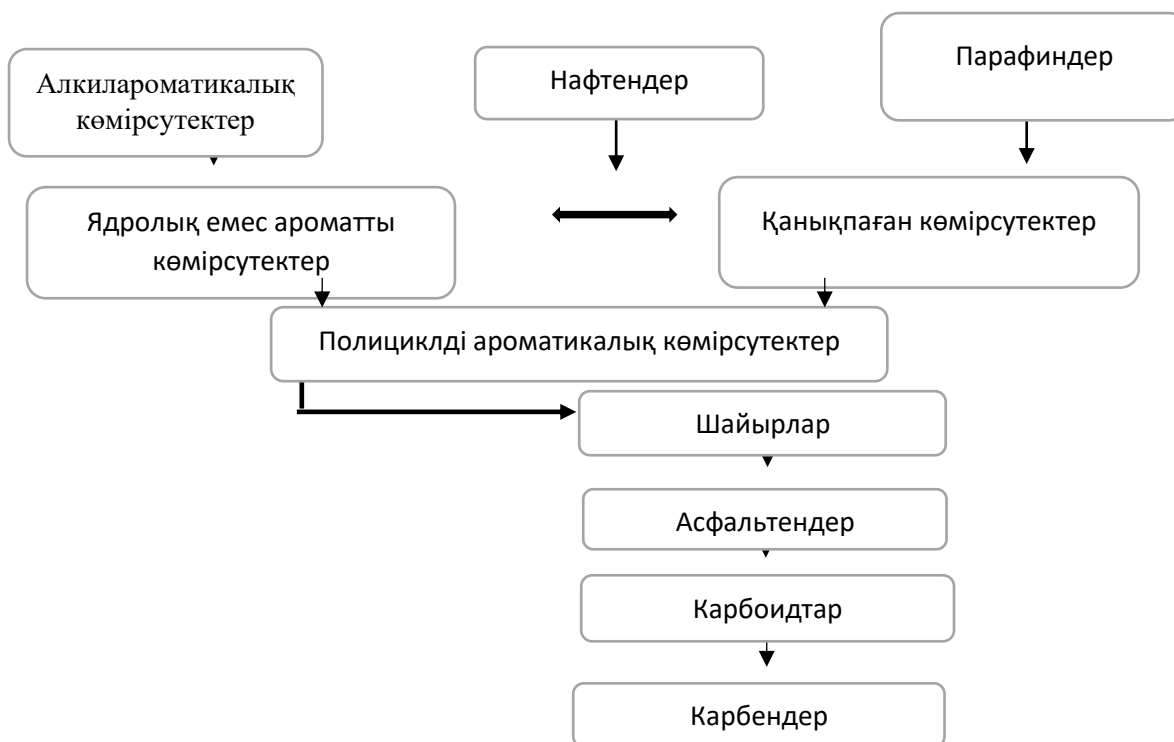
Бензиндердің октандық санын арттыру үшін тетраэтил қорғасынды пайдаланудан бас тартқаннан кейін олардағы күкірт қосылыстары мен хош иісті көмірсутектердің мөлшері шектеулерге жатады. ХХІ ғасырдың алғашқы он жылында мотор бензиндері алдыңғы 50-60 жылмен салыстырғанда үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл бағыттағы заң шығарушы Америка Құрама Штаттары болып табылады, оны іштен жанатын қозғалтқыштар (іштен жанатын қозғалтқыштар (ІЖҚ)) үшін отын шығынының өзіндік құрылымына байланысты бензин елі деп атауға болады.

Таза ауа туралы заңға сәйкес, АҚШ-та тұтынылатын бензиндер жалпы ароматты көмірсутектердің мөлшері 25-28% және бензолдың мөлшері 1,0% аспауы керек. Осы және басқа талаптарды шектеулі уақыт ішінде орындау әлемнің көптеген елдері үшін мүмкін емес. Еуропаның ауқатты елдерінде де бұл нормалар деңгейіне біртіндеп жету жоспары қабылданған. Оған сәйкес 2000 жылдың қаңтарынан бастап (Еуро-3 стандарттары) Еуропа елдері құрамында 42%-дан аспайтын мөлшерде ароматты көмірсутектер, ал бензол 1,0%-дан аспайтын автокөлік бензиніне көшті. Еуро-4 (2005 ж.) және Еуро-5 (2010 ж.) стандарттары бойынша бензиндегі ароматты көмірсутектердің мөлшерін алдымен 35,0%-ға, одан кейін 25,0%-ға дейін төмендету жоспарлануда. Еуропа елдері дизельдік отынның сапасын жақсартуға көп күш салуда. Қазіргі уақытта әлемде шектеулі мөлшердегі мұнай өңдеу зауыттары құрамында күкірт мөлшері өте төмен дизель отынын шығара алады. Бұл көрсеткішке қосымша, бұл отындар ароматты көмірсутектердің болуының төмендеуін, фракцияның 98% қайнау температурасын және цетан санының жоғарылауын (қазіргі уақытта 52 балл, ал болашақта 55-58 баллға дейін) қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта мұнай өңдеу зауыттарын дамытудың негізгі бағыттары мыналар болып табылады:

- мұнай өңдеу тереңдігін арттыру;
- мұнай мен газды өңдеудің күрделілігі;
- қалдықсыз өңдеу;
- технологиялық қондырғылар мен кәсіпорындарды ұлғайту;
- процестерді біріктіру;
- процестерді автоматтандыру және компьютерлік басқару;
- энергия және ресурстарды үнемдейтін технологиялар мен жабдықтарды пайдалану;
- өнімдер мен жұмыс істеп тұрған өндірістердің экологиялық тазалығын қамтамасыз ету;
- өндірістік объектілердің экологиялық және өнеркәсіптік қауіпсіздігі және т.б.

Технологияның дамуымен және қоғамның қажеттіліктерімен мұнай өңдеудің тереңдігі мен күрделілігі туралы түсініктер үнемі өзгеріп отырды. Егер мұнай өңдеу дамуының бастапқы кезеңінде тереңдік пен күрделілік деп мұнайдан жарықтандыру керосинін және дөңгелек майын алу дәрежесі деп түсінілсе, онда автомобильдерге, авиацияға және т.б. бензин өндіруге қойылатын талаптар бірінші орынға шықты. Мұнай өңдеу тереңдігі қазіргі уақытта қазандық отындарына (соның ішінде МӨЗ қажеттілігіне) және орны толмайтын шығындарды қоспағанда, қоғамның қажеттіліктерін әр түрлі көмірсутектері бар өнімдермен қамтамасыз ету үшін мұнайды пайдалану дәрежесі ретінде анықталады. Ароматты көмірсутектер үшін де радикалды ыдырау механизмі ұсынылды. Ароматты радикалдың түзілуі бензолдың (нафталин және т.б.) сутегі атомымен әрекеттесуі нәтижесінде жүреді. Ароматты радикалдар рекомбинация реакцияларына түседі, бұл түзілген молекулалар құрылымының барған сайын күрделенуіне және олардың сутегінің азаюына әкеледі. Ароматты сақиналардағы байланыстар өте күшті болғандықтан алкилароматты көмірсутектердің крекингінде ең алдымен алкилді тізбектің жартылай ыдырауы қарапайым құрылымды алкилароматты көмірсутектердің түзілуімен жүреді. Алкил ароматты көмірсутектер бензол сақиналарының қосылуы арқылы емес, метил топтары арқылы конденсациялануымен сипатталады. Ароматты көмірсутектер ең жоғары термиялық тұрақтылыққа ие. Бұл ереже, алайда, тек ядролық ароматты көмірсутектерге, яғни құрамында бүйірлік тізбектері жоқтарға (мысалы, бензол, нафталин, антрацен және т.б.), сондай-ақ қысқа бүйірлік тізбектері бар ароматты көмірсутектерге (толуол) ғана қатысты (метилнафталин). Ұзын бүйірлік тізбектері бар ароматты көмірсутектер оңай ыдырап, қарапайым ароматты және олефинді немесе парафинді көмірсутектер түзеді. Ароматты көмірсутектердің ерекшелігі олардың конденсацияланған ароматты көмірсутектердің түзілуімен тығыздалу реакцияларына бейімділігі болып табылады. Тығыздау реакциялары ароматты және қанықпаған көмірсутек молекулалары арасында да жүруі мүмкін. Екі жағдайда да нығыздау өнімдері шайырлы-асфальтты және кокс тәрізді заттардың түзілуі үшін бастапқы материал болып табылады. Ароматты көмірсутектерге бай шикізат жеңіл өнімдерді алу үшін өңдеуге ең аз қажет - олар процестің қатаң режимін талап етеді және сонымен бірге кокс түзілуіне айтарлықтай тенденцияға ие болады. Тығыздау өнімдерінің түзілуі алкил және финил радикалдары арқылы радикалды тізбекті механизм бойынша келесі схема бойынша жүреді:

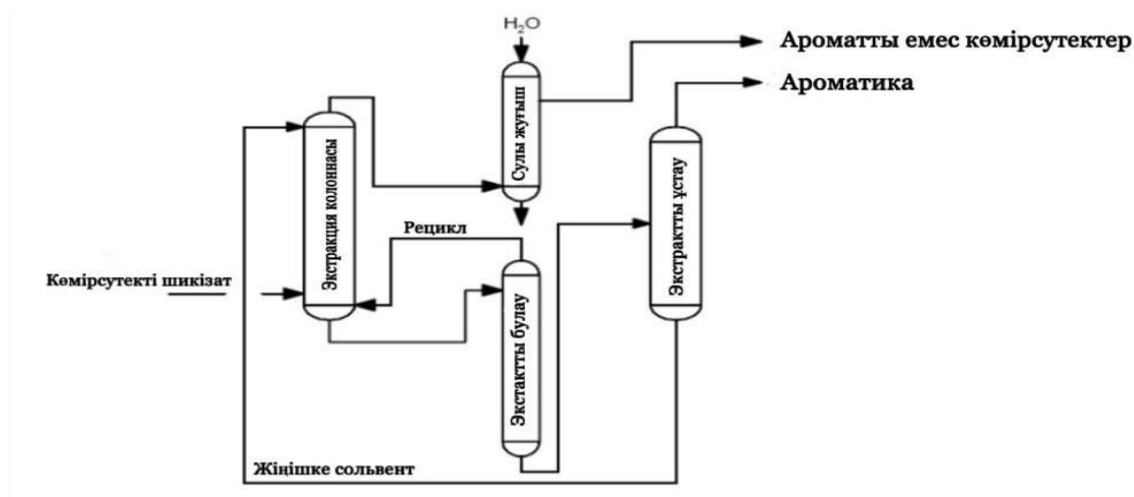

Сурет 1 - Тығыздау өнімдерінің түзілуі алкил және финил радикалдары арқылы радикалды тізбекті механизм

Жеке ароматты көмірсутектерді (бензол, толуол, параксиллол, метаксиллол, ортоксиллол және этилбензол) өндірудің дәстүрлі шикізаты риформинг процесінің катализі (реформат) болып табылады. Әдетте, бензол мен толуол алу үшін тар бензин фракциясы 70-105°C диапазонында қайнатып, риформингке ұшырайды, ал ксиллолдар мен этилбензол өндірісінде - 105-140°C. Бұл жағдайда риформинг қондырғысына, әдетте, арнайы қондырғылар кіреді: өнімдерді алдын ала гидрогенизациялау (алкендерді жою үшін) және ароматты көмірсутектерді алу. Егер риформинг қондырғысының мақсаты бензиннің жоғары октанды компонентін алу болса, онда шикізат ретінде 85-180°C бензин фракциялары пайдаланылады және хош иісті көмірсутектерді шығару көзделмейді.

Мұнай өңдеу зауыттарының қазіргі уақытта жеке ароматты көмірсутектерді өндіру бойынша қуаты аз. Дегенмен, оның құрамына шикізаттық қуаттылығы жылына 1060 мың тоннаны құрайтын бензин фракциясының риформингтік қондырғысы кіреді. Каталитикалық крекинг кешенін іске қосқанға дейін реформат (риформинг катализі) жоғары октанды бензиндерді өндірудің негізгі құрамдас бөлігі болды. Еуропа елдерінде бензиндердегі ароматты көмірсутектердің (әсіресе бензолдың) мөлшеріне шектеу қойылуына байланысты каталитикалық крекинг кешенін іске қосқаннан кейін тұрақтандыру колоннасында бүйірлік ағын ретінде риформинг катализатының бір бөлігін алып тастау мүмкін болды. Одан бензолды экстракциялық айдау әдісімен алу. Ароматты заттарды оқшаулау үшін құрамында ароматты сақинасы бар молекулалармен молекулааралық әрекеттесу күші ароматты емес қосылыстардың молекулаларымен әрекеттесу күшімен ерекшеленетін жоғары селективті еріткіштерді (экстрактанттар) қолдануға болады. Екі бөлу әдісі қолданылады: сұйық фазалық экстракция (Ж-Ж) және экстракциялық айдау (ЭА).

Сұйық фазадағы еріткішпен тепе-теңдік күйінде болу әрқашан ластанудың қасиеттеріне ие болады. Ол ластанудан әдетте экстракциялық қайнату және сумен шаю әдістері арқылы тазалауға болады. Басқа әдістермен, көбінесе экстракциялық аршу және сумен жуу арқылы жойылатын қоспалардың белгілі бір мөлшері болады. Ж-Ж экстракция әдісінде төрт негізгі технологиялық блок қолданылады. Процесті басқару өте күрделі және оған қоса, еріткіш жеңіл көмірсутектермен ластануға бейім. Сульфоланды экстракциялау қондырғысының типтік конфигурациясы 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2 - Сульфолан қатысында ароматиканы бөліп алудың принципиялды схемасы

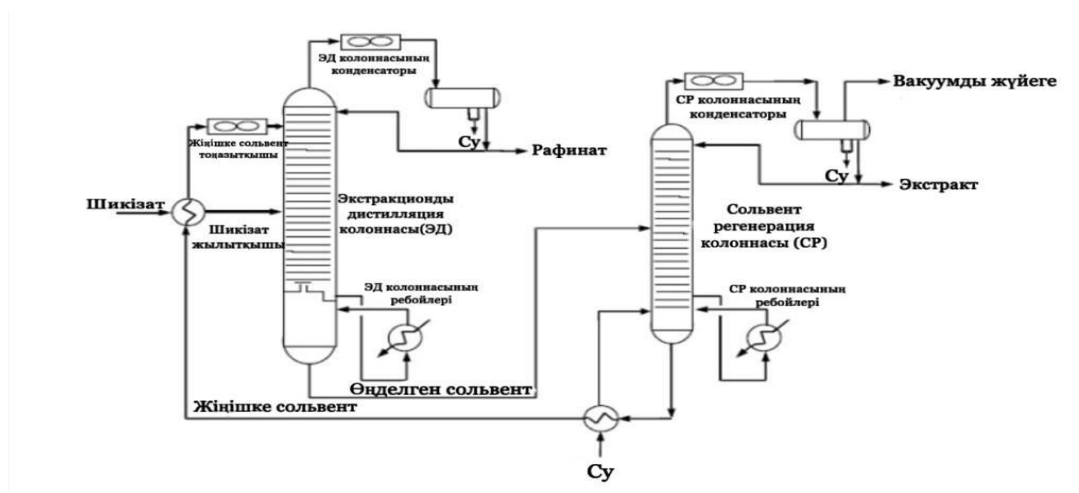
Жобада буда қайнату колоннасы арқылы ароматты заттармен бірге экстракцияланған жеңіл қоспаларды жою қарастырылуы керек. Тәжірибеде еріткіш жеңіл және ауыр көмірсутектермен ароматты емес қоспаларды қайта өңдеу циклдерінің жеткілікті үлкен санымен жинақтайды. Егер шикізатта нафтендер немесе олефиндер жеткілікті болса, бұл әсер одан да айқын болуы мүмкін, нәтижесінде энергия шығыны айтарлықтай артады.

Әдетте, экстрактивті айдау тек шикізатты өңдеуге мүмкіндік береді деп есептеледі, оның құрамдас бөліктері молекулаларында көміртегі атомдарының екі түрлі санынан аспайды, мысалы, C₆ және C₇. Бұл бүгінгі таңда қолданылатын экстракциялық дистилляция технологияларының көпшілігіне қатысты. Дегенмен, еріткіштің жақсы таңдауы және ЭА қондырғысының тиімді құрылымының арқасында бензолды, толуолды және ксилолдарды өте кең қайнау диапазоны бар шикізатта басқа компоненттерден бөлуге болады. Бұл технология 2000 жылдан бастап өнеркәсіптік ауқымда қолданылады.

Бензол-толуол-ксилотьды (БТК) экстракциялық айдау әдісімен 3-суретте көрсетілген екі бағанда өндіріледі. Біріншісі – шикізаттың құрамдас бөліктері бөлінген экстрактивтік дистилляциялық колонна. Екінші баған еріткіштерді алу үшін пайдаланылады, онда еріткіш мақсатты өнімнен бөлінеді. ЭА колоннасында бір операцияда ароматты және ароматты емес көмірсутектердің жеткілікті толық бөлінуі және еріткіштегі ароматты ерітіндінің рафинат ағынынан бөлінуі жүреді. Осыған байланысты бұл технология жабдықтың аз бірлігін пайдаланады және Ж-Ж өндіру технологиясымен салыстырғанда айтарлықтай аз капиталды салымды қажет етеді.

ЭА қондырғысының жұмысы өте қарапайым және түсінікті, өйткені бөлу дистилляция арқылы жүзеге асырылады, бұл процесс инженерлер мен зауыт операторларына жақсы таныс. Технологиялық процестің негізгі параметрлерін басқару

стандартты дистилляция колоннасының параметрлерін басқаруға өте ұқсас. Экстракциялық айдау үшін қолданылатын еріткіштің түрі еріткіштің айналу жылдамдығын және экстракцияға қажетті теориялық қадамдар санын анықтайды. G-T-C фирмасы Tektiv-100 деп аталатын меншікті еріткішті пайдаланады, оның құрамдас бөліктері бір-бірінің әрекетін өзара күшейтеді және соның нәтижесінде еріткіштің жеке алынған кез келген құрамдас бөліктеріне қарағанда жоғары таңдағыштығы мен еріту қабілетін қамтамасыз етеді.

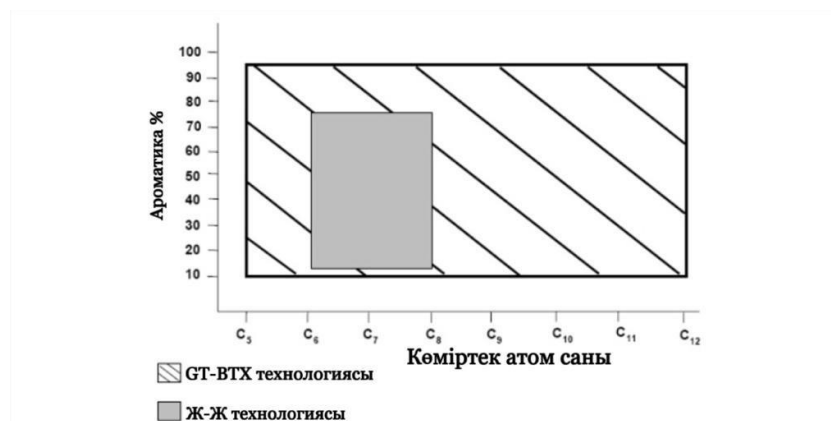

Сурет 3 - GTC фирмасының ЭА тәсілімен ароматиканы бөліп алудың принципіальді схемасы

Селективтілігі ерекше жоғары еріткіштерді экстрактивтік айдау жүйелерінде қолдануға болмайтыны қабылданған, өйткені олар экстрактивтік айдау колоннасында екі сұйық фазаны түзуге бейім. Шынында да, жоғары селективті бір компонентті еріткіштер сұйық фазалар арасындағы араластыру мен тепе-теңдікті болдырмайды; бұл әсерді басқа факторлармен одан әрі күшейтуге болады. Мұның бәрі дәстүрлі дистилляция процесінің сипаттамаларын бұзуы мүмкін. Дегенмен, қолданылатын еріткіш құрамының ерекше үйлесімі және ЭА бағанының ішкі құрылғыларының конструкциясы екі сұйық фазаның пайда болу мәселесін сәтті шешуге мүмкіндік берді.

Еріткіштің селективтілігіне байланысты барлық мәселелерді GTC компаниясы Tektiv деп аталатын меншікті еріткіш жүйесін жасау арқылы шешті. Еріткіштің құрамдас бөліктерінің пайдалы қасиеттері өзара күшейтілген. Сульфолан, n-формилмор-фолин немесе гликольдер сияқты бір компонентті еріткіштерге қарағанда еріткіштер жүйесі көмірсутектер үшін жоғары селективті және жоғары ерігіштікке ие. Tektiv еріткіштерімен экстракцияның тиімділігі өнеркәсіпте қолданылатын кез келген басқа еріткіштер жүйесінен жоғары.

4-суретте GT-BTX технологиясын қолданатын экстракциялық айдау жүйесімен салыстырғанда Ж-Ж экстракциялық қондырғыларының жұмысының іс жүзінде қол жетімді диапазонын көрсетеді.

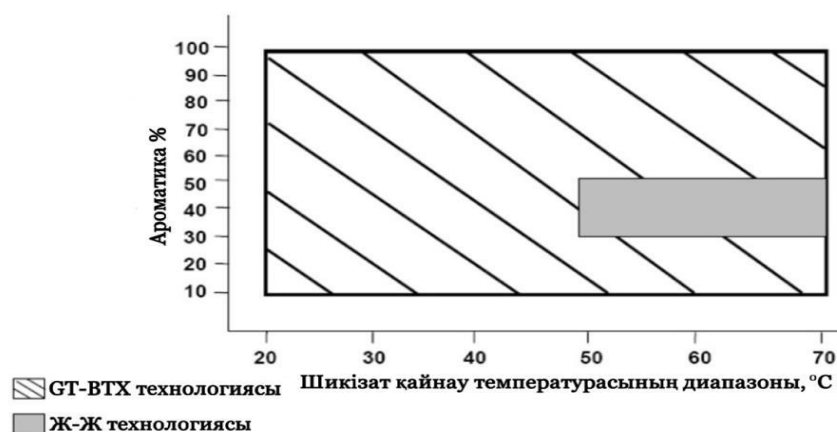

Сурет 4 - GT-VTX салыстырғанда Ж-Ж экстракция қондырғыларының тұрақты жұмыс істеу диапазоны

Ж-Ж экстракция жүйелері айналымда C₅ компоненттерінің қажетсіз жинақталуына байланысты, молекулаларында 6 көміртек атомынан аз көмірсутектер бар шикізатпен жұмыс істей алмайды. Екінші жағынан, Ж-Ж экстракция жүйелерін сұйық фазадан ауыр ароматты заттарды еріткішпен селективті экстракциялаудың тиімсіздігіне байланысты шикізаттың молекулаларындағы көміртегі атомдары тым көп болса да қолдануға болмайды. GT-VTX технологиясында бұл шектеулер жоқ. Жеңіл компоненттер өздерінің төмен құбылмалылығына байланысты ішкі қайта өңдеуді қажет етпестен рафинаттар ағынына оңай өтеді. Ауыр ароматты заттар еріткіште еру ықтималдығы аз болса да, қайнау температурасы жоғары болғандықтан толығымен ұсталады.

Шикізатты ароматты заттардың құрамы бойынша қарастыратын болсақ, ЖЖ экстракциялық жүйелері жоғары ароматты көмірсутектері бар шикізатты тікелей өңдеу үшін жарамсыз екенін атап өткен жөн, өйткені көмірсутекті қоспада 75 - 80% -дан астам ароматты заттар болса, еріткіш фазасы қоспадан бөлінеді. Керісінше, өте төмен ароматты жағдайда Ж-Ж жүйелеріндегі еріткіштің айналым коэффициенті мұндай жүйелердің тиімді болып қалуы үшін тым жоғары болады. GT-VTX технологиясында фазаларды бөлу болмайды және бұл процесс шикізаттағы ароматты концентрациялардың барлық диапазонында дерлік тиімді жүргізілуі мүмкін.

1-кестеде қарастырылып отырған екі технологияның әрқайсысының пайдалану шығындары бойынша артықшылығы бар салалар көрсетілген.

Кесте 1 - GT-BTX салыстырғанда Ж-Ж экстракция технологиясы

Көрсеткіш	GT-BTX	Ж-Ж экстракциясы
Негізгі операция саны	2	4
Күрделі шығындар	Негізгі	Негізгі +30-40%
Ароматиканы алудың тиімділігі	99,9%	<98%
Ароматика тазалық деңгейі	99,9%	<99,9%
Энергияны тұтыну	Негізгі	Негізгі +20-30%
Шикізат құрамына қатысты икемділік	C ₅ -C ₉	C ₆ -C ₇₍₈₎
Процесті басқару	Қарапайым, тіке	Бірнеше рецикл
Сольвент қоры	Негізгі	Негізгі +60%
Қондырғыдағы алаңның өлшемдері	Негізгі	Негізгі +50%

Ж-Ж экстракция процестерінің GT-BTX процесіне қарағанда энергияны тиімдірек ететінін, бірақ ол тек шикізаттың құрамы өте шектеулі жағдайларда ғана байқалады. Қорытындылай келе, зерттеу барысында Ж-Ж экстракциялық жүйелерімен салыстырғанда, басқа экстракциялық айдау жүйелері GT-BTX технологиясымен бірдей артықшылықтарға ие екеніне көзіміз жетті. Дегенмен, дәстүрлі еріткіштерді пайдаланатын жүйелер келесі көрсеткіштер бойынша GT-BTX технологиясынан төмен болды:

- Төмен еріткіштің селективтілігі. Бұл фактордың салдары бөлу сатыларының көптігі, еріткіш айналымының жоғары жылдамдығы, өнімді жинаудың төмен тазалығы немесе тиімділігі, шикізаттың шектеулі қайнау диапазоны және жабдықтың үлкен өлшемдері болып табылады.

- Еріткіштің екіншілік қасиеттері. Экстрактивті айдау процестерінде қолданылатын басқа еріткіштердің қайнау температурасы Tective-100-ге қарағанда төмен, бұл еріткішті өнім ағынынан бөлуді қиындатады. Tektiv-100 тығыздығы дәстүрлі еріткіштердің тығыздығынан 10% жоғары, сондықтан еріткіштің массалық бөлігі жұмсалғанда оның көлемдік жұмсалуды аз болады. Соған сай GT-BTX процесінде қолданылатын аппараттардың еріткіш көлемі мен өлшемі де азаяды.

- Кейбір басқа ЭА технологиялары құрамдастарында негізгі азот бар еріткіштерді пайдаланады. Тіпті өте төмен концентрацияларда да негізгі азот көптеген төменгі ағынды өңдеу қондырғыларында қолданылатын катализаторлар үшін катализатор уы болып табылады. Tective-100 еріткіштің құрамында бұл жағымсыз қосылыстар мүлде жоқ. Басқа ЭА процестерінде құрамында еріткіш қоспалары жоқ қолайлы сападағы өнімді алу үшін жоғары энергия тұтыну қажет.

- Алдыңғы буынның көптеген ЭА қондырғыларында араласпайтын сұйықтықтардың жанасуының төмен тиімділігіне, жабдықтың сәтсіз құрылымына немесе басқа себептерге байланысты бөлу тиімділігі төмен.

GT-BTX технологиясын қолданатын экстракциялық айдау қондырғысы ұзақ уақыт бойы сақталатын өте жоғары жұмыс бейімділігімен ерекшеленеді. Еріткіштің қасиеттері жұмыс кезінде іс жүзінде өзгермейді, тазарту қажет емес. Авариялық тоқтау жағдайында өте аз уақытта құрылғы режимге өтеді. Егер бірнеше айналым схемалары қолданылатын аса күрделі ЖЖ экстракциялық жүйелерінде режимге жету үшін 24 сағат қажет болса, америка операторлары оларды орнатудың стационарлық режиміне және

барлық техникалық талаптарға жауап беретін, тіпті барлық шикізат қондырғыға жеткізілгеннен кейін шамамен 4 сағаттан кейін, өнімдерді өндіруге қол жеткізді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Разработка и промышленное освоение супрамолекулярных энергосберегающих нанотехнологий добычи, подготовки и глубокой переработки тяжелых нефтей и природных битумов /Р.А. Кемалов, А.Ф. Кемалов, Н.Р. Муллахметов, Д.Ф. Фаттахов, А.А. Галлиев, М.Р. Идрисов, Р.Ш. Бадретдинов, А.Т. Файзрахманов // Научнотехнологический центр «Природные битумы» Казанского государственного технологического университета г. Казань. Научный электронный архив. URL:<http://econf.rae.ru/article/4549> (дата обращения: 21.05.2013).

2. Яценко И.Г., Полищук Ю.М. Парафинистые нефти: закономерности пространственных и временных изменений физико химических свойств // Известия Томского политехнического университета. – 2008. – Т. 313. – No 1. – С. 54–58.

3. Адель-Х-Рашид. Активирование нефтяного сырья в процессах прямой перегонки / Адель-Х-Рашид, Шариф-С-Ашраф, Е. И. Грушова, А. О. Шрубок // Труды БГТУ. Сер. IV, Химия, технология орган. в-в и биотехнология. – 2009. – Вып. XVII. – С. 55–57.

ӘОЖ 574.52(282.255)

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МҰНАЙ ӨНІМДЕРІМЕН ТОПЫРАҚТЫҢ ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ТОПЫРАҚТЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ ЖОЛДАРЫ

Суйменова М.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезде облыс экологиялық ахуал шиеленісіп тұрғылықты халықтың өмір сүруі мен медицина- демограф жағдайы денсаулығына әсер етуі, Маңғыстау облысы, сонымен бірге Каспий теңізінің қазақстандық секторы бағалы биологиялық ресурстармен минерал – шикізат потенциалына бай: еліміздің эканомикасын көтеруде стратегиялық елеулі орында. Каспий теңізінің 1350 км-ге жететін жағалауына ерекше көңіл бөлуі жөнінде айтылған.

Түйінді сөздер: Маңғыстау, каспий теңізі, экология, жер, Қазақстан .

Қоршаған ортаны ластайтын ең бір қауіпті заттардың бірі – мұнай. Мұнай қасиеті әртүрлі және кең көлемді қолданыстағы күрделі зат,оның құрамы 3000-дай қоспадан тұрады және олардың көпшілігі оңай тотығады. Сондықтан мұнай және мұнай өнімдері өсімдіктер мен тірі ағзаларға зиянды уландырғыш заттармен кең көлемде әсер етеді.

Мұнай және газ құбырларын салу кезіндегі қоршаған ортаның ластану мәселесінің жағдайын зерттеу барысында,өнім өндіру кезінде мұнаймен,мұнай өнімдерімен және мұнай газдарымен,олардың жанғаннан кейінгі өнімдерімен, күкіртсутегі, күкірттотығы, ағынды судың минералдануы салдарынан ластанудың жиі болып тұратыны анықталды. Бұрғылау ерітінділері және бұрғылау кезінде түілген қалдықтар,түрлі беттік әрекетті заттар,фенолдар,альдегиттер және бұрғылауды жылдамдату үшін қолданылатын басқа реагенттер ластануға әсер етеді. Сол себепті қоршаған орта ластанудан қорғауға бағытталған іс шараларды одан әрі жетілдіру керек.

Мұнай кен орындарын барлау,бұрғылау және өңдеу жер қойнауы мен қоршаған ортаны қорғау шараларын толық сақтай отырып жүргізілуі тиіс.

Қоршаған ортаны қорғау елді мекендердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған іс шаралар,жер мен суды тиімді пайдалануға,жер асты мен жер беті суларын ластауды болдырмауға,ориан сілемдеріне,қорықтар мен қорғау аумақтарына қауіпсіздік шараларын жүргізуге бағытталады.

Аймақтық-өндірістік мұнайгаз кешендері мен магистралды мұнай-газ тасымалдаушы құбырларын қоршаған ортаны ластайтын ірі кәсіпорындарға жатқызамыз. Топырақ қабатының мұнай және олардың қоспаларымен ластануы және ағын сулары мен жер асты суларының жоғары минералдануы мұнай-газ шикізатын қайта өңдеуге дайындау кезінде түзіледі. Осыған байланысты мұнай қоспалары,ілеспе мұнай газы және оның жанғаннан кейінгі өнімдері атмосфераға кең көлемде тарайды.

Мұнай және мұнай өнімдерінің табиғи ортаға таралуы салдарынан жалпы экологиялық жағдай қалыптасады:

- а)топырақтың құрамы және оның беткі қабатының қасиеттері өзгереді;
- б)жер бетіндегі және жер асты сулары ластанады,түбінде тұнбалар түзіледі;
- в)өсімдіктердің химиялық құрамы және сыртқы түрі өзгереді;
- г)ландшафтар жалпы деградацияға ұшырайды.

Топырақ концентрациясы төмендегі деңгейге жеткенде,бұл топырақ мұнай және мұнай өнімдерімен ластанған деп есептелінеді:

- Өсімдіктер солып,өзгерістерге ұшырайды;
- Экологиялық тепе-теңдік бұзылады,альгофлора және мезофауна түрлері жоғалады;
- Судың физико-химиялық қасиеттері және топырақ құрылысы өзгереді;
- Карбонатты емес сутекті топырақтарда мұнай өнімдеріндегі сутегі мөлшері көбейеді;
- Ауылшаруашылық жерлерінің өнімділігі төмендейді;
- Мұнай өнімдері топырақ арқылы сіңіп жер үсті және жер асты суларына таралады;

Жер қыртысының мұнай өнімдерімен ластанған кездегі қауіпсіз деңгейі деп жоғарыда айтылған негативті(ыңғайсыз) жағдайлар туындамаған кезеңді айтады;

Топырақтың «қалыпты» деңгейдегі көрсеткіші деп,топырақтың өзіне сай негізгі функцияларын орындау жағдайының сай болуы және қоршаған ортаға,өсімдіктерге және адамға негативті әсерінің болмайтын жағдайын айтады;

Әлемнің түрлі елдеріндегі,сонымен бірге түрлі табиғи аймақтардағы экспериментті зертеулер көрсеткіштерін қорытындылай отырып мұнай өнімдері концентрациясының төмендегідей алғашқы деңгейі ұсынылған.

Түрлі табиғи аумақтардағы топыратардың ластануының биогеоценоздық реакциясы тәжірибе жүргізу арқылы анықталады. Бұл жағдайда реакцияның топырақты ластаушы заттардың алғашқы салмағына байланысты екені ескеріледі. Экологиялық жүйенің ластану шамасына қарай қайта қалпына келуі немесе келмеуі ластанудың кенеттен,жаппай жүруіне немесе оның біртіндеп жинала келе ластануына байланысты болуы мүмкін.

Топырақ қыртысындағы мұнай өнімдері мөлшерінің ең төменгі шамасы деп,оның концентрациясының жоғарғы қауіпсіз шегін айтады.

Егер концентрация мұнан көп болған жғдайда табиғи ортаның сапасы нашарлай бастайды.

Топырақтардағы мұнай өнімдерінің мүмкін болу шегі көп елдерде бекітілмеген, себебі бұл көптеген факторларға байланысты,түріне,құрамына,қасиетіне,климаттық

жағдайға, мұнай өнімдерінің құрамына, өсімдік түрлеріне, жерді пайдалану түріне, тағы да басқадай жағдайларға байланысты. Бұл нормалар белгілі бір ауданға және белгілі бір топырақ түріне қарай белгіленуі керек.

Көп жағдайда қайта қалпына келу мерзімі белгілі болса, осы жағдайға негізделіп шаралар белгіленеді. Егер топырақтың жоғарғы қабаты ғана ластанса қолдан тазартылады, себебі кейде биогеоценоздардың өзінен-өзі тазарып, қалпына келетін табиғи мүмкіндіктерін осы процестерді жылдамдататын әдістермен бірге пайдалну аса тиімді болады.

Анықтап зерттеу барысында жойылған, жарамсыз деп табылған аумақтың гумусты аккумуляторлық қабатының қалпына келуіне ондаған, болмаса жүздеген жылдар кетуі мүмкін. Бұл жағдайда топырақ өзінің сүзгіштік қасиетін жоғалтады, яғни жер асты суларына және қабаттар жүйесіне ластанған қоспалар өте бастайды.

Құрамында жоғары мұнай өнімдері бар топырақ санациялану және рекультивациялану керек. Себебі осы шаралар жүргізілмейінше ол аумақтар тозу жағдайында болады және қоршаған ортаға тұрақты негативті әсер етеді.

Голландияда және Германияда химиялық заттармен ластанған топырақты бағалау үшін, оның ішінде минералды мйлармен, қоршаған ортаны қорғау үшін жүргізілетін қажетті шараларға байланысты үш шама қабылданған. Бастапқы шама ретінде, ластанған топырақты бағалау үшін «фондық шама» жүйесі қабылданған.

Елдердің аймақтарына тән улы элементтермен заттардың құрамына байланысты аймақтық фон болады, және саны жағынан 1-шама деп алынған.

2-шама ластану динамикасын бақылауды және ластану себептерін жоюды талап ететін, ластану шамасы жоғары деген белгі. Бұл шамадан жоғары ластанушы топырақты «өте лас» деп есептейді.

3-шама топырақ пен жер қыртысын тазалауға тура келеді. Топырақтағы мұнай өнімінің шамасы кестеде көрсетілген. WCA классификациясына сәйкес мұнай өнімдерінің концентрациясы 5г/кг-нан жоғары болса топырақ қабатын одан тазалау шаралары жүргізіледі.

Голландияның нормативті актілерінде топырақтар мұнай өнімдерінің концентрациясы 5000мг/кг болғанда тазалау шаралары жүргізу қаралған.

Әртүрлі елдердегі ластанған топырақ шамасы 5000-нан 10000мг/кг деп алынған осы көрсеткіштер аралығындағы топырақтың санациялау және рекультивациялау үшін интенсивті шаралар талап етіледі, 1000-нан 10000мг/кг аралығында топыраққа өздігінен тазалау процестерін аздап күшейту шаралары жүргізіледі. Осындай шаралардан кейін бір жылда топырақтағы мұнай өнімдері қауіпсіз шамаға дейін төмендейді екен. Ластану шамасы 10000мг/кг-нан жоғары болса рекультивациялау әдісінің тиімді түрі таңдап алынады.

Мұнаймен ластанған топырақ қасиеті көптеген физико-химиялық өзгерістерге ұшырайды. Әлсіз топырақ құрамының бұзылуы және топырақ бөлшектерінің суды сіңіру қасиеті төмендейді.

Мұнаймен ластанған топырақта көміртегі мен азоттың арасындағы салыстырмалы көрсеткіші жылдам өсіп кетеді, ол топырақтың азот режимін нашарлатады және өсімдіктің тамырымен қоректенуін бұзады. Бұдан басқа, мұнай жерге төгілгенде және топырақ қыртысына сіңе отырып оттегіні ығыстырады, ал оттегі өсімдік және микроорганизмдердің өмір сүруі үшін қажет.

Мұнай кен орындарын пайдалану процестерінде, мұнайды тасымалдап және қайта өңдеу кезінде көптеген әртүрлі қалдықтар түзіледі. Олардың негізгі бөлігін ашық резервуарларда жиналып сақталған мұнай шламдары құрайды. Бұл мұнай шламдары екінші дәрежелі қоршаған ортаны ластайтын қалдықтар көзі болып саналады. Сондықтан

мұнай өндіруші аймақтардағы құрамында мұнайы бар шламдарды қайта өңдеу, қоршаған ортаны қорғау облысындағы негізгі мәселелердің бірі.

Соңғы уақыттарда мұнай өнімдерін ыдырату үшін биологиялық әдіс кеңінен пайдалануда. Ол түрлі биопрепараттарды қолдануға негізделіп, артықшылығы экологиялық тұрғыдан қауіпсіз болады. Ұсынылып отырған әдісте, технологиялық қондырғылар, жабдықтар тікелей мұнай шламдары орналасқан орындарда қолданылады және эрегетикалық шығындарды талап етпейді, сонықтан бұл әдістің болашағы зор.

Топырақтың ластанудан өздігінен тазарудың табиғи механизмдерінің ішінде микроорганизмдердің орасан зор маңызы бар, олар үшін, көмірсутектері жалғыз ғана энергия көзі болып табылады.

Қазіргі уақытта, мұнайды тотықтырғыш микроорганизмдердің 67 штаммдары айқындалған. Талдау қорытындысында бір ғана көміртегіне ассимиляцияланған топырақ үлгілерінен алынған бактериялардың қасиеті анықталған: октан-16%, нафтендер-75,1%, парафиндер-64,2%, толуол-58,3%, гексан-50,8%, бензол-41,2%, асфальтен-67,7%.

Көмірсутекті қайта қалпына келтіретін бактериялар әсерінен, топырақтағы мұнайдың бұзылу шамасы 31,3-73,9% болды.

Қазіргі кезде, мұнаймен ластануға қарсы күресте микробиологиялық әдістерді ойлап табу барысында биоценозды комплекстер шығару үшін мұнай тотықтырушы микроорганизмдердің аборигенді штаммдарын сұрыптап алу мүмкіндігі бар.

Микробиологиялық тазалау екі бағытта жүреді:

-аборигенді бактерия штаммдарының қызметін жандандырып, белсенділігін жоғарылату. Ол үшін олардың табиғи өмір сүру ортасына мұнайдың биодеградациялану қасиетін ынталандыратын, қосымшалар жіберу.

-ластанған жерлерге сырттан микроорганизмдер әкеліп қосу.

Мұнайгаз өндіруші аудандар үшін, мұнаймен ластанған жерлерді, рекультивациялау басты мәселе болып келеді. Тұрақты өсімдіктер ассортименті және оларды өсіру агротехникасы ойластыруда.

Биоремедиациялауға мұнай және мұнай өнімдерімен, өндіру кезінде, қабатқа айдауда, тасымалдауда, сақтауда, жинақтауда апатты құю нәтижесінде қабаттағы сумен ластанған топырақтар, сондай-ақ «ескі» және жаңадан құрылымдалған мұнай қалдықтары және бұрғылау коқыстары, оның ішінде скважинаны игеру өнімдерімен (мұнай өнімдерімен) ластанған топырақтар жатады.

Топырақта өзін-өзі тазарту және бейімделу механизмдері әрекет ететіндігі белгілі. Топырақ биосфераның бөлігі ретінде онда болатын организмдермен бірге әмбебап физикалық, химиялық және биологиялық адсорбент және адамның шаруашылық қызметі қалдықтарының барынша әр түрлі органикалық бірлестіктерін, оның ішінде мұнай және мұнай өнімдерін бейтараптандырушы болып табылады.

Алайда топырақта мұнайдың көп мөлшерде болуы өзін-өзі тазарту механизмін толығымен жоюға қабілетті және адамның араласуынсыз табиғатта топырақты қалпына келтіру ондаған жылдарға созылып кетер еді.

Қалдықтарды төменгі температурадағы термиялық десорбция әдісімен өңдеу ластанған топырақтарды өңдеу бойынша қондырғы көмегімен жүргізіледі.

Таңдау ластанған материалдың физикалық-химиялық ерекшеліктері мен ластаушы заттардың химиялық ерекшеліктеріне байланысты болады. Негізінен бұрғылау коқыстары, мұнаймен ластанған топырақтардан тұратын қатты мұнай қалдықтары ластану мен топырақ бөліктері арасында туындайтын байланыстардың жоғары беріктігімен шарттастырылатын, әдетте балшықтар мен саздақтардан тұрады.

Балшықтар мен саздақтарды мұнай қалдықтарымен байыту олардың домбығуын елеулі түрде төмендетеді, битум сыйымдылығын азайтуда битумның адгезивтігін және

дымданушылығын жақсартады. Бұл ретте битумлы топырақтың технологиялық және пайдалану ерекшеліктері жақсара түседі.

Бұрғылау қоқыстарын, мұнаймен ластанған топырақты және олардың қосындыларын термиялық десорбция әдісімен өңдейтін қондырғы экологиялық жағынан жарамды және қоршаған ортаны қайталап ластау мүмкіндігін болдырмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1..Досманбетов Б., Маханов Т., Төлеутаев Қ. Арал аймағы: медициналық, әлеуметтік-демографиялық сипаттама. - Қызылорда: Нұр-Сәулет, 1998. - 220 б.

2.Ибадуллаева С.Ж., Жандаулетова Р.Б., Кольбай И.С. Сравнительный анализ изменения показателей кардио-респираторной системы и уровня протеолитической активности эритроцитов у женщин в Приаралье //Известия МОН РК, НАН РК. Сер.биол. и мед. – 2002. - № 4. - С.24-30.

3.Баевский Р.М. Методико-экологический мониторинг здоровья населения //Медико-экологические проблемы Приаралья и здоровья населения: Сб.науч.тр. - Нукус, 1991. - С.65-68 Бейсенова Ә.С., Шілдебаев Ж.Б. Экология. Алматы, 1999.

4.Бесков В.С., Сафронов В.С. Общая химическая технология и основы промышленной экологии. Москва, Химия, 1999.

УДК 574.3

ПЕРЕРАБОТКА ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯ ТЕПЛОЭНЕРГЕТИКИ

Суйменова М.К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Проблема переработки отходов производства и потребления на предприятиях теплоэнергетики актуальна не только в России, но и носит глобальный характер. Данное производство оказывает значительное воздействие на окружающую среду и является причиной ухудшения здоровья населения, поскольку оно является основным источником загрязнения. В этой статье мы рассмотрим альтернативные решения проблемы и предложим меры по устранению последствий.

Ключевые слова: отходы производства и потребления, окружающая среда, предприятия теплоэнергетики, переработка отходов, здоровье населения.

Различные типы электростанций в настоящее время являются основой современной энергетики. С каждым годом увеличивается спрос на электроэнергию и тепло, увеличивается объем производства, что сопровождается увеличением выбросов загрязняющих веществ в атмосферу. При сжигании топлива в ТЭС образуются продукты сгорания, которые содержат: летучую золу, частицы несгоревшего пылевидного топлива, серу и диоксид серы, оксид азота и неполные газообразные продукты сгорания. При сжигании мазута образуются соединения: ванадия, кокс, соли натрия и частицы сажи. Мышьяк, свободный диоксид кальция и свободный диоксид кремния содержатся в золе некоторых видов топлива. Кроме того, тепловые электростанции продолжают сталкиваться с основной проблемой образования большого количества отходов, связанных с различными классами опасности, значительную часть которых составляют

отходы золы и шлака (ASM). Зольные и шлаковые отложения занимают большие площади, их удаление требует значительных эксплуатационных расходов, которые влияют на увеличение затрат на производство энергии. Рассмотрим возможные решения по утилизации отходов, возникающие при производстве тепловых электростанций.

Основная задача утилизации заключается в использовании переработанных отходов и получении высококачественных продуктов для дальнейшего использования в областях, в которых они первоначально применялись. Производственные отходы могут получаться в различных агрегатных состояниях: твердые, жидкие и газообразные. Они возникают в результате химических, термических, механических и других превращений материалов природного и техногенного происхождения. Значительную часть потребительских отходов составляют коммунальные отходы, которые буквально образуются повсюду. Проблема образования, накопления, хранения и утилизации отходов является чрезвычайно актуальной для России и затрагивает практически все ее регионы (рис. 1). Одним из основных источников отходов является деятельность топливно- энергетического комплекса, в ходе производственной деятельности во многих регионах скопилось огромное количество золошлаковых смесей.

Основным методом распределения и утилизации золошлако отвалов является хранение золошлаков на золошлако отвалах с максимальной годовой емкостью в течение определенного периода времени, после которого необходимо использовать золошлаковые отходы, но такой метод имеет ряд проблем из-за размывания тальными водами золошлаковых хранилища, образуется накопления токсичных элементов I–II классов опасности в поверхностных и подземных водах. Также частицы пыли, несгоревшие микрочастицы, сделанные из угля, а также металлоорганические и хлорорганические вещества также попадают в поверхностный слой атмосферы, соединения, бенз(а)пирена особенно опасны. Подземные воды в районе ТЭС и в санитарно-защитных зонах часто не соответствуют санитарно- гигиеническим нормам.

Одним из наиболее перспективных направлений использования золошлаковых смесей является их применение в качестве основного материала для производства сухих цементно-минеральных смесей, которые используются в следующих областях: строительные и отделочные работы, производство кирпича. Они также могут быть использованы в качестве материала для заполнения дорожного полотна в дорожном строительстве и в сельском хозяйстве при известковании кислых почв. Можно выделить следующий потенциал рынка золы: рынок цемента, рынок рекультивации, рынок дорожного строительства, рынок раскисления почв.

Основными причинами низкой утилизации ЗШО являются следующие факты:

1. Котлы, которые были введены в эксплуатацию в 1950-х годах и позже, до сих пор работают на ТЭЦ, производство считается не модернизированным.

2. В ТЭЦ нет установок для очистки воздуха от выбросов серы и оксидов азота.

3. Гидравлическое удаление золошлака в шламонакопителе приводит к потере полезных потребительских свойств, которые могли быть использованы в качестве вторичного ресурса. Решение проблемы использования золы ТЭЦ для производства новых товарных продуктов и их продажи на рынках сбыта возможно только при использовании наилучших доступных технологий (НДТ), которые представляют собой метод и технические системы сушки. Применяют удаление золы и производство товарной продукции в виде золошлаковых материалов для строительных материалов и дорожного строительства.

Для уменьшения негативного воздействия золошлака на окружающую среду были рассмотрены методы, которые направлены на использование отходов в качестве вторичного материала в строительстве и сельском хозяйстве. Это решение не только

окажет положительное влияние на окружающую среду, но и принесет дополнительную прибыль для производства. Проблема утилизации отходов в энергосистеме будет оставаться актуальной в России в течение длительного времени, поскольку не хватает средств для развития обрабатывающей промышленности и отсутствует целенаправленная государственная политика в области использования природных и техногенных материалов для поддержания экологического баланса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галицкая И. В. Экологические проблемы обращения и утилизации бытовых и промышленных отходов // Геоэкология. Инженерная геология. Гидрогеология. Геокриология, 2015, № 2, С. 144–147.

2. Марьин В. К., Кузнецов Ю. С., Белоусов В. В., Калашников Д. В. Технологические основы переработки отходов: Учебное пособие. — Пенза: ПГУАС, 2014. — 204 с.

3. Сметанин В.И. Защита окружающей среды от отходов производства и потребления. — М.: Колос С, 2013. — 230 с.

4. Семенов В. Н. Современный комплекс для переработки бытовых и промышленных отходов // Технология машиностроения, 2015, № 1.

5. Гринин, А. С. Промышленные и бытовые отходы: хранение, утилизация, переработка / А. С. Гринин, В. Н. Новиков. — М.: Фаир-пресс, 2002. — 336 с.

ЭОЖ 373.167.1:502.1

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Суйменова М.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезде облыс экологиялық ахуал шиеленісіп тұрғылықты халықтың өмір сүруі мен медицина- демограф жағдайы денсаулығына әсер етуі, Маңғыстау облысы, сонымен бірге Каспий теңізінің қазақстандық секторы бағалы биологиялық ресурстармен минерал – шикізат потенциалына бай: еліміздің экономикасын көтеруде стратегиялық елеулі орында. Каспий теңізінің 1350 км-ге жететін жағалауына ерекше көңіл бөлуі жқнінде айтылған.

Түйінді сөздер: Маңғыстау, каспий теңізі, экология, жер, Қазақстан.

Бастапқы кезде біздің осы жеңістеріміздің әрқайсысынан көздеген мақсатымызға жеткенімізді алдымен көрерміз. Бірақ екінші және үшінші кезеңдеріне келгенде өзіміз нүкте қоймаған нәтижелерді байқармыз. Сөйтіп көрген зиянымыз, пайдамыз асып түсер» деген екен.

Иә, адам өзінің ғасырлар бойы табиғаттың қожасы, билеушісі ретінде сезініп, өзіне бар қажетті алып, бірақ оған келтірілген зиянының орнын толтыруға, дер кезінде қамқорлық жасауға әдеттенбеді.

Табиғат ресурстарын барынша пайдалану, оның қорларын азайтумен қатар, сапалық күйін нашарлата түсті. Бұл жер шарының кейбір аймақтарында қайтымсыз табиғат өзгерістері мен апаттарының болуы көрсетеді.

Маңғыстау облысы, сонымен бірге Каспий теңізінің қазақстандық секторы бағалы биологиялық ресурстармен минерал – шикізат потенциалына бай: еліміздің экономикасын көтеруде стратегиялықелеулі орында. Каспий теңізінің 1350 км-ге жететін жағалауына ерекше көңіл бөлуі керек.

Табиғи климаттық жағдайы бойынша толығымен Маңғыстау экологиялық тұрғыда жайсыз күннің радиациясы аса қатты қыздыруы, қатты жел, температураның көп ауытқуы жауын-шашынның аз мөлшері.

Қазіргі кезде облыс экологиялық ахуал шиеленісіп тұрғылықты халықтың өмір сүруі мен медицина- демограф жағдайы денсаулығына әсер етуде.

Маңғыстау экологиясы әлі күнге мақтанарлық жағдайда емес. Біз өз туған өлкеміздің экологиясына өз деңгейінде көңіл бөлуіміз керек.

Маңғыстау облысы Қазақстан Республикасының оңтүстік-батысында орналасқан. Жерінің жалпы көлемі 16,7 млн га., оның 12,7 млн га-ы жайылымдық жер болып есептеледі. Маңғыстау облысы үш жағынан дерлік теңізбен қоршалып, қалған бөлігінде табиғаты қатаң, елсіз немесе сирек қоныстанған шөлді аймақ шектеп жатыр. Маңғыстау – Қазақстан Республикасының негізгі теңіздік аймағы. Каспий арқылы іргелес Әзірбайжан, Иран, Түрікменстан елдерімен, сондай-ақ Еділ-Дон каналы арқылы Дүние жүзі елдерімен байланыса алады.

Үш жүз алпыс екі әулие Маңғыстау топырағы ежелден киелі өлке болып саналады. Өйткені бұл аймақта ертерек пайда болған: таңба, белгілер, тас ескерткіштер, үңгірлер мен кеуектер, апандар мен аңғарлар, арандар мен қорғандар, үйіктер мен обалар тағы басқа сол секілділері жетіп артылады. Олардың әр біреуі – тұнып тұрған шежіре, тарих, баға жетпес мұра, алтын қазына.

Маңғыстау жері биоклимат жағдайына қарай шөлді ландшафқа жатады. Аймақтың топырағы негізінен өсетін өсімдігіне және топырағының түсі мен беткі қабатына қарай екі аймаққа бөлінеді. Оның біріншісі – қоңыр топырақты, ерте қурап өшіп кететін раң тәріздес өсімдік және ащылы шөп бұта тектілер өсетін орталық шөлді аймақ. Қоңыр топырақты аймақ облыстың солтүстік жағын алып жатыр.

Каспий теңізі – Маңғыстаудағы бірден-бір су айдыны. Оның көлемі 380 мың км. Каспий теңізі солтүстіктен оңтүстікке дейін –1030 км., батыстан шығыс дейін – 196-435 км. Аралықты қамтиды. Солтүстік-шығыс бөлігінің климаты континенталды, ал оңтүстік-батысы субтропикалық климатты құрайды. Каспийдің солтүстік жағалауы таяз, көбінесе қайраңдардан тұрады. Каспий теңізі Еуропа ман Азия континенттерінің түйіскен жерінде орналасқан. Каспий қайраңы — өте ерекше табиғат туындысы әрі өсімдіктер мен жануарлардың қолайлы ортасы. Каспий өзімен құятын өзендермен бірге Еуразиядағы маңызды кәсіптік су көзі, мұнда жыл сайын 0.3 млн тоннаға жуық балық ауланады. Оны аулау үлесі әлемдік деңгеймен алғанда 85%-дан асады. Жалпы Каспийлік кәсіпшілікте итбалық аулау да елеулі орын алады. Екінші жағынан алғанда Каспийдің суын тұшытып, пайдаланып отырған Ақтау тұрғындары үшін оның суының тазалығы керек. Қазақстан Каспий теңізінің бөлігінің мұнай ресурстарын игеруге кірісті, бірақ бірқатар кезек күттірмейтін мәселелерді шешкен жоқ. Ол мәселелер: теңіздің биологиялық әлемін қорғау; мұнай операцияларын жүргізгенде ластануды шектеу стандарттарын жасамаған. Жайсыз табиғи және антропогендік факторлар Каспий теңізі деңгейінің бірде көтеріліп, бірде төмендеуіне әкелді, оның айдыны улы қалдықтармен ластануда, мұнай-газ кешендерінің толассыз әсерінен қоршаған ортаны қорғау іс-шараларын қолға алу керек.

Өте ауқымды мәселе Каспий жағалауындағы жаңа және бұрынғы кәсіпорындар, сонымен бірге теңіз мұнай игеру кезінде теңізді мұнаймен немесе оның қалдықтарымен ластау қаупі сақталып отыр. Оған көп қаржы бөлінген деп айтып жатады. Қазірдің өзінде

суы тайыз айдында мұнай өнімдерінің концентрациясы белгіленген шектеулі рауалды мөлшерден 15-20 есе асып кеткен.

Солтүстік Каспий мұнаймен ластану нормасы 10 есе артып, фенол концентрациясы 100 еседен де жоғары. Суда үнемі хлорорганикалық пестицид мөлшері болып тұрады. Теңіздің ихтиологиялық фаунасы организмдер мұнаймен, ауыр металдармен, т.б. улы заттармен зақымданған. Тастанды не суға батқан ұңғылар қаншама, сондай-ақ тасымал кезінде төгілген мұнай Каспий экожүйесіне үлкен қатер төндіріп отыр.

Тағы бір тоқталары – озық технологиясы «Теңізшевройл» БК-сы қоршаған ортаға тигізер зиянын жылдан-жылға ұлғайтып келеді. ТШО-ның өндірген мұнайының құрамында улы зат жеткілікті.

Каспий мәселесі бүгінгі таңда күрделі аймақтық экологиялық проблемаға айналды. Мұнай өндіру және геологобарлау жұмыстары жүргізілген аудандарда топырақ қабатының бұзылғаны байқалды.

Маңғыстау облысының территориясында 200 млн тонна өндірістен 105.1 млн тонна улы қалдық, 8.6 млн кубометр пайдалы қазба қалдықтары жинақталған. Тек 2005жылдың өзінде жиналған 242 мың тонна өндірістік және тұрмыстық қалдықтың 162.8 тоннасы улы. Ал қазіргі мәлімет бойынша 2006 жылы 260 мың тонна қалдық жиналып, оның 180.5 мың тоннасы улы болды.

Жер бетінің 2 мың гектары жарамсыз, 170 мың кубометр мұнай массасы ашық жер амбарларында орын алған. Жаздың ыстық кездерінде буланған мұнайдың иісіне уланып, бұл жерде мекендеген аң мен құстың түрі, саны азаюда. Жайсыз экологиялық ахуал мен аяусыз қырып, жою өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің түрлеріне әсер етеді. Әсіресе Үстіртте мекен еткен дала тағылары елік, киік сияқты аңдардың саны жүз есе азайған. Қалдықтардың жыл өткен сайын азаюы не көбеюі жеке кәсіпорындардың қалдықтарына тікелей байланысты. 1998 жылдан бастап мұнайды көп алу мақсатында, Жетібай кен орнындағы ескі ұңғылардың арасына су қысымын жіберіп, жара бастады. Су қысымымен жарудың салдарынан қуыс көбейіп кетіп, «термит» деген құрттың аналығы жер бетіне шығып кеткен. Оның күніне миллион есе жұмыртқалайтынын ескерсек, қаншылықты денсаулыққа әсер ететіні анық.

Күнделікті табиғатта сан мыңдаған құбылыстар болып жатады. Сұлтанмахмұт Торайғыров ағамыз: «Барлық қызық табиғаттан таралыпты, табиғат адам үшін жаралыпты» деген. Ойланып қарасам, табиғат бізге бәрін берді, киер киім, ішер тамақ, ауа, үй және т.б. Ал біз табиғатқа не бере аламыз? – ештеңе де бере алмаймыз. Біз тек қана алуды білеміз, ал оның арты не болатыны туралы ойланбаймыз. Табиғат біздің бір бөлігіміз емес, керісінше, біз оның кішкене ғана бөлігіміз.

Бүгінгі таңда атмосфера ауасына тигізер әсерінің зор екендігін жақсы білеміз. Ластанған ауаны тазартудың ең жеңіл жолы – көгалдандыру екенін де әрбір көзі ашық жан мойындайды. Сондықтан жасыл желектерді өсіруден жалықпау керек деп ойлаймын. Әсемдік үшін өсірілетін, көшеті қымбат тұратын пальма ағаштарынан көрі, газдың сіңіру қасиеті ерекше; Қаражидек, шаңды ұстайтын: жөке, күміс үйеңкіні; күкіртті газды сіңіретін: қаратерек, жасыл шаған, жұмсақ қараағаш, жөке, қайыңды; хлор мен оның қосылыстарын сіңіретін: емен, қызылжибектерді көбірек отырғысса, қала экологиясын жақсартуға үлкен пайдасы болады.

Ең негізгі – әр адам тек қана өз қара басын ойламай, қоршаған ортаға деген көз қарасы дұрыс болса, бәрі де болар еді деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Экология и устойчивое развитие» газета, 10.2005;
2. «Егемен Қазақстан» газеті, 14 қаңтар 2004;
3. «Промышленность Казахстана» журнал, 08.2004;
4. «ҚазҰТУ хабаршысы, экология сериясы» журналы, №2(15) 2004;
5. Акбасова А.Ж., Санкова Т.Ә., «Экология», Алматы, 2003;

ӘОЖ 665.612/613(075.8)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Іздібайқызы Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Маңызды және актуалдық проблема болып – барлық технологиялық тізбекпен – кенорынды барлаудан мұнай мен газды пайдалануға дейінгі байланысты барлық сұрақтар табылады. Дүниежүзінде мұнай және газды пайдалану барлау, алу, тасымалдау, өңдеу және оларды пайдалану бойынша барлық сұрақтардың маңыздылығының алдын алды.

Түйінді сөздер: мұнай базалары, мұнай өнімін өткізгіштер, табиғи ресурстар, мұнай базалары.

Мұнай жану және майлау материалы, сонымен қатар бірқатар ауруларға қарсы ембік зат ретінде адамзатқа бұрынғы уақыттан бері белгілі. Мұнайды алу техникасы бастапқыда жеңілрек болған, мұнай жер бетінен шығу жерлерінде, яғни шұңқырлардан алынады. Кейінгі уақытта ағаш және тас арқылы құдықтарды шегендеген. Дамып келе жатқан өндіріс және тасымалдау жүйелері күннен күнге көп мұнай мен мұнай өнімдерін ажет етеді. Көп жағдайларда бұл, дәстүрлі түрдегі тасымалдау жолдарын пайдалануға қарағанда тиімдірек, Мұнайды өңдеу өнімдері және табиғи газды тұтынушыға дейін жеткізу қажет. Осы мақсатпен оларды бөлу жүйесі қызмет етеді. Оның құрамына газ қоймалары, мұнай базалары, мұнай өнімін өткізгіштер, газды бөлу жүйелері, жанармай құю бекеттері, газтолтырушылар және газды бөлу станциялары кіреді. Маңызды және актуалдық проблема болып – барлық технологиялық тізбекпен – кенорынды барлаудан мұнай мен газды пайдалануға дейінгі байланысты барлық сұрақтар табылады. Дүниежүзінде мұнай және газды пайдалану барлау, алу, тасымалдау, өңдеу және оларды пайдалану бойынша барлық сұрақтардың маңыздылығының алдын алды. Ең бірінші кезекте кенорнында тұрақты түрде жетілдіру жүреді, пайдалануға теңіз шельфінің кенорындары түседі, үлкен тереңдіктегі мұнайды бұрғылауды меңгеру жүреді. Мұнайгаздылықтың үлкен перспективаларын Каспий теңізінің Қазақстан секторымен қойнауына байланыстырады. Көптеген кенорныдарда табиғи жағдайдар келесідей, орнатылған мұнайды жинауда қажетті деңгейде қабаттық қысымды ұстау үшін шөгінділерге суды табиғи түрде алып келу жеткіліксіз. Сондықтан мұнайдан газдың шығып кетуінің және онымен өнімділік қабаттың толып қалуының алдын алу үшін АҚШ-тың көптеген кенорындарында қабатты жасанды жолмен толтыру арқылы ең тиімді суқарқынды режим ұсталынады. Тек шөгіндінің оларды қоршайтын суқарқынды

жүйелермен өте жақсы байланысы бар аз ғана бөлігі табиғи суқарқынды режимде өңделеді.

Маңғыстау облысы – Қазақстан Республикасының басты мұнай газ өндіретін аймағы болып есептеледі. Қара алтынын сыйлаған Маңғыстау даласының экологоиялық жағдайы мәз емес. Мұнай және газ кен орындарын меңгерудің экологиялық проблемаларының өзіндік аймақтық ерекшеліктері бар – географиялық, геологиялық, геодинамикалық, сондай-ақ әлеуметтік. Оның үстіне қазіргі кезге дейін қоршаған ортаны қорғау мәселесі мұнай мен газды өндіру бойынша жобалық тапсырмалардан кейін тұрғаны және жобаларда дұрыс шешім таппауы экологиялық жағдайға із қалдырады. Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық жағдайды жақсарту үшін мұнай мен газ кен орындарын, бұрғылау кешендерімен игеруде, табиғи көмірсутектер мен оларды өңдеу өнімдерін игергенде, дайындағанда, тасымалдағанда және сақтағанда табиғатты қорғаудың шараларының кешенін тиімді іске асыру керек. Экологиялық бағдарламалар апаттардың алдын алуға мұнай және газ қорларын дұрыс пайдалануға флора мен фаунаны сақтауға және қоршаған табиғи ортаны ластаумен күресу шараларын күшейтуге бағытталу керек. Республикада пайдалы қазбалар мен жерасты суларын игеруде жер қойнауын қорғау мен тиімді пайдалануды бақылау сондай-ақ бұралқы сулар мен зиянды заттарды терең горизонттарға жіберу сұрақтарын келісуге экология және табиғи ресурстар Министрлігі жауапты. Мұнай өндіру кезінде мұнай қалдықтары далаға төгілмеуі тиіс. – бір сөзбен айтқанда Конституция заңдары сақталуы міндетті. Табиғатқа тигізген зиянды әрекеттерімізді өз қолымызбен жақсартып, бүлінген жерлерімізді өңдеп, қоқыс қалдықтардан тазалап, оның құнарын қалпына келтіруіміз керек. Ол үшін тек топыраққа емес, сонымен бірге топырақты құрайтын факторларға – атмосфералық, топырақ ортасын қажетті бағытқа өзгертетін ылғалдық, өсімдік қорегімен қамтамасыз етілуін арттыру, биологиялық процестерді жеделдетіп мәдениеттендіру, яғни адамның өндірістік тұрғыдан әсер етуі арқылы топырақ қасиеттерін жақсарту қажет. «Бүгінгі сұлу табиғат, ертенгі ұрпақ еншісі» дегендей ластанған ауаның тазартудың ең жеңіл жолы – көгалдандыру екенін де әрбір көзі ашық жан мойындайды. Сондықтан жасыл желектерді өсіруден жалықпау керек деп ойлаймы.

Өлкеміздің басқада экологиялық ахуалын болдырмау үшін келесідегідей ұсыныстар ұсынылады:

- ең бастысы экологиялық бағытта ақпараттарды көбейту;
- аймақтарда, облысымызда, республикамызда экологиялық көрмелер мен байқауларды жиі-жиі ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу;
- өндірістерде табиғат қорғау заңдарын бұзғаны үшін әкімшілік және сот тәжірибесімен айыптар төлету;
- айып төлемдерден түскен қаражаттарды экологиялық ұйымдарға жұмсау және сол ұйымдарға жастарды тартып, қоршаған ортаны қорғау бағытында жұмыс жасауға бағыт бағдар беру;
- мұнай газ өндіру кезінде ауаны ластауды болдырмайтын қазіргі заманғы технологияларды көбірек пайдалану;
- мұнаймен бірге өндірілетін ілеспе газдарды өңдеу арқылы тұрған үйлерде пайдалану;
- бастысы мұнайға серік газдарды ауаға жағу процесін қолдануды тоқтату.

Ең негізгісі әр адам тек қана өз қара басын ойламай, қоршаған ортаға деген көз қарасы дұрыс болса, қоршаған ортамыз таза, бәрі де жақсы болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Экология Мангистау – глазами студентов (22-30) 2005ж
2. Ғ.М. Нұрсұлтанов. К.Н. Абайұлданов. Мұнай және газды өндіріп өңдеу. Алматы. 1999.ж (392-398)
3. Омаралиев Т.О. Мұнай мен газды өңдеу химиясымен технологиясы. 1-бөлім / Т.О Омаралиев: Білім, 2001.
4. Омаралиев Т.О. Мұнай мен газды өңдеу химиясымен технологиясы. 2-бөлім / Т.О Омаралиев: Білім, 2001.

ӘОЖ 574(075.8)

МАҢҒЫСТАУ Өңірінің ЭКОЛОГИЯСЫ - БҮГІНГІ ТАҢДА ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ

Іздібайқызы Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мұнай ұңғымаларын бұрғылау барысында бөлінетін зиянды ертінділер, улы заттар мен химиялық реагенттер топырақ қабатының тозуына тікелей ықпал етеді. Бүгінгі таңда облыс аумағында бірнеше «тарихи» ластану көздері бар. Олардың кеңестік кезең тұсында тасада қалған төгінділер мен қоқыс-қалдық үйіндісі. Технологияның қарыштап дамып, өндірістің қарқыны артқан бүгінгі күні әлемде экологиялық ахуалдың ақсап тұр.

Түйінді сөздер: экологиялық проблема, топырақ қабатының тозуы, гидрофлора.

Таза ауа мен табиғаттың, қоршаған ортаның жайлылығы әркім үшін де алаңсыз өмір сүруде ең басты қажеттіліктердің бірі. Технологияның қарыштап дамып, өндірістің қарқыны артқан бүгінгі күні әлемде экологиялық ахуалдың ақсап тұрғаны жасырын емес. Тіпті басқаны айтпағанда, кең қолданыстағы және қолайлы саналатын полиэтилен ыдыстардың өзі табиғатқа қаншалықты зиян әкелетіні белгілі. Біз мұндай жағдайда қоршаған ортаны қалай қорғап, өзімізге және болашақ ұрпаққа алаңсыз өмірді қалай сыйлай аламыз? Бұл – бүгінгі күннің басты мәселесі. Жердің «тарихи» әрі өнеркәсіптік, тұрмыстық және басқа қалдықтармен ластануы өңірдің негізгі экологиялық мәселесіне айналды. Бұл табиғаттағы заттар айналымына кері әсерін тигізеді. Мұнай ұңғымаларын бұрғылау барысында бөлінетін зиянды ертінділер, улы заттар мен химиялық реагенттер топырақ қабатының тозуына тікелей ықпал етеді. Бүгінгі таңда облыс аумағында бірнеше «тарихи» ластану көздері бар. Олардың бәрі дерлік кеңестік кезең тұсында тасада қалған төгінділер мен қоқыс-қалдық үйіндісі. 2015 жылы экология департаменті жергілікті атқару органдарымен бірге ластанған жер телімдері мен өндірістік қалдықтарды республикалық меншікке беру жөнінде жұмыстар атқарды. Өңірдегі ең ірі экологиялық проблеманың бірі құрамында уран қалдығы мол «Қошқар-Ата» өндірістік химиялық қалдықтар қоймасы. Қойма Каспий теңізінен 7-8, облыс орталығы Ақтау қаласынан 3-4 шақырым жерде орналасқан. Қоймаға 105 млн. тоннадан астам уытты қалдықтардың шөгіндісі көмілген. Радиобелсенді қалдықтар үлесі 52 млн. тоннаны құрайды. Жасанды көл суының кебуі салдарынан құрғап қалған жер аумағынан жел арқылы ұшырылған шаң, аэрозолды бөлшектердің атмосфераға тарау қаупі алаңдатады. Көл көлемін тұрақтандыру мақсатында жыл сайын Ақтау қаласындағы кәріздік-тазарту

қондырғысынан 8,4 млн. текше метр зарарсыздандырылған су «Қошқар-Ата» көліне ағызылады. Сонымен қоса, қойма аумағының оңтүстік бөлігінде жалпы алаңы 7,5 га құрайтын орманды жасыл алқап жасау жобасы қолға алынған. Залалды қойма мәселесін шешу мақсатында жетекші ғалымдармен бірлесе сан түрлі бағытта зерттеу жұмыстары жалғасуда. «Қошқар-Ата» қалдық қоймасын қайта қалпына келтірудің техникалық-экономикалық негіздемесі әзірленген болатын. Қайта көмудің жобалық-металық құжаттамасы мемлекеттік сараптамадан өткен соң, жүзеге асуға қажетті қаражат республикалық бюджеттен бөлінеді. Сонымен қоса басқосуда қатты тұрмыстық қалдықтарды өңдеу, жою және көму мәселесі қозғалды. Маңғыстау ауданының Жыңғылды, Тұщықұдық, Шайыр ауылдарында, Қарақия ауданының Мұнайшы, Болашақ ауылдарында, Бейнеу ауданының Боранқұл ауылында, Түпқараған ауданының Қызылөзен ауылында ҚТҚ көму полиганының құрылысына техникалық-экономикалық негіздеме жасалынды. Жаңаөзен қаласындағы комбинат 2015 жылдың өзінде 5436 тонна қатты тұрмыстық қалдықтарды өңдеген. Өңдеу барысында полимерлік бұйымдардың алынады. Басқарма құрамында сынабы бар шамшырақтарды қайта өңдеу пилоттық жобасын жүзеге асырмақ. Осыған орай, қала аумағында 27 арнайы қоқыс контейнерлері орнатылды. Сонымен қоса, Жетібай, Шетпе, Өмірзақ, Боранқұл, Ақшұқыр, Болашақ ауылдарында өлген малды көметін орындар құрылысын қолға алу көзделген. «Маңғыстау облысының Зерттеу жұмыстарының қорытынды есебі экология департаменті, геология және жер қойнауын пайдалану инспекциясы және де мамандырылған табиғатты қорғау прокуратурасына анықталған экологиялық бұзушылықтарды жоюға шара қолдануға жіберіліп отырады. Жылда халықаралық Каспий күні қарсаңына облыста мерекелік іс-шаралар ұйымдастырылады, сонымен қатар Каспий теңізі жағалауындағы мемлекеттердің өкілдерімен және де халықаралық беделді ұйымдармен Каспий теңізінің биоресурстарын қорғау мәселесінің аясында түрлі шаралар өткізіліп келеді.

Өрине, экологиялық ахуалды жақсартуға құзырлы органдар барын салуда. Десе де, қоршаған ортаны қорғау мәселелері жергілікті немесе республикалық бюджеттен қыруар қаржыны жұмсау арқылы шешіле бермейтіні айдан анық. Өкініштісі сол, қоршаған ортаны қорғаудың орнына, қазір қорлайтындар көбейген заман болып тұр. Бір ғана Каспий мәселесін айтатын болсақ, теңіз жағалауын ластануына адамдардың өздері жол беріп отыр. Демек, бұл ретте ең алдымен ой-сананы түбегейлі өзгерту қажет. Мұны тек еститін құлақ, сезінтін жүрек болса жетіп жатыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ұ.Б.Асқарова, Экология және қоршаған ортаны қорғау, Алматы, 2007
2. Үпішев Е.М. Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау : Оқулық /- Алматы : Экономика, 2006. - 480 б.
3. Экология және табиғатты тиімді пайдалану: Оқулық / Ә.С.Бейсенова және т.б.- Алматы: Ғылым, 2004.- 328 б.
4. Экология және тұрақты даму : Оқулық / ҚР Білім және Ғылым мин-гі бекіткен ; ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы :Дәуір, 2011. - 312 б.

МҰНАЙ ШИКІЗАТЫН ҚАЙТА ӨНДЕУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Іздібайқызы Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мұнайдың нафтенді көмірсутегі, олардың физикалық және химиялық қасиеттері. Мұнай және мұнай өнімдерінің қанықпаған көмірсутектерінің жалпы сипаттамасы және оларды анықтау әдістері. Мұнайдың және мұнай кен орындарының пайда болуы. Мұнай ұңғымаларын бұрғылау әдістері және мұнай орындарын даярлау жобасының мәліметтері. Материалды және жылулық баланс.

Түйінді сөздер: мұнайдың нафтенді көмірсутегі, гетероқосылыстары, ректификационды колонналар, мұнайдың күкіртті қосылыстары.

Мұнай шикізатын қайта өңдеудің екінші ретті процестерінің жалпы сипаттамасы. Мұнай шикізатын құрылымын өзгертіп өңдеу технологиясының ерекшеліктері. Мұнай шикізатын құрылымын өзгертіп өңдеу процестерінің жылулық эффекттері. Айналмаған мұнай шикізатын рециркуляциялау. Термиялық және катализикалық процестерді аппаратуралық рәсімдеу ерекшеліктері. Мұнай шикізатын қайта өңдеудің термиялық процестерінің теориялық негіздері. Термиялық процестердің термодинамикасы мен кинетикасы. Термиялық процестердің химизмі мен механизмі. Термиялық процестердің негізгі факторлары және өнімдердің қасиеттері. Қысым арқылы термиялық крекинг. Шығарылатын реакциялы камерасы бар екі пешті крекинг сызбасы. Висбрекинг. Құрылымын өзгертіп вакуумды айдау. Қазіргі заманғы мұнай өңдеу органикалық заттардың химиясы мен физикасының дамуының тарихы мен негізгі бағыттары. Мұнайдың пайда болуы жайлы гипотезаларға шолу. Д.И. Менделеев гипотезасы. Мұнайдың органикалық пайда болуының гипотезасы. Мұнайдың аналық затының мұнай түзілу процесінде түрленуі. Мұнайдың химиялық құрамын зерттеудің жалпы принциптері. Мұнайгаз кешенінің ауқымды дамуы, отын энергетикасы секторының және мұнай-газ-химиялық өнеркәсібінің негіз салушысы. Бұл саланың дамуы ірі мұнай мен газ кен орындарының игерілуіне, сондай-ақ оларды енгізіп іске қосуына, сорап станциялардың, қуатты мұнай-газ-өнімөткізгіштері салаларының ірімасштабты құрлысына, электр күштік қондырғылардың жерасты, жерүсті және жердегі орналасуына ықпал етеді. Мұнай өнімдерін тасымалдау жүйесіндегі экологиялық қатердің алдыңғы факторларының бірі су және топырақ ортасына әсер ететін уақытша техногенді фактор. Экологиялық залаләсерінен пайда болады келесілер: физико-механикалық әсер, гидрогеологиялық ортаның тұрақсыздануы, эрозия процесінің іске қосылуы, өсімдіктер жайлы мағлұматтар, гидросфераның ластануынан. Құрылыс техногенезі мен қоршаған орта компоненттер мінездемелерінің өзара әсері. Құрылыс басталған уақыттағы экологиялық жағдай, пайдалану барысындағы қоршаған аясының қалпы мен өзгеруінің болжамдары, нақы және потенциалды экологиялық қауіп-қатердің бағасы; Қазіргі мұнай газ объектілерінің жанжақты құрылысы қоршаған ортаны сақтап қалуын қамтамасыз етуге кепілдік береді. Мұнайөңдеу зауыттарындағы жалпы ағымдық сызбасындағы тазалаудың негізгі процестері мен олардың орны. Мұнайды өңдеу өнімдерінен мұнай химиялық синтез және басқа мақсаттар үшін шикізатты бөлу әдістері (ароматты көмірсутектер, қалыпты парафиндер және т.б.). Құрылымын

өзгертіп гидрогенизациялаумен алынған майлардың қасиеттері мен процестің ерекшеліктері.

Өндірістің мұнай химиялық саласы – органикалық заттар өндірісінің негізі. ҚР мұнай өңдеу және мұнай химиялық өндірісінің даму жолдары мен қазіргі заманғы жағдайы. Органикалық және мұнай химиялық синтез үшін шикізат алу технологиясы мен негізгі әдістері. Көмірсутекті шикізатты өндіру мен қайта өңдеудің технологиялық процестерін интенсификациялау: мұнай мен оның құрылғыларын бірінші ретті қайта өңдеу; жоғары сапалы отындарды ауыр мұнай қалдықтарынан алу. Мұнай өңдеуге арналған жаңа каталитикалық жүйелер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рябов В.Д. Химия нефти и газа. – М.: РГУ НиГ им. И.М.Губкина, 2004. -288с.
2. Ахметов С.А. Технология глубокой переработки нефти и газа. Уфа Гилем, 2002. – 672 с.
3. Мановян А.К. Технология первичной переработки нефти и природного газа: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. М.: Химия, 2001. 586 с.
4. Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. т. 1-5. Алматы.: Ғылым, 2001. – 2000 с.
5. Сырманова К.К. Физика и химия волокнообразующих полимеров/ Учебное пособие/- Шымкент: Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауезова, 2009. - 146с.
6. Бейсенбаев О.К., Мамытов К.Ж. Органикалық және мұнайхимия өндірісінің технологиясы, Шымкент, 2011ж Оқу құралы 336б

ӘОЖ 665.612/613(075.8)

МҰНАЙ-ГАЗ ҚОРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Іздібайқызы Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

Андатпа. Мұнай өндіру, мұнай өңдеу және мұнай-химия кешенінде қоршаған ортаны ластау іздестіру бұрғылауынан және де мұнай және газ өндіру ұңғыларының құрылысынан басталады. Ұңғыларды құру кезіндегі негізгі ластағыш көздер: бұрғылау қондырғылары дизельдерінің жарамсыз газдары, еспе ұнтақ тәріздес материалдарын сақтау сыйымдылықтары, өндірістік-технологиялық қалдықтар бар шламдық амбарлар, және де айналмалы жүйелер.

Түйінді сөздер: мұнай өңдеу, жер ластануы процесі, бұрғылау жұмыстары, экологиялық мониторинг.

Мұнай және газ кенорындарын игерудің экологиялық мәселелерінде өз аймақтық ерекшеліктері бар — географиялық, геологиялық, геодинамикалық және әлеуметтік. Соңғы уақытқа дейін табиғатты қорғау мәселесі мұнай мен газ өндірісінің жоспарлы тапсырмалары орындалуына орын беріп, жобаларда тиісті шешімін таппай келді. Бұл факт экологиялық ахуалға өзінің ерекше белгісін қалдырды. Бұрғылаудың өнеркәсіптік қалдықтары бұрғылау алаңының амбарларында немесе үйінділерде жинақталған, олар

одан әрі шығарылып, шлам сақталуына арнайы бөлінген аумақтарда орналастырылуы керек. Осы ретте, қалдықтардың ластағыш қабілеттігін бағалау мәселелері ерекше маңызға ие болуда. Жер асты суларындағы ластағыш заттардың мөлшері мен ушылдығы соған байланысты. Бұрғылау жұмыстары кезінде негізгі және ең күшті ластағыш зат бұрғылау ерітіндісі болып табылады. Оны дайындау үшін жиырма шақты химиялық реагенттер қолданылады, олардың көбісінде Денсаулық сақтау министрлігімен бекітілген шекті шоғырлану мөлшері жоқ. Ұңғылардың құрылысы және соған еріп жүретін бұрғылау қалдықтарының жинақталуы басқа өндіріс түрлерінен бұрғылау нысандарының әр жерде болуымен, қалдықтардың сипаттамалары біркелкі болмауымен және олар уақыт бойынша өзгеруімен ерекшеленеді. Кен орындарын пайдалану кезінде ірі жер массивтері бұзылады. Мысалы, Қарашығанақ кенорнын игеру кезінде 3000 гектардан аса егістік, жайылым жерлері, ормандар және т.б. алынуы жоспарланған. Теңіз кенорнының алаңы 200 шаршы метрді құрайды. Тұрақты тіршілік ету үшін экологиялық тұрғыдан қолайсыз аймақ ретінде Теңіз кен орны үшін 50 км анықталған, Қарашығанақ үшін қалдық тастаудың шекті мөлшері жоғарырақ, яғни, соған сәйкес, атмосфера одан бетер ластанады. Ескірген жабдық пен шарушалық қызметтің әдістері экологиялық қауіпті көбейтеді, жаға технологиялық әдістерге көшу жаңа проблемаларды туындатады. Мысалы, ұңғыларды жөндеу кезінде қоршаған ортаның ластануы байқалады. Осы ретте, ұңғы ішіндегі жабдық жүздеген рет түсу-көтеру жүргізілді. Ұңғыма толық газсызданғанға дейін техникалық сумен алдын ала шайылады. Алайда, тәжірибеде ол шаю құбырлар мен жабдықтың ішкі және сыртқы қабырғаларынан мұнай өнімдерінің қабыршағын толық жоя алмайды.

Магистральды мұнай құбырларында топырақтың, жер беті суының және атмосфералық ауаның жоспарлы мониторингі жүргізіледі. Қатты тұрмыстық қалдықтарды және мұнай қойыртпағын әкету мен көму тәртібі үнемі бақылауда тұрады, мазутпен былғанған қойыртпақты қалпына келтіру жүргізіледі. Компания филиалдарында экологиялық аудит жүргізілді, экологиялық ортаға ықпалы көзқарасы тұрғысынан магистральды мұнай құбырларына толық баға берілді. Экологиялық мониторинг нәтижелері бойынша өндірістік объектілердің қоршаған ортаға елеулі әсер етпейтіндігі анықталды. Магистральды мұнай құбырларының табиғи тозуына байланысты олардың экологиялық қауіпсіздігіне қойылатын талаптар да артады. Осыған байланысты алдын алу жүйесін жетілдірудің және мұнай тасымалы саласының төтенше жағдайларын жоюдың негізгі бағыттары айқындалды. Сонымен, мұнай-газ саласының улы, жанғыш, жарылғыш заттарды көп мөлшерде өндіріп, тасымалдайтын кәсіпорындары жоғары технологиялық және экологиялық апаттардың көзі болып есептеледі. Қоршаған ортаны қорғау мен экологиялық жағдайды жақсарту үшін газ бен мұнай кен орындарын, табиғи көмірсутекті бұрғылау, өңдеу, дайындау, тасымалдау және сақтау жөніндегі өндірістік объектілерді өңдеуде табиғатты қорғау шараларын тиімді жүзеге асыру қажет. Экологиялық бағдарламалар апатты болдырмау, мұнай мен газ қорларын тиімді пайдалану, флора мен фаунаны сақтау мен қоршаған табиғи ортаны ластауға қарсы күреске бағытталуы қажет. Жоғарыда айтылғандардан келесідей қорытынды жасауға болады: мұнай қорын пайдаланудың қазіргі жағдайы төмен. Мұнайдың геологиялық қорының көп пайызы жер қойнауында қалып қояды. Осыған байланысты технологияның жаңа жетістіктерін пайдаланып, мұнайды жер қойнауында қалдырмай өндіру пайызын көбейту керек. Мұнай түрлерінің мүмкіндіктері тиімді пайдаланылмайды. Қазақстандық мұнай құрамындағы пайдалы компоненттердің көбі өндірістің қалдығы болып есептеледі, және қоршаған ортаны ластаудың бірден бір көзі болып отыр. Осыған байланысты мұнайдың сапасын ескере отырып, қайта өндіретін арнайы зауыттарды салу өзекті мәселелердің бірі. Мұндай зауытты құрамында парафині

көп, ауыр мұнай өндірілетін жерде салу тиімді. Мұнайдың осы түрлерінің экспортқа шығару мөлшерін шектеп, жеңіл мұнайды өндіру мен экспортқа шығаруды арттыру экономика тұрғысынан тиімді болады. Мұндай жағдайдан шығу жолдарының бірі мұнай-газ машина құрылысын дамытуды күшейту. Әлемнің мұнай өндіруші елдерінің мұнайды игеру мен пайдалану тәжірибесі мұнай-газ қоларын өндіру, экспортқа шығару игерудің бастапқы кезеңі екенін көрсетеді. Мұнайды толық қайта өндіріп, экспортқа шикі мұнайды жібермей, дайын өнімдерді жіберу ең тиімді болып есептеледі. Мұнайды қайта өндіруді көбейту, мұнай өнімдерінің сапсын арттыру республика қажеттілігін толық қамтамасыз етеді, келешекте қолданыстағы, қайта жөнделген жабдықтарда өндірілген жоғары сапалы мұнай өнімдерін экспортқа шығаруға мүмкіндік бар.

Өндірістің кез келген саласы сияқты, мұнай-газ өндірісі де қоршаған ортаға келеңсіз ықпалын тигізеді. Сондықтан апаттың бетін алу, мұнай мен газ қорларын тиімді пайдалану, флора мен фаунаны сақтау, қошаған табиғи ортаны ластауға қарсы күрес шараларына арналған экологиялық бағдарлама жасау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рябов В.Д.Химия нефти и газа. – М.: РГУ НиГ им. И.М.Губкина, 2004.-288с.
2. Ахметов С.А.Технология глубокой переработки нефти и газа.Уфа Гилем, 2002. – 672 с.
3. Мановян А.К. Технология первичной переработки нефти и природного газа: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. М.: Химия, 2001. 586 с.
4. Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. т. 1-5. Алматы.:Ғылым, 2001. – 2000 с.
5. Сырманова К.К. Физика и химия волокнообразующих полимеров/ Учебное пособие/- Шымкент: Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауезова,2009. - 146с.
6. Бейсенбаев О.К.,Мамытов К.Ж. Органикалық және мұнайхимия өндірісінің технологиясы, Шымкент, 2011ж Оқу құралы 336 б.

СЕКЦИЯ 5
КАСПИЙ КОНВЕНЦИЯСЫ: АЙМАҚТЫҢ САЯСИ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

ӘОЖ 656

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ КӨЛІК-ЛОГИСТИКА
ЖҮЙЕСІНІҢ БОЛАШАҚ БАҒЫТТАРЫ

Абдраймов Р.

Ғылыми жетекші: Исақұлова А.Т.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Көліктік логистика – қажетті уақыт ішінде және ең аз шығынмен оңтайлы маршрут бойынша қажетті нүктеге қажетті тауар көлемін жылжыту. Қазіргі жаһандық жағдайларда логистика мемлекеттердің индустриялық дамуында шешуші рөл атқарады. Бірқатар елдерде үкімет бастапқыда өнеркәсіптік дамуды ынталандырудың негізгі факторы ретінде логистиканы дамытуға сүйенді. Қазақстан Республикасында бұл құрал өнеркәсіптік серпіліс үшін айтарлықтай экономикалық нәтиже бере алады.

Түйінді сөздер: логистика, логистикалық менеджмент, көліктік логистика, транзиттік әлеует, логистикалық негіз.

Бүгінгі таңда логистика айтарлықтай ауқымды және ақпаратты ұсыну тәсілінен бастап дайын өнімді түпкілікті тұтынушыға жеткізуге дейінгі көптеген процестерге қатысуына байланысты қызметтің ерекше маңызды саласы болып табылады. «Логистика» анықтамасына келер болсақ, ол жүйелердегі ағындарды оңтайландыру және басқару әдістемесі екенін айту керек.

Логистикалық менеджмент логистикалық жүйені басқару процесі, яғни. логистикалық жүйенің мақсаттарына жету үшін негізгі басқару функцияларын орындау (негізінен ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдану арқылы).

Логистикалық менеджмент қаржылық, ақпараттық, сонымен қатар ішкі және сыртқы материалдық ағындарды басқаруды жақсарту мақсатында уақыт пен өндірістік факторлардың дәл есебін қамтамасыз етеді.

Логистикалық менеджмент объектісі – логистикалық маман жеке сипаттайтын және қарастыра алатын барлық нәрсе, мысалы, ағындар, шикізаттың, материалдардың, аяқталмаған өндірістің және тауарлардың қозғалысымен байланысты кез келген процестер.

Кәсіпорынның логистикалық менеджмент жүйесі, жалпы алғанда, мынадай ішкі жүйелерді қамтиды:

- ақпараттық қамтамасыз етуді және құжат айналымын басқару;
- тауар айналымын басқару;
- логистикалық инфрақұрылымды басқару;
- логистикалық шығындарды басқару;
- тұтынушыларға қызмет көрсетуді басқару.

Бүгінгі күні логистика түсінігі кәсіпорындар қызметінің барлық дерлік түрлерін қамтиды және материалдық, қаржылық және ақпараттық ағындарды оңтайландыруды көздейді. Мінсіз құрылған логистика ішкі және халықаралық нарықта тауарлар мен қызметтерді жылжытудағы негізгі бәсекелестік артықшылықтардың бірі болып

табылады. Сондықтан қазіргі заманғы өнеркәсіптік кәсіпорындар логистикалық процестерді құруға және логистикалық жеткізушіні таңдауға ерекше назар аударады.

Көліктік логистика – қажетті уақыт ішінде және ең аз шығынмен оңтайлы маршрут бойынша қажетті нүктеге қажетті тауар көлемін жылжыту.

Көліктік логистикалық жүйені пайдалану нәтижесі «логистиканың алты ережесін» орындаудың жоғары ықтималдылығы болып табылады: қажет жүкті, қажетті жерде, қажетті уақытта, қажетті мөлшерде, қажетті сападағы, минималды шығындармен.

Сарапшылар көлік логистикасы шешетін міндеттерге сілтеме жасайды:

- көліктік дәліздер мен көлік тізбектерін қоса алғанда, көлік жүйелерін құру;
- көліктік және қоймалық процестің технологиялық бірлігін қамтамасыз ету;
- қойма және өндіріспен тасымалдау процесін бірлесіп жоспарлау;
- жүкті жеткізудің ұтымды бағытын анықтау;
- көлік құралының түрін таңдау және т.б.

Қазіргі жаһандық жағдайларда логистика мемлекеттердің индустриялық дамуында шешуші рөл атқаратынын атап өткен жөн. Бірқатар елдерде үкімет бастапқыда өнеркәсіптік дамуды ынталандырудың негізгі факторы ретінде логистиканы дамытуға сүйенді. Қазақстан Республикасында бұл құрал өнеркәсіптік серпіліс үшін айтарлықтай экономикалық нәтиже бере алады.

Қазақстан жер көлемі бойынша әлемде тоғызыншы орында екені белгілі. Еуразия құрлығының қақ ортасында Еуропа мен Азия шекараларының түйіскен жерінде орналасқан еліміздің транзиттік әлеуеті жоғары.

Жаһандық дағдарыстың салдарын еңсеру кезеңінде ірі өндіруші Қытай мен маңызды тұтынушы Еуропа арасындағы жүк тасымалы көлемінің өсуін ескере отырып, Қазақстанның көлік саясатының негізгі мақсаты Еуразиялық трансконтиненталдық көпірді одан әрі құру болып қала береді.

Автомобиль және теміржол желілерінің, әуе бағыттарының кешені, сондай-ақ Каспий теңізіндегі Ақтаудағы стратегиялық маңызды порты бар Қазақстан үздіксіз еуразиялық көлік қатынасын қамтамасыз ету үшін қолданыстағы ұлттық транзиттік ресурсты пайдалана алады.

Транзиттік әлеуетті елдің экономикалық өсу нүктесі ретінде қарастыру керек екенін сеніммен атап өтуге болады. Ол үшін тартымдылықты арттыру және ТМД кеңістігінде ең заманауи тиімді көлік-логистикалық жүйені құру, қызметтердің кең спектрін ұсынуды ескере отырып, көліктің кез келген түрі бойынша көлік-логистикалық операцияларды жетілдіру, бәсекеге қабілетті тарифтерді, транзиттік жүк ағындарының транзиттік уақыты, құны және осы дәліздерді жүйелі пайдалану нақты айқындалатын, кіретін және шығатын жүк ағындары үшін оңтайлы жағдайлар мен инфрақұрылымды ұйымдастыру және дамыту болатын тұрақты, сызықтық негізде транзиттік жүк ағындарының дәліздерін одан әрі жетілдіру қажет. Айта кету керек, бұл Қазақстанның транзиттік әлеуетін барынша пайдалану мақсатында атқарылуы тиіс міндеттердің толық тізбесінен алыс. Бұл жүзеге асса, Қазақстан көлік логистикасының экономиканы дамытуға қосқан үлесі зор болмақ.

Еуропа мен Азияның сыйымды нарықтары арасындағы стратегиялық орынды ескере отырып, ең алдымен инвестициялық процестерге серпін беретін сауда ағындарын белсендіру қажет. Біздің аумақта өндірісті ұйымдастыру және кейіннен көршілерімізге сату мақсатында логистикалық база шетелдік инвесторлар үшін тартымды болуы керек. Жалпы алғанда, Қазақстандағы заманауи логистика қажетті сандық және сапалы қызмет көлемін қамтамасыз етуге, кез келген бағытта, кез келген қашықтықта, кез келген тауарлар мен қызметтерді кедергісіз тасымалдауды қамтамасыз етуге арналған кешенді кешен болуы керек. Сонымен қатар, басқа да инфрақұрылымдық жүйелер сияқты

логистикалық жүйе жеткізу мерзімдерін қысқарту, шығындарды азайту, бағыттарды әртараптандыру және т.б. арқылы отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етуі тиіс. Логистика өзінің дамуына қайта инвестициялаудың жоғары деңгейімен өзін-өзі қамтамасыз ететін табысты болып қалуы керек.

Ел аумағында логистикалық жүйенің үйлесімді құрылымын қалыптастыру мақсатына жету үшін логистикалық объектілер тауар ағындарына қызмет көрсету деңгейіне және көлік жүйелерінің жұмысына қарай саралануы керек. Жүйенің негізгі логистикалық нысандары әртүрлі көлік-логистикалық орталықтар, кластерлер, қойма кешендері болады деп болжануда. Бұл ретте көлік-логистикалық орталықтарды құру екі негізгі тәсілді пайдалана отырып жүзеге асырылуы тиіс:

- «нөлден» логистикалық орталық құру – нарықта жер телімін іздеу (сатып алу) және кешеннің одан әрі құрылысы;

- қолданыстағы өндірістік немесе қоймалық жылжымайтын мүлікті заманауи логистикалық орталықтарға жаңғырту (қайта жабдықтау).

Көлік инфрақұрылымын дамыту ел экономикасының өсуінің маңызды факторларының бірі екенін түсіне отырып, Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында қазіргі заманғы инфрақұрылымды қалыптастыру қажеттігін атап өтті. Қазақстанда көлік-логистика жүйесін дамытудың үш негізгі басым бағыттары мен міндеттері бар:

- транзиттік әлеуетті жүзеге асыру міндеттері;
- жолаушылар тасымалын дамыту міндеттері;
- экономиканың экспортты және ішкі қажеттіліктерін дамыту міндеттері.

Түпкі мақсат – Қазақстанның заманауи көлік инфрақұрылымын қалыптастыру, оның әлемдік көлік жүйесіне интеграциялануын қамтамасыз ету және еліміздің транзиттік әлеуетін іске асыру.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Савенкова Т.И. Логистика: Учеб. пособие — М.: Омега, 2008. — 225 с.
2. Джонсон Дж. С. Современная логистика. — М., СПб., Киев: Вильямс, 2005 — 386 с.
3. Назарбаев Н.А. Программа «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства // [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz.
4. Е.Б.Романько, А.О.Мусабекова. Развитие транспортной логистики в Республике Казахстан. Вестник КарГУ, 2014
5. Г.К. Жаксыгулова, Э.Е. Баймуханбетова, Д.Ж. Мырзаханова. Транспортно-логистическая система Казахстана: реалии и перспективы. Вестник КазЭУ, 2015.

КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТРАНЗИТТІК ӘЛЕУЕТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУЫ

Абдуллаева Г.

Ғылыми жетекші: Тажиева И.Т.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Каспий маңы елдері үшін маңызы зор екендігі жөнінде айтылады. Себебі, жылдар бойы шешілмеген көптеген түйіткілді мәселелер өз шешімін тапты және бұл Қазақстанға инвестиция көлемін арттыруға жол ашады. Ал, елге сырттан тартылатын инвестиция мөлшері көбейсе, республиканың экономикалық әл-ахуалы да жақсарып, халыққа жаңа жұмыс орындары ашылды. Мемлекет басшысы транзиттік әлеуетті дамытуға ерекше назар аударып отыр. Президенттің тапсырмасын орындау мақсатында заманауи логистикалық инфрақұрылым жасақталуда.

Түйінді сөздер: транскаспий халықаралық көлік тасымалы, инфрақұрылым, Ақтау порт, мультимодальды.

Қазақстанның транзиттік ел ретіндегі әлеуетіне талдау жасап қарасақ, алдағы кедергілерді жойып, Каспий және Қара теңіз аймағы елдеріндегі тиімді логистикалық қызмет сапасын көтеру жайын талқылады. Алдағы уақытта жаңа бәсекелестікке төтеп бере алатын көліктік бағдарлар жасақтау жөніндегі іс тәжірибелерімен, ақпараттармен алмасты. Ақтау қаласында Қазақстанның «Kazlogistics» көлік одағының ұйымдастыруымен Каспий және Қара теңіз өңіріндегі елдердің өкілдерінің қатысуымен «Қазақстанның транзиттік әлеуеті. Ірі жобаларға тоқталсақ оның ішінде Қазақстанның «Батыс қақпасы» атанған Каспий логистикалық инфрақұрылымын дамыту жайымен, Транскаспий халықаралық көлік тасымалы (ТКХКТ) бағдарындағы Ақтау портының солтүстік жағалауын кеңейту мен Құрық паром кешені құрылысы барысына тоқталды.

Транскаспий халықаралық көлік тасымалын дамытуда инфрақұрылымдық жобаларын белсенді жүзеге асыруда. Келесі жылы Карс (Түркия) – Ахалкалаки (Грузия) темір жолының жоспарлануда. Ол жоба біздің көлік дәлізіміздің дамуына серпін береді. ТКХКТ инфрақұрылымын жасақтай отырып, біз бағдарды дамытудағы өз шешімдеріміз бен тапсырмаларымызды үйлестіруіміз керек. Сөйтіп, оның тартымдылығын және оның теңіз және құрғақпен жүретін баламалы жолдардан бәсекелестікке төтеп бере алатын сапалы деңгейін көтеруге тиіспіз.

Қазақстанның мемлекеттік инфрақұрылымдық даму бағдарламасын жүзеге асыра отырып, көліктік-логистикалық саладағы әлеуетін барынша көтеру көзделеді. Ол арқылы еліміздің бәсекелестікке сәйкестігі жоғарылап, инвестициялық тартымдылығы көтеріледі. Бұл мәселе өз кезегінде Қазақстанның ғана емес, Каспий мен Қара теңіз аймағындағы елдердің экономикалық дамуына ықпал етеді.

«Еуразиялық ықпалдастық аясындағы» «Еуразиялық транскұрлықтық халықаралық көлік бағдарын дамыту. «Нұрлы жол» бағдарламасын және «Жібек жолы-экономикалық белдеуі» тақырыбында дөңгелек үстел отырыстары өткізілді. Шараға қатысушылар Каспий мен Қара теңіз мультимодальдық көлік бағдарларын дамыту тиімділігі, қайта жаңғырту кезіндегі жұмысты ұйымдастыру, Ақтау порты арқылы жүк тасымалдау мәселелерін қарастырды.

ҚР 1ші Президенті Н.Назарбаевтың «Нұрлы жол» бағдарламасын жүзеге асыру аясында жаңа еуразиялық логистикалық инфрақұрылымды дамыту Қазақстанның басым бағыттары жайлы айтылған. Ол Маңғыстау облысының атқарар рөлі ерекше екендігін көрсетеді.

Ақтауда халықаралық көліктік-логистикалық форум да басты мақсат — теңіз порты жүк айналымын арттыру, Маңғыстау облысының инвестициялық тартымдылығын көрсету. Маңғыстаудағы көзделген логистика саласында жобаларды іске асыру Қазақстанның Каспийдегі логистикалық торабының қуатын 2018 жылдың аяғына дейін 25 миллион тоннаға жеткізуге мүмкіндік береді.

Іс-шара кезінде көліктік-логистикалық әлеуетті арттыру, Каспий транзиттік дәлізіндегі бірыңғай тариф және өзара тиімді ынтымақтастық жайы сөз болды. Мәселені талқылауға халықаралық теңіз жобаларының ірі инвесторлары — теңіз логистикасы белсенді дамыған елдер: Ресей, Әзірбайжан, Түркия, Қытай, Грузия, Америка, Ұлыбритания, Италия порттарының өкілдері, сондай-ақ, мемлекеттік органдардың, жергілікті ірі мұнай компаниясының жетекшілері қатысты. [1]

Каспий теңізі адамзат тарихында орасан маңызға ие мекен. Бұл жерде дүниедегі табиғи қазба байлықтың көп мөлшері шоғырланған. Әрі Каспий теңізі геосаяси түйткілдердің түйіскен жерінде тұр. Өңір арқылы стратегиялық көлік жолдары өтеді.

Каспий теңізі біздің елдер ғана емес, Еуропа мен Азияны жалғайтын көпір екені баршаға аян. Каспий бестігіне мүше мемлекеттерде 240 млн. Халық тұрады. Аталған елдер қарыштап дамып келеді. Әр мемлекеттің өз мүддесі бар. Ширек ғасыр бұрын Каспий келіссөздері басталған кезде біздің елдер келіседі дегенге көп адам күмәнмен қарады. Ұзақ уақытқа созылған келіссөздердің нәтижесінде Ақтауда ортақ шешімге келіп отырмыз- деді.

Каспий төңірегіндегі экономикалық, экологиялық, көлік-логистика және теңіздегі қауіпсіздік мәселелері қатысты 6 бірдей құжат бекіді. Жалпы, қарт Каспийдің қойнауы қазба байлықтан кенде емес. «Қара алтынын» айтпағанда, қара маржан уылдырық пен бекіренің өзі – баға жетпес қазына. Теңіздің қайраңынан қаншама елдің табыс тауып отырғаны қазір баршаға аян. Ақтауда бекітілетін құжатқа сай, әр елдің Каспий теңізі акваториндегі шекаралары шегенделді. Каспий теңізінің байлығын бөлісуге қатысты келіссөздер сонау 1994 жылдан бері жалғасып келді. [2]

Соңғы 10 жылда транспорт саласын дамытуға шамамен 30 млрд.АҚШ доллары жұмсалды, 2 мың км астам темір жол төселді, 19,5 мың км автомобиль жолдары қайта жаңартылды, Каспийге порттық қуаттар 26 млн.тоннаға дейін ұлғайтылды, 15 әуежайда (ҰҚЖ) қайта жаңарту жүргізілді. Ел аумағы бойынша 11 халықаралық көлік дәліздері өтеді, оның ішінде 5 темір жол және 6 автомобиль жолдары. ҚР аумағында 5 халықаралық көлік дәлізі өтеді:

- Трансазиялық темір жол магистралінің Солтүстік және Оңтүстік дәліздері.
- Солтүстік: Батыс Еуропа-Қытай,Корея, Жапония Ресей және Қазақстан арқылы (Достық-Астана-Петропавл учаскесі).
- Оңтүстік: Оңтүстік-Шығыс Еуропа – Қытай-Оңтүстік-Шығыс Азия Түркия,Иран, ОА елдері және Қазақстан арқылы (Достық-Сарыағаш учаскесі).
- Ортаазиялық дәліз. Орталық Азия-Ресей және ЕО елдері (ҚР бойынша учаске Сарыағаш –Арыс –Қандығаш –Озинки).

Көп жылдық үздіксіз келіссөздердің нәтижесінде биыл Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылды. Ақтау порттары Транскаспий халықаралық көлік бағдарының маңызды кешені әрі Еуразияның логистикалық картасындағы жаңа нүкте болып табылады. Портта 4 миллион тонна жүк тиеліп, Еуропа елдеріне тасымалданбақшы. Сонымен бірге, дәл осы Ақтау қаласы – бірнеше

халықаралық көлік дәліздерінің тоғысында орналасқан, «Ұлы Жібек жолы» бойындағы маңызды қала болып қала бермек. Қазіргі таңда жоба шеңберінде Транскаспий халықаралық көлік бағдарын дамыту көзделіп отыр. Ол – Қазақстан, Қытай, Оңтүстік-Шығыс және Орталық Азия елдері, Шығыс Еуропа арасындағы жүк тасымалы мәселесін жандандыруға жол ашпақ. Мұндай маңызды жоба Астана халықаралық қаржы орталығына да жаңа мүмкіндіктер береді. Себебі, орталық басшысы Қайрат Келімбетовтің өзі «Бір жол, бір белдеу» жобасының Қазақстан және оның экономикалық әлеуеті үшін қаншалықты маңызды екенін атап көрсеткен еді: «Қазақстан қазіргі таңда «Жібек жолы» бастамасын жүзеге асыру барысында маңызды рөлге ие.

Каспий өңіріндегі 2018-2020 жылдарға арналған логистикалық инфрақұрылымды дамыту жоспары туралы айтылды. 2017 жылы Қазақстанның Каспий мультимодальдық тізбегі 5,5 миллион тонна жүк өңдеді. Оның ішінде құрғақ және паромдық жүктер жалпы жүктердің 80% дейін жеткізілді.

«Ақтау теңіз порты» АЭА 2002 жылы экспортқа бағытталған жоғары технологиялық өндіріске инвестиция тарту мақсатында құрылған болатын. Мұнда 27 қатысушы тіркелген. Италия, Түркия, Германия, Қытай, Англия, Әзербайжан инвесторлары қызмет етеді. Қазірдің өзінде 18 инвестициялық жобалар жүзеге асырылып, 1300 жұмыс орны ашылды. 260,4 миллиард теңгенің өнімі өндіріліп, бюджетке 23,6 млрд. теңге түсім түсті. [3]

Инфрақұрылымды дамытумен қатар, Ақтау портында (2016ж.) енгізілді. "бірыңғай терезе" қағидаты бойынша құжаттарды ресімдеудің жаңа жүйесі, бұл жүктерді өңдеу процесін 10-12 сағаттан орта есеппен 4 сағатқа дейін қысқартуға мүмкіндік берді.

Транзиттік жүктерді тиіп-жөнелтуді қамтамасыз ету және Каспийге Транскаспийлік мультимодальдық тасымалдарды дамыту мақсатында Құрық портында паром кешенін күзету жөніндегі жоба іске асырылды. Жүк автокөлігіне қызмет көрсету үшін 2018 жылдың тамыз айында паром терминалы іске қосылды.

Транзиттік жүктерді тиіп-жөнелтуді қамтамасыз ету және Каспийге Транскаспийлік мультимодальдық тасымалдарды дамыту мақсатында Құрық портында паром кешенін күзету жөніндегі жоба іске асырылды. Жүк автокөлігіне қызмет көрсету үшін 2018 жылдың тамыз айында паром терминалы іске қосылды .

Бүгінгі таңда Қытаймен шекарада кедергісіз сауданы дамыту мақсатында "Қорғас-Шығыс қақпасы" АЭА құру толығымен аяқталды. АЭА инфрақұрылымына индустриялық және логистикалық аймақтармен қатар елдің шығысында жүктерді шоғырландыру және дистрибуциялау үшін 2015 жылы іске қосылған құрғақ порт кіреді.

Бұл экономикалық, құқықтық, экологиялық сияқты мәселелерде ортақ шешім шығаруға шақыру болатын. Бұл теңіздің биоресурстарын қорғап, жағалау күзетін нықтауда өзара тәжірибе болмақ.[4]

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Касенов У. Каспийское море: правовой статус, нефть и международная безопасность //Деловая неделя. – 2017.

2.<https://qazdauiri.kz>

3.<https://qazaqstan.tv/news>

4.<http://www.traceca-org.org/kz>

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА, ПРИКАСПИЙСКИЕ ТОРГОВО – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ

Абилов А.

Научный руководитель: Саубетова Б.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются прогресс переговорного процесса состоит в том, что все его участники согласились с возможностью применения на Каспии принципа, раздела. Все страны признали возможность его раздела на национальные секторы, поскольку очевидно, что концепция полного секторального раздела, которой придерживается Азербайджан и Иран, включает в себя и раздел дна. Такое уникальное явление природы, как Каспийское море, должно быть достоянием всех прибрежных государств, реально стать фактором укрепления стабильности и сотрудничества в Каспийском регионе.

Ключевые слова: правовой статус Каспия, конкуренция, шельф Каспийского моря, рынок, предприятия, технология, Соглашение о разграничении дна северной части Каспийского моря.

Казахстан выступил за раздел дна и недр Каспийского моря на национальные секторы по принципу срединной линии, а также за установление прибрежных и рыболовных зон согласованной ширины. Прибрежные зоны, по аналогии с территориальным морем, по морскому праву будут являться суверенной государственной территорией. [1, с. 5]

Казахстан явился сторонником поэтапного подхода к определению правового статуса Каспия. Поэтому на первом этапе он считал целесообразным прежде всего урегулировать вопросы разграничения Каспийского шельфа и экологии моря.

Необходимо было определить пределы полного государственного суверенитета, установив соответствующие государственные границы на море, а также границы некоторых суверенных прав, которые могут простираются за пределы суверенной государственной территории. В частности, права на донный сектор с целью освоения его минеральных ресурсов, для прокладки трубопроводов и т.д.

Каждое из пяти прикаспийских государств имеет суверенное право на собственное видение правового статуса Каспия. Несмотря на разногласия, возникшие по данному вопросу, прогресс переговорного процесса состоит в том, что все его участники согласились с возможностью применения на Каспии принципа, раздела. Все страны признали возможность его раздела на национальные секторы, поскольку очевидно, что концепция полного секторального раздела, которой придерживается Азербайджан и Иран, включает в себя и раздел дна. [1, с. 12]

Подтверждением этого также служит Соглашение о разграничении дна северной части Каспийского моря в целях осуществления суверенных прав на недропользование, подписанное Республикой Казахстан и Российской Федерацией в 1998 году. 13 мая 2002 года в Москве был подписан Протокол, который является приложением к данному Соглашению и его неотъемлемой частью. В нем содержатся координаты модифицированной срединной линии, а также условия совместного освоения уполномоченными компаниями Казахстана и России минеральных ресурсов структур

“Курмангазы”, “Центральная” и месторождения “Хвалынское”, находящихся в непосредственной близости от согласованной модифицированной срединной линии.

29 ноября 2001 года подписано аналогичное соглашение между Республикой Казахстан и Азербайджанской Республикой. [1, с. 16]

И тот факт, что Казахстан и Россия первыми достигли взаимопонимания и договоренности по вопросам освоения ресурсов дна, еще раз подтверждает стремление наших государств развивать стратегическое партнерство по всем направлениям. Подписание двусторонних международных соглашений по недропользованию, безусловно, является успехом и указывает на согласованный и принципиальный подход трех государств в достижении общего консенсуса. Такое уникальное явление природы, как Каспийское море, должно быть достоянием всех прибрежных государств, реально стать фактором укрепления стабильности и сотрудничества в Каспийском регионе.

По оценкам зарубежных экспертов, в XXI веке энергетические ресурсы будут по-прежнему играть важную роль в развитии мировой экономики, а обеспечение растущего спроса на энергетическое сырье будет оставаться в центре всеобщего внимания. Аналитики считают, что в течение предстоящих 20 лет мировой спрос на энергоносители вырастет примерно на 50%. Учитывая, что сегодня нефть и газ являются доминантой экономического роста большинства стран, в целях снижения негативного влияния этого фактора на устойчивое развитие мировой экономики крайне важно найти новые источники энергоресурсов. [1, с. 22]

Каспийский регион, и в первую очередь наша страна, представляет в этом отношении большие возможности. Основные запасы углеводородного сырья сосредоточены на 14 крупных месторождениях Западного Казахстана. Вместе с тем наибольший интерес среди выявленных нефтеносных территорий Казахстана представляет шельф Каспийского моря. В настоящее время Северо-Каспийский консорциум Аджип КСО закончил буровые работы на Западном Кашагане. По результатам испытаний руководство консорциума официально подтвердило наличие обширных запасов нефти в казахстанской части шельфа Каспия.

Это позволяет отнести Каспийское море (с учетом ресурсов других стран) к числу богатейших нефтяных бассейнов мира и прогнозировать, что в XXI веке доля Каспия в общемировой добыче нефти и газа будет достаточно высокой. В этой связи понятен тот повышенный интерес, который проявляют к региону не только прикаспийские государства, но и все мировое сообщество. В случае, если оптимистические оценки запасов подтвердятся, то для освоения, по предварительным оценкам, потребуется ежегодно не менее US\$10-12 млрд. инвестиций. [1, с.23]

С момента обретения независимости Казахстан активно привлекал иностранных инвесторов для развития своего нефтегазового сектора. За сравнительно короткий срок, практически с нуля, была создана законодательная база, обеспечившая благоприятный инвестиционный климат в нефтяной отрасли Казахстана. Открытие же в 2001 году месторождения Кашаган изменило не только отношение к Казахстану, но и ко всему Каспийскому региону. [2, с. 122]

В настоящий момент экспортные возможности Казахстана составляют около 35 млн. тонн в год, рост добычи на разведанных и разрабатываемых месторождениях, а также развитие проектов на шельфе Каспия требует увеличения мощности нефтепроводной системы. В Казахстане проделана огромная работа по изучению потенциальных маршрутов транспортировки нефти на мировые рынки. Исторически сложившееся положение Казахстана как традиционного перекрестка торговых путей должно способствовать становлению новых транспортных коридоров для энергоресурсов. [2, с. 134]

ЛИТЕРАТУРА

1. Журнал. KAZAKHSTAN №2, 2002 год - 151с. Позиция Казахстана в отношении правового статуса Каспия и перспектив экономического развития каспийского региона / Булат Сарсенбаев.

2. Монография. Каспийский Регион: Актуальные Проблемы Развития (Экспертный Взгляд), 2012 год - 212с / Б.К. Султанов, Л.М. Музапарова, Б.Р. Сырлыбаева, А.А. Морозов.

ӘОЖ 337.09

КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ

Айладырова Қ.

Ғылыми жетекші: Кирбасова Л.Г.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Каспий теңізінің халықаралық танымалдылығының өсуінің маңызды себептері - бұл қойманың мұнай қоры, тиімді географиялық жағдайы, маңызды биологиялық ресурстар, сондай-ақ энергетикалық ресурстар мен көлік жүктерін тасымалдау мен экспорттауға деген сұраныстың артуы. Осыған байланысты Каспий маңы елдерінің экологиялық қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимыл проблемасы ерекше өткір.

Түйінді сөздер: Каспий теңізі, халықаралық саясат, экологиялық қауіпсіздік, аймақтық ынтымақтастық.

Әлемдегі шаруашылық маңызы зор ең ірі тұйық су алабы. Жыл бойына Каспий теңізінің деңгейі желқума-желбөгет құбылыстарының нәтижесінде 0,5 – 1 м-ге дейін ауытқып отырады. 1837 – 1990 жылы жүргізілген бақылау жұмыстарының нәтижесінде Каспийнің су деңгейі мөлшерінің айтарлықтай өзгеруі 1930 және 1980 – 90 жылы аралығына сәйкес келетіні анықталған. 1929 – 41 жылы су деңгейі 2 м-ге төмендесе, 1977 жылы бұл көрсеткіш ең төменгі абсолюттік мөлшеріне (–29,01 м) жетті. 1978 – 95 жылысу деңгейі 2,35 м-ге қайта көтеріліп, 1995 жылы бұл көрсеткіш –26,66 м болды. Су деңгейінің тұрақсыздығы – климаттың өзгеруінен теңіз суының молаюына байланысты болып отырған құбылыс. Судың тұздылығы 0 – 12‰. Каспий теңізі морфологиялық жағдайына байланысты Солтүстік Каспий, Орталық Каспий және Оңтүстік Каспий болып бөлінеді. Теңіздің қазақстандық бөлігі – солтүстік-шығыс жағалауы Атырау және Маңғыстау блыстарының аумағында. Солтүстік Каспий теңіздің басқа бөліктерінен өзінің алып жатқан географиялық орны, теңіз түбінің құрылымы, тұздылық және температуралық режимі, су теңгермесі (балансы) және тағы басқа бойынша ерекшеленеді. Оңтүстік және Орталық Каспийге қарағанда таяз. Солтүстік Каспий бөлігінің аумағы 80 мың км². Оған келіп құятын өзендердің жылдық су ағымының жиынтығы – жалпы Каспийге құятын барлық өзен сулары ағымының 88%-ін құрайды. Теңіздің бұл бөлігі жануарлар дүниесі мен өсімдіктер әлеміне бай.

Соңғы жылдары Каспий теңізі болып табылатын бірегей табиғи объектінің экологиялық денсаулығын сақтау проблемасы өте өткір болып отыр. Каспий теңізі - теңдесі жоқ су айдыны, оның көмірсутегі ресурстары мен биологиялық байлығының әлемде теңдесі жоқ. Каспий - әлемдегі ең көне мұнай өндіретін бассейн.

Каспийдің стратегиялық маңызы пайдалы қазбалардың, сондай-ақ Еуропа мен Азияны тікелей байланыстыратын көлік дәліздерінің болуымен анықталады. Каспий аймағы - жаһандық геосаяси қатынастарда оның ерекше орнын анықтайтын жағалық қана емес, бірқатар мемлекеттердің саяси, әскери-стратегиялық және экономикалық мүдделерінің тоғысуы [1].

Қазіргі жағдайдағы аймақтық ынтымақтастықты дамытудың негізгі бағыты - бұл аймақтың табиғи ресурстарының әлеуетін дамыту ғана емес, сонымен бірге Каспийді бірегей әлеуметтік-экономикалық жүйе ретінде сақтау үшін интеграциялық процестерді жандандыру және экономикалық байланыстарды кеңейту болып табылады.

Мұндай жағдайда аймақтық проблемалар әлемдік экономиканың тұрақтылығы үшін жаһандық маңызға ие болады. Аймақ елдері арасындағы саяси және экономикалық қатынастардың дамуы қазіргі даму кезеңіне тән жаһандану мәселелерін шешудің оң және теріс үлгісіне айналуы мүмкін.

Каспийді игерудің қазіргі кезеңінің ерекшелігі, аймақ елдерінің мүдделерін қолданыстағы және мүмкін экономикалық мәселелерді шешуге бағытталған процестерді жеделдетуде. Экономикалық мүдделердің басымдығы: энергетикалық ресурстарға деген әлемдік қажеттілік; аймақтың экономикалық әлеуетін пайдалану мен бөлуді бақылаудың ғаламдық артықшылықтары [2].

Каспий теңізі мен оның жағалауының экологиялық проблемалары аймақ елдеріндегі экономикалық дамудың бүкіл тарихының салдары болып табылады. Бұл ұзақ мерзімді табиғи өзгерістерге де, қазіргі кездегі өткір әлеуметтік-экономикалық проблемаларға да (өтпелі кезең, экономикалық дағдарыс, қақтығыстар, трансұлттық корпорацияларды енгізу және т.б.) байланысты.

Каспийдің жай-күйі мен ластануына байланысты туындаған проблемалар аймақтағы қоршаған ортаны қорғаудың шұғыл шараларын қажет етеді.

Табиғатқа адамдардың шаруашылық әрекеттерінен келтірілген зиянның едәуір бөлігі экономикалық есептеулер шеңберінен тыс қалады. Дәл осы биологиялық әртүрлілікті экономикалық бағалау әдістерінің жетіспеушілігі Каспий маңы елдерінің жоспарлау органдарының биологиялық ресурстарды, туризм мен демалысты тұрақты пайдалануына зиян келтіретін өндіруші салалардың дамуына және «ауылшаруашылық индустриясына» артықшылық беруіне әкеледі [3].

Каспий теңізі бассейнінде көмірсутек ресурстарын игеру және пайдалану кезінде қоршаған ортаны қорғау шараларын жүргізу қажет. Каспий теңізі аймағы дағдарыстың алдында тұрған экологиялық аймақтар санатына қосылды. Сондықтан барлық Каспий маңы мемлекеттеріне көмірсутегі шикізатын әзірлеу кезінде Каспий экожүйесіне техногендік әсерді болдырмайтын немесе төмендететін бірыңғай нормативтік, әдістемелік және құқықтық құжаттар әзірлеу және енгізу қажет. Егер бұл елдер табиғи ресурстарды бірігіп, ұтымды пайдаланса, өсімдіктер мен жануарлар санын көбейту жұмыстарын, қоршаған ортаны қорғау шараларын жүргізсе, онда бұл жағдайда Каспий өмір сүреді. Каспийде апаттар болған жағдайда жедел әрекет етудің халықаралық қызметтері өте маңызды. Бізге Каспий экологиялық қоры қажет, өйткені қаржыландырусыз қорғау туралы мәселе туындауы мүмкін емес.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, экологиялық мониторингті дамыту әр мемлекет үшін бірінші кезектегі проблема болып табылады.

Каспийдің экожүйелерін қалпына келтіру мүмкіндігі көбінесе Каспий маңы мемлекеттерінің келісілген әрекеттеріне байланысты. Осы уақытқа дейін көптеген қабылданған «экологиялық» шешімдер мен жоспарлармен олардың тиімділігін бақылаудың жүйелері мен өлшемдері жоқ. Мұндай жүйе Каспийде жұмыс істейтін

барлық экономикалық құрылымдарға, соның ішінде мемлекеттік органдарға, ұлттық және трансұлттық корпорацияларға тиімді.

Каспийдегі экологиялық мониторинг пен ғылыми зерттеулер жүйесі өте орталықтандырылған, күрделі, шығынды және тиімсіз, ақпарат пен қоғамдық пікірді басқаруға мүмкіндік береді. Жалпы экологиялық бақылау қызметін жетілдіруге және оның қызмет ету тетіктерін жетілдіруге бағытталған бұл жұмысты үнемі оңтайландыру қажет. Ағымдағы жағдайдан шығудың ықтимал тәсілі мониторинг пен қоғамды ақпараттандыру функцияларын біріктіретін этносаралық жүйені құру болуы мүмкін.

Дүниежүзілік қоғамдастық қоршаған орта мен оның компоненттері адамзаттың ортақ мұрасы екенін әлдеқашан мойындады. Қоршаған ортаны қорғау және оның ресурстарын ұтымды пайдалану - қазіргі заманның ғаламдық проблемасы. Бұл мәселені шешудің негізгі шарттары - мемлекеттер арасындағы сенім мен өзара түсіністік, барлық мемлекеттердің қоршаған ортаға қатысты бірыңғай саясатты жүзеге асыруы және олардың аумағында оны қорғаудың барлық шараларын қабылдауы және ең алдымен экологиялық заңнаманы әзірлеу. Соңғы жылдары кәрі Каспийден мұнай өндіру мәселесі қатты қолға алынып жатыр. Мол байлық бірнеше шет ел алпауыттарын дедектетіп біздің республикамызға алып келгеніне де бірнеше жыл болды. Олар қазір ақ тер, көк тер болып теңізге мұнай соратын қондырғыларды орнатып жатыр. Пиғылы белгілі – оларға мұнай керек. Және көп мұнай керек. Ал ертең мұнай сора бастағанда теңізіміздің табиғаты не болады? Алтынға парапар бекіре балығы мен қара уылдырық өндіре аламыз ба? Басқа да теңіз жәндіктері қырғынға ұшырамай ма? Айталық, ана жылы итбалықтар қырылды, балықтар да өлді. Сонда осы мол мұнай Қазақстанның келешекте соры болмай ма? Себебі деректер бойынша Каспийдің Қазақстан жақ бетіндегі биокорлардың жалпы құны 500 млрд.доллар. Ал теңіз тіршілігі жойылса, халықаралық сот жыл сайын сондай мөлшердегі айыпты біздің елге салады да отырады. Мүмкін ол бірнеше ғасырғы созылар? Осы сұрақтар еріксіз ойландырады. Ең қиыны, теңізіміздің ертеңі не болады? Теңіздің жерасты қойнауында байлықтың мол қоры жатқанына қай жақ та күдіктенбеді. Кеңес үкіметін ойландырған бұрғылау кезіндегі теңіз экологиясын сақтау болатын. Оған Кеңес Одағының көзін жеткізу үшін халықаралық мұнай бірлестігі компаниясы мамандарды Мексика шығанағы мен Кариб теңізінің атырауында орналасқан мұнай бұрғылау алаңдарына апарып, сонда жіберілген крокодилдерді көрсеткен. Оның себебі мұнай араласқан ортаға ең төзімсіз тіршілік – крокодилдер екен. Ал апарылған крокодилдер онда жақсы өсіп жатқан [4].

Каспий теңізі бүгінде аймақтық және аймақтық емес әртүрлі геосаяси күштердің мүдделері тоғысатын халықаралық саясаттың нысаны болып табылады. Каспий теңізінің халықаралық танымалдылығының өсуінің маңызды себептері - бұл қойманың мұнай қоры, тиімді географиялық жағдайы, маңызды биологиялық ресурстар, сондай-ақ энергетикалық ресурстар мен көлік жүктерін тасымалдау мен экспорттауға деген сұраныстың артуы. Осыған байланысты Каспий маңы елдерінің экологиялық қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимыл проблемасы ерекше өткір

Каспий маңындағы қоршаған ортаны қорғауды жүйелі ғылыми көзқараспен және қазіргі өркениеттің жаһандық мәселелерін терең философиялық түсіну негізінде ғана мүмкін етеді. Каспий маңы аймағының экологиялық мәселелерін басқа геосаяси, экономикалық, әлеуметтік және т.б мәселелерді шешуден бөліп қарауға болмайды және бұл проблемаларды әр түрлі мамандықтар мен елдердің ғалымдарының бірлескен күш-жігері негізінде ғана табысты шешуге болады [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдурахманов Г.М., Карпюк М.И., Морозов Б.Н. и др. Современное состояние и факторы определяющие биологическое и ландшафтное разнообразие Волжско-Каспийского региона России-М.: Наука, 2002-416с.

2. Абдулсамадов А. С., Абдурахманов Г. М., Карпюк М. И. Современное состояние и эколого-экономические перспективы развития рыбного хозяйства в западно-каспийском регионе России- М.: Наука, 2004 497с.

3. Абдурахманов Г.М., Курапов А.А., Попова Н.В. Экологический мониторинг перспективных районов добычи углеводородного сырья Северного Каспия Астрахань: Изд-во АГТУ, 2006 -248с.

4. Алиев З.М., Рыбникова В.И., Тетакаева Е.А. "Экологические и биотехнологические аспекты утилизации фенола и нефтепродуктов в морской воде Каспия" В кн.: Проблемы экологической безопасности Каспийского региона.- Махачкала, 1997- 125с.

5. «Дүние», Астана, №1,2 2005 жыл

УДК 327.2

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА

Айткали Н.

Научный руководитель: Шодыраева Ш.К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В последние годы страны Каспийского региона стремятся расширить региональное сотрудничество в энергетической и транспортной сферах. Регион Каспийского моря является уникальным регионом, связанным с богатыми природными запасами, он является связующим логистическим звеном между прикаспийскими территориями и странами Персидского залива Каспийское море – это крупнейший в мире замкнутый водоем, расположенный на материке Евразия.

Ключевые слова: море, Каспий, экономика, логистика, регион.

Каспийское море (Каспий), крупнейший на земном шаре замкнутый водоём, бессточное солоноватое озеро. Расположено на южной границе Азии и Европы, омывает берега России, Казахстана, Туркмении, Ирана и Азербайджана. Из-за размеров, своего образе природных условий и сложности гидрологических процессов Каспий принято относить к классу замкнутых внутриматериковых морей.

Регион Каспийского моря является уникальным регионом, связанным с богатыми природными запасами, он является связующим логистическим звеном между прикаспийскими территориями и странами Персидского залива. В рамках Петербургского международного экономического форума — 2019 тема развития евразийского пространства была одной из ключевых, при этом особое внимание уделялось именно прикаспийским государствам, к которым относятся пять стран: Азербайджан, Иран, Казахстан, Россия и Туркменистан[1].

Объективно весь Прикаспийский регион стратегически важный, играющий одну из ведущих ролей в мировой политике и экономике, которая обусловлена, во-первых, общим географическим положением на пути важнейших торгово-экономических

коридоров Евразийского материка и одновременно геостратегическим положением по отношению к сильнейшим государствам мира (либо их союзникам), во-вторых, наличием в акватории Каспия богатейших запасов углеводородного сырья.

Если говорить об углеводородах, то сегодня мало кто из ответственных людей станет отрицать, что потребность в таком сырье, несмотря на определенное снижение в период пика коронавирусного кризиса весной прошлого года, а также периодически вспыхивающие мировые финансовые кризисы, в целом продолжает расти. «Зелёная» энергетика при всех успехах современной науки еще не скоро сможет заместить нефть и газ, и сегодня качество жизни современного человека во многом продолжает определяться возможностями доступа к этим видам сырья.

Кроме того, если речь заходит конкретно о нефтяных запасах Каспийского моря, то необходимо принимать в расчет еще одну очень важную деталь. Эта нефть (наряду с нефтью Персидского залива) является по преимуществу «легкой», что позволяет не только добывать ее с меньшими, по сравнению с большинством других нефтеносных регионов мира, затратами, но и относительно легко выделять из нее наиболее дорогостоящие фракции. Это обстоятельство является значительным дополнительным конкурентным преимуществом государств региона на мировом энергетическом рынке.

Что же касается нефтяных запасов прикаспийских стран, то, например, Иран относится к наиболее богатым нефтью государствам планеты (свыше 11% мировых доказанных запасов), запасы Казахстана оцениваются в 3,5% от общемировых, запасы соседнего с Дагестаном Азербайджана – более 2%. Если говорить о природном газе, то только центрально-азиатские государства – непосредственно выходящие на берега Каспийского моря Казахстан и Туркменистан, а также соседний с ними Узбекистан – обладают 12% его общемировых запасов. В количественном выражении это составляет примерно 22 триллиона кубометров, что лишь немного уступает российским запасам (24 триллиона кубометров). Значительные запасы природного газа имеются и в акватории Каспия, относящейся к Азербайджану.

Наконец, помимо углеводородов, именно в акватории Каспийского моря сосредоточено 90% мировых запасов ценнейших видов осетровых рыб, что автоматически поднимает вопрос не только об их добыче на взаимосогласованных условиях, но и, что значительно важнее, о дальнейшем сбережении рыбных ресурсов, представляющих природное достояние всего человечества. Таким образом, наличие в Каспийском бассейне всех этих природных богатств самых разных видов, помноженное на транспортно-логистические возможности государств региона, предоставляет самые разнообразные варианты взаимовыгодного сотрудничества в области рачительного и эффективного использования указанных богатств на длительную перспективу.

Такое взаимовыгодное использование ресурсов приносит прямой эффект для всех государств Каспийского региона. Одно лишь участие стран региона в китайском мегапроекте «Один пояс – один путь» (ОПОП) на долгосрочной основе способно гарантировать усиление экономической взаимозависимости, сопряженной с уменьшением какой-либо политической напряженности в отношениях с одновременным обеспечением многомиллиардных прибылей.

Так, напомним, что в ноябре 2020 года было объявлено о создании Особой экономической зоны (ОЭЗ) портового типа, которая открывается в районе действующего на Каспии морского порта Оля. При этом порт с прилегающей ОЭЗ должны стать частью общего Каспийского кластера, который призван сыграть важную роль в качестве узла международного транспортного коридора «Север – Юг» – уникального межконтинентального маршрута транспортировки грузов и пассажиров от Санкт-Петербурга до индийского порта Мумбаи общей протяженностью 7200 километров.

Весь проект планируется реализовать к 2030 году, и активная роль в нем отводится портам Астраханской области и дагестанскому порту Махачкала. Понятно, что последующее количественное увеличение и ассортиментное расширение объемов обменов товарами и услугами в рамках этого коридора (учитывая прогнозируемые высокие темпы и перспективы экономического роста Южной и Восточной Азии) несет значительные возможности для экономического и социального развития нашей республики. В частности, расширение инвестиционной деятельности в районе Махачкалинского порта позволяет – при условии применения соответствующих мер федеральной и региональной политики по привлечению инвестиций – ориентировать капиталовложения (включая зарубежные) в направлении создания самых передовых объектов инфраструктуры, использующие инновационные разработки.

Если вернуться к вопросу о снижении уровня какого-либо политического напряжения в ходе взаимовыгодного экономического сотрудничества между государствами, то это еще раз доказывает хотя бы недавний пример начала совместной разработки газового месторождения «Достлук» на Каспии, соглашения, которого достигли Азербайджан и Туркменистан. При этом очень важно отметить, что со стороны туркменского берега к проекту (в части возведения необходимых объектов инфраструктуры) должна подключиться российская компания «ЛУКОЙЛ». Таким образом, многостороннее сотрудничество в Каспийском регионе дополняется важными штрихами, и это еще раз подтверждает наличие возможностей для расширения российского участия в экономических проектах в этом бассейне [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. <https://roscongress.org/materials/perspektivy-razvitiya-torgovykh-otnosheniy-v-kaspiyskom-regione-dlya-rossiyskoy-federatsii/>
2. <http://dagpravda.ru/politika/prikaspijskij-region-perspektivy-integratsii/>

ӘОЖ 330.342.3

ФАКТОРИНГТІҢ ЖӘНЕ ФОРФЕЙТИНГТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Алдабергенов А.

Ғылыми жетекші: Тажиева И.Т.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстанда ішкі және сыртқы саудада факторинг және форфейтинг сияқты қаржыландыру әдістерін тарату қазіргі экономикалық жағдайда өзекті болып табылады. Факторинг шеңберіндегі қаржылық қатынастар факторинг шартымен немесе ақша талабын беру арқылы қаржыландыру шартымен ресімделеді. Шартта қолданыстағы заңнамаға сәйкес қаржыландырудың нақты түрі және шарт бойынша тараптардың мүдделері айқындалады.

Түйінді сөздер: факторинг, форфейтинг, экспорттық-импорттық, сауда-комиссиялық, операциялар, инкассалау.

Қазақстанда ішкі және сыртқы саудада факторинг және форфейтинг сияқты қаржыландыру әдістерін тарату қазіргі экономикалық жағдайда өзекті болып табылады,

өйткені осы операциялар арқылы кәсіпорындар үшін айналым активтерінің айналуын жеделдету және өндірістік-шаруашылық қызметтің экономикалық әлеуетін дамыту тиімділігін арттыру қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, олар экспорттық-импорттық операциялардың дамуын қолдайды және тұтастай алғанда тиімді экономикалық өсуді ынталандырады. Факторинг қаржылық қызмет көрсету, айналым капиталын несиелендірумен байланысты сауда-комиссиялық операциялардың бір түрі болып табылады және инкассалауды, клиенттің дебиторлық берешегін несиелендіруді және кредиттік және валюталық тәуекелдерді болдырмау бойынша кепілдіктерді қамтиды.

Факторингтің ерекшелігі бұл қызметтердің жүйелі сипаты болып табылады[1]. Факторинг шеңберіндегі қаржылық қатынастар факторинг шартымен немесе ақша талабын беру арқылы қаржыландыру шартымен ресімделеді. Шартта қолданыстағы заңнамаға сәйкес қаржыландырудың нақты түрі және шарт бойынша тараптардың мүдделері айқындалады.

Қазіргі уақытта факторингтің мынадай негізгі функциялары бар: а) клиенттің ағымдағы қызметін қаржыландыру; б) несие тәуекелдерін төмендету; в) тиісті бухгалтерлік операцияларды жүргізу (тиесілі сомалар бойынша); г) төлемдерді алуды қоса алғанда, берілген коммерциялық несиені бақылау. Факторингтік мәмілелерді талдау үрдісінде олардың табыстылығына үлкен мән беріледі. Осыған байланысты кіріс шоттары және факторингтің қатысуымен жасалған мәмілелер егжей-тегжейлі қарауға жатады, өйткені олар банктің жоғары тәуекелділігі бар операцияларына жатады. Бұл жағдайда өнімді сатып алушылардың шот-фактураларды уақтылы төлеуіне ерекше назар аудару керек. Кірістілікті бағалау кезінде факторинг жөніндегі комиссияның құрылымын талдау және жүргізілген қаржыландыру бойынша шығындарды алынған кірістермен салыстыру қажет. Қытай, Швейцария, Ұлыбритания, Франция, Италия, Германия, АҚШ және басқалар сияқты дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде өсу қарқыны бойынша факторингтік қызмет көрсету қаржы индустриясының неғұрлым қарқынды және қарқынды дамып келе жатқан секторларының арасында көшбасшы орынға ие. Нарықтық экономикасы дамыған елдерде факторингтік компаниялар қауымдастығын қоспағанда, бізде іс жүзінде жоқ, дамыған және тиімді жұмыс істейтін ұлттық факторингтік қауымдастықтар бар[2]. Қазіргі уақытта жаһандық факторингтік нарықтың жетекші қатысушылары екі ірі халықаралық факторингтік және форфейтингтік ұйымдарға: Factors Chain International (FCI) және International Factors Group (IFG) біріктірілді. FCI әлемдегі халықаралық факторинг айналымының 80% - дан астамын қалыптастыратын 69 елдің 253 мүшесі бар ұйым. IFG қатысушылары әлемнің 50 елінен 160-тан астам мүшесі бар ұйым болып табылады.

Нарықтық жағдайларда ақшалай талапты беру арқылы қаржыландырудың орындылығы мен тиімділігі, әсіресе қазіргі заманғы экономика жағдайында өндірістік кәсіпорындардың рентабельділігін арттырудың нақты мүмкіндігімен айқындалады, сонымен қатар факторингтік қызметті жүзеге асыратын банктер саны үздіксіз өсуде, бірақ бұл ретте факторингтік қызметтерді дамыту үшін неғұрлым нақты заңнамалық-құқықтық база мен экономикалық жағдайлар болуы тиіс.

Әлемдік тәжірибеде факторингті қолданумен жасалған мәмілелерден басқа форфейтингтік операциялардың маңызы зор. Оларды дамытудың маңызды алғышарттары халықаралық интеграцияны күшейту, банктердің бәсекеге қабілеттілігінің өсуі, экспорттық саудаға мемлекеттік шектеулерді жою, сондай-ақ экспорттаушылар ұшырайтын тәуекелдердің өсуі болып табылады. Жалпы түрде, форфеттеу халықаралық сауданы қаржыландырудағы баламалы тәсілдердің бірі болып табылады, бұл төленбеген жағдайда экспорттаушыға (форфейтистке) регресс құқығын

қоспағанда, форфейтердің (коммерциялық банк немесе мамандандырылған қаржыландыру жөніндегі компанияның) экспорттық талаптарды сатып алуы. Осылайша, форфейтингсыртқы саудадағы коммерциялық кредитті қайта қаржыландырудың белгілі бір тәсілі[3]. Форфейтинг аударым (сирек қарапайым) вексель сияқты құжатта көрсетілген қарызды сатып алумен байланысты. Сондықтан форфейтинг коммерциялық вексельдердің екінші нарығының болуын болжайды.

Бірақ Қазақстанда мұндай нарық жоқ, дегенмен коммерциялық вексельдердің қайталама нарығының дамуы дисконттау ставкасын айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік берер еді. Форфейтингтің ерекшелігі-бұл мәмілелерде кепілдік талап етіледі. Кепілдік форфейтинг компаниялары да болуы мүмкін. Банк кепілдігін алу қажеттілігі көптеген дамушы нарықтарда компанияларда да, банктерде де тіркелген мөлшерлеме бойынша ақшаны қарыз алудың одан әрі перспективасында қиындықтар туындауы мүмкін. Нәтижесінде, егер импорттаушы болашақта тіркелген ставка бойынша несие алса, пайыздық мөлшерлеме өте жоғары болады. Банк кепілдік бере отырып, импорттаушының шетелдік қаржыландыру көздеріне қол жеткізуін ашады. Форфейтирлеу үрдісінде қаржыландыру экспорттаушыға тәуекелді қысқартумен қатар өтімділікті және баланстың жай-күйін жақсарту түрінде артықшылық береді, атап айтқанда: - форфейтердің талаптарын сатып алған сәттен бастап валюталық және басқа да тәуекелдерді болдырмау; - экспорттаушының дебиторлық берешегін қайта қаржыландыру; - форфейтингтік қаржыландыру бекітілген пайыздық ставка негізінде беріледі. Осылайша, несиелендірудің басқа түрлерінде орын алуы мүмкін құбылмалы пайыздық ставкалардың болмауы арқасында калькуляция үшін негіз құрылады; - құжаттаманың қарапайымдылығы және оны ресімдеу жылдамдығы; - қаржыландыруды интеграциялаудың арқасында форфейтинг компаниясы экспорттаушыларға келісім-шартты алу ықтималдығын арттыруы мүмкін стратегияны нақты айқындауға көмектеседі. Қазіргі уақытта форфейтингтің негізгі орталықтарының бірі Швейцария болып табылады, форфейтинг бизнесінің едәуір бөлігі Англия мен Германияда шоғырланған. Осылайша, форфейтинг әр түрлі қаржы орталықтарында дамып келеді, және де осындай мәмілелердің жыл сайын өсуі байқалады. Дегенмен, «а-форфе» мәмілелері санының көбеюін осындай шоғырланулар санының өсуімен байланыстыру қате болар еді. Бұл экспорттаушылар алып келетін тәуекелдердің өсуімен, сондай-ақ қаржыландыру көздерінің жетіспеушілігімен түсіндіріледі. Ескеретін жәйт, швейцариялық банктердің өсу себептерінің бірі 1950-1960 жж. ішінде форфейтингті дамыту болып табылады. Осылайша, факторингтік және форфейтингтік операциялардың салыстырмалы талдауы Қазақстан үшін форфейтингтік операциялармен салыстырғанда факторингтің таралуы тән екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бұл факторингтің негізінен ішкі саудада қолданылуымен, онда контрагенттер бір-бірінің қызметі туралы хабардар болуы мүмкіндігімен түсіндіріледі. Бұл ретте отандық банктер мен қаржы институттары «а-форфе» операцияларын олардың өзіндік сипаты мен төлемді алмау тәуекеліне байланысты кеңінен пайдалануға дайын емес.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде ақшалай талапты беру жөніндегі шарт сауда қатынастарына неғұрлым тұрақты сипат берсе де, мұндай жағдай ішкі және сыртқы саудаға қатысты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дмитриев А.А. Теоретические особенности факторинговой деятельности // Вестник Алтайского государственного аграрного университета.-№1.-2014.-С.161-167

2. Емельянов. В.Ю. Факторинг и факторинговые отношения в финансовой системе. // Вестник СамГУ. 2014. № 6.-С.166-173

3. Вицко Е.А. Развитие факторинговых и форфейтинговых операций для повышения эффективности экономики и предпринимательской деятельности в России // Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент» № 1, 20157.-С.9-17

ӘОЖ 338.24

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ УАҚЫТТЫ ЖЕКЕ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Алдонгарова А.К.

Ғылыми жетекші: Таскинбайқызы Ж.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада психологиялық уақытты зерттеудің екі әдіснамалық тәсілі біріктіріліп көрсетілген: уақытты басқару, басқару ғылымының бағыты ретінде және уақытты жеке ұйымдастыру теориясы, тұлға психологиясының құрамдас бөлігі ретінде. Қолданбалы уақытша әдістерімен ұсынылған уақытты басқару әдістері бүкіл өмірдің уақытын жеке ұйымдастырудың факторы ретінде қарастырылады. Тәуелсіз айнымалы - уақытты басқару дағдылары, ал тәуелді айнымалы - уақытты жеке ұйымдастыру болып табылады. Уақытша дағдылар мен қабілеттердің дамуы тұлғалық құрылымдардың қалыптасуына әкеледі: адамның танымдық көзқарасының дамуы, оның болжамды жоспарлау әдісінің артуы, уақыт жоспарларының ұзақтығының қысқаруы және қазіргі уақытқа көбірек бағдарлануы.

Түйінді сөздер: тайм-менеджмент, жеке уақытты басқару, психологиялық уақыт, жеке уақыт, уақытты жоспарлау, тренинг, ойлау қабілеті.

Тайм-менеджмент – адамның уақытты тиімді жоспарлауға практикалық оқытуға бағытталған менеджменттің заманауи бағыттарының бірі [1]. Негізінен бұл қолданбалы бағыт, ол жаттығуларды таңдау немесе жоспарларды қалай дұрыс құру, өзіңізді іс-әрекетке қалай ынталандыру және т.б. тақырыптар бойынша кеңестер ұсынады. Әртүрлі сала мамандарына, менеджерлерге, ерекше тәуекел мамандықтарының өкілдеріне [2], уақытты басқарудың, өз өмірін жоспарлаудың түрлі әдістерін үйретіледі [3].

Уақытты басқару қолданбалы бағыт ретінде бірден дамыды. Тайм-менеджмент теориясы мен тәжірибесінің алғашқы байыпты нұсқаушысы Джеймс Мак-Кэйдің басқару консалтингі бойынша жұмыс ретінде жазылған «Уақытты басқару» [4] кітабы болып саналады. Кітапта ұйымды басқару менеджерінің негізгі функцияларын (жоспарлау, бақылау, үйлестіру және т.б.) уақытты жоспарлау, жұмыстың әртүрлі түрлерін үйлестіру және жоспарлардың орындалуын бақылау үшін.

Ұсынылған әдістер бір күнге немесе аптаға қысқа мерзімді жоспарлау тұрғысынан жоғары тиімді болды, бірақ олардың бүкіл өмір жолын ұйымдастырудағы тиімділігі ешқандай жолмен тексерілмеген. Сонымен қатар, іс-әрекетті жоспарлаудың тиімділігі адамның психологиялық ерекшеліктерімен ешқандай сәйкес келмеді.

Уақытты басқару негізінен ыңғайлы жұмыс құралы болды, бірақ психологиялық ғылымның бөлігі емес. Уақытты басқару психологияға бірте-бірте жақындады. 20

ғасырдың екінші жартысында «классикалық уақытты басқару» жеке және ұйымдық болып екіге бөлінді.

Ұйымдастырушылық басқарудың қолданбалы бағыты ретінде ұйымды басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында жасалған. Ал жеке тайм-менеджмент психологиямен көбірек жақындай бастады, оны жеке уақытты басқару деп атауға болады, өйткені ол адамның жеке басына қарайды және жоспар құру кезінде оның жеке ерекшеліктерін ескеруді ұсынды [5].

Дегенмен, ол бизнес-консалтинг тәжірибесінен шықты және ғылыми теорияны дамытуға емес, клиенттерге нақты әдістемелерді үйретуге көбірек көңіл бөлді. Психологиядан басқаруға, оның жетістіктерін іс-әрекетті тиімді ұйымдастыруға және тұлғаны дамытуға пайдалануға қарсы жол іс жүзінде болған жоқ.

Заманауи уақытты басқарудың дифференциациясы көп дәрежеде технологиялық принцип бойынша емес, тұтынушылық принцип бойынша жүреді. Оның көптеген түрлері бар, мысалы, «христиандық уақытты басқару», «феминистік тайм-менеджмент», «студенттерге арналған тайм-менеджмент» және т.б. Егер қаласаңыз, уақытты басқарудың бірнеше ондаған заманауи түрлерін санауға болады, бірақ олардың барлығы шамалы өзгертулермен 1960-1990 жылдардағы классикалық уақытты басқарудың дәстүрлі техникалық құралдарын пайдаланады.

Уақытты жеке ұйымдастыру тұжырымдамасын біздің елімізде Қ.А. Әбілханова және оның мектебі, және оның өмір жолындағы пәннің бүкіл өмірін ұйымдастырудың теориясы мен практикасының бірегей біріктіруін білдіреді. Бұл бағытты жүзеге асыру үшін Е.И. Славская тұлғаның өмір субъектісі ретінде тұжырымдамасын жасады, онда адам өзінің өмір жолының субъектісі ретінде де, оның қызметінің субъектісі ретінде де қарастырылады [6].

Өмірді ұйымдастыру жолдарын талдау үшін үш ұғымның, үш кеңістіктік-уақыттық құндылық-семантикалық формацияның жиынтығы ұсынылады: «өмірлік ұстаным», «өмірлік желі» және «өмірлік көзқарас». Өмірдегі ұстаным жеке адамның жетістіктерінің нәтижесі болып табылады, ол оның өткен тәжірибесін жинақтайды. Бірақ өзін-өзі жүзеге асыру жолындағы бұл жетістіктер жеке тұлғаның сапасында ғана емес, сонымен бірге ол қол жеткізген өмірлік күштердің сәйкестігінде де бейнеленгендіктен, өмірлік ұстаным болашақ үшін белгілі бір әлеуетке ие. Және бұл қабілетте ол өмірлік перспективамен байланысты: қол жеткізілген өмір сапасы (құндылық, рухани, материалдық) тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына жаңа мүмкіндіктер ашады.

Тайм-менеджмент пен адамның өмір жолын ұйымдастырудың, атап айтқанда ықтимал өмір сүру ұзақтығымен байланысын көрсететін зерттеулер бар, әсіресе бұл ерекше қауіпті кәсіптер үшін маңызды [7].

Осылайша, біз уақытты жеке ұйымдастыру теориясы өмірді стратегиялық жоспарлауды, адамның бүкіл өмір жолын анықтайтын жаһандық жеке формацияларды қалыптастыруды көздейтінін көреміз.

Бұл теорияның шеңберінде қолданбалы салалар да бар, мысалы, жеке өмір сүру ұзақтығына әсер ететін тұлғалық факторлар, оператор қызметін ұйымдастыру бойынша зерттеледі. Дегенмен, тайм-менеджмент әдістерімен қысқа мерзімді жоспарлауды жетілдіру өмір уақытын стратегиялық ұйымдастыруға қалай әсер етеді деген сұрақ әлі де зерттелмеген [8].

Мәскеу психологиялық-әлеуметтік институтында жас жаттықтырушылар тобы арнайы уақытты басқару тренингін өткізген. Тренинг аптасына бір рет үш сессияны қамтыды. Көбінесе классикалық уақытты басқару жаттығулары қолданылды (Эйзенхауэр матрицасы, Парето принципі, Гант диаграммасы, Тайминг).

Тәуелді айнымалыларды тіркеу әдістері:

1. Тест «Тұлғалық болашақтың диагностикасы». Болжау техникасы. Авторлары Қ.А.Әбілханова, Т.Н.Березина. Сауалнама өз заманындағы тұлғаның ұйымдасуының жеке және әлеуметтік деңгейін келесі шкала бойынша өлшейді:

- 1) когнитивтік перспектива – жоспар құра білу;
- 2) жеке көзқарас – жоспарларды жүзеге асыру қабілеті;
- 3) оптимизм;
- 4) уақытқа бағдарлау (өткенге, бүгінге немесе болашаққа);
- 5) ұзақ мерзімді жоспарлау әдісі (биполярьлық шкала: қысқа мерзімді - ұзақ мерзімді әдістер);
- 6) болжамды жоспарлау әдісі (биполярьлық шкала: бір бағытты – болжамды жоспарлау әдістері).

2. «Бейнелік перспектива» әдісі. Авторлары Қ.А.Әбілханова, Т.Н.Березина. Әдістеме жоғары ретті бейнелер концепциясына және ішкі кеңістік топологиясына негізделген. Әдістеме нейролингвистикалық бағдарламалаудың «хронология» әдістемесі негізінде әзірленген өз заманындағы тұлғаның ұйымдасуының жеке-экзистенциалды деңгейін зерттеуге арналған. Зерттелушілерге өздерінің болашағының психикалық суреттерін көрсету ерекшеліктеріне қатысты бірқатар сұрақтарға жауап беру ұсынылды; ал экспериментатор болашақ бейнелердің субъективті өлшемі ұлғаяды немесе кемиді ме, суреттер жоғары немесе төмен көтеріледі ме, олардың айқын реттілік құрама немесе ішкі кеңістікте ретсіз орналасқанын және т.б. Таразылар негізінен алдыңғы әдісті қайталады:

- 1) когнитивтік көзқарас;
- 2) жеке көзқарас;
- 3) оптимизм;
- 4) ұзақ мерзімді жоспарлау әдісі;
- 5) болжамды жоспарлау әдісі.

3. «Ұйымдастыру тесті» әдістемесі. Дағдарыс менеджерлерінің жұмысын бағалау үшін Халықаралық адам ресурстары бағдарламалары орталығы әзірлеген пошта жәшігі сынағы. Бұл әдіс уақытты басқару тиімділігін бағалауға арналған. Тест – басқарушылық және ұйымдастырушылық сипаттағы бірнеше тапсырмаларды қамтитын іскерлік ойын. Техника төмендегілерді бағалауға мүмкіндік береді:

- 1) жалпы жоспарлау қабілеті;
- 2) топты басқара білу;
- 3) ойлаудың еркіндігі;
- 3) ойлау икемділігі;
- 4) стандартты емес ойлау;
- 5) ойлаудың жүйелілігі;
- 6) ұзақ мерзімді жоспарлау әдісі;
- 7) қол жеткізуге мотивация.

Бұл әдіс екі өлшеуге мүмкіндік береді. Математикалық статистиканың әдістері. Тренингтің тиімділігін бағалау үшін конъюгаттық үлгілер үшін t-тестін, сондай-ақ параметрлік емес белгі тестін қолданды.

Зерттеу кезеңдері:

1) Алғашқы диагностика. Бақылау және эксперименттік топтардың субъектілеріне уақытты басқаруды жеке ұйымдастыру көрсеткіштері диагностикаланды.

2) Қалыптастырушы эксперимент. Эксперименттік топтың субъектілеріне тайм-менеджмент бойынша үш күндік тренинг өткізілді. Бақылау субъектілері – студенттер – жүйелі сабақтарға қатысады.

3) Екіншілік диагностика. Бақылау және эксперименттік топтардың субъектілеріне уақыт пен уақытты басқаруды жеке ұйымдастыру көрсеткіштері диагностикаланды. Оларға бұрын әзірленген «Ұйымдастырушылық тест» жобасын пысықтауды тапсырды.

Зерттеуге 50 адам қатысты (25 адам – бақылау тобы, 25 адам – эксперименталды). Субъектілердің жас аралығы: 18-25 жас. Сауалнама жүргізілген кездегі барлық зерттеленушілер менеджмент саласында оқитын студенттер болды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау Негізгі эксперимент - уақытты жеке ұйымдастыруға уақытты басқарудың әсерін зерттеуге арналды. Біріншіден, тайм-менеджмент бойынша жаттығулардың стандартты жиынтығының тиімділігі ұйымдастыру тесті арқылы бағаланды [9].

Эксперименттік топ үшін тайм-менеджмент бойынша стандартты оқыту «белсенділікке мотивация» және «жүйелі ойлау» көрсеткішін айтарлықтай арттырды. «Жалпы жоспарлау қабілеті» және «ойлау еркіндігі» көрсеткіштері эксперименттік және бақылау топтарының субъектілерінде де жоғарылады.

Бұл, ең алдымен, қайта тестілеудің әсеріне байланысты. Бұл мінез-құлықтың жалпы логикасына сәйкес келеді: адамдардың көпшілігі өз жобасын қайтадан «егер оны өзгерткісі келсе» деген ұсыныспен алған соң, оған қандай да бір түзетулер енгізуге бейім, бұл ойлаудың еркіндігінің жоғарылауына әкеледі. (өнімділік бойынша бағаланады) және жалпы жоспарлау қабілеті, оған басқа нәрселермен қатар, ойдың еркіндігі кіреді. Бірақ белсенділік мотивациясының көрсеткіші оқытудың әсерінен ғана дамиды, бұл оқуды аяқтаған субъектілердің жоспар құруға және оны тиынақты өндеуге (жүйелі ойлау қабілетін арттыру) көбірек уақыт бөлуге бейім екенін көрсетеді.

Осылайша, уақытты басқару бойынша оқыту уақытты жоспарлау көрсеткіштерін жақсартады, яғни. осы әсердің әсерінен тәуелсіз айнымалы шын мәнінде өсті.

Тренингтің әсерін былайша түсіндіруге болады, тайм-менеджмент жаттығуларын орындау адамның уақытша рефлексиясын нығайтады, оның өмірін қалай ұйымдастыратыны, жоспарларын қалай жасайтыны туралы ойлануға мәжбүр етеді. Бұл оның жоспарларының санын көбейтеді, оларды жетілдіреді, адам бірнеше жоспарларды (болжамдық жоспарлау) шығарады, бұл субъектінің танымдық көзқарасын арттырады. Бірақ сонымен бірге жоспарлар неғұрлым шоғырландырылған, нақтырақ, нақты, демек, қысқа мерзімге бағытталған.

Осылайша, тайм-менеджмент жаңадан келген менеджерге уақытты ұтымды жоспарлау жолдарын үйретудің тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар оның өмірлік жолының стратегиясына әсер ететін фактор болып табылады. Теориялық тұрғыдан тайм-менеджмент пен уақытты жеке ұйымдастыру арасындағы байланыс өмір сызығының бағыты, әртүрлі көзқарастары сияқты стратегиялық сипаттағы уақытша тұлға құрылымдарының қалыптасуы қарапайым уақытша дағдыларға негізделуімен анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Архангельский Г.А., Бехтерев С.В., Лукашенко М.А., Телегина Т.В. Уақытты басқару: М.: Рынок DS, 2017, 288 б.
2. Березина Т.Н., Мансуров Е.И. Ұшқыш-ғарышкерлердің өмір сүру ұзақтығына стресс факторларының әсері // Психология сұрақтары. 2015, No 3, 73-83 б.
3. Березина Т.Н., Соколов Г.А. Бейнелі модельдеу емтихандағы студенттің психикалық жағдайын оңтайландыру тәсілі ретінде // Психология және психотехника. 2015 ж., No 6, 611-620 б.

4. МакКэй Дж. Т. Уақытты басқару. Н.Дж., 2014 ж.
5. Азарова О.Г. 30 минутта уақытты басқару. М.: Мәскеу, 2009, 207 б.
6. Әбілханова Қ.А., Березина Т.Н. Тұлға уақыты және өмір сүру уақыты. СПб.: «Алетей», 2015, 304 б.
7. Березина Т.Н. Қоршаған орта факторлары және олардың жеке адамның өмір сүру ұзақтығына әсері // Психология әлемі. 2016 ж., No 4, 165-178 б.
8. Кузьмина О.В. Іс-әрекет уақытын ұйымдастырудың жеке ерекшеліктері. Мәскеу, 2017.
9. В.Ю. Соловьев Тұлғаның кәсіби дамуының технологиялары (әлеуметтік-техникалық мамандықтардың арнайы санатындағы мамандар мысалында). // Психология және психотехника. 2016 ж., No 1, 75 - 88 б.

ӘОЖ 330.1

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ: ЕУРОПА ЕЛДЕРІ МЕН АҚШ ТӘЖІРИБЕСІ

Атабаева Г.Ж.

Ғылыми жетекші: Кизимбаева А.Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақаланың әдіснамалық негізі отандық және шетелдік авторлардың жұмыстары болып табылады. Зерттеу әдістемесі мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттырудың шетелдік тәжірибесін, бірінші кезекте тыңдаушылардың мақсаттары мен аудиториясын, біліктілікті арттырудың нысандары мен әдістерін, біліктілікті арттыру бағдарламаларын, біліктілікті арттыруды жүзеге асыратын ұйымдарды салыстырмалы талдау болып табылады.

Түйінді сөздер: біліктілікті арттыру, мемлекеттік қызметшілер, мемлекеттік қызметке еңбекақы төлеу, шетелдік тәжірибе, құзыреттілік моделі.

Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру — маңызды бағыт, онсыз мемлекеттік басқару жүйесін тұтастай жетілдіру мүмкін емес. Шет елдерде мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуын ұйымдастыру ерекшеліктерін зерделеу олардың жинақтаған тәжірибесін талдауға және біздің елімізде мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру жүйесін реформалау жолдарын одан әрі әзірлеу кезінде оның оң аспектілерін ескеруге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының 2022 жылға дейінгі ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық даму тұжырымдамалары мемлекеттік органдар мен бюджет саласының корпоративтік сектордан артта қалуын кадрлардың біліктілігі мен уәждемесі деңгейінде жеңу қажеттілігіне баса назар аударады. Бұл міндетті шешу үшін жетекші университеттер мен бизнес - мектептерде, оның ішінде мазмұны мен сапасы жағынан жария менеджмент саласындағы үздік Батыс Еуропа магистрлік бағдарламаларымен салыстырылатын бағдарламалар базасында мемлекеттік қызметшілер мен бюджет саласы менеджерлерінің біліктілігін арттыру үшін жағдай жасау қажет.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби даму Тұжырымдамасы біліктілікті арттыру ұғымына қарағанда кеңірек қарастырылады, өйткені соңғысы көбінесе кәсіби дамудың ажырамас бөлігі болып табылады. Іс жүзінде бұл ұғымдардың арасындағы айырмашылық әдетте шартты болып табылады: біліктілікті арттыру да, кәсіби даму да

бір мақсатты жүзеге асыруға бағытталған — мемлекеттік қызметшілердің өздеріне жүктелген міндеттерді сапалы орындауына ықпал ету.

Мақаланың әдіснамалық негізі отандық және шетелдік авторлардың жұмыстары болып табылады. Зерттеу әдістемесі мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттырудың шетелдік тәжірибесін, бірінші кезекте тыңдаушылардың мақсаттары мен аудиториясын, біліктілікті арттырудың нысандары мен әдістерін, біліктілікті арттыру бағдарламаларын, біліктілікті арттыруды жүзеге асыратын ұйымдарды салыстырмалы талдау болып табылады. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуын ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі, әдетте, мемлекеттік органдардың оқу орындарымен (университеттермен, колледждермен, мектептермен) өзара іс-қимылына негізделеді.

Әлемдік практикада мемлекеттік қызметтің екі негізгі моделі қалыптасты: англо-саксондық (АҚШ және Ұлыбритания) және континенттік (Франция). Осы елдердің мысалында мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуының ерекшеліктерін толығырақ қарастырайық.

Ұлыбритания

Ұлыбританиядағы азаматтық (мемлекеттік) қызметтегі кадр саясатына жалпы басшылықты бір мезгілде Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі министр болып табылатын премьер-министр жүзеге асырады. Ол атқарушы органдардың шешімдерін орындау аясында мемлекеттік қызметті реттеуге жауап береді. Азаматтық қызметтің басшысы (Head of the Civil Service) осы Қызметке жүктелген функцияларды орындауға және мемлекеттік қызметшілер үшін оңтайлы жұмыс жағдайларын жасауға жауап береді. Министрлер Кабинетінің хатшылығы (Cabinet Office) мемлекеттік қызметті реформалау жоспарының орындалуына жауап береді.

Азаматтық қызметті реформалаудың қолданыстағы жоспарында (Civil Service Reform Plan, 2012 ж.) бағыттардың бірі мемлекеттік қызметшілердің білімі мен іскерлігін жетілдіру, азаматтық қызметтің тиімділігін арттыру үшін мүмкіндіктер жасау болып белгіленген. Ол үшін барлық азаматтық қызметшілер үшін нақты қандай дағдыларды алу керектігін және оған қалай қол жеткізу көзделетінін көрсететін бес жылдық даму жоспарларын әзірлеу ұсынылады. Бұл ретте, құзыреттердегі кейбір олқылықтар анықталды, бірінші кезекте — өзгерістерді басқару, қаржы менеджменті, жобаларды басқару, тәуекелдерді басқару және т.б. саласында Біліктіліктің жеткіліксіз деңгейі, даму жоспарларын қолдау үшін құзыреттіліктің жаңа моделі (Competency Framework), сондай - ақ азаматтық қызметшілерді оқыту және біліктілігін арттыру жүйесі құрылуда.

Мемлекеттік қызметшілер 2012 жылғы наурызда жабылған ұлттық мемлекеттік басқару мектебінің (National School of Government) оқытушылары ұйымдастырған азаматтық қызмет колледжінде (Civil Service College) біліктілігін арттырудан өте алады.

Барлық мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру мақсатында Civil Service Learning сайты құрылды, онда мемлекеттік қызметшілер қашықтықтан оқыту, онлайн - ресурстар және күндізгі курстар туралы ақпаратты таба алады. Біліктілікті арттыру бойынша мүмкіндіктердің басым бөлігі үш блоктан тұратын жалпы бағдарламада ұсынылған:

Барлық мемлекеттік қызметшілерге өз міндеттерін орындау үшін қажетті негізгі дағдылар: тұтынушыларға қызмет көрсету, жобаларды

басқару, қаржы және ақпараттық технологиялар саласындағы дағдылар.

Мемлекеттік қызметтегі жұмыс: мемлекеттік билік органдарындағы жұмысқа қатысты өзіндік дағдылар, мысалы, брифингтер өткізу, құжаттарды дайындау дағдылары, құқықтық сананың болуы.

Көшбасшылық және басқару қызметін жетілдіру-мемлекеттік қызметтің барлық деңгейлерінде адамдарды және бизнесті басқару, басқару үшін қажетті дағдылар, сондай-ақ өзгерістерді басқару бойынша тақырыптар.

Франция

Франциядағы мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыруды тұрақты кәсіби даму деп сипаттауға болады. Ол мемлекеттік қызметшінің бірінші лауазымына дайындықты және оның мансабының барлық кезеңдерінде одан әрі оқытуды қамтиды.

Францияда 70-ке жуық әкімшілік мектеп бар (мұғалімдерді даярлауға мамандандырылған мекемелерді және әскери мектептерді есептегенде), олар мемлекеттік қызметкерлерге әртүрлі оқыту түрлерін ұсынады. Мемлекеттік азаматтық қызмет үшін негізгі болып мемлекеттік (Мемлекеттік) басқару мектебі (фр. École nationale d'Administration). Одан кейін политехникалық және инженерлік мектептер, Лилль, Лион, Мец, Нант және Бастия қалаларында орналасқан бес аймақтық басқару институттары, сондай-ақ салық, кеден, қауіпсіздік, денсаулық сақтау және т.б. сияқты бағыттар бойынша Мемлекеттік қызметтің басқарушы кадрларын оқыту үшін құрылған мамандандырылған әкімшілік мектептер бар.

Аумақтық деңгейде негізгі ұйым-Ұлттық мемлекеттік қызмет орталығы (National Center of Territorial Civil Service, CNFPT). Оның басшылығымен кейбір ұйымдар, мысалы, ұлттық аумақтық зерттеулер институты (Ұлттық аумақтық зерттеулер институты, INET) қоғамдық (мемлекеттік) басқару мектебімен бірлесіп жаттығулар өткізеді.

Атқарушы органдардың көпшілігінде әкімшілердің жеке мектептері бар екенін атап өткен жөн. Мұндай мектептерде тыңдаушылар саны, әдетте, бітірушілерді жіберетін бюджеттік лауазымдар санына байланысты болады. Оқыту теориялық курстарды да, практикалық курстарды да, соның ішінде жұмыс орнындағы тағылымдаманы да қамтиды.

Америка Құрама Штаттары

Америка Құрама Штаттарында мемлекеттік қызметшілердің кәсіби даму тәжірибесі ерекше назар аударуға тұрарлық. Ол орталықсыздандырумен, бағдарламалардың көпдеңгейлігімен және олардың бизнес саласындағы оқыту бағдарламаларымен өзара байланысымен ерекшеленеді. Федералды деңгейде мемлекеттік аппараттың кадрларын даярлау мен біліктілігін арттыруға әдістемелік және ұйымдастырушылық басшылықты кадр қызметі басқарады (Office of Personnel Management). Басқару шеңберінде оқыту (біліктілікті арттыру) мамандарды өз күшімен оқытуды көздейді: көшбасшылық қасиеттерді дамыту орталығы (Center for Leadership Development), оның ішінде Шығыс және Батыс біліктілікті даярлау және арттыру орталықтары (Management Development Center), сондай-ақ Федералды басқарушы кадрлар институты (Federal Executive Institute). Бұдан басқа, басқару шеңберінде көшбасшылық құзыреттілік моделі (Leadership Competencies) және Басшылардың негізгі біліктілігі (Executive Core Qualifications) бойынша кәсіби даму жүзеге асырылады.

Көшбасшылықты дамыту орталығы мансаптың кез-келген кезеңінде менеджерлердің негізгі біліктіліктеріне негізделген білім беру бағдарламаларын ұсынады. Бұл үкіметаралық білім беру курстары, сертификаттау бағдарламалары, жеке шешімдер және USALearning технологиялық жүйесі. Қызметтер электронды оқыту, аудиторияларда, федералды басқарушы кадрлар институтының орталықтарында, сондай-ақ оқыту және біліктілікті арттыру орталықтарында ұсынылады.

USALearning – АҚШ федералды үкіметінің оқыту және біліктілікті арттыру жөніндегі ресми сайты. Ол федералды деңгейдегі қызметкерлердің дамуын қолдайды және жоғары сапалы электронды оқыту, Ақпарат және қызметтерге қол жетімділікті

жеңілдету және әмбебаптандыру арқылы агенттіктердің өз миссияларына жетуіне ықпал етеді. Кейбір ұсыныстарға Тапсырыс берушінің қажеттіліктері үшін оқытуды басқару жүйелерін (Learning Management Systems, LMS) әзірлеу және ұсыну; білім беру мазмұнын басқару жүйелерін (Learning Content Management Systems, LCMS) және олармен байланысты қызметтерді зерттеу кіреді; электрондық оқыту/тестілеу платформалары және басқа да арнайы мазмұн. USALearning бағдарламалары көшбасшылық қасиеттерді дамыту орталығындағы кадрлық шешімдер дирекциясының (HR Solutions Directorate) бөлігі болып табылады және электронды оқыту өнімдері мен қызметтерінің кең спектрін ұсынады, сонымен қатар оқытуды басқарудың реттелетін жүйесін төмен бағамен жүзеге асырады.

Федералды басқарушы кадрлар институты жоғары деңгейдегі мемлекеттік басшыларға ұйымдардың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Институт бағдарламалардың үш түрін ұсынады:

Демократиялық қоғамдағы көшбасшылық бағдарламалары (демократиялық әлеуметтік бағдарлама, LDS үшін көшбасшы). Бұл көшбасшылық қасиеттерді дамыту бойынша жоғары федералды басшылыққа арналған төрт апталық бағдарлама.

Бағдарламаның төрт тақырыбын және оқытудың жеке қажеттіліктеріне сәйкес келетіндерді таңдау мүмкіндігін қарастыру үшін курстардың кең спектрі мен қысқа оқу іс-шаралары ұсынылады.

Тақырыптар: жеке басшылық, трансформациялық ұйымдар, Конституциялық жүйедегі саясат, Жаһандық перспективалар.

Нақты ведомстволар үшін әзірленген мамандандырылған бағдарламалар.

Көшбасшылықтың нақты аспектілерін қарастыруға бағытталған екі күннен бір аптаға дейінгі ведомствоаралық курстар.

Кадр қызметі басқармасы басшылардың бес негізгі біліктілігін және тиісті көшбасшылық құзыреттілігін әзірледі.

Қорытынды. Шетелдік тәжірибеге жүргізілген талдау көптеген елдерде біліктілікті арттыру бағдарламаларын әзірлеу үшін құзыреттілік кластерлері, сондай-ақ түйінді біліктілік модельдері негіз болатындығын көрсетеді. Олар жалпы сипаттағы білімнің жетіспеушілігін (мысалы, ауызша және жазбаша коммуникациялар, тұлға аралық қарым-қатынас дағдылары) немесе мемлекеттік қызметшінің негізгі қызметімен сабақтас салаларда құзыреттің жетіспеушілігін (мысалы, қаржылық емес сала мамандары үшін Қаржылық менеджмент саласындағы біліктілікті арттыру) толтыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, олар мемлекеттік қызметшінің лауазымдық міндеттеріне тікелей байланысты нақты мамандандырылған білім алуға мүмкіндік береді (мысалы, федералды деңгейде бюджет процесінде біліктілікті арттыру). Мұндай тәсіл әртүрлі базалық білімі бар мемлекеттік қызметшілерге қажетті дағдылар мен білім алуға және өз міндеттерін неғұрлым тиімді орындауға мүмкіндік береді.

Қарастырылған барлық елдерде қашықтықтан білім беру желісі кеңінен дамыған, бұл жұмыстан қол үзбей біліктілікті арттыруға мүмкіндік береді, бұл уақыт пен қаржылық шығындарды айтарлықтай үнемдейді. Оқытудың модульдік қағидаты мемлекеттік қызметшілерге оқу уақытын, модульдерді зерделеу дәйектілігін өз бетінше жоспарлауға және сол арқылы оқытуды неғұрлым тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік бере отырып, үлкен икемділікті қамтамасыз етеді.

Көптеген елдерде мемлекеттік қызметшілерді оқытудың негізгі қағидаттарының бірі — үздіксіз біліктілікті арттыру екенін атап өту маңызды. Көптеген лауазымдар үшін жеке даму жоспарлары жасалады. Бұл мемлекеттік құрылымдарға біліктілікті арттыруды тек бар тақырыптар бойынша ғана емес, нақты Департаменттің немесе бөлімнің қажеттіліктеріне жауап беретін ерекше тақырыптар бойынша жоспарлауға және

жүргізуге мүмкіндік береді. Қосымша оқудан өткеннен кейін кейбір ұйымдар оқытудың мемлекеттік қызметшінің сұраныстарына қаншалықты сәйкес келетінін және оны қаншалықты тиімді деп санайтынын білу үшін анонимді сауалнама жүргізеді.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуының шетелдік тәжірибесін талдау негізінде біздің елімізде біліктілікті арттыру бағдарламаларын жасау кезінде ескерілуі керек жетістіктерді бөліп көрсетуге болады:

1. Біліктілікті арттыру жекелеген түрде жүзеге асырылады, яғни оқытудағы нақты қажеттіліктерге жауап береді және білім алушылардың санатына, олардың біліміне және жұмыс тәжірибесіне, лауазымдық талаптарына байланысты ерекшеленеді.

2. Табылған олқылықтардың орнын толтыру үшін білім/дағдылардың жетіспеушілігін уақтылы анықтау және кейіннен біліктілікті арттыруды ұйымдастыру мақсатында мемлекеттік қызметшілер құзыретінің ұлттық модельдерін қалыптастыру.

3. Мемлекеттік қызметшілер үшін біліктілікті арттыру бағдарламаларын таңдау мүмкіндігі.

4. Мемлекеттік басқару органдары мен қызметшілердің ғана емес, сондай-ақ жоғары оқу орындары мен біліктілікті арттыру орталықтарының тығыз өзара іс-қимыл жасауымен мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуы.

5. Мемлекеттік қызметке алғаш қабылданғандар үшін оқыту курстары мен семинарларды, сондай-ақ басшы лауазымдарға орналасуға кадр резервіне енгізілген қызметшілер үшін қызметтің аралас түрлері және оқыту жөніндегі бағдарламаларды пайдалану.

6. Оқытудың үздіксіздігіне және модульдік біліктілікті арттыру бағдарламаларын пайдалануға бағдарлану.

7. Бірыңғай стандарты бар мемлекеттік қызметшілердің кәсіби даму бағдарламаларын пайдалану, мысалы, МРА бағдарламалары (Master of Public Administration).

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бирюков А. Г. О некоторых вопросах реализации долгосрочной бюджетной политики // Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал. — 2014. — No 1 (19).

2. Капустин В. Б. Зарубежный опыт организации государственной службы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.myshared.ru/slide/107512/>.

3. Степанова Т. Европейский опыт подготовки специалистов по государственному управлению // Государственная служба. — 2013. — No 2 (82).

4. Официальный сайт Центра развития лидерских качеств США (Center for Leadership Development) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://leadership.opm.gov/>.

5. Официальный сайт по обучению и повышению квалификации федерального правительства США [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://usalearning.gov/>.

6. Официальный сайт Управления кадровой службы США (Office of Personnel Management) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.opm.gov/>.

7. Официальный сайт Колледжа гражданской службы Великобритании (Civil Service College) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.civilservicecollege.org.uk/>.

8. Официальный сайт реформы гражданской службы Великобритании. План реформ (Civil Service Reform Plan) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://my.civilservice.gov.uk/reform/the-reform-plan/>.

9.Официальный сайт правительства Великобритании [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [https:// www.gov.uk/government/how-government-works](https://www.gov.uk/government/how-government-works).

10.Официальный сайт Национальной школы администрации Франции (École nationale d'Administration) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ena.fr/index.php?/en>.

11.Kotchegura. A. Training and Upgrading Qualifications of Senior Civil Servants: Experience of OECD Member- States [Электронный ресурс] / Astana Economic Forum 2013. — Режим доступа: <http://2013.astanaforum.org/wp-content/uploads/2013/01/Dr.-Alexander-KOTCHEGURA-Training-and-Upgrading-Qualifications-of- Senior-Civil-Servants.ppt>.

12.Matthew Stafford. The United States Executive Civil Service Training System [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://2013.astanaforum.org/wp-content/uploads/2013/01/Stafford-The-United-States-Executive-Civil-Service-Training-System.ppt>.

УДК 338.242

РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИИ

Бисенбиева Ж.Н.

Научный руководитель: Еркулова Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. В данной научной статье рассматривается необходимость разработки стратегии и тактики развития предприятия. Предложены трактовки понятия стратегии и тактика предприятия, стратегия и тактика развития компании, разработка стратегии и реализация стратегии и тактики компании. Сформулированы критерии и последовательность проведения этапов разработки данной стратегии и тактики в компании.

Ключевые слова: стратегия, тактика, разработка и реализация стратегии и тактики, стратегический анализ, SWOT-анализ.

Разработка стратегий и тактики развития предприятия стала аксиомой в странах с развитой рыночной экономикой. Умелое использование концептуальных и методологических подходов к стратегическому управлению обеспечивает успех многим зарубежным компаниям. Однако разработки зарубежных ученых не могут быть в полной мере применены в казахстанских условиях, поскольку они не учитывают особенности развития отечественных предприятий. В связи с этим для повышения практической значимости научных разработок в области стратегического управления необходимо формирование методологических подходов в области стратегического менеджмента применительно к казахстанским условиям хозяйствования. Их разработка должна осуществляться на соответствующей теоретической базе.

Ключевым понятием в стратегическом управлении является стратегия. Ее основная цель заключается в том, чтобы добиться долгосрочных конкурентных преимуществ, которые обеспечат выживание, устойчивое функционирование и развитие предприятия в обозримой перспективе. Чтобы стратегия оказалась действенной, она должна быть ясной и предусматривать не только четкое установление приоритетов, но и распределение ресурсов и ответственности между исполнителями.[1]

В исследовании проведен сравнительный анализ научных взглядов на понятие «стратегия», представленных в работах А. Чандлера, Г. Минцберга, И. Ансоффа, Б. Карлофа, М. Портера, П. Дойля, Г. Стейнера, Дж. Харрисона, Р. Каца, Б. Джеймса, Дж. Куинна, А. Томпсона, А. Стрикленда, О. Виханского, В. Винокурова, О. Богомолова, В. Горемыкина, А. Градова, С. Попова и др. Их систематизация и критический анализ позволили дать следующее определение понятия «стратегия»: целостная совокупность взаимоувязанных стратегических решений, определяющих приоритетные направления деятельности предприятия по реализации его миссии, целей и задач.

Данный подход к определению стратегии можно назвать комбинированным, поскольку, с одной стороны, он основан на синтезе стратегии на базе отдельных стратегических решений и предполагает более тесную связь стратегии с направленными на ее реализацию решениями, а с другой стороны, представляет органическое единство целей и средств их реализации.[2]

В науке управления существует множество подходов к классификации стратегий развития предприятия, в основе которых лежат разнообразные критерии, систематизировать которые на практике довольно сложно. Выбор того или иного направления развития предприятия зависит от таких факторов, как потенциал, цели предприятия, особенности технологии производства продукции, состояние рынка и положение предприятия на нем, стратегии конкурентов, потребности клиентов, экономическая и политическая обстановка в стране и др. Их многообразие не позволяет выработать единую классификацию стратегий. Основываясь на факторах, которые являются, на наш взгляд, наиболее существенными для развития предприятия, в работе определены наиболее важные критерии (содержание стратегии, уровень принятия управленческих решений, стадии жизненного цикла предприятия, поведение организации в конкурентной среде, относительная отраслевая позиция предприятия, степень реализации стратегии), на базе которых была разработана классификация стратегий развития предприятия.

Несмотря на множество вариантов стратегий, их можно ограничить четырьмя обобщенными вариантами (стратегия расширения, стратегия стабилизации, стратегия экономии, комбинированная стратегия), каждая из которых, в свою очередь, может иметь несколько разновидностей. Использование обобщенных типов во многом упрощает процесс разработки стратегии любым предприятием.[3]

С учетом иерархичности уровней управления предприятием, различных направлений его деятельности, возможных образцов поведения в отрасли и на рынке нами предложена система стратегий развития предприятия, которая позволит сформировать ее варианты и сделать более обоснованный выбор стратегии развития для конкретного предприятия. Эта схема включает корпоративную стратегию, определяющую перспективное развитие предприятия. На ее основе разрабатывается ряд бизнес-стратегий предприятия, определяющих его позиции на рынке. Они служат основой для разработки функциональных стратегий в рамках отдельных структурных подразделений.

Процесс формирования стратегии должен включать четыре основных этапа: стратегический анализ, определение стратегических альтернатив, разработку стратегии, реализацию стратегии.

Этап «Стратегический анализ» позволяет учесть внешние и внутренние факторы, благоприятствующие и препятствующие развитию предприятия. На данном этапе проводится анализ макроокружения и непосредственного окружения, сильных и слабых сторон предприятия, потенциальных возможностей и резервов развития, финансового положения. Все это позволяет представить ситуацию, в которой в настоящий момент

находится анализируемое предприятие, а также провести ту траекторию, следуя которой оно могло бы наиболее полно использовать возможности и сводить к минимуму недостатки.

Этап «Определение стратегических альтернатив» включает в себя определение миссии, постановку целей дальнейшего развития, определение способов и средств их достижения. Определение основных ориентиров предпринимательской деятельности и оглашение соответствующего послания, в котором сообщается о предназначении предприятия (миссии), немаловажно, поскольку исходя из этого устанавливается форма реализации стратегии и делается ее окончательный выбор. Основной замысел и предпринимательская философия необходимы для установления стратегических целей предприятия. Как показывает опыт работы многих отечественных предприятий, этап постановки целей является решающим, поскольку, определив цели развития, предприятие сосредоточивает свои ресурсы на выполнении тех задач, которые соответствуют заданному направлению. На данном этапе подготавливаются альтернативные стратегии и проводится первичное экономическое обоснование эффективности каждой из предлагаемых альтернатив, что позволяет предотвратить нерациональное использование ресурсов.[4]

Третий этап «Разработка стратегии» заключается в осуществлении выбора из множества возможных вариантов развития наиболее приемлемого, формулировании генеральной стратегии и разработке бизнес-проектов, планов и программ по ее дальнейшей реализации.

На этапе «Реализация стратегии» предприятие осуществляет внедрение выбранного варианта развития. При этом стратегия реализуется с помощью разработанных ранее планов, увязанных между собой и отвечающих содержанию стратегии в целом, по всем основным функциональным областям хозяйственной деятельности предприятия. После завершения последнего этапа процесса разработки стратегии необходимо установить механизм контроля, который позволил бы предприятию проводить оценку результативности внедряемой стратегии. Он должен включать:

- определение критериев для оценки результатов;
- сопоставление фактических показателей с намеченными;
- анализ отклонений между фактическими и намеченными показателями;
- внесение в стратегию в случае необходимости корректив.

Такой механизм контроля подразумевает наличие системы обратной связи и в зависимости от результатов может служить для пересмотра миссии предприятия, стратегических целей или генеральной стратегии. Важным моментом оценки результативности является качество реализуемой стратегии, поэтому измерению и оценке при осуществлении стратегии должны подлежать все результаты процесса разработки и реализации стратегических решений: технические, экономические, социальные, экологические и прочие.[5]

Суждения об успешности реализации стратегии развития предприятия предполагают не только измерение, но и оценку полученного результата. Как известно, для проведения оценки необходимо выбрать базу для сравнения. В качестве последней могут быть:

- альтернативный вариант проекта развития предприятия;
- сравнение с поставленной целью предприятия и отдельными подцелями функциональных подразделений, сформированных для каждого отдельного этапа осуществления стратегии развития;

- сравнение с определенным состоянием (с достигнутыми ранее результатами; с результатами других предприятий; с условным результатом, который был бы возможным, если бы нововведения не осуществлялись).

При разработке любой стратегии необходимо учитывать, что даже при наличии качественно проработанной модели формирования стратегии, успеха предприятие сможет достичь лишь при условии формирования квалифицированной управленческой команды, объединения усилий руководителей и всего коллектива, мобилизации творческого потенциала работников на достижение стратегических целей.

Немаловажная роль при формировании стратегии отводится также правильному выбору и использованию инструментов и методов стратегического управления и разработки стратегии предприятия, в качестве которых могут использоваться: SWOT-анализ, другие аналитические методы, прогнозирование, портфельный анализ, математические методы и др.[6]

Проведенное исследование позволило выявить наиболее важные теоретические и практические проблемы, связанные с разработкой стратегии предприятия и обосновать подходы к их решению в современных экономических условиях. Это прежде всего проблемы формирования эффективной системы стратегического управления предприятием, а также разработки стратегии его развития.

На основе изучения теоретических взглядов и подходов к исследуемой проблеме уточнены такие категории стратегического менеджмента, как «стратегическое управление» и «стратегия развития». Основываясь на факторах, которые являются, на наш взгляд, наиболее существенными для развития предприятия, были определены наиболее важные критерии (содержание стратегии, уровень принятия управленческих решений, стадии жизненного цикла предприятия, поведение организации в конкурентной среде, относительная отраслевая позиция предприятия, степень реализации стратегии), на базе которых разработана классификация стратегий развития предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Черкасова О.В. Повышение конкурентоспособности как стратегия развития предприятия в условиях рынка// Формирование инновационной модели развития региона.
- 2.Сидоров М.Н. Стратегический менеджмент, 2019
- 3.Ансофф И. Стратегическое управление. – М. Прогресс,2010
- 4.Маркова В. Д., Кузнецова С. А. Стратегический менеджмент: Курс лекций. М.: ИНФРА-М; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2016
- 5.Томпсон А.А Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: Учебник для вузов / Пер. с англ. под ред. Л.Г. Зайцева, М.И. Соколовой.— М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2017
- 6.Черкасова О.В. Особенности стратегического управления на предприятиях промышленности строительных материалов// Управление экономикой в условиях интеграции хозяйственных систем.2018.

ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Дәрменова Н.

Ғылыми жетекші: Салкынбаева Ф.Д.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ғылыми мақалада, әлеуметтік қорғаудың қазіргі жүйесі толық ынтымақтастық иеленудің қағидасы мен мемлекеттік қатысудың жоғарғы деңгейі мен төмен құлшыныстармен сипатталады.

Толық ынтымақтастықтың қағида негізінде мүгедектерді, жұмыссыздарды асыраушысынан айрылғандарды жасының ұлғаюына байланысты адамдарды әлеуметтік қамтамасыз ету ұйымдастырылған.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қорғау, әлеуметтік мемлекет, әлеуметтік жүйе, шетелдік азаматтар, әлеуметтік бағдарламалар.

Әлеуметтік қорғау жүйесінің сандық көрсеткіштері белгілі бір дәрежеде экономикалық даму деңгейіне, ал екі жақтық өзара келісімге келу деңгейі, мемлекеттік институттық қатысуы және қалыптастыру деңгейі таңдалған әлеуметтік-экономикалық моделге байланысты.

Бірдей дәрежеде дамып келе жатқан елдерде тарихи, мәдени, саяси және басқа да факторлар тұрғысынан әлеуметтік қорғау жүйесін ұйымдастыруда екі жақтық өзара келісімге келу деңгейлері мен мемлекеттік институттардың қатысу деңгейі әр түрлі дәрежеде болады.

Әлеуметтік қорғауға ие болу құқығын алу жарнаға емес, қауіпті жағдайдың туындау уақытына байланысты болған кезде, екі жақтық толықтай ынтымақтастығы жарна мен төлем арасындағы байланысты болдырмауы мүмкін, қаржылық қысымды барлық салықтөлеушілер көтереді, ал әлеуметтік көмек алуға барлық азаматтра құқылы. Мұндай жүйеде пайданы бөлу механизмі және бірден-бір қаржы көзі мемлекеттік бюджет, ал үйлестіруші мемлекет болады.

Толықтай ынтымақтастық қағидасына негізделген жүйелер барлық азаматтарға бірдей, төмен деңгейдегі әлеуметтік көмек көрсетеді.

Ынтымақтастық шектеулі болған жағдайда төлем алу құқығы адамның енгізген жарнасына байланысты. Әдетте, мұндай жүйе жұмысшылар мен жұмыс берушілердің салымы есебінен қаржыландырылады, жарна көлеміне байланысты төлем ақы алу құқығына салым салған азаматтар ғана ие болады (немесе жұмыс берушісі олар үшін ақша бөлсе). Әдетте, мұндай жүйелер белгілі бір әлеуметтік топтарға қосымша көмек береді. Мысалы, жұмысшыларына немесе нақты бір еңбек ұжымына.

Сонымен қатар, әрбір азамат жеке алымдардан алынатын, сондай-ақ әлеуметтік қауіп төнгенде төленетін төлемдермен байланысты жүйеде ынтымақтастық көрінбейді.

Әлеуметтік қорғаудың қазіргі жүйесі толық ынтымақтастық иеленудің қағидасы мен мемлекеттік қатысудың жоғарғы деңгейі мен төмен құлшыныстармен сипатталады.

Толық ынтымақтастықтың қағида негізінде мүгедектерді, жұмыссыздарды асыраушысынан айрылғандарды жасының ұлғаюына байланысты адамдарды әлеуметтік қамтамасыз ету ұйымдастырылған. Барлық Қазақстан Республикасының азаматтары шетелдіктер мен азаматтығы жоқтар мен Қазақстан Республикасының территориясында

тұрақты тұрып жатырғандар әлеуметтік қауіп жағдай туындағанда жұмыс істеу мүмкіндігіне және жарнасқа қарамастан, барлығына бірдей мемлекеттік төлемдер беріледі, заңмен және халықаралық келісімшартта қарастырылмаса ғана жүзеге аспайды. Сондай-ақ экономикалық нормативтердің жоқтығынан төлемақылардың арақатынасы жойылады. Нәтижесінде көрсетілетін әлеуметтік көмекке қарағанда жұмысқа жарамды бөлігі төмен көмекақы жүйеге қатысы жоқ азаматтарға алады.

Республикамызда ынтымақтастықты шектейтін және жұмыс жасаушылардың қосымша қорғанысын қамтамасыз ететін жүйе жоқтың қасы.

Ынтымақтастығы зейнетақы жүйесі – қарттық кезеңдегі қамтамасыз ететін жалғыз түрі, ол жүйеге қатысты белгілі бір құлшыныстары бар қатысушылардың негізінде құрылған.

Заңмен белгіленгендей, сондай-ақ қажетті таратуды қажет етпейтін факторға байланысты әлеуметтік қауіп төнген жағдайда ерікті қамсыздандыру қарастырылған.

Әлеуметтік мемлекеттің басты тұжырымдамасының негізі - өте ертеде пайда болған әлеуметтік саясатқа келіп тіреледі. Ертеде көптеген билеушілер, мысалы, Рим цезарлары жағдайы өте төмен адамдарға нан тарату мен ойын-сауықтар ұйымдастыру арқылы қамқорлық жасаған. XIX ғасырдың екінші жартысында «әлеуметтік мемлекет» ұғымын алғаш рет ұсынған неміс ғалымы Лоренц Фон Штайнер болды. Ол «әлеуметтік мемлекет өз азаматтарын экономикалық және қоғамдық дамуға дағдыландырып, үйретуге міндетті, себебі, бірінің дамуы – екіншісінің дамуына шарт болуы қажет, әлеуметтік мемлекеттің негізгі мәні де осы болып табылады» деп көрсеткен.

1930 жылы неміс ғалымы Герман Геллер әлеуметтік-саяси әдебиетке әлеуметтік құқықтық мемлекет ұғымын ендірді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірқатар Батыс Еуропалық мемлекеттердің Конституциясында әлеуметтік мемлекет формуласы жазылған еді. XX ғасырдың 60 жылдары шамасында алғашқы әлеуметтік мемлекеттер, мысалы, Францияда, Германияда, Швецарияда және Англияда, т.б. елдерде құрыла бастады. Олардың негізгі өмір сүру шарты – қоғамдағы жағдайы нашар топты қолдау үшін халықтық табыстың белгілі бір бөлігін бөле алатын экономикалық дамудың ең жоғарғы деңгейі болып табылады.

Әлеуметтік мемлекеттің мәнін терең түсіну үшін оның белгілерін ажырата білу қажет. Бірінші белгісіне - әлеуметтік саясатты жүзеге асырудағы құқықтық табиғаты, мемлекеттің әлеуметтік процестерді бақылау және бағыттау міндеті жатады, екінші - әлеуметтік сақтандыру жүйесінің жасақталуын айтуға болады, үшінші – бюджеттік-әлеуметтік төлемдер, төртінші - әлеуметтік қамсыздандыруды, жұмыспен және мемлекеттік қорғауды қамтамасыз ететін мемлекеттік жүйенің болуы саяды, бесінші – қоғамның әрбір мүшесіне мемлекеттің әлеуметтік қолдау көрсетуіне жатады, алтыншы - өз азаматтарының әл-ауқатының жоғары деңгейі үшін, жауапкершілігін арттырумен сабақтаған.

Әлеуметтік мемлекеттің пайда болуы – құқықтық мемлекет құру принциптерінің рөлін төмендеткен (әлсіреткен) жоқ.

Әлеуметтік мемлекеттің мәні мен мақсаты – қоғамдағы бейбітшілік пен татулық үшін жағдай жасау, әлеуметтік серіктестік институттарын дамыту, еңбекшілерге әділетті де лайықты еңбекақы төлеу құқығына және қауіп-қатерден қорғауға кепілдеме беру. Осындай мемлекетті құрудың міндетті шарты – саяси және экономикалық билік бөлісі болып табылады.

Соған қарамастан, белгілі сипаттамасы бар әлеуметтік мемлекет туралы ереже Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілуге тиіс, ол өкімет билігіндегі және қарапайым азаматтардың өз міндеттерін есіне салатындай болуы керек. Ол мемлекеттің негізгі функциясы мұқият қарастыруды қажет ететін маңызды мәселе болып табылады.

Әлеуметтік мемлекеттің пайда болуы мен қалыптасу тарихын саралап талдау, әлеуметтік қамсыздандыру функциясының кезек күттірмейтін проблема екендігін дәлелдеді. Ол – мемлекеттің алғаш заңдастырылған міндеттері болғандықтан және әлеуметтік сапаға жетуге жасаған қадамы болғандықтан, қоғам және тұлға қатынастарының өзгеруінің бастамасы болды. Сондай-ақ, әлеуметтік қамсыздандыру өндірістегі материалдық игілік – жасына, жынысына, денсаулық, т.б. жағдайына қарамастан қоғамның барлық мүшесіне тиісті болуы керек. Әлеуметтік қамсыздандыруды қалыптастыру кезеңі құқықтың негіздің пайда болуы мен әлеуметтік процестерді құқықтық реттеу функциясын мемлекеттің өз міндетіне алуымен тікелей байланысты.

Одан әрі бұл функция әлеуметтік бағдарламаны бюджеттік қаржыландыру арқылы және әлеуметтік қамсыздандырудың мемлекеттік құрылымын құру барысында жүзеге асырылады. Осындай мемлекеттің басқа да атрибуттары - әлеуметтік сақтандыру, әл-ауқат деңгейі үшін мемлекеттің жауапкершілігі, әлеуметтік қолдау мүмкіндігін алуы - әлдеқайда кейінірек.

Әлеуметтік мемлекеттің екінші функциясы – білім және денсаулық сақтау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Бұл екі функция тек әлеуметтік мемлекетке ғана тән еместігін айта кеткен жөн. Адамдардың физикалық және экономикалық өмірінің маңызды алғы шарттары болғандықтан олар кез келген мемлекеттің типіне қарамастан жүзеге асырылады.

Әлеуметтік мемлекеттің үшінші функциясы - әлеуметтік қорғау. Оның пайда болуы, ең алдымен, азаматтардың әл-ауқатының деңгейіне мемлекет жауапкершілігінің қалыптасуына байланысты еді. Әлеуметтік мемлекеттің төртінші функциясы - әлеуметтік теңсіздікті бәсеңдету. Оны жүзеге асыру – барлық адамдардың бірдей әлеуметтік қолдау табу атрибутының пайда болғанынан бастап мүмкін болды. Әлеуметтік қорғау мен әлеуметтік қамтамасыз етудің ертеректе қалыптасқан механизмі мен жалпыға бірдей әлеуметтік қолдау принциптерін жүзеге асыру – теңсіздікті толығымен жоюға мүмкіндік береді[2].

Әлеуметтік мемлекеттің бесінші функциясы – еңбекпен қамтамасыз ету. Германияда Веймар Республикасы кезінде мемлекеттік функция ретінде пайда болған және Ф. Рузвельттің «Жаңа курс» саясатында маңызды рөл атқарған бұл функция тек қана екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, шын мәнінде, мемлекеттің ажырамас қызмет бөлігіне айналған.

Қорытындылай келе, өркендеген елдердегі әлеуметтік мемлекеттің құрылуы мемлекеттік құрылыстағы жаңа қадам деп тұжырымдауымызға болады. Әлеуметтік мемлекет жоғарыда айтқанымыздай - өз азаматтарының өмір сүруіне лайықты жағдаймен қамтамасыз етуге, әлеуметтік жағдайының қорғалуына, материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға, өндірісті басқаруға, қоғам мен мемлекет іске араластыруға ұмтылатын мемлекет. Бұл мәселе – жағдайы нашар қамтамасыз етілген топтың пайдасына ұлттық табыстың қайта бөлудің көмегімен, халықты жұмыспен қамтамасыз ету, еңбекті қорғау, білім алу, денсаулық сақтауды, бүкіл қоғамның мәдениетін, т.б. дамыту саясатын жүргізуді жүзеге асыру барысында қол жетіп, орындалады. Әлеуметтік мемлекет қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік және т.б. теңсіздіктерді бәсеңдетуге, жуып-шаюға бар күш-жігерін жұмсайды.

Алға қойылған міндеттерді іске асыру үшін мынадай міндеттерді шешу қажет:

- әлеуметтік көмек көрсетудің атаулы сипатын күшейту;
- аз қамтылған халықтың еңбекке қабілетті бөлігінің кедейшілігін белсенді еңсерудің нақты тетіктерін пайдалану.

Лайықты еңбек мүмкіндіктерін кеңейту, икемді еңбек нарығын арттыру мақсатында:

- өңірлік орталықтарда өндірісті оңтайлы орналастыру, салалардың кластерлік дамуы, экономиканың шикізаттық емес секторын дамыту негізінде жұмыс орындарын құруды;

- кәсіби оқыту жұмыс берушілердің персоналды ішкі өндірістік оқытуды, кадрларды кәсіби даярлау мен қайта даярлауды ұйымдастыруда қатысуын ынталандыру арқылы жұмыс күшінің кәсіби-біліктілік деңгейін арттыруды;

- жұмыссыздардың еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыру бойынша тиімді әлеуметтік қолдау көрсетуді көздейтін жүйелі шаралар қабылданатын болады

Жастардың кәсіби білім алуына, жеке кәсіп ашуына, жастарды шағын және орта бизнес саласына тартуға арналған кредит беру және гранттар бөлу бағдарламасын іске асыру арқылы оларды жұмыспен қамтудың белсенді саясатын жүргізу жөнінде шаралар қабылданатын болады[3].

Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін міндеттердің болғандығы орынды. Дегенмен де дамып келе жетқан Қазақстан алдында әлеуметтік қорғау жүйесінде орын алған мәселелер жеткілікті:

Қазіргі кезде экономикалық табиғи ресурстарға байланысты. Бұл әлемдік сұраныстың құбылмалығына бағынышты. Мұнай саласына байланысты жұмыссыздықтың өсуіне, яғни отандық жұмысшыларға сұраныстың болмауы, бұл өз деңгейінде кедейліктің азаюына алып келмейді.

Адамдық капиталға инвестициялық құралдардың жетіспеуі. Денсаулықты сақтау, білім беру және әлеуметтік активті адамдар жаңа глобалды экономикада бәсекеге қабілетті бола алмайды.

Демографиялық тенденция елеміздегі ең маңызды мәселелердің бірі халықтың санын көбейту ең басты мақсат болып табылады.

Қазақстанда кедейліктен зардап шегіп отырған бұл-экологиялық аспектілерді басқару болып табылады, экологиялық қасіреттер (Арал теңізі, Семей ж.т.б) бұл денсаулықты сақтауда ішкі көші-қон мәселесі және аймақтық теңсіздіктің өсуіне алып келеді. Соңғы жылдары тұрақты экономикалық өсім болған жағдайда да ЖІӨ әлеуметтік салаға шығындардың үлесін қысқартып отыр. Әлеуметтік саланы «2030 және 2010» стратегияға байланысты бюджетті дамытуға бағытталуы керек. Денсаулықты сақтау және білім беруде қажетті инвестиция тартуды басқару ресурстарды сонымен бірге халықтың кедей топтарының азаюы орын алуы керек.

Халықтың әлеуметтік жағынан әлсіз қорғалған топтары Үкімет тарапынан ерекше назар аударуды талап етеді. Егер өз уақытында шара қолданбаса, ұзақ мерзімді кедейлікті азайта алмайды. Әлемдік дағдарыстың шарпуына қарамай, еліміздің қарқынды дамуы өткен жылы сыр берген жоқ. Қай салада да өсіп - өркендеу айқын байқалады. Әр жыл сайынғы халыққа Жолдауында әлеуметтің әлеуетін арттыру жөніндегі Президенттің нақты тапсырмалары жоғарыдағыдай шешімін тауып, халықтың тұрмыс-тіршілігін, күнкөріс қарекетін жақсартуға септігін тигізіп келеді. Осыған байланысты жасалып жатқан іс-шаралар оң шешімін табады деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Н.Ә. Назарбаев «Жаңа онжылдық-Жаңа экономикалық өрлеу-Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» -Елбасының Қазақстан халқына жолдауы.-Астана, Ақорда.2010ж

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы.- Алматы: Дәуір, 1992.- 56 б.- 20-21 б \

3. Кожыкенов М. Некоторые аспекты планирования социальной политики в контексте устойчивого развития// Труды в Казахстане, Алматы, 2009-35-38.

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Еркулова Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль инвестиции в развитии экономики страны, особенности оценки инвестиционных проектов. Предложены трактовки «инвестиционный проект», стадии жизненного цикла инвестиционного проекта. Сформулированы критерии и методы оценки эффективности реализации инвестиционных проектов. Предложены рекомендации по разработке единого метода оценки эффективности наиболее рационального варианта реализации проекта.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционный проект, жизненный цикл, критерии, методы, оценка, экономическая эффективность.

Инвестиции являются неотъемлемой и важной частью деятельности большинства предприятий, опыт функционирования которых свидетельствует о том, что вопрос о выборе инвестиционного проекта для финансирования в условиях неопределенности со стороны «внешней среды», вызванной нестабильностью экономического климата, колебаниями курса валюты и рыночной конъюнктуры, инфляцией и прочими факторами, остается открытым. Проблема выбора наиболее эффективного инвестиционного проекта возникает, также, в силу ограниченности финансовых ресурсов инвестора и отсутствия четкой системы приоритетов.

В современных условиях экономический рост объективно позиционируется в качестве базовой целевой установки социально-экономической политики Республики Казахстан. Приоритетной задачей является формирование режима функционирования, ориентированного на устойчивое, сбалансированное воспроизводство хозяйственного, ресурсного, социального и экологического потенциалов страны.

Понятие «инвестиционный проект», рассматриваемое в многочисленных источниках методического, нормативного и специального характера, отличается многоаспектным содержанием и трактуется авторами в зависимости от целей проектостроителя, степени агрегированности инвестиционных объектов и отраслевой специфики. Отметим три основных подхода к определению сущности инвестиционного проекта. В рамках первого подхода инвестиционный проект обобщенно представляется как план целенаправленного инвестирования различного рода ресурсов. Так, с позиции ученых И.И. Мазур, Н.Г. Ольдерогге, В.Д. Шапиро, инвестиционный проект представляет собой инвестиционную акцию, предусматривающую вложение определенного количества ресурсов, в том числе интеллектуальных, финансовых, материальных, человеческих, для получения запланированного результата и достижения определенных целей в обусловленные сроки [1].

Наиболее универсальная формулировка понятия «инвестиционный проект» отмечена в трудах ученых Г. Бирмана. Данный подход рассматривает инвестиционный проект в разрезе следующих смысловых направлений:

1. Деятельность, мероприятие, предполагающее осуществление комплекса каких-либо действий, обеспечивающих достижение определенных целей;

2. Система, включающая определенный набор организационно-правовых и расчетно-финансовых документов, необходимых для осуществления каких-либо действий или описывающих такие действия.

Реализацией проекта обеспечен «проектный цикл», который состоит из определенных фаз и последовательных действий. Реализация любого проекта имеет временные рамки и представлена в виде ряда следующих друг за другом стадий, или этапов (Рисунок 1). [2]

От начала подачи проекта автомобиля до выдачи продукта на продажу. Начальную стадию, старт проекта, называют инициацией проекта. Этот этап характеризуется проведением предварительных работ, без которых запуск проекта невозможно осуществить. Предварительными работами называют процесс сбора сведений о будущем проекте, анализа и оценки целесообразности инициации нового проекта, возможного сценария развития ситуации [3].

Рисунок 1 - Стадии жизненного цикла проекта

Разработка проекта на стадии планирования. На этом этапе развивается уже принятые решения на предыдущем этапе концепции проекта. Этот этап характеризуется также выделением финансовых, трудовых и технических ресурсов, а также утверждением намеченного плана проекта и назначения ответственных исполнителей проекта. Планирование имеет место также на стадии осуществления проекта [4].

Исполнением проекта называют стадию реализации, осуществления проекта. На этом этапе осуществляются выполнение запланированных работ.

Мониторинг и контроль проекта. На все время реализации проекта он берется под тщательный контроль, который осуществляется соответствующими инструментами управления. Запланированные данные реализации проекта сопоставляются с актуальными [5].

На этом этапе происходит корректировка плана и процесса выполнения последнего. Окончательная стадия реализации проекта характеризуется получением ожидаемого результата от внедрения проекта. Кроме того, продукт или результат проходит проверку соответствия основным требованиям заказчика.

На этом этапе происходит подготовка всех документов относительно окончания проекта и его закрытия.

Таким образом, инвестиционный проект является комплексом действий (работ, услуг, приобретений, управленческих операций и решений), включающий осуществление инвестиций и направленный на достижение сформулированной предприятием цели.

Анализ теоретической и методологической базы не выявил общепринятого подхода, определяющего количество проектных фаз, их содержание и последовательность. Тем не менее, логика и основное содержание процесса развития проектов в большинстве случаев являются общими. В соответствии с методикой проектного анализа, принятой во Всемирном Банке (англ. – World Bank), проектный цикл включает следующие шесть последовательных этапов (рисунок 2).

Рисунок 2 - Содержание этапов проектного цикла

Оценка эффективности инвестиционного проекта заключается в проверке его экономического соответствия целям и интересам участников. Для оценки эффективности инвестиционного проекта необходимо рассмотреть его параметры за весь жизненный цикл – от прединвестиционной проработки до ликвидации. [6]

Для оценки эффективности реализации инвестиционных проектов существует множество критериев, на основании которых возможно произвести выбор наиболее приемлемого варианта. В настоящее время, в практике инвестиционного менеджмента существует система показателей, на основании которой можно осуществить выбор проектов из множества альтернативных. В частности, можно оценить альтернативы реализации проекта с точки зрения получения максимальной прибыли; оценить экономическую эффективность; определить привлекательность проектов с учетом различных показателей [7].

По тому, учитывают ли методики и критерии финансового анализа фактор времени их можно разбить на две большие группы. При этом учет фактора времени основывается на понятии дисконтирования, поэтому методы и показатели первой группы часто называют дисконтными. Ко второй группе относятся методы без дисконтирования распределенных во времени затрат. Условно их можно называть бухгалтерские или статические. [8]

Бухгалтерские методы игнорируют такие факторы как: неденежный (скрытый) характер некоторых видов затрат (например, амортизационных отчислений) и связанную с этим налоговую экономию; доходы от ликвидации старых активов, вытесняемых новыми; возможность реинвестирования получаемых доходов и изменение стоимости денег во времени. Эти методы не дают возможности судить о предпочтительности проектов, которые имеют одинаковую отчетность, но различные объемы инвестиций.

Дисконтные методы в современной зарубежной и отечественной практике в средних и крупных предприятиях являются преобладающими, так как они учитывают изменение во времени стоимости финансовых средств и не обладают теми недостатками, которые присущи бухгалтерским методам.

В основном используются четыре показателя, основанные на дисконтировании:

- чистый приведенный доход (NPV, Net Present Value);
- индекс доходности (PI, Profitability Index);
- внутренняя норма доходности (IRR, Internal Rate of Return);
- срок окупаемости (PP, Payout Period). [9]

Однако, в том виде, в котором данные методы предложены в литературе, их можно применять только для оценки финансовой эффективности проекта, анализа эффективности отдачи инвестиций либо для оценки срока окупаемости. Достоинствами данных методов можно считать тот факт, что они учитывают уровень риска, с которым связан весь процесс реализации проекта, а также позволяет оценить во времени финансовые потоки по проекту. Из международных, наиболее известной является методика ЮНИДО (UNIDO – United Nations Industrial Development Organization).

Следует отметить, что инвестиционные проекты имеют не только экономические, но и социальные, технологические, экологические и даже политические последствия.

В основе процесса принятия управленческих решений инвестиционного характера лежит оценка и сравнение объема предполагаемых инвестиций и будущих денежных поступлений. Общая логика анализа с использованием формализованных показателей в принципе достаточно очевидна — необходимо сравнивать величину требуемых инвестиций с прогнозируемыми доходами.

Таким образом, не существует единого алгоритма выбора инвестиционных проектов среди множества альтернативных вариантов по предложенным методам. В основном, все используемые методы ориентируются на экономические интересы инвесторов, а не на исполнителей проектов. Также, данные методы оперируют только финансовыми потоками и не учитывают технологический, технический и кадровый состав хозяйствующего субъекта, реализующего данный проект. Поэтому, существует необходимость разработки единого метода оценки эффективности наиболее рационального варианта реализации проекта, с использованием которого появляется возможность получать информацию, на основании которой можно было бы оперативно принимать решения по реализации проекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. Управление проектами: Учебное пособие – 2-е изд. Москва: Омега-Л, 2010. 664с.
2. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовложения. Экономический анализ инвестиционных проектов. Москва: Юнити-Дана, 2013. 632 с.
3. Gary Chin. Agile Project Management: How to Succeed in the Face of Changing Project Requirements, by AMACOM, 2014. – 229 p.
4. Clifford F. Gray, Erik W. Larson. Project Management: The Managerial Process, 4th Edition, by McGraw-Hill/Irwin, 2018. - 608 p.
5. Профессиональное управление проектом / К. Хелдман; пер. с англ. А.В.Шаврина. – 5-е изд. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2013. – 728 с.
6. Кулакова А.Н. Оценка эффективности инвестиционных проектов со знакопеременными денежными потоками. Автореф. диссертации на соискание ученой степени канд. экон. наук. Москва: ВШЭ, 2012. 35с.
7. Беренс В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций. Пер. с англ., перераб. и дополн. изд. Москва: Интерэксперт, 2011. 528 с.
8. Руководство к Своду Знаний по Управлению Проектами (Руководство PMBOK) – Четвертое издание. Project Management Institute, Inc., 2017. 464 с.
9. Шалагин М.Ю., Виленский П.Л. Эффективность инвестиционного проекта при наличии заемного капитала. В: Стратегическое планирование и развитие предприятий. Материалы симпозиума. Москва, 2014. с. 189-191.

УДК 331.1

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Ескелди Б.Д.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрен современный этап развития рыночных отношений в условиях хозяйствования предприятий, как самостоятельно экономических субъектов. Человеческий капитал, представляющий собой совокупность знаний, навыков, способностей, здоровья и мотивации человека, имеет способность приносить доход и является источником создания и внедрения инноваций на предприятиях различных форм собственности.

Ключевые слова: инновационного развития предприятия, человеческий капитал, конкурентоспособных предприятий, инвестиции предприятия, модель оценки.

Промышленность является важной составной частью хозяйственного комплекса Республики Казахстан, приоритетная роль которой определяется тем, что она обеспечивает все отрасли экономики орудиями труда, средствами производства и новыми материалами для производственной деятельности, в связи с чем также является активным фактором научно-технического прогресса и расширенного воспроизводства в целом. Спецификой промышленного комплекса является его сложная диверсифицированная и многоотраслевая структура.

Несмотря на столь важную роль промышленного комплекса в экономическом развитии страны, на сегодняшний день перед ним стоит множество технологических проблем, связанных с недостаточной конкурентоспособностью выпускаемой продукции на внешнем и внутреннем рынках, что является следствием ее невысокого качества, высокой себестоимости и небольшого ассортимента. Решением данных проблем является развитие инновационной деятельности составляющих его отраслей.

Инновационная деятельность каждой страны, региона, отрасли и предприятия характеризуется показателями инновационной активности. В казахстанской статистике инновационная активность характеризует степень участия организации в осуществлении инновационной деятельности в целом и отдельных ее видов в течение определенного периода времени. Уровень инновационной активности организаций определенной отрасли определяется как удельный вес организаций данной отрасли, осуществляющих технологические, организационные или маркетинговые инновации в общем числе организаций данной отрасли.

Технологические инновации для предприятия представляют собой введение нового либо усовершенствованного продукта или услуги, процесса или способа производства (передачи) услуг, ранее не используемых на данном предприятии. Маркетинговые инновации представляют реализацию новых или улучшенных маркетинговых методов, которые включают: изменения в дизайне и упаковке продуктов, новые методы продаж и презентации продуктов (услуг), их представления и продвижения на рынках сбыта. Организационные инновации – это реализация новых методов ведения бизнеса, организации рабочих мест или организации внешних связей.

Каждый из этих видов инноваций через различные составляющие имеет конечную цель – получение дополнительной прибыли. Рассмотрим инновационную активность организаций по отраслям экономики в 2019–2020 гг. на рисунке 1.

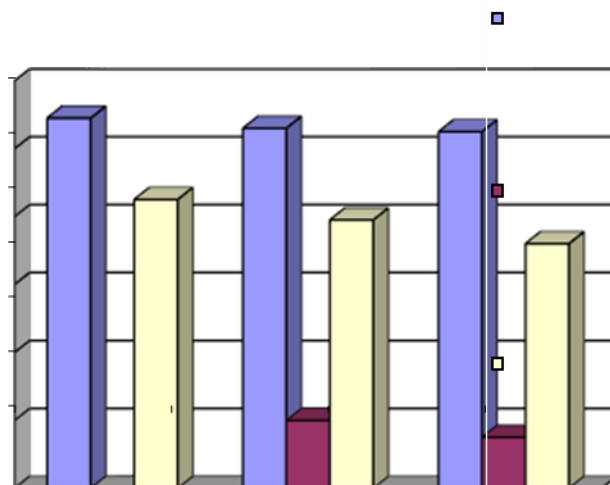

Рисунок 1 - Инновационная активность организаций по видам экономической деятельности (в процентах) *

На рисунке видно, что промышленный комплекс, включающий в себя отрасль добычи полезных ископаемых, обрабатывающие производства, производство и распределение электроэнергии, газа и воды имеет достаточно низкую инновационную активность. Только 10,5% организаций в 2018 году в составе промышленного комплекса осуществляют инновационную деятельность. В динамике этот показатель имеет

тенденцию к снижению. При этом показатели других отраслей не имеют превосходства, так как их уровень инновационной активности также не превышает 11%. В связи с изменением системы представления данных Росстатом с ОКВЭД в 2010–2016 гг. на ОКВЭД2 с 2018 года не вся информация является сопоставимой. При этом стоит отметить, что инновационная активность промышленного производства, выделенная в самостоятельную категорию по новой методике, остается на невысоком уровне, уступая деятельности в сфере телекоммуникаций, производству кровельных работ и отрасли научных исследований и разработок. Расчет данного показателя выполнен по данным отраслей промышленного производства и представлен в таблице 1.

Таблица 1 - Инновационная активность отраслей промышленного производства в 2016–2020 гг.

Год	Доля предприятий, занимающихся исследованиями и разработками в общем числе отраслей промышленного производства, %	Доля инновационных товаров, работ и услуг отраслей промышленного производства в общем объеме отгруженных товаров, выполненных работ, услуг данных отраслей, %	Интегральный показатель инновационной активности отраслей промышленного производства, %	Темпы прироста инновационной активности отраслей промышленного производства, в долях единицы
2016	11,1	7,8	9,3	-
2017	10,9	9,2	10,0	0,08
2018	10,9	8,2	9,5	-0,05
2019	10,6	7,9	9,2	-0,03
2020	10,5	8,4	9,4	0,02

Из представленной таблицы видно, что рассчитанный показатель инновационной активности отраслей промышленности в период с 2012 по 2016 гг. характеризуется неустойчивой динамикой в отличие от показателя, представленного органами государственной статистики. Объясняется данный факт изменением доли инновационных товаров в отраслях промышленного производства в данный период. Так, рассчитанный интегральный показатель инновационной активности в период с 2018 по 2019 гг. характеризуется ростом, а показатель инновационной активности Росстата – падением, то есть снижение количества организаций, занимающихся инновационной деятельностью в промышленных отраслях не повлияло на снижение объема инновационных товаров в данных отраслях, а наоборот, активизировало их инновационную деятельность, что отразилось на увеличении объема инновационных товаров и услуг. В 2018–2019 гг. оба показателя инновационной активности имеют отрицательную динамику, а в 2019–2020 гг. – разную: отрицательную по показателю Росстата и положительную по интегральному показателю. В 2019 году инновационная активность промышленного производства составляет 10,6%, а доля инновационных товаров, работ и услуг отраслей промышленного производства в общем объеме отгруженных товаров 6,7%.

Отмеченная ранее сложная структура промышленного комплекса, указывает на необходимость проведения данного анализа по видам экономической деятельности. Так,

в период с 2018 по 2020 г. лидерами по снижению уровня инновационной активности были следующие производства: производство кожи, изделий из кожи и обуви, производство электрооборудования, электронного и оптического оборудования, металлургическое производство и производство готовых металлических изделий, производство и распределение электроэнергии, газа и воды.

Поскольку определяющим фактором инновационной активности в секторе промышленного производства является объем производства, представляется целесообразным рассмотреть корреляции динамики данных показателей в период с 2018 по 2020 годы. Так, в отрасли добычи полезных ископаемых в период с 2018 по 2020 гг. отрицательная динамика инновационной активности и в период с 2017 по 2018 гг. – положительная, имеют корреляционную зависимость с аналогичной динамикой в данные периоды времени в объеме добычи и переработки природного и попутного газа, среднесуточном объеме добычи из одной скважины природного и попутного газа и производстве природного и попутного газа. Аналогичная динамика в период с 2018 по 2020 годы характерна также для производства транспортных средств и оборудования, что коррелирует с динамикой объема отгруженных товаров собственного производства, выполненных работ и услуг собственными силами данного производства. Положительная динамика текстильного и швейного производства, химического производства коррелирует с динамикой объема производства тканей и основных видов продукции химического производства за период с 2018 по 2020 гг.

Таблица 2 - Темпы прироста затрат на технологические инновации отраслей промышленного производства с 2018–2020 гг., в долях единицы

Источник средств	2020/2019	2019/2018
Добыча полезных ископаемых, обрабатывающие производства, производства и распределения электроэнергии, газа и воды	0,02	-0,04
в том числе:		
собственные средства организации	0,06	0,02
средства федерального бюджета	-0,01	0,6
средства бюджетов субъектов РФ и местных бюджетов	0,03	0,6
средства внебюджетных фондов	3,3	-0,8
иностранные инвестиции	-0,8	1,2
прочие средства	-0,04	-0,3

Таблица 2 демонстрирует устойчивую тенденцию к уменьшению затрат из прочих средств, в которых учитываются кредиты банков, займы у сторонних организаций.

Эти изменения обусловлены как растущей динамикой затрат из средств бюджетов субъектов РК и местных бюджетов, так и отрицательной динамикой затрат в целом по отрасли. Незначительное место в структуре источников финансирования инновационной деятельности промышленного комплекса занимают бюджетные средства, что несопоставимо с доходами от деятельности входящих в его состав предприятий, которые занимают ключевое место в бюджете страны.

Проведенное органами государственной статистики исследование факторов, ограничивающих инвестиционную деятельность в 2018 году в рассматриваемом комплексе показало, что такими факторами являются: высокий процент коммерческого кредита, недостаток собственных финансовых средств, неопределенность

экономической ситуации в стране и инвестиционные риски. При этом 1/3 внутренних затрат на научные исследования и разработки предприятий промышленного комплекса приходится на оплату труда работников, из чего можно сделать вывод, что одним из главных факторов, участвующих в развитии инновационной деятельности предприятия является человеческий капитал его работников.

Таким образом, предприятия промышленного комплекса характеризуются нестабильной динамикой роста затрат на развитие инновационной деятельности, а ежегодное снижение инновационной активности и объема отгруженных инновационных товаров, работ и услуг, указывают на то, что данные предприятия не осуществляют «реальную инновационную деятельность». Так, внедрение принципиально новых технологий не расширяется, а вложение средств в обновление основных фондов не дает полной отдачи. При этом прямая взаимосвязь инновационной активности предприятий данного комплекса и результатов производственной деятельности, входящих в его состав отраслей, позволяет определить, что снижение инновационной активности комплекса определяет снижение результатов производственной деятельности и наоборот. Таким образом, обобщая вышеизложенное, можно выделить следующие тенденции инновационного развития промышленного комплекса:

- 1) снижение инновационной активности комплекса определяет снижение результатов производственной деятельности и наоборот;
- 2) снижение численности научного персонала определяет снижение инновационной активности комплекса и наоборот.

Следовательно, тенденции инновационного развития промышленного комплекса связаны как с производственно-технологической деятельностью входящих в его состав предприятий, так и с рациональным использованием человеческого капитала. В связи с чем представляется целесообразным рассмотреть проблемы промышленных предприятий в процессе формирования и развития человеческого капитала.

Динамика производства и распределения электроэнергии, газа и воды с 2018 года характеризуется отрицательной динамикой производства тепловой энергии.

Таким образом, инновационная активность отраслей промышленного производства взаимосвязана с результатами их производственной деятельности.

Поскольку инновационная деятельность невозможна без осуществления затрат на нее, представляется целесообразным проанализировать динамику затрат на технологические инновации, как приоритетного вида инноваций в данном комплексе с рисунка 2.

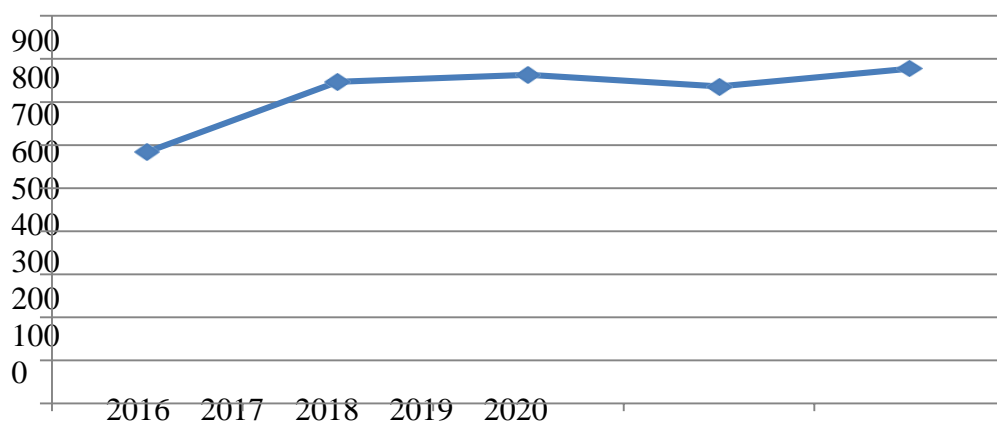

Рисунок 2 - Динамика затрат на технологические инновации отраслей промышленного производства с 2016–2020 гг.*

Рисунок 2 демонстрирует, что затраты на технологические инновации отраслей промышленного производства характеризуются нестабильной динамикой. Затраты промышленного производства на технологические инновации в 2017 году составили 848,046 млрд. руб., что выше затрат предыдущих лет, но при этом может быть связано неувеличением количества инвестиций в инновационную деятельность, а расширением состава промышленного производства в количестве отраслей и организаций. Для определения зависимости показателей инновационной активности и затрат на инновации отраслей промышленности рассмотрим динамику темпов прироста данных показателей в период с 2016 по 2020 годы (рисунок 3).

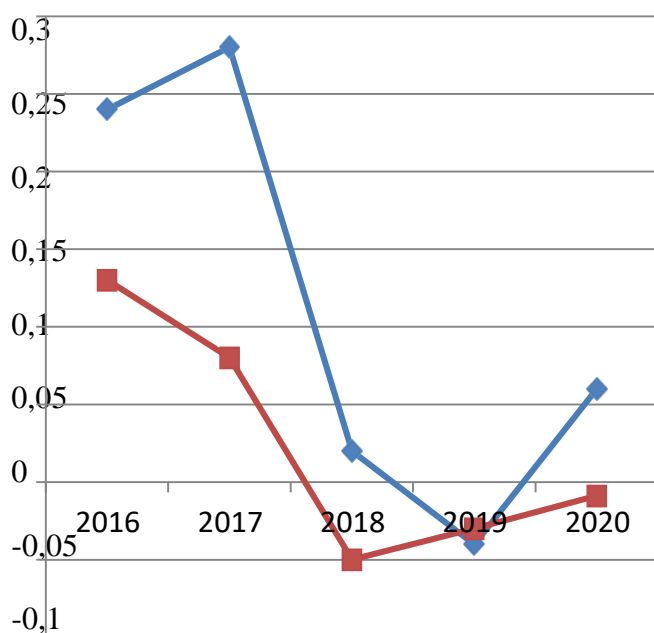

Рисунок 3 - Динамика приростных показателей затрат на инновации и инновационной активности отраслей промышленного производства в 2016–2020 гг.*

На рисунке 3 зависимость темпов прироста затрат на технологические инновации и темпов прироста инновационной активности, в виде синхронизации их графиков, наблюдается только на отдельных участках (с 2016 по 2017 годы, с 2018 по 2019 годы), при этом количественно доказать данную зависимость не удастся ввиду достаточно низкого показателя инновационной активности. Причиной отсутствия зависимости данных показателей в других периодах может быть нерациональное использование выделенных на инновационную деятельность средств и, соответственно, отсутствие отдачи от данных вложений.

Заключение Для определения направлений эффективного использования человеческого капитала предприятий была разработана матрица эффективного использования данного капитала, позволяющая оценить и скорректировать политику управления человеческим капиталом в интересах инновационного развития предприятия.

Таким образом, результаты представленной исследовательской работы позволяют оценивать человеческий капитал в стоимостном выражении с учетом инновационной составляющей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабкин, А. О. Новиков // Научно- технические ведомости СПбГПУ. Серия «Экономические науки», 2015.
2. В.П.Багов, Е.Н.Селезнев, В.С.Ступаков. // Промышленность Казахстана, 2016.
3. Белозерова, С. М. Труд, работоспособность, здоровье / С.М.Белозерова // Человек и труд, 2017
4. Бжихатлова, А. А. Управление человеческими ресурсами – основа развития инновационной экономики, 2014.
5. Бузгалин, А. Человек, рынок и капитал в экономике 21 века / А. Бузгалин, А. Колганов // Вопросы экономики, 2016.

ӘОЖ 373.5. 033

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ САЯСИ – ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Әбжами А.А.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін айқындау Әзірбайжан, Қазақстан, Ресей, Түркіменстан және Иран секілді Каспий жағалауы елдері үшін ғана емес, әлемдік геосаясат үшін де тарихи, саяси, экономикалық және әскери-стратегиялық маңызға ие болды. XX ғ.аяғы – XXI ғ.басында Кеңестер Одағы өмір сүруін тоқтатқаннан кейін Каспий теңізі шекаралары мен мәртебесін айқындау таласты әрі күн тәртібіндегі кезек күттірмес мәселеге айналды. Мақалада Каспий теңізі мәртебесін айқындау мәселесінің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері тарихи тұрғыдан сарапталады. Зерттеу жұмысы барысында Каспий теңізі мәртебесін айқындауға байланысты тарихи-дипломатиялық және саяси-құжаттар мен мәліметтер талданып, осы мәселеге қызығушылық танытқан мемлекеттердің арасындағы пікір алмасулардың негізгі бағыттары және оларды шешу жолдары ашып көрсетіледі.

Түйінді сөздер: «Каспий теңізінің конституциясы», каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенция; Ақтау саммиті, Каспий теңізі, БҰҰ Конвенциясының теңіз құқығы ережелері.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін оның Каспий теңізі жағалауындағы басқа елдермен теңіздегі мемлекеттік шекарасы пайда болды. Теңіздегі шекара бұрын екі мемлекеттің, яғни, Кеңес Одағы мен Иранның мемлекеттік шекарасы болса, КСРО-ның ыдырауынан кейін теңіз жағалауында бірден бес мемлекеттің мүдделері түйісті. Теңіздегі мұнай қорының молдығы мен КСРО сияқты алпауыт мемлекеттің күйреуінен аймақтағы геосаяси жағдайдың күрделі өзгеруі, батыс мемлекеттерінің аймақтағы саяси-экономикалық жағдайға белсенді араласа бастауы онсыз да қиын мәселені одан әрі күрделендіріп жіберді. Каспий теңізінің мәртебесін анықтауда осы теңіздің жағалауында орналасқан бес мемлекеттердің мүддесі түйісуде.

1992 жылы Каспий теңізінің жаңа құқықтық мәртебесін анықтау мақсатында Каспий мемлекеттері арасында келіссөздер басталды. Осы мақсатта Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияны әзірлеу жөніндегі Арнайы жұмыс тобы құрылды. Жағалаудағы мемлекеттер құрған Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін реттеудің негізгі тетігі – сыртқы істер министрлері орынбасарлары деңгейіндегі Арнайы

жұмыс тобының тиімділігінің арқасында соңғы кезде осы мәселе бойынша пікірталасты практикалық жолға қоюдың және Конвенция жобасы мәтінінің көптеген баптары бойынша келісудің сәті түсті.

Сонымен қатар, бұл теңіздің өз ерекшеліктеріне байланысты АҚШ, ҚХР, Еуропалық Одақ сияқты әлемнің жетекші державалары аймақтағы жағдайға ерекше көңіл бөлуде. Каспий теңізі әлемдегі ішкі континенталды су қоймасының ең ірісі, оның су бетінің көлемі шамамен 440 мың шаршы шақырым құрайды. Мұнда қызыл балықтың әлемдік қорының 90%, 30-ға жуық жануарлар мен қызыл кітапқа енген өсімдіктердің 20-дан астам түрі өседі.

Каспий теңізі мен оны қоршаған территориялар көмірсутегі шикізатының үлкен қорының жинақталған жері болып табылады. Мамандардың алдын-ала жасаған болжамдары бойынша, теңіздің Қазақстан жағы бөлігі мен оған жалғасқан территориядағы ресурсы мұнаймен есептегенде 4,5 млрд тонна құрайды.

Соңғы уақыттағы БАҚ-ның хабарлауынша, Каспий теңізінің Қазақстан жағалауының солтүстік бөлігінен табылған Қашаған кеніші соңғы 20 жыл ішінде әлемде табылған кеніштердің ең байы болуы мүмкін. Бұл кеніштің қоры 8 млрд-тан 50 млрд баррель мұнайды құрауы мүмкін. Қазақстан жағалауындағы Теңіз гигантында 6-9 млрд баррель мұнай бар. Газ конденсатының қор көлемі – 1,6 млрд тонна, ал табиғи газ – 5,9 трлн куб метр құрауда.

Бұған дейін Каспий теңізінің мәртебесі РКФСР мен Иран арасындағы 1921 жылғы 26 ақпандағы және КСРО мен Иран арасындағы 1940 жылғы 25 наурыздағы келісімдер негізінде анықталған болатын. Осы келісім бойынша теңіз тек екі мемлекеттің меншігі ретінде қарастырылды.

Кеңес дәуірінде екі жақты қабылданған құжаттар бүгінгі күн талаптарына жауап бере алмағандықтан, заңды күші бар құжаттар бола алмайды. Сол себептен, құжаттар Каспий теңізінің жағалауында орналасқан мемлекеттер арасындағы қатынастарды толық көлемде өзара тиімді бақылай алмайды және бұған бірнеше себептер бар:

1. Жоғарыда аталған келісімдерде екі жақ ретінде РКФСР және КСРО мемлекеттері халықаралық құқық субъектісі ретінде танылмайды. Сондықтан, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін Каспий жағалауындағы мемлекеттер арасында жаңа келісім негізінде анықтап, бекіту қажет.

2. Аталған келісімдерде Каспий теңізінде бұрынғы одақ республикалары арасындағы шекараларға еш сілтеме жасалмаған, яғни кеңес заңдары бойынша шекара мәселелерін шешу тек орталық органның құзырында болды. Каспий теңізінде одақтас республикалар арасында шекара болмады, яғни КСРО-ға қараған теңіз бөлігі федералды болып, республикалардың ондай шекараны анықтауға құзыры болмады;

3. Көрсетілген келісімдерде тек сауда мәселелерін қадағалау туралы айтылған, бірақ Каспийдің толық көлемдегі құқықтық мәртебесі, соның ішінде теңіз түбі мен қойнауындағы ресурстарын пайдалану мәселесі анықталмаған.

Кеңес Одағы Каспий теңізінің мәртебесін «ішкі ресей суатынан» «ішкі кеңес-иран суаты» мәртебесіне ауыстыру керек деп, оны жоғарыда аталған келісім-шарттарды жасау барысында ұлтаралық өзендер мен теңіздері бөлудегі қалыптасқан тәртіп бойынша Каспий теңізіндегі арадағы шекараның өтуі жөнінде мәселе көтермеген. Бір қызығы, Иран тарапынан мұндай сұрақ туындамаған. Керісінше, екі тарап бірнеше рет Каспий ішінде шекараның жоқтығын мәлімдеген. Ол жөнінде 1976 жылы Иран СІМ-нің КСРО Елшілігіне жіберген нотасынан байқаймыз. Онда: «Иран мен КСРО арасында Каспий теңізінде шекара сызығы туралы еш бір келісім-шарт немесе орныққан тәртіп жоқ», – деп көрсетілген. Бірақ, соған қарамастан, екі тараптың арасында 1934 жылдан су және әуе бойынша Астара-Гасан-Кули сызығы жөніндегі екі жақ ұстанатын, құқықтық

рәсімделмеген шартты теңіз шекарасы болды. Бірақ КСРО-ның 1982 жылғы «Мемлекеттік шекара туралы» Заңы бойынша, егер шекара сызығы өзендер мен басқа да суаттарда КСРО халықаралық шарттарымен анықталмаса, шекара сызығы оның құрлыққа шығатын екі нүктесімен түзу жүргізіледі деп көрсетілді. Бұдан КСРО-ның Иранның келісімінсіз Каспийді өзен мәртебесінде бөлгенін байқаймыз.

Айта кететін бір жәйт, Каспий жағалауындағы 1991 жылдан кейін пайда болған тәуелсіз мемлекеттердің осы мәселе бойынша көзқарастары әр түрлі, бірақ кейбір жерлерде олардың түйісетін жерлері бар.

Әзірбайжан Каспийді шекаралық көл деп танып, судың акваториясын, түбі мен қойнауын ұлттық секторларға бөлу қажет деген позиция ұстануда. Егер Каспий көл деп қарастырылатын болса, онда оның жағалауында орналасқан шекаралас елдердің құқығы халықаралық-құқықтық нормалармен анықталады, яғни бірнеше мемлекетпен қоршалған шекаралы өзендерге таралатын нормаларға сай жүргізіледі. Халықаралық заңдарға сай бірнеше мемлекеттің ортасында орналасқан көлдер олардың келісімі бойынша немесе мемлекеттік шекаралар негізінде және көлдің орталық нүктесінен өзара бөлісулері қажет. Мұндай жағдайда Каспийде кеме саудасында, балық аулау, сондай-ақ теңіздің басқа биоресурстарын сақтауда және тиімді пайдалануда қиындықтар туатыны анық. Бірақ Баку өзінің 10 мильдік аймағынан тыс ірі мұнай қорын иелену жолында әр түрлі шараларға баруда. Әзірбайжан КСРО-Иран келісімдерінде тек балық аулау мәселелері қарастырылған, ол бүгінгі күн талаптарына сай емес, сондықтан оның мәртебесін басқаша қарауымыз қажет деген уәж айтуда.

Ресей Каспий теңізі кондоминиум негізінде ортақ пайдаланыстағы теңіз болуы керек, яғни Каспийдің табиғи ресурстары теңіздің түбіндегі минералды ресурстарымен қоса, барлығына таралуы қажет дейді. Әр мемлекет жағалаудан 10-мильдік бөлікке ие болып, сол жерлерден теңіз түбіндегі минералды ресурстарды барлау мақсатында құқыққа ие болсын деген ұсыныс жасауда. Ал зонадан тыс орналасқан минералды ресурстарды пайдалануда бес мемлекеттің өкілдерінен тұратын комитет құрылып, соның құрамында болу қажет дегенді ұсынады. Сонымен қатар, Ресей Каспий теңізі тек жағалауда орналасқан мемлекеттердің жабық теңізі деген ұстанымдар ұсынып, оның мәртебесі толық анықталғанынша, бұрынғы кеңес-иран келісімін басшылыққа алу қажеттігін айтуда.

Бұл ұсыныстың басқа мемлекеттерге тиімсіз екенін айта кеткен жөн. Өйткені, бір мемлекеттің территориясына теңіз түбінің көп бөлігінің жақын болуы олардың тәуелсіздік құқығын бұзады және Каспийдің түбіндегі ресурстарды бақылау мен барлауға шетел инвестициясын тартуда қиындықтар туғызады, сонымен қатар кондоминиум идеясының әлемдік тәжірибесіне ешбір ұқсас жағдай болмағандықтан, бүгінгі таңда оны жүзеге асыру көптеген қиындықтар туғызбақ.

Түрікменстан 12-мильдік территориялық суға өз иелігін орнатты, бұл Ашхабаттың Қазақстан сияқты Каспийді тұйық теңіз ретінде қарастыратындығын көрсетеді. Сонымен қатар, Түрікменстан Ресейлік 45 мильдік зона орнату жөніндегі ұстанымына қосылуда.

Иран жағы Ресей позициясына жақын келетін Каспий ресурстарын көршілес мемлекеттердің ортақ байлығы ретінде санауды ұсынып отыр.

Қазақстан жағы Каспийдің ерекшеліктерін ескере отырып, оны пайдалануда 1982 жылы БҰҰ Конвенциясының теңіз құқығы ережелерін Каспий теңізіне тарату позициясын ұстануда. Теңіз түбі мен ондағы ресурстарды барлық Каспий жағалауындағы мемлекеттер арасында халықаралық тәсіл және әлемдік тәжірибелер бойынша ортақ сызық негізінде делимитациялауды ұсынуда. Минералды ресурстарды игеру мен барлауды әр мемлекет өз еркінше өз зонасында айқындауға тиіс. Каспий

теңізіндегі Қазақстанның мемлекеттік шекарасы Каспиймен шектесетін барлық мемлекеттердің шекаралары арасындағы ең ұзыны, ол 1700 шақырымнан артық. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесіне қатысты Қазақстан Республикасы ұстанымының негізгі аспектілеріне тоқталатын болсақ, жағалаудағы мемлекеттердің саяси және экономикалық мүдделерін тиімді түрде қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Каспийде аумақтық теңізді, балық аулау аймағын және ортақ су кеңістігін белгілеуді ұсынған болатын. Бұл аймақта тиісті режимдерді белгілеуге ерекше назар аудару орынды сияқты көрінеді. Аумақтық теңіздің сыртқы шекарасы мемлекеттік шекара болып табылуы тиіс, оның шегінде жағалаудағы мемлекеттер барлық егеменді құқықтарына толықтай ие болады. Бұл шекаралардың мызғымастығын және аумақтық тұтастықты қамтамасыз ету тұрғысында қауіпсіздіктің қосымша кепілдіктерін алуға мүмкіндік береді.

2004 жылы қазақстандық жақ Каспий теңізіндегі қару-жараққа бақылау жасаудың бесжақты тетігін құру, қару-жарактың тұрақты тепе-теңдігін орнату және олардың шектерін белгілеу туралы бастама көтерді. Мұндай шаралар жанжалдардың алдын алудың және мемлекеттердің бейбіт ынтымақтастығын дамытудың анағұрлым сенімді құралдардың бірі болуда.

Қазақстан барлық көлік құралдарымен транзит еркіндігіне арналған Каспий жағалауы мемлекеттерінің құрлық ішіндегі құқығын және бірқатар әмбебап халықаралық шарттарда бекітілгеніндей, басқа да теңіздер мен Әлемдік мұхитқа жол ашуды Конвенцияда қадап айту қажет деп санайды. Экологиялық қауіпсіздікке сәйкестігін байқап көру үшін теңіз түбі бойынша құбыр желілерін төсеуге Каспий жағалауындағы барлық мемлекеттердің сараптама жүргізуі, мүдделі тараптардың экономикалық жобаларын дамытуға кедергі келтіретін күрделі әрі ұзақ процес болып табылады. Учаскелері арқылы құбыр желілері өтетін елдермен құбыр желілерін төсеудің талаптары мен бағытын келісу анағұрлым оңтайлы нұсқа деген көзқараста.

Қазақстанның пікірі бойынша, Каспий теңізінің байлығын анықтауда Каспий мемлекеттерінің мұнай комиссиялары қазіргі күнгі консорциумдарға тиіспеуі керек. Екі немесе бірнеше зона арасындағы кеніштерді игеру барысында мемлекеттер арасында тиісті өнімді бөлісу жөнінде келісімдер қажет. Каспийдің мүмкіндіктері жөнінде, соның ішінде кеме жүзу, балық аулау, қоршаған ортаны қорғау мәселелесінде қарым-қатынас жасау жолында Қазақстан кез келген келісімге, оның ішінде кондоминиумға да дайын екендігін жариялады.

Сонымен қатар, әр мемлекеттің келісілген көлденең территориялық сулары болуы қажет, яғни олардың балық аулау зонасы сол ұлттың құқығында болуы қажет. Теңіздің қалған бөлігі мемлекеттер арасындағы кеме қатынастары жүру үшін ашық болуы қажет.

Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенцияның қазақстандық жобасында минералды байлықтарды игеру тәжірибесі мен халықаралық өлшемдер пайдаланылып қана қоймай, КСРО мен Иран арасындағы Каспий түбінің байлықтарын пайдалану тәжірибесі жұмыстары келтірілген.

Каспий мемлекеттері алдында күн тәртібінде кезек күттірмес мәселе, Каспий теңізінің түбін делимитациялау барысында ортақ шешімге келу және маңызды мәселелерге байланысты көзқарастарын барынша жақындату болып отыр. Каспий теңізінің тағдыры – оның жағалауында орналасқан мемлекеттер шешетін мәселе, сондықтан бұл жерде мемлекеттер келісім негізінде бір-бірінің және ортақ мүддені ескере отырып, мәселені шешулері қажет. Ол тек келісім негізінде барлық 5 мемлекеттің арасында шешілуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз; "Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 25 шілдедегі №465 қаулысы;

2.Зауребеков М. Су қорларын қорғау саламсындағы мемлекеттік басқару, /// Заң және заман, №10.2002г.

3.Қазақстан Республикасының Су Кодексі №481-11

4.Бурханов К.,Тыныбеков Н.// Евразийское сообщество: общество, политика,культура.2005г,№1.

УДК 338.242

УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ РИСКАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Жандауов Н.М.

Научный руководитель: Еркулова Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Обеспечение экономической безопасности является одной из наиболее актуальных проблем современных предприятий различных форм собственности. В условиях высокой конкуренции поддержание стабильного функционирования предприятия представляется достаточно сложным, а также требует комплексного подхода. В данной статье рассмотрена организация управления экономическими рисками деятельности предприятия.

Ключевые слова: управление рисками предприятия, экономическая безопасность, риск-менеджмент, диверсификация.

Залогом успеха управленческого решения как по поводу введения нового финансового инструмента, так и по реализации с его помощью конкретного проекта должно служить институт управления рисками, или риск-менеджмент, который включает:

- прогноз возникновения любых потенциальных рисков в процесс внедрения новшества или реализации конкретного проекта;
- принятие мер по устранению причин и условий, порождающих риск, или минимизацию самого риска или негативных последствий, которые могут возникнуть от того или иного риска.

Управление рисками включает прогнозирование возможности наступления потенциально рискового события, а соответственно дает возможность вовремя принять меры по предотвращению или снижению степени последствий, которые могут наступить от риска, который нельзя локализовать. Управление экономическими рисками, как любая другая система управления, имеет объект и субъект.

Объектом управления рисками является осуществление экономической деятельности в условиях неопределенности и экономико-правовые отношения, еще возникают между хозяйствующими субъектами в процессе устранения или реализации риска. Субъект такого управления — это группа менеджеров предприятия и / или специалистов специализированных компаний, которые через различные варианты

комбинированных действий осуществляют целенаправленную диверсификацию рисков для эффективной экономической деятельности [1].

Организация управления рисками экономической деятельности предусматривает создание подсистем и инфраструктурных элементов управления рисками на уровне предприятия. В организационной структуре предприятия любой формы собственности эти функции могут быть возложены как на специально созданные структурные элементы, так и в совокупности на уровне сотрудничества специалистов аналитических, юридических отделов, служб безопасности и тому подобное. Если есть необходимость, можно привлечь специалистов специализированных компаний, или же вообще функции по управлению рисками могут передаваться другим компаниям.

Во время реализации экономических проектов всегда возникает проблема прогнозирования, выбора методов оценки и снижения рисков. Прогнозирование экономических рисков в каждой конкретной ситуации осуществляется с учетом особенностей реализации определенного проекта или выполнения определенной сделки в пределах приведенной выше классификации.

При измерении негативных последствий, которые могут быть нанесены риском, нельзя рассчитывать только на финансово-экономические инструменты, в том числе на единые показатели в стоимостном выражении. Такое суженное оценивание определяет только финансово-имущественном состоянии предприятия или финансовый результат (прибыль или убыток) хозяйственной операции (деятельности) отдельного субъекта хозяйствования и не отражает вероятности, качества окружающей деловой среды, субъективных характеристик. В этом заключается принципиальное отличие между анализом финансово-хозяйственной деятельности предприятия и оценкой экономических рисков в пределах их управления. Этот процесс является трудоемким, имеет высокие затраты интеллектуального труда и требует поиска и учета значительного объема дополнительной информации, так или иначе может позволить осуществить объективное оценивание рисков. Наилучшие результаты такой деятельности позволяет достичь экспертный анализ, проводимый с распределением результатов риск-менеджерами предприятия и привлеченными специалистами.[2]

Обобщая различные подходы к оценке экономических рисков, можно выделить определенную модель такой оценки:

- определение заинтересованных лиц-пользователей аналитической информации (менеджмент предприятия, владельцы корпоративных прав);
- выбор ключевых показателей, как нельзя лучше характеризуют определенную экономическую альтернативу;
- определение факторов, по которым риск-менеджер не имеет единого мнения относительно их влияния на экономический риск;
- установление предельных границ риска;
- определение рискованной альтернативы.

После оценки и измерения экономического риска возникает вопрос о принятии управленческого решения относительно методов снижения риска. Главной задачей решения этой проблемы является обеспечение оптимального соотношения между уровнем достигнутого снижения риска и необходимыми для него дополнительными затратами. Однако следует считать невозможность уменьшения влияния некоторых никак контролируемых факторов риска (ожидание кризиса или подъема экономики в целом, движение банковского процента, войны, форс-мажор и т.д.).

В мировой практике существует множество различных и довольно эффективных способов снижения риска. Чаще всего применяют такие: страхование, диверсификация, передача риска, лимитирование, сбора дополнительной информации, обеспечения

качества продукции, проверка бизнес-партнеров, бизнес-планирование, подбор персонала предприятия, организация защиты коммерческой деятельности предприятия (в том числе коммерческой тайны).[3]

Страхование экономической деятельности направлено на защиту ее конечного результата, обеспечения достижения поставленных целей. За условиях рынка особое актуальность имеет страхование от финансовых коммерческих, технических рисков. В условиях повышенной конкуренции на рынке страхования возникает возможность для страхования правовых и политических рисков. Страхование является эффективным методом защиты субъектов хозяйствования от неблагоприятных изменений экономической конъюнктуры и позволяет гарантированно получить запланированный экономический эффект от деятельности предприятия.

Другим эффективным способом ограничения риска является диверсификация. Диверсификация — это процесс распределения средств, инвестируют ся между различными объектами вложения, которые непосредственно не связаны между собой. В этом случае при поражении рисками одного из объектов инвестирования предприятие получает определенный экономический эффект от доходности других.

Различают два основных вида диверсификации экономической деятельности: производственная и финансовая.

Под производственной диверсификацией понимают увеличение ассортимента продукции (услуг), которые производятся. При этом выделяют вертикальную и горизонтальную диверсификации. Вертикальная диверсификация - это пополнение ассортимента изделиями, похожими на товары уже выпускает предприятие. Горизонтальная диверсификация — это пополнение ассортимента продукцией, не похожей на товары предприятия, но интересной для потребителей.

По финансовой диверсификации существует два основных метода: покупка доли акций или других ценных бумаг предприятий (простое переливание капиталов в другой сектор) и покупка ценных бумаг или доли в банках или других финансовых институтах (пенсионных, инвестиционных фондов и т.п.), а также открытие в них депозитных счетов.

Так или иначе при применении любого из предложенных методов снижения экономических рисков необходимо учитывать цен; каждого из них и уметь использовать различные их комбинации.

Несовершенное управление экономическими рисками рано или поздно может привести к кризисному или предкризисного состояния предприятия. На сегодня не сформирован четкого определения термина "кризисное состояние". Прорабатывая различные источники по этой проблематике, можно брать за основной признак такого состояния невозможности предприятия отвечать по своим обязательствам.

Обязательства предприятия делятся на две общие группы:

- внутренние обязательства возникают перед собственниками, наемными работниками и тому подобное;
- внешние обязательства предприятия включают обязательства перед фискальной системой, финансово-кредитной системой, обязательства перед контрагентами.[4]

Следовательно, состояние безопасности предприятия определяется уровнем собственного ликвидного капитала по обеспечению долговых обязательств, растущих неспособностью менеджмента предприятия о принятии мер для нейтрализации негативных явлений и обоснованностью реструктуризационных программы.

Конечно, самой опасной является ситуация, при которой невыполнение обязательств зависит не от недобросовестности менеджмента предприятия (в условиях

высокорисковой отечественной экономики является, к сожалению, общей тенденцией), а потому что действительно не имеет возможности выполнять свои обязательства.

В таком случае единственным средством продолжения деятельности предприятия в приемлемых для владельца и общества формах является антикризисное управление. Антикризисное управление — это совокупность форм и методов реализации ряда связанных мероприятий, направленных на финансово-производственное оздоровления предприятия, неспособного выполнять свои обязательства. По своей сути антикризисное управление, как и управление рисками, является разновидностью корпоративного управления. Однако в отличие от управления рисками, целью антикризисного управления является недопущение принудительного прекращения деятельности предприятия с учетом, насколько это возможно, интересов его владельцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Экономическая безопасность: учебник для вузов / Л. П. Гончаренко [и др.]; под общ. ред. Л. П. Гончаренко, Ф. В. Акулинина. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 478 с.
2. Зубачев Д. Н. Особенности управления рисками на предприятии // Молодой ученый. — 2018. — № 14. — С. 181–184.
3. Бадалова, А.Г. Управление рисками деятельности предприятия / А.Г. Бадалова, А.В. Пантелеев. - М.: Вузовская книга, 2015. - 236 с.
4. Васин, С.М. Управление рисками на предприятии: Учебное пособие / С.М. Васин, В.С. Шутов. - М.: КноРус, 2018. - 352 с.

УДК 330.3

УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В БИЗНЕСЕ И В ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ

Замзан А.Қ.

Научный руководитель: Кизимбаева А.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается процесс особенности управления бизнесе и в государственном секторе, системы управления бизнеса, общее и особенное в управлении государственным сектором. Рассмотрение методов обработки информации с целью выработки и реализации стратегических решений. Исследование роли управленческих технологий в бизнесе и в государственном управлении.

Ключевые слова: управленческие технологии, бизнес, государственный сектор, системы управления.

Технологией называется любое средство преобразования исходных материалов для получения желаемых результатов. Поскольку предметом и соответственно исходным материалом управленческого труда выступает информация, то технологию менеджмента, например, можно определить как комплекс методов по обработке управленческой информации с целью выработки, принятия и реализации управленческих решений.

Технология управления отражает содержание управления, характеризуется процессами движения и обработки информации и определяется составом и порядком выполнения управленческих работ, в ходе которых эта информация преобразуется и оказывает воздействие на управляемый объект. Отсюда вытекает основное назначение технологии управления - установление рациональной схемы взаимодействия структурных подразделений и отдельных исполнителей в процессе управления.

Технологию управления в бизнесе определяют как систему операций и процедур, выполняемых руководителями, специалистами и техническими исполнителями в определенной последовательности с использованием необходимых для этого методов и технических средств.

Целью технологии управления в бизнесе является оптимизация управленческого процесса, рационализация его путем исключения таких видов деятельности и операций, которые не являются необходимыми для достижения результата.

Основная функция технологии управления в бизнесе состоит в обеспечении научной и функциональной взаимосвязи процессов управления с конкретными управленческими технологиями, способствующими реализации функций управления. В связи с этим важно формировать мышление нового типа менеджеров, ориентация его на упреждающую аналитическую и инновационную деятельность.

Разработка технологии управления предполагает определение количества, последовательности и характера операций, составляющих процесс управления, разработку или подбор для каждой операции соответствующих способов, приемов и технических средств, выявление оптимальных условий протекания процесса перевода объекта системы из исходного состояния в желаемое.

Схематически технология управления может быть представлена в виде информационного и организационного взаимодействия трех основных циклов или процессов, в рамках которых выполняются различные операции и процедуры (рис. 1).

Рисунок 1 - Технология управления

1. Информационный процесс: поиск, сбор, передача, обработка и хранение различных видов информации. Здесь заняты преимущественно творческие исполнители и специалисты.

2. Логико-мыслительный, или процесс выработки и принятия управленческих решений: исследование, обработка, расчеты, прогнозы, выработка решений. Здесь заняты, в основном, специалисты и руководящие работники организации.

3. Организационный процесс или организационное воздействие на объект управления для реализации управленческих решений: подбор и расстановка кадров, доведение заданий до исполнителей, оперативное планирование, организация труда, координация, контроль за исполнением и пр.

Технологии государственного управления представляют собой разновидность социальных технологий. В зависимости от специфики органов государственной власти и управляемых объектов выделяют различные виды управленческих технологий: диагностирования, проектирования и реформирования соответствующих подсистем; информационные, внедренческие и обучающие технологии; по уровням управления — центрального, регионального и местного управления; разрешения социальных конфликтов; инновационного развития и др.

Технологии государственного управления как совокупность приемов и процедур целенаправленной деятельности не только упорядочивают средства достижения цели, но и закрепляют очередность действий, выработку соответствующих алгоритмов поведения субъекта. Именно алгоритмы вычлениют и закрепляют наиболее оптимальные и эффективные способы решения той или иной задачи, а также дают возможность передавать и тиражировать обретенный опыт.

В структуру технологий государственного управления, как правило, входят три наиболее значимых компонента: специфические знания; конкретные приемы, процедуры и методики действий; а также различные технико-ресурсные компоненты.

Конкретные приемы и способы деятельности органов государственного управления непосредственно зависят и от наличия тех или иных кадровых структур, технического оснащения, наличия ресурсов, влияющих на содержание технологий государственного управления. Например, применение технологий антикоррупционной политики невозможно без структур, призванных обеспечивать предупреждение и пресечение коррупционных проявлений в системе государственной службы и муниципального управления — так называемых комиссий по этике. Помимо этого, реализация антикоррупционной политики предполагает необходимость эффективного использования информационных технологий, а также средств массовой информации.

Функция государственного управления — это специфический вид управленческой деятельности, выражающий содержание воздействий на объект государственного управления и направленный на достижение поставленной цели. Содержание любой функции государственного управления состоит в определении состава мероприятий (действий) по оптимизации процесса государственного управления.

К основным функциям, используемым в государственном управлении, можно отнести: анализ, прогнозирование, целеполагание, планирование, программирование, организация, координация, мотивация и стимулирование, коммуникация, учет и контроль. Все они взаимодействуют друг с другом.

Наиболее важным инструментом современных управленческих технологий, имеющим значение при любых видах деятельности бизнеса, является контроль соответствия фактических показателей плановым (анализ отклонений) и связанные с ним анализ проблем и система раннего предупреждения. С помощью анализа отклонений определяется степень достижения стратегических целей и тем самым характеризуется эффективность стратегического управления. Е.В. Толкачева рекомендует осуществлять данный анализ на информационной базе сбалансированной системы показателей

(Balanced Scorecard, BSC), широко распространяемой в настоящее время в мировой практике. Использование сбалансированной системы показателей для анализа отклонений обусловлено высокой ее эффективностью.

Технологию управления определяют как систему операций и процедур, выполняемых руководителями, специалистами и техническими исполнителями в определенной последовательности с использованием необходимых для этого методов и технических средств.

При внедрении информационной технологии в организацию необходимо выбрать одну из двух основных концепций, отражающих сложившиеся точки зрения на существующую структуру организации и роль в ней компьютерной обработки информации. Методы государственного управления представляют собой способы реализации функций государственного управления; приемы и способы воздействия государственных органов на общественные отношения, явления и процессы в пределах их компетенции и в установленном законом порядке, обеспечивающие достижение поставленных целей. Алгоритм, процедура осуществления воздействия субъекта государственного управления на объект государственного управления с использованием комплекса методов и средств, направленный на достижение поставленных целей, составляет сущность технологии государственного управления.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Алексеев Ю.П. Теория управления: учебник / Ю.П. Алексеев, А.Л. Гапоненко, А.П. Панкрухина. М.: РАГС, 2011.
- 2.Блэйк Р.Р. Научные методы управления / Р.Р. Блэйк, Д.С. Мутон. Киев: Вышэйшая школа, 2013.
- 3.Васильева Л. Ф. Использование современных технологий на предприятиях малого бизнеса / Л.Ф. Васильева, С.К. Васильев, М.В. Маничкина // Научный журнал КубГАУ - Scientific Journal of KubSAU. 2014. №104.
- 4.Гретченко А.А. Региональный аспект инновационного управления: управленческие технологии и их классификация / А.А. Гретченко. Москва, 2012.
- 5.Калаков Н.И. Методология прогностического исследования в глобалистике: учебное пособие для вузов / Н.И. Калаков. М.: Академический проект: Культура, 2010.

ӘОЖ 378.1.

РАХАТ АУЫЛЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК КАДР САЯСАТЫН ТАЛДАУ

Ішберген С.Қ.

Ғылыми жетекші: Косымбаева Ш.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Рахат ауылының мемлекеттік кадр саясатын талдау. Рахат ауылының демографиялық көрсеткіштері мен ауылдың тұрғындарына әлеуметтік көмек беру бойынша негізгі көрсеткіштері келтірілген. Рахат ауылы тұрғындарын жұмыспен қамту және де кәсіпкерлікті дамытуға бақытталған іс әрекеттер кесте түрінде көрсетілген. Әкім аппаратының қызметкерлеріне қойылатын талаптардың сипаттамасы берілген.

Түйінді сөздер: ауыл, мемлекеттік кадр саясаты, демографиялық сектор, жергілікті бюджет.

Рахат ауылдық округі - Маңғыстау облысы Жаңаөзен қалалық әкімдігіне қарасты ауыл. 2012 жылы Жаңаөзен қаласының құрамынан «Рахат», «Ақсу», «Жұлдыз» және «Мерей» шағын аудандарын бөлу арқылы құрылған.

Құрылған кезде ауыл халқы 30,8 мың адамды құрады, ал қазіргі уақытта ол 1,5 есе дерлік ұлғайып, 45,8 мың адамға жетті.

Демографиялық сектор бойынша есептілік 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Рахат ауылының демографиялық көрсеткіштері

№	Демографиялық көрсеткіштер	2018 ж.	2019 ж.	Абсолют. ауытқу	2020	Абсолют. ауытқу
1.	Халқы	40 736	43 293	2 557 (↑)	45848	2555 (↑)
2.	Ер адамдар саны	20 200	22 112	1 912 (↑)	23324	1242 (↑)
3.	Әйел адам саны	20 536	21 181	245 (↑)	22524	1343 (↑)
4.	Экономикалық белсенді халық саны	22 002	22 312	310 (↑)	22 962	650 (↑)
5.	0 – 6 жас аралығындағы халық саны	5 213	6 688	1475 (↑)	6 712	24 (↑)
6.	6 жастан 16 жасқа дейін	9 102	9 382	280 (↑)	9 415	33 (↑)
7.	16 жастан 63 жасқа дейін	23 935	24 112	177 ((↑)	24 152	40 ((↑)
8.	63 жастан жоғары	2 486	3 111	625 (↑)	3 420	309 (↑)
9.	Мүмкіндігі шектеулі адамдар саны	864	873	9 (↑)	880	7 (↑)
10.	Туу саны	1 404	1 407	3 (↑)	1 420	13 (↑)
11.	Өлгендер саны	117	104	13 (↓)	213	109 ↑)
12.	Көп балалы аналар саны (оның ішінде алтын, күміс және қола медаль алғандар)	1 611	1 686	75 (↑)	1 701	15 (↑)
Ескертпе - «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылған						

Статистика бойынша Рахат ауылының халқы 2020 жылы 45848 адамды құрады, барлық демографиялық көрсеткіштер (өлім-жітімнен басқа) өсудің оң серпінін көрсетті, ауыл халқының қартаю деңгейі өзіне назар аударады.

Рахат ауылының 2019 жылға бөлінген бюджеті 747 474 мың теңгені құрады, бөлінген қаражат 100% игерілді. 2020 жылға арналған ауылдық бюджеттің көлемі 777 482 мың теңгені құрайды. Бұдан басқа, дербес бюджетті қалыптастыру есебінен 2019 жылға бекітілген бюджетке 116 131 мың теңге салық түсуі тиіс еді. Бүгінгі таңда бұл табыс 123% - ға артып, 142 540 мың теңгені құрады. 2020 жылға бекітілген жоспарға сәйкес 99 639 мың теңге салықтық кіріс жиналуы тиіс.

2020 жылға арналған ауылдық бюджетке 816 млн.619 мың теңге бөлінді, бөлінген қаражат 100% игерілді. 2021 жылға арналған ауылдық бюджеттің көлемі-291 миллион теңге. 876 мың теңге. Биылғы жылдың бюджеті өткен жылмен салыстырғанда аз болуының негізгі себебі: мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының қаражаты қалалық білім бөліміне берілді. Бюджетке 147 млн. теңге салық түсуі керек еді. Бүгінгі таңда бұл табыс 121% - ға артып, 146 489 мың теңгені құрады. 2021 жылға бекітілген жоспарға сәйкес 78 962 мың теңге салық кірістері.

Кесте 2 - Жергілікті бюджетті дамыту туралы мың. тенге

№	Бөлінген қаражат туралы	2018 г.	2019 г.	2020 г.
1.	Ауылдық бюджет	558 841	747 474 мың	816 619
2.	Салықтық түсімдер	88 890	142 540	99 639
Ескертпе - «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылған				

Жалпы білім беретін және мектепке дейінгі ұйымдардың жұмысы туралы.

2020 жылдың соңына ауылда 5 жалпы білім беретін мектеп, 1 қоғамдық балабақша және 7 жекеменшік балабақша жұмыс істеді. Орта мектептерге келетін болсақ, оқушылардың жалпы саны 10 159 адамды, ал мұғалімдер саны 875 адамды құрайды. 2020 жылы мектеп түлектерінің саны - 292 адам, емтихан тапсырған түлектердің саны - 276. Жалпы орташа балл-61%. 58 түлек грант алды, 213 - і жоғары оқу орындарына, 58 - і орта кәсіптік білім алды.

Биыл әлеуметтік қорғалмаған отбасылардан шыққан 48 баланың университетте тегін оқуға мүмкіндігі бар. Барлық мектептер Интернетке және көлікке кең жолақты қолжетімділікпен толық жабдықталған. Қазіргі уақытта №18 және №21 жалпы білім беретін мектептерде 288 орындық саяжай құрылысына жобалық-сметалық құжаттама (ЖСҚ) дайындалуда.

Сонымен қатар, П21 жалпы білім беретін мектеп ғимаратын кешенді жөндеуге жобалық-сметалық құжаттама (ЖСҚ) дайындалды. Қазіргі уақытта Ақсу шағын ауданында орналасқан 760 студент үшін Жаңаөзен политехникалық колледжінде 94 оқытушыны 798 студент оқытады.

Жаңаөзен политехникалық колледжінің 2007 жылы ашылған және Ақсу шағын ауданында орналасқан 760 студентке арналған қазіргі уақытта 760 студентке 60 оқытушысы бар. 2019 жылы бұл колледжді 221 студент бітіріп, бүгінде оның 40% - ы жұмысқа орналасты.

Жаңаөзен қаласы әкімдігінің «Рахат» балабақшасы жедел басқару құқығындағы 1 (бір) мемлекеттік мемлекеттік қазыналық кәсіпорны Қала әкімінің тапсырмасы бойынша 2018 жылы біріктіріліп, атауы өзгертілді. Сыйымдылығы-920 орын, қазіргі уақытта - 920 бала, тәрбиешілер саны-221. Рахат ауылында 4 (жеке) балабақша бар. Бүгінде балалар саны - 935 адам, тәрбиешілер саны - 82. Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде балалардың кезектері жоқ, олардың барлығы өз деңгейінде жұмыс істейді. Біздің ауылда балалардан мектепке дейінгі мекемелерге кезек жоқ, олардың барлығы өз мүмкіндіктеріне сәйкес жұмыс істейді. 2019 жылы Рахат ауылы Ақсу шағын ауданында 200 орындық екі жекеменшік балабақшаның құрылысын аяқтайды және 2020 жылы пайдалануға беруге дайын.

Денсаулық сақтау. Рахат ауылында 250 орындық емхана бар. Ауыл халқының санын ұлғайту және жедел жәрдем шақырушыларға уақтылы көмек көрсету мақсатында ауылдың әкімшілік ғимаратының ішінде жедел жәрдем қызметі үшін барлық жағдай жасалған үй-жай бөлінді. Емхана мен жедел жәрдем бөлмесінде 57 дәрігер және 215 медбике бар. «Дипломмен ауылға» республикалық бағдарламасына сәйкес «Рахат» ауылдық емханасында 4 дәрігер жұмыс істейді. Сондай-ақ, Мерей ауылының шағын ауданында 50 келушіге арналған емхана құрылысының жобалық-сметалық құжаттамасы әзірленді және республикалық бюджеттен қаржыландырумен нысан салуға ұсыныс енгізілді. Бұл жоба Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен Жаңаөзен қаласын

дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Кешенді жоспары шеңберінде 2021 жылы іске асырылатын болады.

Сонымен қатар, 2020 жылы емхана 78 млн теңгеге «Экспорт-УДЗ» жабдығымен және 3 (үш) жедел жәрдем машинасымен жабдықталған.

Әлеуметтік сала. Мемлекеттің әлеуметтік салаға бөлетін қаражатының мөлшері 3-кестеде келтірілген.

Кесте 3 - Рахат ауылының тұрғындарына әлеуметтік көмек

№	Мемлекет көрсететін әлеуметтік көмек	2018 ж	2019 ж	2020 ж
1.	Біржолғы мемлекеттік әлеуметтік көмек алатын отбасылар саны	153 отбасы 50 745 мың т.	190 отбасы, 4 810 мың т.	221 отбасы 5446861 мың т
2.	Атаулы әлеуметтік көмек алатын отбасылар саны	150 отбасы, адам-870, 35 428 мың т .	782 отбасы, адам – 3910, 820 520 мың т.	398 отбасы, адам – 2420, 195 013 мың т
3.	9 мамыр Жеңіс күніне Ауған соғысының және тыл ардагерлеріне	Әрқайсысы 120 250	Барлығы берілген 34 693 мың т.	Барлығы 23 606 650
Ескертпе - «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылған				

2020 жылы әр түрлі деңгейдегі қайырымдылық акцияларын кент әкімшілігі ауылдағы әлеуметтік көмекке мұқтаж отбасылар үшін ұйымдастырды, кент әкімшілігі ұйымдастырды. Мереке күндері бұл отбасыларға үнемі тамақ, киім және қаржылық көмек көрсетілді.

2020 жылы «Гарекет» қайырымдылық қоры өзінің 194-ші және 195-ші үйлерін біздің ауылдағы 2 көп балалы жалғыз басты отбасыларға берді. Бұл Рахат ауылындағы төртінші тұрғын үй қоры. "Біз біргеміз" акциясы аясында "Нұр Отан" партиясының Жаңаөзен қалалық бөлімшесі арқылы "әлеуметтік көмек 50 000 теңге"бағдарламасы аясында 846 отбасына әлеуметтік көмек көрсетілді. 2020 жылдың қаңтар айынан бастап осы уақытқа дейін ауылдың қоғамдық ұйымдары мен жеке кәсіпкерлеріне 4,6 миллион теңге түсті. теңге (тамақ, дәрі-дәрмек, материалдық көмек) 296 отбасына.

2020 жылдың маусым айында ҚР Президенті Қ.Тоқаевтың тапсырмасы бойынша жекелеген әлеуметтік санаттарға сәйкес Рахат ауылының 2488 елді мекеніне айына 15 мың теңге (2 ай үшін 30 мың теңге) мөлшерінде коммуналдық төлемдер төленді. Сонымен қатар, Ақтау қаласында пәтер сатып алуға Жаңаөзен мен жақын маңдағы елді мекендердің 106 тұрғынының құжаттары жасалып, тиісті органдарға тапсырылды.

Рахат ауылын жұмысқа орналастыру саласындағы жағдай да оң серпінмен сипатталады (4-кесте).

Кесте 4 - Рахат ауылы тұрғындарын жұмыспен қамту адам

№	Жұмыспен қамту	2018 ж	2019 ж	2020 ж
1.	Тұрақты жұмыспен қамтылғандар	1263	1350	1398
2.	Қоғамдық жұмыстарға жолданды	307	570	650
3.	Молодежная практика	44	51	77
4.	Спецподготовка	44	49	30
5.	Жаңаөзен қалалық халықты жұмыспен қамту орталығында жұмыссыз ретінде есепте тұрған адамдардың саны	2632	2671	2833
Ескертпе - «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылған				

Жыл сайын «Жасыл Ел» республикалық бағдарламасы жұмыс істейді. Ауылдың аз қамтылған отбасыларының балалары біртіндеп маусымдық жұмыстарға тартылды. 2020 жылы мұнда барлығы 68 бала, 2019 жылы – 88 бала жұмысқа орналастырылды. Олардың міндеті-кентті абаттандыру және тазалау. Нәтижесінде көшелер ақталып, электр бағаналары сырланып, орталық көшелер тазартылды.

2020 жылы ауылда 256 шағын кәсіпорын және 5 фермерлік шаруашылық тіркелген. Бүгінде олар өз бизнестерін дамытып, ауыл экономикасына өз үлестерін қосуда және 445 адамды жалдауда. Оларға мейрамханалар, наубайханалар, азық-түлік дүкендері, шағын және супермаркеттер, шаштараздар, тігін шеберханалары, автомобиль бөлшектері дүкендері, автокөліктерді газбен жабдықтау орталықтары, құрылыс материалдары дүкендері, дәріханалар, кафелер, пластикалық терезелер мен есіктер дүкендері, көлік жуу, көлік қызметтері кіреді. орталығы және т. б.

Кесте 5 - Рахат аулында кәсіпкерлікті дамыту

№	Атауы	2018 жыл	2019 жыл	2020
1.	Кәсіби қызметтер	240 (195 белсенді)	250 (210 белсенді)	262
Ескертпе - «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылған				

2019 жылы ауылда 234 адам кәсіпкерлік қызмет бойынша «Бизнес-кеңесші» оқудан өткені туралы сертификат алды. Оның ішінде 38 стипендиат (505 мың теңге - 37 адам, 252 мың теңге - 1 адам). Сондай-ақ, биыл ауылдың 13 тұрғыны «Жас кәсіпкер» жобасы аясында өз ісін ашты. Ол кент өміріне, қайырымдылық шараларына, қысқы және күзгі дайындықтарға белсенді қатысады.

2020 жылы 58 адам кәсіпкерлік негізде «бизнесті ашу» курсы бойынша оқудан өтті, сертификат алды және 58 адам грант алды (555,6 мың теңге - 58 адам). Барлығы 32,2 млн. теңге).

Рахат ауылы көпфункционалды ауыл экономикасы, қала маңындағы типтегі ауыл шаруашылығы және ауылдық жерлерді дамытудың қолайлы әлеуметтік жағдайлары бар аумақ болып табылады.

Ауылдық аумақтардың бұл түрі қалалар мен ауылдық жерлердің неғұрлым тығыз өзара кірігуімен, қызмет көрсету саласының және қала маңындағы саяжай мен коттедж құрылысының қарқынды дамуымен сипатталады.

Рахат ауылының кадрлық әлеуетінің жай-күйі көптеген субъективті және объективті факторлармен айқындалады, олардың ықпалы жергілікті билік органдары қызметінің нәтижелеріне елеулі дәрежеде әсер етеді.

Факторлардың бірінші тобына жергілікті басқарушылардың Халықпен жұмыс істеуге деген ынтасы мен қабілеті, олардың адамдардың өмір сүру сапасын жақсартуға деген қажеттілігі, паракорлыққа деген көзқарасы, патриотизм сезімі және басқалар жатады [1].

Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі уақытта жергілікті өзін - өзі басқару органдарын ауылдық жерлерде білікті кадрлармен қамтамасыз ету деңгейі жеткіліксіз.

Рахат ауылының экономикалық тартымдылығы, кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі жақсы деңгейде.

Ауылда «Дипломмен ауылға» республикалық бағдарламасы қызу жүріп жатыр. Жыл сайын жас мамандар жоғары білім алып, кәсіпқой болып, мансабын ауылдық жерлерде бастайды. Рахат ауылының экономикалық тартымдылығы, кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі жақсы деңгейде. 2020 жылы «Дипломмен ауылға» бағдарламасы бойынша 5 маман қабылданды. Қазірдің өзінде Рахат ауылынан «Дипломмен ауылға» бағдарламасы бойынша жалпы сомасы 20 835 000 теңге (білім беру 2, денсаулық сақтау - 3) алынды.

2019 жылы «Дипломмен ауылға» бағдарламасы бойынша 13 маман қабылданды. Қазірдің өзінде Рахат ауылының 93 жас маманы (16 437 750 теңге) «Дипломмен ауылға» бағдарламасы бойынша стипендия алды. Аталған бағдарлама бойынша несие алушылар саны - 16 (білім беру - 11, Денсаулық сақтау - 5). Жалпы сомасы - 60 600 000 теңге.

Президенттің тапсырмаларын орындау үшін ауылдағы жұмыстың тартымдылығын арттыру мақсатында мемлекеттік қызметшілер үшін «Дипломмен ауылға» жобасы да пайдаланылады. Бұл оларға өңірлік мемлекеттік қызметшілерге тұрғын үй салу немесе сатып алу үшін әлеуметтік жеңілдіктер беруге мүмкіндік береді.

Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды халық тікелей, сондай-ақ сайланбалы және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады. Олар ауылдық және қалалық азаматтар қауымдастықтарында құрылады.

Жергілікті қоғамдастықтар - бұл ауыл, кент, көшелер, қала кварталдары аумағында жинақы тұратын азаматтардың бірлестіктері.

Рахат ауылында жергілікті өзін - өзі басқару функцияларын жүзеге асыратын орган Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласы, ғ.а., Рахат ауылы, Мерей шағын ауданы, Шоғы батыр көшесі, 160А мекенжайында орналасқан «Рахат ауылы әкімінің аппараты» мемлекеттік мекемесі (бұдан әрі-әкімдік, «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ немесе «Рахат ауылы ӘА» ММ) болып табылады.

Рахат ауылы әкімінің функциялары екі түрлі міндеттерді қамтиды: Біріншіден, бұл тек жергілікті істерді шешу; екіншіден, жергілікті жерлерде Конституцияның, заңдардың, Президент пен Үкімет актілерінің орындалуын қамтамасыз ету.

Әкімнің жеке өкілеттіктерін келесі топтарға біріктіруге болады:

1) атқарушы аппарат әзірлеген құжаттарды мәслихаттың бекітуіне ұсынуға байланысты өкілеттіктерді жүзеге асырады. Олар:

- аумақты басқару схемалары;
 - жергілікті бюджет жобалары;
 - аумақты әлеуметтік-экономикалық дамыту жоспарлары мен бағдарламалары;
- 2) әкімдердің ұйымдық-кадрлық өкілеттіктері мыналарды қамтиды:
- төмен тұрған әкімдерді қызметке тағайындау және қызметтен босату;

- әкімдердің орынбасарларын, органдардың басшыларын және жергілікті атқарушы органдардың басқа да лауазымды адамдарын қызметке тағайындау және қызметтен босату;

- коммуналдық меншіктегі кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің басшыларын қызметке тағайындау және қызметтен босату;

- белгіленген лимит шегінде жергілікті атқарушы органды ұстауға және материалдық-техникалық қамтамасыз етуге арналған шығыстарды; саны мен қаржы бөлуді бекіту;

- ауыл бөлімдерінің, басқармаларының, басқа бөлімшелері мен қызметтерінің үлгі тізбесін бекіту;

- әкім аппараты туралы ережені бекіту;

- мәслихатқа арнайы комиссиялар құру және құрамы туралы ұсыныстар енгізу (кәмелетке толмағандардың істері, әкімшілік, бақылау және т.б. бойынша).

3) тиісті аумақта шаруашылық қызметті реттеуге байланысты өкілеттіктер:

- коммуналдық меншікті басқару;

- жоғары тұрған атқарушы органдар берген өкілеттіктерге сәйкес республикалық меншіктегі кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің қызметін үйлестіру;

- заңнамада белгіленген тәртіппен жер мәселелерін шешу (жер учаскесін беру, оны мемлекеттік қажеттіліктер үшін алып қою (сатып алу) және т. б.);

- несиелер, қарыздар және басқа да ұзақ мерзімді міндеттемелер туралы шешімдер қабылдау;

- шарттарды, заңды және банктік құжаттарды жасау және қол қою;

- бюджет бойынша өзгерістерді бекітуді мәслихат сессиясына кейіннен енгізе отырып, бюджеттің еркін қаржы ресурстарына билік ету;

- жергілікті бюджет кірістерін қысқартуды немесе жергілікті бюджет шығыстарын ұлғайтуды көздейтін мәслихат шешімдерінің жобаларына қорытындылар беру;

- бюджеттен тыс қорды қалыптастыру және оның қаражатын жұмсау;

- коммуналдық меншік кәсіпорындарын құру, қайта ұйымдастыру және тарату.

Ауыл әкімінің облыста да белгілі бір өкілеттіктері бар:

а) Жоспарлау, бюджет, шаруашылық қызмет, Көлік және байланыс;

б) жерді пайдалану, Табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану;

в) Құрылыс, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, тұрмыстық қызмет көрсету, сауда, қоғамдық тамақтандыру;

г) халыққа әлеуметтік-мәдени қызмет көрсету;

д) Заңдылықты, құқықтық тәртіпті, азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету қағидаттарына негізделеді.

Әкім аппараты оның орынбасарларынан, бөлімдерден және басқармалардан және басқа да қызметтерден тұрады. Әкімнің орынбасарлары өз функцияларын тиісті әкім белгілеген міндеттердің бөлінуіне сәйкес орындайды. Олар жергілікті атқарушы органдар қызметінің жекелеген бағыттарына жетекшілік етеді және тиісті салалардағы, басқармалар мен комитеттердегі істердің жай-күйіне жауапты болады. Әкім орынбасарларының саны, сондай-ақ бөлімдер мен басқа да бөлімшелер жүйесі әкімнің ұсынысы бойынша мәслихат бекіткен басқару схемасына сәйкес айқындалады. Әкімнің орынбасарлары әкім орнынан түскен жағдайда орнынан түсуге міндетті.

Әкімнің аппараты әкімнің, оның орынбасарларының және салалық және салааралық жергілікті атқарушы органдардың қызметіне ұйымдастырушылық,

құқықтық, материалдық-техникалық және ақпараттық қызмет көрсетуді қамтамасыз ететін бөлімше құрайды.

Олардың мәртебесі тиісті әкім бекітетін Ережемен реттеледі. Олардың бағынысты басқару объектілері жоқ.

Олардың негізгі міндеттері салалық (салааралық) бөлімдердің, басқармалар мен комитеттердің, өндірістік бірлестіктердің қызметін үйлестіруден, оларға әдістемелік көмек көрсетуден және әкімнің қаулылары мен өкімдерінің орындалуын ұйымдастырудан; жетекшілік ететін ұйымдардың қызметі туралы ақпараттық материал дайындаудан, олардың жұмысын жетілдіру және экономика салалары мен әлеуметтік саланың жұмыс істеуін жақсарту жөнінде ұсыныстар дайындаудан тұрады.

Кесте 6 - Әкім аппаратының қызметкерлеріне қойылатын талаптардың сипаттамасы

№	Мемлекеттік қызметшінің лауазымы	Қызметке кім тағайындайды және қызметтен босатады	Кімнің басшылығы мен жұмыс істейді	Білімі мен стажына қойылатын талаптар	Сапа тиіс болу
1	Кадр бөлімінің меңгерушісі	Ауыл әкімінің шешімімен	Әкім аппаратының басшысы	Жоғары, мемлекеттік қызметте 10 жылдан кем емес жұмыс	Жауапкершілік сезімі, ұйымдастырушылық дағдылар, орындаушылық, тәртіптік
2	Кадрлар және наградалар жөніндегі аға маман	Әкіммен ауыл әкімінің	Бөлім меңгерушісі	Жоғары, 5 жылдан кем емес	Жауапкершілік сезімі, ұйымдастырушылық дағдылар, орындаушылық, адамдармен жұмыс істей білу
Ескертпе – «Рахат әкімінің аппараты» ММ есептері негізінде автормен құрастырылды					

«Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ кадр бөлімінің меңгерушісі:

- бөлімде тұрақты жұмыс жағдайын, жан-жақты пікір алмасу үшін жағдайды қамтамасыз етеді, бөлім қызметкерлері арасында міндеттерді нақты және мақсатты бөлу және ажырату, олардың өзара алмасуын, сондай-ақ жеке тәртіп пен жауапкершілікті қамтамасыз етеді;

- Бөлім жұмысының жоспарлылығын қамтамасыз етеді, ағымдағы мәселелерді шешудің перспективалық бағыттармен өзара үйлесімділігін үйлестіреді;

- жаңа талаптарды ескере отырып, әкім аппаратының кадр саясатын әзірлейді және іске асырады, басқа бөлімдер ұсынған кадрлар резервін жинақтайды, кадрларды аттестаттауды өткізу үшін қажетті құжаттаманы дайындайды;

- жаңа нарықтық қатынастар жағдайында әлеуметтік-экономикалық міндеттерді орындау, кадрлардың орындаушылық тәртібін арттыру бойынша материалдар мен құжаттарды дайындау және бөлім жетекшілік ететін басқа да мәселелер бойынша әкім аппаратының басқа бөлімдерімен және қызметтерімен өзара іс-қимыл жасайды;

- бөлімге түскен құжаттардың орындалуын және бақылауын қамтамасыз етеді, бөлімнен шығатын құжаттардың сапасына жауап береді;

- кадрлармен жұмыс жөніндегі кеңестерді, семинарларды, конференцияларды және басқа да іс-шараларды, референдумдар мен сайлауларды дайындау және өткізу жөніндегі ұйымдастыру-техникалық іс-шараларды әзірлеуге және жүзеге асыруға басшылық жасайды.

«Рахат әкімінің аппараты» ММ қолданыстағы басқару аппаратының құрылымы желілік-штабтық (желілік-функционалдық) болып табылады, өйткені барлық осы жүйе тиісті деңгейдегі желілік басшыларда тұйықталған.

Құрылымның артықшылықтары: желілік менеджерлерді өндірісті ресурстармен қамтамасыз етудің өздеріне тән емес функцияларынан босату; желілік және функционалды бөлімшелер арасындағы әрекеттерді үйлестіру мүмкіндігі; кәсіпорынның құрылымдық бөлімшелерінің мамандануының жоғары деңгейі.

Құрылымның кемшіліктері: өндірістің, экономиканың, кадрлардың ағымдағы мәселелерін тиісті функционалдық қызметтермен де, жоғары басшылықпен де шешу кезінде үнемі келісу қажеттілігі; командалардың ұзақ тізбегі және нәтижесінде коммуникациялардың бұрмалануы.

Басқару нормалары тұрғысынан бұл жүйе әдіснамалық талаптарға сәйкес келеді, бірақ кейбір орта деңгейдегі менеджерлер жоғары деңгейдегі менеджерге қарағанда аз жүктеме алады [2].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Рахат ауылы әкімінің аппараты» ММ есептері;
2. О государственной службе: закон Республики Казахстан от 23.07.1999 № 453. URL: <http://adilet.zan.kz> (дата обращения: 13.12.2019).

УДК 657.6.012.16

ФОРЕНЗИК: ПОНЯТИЕ, ОСОБЕННОСТИ, ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ НОВОЙ УСЛУГИ

Калибасов А.

Научный руководитель: Кисаева З.Н.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В условиях увеличения количества и масштабности экономических преступления актуальной становится услуга форензик, направленная на выявление этих преступлений. Финансовое расследование (форензик) суть комплексное изучение финансово-хозяйственной деятельности компании. В статье анализируются авторские определения нового понятия для рынка аудиторских и экспертно-аналитических услуг - «форензик».

Ключевые слова: форензик, анализ понятия, аудит, ревизия, экспертиза, нормативное регулирование.

Первостепенная цель бизнеса – получение прибыли от хозяйственной деятельности. Огромное значение для собственников и руководителей бизнеса имеет создание прочного экономического щита от возможных посягательств.

Такие раковые опухоли в бизнесе, как воровство, хищения, умышленное злоупотребление должностными обязанностями, покушение на интеллектуальную собственность, вывод активов, – это далеко не полный перечень угроз, с которыми компании вынуждены бороться в процессе своей деятельности.

Меры для устранения проблем, связанных с посягательством на имущество компании или неправильным использованием его активов, а также сбор прямых и косвенных доказательств уже свершившихся фактов воровства называют финансовым расследованием, или форензик.

Финансовое расследование (форензик) суть комплексное изучение финансово-хозяйственной деятельности компании. Оно направлено на предотвращение мошенничества, неправомерных или злонамеренных действий ее персонала на всех уровнях и третьих лиц, являющихся, например, контрагентами. К сожалению, в современном бизнесе корпоративное мошенничество распространено очень широко.

Слово «форензик» происходит от латинского слова *forensis*. Это понятие пришло к нам из Древнего Рима, где в процессе спора обвинитель и обвиняемый должны были привести ряд аргументов в поддержку своей позиции. Приоритет отдавался тому, чьи аргументы были наиболее убедительными.

В настоящее время форензик представляет собой разработку комплекса мер для системы контроля. С одной стороны, эти меры направлены на пресечение противоправных действий, осуществляемых должностными лицами компании (менеджментом), а также на предотвращение злоупотребления служебным положением. С другой стороны, они направлены на расследование фактов мошенничества, в ходе которых репутации компании был нанесен ущерб, приведший к существенным финансовым потерям [2].

В XX веке в США появился термин «форензик». Бывшие сотрудники специальных служб, увольняясь со службы, объединялись и создавали компании, предоставляющие услуги по защите в корпоративных конфликтах. К основным факторам и причинам возникновения понятия «форензик» можно и стоит отнести возникновение внутрикорпоративного мошенничества, описанного Эдвином Сатерлендом в 1939 году. Американский социолог предложил термин «мошенничество белых воротничков» для обозначения незаконных видов деятельности, которые осуществляли топ-менеджеры огромных корпораций, минуя формальные рамки закона и используя служебное положение.

Американский социолог Дональд Кресси в своих трудах предложил концепцию «треугольника лжи». В основу возникновения мошенничества он положил три фактора:

- 1) наличие возможности воровать;
- 2) наличие мотивов для совершения воровства;
- 3) наличие морального оправдания для совершенных злодеяний.

А на практике факторами, определяющими совершение персоналом злодеяний, будут следующие:

- 1) отсутствие практики проведения ежегодного аудита финансовой отчетности;
- 2) отсутствие нормативно-правовой базы в соответствии с антикоррупционным законодательством;
- 3) отсутствие системы внутрикорпоративного контроля над злоупотреблениями на предприятии;
- 4) отсутствие сильной мотивационной политики и высокого уровня зарплат;
- 5) отсутствие вовлеченности директора (главы) предприятия в операционное управление бизнесом;
- 6) слабая система извещений о фактах действий недобросовестного характера.

Форензик на Западе тесно работает с правоохранительной системой, проводит экспертизы и расследования, успешно укладываясь в правовую систему. Однако большинство форензик-экспертов международного уровня являются бывшими аудиторами. Стоит заметить, что некоторые форензик-компании формируют свою команду выходцами из спецслужб и правоохранительных органов. Эти люди имеют дополнительное непрофильное образование в области финансов, аудита, психологии и юриспруденции [3].

Поначалу топ-менеджеры международного бизнеса были не готовы к работе с внешними консультантами и в ходе встреч отказывались говорить на щекотливые темы. «Никто не хотел выносить сор из избы, признавая ошибки менеджмента, – рассказывал один из руководителей форензик-команды. – Люди полагались на внутренних аудиторов и службы безопасности».

Со временем топ-менеджеры компаний, теряя много денег из-за мошенничества, стали не только прибегать к услугам специалистов по форензик, но и активно использовать факты, выявленные в ходе расследования, для привлечения мошенников к ответственности.

Одним из самых распространенных видов мошенничества является присвоение активов и манипулирование финансовой отчетностью («творческая бухгалтерия»). Между тем по масштабу и количеству махинаций лидирует строительство, особенно область крупных инфраструктурных проектов. В некоторых компаниях есть даже специальные группы, которые анализируют расходы на крупные строительные проекты. Так, например, существует IT-отрасль для анализа мошенничества в строительной сфере, поскольку часто очень трудно аргументированно обосновать действительную стоимость проектов в этой сфере, что создает благодатную почву для коррупции и вывода средств.

Важно отметить высокий спрос на форензик-услуги со стороны банков, в которых суммы ущерба исчисляются сотнями миллионов долларов. В целом форензик-компании (команды) широко востребованы на экономическом рынке. Они обслуживают банки, производителей парфюмерии, строительные компании, клиентов из ритейла и розницы, а также представителей других секторов предпринимательства.

Одних только глубоких познаний в бухгалтерском деле и аудите недостаточно для финансового расследования. Наряду с вышеуказанными критериями стоит подчеркнуть важность познаний в области современных технологий, так как финансовое расследование включает в себя изучение почтовых серверов, рабочих компьютеров и телефонов, а также анализ корпоративных переписок и документации. В форензик-команде есть эксперты по eDiscovery, иными словами, по электронному обнаружению, и специалисты в области науки данных (data science), требующей знаний и навыков работы с базами данных. Эксперты собирают данные с электронных носителей и одновременно работают с удаленной информацией, восстанавливая ее, после чего собирают все данные воедино. Затем всю эту разнородную информацию превращают в однородный массив данных в формате eDiscovery, тем самым облегчая себе поиски.

При помощи набора ключевых слов и выражений они (а этим обычно занимаются младшие консультанты) отсеивают ненужную информацию, оставляя необходимые для прочтения файлы. Для поиска и чтения необходимой информации предусмотрены специальные программы-помощники, которые отсеивают файлы, не относящиеся к делу. К примеру, переписка бытового характера, попавшая в текстовый массив, останется нетронутой «финансовыми детективами».

Помимо корпоративной информации, эксперты анализируют данные из открытых источников, иначе говоря, из социальных сетей. «Изучение активности людей в

социальных медиа, – говорит специалист из департамента финансового консультирования Deloitte, – позволяет выявить аффилированность».

Прежде чем начать сбор информации с серверов, эксперты запрашивают у их владельцев письменное согласие на передачу и обработку данных персонального характера. Стоит отметить, что возможность передачи данных третьим лицам является приемлемой и в некоторых компаниях прописана в трудовом контракте. Бывает, что компании в режиме автоматике делают скриншоты (снимки экрана) всех мониторов офиса каждые пять минут. Полученные данные хранятся до трех месяцев, дабы в случае мошенничества компания могла все детально изучить.

Форензик – это услуга, сочетающая в себе знания из различных областей: бухгалтерского учета, экономического анализа, аудита, финансов, криминалистики, информатики, программирования, социологии, психологии, права и других [4].

Таким образом, форензик представляет собой независимую деятельность по анализу, урегулированию спорных ситуаций со значительными экономическими рисками, разработке процедур, направленных на противодействие всем видам финансового мошенничества и на обнаружение не соответствующих нормативным актам действий сотрудников или организаций, инициированную собственниками компании или советом директоров. Форензик – это самостоятельная услуга, отличающаяся от других видов экспертно-аналитических и аудиторских услуг. На данном этапе развития форензик не имеет собственной системы регулирующих норм, поэтому в качестве нормативной базы в Казахстане используются законодательство и иные акты в областях, смежных с форензик [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Об аудиторской деятельности: Закон Республики Казахстан от 20.11.1998г. (с изменениями и дополнениями).
2. Chew B. L. and ed. Forensic Accounting and Finance: Principles and Practice // Kogan Page Publishers. 2017. 288 p.
3. Дорджиева З.Д. Становление и развитие форензик экспертизы как услуги // Учет, аудит и налогообложение в обеспечении экономической безопасности предприятий. 2018. С. 157-161.
4. Федорова С.Н. Форензик как отдельный вид экспертного исследования в экономике // Известия Юго-Западного государственного университета. 2017. Т. 21. № 6(75). С.143-149.
5. Чирва Е.В. Услуга форензик как эффективный инструмент предотвращения и уменьшения рисков мошенничества // Актуальные проблемы современной экономической науки. 2016. С. 308-310.

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Калмухан Ж.

Ғылыми жетекші: Сагиндикова А.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

Андатпа. Елбасымыз да халықтың әлеуметтік жағдайы мен тұрмыс-тіршілігіне баса назар аударып, арнайы бағдарламалар қабылдауға бастамашы болып келеді. Осындай халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартатын бағдарламалар Маңғыстау облысында да жүзеге асып келеді. Мұны іс жүзінде облыстың экономикалық-әлеуметтік тұрғадан жетіп жатқан жетістіктерінен көре аламыз.

Түйінді сөздер: экономика, кәсіпкерлік, инвестиция, бизнес, туризм.

Бүгінгі таңда, елімізде экономикасы өркендеп, халқының әл-ауқаты артып келе жатқан облыстың бірі – Маңғыстау өңірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың өз сөзінде Қазақстанды экономикалық және рухани-мәдени тұрғыдан дамытуда Маңғыстау өңірінің рөлі зор екенін атап өтті. «30 жылда бұл өлкеге 7 триллион теңгеден астам инвестиция тартылды. Аймақтағы өнеркәсіп өндірісінің көлемі 2 есеге, яғни 3,5%-тен 8%-ке дейін артты. Облыс өңірлік жалпы өнім деңгейі бойынша алдыңғы қатардағы бестікке кіреді. Еліміздің тораптық көлік-логистика орталығы осында орналасқан. Ақтау және Құрық айлақтары – Қазақстанның теңізге шығатын қақпасы. Тәуелсіздік кезеңінде облыста 11,3 миллион шаршы метр тұрғын үй пайдалануға берілді. 78 мектеп, 334 балабақша салынды», - деді Қасым-Жомарт Тоқаев [1].

2020 жылы Маңғыстау облысы бойынша өңдеу өнеркәсібі – 101,3% құрады, инвестиция – 100,1% құрады, ауыл шаруашылығы – 100,8%, құрылыс – 113,5%, тұрғын үйді іске қосу – 100,9% құрады, яғни 969,5 мың шаршы метр тапсырылды.

Өңдеу өнеркәсібін дамыту саласындағы өндіріс көлемі 1,3%-ға артып, 142,9 млрд. теңгені құрады. Мысалы, фармацевтикалық өнімдерді өндіру – 37%, минералды өнімдерді өндіру – 14,8% өсті. Биыл 23 млрд теңге болатын 8 жаңа жобаны іске қосылады. Нәтижесінде жаңадан 370-тен астам жұмыс орны құрылады. Кәсіпкерлік саласының өңір экономикасындағы үлесі – 31,8% құрады.

Облыстағы шағын және орта бизнестің 756 жобасына мемлекет тарапынан қолдау көрсетілді. «Бизнестің жол картасы» бағдарламасы аясында 312 жобаға 51,8 млрд. теңгеге қолдау көрсетілді. 1300-ден астам жаңа жұмыс орны құрылып, 3070 жұмыс орны сақталды. Өткен жылдың осы аралықтағы көрсеткішімен салыстырғанда, мемлекеттен қолдау алған жобалар саны 1,7 есеге артты [2].

«Еңбек» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 1,6 млрд.теңгеге 317 шағын несие беріліп, 399 жұмыс орны құрылды. Қарапайым заттар экономикасы аясында жеңілдетілген несие алуға құны 71 млрд. теңгенің 101 жобасы мақұлданды. Әлемдік індеттің өршуіне байланысты кәсібі тұралап қалған өңірдің 17 мыңға жуық шағын және микробизнес субъектілері салық төлеуден босатылып, жеңілдіктер берілді. Сондай-ақ, 404 кәсіпкерге жалпы сомасы 14,8 млрд. теңгеге негізгі қарыздары мен сыйақы төлемін өтеу кейінге қалдырылды. Бұдан бөлек, бар-жоғы 1 процентпен несие беретін өңірлік «Нұр капитал» жобасы бірнеше жылдан бері жемісін беріп келеді. Биыл 548,7 млн.

теңгені құрайтын 26 жоба қаржыландырылып, 128 жаңа жұмыс орны құрылды. Бағдарлама басталғаннан бері 2,9 млрд. теңгеге 149 жоба мақұлданып, 1 126 жаңа жұмыс орны ашылды. Сонымен қатар Түпқараған ауданында жылына 5 мың тонна құс етін өндіретін ірі фабрика іске қосылды. Жобаның жалпы құны - 5 млрд. теңге, 100-ге жуық адамды жұмыспен қамтиды [3].

Қазақстанда инвестиция тарту бойынша көш басында тұрған өңірлердің бірі – Маңғыстау облысы болып табылады. Соңғы төрт жылда бұл аймақта инвестиция көлемі 37%-ға өскен. 2020 жылы 14 инвестициялық жобаны іске қосу жұмыстары жүргізілген. 14 жобаның құны 99 млрд. теңгені құрады. Бұл жобалар 1056 адамды жұмыспен қамтамасыз ете алды. Сонымен қатар Маңғыстау еліміздегі туризмді дамытуға қолайлы аймақтардың үздік ондығына кіреді.

Инвестициялық жобалардың ішінде отандық капиталдың қатысуымен 27,4 млрд. теңгенің 10 жобасы, шетелдік инвесторлардың қолдауымен 70,5 млрд. теңгеге 3 жоба, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік тетігімен 1,9 млрд. теңгенің 1 жобасы бар [2].

Маңғыстау өңірінде өзекті мәселелер ауыз сумен байланысты. Облыстағы 12 елді мекенде, яғни ауылдардың 20 пайызында ауызсу жоқ. Биыл 4 ауылға ғана су жеткізу жоспарланған. Жаз мезгілінде 30 мың текше метрге дейін су тапшылығы сезіледі. Әсіресе, Жаңаөзен қаласы, Мұнайлы ауданы, Ақтау қаласы және оған жақын орналасқан елді мекендер зардап шегеді. Қазіргі таңда, бұл мәселенің қалай шешім тауып жатқанын айтты. Мұнайлы ауданын ауыз сумен қамтамасыз ету үшін қосымша жобалар әзірленуде. Жергілікті аудандарда 1 мың текше метрлік су тұщыту қондырғысын іске қосу жоспарлануда.

Маңғыстау облысындағы әлеуметтік-экономикалық жағдай мен оны дамыту басымдылықтары жылдан-жылға дамып көркейіп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://mangystautv.kz>
2. <https://www.akorda.kz>
3. <https://strategy2050.kz>

ӘОЖ 328.22.1

КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ МҰНАЙ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Кенжебек Д.

Ғылыми жетекші: Нурбосынова Ж.Н.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.

Аңдатпа. Бұл мақалада өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында Республикадағы мұнай мен газдың дайындалған қорларын күрт көтеруге мүмкіндік беретін ірі ашылулар негізінен Каспий теңізі су айдынының түбін игеру нәтижесінде ғана жүзеге асатындығы айқын болды. Қарқынды іздеу жұмыстары Каспий маңы ойысында, Үстіртте, Бозашыда және Оңтүстік Торғай ойысындағы Арысқұм ойысында жалғасын тауып жатты.

Түйінді сөздер: Каспий, Ембімұнай, мұнай, «Қазмұнайбарлау», барлау.

Каспий теңізінде мұнай саласының қалыптасу кезеңі XX ғасырдың 20-шы жылдарының аяғында Ембінің мұнайшылары айналмалы роторлық бұрғылауды қолдана бастады, мұның өзі бұрғылау жұмыстарының дамуына, ұңғыма тереңдіктерінің артуына, мұнай жатындарын аршу және оларды барлау қарқынының жеделдетілуіне септігін тигізді. Айналмалы бұрғылау КСРО-да алғаш рет Ембіде қолданылды, мұның нәтижесінде бұрғылау тереңдігі айтарлықтай өсті. Мәселен, 1929 жылы бұрғылаудың орташа тереңдігі 196,7 м болса, 1932 жылы бұл көрсеткіш 637,7 м-ге жетті. Ембі мұнайшылары КСРО-да және бүкіл Еуропа алғашқы болып сол кез үшін аса терең бұрғылау шараларын жүзеге асыруға қол жеткізді - Доссор мен Мақат тереңдігі 2500-2800 м-ге жететін ұңғымалар бұрғылана бастады. 1927 жылы Халық шаруашылығы Бүкілодақтық Кеңесінің мұнай өнеркәсібі кеңесі отырысында жасаған «Орал- Ембі ауданының даму перспективалары» атаулы баяндамасында И.М.Губкин былай деп атап көрсетті: «Барлау жұмыстарының алғашқы кезеңдері өткен ғасырдың аяқ шеніне, яғни 1889 жылға сәйкес келеді. Алғашқы жұмыстар Каспий теңізінің жағалауында орналасқан Қаратоннан шамамен 35-40 км қашықтықта орналасқан Қарашұңгіл шатқалында Леманның тарапынан жүзеге асырылды. Осы Қарашұңгілде Леман 17 саяз ұңғыма бұрғылады, 1899 жылдың қараша айында сол ұңғымалардың бірі 40 метр тереңдіктен мұнай бұрқағын берді, мұндағы мұнай ағымы тәулігіне 90000 пұтқа жетті. Мұндай нәтиже аталған ауданға өзге де мұнай кәсіпкерлерінің қызығушылығын тудырды, сөйтіп 1916-1917-ші жылдары «Ембі-Каспий» бұл өңірде орташа тереңдігі 150 м-ге жететін 14 бұрғылау ұңғымасын тіктеді». Бұдан әрі И.М.Губкин Ембі аймағының дамуы мәселесіне өте ыждағаттылықпен қарау қажеттілігін айта келіп, былайша түйіндейді: «Менің ойымша, мемлекеттің Ембімұнайға көмектесуі дұрыс болған болар еді. Көмек әр түрлі бағытта берілуі мүмкін: мәселен, Ембімұнайды Доссор мен Мақатты игеруден түскен табысқа салынатын бүкіл салықтардан және өзге де қарыздардан біржолата босату, сөйтіп бүкіл табысты барлау жұмыстарын одан әрі дамытуға бағыттауға мүмкіндік беру»

Батыс Қазақстандағы геологиялық іздеу жұмыстарына жалпылама басшылық КСРО-ның Бүкілодақтық Халық шаруашылығы кеңесінің Бас тау-кен-отындық басқармасының Геологиялық комитеті тарапынан жүзеге асырылды. Орал-Ембі ауданының дамуына И.М.Губкин ерекше мән берді. КСРО Ғылым Академиясының 1931 жылы болған төтенше сессиясында жасаған баяндамасында И.М.Губкин «Орал-Ембі ауданын қарқынды және батыл түрде барлау бұл ауданды ондаған миллион тонна мұнай беруге қабілетті шын мәніндегі ғаламат ауданға айналдыруы мүмкін. Бұл ауданды дамытуға қаржыны аямау қажет және оған деген қызығушылық бір сәтке де толастамауы тиіс», -деп атап көрсетті. Батыс Қазақстан аумағында геологиялық барлау жұмыстарын дамытудың қарқынды кезеңі 1925-1926 жылдарға сәйкес келеді. 1925 жылы, «Ембімұнай» тресінің жұмысын саралау нәтижесінде, мұнайшылардың алдына жаңа да нақтылы міндеттер қойылды: 5-7 жыл ішінде Ақтөбе облысының солтүстік аудандарының (Темір ауданының) ауқымындағы ауданы 3500 шаршы шақырым аумақтағы мұнайгаздылықтың белгілері анықталған құрылымдарды барлау шараларын жүзеге асыру. Осы міндеттерге сәйкес, 30-шы жылдардың бас шенінде мұнай іздеу жұмыстары Оңтүстік Ембіден тысқары өңірлерге, атап айтқанда Ақтөбе облысының аумағына қарай ауысты. Осыған байланысты «Ақтөбемұнайбарлау» аймақтық тресі құрылды, бұл трест кейінірек «Қазмұнайбарлау» тресі деп аталды, ол Гурьев қаласында орналасты. Мұндай құрылымдық өзгерістер мұнай саласындағы жұмыстарды функциялық тұрғыдан даралау қажеттілігінен, яғни мұнайды өндіретін және мұнай кенорындарын іздеу мен барлау шараларын жүзеге асыратын құрылымдарды бір-бірінен оқшаулау қажеттілігінен туындады, себебі аталған екі функцияны бір орталықтан басқару мұнай саласын ете ірі және икемсіз құрылымға айналдырды, сөйтіп мұнай-газ

кенорындарын іздеумен және барлаумен байланысты жүргізілетін жедел шараларды жүзеге асыруда айтарлықтай қиындықтар туғызды[1].

1931 жылы жаңадан құрылған «Ақтөбемұнайбарлау» тресі тарапынан Ақтөбе облысы ауқымында қойылған №10 ұңғыманы бұрғылау нәтижесінде Шұбарқұдық мұнай кен орны ашылды. Екі жыл өткеннен кейін Жақсымай кенорны дүниеге келді. Бұл екі кенорынды да игеру «Ембімұнай» тресінің құзырына берілді. Жоғарыда аталған жаңадан ашылған кенорындар мұнай тазалайтын және өңдейтін аса ірі сыйымдылықтар орналасқан Гурьев қаласынан айтарлықтай қашықтықта болғандықтан олардан алынған мұнайды тасымалау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Бұл мәселе Гурьев - Қандыағаш темір жол торабын салу нәтижесінде шешілді, бұл темір жол Шұбарқұдық және Жақсымай кенорындарын Доссормен және Мақатпен жалғауға мүмкіндік берді.

Жалпы алғанда, 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың бас шенінде геологиялық барлау жұмыстарының ауқымы айтарлықтай артты, бұған Ақтөбе облысының ауқымды аумағында барлау жұмыстарымен қамту шаралары айтарлықтай үлес қосты. Осы кезеңдегі 5 жыл ішінде Батыс Қазақстанның мұнай байлығын зерттеу мәселесімен жалпы саны 135 геологиялық және геофизикалық партиялар айналысты. Мұның өзі жұмыс көлемінің еселей артуына мүмкіндік берді. Мәселен, аймақтың мұнай байлығын мемлекет меншігіне өткізгенге шейін жалпы ұзындығы 42328 метр ұңғыма бұрғыланса (жылына орта есеппен 5300 м), 1920 жылдан кейінгі оншақты жыл ішінде 284 мың метр (жылына орта есеппен 20600 м) ұңғыма бұрғыланды. 1920 жылдан 1929 жылға дейінгі аралықта Орал-Ембі ауданының кәсіпшіліктерінде 1630 мың тонна мұнай өндірілді, бұл көрсеткіш революцияға дейін өндірілген бүкіл мұнай өнімінен 19 %-ға артық. Мұнай ең көп өндірілген жыл - 1931 жыл, бұл жылы 417536 тонна мұнай алынды. Қазақ Автономиялық республикасының Халық Комиссарларының кеңесі 1934 жылдың 29 қаңтарында №86-шы арнаулы қаулі қабылдады, ол «Ембімұнайды» дамыту шаралары туралы» деп аталады. Бұл қауліге сәйкес, «Ембімұнай» тресіне Қосшағыл және Ескене кенорындарын іске қосу, осы кәсіпшіліктерде электр станцияларын салу және оларды пайдалануға беру, мұнай қоймаларын тұрғызу және су құбырын тарту міндеттері жүктелген. Аталған қауліде Мақат - Қосшағыл темір жолын салу және бұл жолдың Ескене торабын тарту мәселесіне айырықша көңіл бөлінген. Мұнайшыларды қалыпты тұрмыстық жағдайлармен қамтамасыз ету мәселесі де үміт қалмаған, Гурьев қаласында және мұнай кәсіпшіліктерінде тұрғын үйлер тұрғызу, сол сияқты қосалқы шаруашылықтар (бау-бақша, сүт фермалары, мал шаруашылығы) ұйымдастыру ұсынылған. Бұл қауліде құзіретті органдарға мұнай кәсіпшіліктерінде жұмыс істеуге 2000 жұмысшы және 1000 білікті құрылыс мамандарын тарту мәселесін шешу жүктелген.

1925 жылы, Еуропада алғашқы геофизикалық тәжірибелер пайда болғаннан кейін (1912-1916 жылдар, Этвеш), Ембі мұнайлы ауданында зерттеудің геофизикалық әдістері қолданыла бастады, атап айтқанда, Б.Нумеровтың басшылығымен Z-40 вариометрімен гравитациялық түсіру әдісі тексеріліп көрілді. Ауырлық күшін айналмалы кірлермен өлшеу картаға түсіру барысында және Каспий маңы ойысы жағдайында күбездердің тұзды ядроларының орналасу тереңдігін анықтауда бірден-ақ өз тиімділігін көрсетті. 1930 жылы «Ембімұнай» тресі жанынан геологиялық барлау кеңсесін құру барысында болашақ кеңес академигі Э.Фотиаидидың басшылығымен дербес гравиметрлік сектор ұйымдастырылды. Бұл геологиялық барлау кеңсесі 1932 жылы, жұмыс көлемінің артуына байланысты, трестен бөлініп шығып, дербес «Қазмұнайгеофизика» тресі болып қайтадан құрылды. 1940 жылға дейін 1:100000-1:200000 масштабтардағы 92 картаға түсіру жұмыстары орындалды. 1932 жылдан бастап тұзкүмбезді құрылымдарды саралау барысында 1:25000-1:50000 масштабтарда картаға түсіру жұмыстары пайдаланылды.

1930-37 жылдары Үстірт аумағы маятниктік байқаулардың сирек торабымен жабылды. 1940 жылы біршама қымбат тұратын Я-40, S-20 т.б. вариометрлердің орнына өнімділігі жоғары, әрі арзандау әр түрлі типтегі гравиметрлер қолданыла бастады. Сынған толқындар әдісін қолданған алғашқы тәжірибелік сейсмобарлау жұмыстары Ембі мұнайлы ауданында 1929 жылы тұз күмбездерін зерттеу мақсатында жүргізілді. Бұл әдісті қолдану тұз күмбездері ядроларының пішіні мен орналасу тереңдігін анықтау сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді. 1934 жыл-дан бастап түзүсті түзілімдерін жіктеу мүмкіндігін анықтау мақсатында шағылған толқындар әдісі жүргізіле бастады. 1931-1935 жылдар аралығында сейсмикалық зерттеулердің негізінен сынған толқындар әдісі, азырақ көлемде шағылған толқындар әдісі Торғай ойысында жүргізіліп, ондағы палеозойлық іргетастың орналасу тереңдігі анықталды. 1935-1936 жылдары сейсмобарлаудың сынған толқындар әдісі Шымкент қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан өңірдегі палеозойлық іргетастағы депрессияларды анықтау мақсатында қолданылды. 1938-1939 жылдары шағылған толқындар әдісі, ал 1940 жылы сынған толқындар әдісі Қызылжар қаласы аймағында Батыс Сібір тақтасының шөгінді түзілімдері астында солтүстікке қарай сұғына түскен Орталық Қазақстан палеозойлық массивы көмкеріп жатқан мезозой-кайнозой қатқабатын жіктеу мүмкіндігіне қол жеткізді. 1934 жылдан бастап сейсмобарлау жұмыстары кең көлемде «Ембімұнай» және «Ақтөбемұнайбарлау» трестері, ал 1939 жылдан бастап «Қазақстанмұнайкомбинаты» тарапынан жүргізілді. Сейсмобарлау жұмыстарының көлемі үнемі артып отырды, және де 35 құрылым ауқымында жүргізілген 5331 км сейсмобарлау кескіндерінің 4620 км-і Батыс Қазақстан аймағына тиесілі болды. Сейсмобарлаудың қалыптасу кезеңі оны нақтылы геологиялық міндеттерді шешу үшін қолданып көру шараларымен орайласты[2].

Кескіндеу әдісімен электрбарлау жұмыстары алғаш рет 1929 жылы Каспий маңы тұзкүмбезді құрылымдарында Мемгеолком тарапынан жүргізілді. Шлюмберже фирмасымен бірігіп жүргізілген тік бағытта электрлік зондылау әдісі 1930 жылы басталып, 1934 жылы толығымен тоқтатылды, себебі бұл әдіс арқылы алынған мәліметтерді сандық тұрғыдан саралау мүмкіндігі жоқ болып шықты. 1936 жылы Каспий маңы ойысында алғаш рет теллұрлық зондылау әдісі тәжірибеден өтті. 1929 жылдан бастап Доссорда, Ескенеде, Новобогатта, Жаманкейкібаста жүргізілген тәжірибелік магнитметрлік жұмыстар бұл әдіс тұзкүмбезді құрылымдарды зерттеуде тиімсіз екендігін көрсетті, сондықтан да 1931-37 жылдар аралығында тек қана өте сирек торапты бақылауға негізделген мемлекеттік магниттік түсіру жұмыстары ғана жүзеге асырылды. Ұңғымада жүргізілетін кәсіптік (каротаждық) геофизикалық зерттеулер Доссор, Мақат («Ембімұнай» тресі) және Мортқы, Жуса т.б. («Ақтөбемұнайбарлау» тресі) кәсіпшіліктерде 1932-34 жылдарда жүргізіле бастады. Ұңғымалық каротаж, Шлюмберже фирмасымен біріге отырып, елесті кедергілер әдісімен және өздігінен полюстену әдісімен жүргізілді. 1938 жылдан бастап барлық құрылымдық-іздістіру ұңғымаларында электрлік каротаж жүргізіліп келеді. Сол жылдары Гурьев қаласында «Ембімұнай» тресінің кәсіпшіліктерін қамсыздандырған дербес электрбарлау кеңсесі құрылды (бастығы М.Қадысов). Ақтөбе облысының кәсіпшіліктерінде каротаж жұмыстарын дербес партия жүргізді.

Ембі мұнайлы ауданының дамуы мәселесіне Бүкілодақтық Коммунистік партияның 17-ші және 18-ші съездері үлкен мән берді. Осы съездерде қабылданған құжаттар мұнай байлығын іздеудің негізгі бағыттарын анықтады. Оңтүстік Ембінің мұнай кәсіпшіліктеріне басшылықты жақсарту және Солтүстік Ембінің жаңа аудандарын игеру мақсатында Халық Комиссарлар Кеңесі 1936 жылдың 22-23 желтоқсанында «Ембімұнай» тресінің құрамынан кәсіпшіліктердің Солтүстік (Темір) ауданын бөле

отырып, соның негізінде «Ақтөбемұнай» тресін құру жөнінде қаулі қабылдады. Жаңадан құрылған трест бастығы лауазымына ірі маман, өндірістің талантты ұйымдастырушысы, кеңестің көрнекті ғалым-геологы И.М. Губкиннің шәкірттерінің бірі Я.В. Лаврентьев тағайындалды, ол бұған дейін бірнеше жыл «Ембімұнай» тресінің бастығы болған-ды (Байдосов З.Б., Се- итпагамбетов Ж.С., Султанғалиева Г.С., Нуржанов Р.Н., «Актюбинская нефть: история и современность». Ақтөбе, 2000 ж.).

Жалпы алғанда, ол кезеңнің іздеу-барлау жұмыстары зерттеудің ұтымды кешенін анықтауға мүмкіндік берді, бұл кешенге ең алдымен гравибарлау және сейсдобарлау кірген болатын. Іздеу мен барлаудың геологиялық-геофизикалық жұмыстарын одан әрі жандандыру қажеттілігі 1940 жылы республикалық масштабтағы геофизикалық қызметті ұйымдастыруға алып келді. Осылайша Қазақ геологиялық басқармасы жанынан М.Морозовтың басшылығымен геофизикалық топ құрылды.

2000 жылы Лақтыбай кенорнын барлау аяқталды, мұнда мұнай тұзасты түзілімдерінде 4500 м тереңдікте орналасқан. Өткен ғасырдың аяғында Ақтөбе облысы мұнайдың өнеркәсіптік қоры бойынша республикада үшінші орынға (900 млн т), ал газ қоры бойынша төртінші орынға (200 млн текше метр) шықты. Ақтөбе облысының мұнайгаздылығын зерттеу, көптеген кенорындарды іздеу және барлау жұмыстары П.Я.Авров, К.Х.Бакиров, Н.В.Черкашин, М.А.Шымболатов, Ю.Н.Гридасов, Н.А.Губкин, Ю.А.Иванов, И.Б.Дальян, З.Е.Бөлекбаев т.б геолог-барлаушылардың, А.И.Цокало сияқты бұрғылау шеберлерінің есімдерімен байланысты (Р.А.Сегедин, «Рас- сказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр», Ақтөбе, 2000 ж.).

30-шы жылдары іздеу-барлау жұмыстарының қарқынды сипат алуы және жаңа кенорындардың ашылуы басталып кету қаупі жылдан-жылға жақындап келе жатқан соғыс өрті тұтанып кеткен жағдайда еліміздің шығысында мұнай-газ өндіру өнеркәсібінің берік шикізат базасын қалыптастыру қажеттілігінен туындады. 1937 жылы «Қазмұнайбарлау» тре- сі Құлсары кенорнын ашты, «Қазақстанмұнай» комбинаты («Ембімұнай» таратылғаннан кейін) тарапынан жүргізілген мұнай іздеу жұмыстары Норманданак, Бекбике және Жолды- бай кенорындарының ашылуына және аздаған жылдар ішінде - 1941-1942 жылдары - игеруге берілуіне мүмкіндік берді. Осы- лайша 30-шы жылдары және 40-шы жылдардың басы Оңтүстік Ембінің негізгі мұнай-газ кенорындарының ашылуымен және бұрынғы КСРО-ның шығысында мұнай-газ өнеркәсібінің бе- рік шикізат базасы қалыптасуымен ерекшеленеді. 1940 жылы мұнай өндірудің жылдық көрсеткіші 750 млн тоннаға жетті.

Алайда, Каспий маңы аумағының зерттелу дәрежесі әр түрлі болатын: жоғары дәлдікпен сипатталатын геологиялық- геофизикалық зерттеулер Эльтон, Басқұншақ, Индер ауданда- рында және Ембі ауданының жекелеген мұнай кенорындарында жүргізілді, ал Орталық Каспий маңының ауқымды аумақтары тіпті байқаулық маршруттық түсірімдермен де қамтылмаған болатын. Сол жылдары белгілі болған 400- ге жуық перспективалы құрылымдардың 38-інде ғана барлау бұрғылауы жүргізілді [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Қазақстанның мұнай энциклопедиясы. 2 томдық - Алматы: "Мұнайшы" Қоғамдық қоры, 2005.

2.Копбасарова Г.К. Правовая охрана окружающей среды от трансграничных загрязнений // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2007,

3.Аманова А. Правовые проблемы защиты окружающей среды Каспийского моря, связанные с разработкой ресурсов Каспия// Нефть Газ и Право Казахстана, - №1.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ РЫНОЧНОЙ СТОИМОСТИ БИЗНЕСА В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

Койшиев А.Ә.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы оценки стоимости предприятия, которые во многом зависят от того, насколько правильно определена задача и цель оценки, что в свою очередь позволяет оценщику выбрать нужный методический инструментарий для расчетов. Концепция управления предприятием, основанная на максимизации его стоимости, является одной из самых эффективных, поскольку изменение стоимости предприятия за период, будучи критерием эффективности хозяйственной деятельности, учитывает практически всю информацию, связанную с его деятельностью.

Ключевые слова: бизнес, оценка бизнеса, экономика, капитализация дохода, недвижимость, капитал.

Стоимость бизнеса является одним из основополагающих понятий рыночной экономики. Прогноз перспектив развития компании и разработка ее бизнес-плана, оценка целесообразности инвестиций, операции по оценке стоимости обеспечения в виде акций, сделки по купле-продаже пакетов акций предприятий, оценка деловой активности и многие другие сферы базируются на оценке стоимости бизнеса.

По мере развития рыночных отношений стоимость бизнеса начинает играть все большую роль в жизни отечественных компаний и предприятий.

Это объясняется рядом факторов:

- интенсивный процесс приватизации собственности, активное проведение операций по купле-продаже предприятий, требующие адекватной оценки стоимости продаваемых предприятий;
- некорректность отражения в текущей финансовой документации вследствие активных инфляционных процессов стоимости фондов большинства действующих предприятий и необходимость правильного отображения стоимости активов;
- активный процесс выход многих отечественных компаний на международный финансовый рынок, который невозможен без отлаженного в компании процесса бизнес-планирования, отвечающего принятым в мире нормам [1].

Таким образом, процедуры определения цены предприятия прочно входят в повседневную деловую практику. Можно указать характерные случаи, когда возникает потребность в оценке стоимости действующего предприятия:

- продажа предприятия или части его имущества;
- реорганизация предприятия;
- купля/продажа акций предприятия или доли в уставном капитале;
- передача предприятия в аренду (для назначения арендной платы);
- получение кредита под залог имущества предприятия;
- страхование имущества предприятия;
- переоценка основных фондов и др.

Действующее предприятие (бизнес) – производственно-экономический и имущественный комплекс, используемый для осуществления предпринимательской деятельности. Это - живой организм. При осуществлении оценочной деятельности предприятие рассматривается как единое целое, в состав которого входят все виды имущества, права на это имущество, менеджмент и др. Целью проводимой оценки стоимости бизнеса является расчет и обоснование рыночной стоимости предприятия. В деловой практике различаются три основных подхода к оценке стоимости бизнеса:

затратный подход;

доходный подход.

сравнительный (рыночный) подход [2].

В зависимости от конкретной ситуации, результаты каждого из трех представленных на рисунке 1 подходов могут в большей или меньшей степени отличаться друг от друга. Выбор итоговой оценки стоимости зависит от назначения оценки, имеющейся информации и степени ее достоверности.

Примечание – составлено автором

Рисунок 1 - Классификация методов оценки

На практике подходы могут давать совершенно различные показатели стоимости. Этому есть научное объяснение,

во-первых, рынки являются несовершенными, предложение и спрос не находятся в равновесии;

во-вторых, потенциальные пользователи могут быть неправильно информированы, производители могут быть неэффективны и др.

Эти подходы отличаются исходными положениями, которые лежат в основе каждого из них.

Применение доходного подхода. Доходный подход при оценке объектов недвижимости включает два метода:

-метод капитализации доходов;

-метод дисконтированных денежных потоков.

Капитализация дохода представляет собой совокупность методов и приемов, позволяющая оценивать стоимость объекта на основе его потенциальной возможности приносить доход. Метод капитализации доходов используется при оценке недвижимости, приносящей доход владельцу. Доходы от владения недвижимостью могут, например, представлять собой текущие и будущие поступления от сдачи ее в

аренду, доходы от возможного прироста стоимости недвижимости при ее продаже в будущем. Результат по данному методу состоит как из стоимости зданий, сооружений, так и из стоимости земельного участка.

В качестве показателя, описывающего будущие доходы, выбирается чистый операционный доход. Он представляет собой рассчитанную устойчивую величину ожидаемого годового чистого дохода, полученного от оцениваемого имущества после вычета всех операционных расходов и резервов, но до обслуживания долга по ипотечному кредитованию, если таковое имеет место, и учета амортизационных отчислений. Чистый операционный доход базируется на предположении, что имущество будет сдано в аренду на условиях рыночной арендной платы, а также на том, что этот доход прогнозируется для одного наиболее характерного года [3].

Расчет чистого операционного дохода начинается с расчета потенциального валового дохода (ПВД), представляющего собой ожидаемую суммарную величину рыночной арендной платы. И других доходов последнего до даты оценки года. Расчет ПВД требует от оценщика знания рынка аренды, к которому относится оцениваемое имущество. Как правило, величина арендной ставки зависит от местоположения объекта, его физического состояния, наличия коммуникаций, срока аренды и т.д.

Потенциальный валовой доход - доход, который можно получить от недвижимости при 100%-ном использовании без учета всех потерь и расходов. ПВД оценивается на основе анализа текущих ставок и тарифов, существующих на рынке недвижимости для сравнимых объектов. Оценщик должен проводить сравнение оцениваемого имущества с другими аналогичными, сдаваемыми в аренду объектами собственности и делать поправки на различия между ними. Если объекты сходны за исключением одного или нескольких существенных компонентов, то поправки (корректировки) можно рассчитывать на основе рыночных данных. Когда же величину поправки нельзя подтвердить рыночными данными, оценщик определяет ее экспертным путем. Однако, полученный расчетным путем ПВД может быть изменен из-за вакансий (недозагруженности) объекта собственности, недосбора арендной платы. То есть оцениваются предполагаемые потери от недоиспользования объекта недвижимости и потери при сборе платежей.

Коэффициент капитализации в оценке недвижимости состоит из двух элементов:

-ставки дохода на инвестиции (ставка дохода на капитал) является компенсацией, которая должна быть выплачена инвестору за ценность денег с учетом фактора времени, риска и других факторов, связанных с конкретными инвестициями;

-нормы возврата (возмещения) капитала. Под возвратом капитала понимается погашение суммы первоначальных вложений. Причем этот элемент коэффициента капитализации применяется только к изнашиваемой, т.е. теряющей стоимость, части активов.

Ставка дохода на капитал строится на базе:

- безрисковой ставки дохода;
- премии за риск;
- премии за низкую ликвидность недвижимости;
- премии за инвестиционный менеджмент.

Безрисковая ставка дохода. Она используется в качестве базовой, к которой добавляются остальные (ранее перечисленные) составляющие. Для определения безрисковой ставки можно пользоваться как среднеевропейскими показателями по безрисковым операциям, так и российскими. В случае использования среднеевропейских показателей к безрисковой ставке прибавляется премия за риск инвестирования в

данную страну, так называемый страновой риск. Безрисковая ставка определяет минимальную компенсацию за инвестирование в данный объект.

Премия за риск. Все инвестиции, за исключением ранее перечисленных, имеют более высокую степень риска, зависящую от особенностей оцениваемого вида недвижимости. Чем большим является риск, тем выше должна быть величина процентной ставки для его компенсации.

Премия за низкую ликвидность. Ликвидность показывает, насколько быстро недвижимость может быть превращена в наличные деньги. Недвижимость относительно низколиквидна. Особенно высока эта премия в странах, где слабо развита ипотека.

Премия за инвестиционный менеджмент. Чем более рискованны и сложны инвестиции, тем более компетентного управления они требуют. Инвестиционный менеджмент не следует путать с управлением недвижимостью, расходы по которому включаются в операционные расходы [4].

Применение сравнительного (рыночного) метода. Сравнительный (рыночный) подход представлен:

- методом сравнения продаж;
- методом валового рентного мультипликатора.

Метод сравнения продаж. Данный метод основан на сопоставлении и анализе информации о продаже аналогичных объектов недвижимости, как правило, за последние 3-6 месяцев. основополагающим принципом метода сравнительных продаж является принцип замещения, гласящий, что при наличии на рынке нескольких объектов инвестор не заплатит за данный объект больше стоимости недвижимости аналогичной полезности. Под полезностью понимается совокупность характеристик объекта, определяющих назначение, возможность и способы его использования, а также размеры и сроки получаемого в результате такого использования дохода. Данный метод является объективным лишь в случае наличия достаточного количества сопоставимой и достоверной информации по недавно прошедшим сделкам. Этот метод требует базы данных по совершенным сделкам, включающей информацию об условиях и ценах сделок, продавцах и покупателях. Оценщик должен выяснить, действовал ли покупатель или продавец в условиях финансового давления, являлись ли обе стороны сделки независимыми, обладали ли они типичной для данного рынка информацией, действовали ли экономически рационально, было ли финансирование типичным для рынка. Для анализа сделок, произведенных с объектами, сопоставимыми с оцениваемым, необходимо выявить сегмент рынка, для которого эти объекты типичны.

Метод валового рентного мультипликатора (мультипликатора валового дохода). Валовой рентный мультипликатор — это отношение продажной цены или к потенциальному, или к действительному валовому доходу.

Применение затратного метода. Этот метод включает несколько этапов:

Определяется стоимость земельного участка, на котором находятся здания, сооружения.

Оценивается восстановительная стоимость или стоимость замещения здания и сооружения на действительную дату оценки.

Под восстановительной стоимостью подразумевается стоимость строительства в текущих ценах на действительную дату оценки точной копии оцениваемого объекта из тех же строительных материалов, при соблюдении тех же строительных стандартов, по такому же проекту, что и оцениваемый объект. В случае, если расчет восстановительной стоимости не представляется возможным или целесообразным, производится определение стоимости замещения.

Под стоимостью замещения подразумевается стоимость строительства в текущих ценах на действительную дату оценки объекта с полезностью, равной полезности оцениваемого объекта, однако с использованием новых материалов в соответствии с текущими стандартами, дизайном, планировкой.

Рассчитывается ли стоимость воспроизводства или замещения, должно быть отражено в отчете, причем выбор следует ясно обосновать для предупреждения неправильного понимания.

Определение полной стоимости строительства включает расчет:

- прямых издержек (стоимости материалов, амортизационных отчислений, стоимости временных зданий, сооружений, инженерных сетей, коммунальных услуг, заработной платы строительных рабочих, стоимости мероприятий по технике безопасности и т.п.);

- косвенных издержек на оплату профессиональных услуг архитекторов, инженеров по проектированию, бухгалтеров и юристов за консультирование, накладных расходов застройщиков, оплату лицензий, процентов по строительным ссудам, маркетинговых расходов на продажу или на перепродажу собственности, рекламных выплат в течение строительства, расходов на изменение права собственности. Использование издержек замещения вместо издержек воспроизводства в процессе оценки позволяет удалить некоторые «устаревшие» элементы;

- предпринимательского дохода.

Предпринимательский доход представляет собой сумму, которую инвестор планирует получить сверх затрат на осуществление проекта с учетом риска и доходности по сопоставимым объектам. С учетом мировой практики расчета предпринимательский доход определяется в 15% затрат на строительство [5].

На сегодняшний день в большинстве случаев объектом оценки является не абсолютное (полное) право собственности на земельный участок, а лишь право пользования долгосрочной арендой. Соответственно рыночным выражением этого оцениваемого права является уже не рыночная (продажная) стоимость земельного участка, а рыночная стоимость права долгосрочной аренды.

Оценка стоимости зданий и сооружений

Прежде чем перейти к оценке стоимости зданий и сооружений, оценщик должен не только ознакомиться с технической документацией, но и осуществить осмотр зданий и сооружений. Это позволит ему составить подробное описание объекта оценки, где будут даны характеристики внешних и внутренних конструкций, инженерных систем.

Оценка восстановительной стоимости или стоимости замещения осуществляется:

- методом сравнительной единицы (разрабатываются нормативы затрат на строительные работы, умножаются на площадь или объем оцениваемого объекта, вносятся поправки на особенности оцениваемого объекта);

- методом поэлементного расчета (разбивка здания на отдельные компоненты и расчет расходов, требуемых для установки конкретного компонента в строящемся здании на дату оценки);

- индексным способом оценки (балансовая стоимость объекта умножается на соответствующий индекс для переоценки основных фондов).

Определение износа зданий и сооружений.

После определения полной стоимости восстановления или замещения из полученной величины вычитается износ для расчета остаточной стоимости объекта. Понятие «износ», используемое оценщиками, и понятие «износ», используемое бухгалтерами, отличаются друг от друга.

В практике оценки применяется несколько методов определения износа зданий и сооружений:

- метод срока жизни;
- метод разбиения

Применение сравнительного метода.

Сравнительный или рыночный подход - совокупность методов определения стоимости предприятия или его собственного капитала, в рамках которого используется один или более методов, основанных на сравнении данного предприятия с аналогичными уже проданными капиталовложениями.

Данный подход основывается на предпосылке, что стоимость любого имущества зависит от цен, которые сложились к настоящему моменту на аналогичное или схожее имущество [6].

Согласно сравнительному подходу, стоимость объекта определяется ценами предложений или недавних сделок купли-продажи схожих по своим характеристикам (сравнимых) объектов, после внесения к этим ценам поправок, компенсирующих отличия между оцениваемым и сравнимым объектом.

Особенностью сравнительного подхода к оценке является ориентация итоговой величины стоимости, с одной стороны, на рыночные цены купли-продажи акций, принадлежащих сходным компаниям, с другой стороны, на фактически достигнутые финансовые результаты.

Особое внимание уделяется:

- теоретическому обоснованию сравнительного подхода, сфере его применения, особенностям применяемых методов;
- критериям отбора сходных предприятий;
- характеристике важнейших ценовых мультипликаторов и специфик их использования в оценочной практике;
- основным этапам формирования итоговой величины стоимости;
- выбору величин мультипликаторов, взвешиванию промежуточных результатов, внесению поправок.

Сравнительный подход к оценке бизнеса предполагает, что ценность активов определяется тем, за сколько они могут быть проданы при наличии достаточно сформированного финансового рынка. Другими словами, наиболее вероятной величиной стоимости оцениваемого предприятия может быть реальная цена продажи аналогичной фирмы, зафиксированная рынком.

Теоретической основой сравнительного подхода, доказывающей возможность его применения, а также объективность результативной величины, являются следующие базовые положения:

Оценщик использует в качестве ориентира реально сформированные рынком цены на аналогичные предприятия (акции). При наличии развитого финансового рынка фактическая цена купли-продажи предприятия в целом или одной акции интегрально учитывает многочисленные факторы, влияющие на величину стоимости собственного капитала предприятия. К таким факторам можно отнести соотношение спроса и предложения на данный вид бизнеса, уровень риска, перспективы развития отрасли, конкретные особенности предприятия и т.д. Это в конечном счете облегчает работу оценщика, доверяющего рынку;

Сравнительный подход базируется на принципе альтернативных инвестиций. Инвестор, вкладывая деньги в акции, покупает, прежде всего будущий доход. Производственные, технологические и другие особенности конкретного бизнеса интересуют инвестора только с позиции перспектив получения дохода. Стремление

получить максимальный доход на размещенные инвестиции при адекватном риске и свободном размещении капитала обеспечивает выравнивание рыночных цен;

Цена организации отражает ее производственные и финансовые возможности, положение на рынке, перспективы развития. Следовательно, в аналогичных предприятиях должно совпадать соотношение между ценой и важнейшими финансовыми параметрами, такими, как прибыль, дивидендные выплаты, объем реализации, балансовая стоимость собственного капитала. Отличительной чертой этих финансовых параметров является их определяющая роль в формировании дохода, получаемого инвестором [7].

В зависимости от целей, объекта и конкретных условий оценки сравнительный подход предполагает использование трех основных методов:

- метод компании-аналога (метод рынка капитала);
- метод сделок (метод продаж);
- метод отраслевых коэффициентов (метод отраслевых соотношений).

Метод компании-аналога, или метод рынка капитала основан на использовании цен, сформированных открытым фондовым рынком. Таким образом, базой для сравнения служит цена на единичную акцию акционерных обществ открытого типа. Следовательно, в чистом виде данный метод используется для оценки миноритарного пакета акций.

Метод сделок, или метод продаж ориентирован на цены приобретения предприятия в целом либо контрольного пакета акций. Это определяет наиболее оптимальную сферу применения данного метода оценки предприятия или контрольного пакета акций.

Метод отраслевых коэффициентов, или метод отраслевых соотношений - основан на использовании рекомендуемых соотношений между ценой и определенными финансовыми параметрами. Отраслевые коэффициенты рассчитаны на основе длительных статистических наблюдений специальными исследовательскими институтами за ценой продажи предприятия и его важнейшими производственно-финансовыми характеристиками.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Муррин. Стоимость компаний. М., ЗАО «ОЛИМП-БИЗНЕС», 2019, 25-51 с.
- 2.Парамонова Т.Н. Оценка стоимости предприятия (бизнеса). Учебное пособие. – М.: КноРус, 2016. – 288 с.
- 3.Бусов В.И. Оценка стоимости предприятия (бизнеса). Учебник для академического бакалавриата. – Люберцы: Юрайт, 2016. – 382 с.
- 4.Ларченко А.П. Оценка бизнеса: подходы и методы. – СПб.: Team, 2016. – 184 с.
- 5.Мжельская И.В. Оценка недвижимости. Учебное пособие. – Новосибирск. – 2017. 0164 с.
- 6.Мищенко В.В. Оценка недвижимости. Электронное учебное пособие. – Кемерово: КузГТУ, 2018.
- 7.Пименова Т.Н. Эволюция подходов к проведению экономического анализа при оценке стоимости предприятия (бизнеса) // Экономика и управление собственностью. – 2015. - №1. – 63-67 с.

АУДИТОРСКОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СПЕЦИАЛЬНЫМ ЗАДАНИЯМ

Комекбаева Г.

Научный руководитель: Кисаева З.Н.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В настоящее время для того, чтобы соответствовать новым реалиям, сложным экономическим условиям, возникшим за последние несколько лет, у аудиторских организаций существует потребность в постоянном совершенствовании подходов к проведению аудита бухгалтерской отчетности. В статье автором предложен алгоритм такого аудита и выделены параметры, определяющие специальное задание в отчете аудитора.

Ключевые слова: аудит, международные стандарты аудита, бухгалтерская отчетность, заключение аудитора.

Наряду с обязательным аудитом в практике аудиторской деятельности возникает необходимость проведения проверок по специальным аудиторским заданиям и выдачи при этом специального заключения, содержание и порядок составления которого отличаются от общепринятого.

Под специальным аудиторским заданием понимается выполнение установленных договором и (или) поручением между аудитором и экономическим субъектом (или иным правоспособным юридическим лицом) действий по проверке отдельных статей бухгалтерской отчетности, качественного состояния имущества, юридической и экономической экспертизы договоров (контрактов), регулирующих гражданско-правовые отношения, эффективности использования капитала и другим вопросам, непосредственно связанным с финансово-хозяйственной деятельностью экономического субъекта. Порядок проведения аудита в этом случае определен стандартом "Заключение аудиторской организации по специальным аудиторским заданиям".

Рассмотрим вопросы составления аудиторского заключения по специальным заданиям применительно к казахстанской практике аудита. Заказчиками специального аудиторского задания могут выступать:

- а) государственные и правоохранительные органы в случаях, прямо установленных актами законодательства РК;
- б) органы, выдавшие лицензии (органы, выдавшие лицензии на осуществление аудиторской деятельности в Республике Казахстан);
- в) иные правоспособные юридические лица на основании договорных обязательств (счетные и контрольные палаты, собственники и инвесторы экономических субъектов, вышестоящие органы экономического субъекта, руководство экономического субъекта по тематическим заданиям, страховые организации, независимые оценщики, общественные организации, в том числе общественные аудиторские объединения, предприниматели без образования юридического лица и т.д.) [1].

При проведении аудиторской проверки и составлении заключения по специальным аудиторским заданиям аудиторские организации независимы от проверяемого экономического субъекта, а также от любой третьей стороны, в том числе от государственных органов, поручивших им проведение проверки. Данные, полученные

в ходе проверки по специальным аудиторским заданиям, проводимой по поручению органа дознания, прокурора, следователя, суда и арбитражного суда, могут быть преданы гласности до вступления в силу решения суда только с разрешения указанных органов и в том объеме, в каком они признают это возможным.

Права, обязанности и ответственность аудиторской организации и заказчика специального аудиторского задания регулируются действующим законодательством, а также заключенным договором.

Содержание, характер и объем работы, выполняемой аудитором по специальному аудиторскому заданию, зависят от обстоятельств, связанных с возникновением необходимости данной работы. Перед выполнением специального аудиторского задания аудитор должен удостовериться в том, что у него с лицом, поручившим специальное аудиторское задание, достигнуто взаимопонимание относительно цели и характера работы, а также содержания заключения, которое будет представлено аудитором.

Планируя выполнение специального задания, аудитор должен представлять себе, для каких целей необходимо лицу, поручившему выполнение работы, заключение по специальным аудиторским заданиям, а также определить состав и круг лиц, которые, вероятно, будут знакомиться с ним. Чтобы исключить возможности использования заключения аудитора по специальным аудиторским заданиям в целях, для которых оно не предназначено, аудитор может указать в документе цель, для которой он подготовлен, а также установить ограничения на ознакомление с ним иного круга лиц, нежели указанного в заключении по специальным аудиторским заданиям.

Заключение аудитора по всем специальным аудиторским заданиям включает:

- название документа в целом - "Заключение по специальному аудиторскому заданию";
- адресат;
- представление аудиторской организации, выполнившей специальное аудиторское задание;
- объект специального аудиторского задания;
- определение ответственности исполнительного органа экономического субъекта за составление бухгалтерских документов, включая отражение первичных данных учета, обеспечение адекватности бухгалтерских записей;
- описание работы, выполненной аудиторской организацией;
- описание и обоснование методов, примененных аудиторской организацией в ходе выполнения специального аудиторского задания;
- изложение вопросов, которые аудиторская организация считает существенными;
- мнение аудиторской организации по результатам выполнения специального аудиторского задания;
- дату выдачи заключения;
- подпись руководителя аудиторской организации или аудитора, работающего самостоятельно.

Когда специальное аудиторское задание выполняется аудитором по поручению экономического субъекта, в договоре между экономическим субъектом и аудитором должен быть сформулирован вопрос, выражение мнения по которому ожидается от аудитора [2].

Вопросы для специального аудиторского задания должны быть сформулированы таким образом, чтобы ответ на них не мог иметь двоякого толкования.

Рассмотрим сущность отдельных видов аудиторских заключений по специальным заданиям.

1. Заключение по специальному аудиторскому заданию по проверке отдельных статей бухгалтерской отчетности. В соответствии со специальным аудиторским заданием аудитору может быть поручено выразить мнение относительно одной или нескольких статей бухгалтерской отчетности. Например, о состоянии дебиторской задолженности, наличии и состоянии материально-производственных запасов, основных средств, правильного начисления заработной платы отдельным физическим лицам и удержания подоходного налога. Может также потребоваться выражение мнения аудитора относительно какого-либо показателя бухгалтерской отчетности, например, оценка реальной доли прибыли, причитающейся участнику общества (товарищества) в соответствии с договором. Такое специальное аудиторское задание может быть выполнено по отдельному договору или в процессе аудиторской проверки достоверности бухгалтерской отчетности в целом. В последнем случае данные, полученные по результатам специального аудиторского задания, не могут служить основанием для выводов о достоверности бухгалтерской отчетности в целом. Например, удовлетворительные результаты инвентаризации товарно-материальных ценностей на складе не могут служить основанием для выводов о состоянии всех материальных ценностей экономического субъекта.

Выполняя специальное задание по проверке отдельных статей бухгалтерской отчетности, аудитор должен помнить о том, что каждая статья отчетности, как правило, связана с другими статьями. Проверая одну из таких взаимосвязанных статей, аудитор должен использовать аналитические или иные аудиторские процедуры, позволяющие оценить сопоставимость данных бухгалтерского учета по этим статьям. Такими взаимосвязанными статьями бухгалтерской отчетности являются, в частности, показатель объема выручки от продаж и величина дебиторской задолженности, величина товарно-материальных ценностей и сумма кредиторской задолженности и др.

Оценивая возможность выполнения специального задания, аудитор должен поставить в известность лицо, поручившее выполнение задания, о том, что для выполнения задания необходима дополнительная бухгалтерская информация, и определить, какая именно.

В отличие от аудита достоверности бухгалтерской (финансовой) отчетности в целом при выполнении специальных аудиторских заданий определение уровня существенности затруднено. Если для выполнения специального аудиторского задания не представлена бухгалтерская отчетность экономического субъекта в целом, то обороты по какому-либо бухгалтерскому счету представляются величиной относительной (одинаковые обороты по одному и тому же бухгалтерскому счету могут быть крупными с точки зрения одного экономического субъекта и малыми - с точки зрения другого). Не имея возможности с достаточной степенью точности оценить уровень существенности, аудитор не может определить и степень аудиторского риска. В ходе выполнения специального аудиторского задания статья бухгалтерской отчетности должна быть исследована с большей тщательностью, чем та же статья при аудите достоверности бухгалтерской отчетности в целом. [2]

Во избежание введения в заблуждение пользователей бухгалтерской отчетности аудитор должен письменно уведомить руководство экономического субъекта о недопустимости включения в состав бухгалтерской отчетности, содержащей в соответствии с действующим законодательством аудиторское заключение, заключения аудитора по специальным заданиям.

Заключение аудитора по проверке отдельных статей бухгалтерской отчетности должно включать указание на нормативный акт, которым экономический субъект руководствовался при оценке учета статей отчетности. В заключении также должно быть

выражено мнение аудитора о соответствии во всех существенных отношениях методов оценки и порядка ведения бухгалтерского учета указанному нормативному акту, регулирующему бухгалтерский учет.

При выполнении специального аудиторского задания аудитор должен ознакомиться с аудиторским заключением о достоверности бухгалтерской отчетности экономического субъекта за тот же период. В том случае, когда аудиторское заключение не является безусловно положительным, аудитору следует указать в заключении по специальному аудиторскому заданию, что рассматриваемая статья бухгалтерской отчетности не существенна.

2. Заключение по специальному аудиторскому заданию по юридической и экономической экспертизе договоров, регулирующих гражданско-правовые отношения. Аудитор может получить от экономического субъекта специальное аудиторское задание по юридической и экономической экспертизе договоров, регулирующих гражданско-правовые отношения.

Цели выполнения специального аудиторского задания могут быть различны:

- составить заключение о правильности схем бухгалтерских записей, принципов оценки, порядка налогообложения

- и формы ответственности по договорам, подготовленным экономическим субъектом в связи с появлением у экономического субъекта новых форм договоров;

- составить заключение о финансовых и правовых последствиях договоров по вложению денежных средств в недвижимость, ценные бумаги и т.д., подготовленных экономическим субъектом в связи с началом нового направления деятельности;

- составить заключение о соблюдении юридическим лицом определенных договоров, например, кредитных договоров или договоров займа. В соответствии с такими договорами организация должна соблюдать различные обязательства, вытекающие из договора (уплата процентов, соблюдение соответствующих финансовых отношений, запреты на выплату дивидендов и использование доходов от реализации имущества и т.д.).

Аудитор может выразить свое мнение относительно договоров, регулирующих гражданско-правовые отношения только после того, как полностью рассмотрены вопросы бухгалтерского учета и аспекты налогообложения на всех этапах реализации договора. Если в поручении на выполнение специального аудиторского задания содержатся специфические вопросы, не относящиеся к компетенции аудитора и требующие специальных познаний в области науки, техники, искусства и других областей знаний, для ответа на них аудитору следует привлечь эксперта.

В заключении аудитора по специальному аудиторскому заданию должно быть отражено мнение о том, соблюдены ли экономическим субъектом конкретные условия договора [3].

3. Заключение по специальному аудиторскому заданию о бухгалтерской отчетности, составленной в соответствии с принципами бухгалтерской отчетности, отличными от казахстанских правил бухгалтерского учета. Действующие принципы бухгалтерского учета представляют собой набор критериев, используемых для подготовки бухгалтерской отчетности, применяемой ко всем существенным элементам, и являющихся общепризнанными. Финансовая отчетность может быть подготовлена для специальных целей в соответствии с принципами учета, иными, нежели казахстанские или международные стандарты бухгалтерского учета (например, национальными). Другие формы финансовой отчетности могут включать: налоговые декларации; схемы учета, основанные на поступлениях в кассу и выплатах из кассы; финансовую отчетность, установленную каким-либо государственным регулирующим органом.

Аудитор должен понять из названия или из примечания к финансовой отчетности, что эта отчетность подготовлена не в соответствии с казахстанскими стандартами бухгалтерского учета. Если в названии такой финансовой отчетности соответствующие указания и ссылки отсутствуют, то аудитор должен дать их в своем заключении.

Заключение по специальному аудиторскому заданию по проверке финансовой информации, подготовленной в соответствии с принципами бухгалтерского учета, отличными от российских или международных принципов, должно содержать указание на применявшиеся принципы учета или на пункт отчетности, в котором содержится такая ссылка. В заключении должно быть указано, подготовлена ли финансовая отчетность во всех ее существенных аспектах в соответствии с этими принципами.

4. Заключение по специальному аудиторскому заданию об отчете, подготовленном за ряд смежных лет. Экономический субъект может подготавливать специальные отчеты, представляющие обобщенные данные годовых бухгалтерских отчетов за несколько смежных лет, с целью информировать пользователей, интересующихся основными данными деятельности организации и ее результатами.

Обобщенный отчет значительно менее детализирован, чем годовые отчеты, подтверждаемые аудитором. Следовательно, в такой отчетности должно быть ясно обозначено, что она является сокращенной и поэтому пользователю отчетности для лучшего понимания финансового положения организации и результатов ее деятельности необходим обобщенный отчет вместе с бухгалтерскими отчетами, подтвержденными аудитором и содержащими всю требуемую в рамках данной системы учета информацию.

Обобщенный отчет не содержит всей информации, которая должна содержаться в бухгалтерской отчетности в соответствии с системой отчетности для годовых бухгалтерских отчетов, подтвержденных аудитором. Поэтому фраза об отражении в отчетности показателей деятельности "объективно во всех существенных аспектах" не должна использоваться аудитором при формировании им мнения относительно сокращенной бухгалтерской отчетности [3].

5. Заключение по специальному аудиторскому заданию, полученному от государственных органов. При проведении проверки по специальному аудиторскому заданию, полученному от государственных органов, аудиторские организации должны быть независимы как от проверяемого экономического субъекта, так и от государственных органов, поручивших им проведение проверки.

Выводы аудитора должны излагаться в той последовательности, в которой вопросы поставлены органом, поручившим задание. При этом каждый вывод должен содержать выявленные аудитором факты, а также связь этих фактов с нарушением каких-либо правовых норм. Если такая связь имеется, аудитор должен указать, какой именно нормативный акт нарушен, за какой период, кто из должностных лиц экономического субъекта несет ответственность за нарушение с точки зрения бухгалтерского учета, сумму материального ущерба и другие обстоятельства, способствовавшие выявленному нарушению.

В приложении к заключению по специальным аудиторским заданиям могут быть включены графики, таблицы, отражающие ход и результаты промежуточных расчетов, итоги сверки документации, установленный аудитором порядок ее движения и другие вопросы. В тексте заключения на них делаются ссылки, а сами документы рассматриваются как составная часть заключения.

Содержание заключения по специальным аудиторским заданиям должно обеспечивать государственным органам, поручившим выполнение задания, возможность однозначно определить обоснованность заключения аудитора, его доказательную ценность [4].

Заключение аудиторской организации по специальному аудиторскому заданию, проведенному по поручению государственных органов, приравнивается к заключению экспертизы, назначенной в соответствии с законодательством РК.

ЛИТЕРАТУРА

1. Об аудиторской деятельности: Закон Республики Казахстан от 20.11.1998г. (с изменениями и дополнениями).
2. Жандаулетова А.У., Стандарты аудита на практике, Консалтинговая компания “Алмир”, Часть 1, Алматы, 1998, 53 с.
3. Ковалева О.В., Константинов Ю.П. Аудит: Учебное пособие. – М.:ПРИОР, 2002. -320с.
4. Сборник Международных стандартов аудита, выражения уверенности и этики.- Алматы, 2007 – 1260с.

УДК 338.242

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРОНАЛОМ

Куанжанов И.Н.

Научный руководитель: Еркулова Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. Данная статья позволит рассмотреть существующие проблемы управления человеческими ресурсами и разработать наиболее оптимальную методику для решения задач в области создания стратегии управления человеческим капиталом. Проанализирован передовой зарубежный опыт в области управления персоналом. Выявлены основные тенденции в развитии систем управления персоналом в США и Японии.

Ключевые слова: мировая экономика, США, Япония, управление персоналом, менеджмент.

Многие современные организации в нашей стране в последнее время стали перенимать зарубежный опыт управления персоналом. Данный процесс можно назвать интернационализацией в сфере современного менеджмента. Такая организация работы с сотрудниками предполагает создание всевозможных моделей на предприятиях, а также применение системного подхода для рационального использования трудовых ресурсов.

Существуют многочисленные теории организации и управления, но, как считают специалисты, ни одна из них не может рассматриваться как универсальная. Однако во всем многообразии существующих подходов есть единая связующая идея, которая дает основания говорить, что в центре всех современных концепций стоит человек [1].

На зарубежных предприятиях человек рассматривается как наивысшая ценность. Развитие и распространение этой концепции, которая получила название концепции управления человеческими ресурсами, превратилось в важнейшую тенденцию, находящуюся во взаимосвязи и взаимодействии с такими тенденциями менеджмента:

- глобализацией экономики;
- переходом от традиционных принципов управления (“стабильность, экономичность, контроль”) к новым — “партнерство, гуманизация, экологичность”;

- распространением предпринимательского управления.

За последние 20-30 лет отношение к человеческим ресурсам, в том числе и к управленческому персоналу, изменилось. Организации, ведущие эффективную деятельность, овладели огромным арсеналом инструментов и методов работы с персоналом, “балансируя” между технократическим и гуманистическим подходами. Несмотря на большую привлекательность, технократический подход в полной мере не оправдал себя. В связи с этим произошло смещение акцентов на целостный подход, в основе которого лежит долговременное развитие интеллектуального и трудового потенциала работника (в первую очередь связанного с управленческой деятельностью).

В настоящее время наиболее популярными моделями управления работниками, используемыми в иностранных государствах, являются американская и японская модель управления персоналом [2].

Американский опыт управления персоналом предполагает наем только соответствующих предполагаемой должности работников, то есть выбор осуществляется согласно такому важному критерию, как квалификация кандидата и его профессиональные качества. Главная особенность данной системы заключается в том, что специалист, выполняя свои обязанности, должен привести компанию к высоким результатам, то есть увеличить ее эффективность.

Основными критериями при отборе в данном случае считаются:

- наличие соответствующего образования;
- прошлый опыт работы в аналогичной сфере;
- совместимость сотрудника с предполагаемой должностью с психологической стороны;
- способность эффективно работать среди прочих сотрудников;
- узкая специализация кандидата [3].

Кадровики в США больше всего обращают внимание на личные ценности каждого соискателя и результаты, которые могут быть получены от его деятельности. Основу всего механизма составляют индивидуальные показатели, индивидуальная ответственность, а также установка конкретных краткосрочных целей, осуществляемых в количественном выражении. Что касается управленческих решений, то в американских организациях этим занимаются те специалисты (руководство), на которых возложена ответственность за выполнение задач менеджмента на предприятии.

Здесь обычно предоставляются следующие условия труда:

- снижение количества выполняемых обязательств центральными подразделениями и уменьшение количества сотрудников в административных службах;
- расширенный список должностных инструкций для большого числа профессий;
- нефиксированная оплата труда (зависит от выполненной работы);
- создание «сквозных» коллективов внутри предприятия, что позволяет перемещать специалистов из одного подразделения в другое или освобождать должности при необходимости. Для зарубежного опыта управления персоналом в Японии характерны противоположные признаки. Здесь менеджеры смотрят в первую очередь на самого потенциального работника, внимательно изучая все его отрицательные и положительные стороны. Только после этого осуществляется подбор соответствующей должности для соискателя.

Основные характерные черты японской модели заключаются в следующем:

- личные и профессиональные качества кандидата, его образование – важнейшие данные для работодателя;

- перспектива на длительную работу в принимающей организации;
- соответствие оплаты за выполненные обязанности с периодом деятельности, с возрастом, образованием и эффективностью труда;
- каждый член коллектива может принимать участие в профсоюзах, находящихся внутри компании [4].

Что касается принципов организации трудовых ресурсов, то руководство предприятия отдает приоритет коллективной работе и пытается создавать оптимальные условия для взаимодействия всех сотрудников, несмотря на занимаемые ими должности. Японская модель предполагает учет всех интересов не только самой организации, но и ее служащих. Руководство здесь очень ценит преданность компании, а взамен дает гарантии коллективу и каждому специалисту в отдельности [5].

Японский опыт управления персоналом в промышленной сфере очень гибкий, современные новейшие технологии и техники, в силу различных причин не нашедшие себя по различным причинам, и не нашедшие себе применение в других странах мира, с огромным успехом внедрены в японское производство. Но в Японии, как и в других странах есть свои издержки: например, большинство молодых сотрудников не выдерживают заданный жизненный темп, которое так диктует данное нынешнее общество, как морально, так и физически страдают от высоких темпов работы.

Японские фирмы тратят на обучение в расчете на одного занятого в 3-4 раза больше, чем американские. В Японии непрерывное образование рассматривается как часть процесса труда. Основой японского профессионального обучения в фирмах является концепция "гибкого работника", цель которой — отбор и подготовка работника не по одной, а по 2-3 специальностям, а затем повышение квалификации на протяжении всей жизни. Переход к новым технологиям требует значительных затрат, связанных с обновлением знаний. Считается, что переподготовить работников дешевле, чем заменить их. Но здесь возникает проблема существования механизма постоянного повышения квалификации всех занятых в процессе перехода от одного набора требуемых знаний и навыков к другому [6].

Как отмечают специалисты, большим недостатком программ обучения является отсутствие в них экономических знаний. Подавляющее большинство работников в американских фирмах не понимают сути экономических систем. Они не всегда осознают, каким образом повышение производительности труда, качества и конкурентоспособности продукции может оказывать влияние на их собственный уровень жизни и гарантию занятости.

Управление персоналом на зарубежных предприятиях представлено разными подходами для организации труда своих работников. Если Америке упор делается на эффективность деятельности, то в Японии больше ценят самих сотрудников и считаются с их интересами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляцкий Н.П. Управление персоналом. - М.: Современная школа, 2010.
2. Володько В.Ф. Международный менеджмент. - М.: Амалфея, 2009.
3. Лунёв А.П., Минёва О.К. Сравнение европейского и японского опыта управления персоналом // Гумани-тарные исследования. 2008. № 4. С. 213-215.
4. Орлова О.С. Управление персоналом современной организации. - М.: Экзамен, 2014.
5. Потемкин В.К. Управление персоналом. - СПб.: Питер, 2013.
6. Федорова Н.В., Минченкова О.Ю. Управление персоналом организации. - М.: КноРус, 2016.

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ АРТТЫРУДЫҢ РОЛІ

Кудабаева Т.

Ғылыми жетекші: Салкынбаева Ф.Д.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ғылыми мақалада, Кәсіпорынның өз қаржы ресурсы, соның ішінде таза табысы қаншалықты көп болса, соншалықты ол өзін жайлы сезіне алады. Әрине, Қазақстан экономикасының әлемдік шаруашылық қатынастарына, интеграциялық үрдістерге кірігуі отандық кәсіпорындардан, әсіресе өндірістік кәсіпорындардан, қаржылық тұрақтылықтың жоғарғы деңгейін қажет етеді. Егер әрбір кәсіпорын экономикаға үлкен қаржылық нәтижелер әкелсе, онда қызмет салаларының және мемлекеттің макроэкономикалық көрсеткіштері қарастырылған.

Түйінді сөздер: қаржы, кәсіпкерлік, рентабельділік көрсеткіштері, факторлық талдау.

Қаржы тұрақтылығының ішкі, маңызды факторларының бірі - бұл қаржы ресурстарының құрамы мен құрылымы, оларды басқару стратегиясы мен тактикасының дұрыс таңдалып алынуы. Кәсіпорынның өз қаржы ресурсы, соның ішінде таза табысы қаншалықты көп болса, соншалықты ол өзін жайлы сезіне алады. Әрине, Қазақстан экономикасының әлемдік шаруашылық қатынастарына, интеграциялық үрдістерге кірігуі отандық кәсіпорындардан, әсіресе өндірістік кәсіпорындардан, қаржылық тұрақтылықтың жоғарғы деңгейін қажет етеді. Егер әрбір кәсіпорын экономикаға үлкен қаржылық нәтижелер әкелсе, онда қызмет салаларының және мемлекеттің макроэкономикалық көрсеткіштері жоғарлайды. Сондықтан қазіргі кезде әрбір шаруашылық субъектісінің қаржылық тұрақтылық мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Жоғары даму барысындағы бәсекелестік жағдайында кәсіпорын тұрақтылығын бағалау бәсеке қабілеттіліктің қосымша факторы болып табылады және кез-келген саладағы қаржылық тұрақты кәсіпорындар санының өсуі экономиканың дамуы мен бюджетке төленетін тұрақты түсімдердің негізі болып табылады.

Біз кәсіпкерлік ортаның бастамаларын іске асыру үшін қолайлы жағдай туғызуымыз керек» деген осы орайда бұл мәселені шешу үшін, мемлекет экономикасының ажырамас бөлігі болып табылатын нарықтық экономикадағы әрбір кәсіпорынның өміршеңдігін сақтап қалу, оның дамуы, тек ұлттық шекарада емес, халықаралық деңгейде қызмет етуі үшін алғышарттардың бірі болып оның экономикалық потенциалын, яғни қаржылық тұрақтылық деңгейін, оның мәселелі аймақтарын анықтау және олардан арылу немесе қайсібір тәуекелділігін төмендету жолдарын іздестіру маңызды болып табылады. Кәсіпорын қаржылық жағдайының тұрақтылығын талдау экономикалық ахуал болған кезде ғана емес, сонымен қатар оларды алдын-ала болжау, қашқақтау, ұзақ мерзімді, материалдық емес, ағымдық активтерді, меншікті және қарыз капиталын неғұрлым тиімді қолдану үшін жүргізіледі. Нарықтық қатынастар жағдайында шаруашылық субъектісінің шаруашылық, инвестициялық және басқа да кәсіпкерлік қызметтерінің негізгі талаптары капиталдың нақты құнын сақтау мен көбейту, экономикалық потенциалдың тиімді қолданылуын жоғарлату болып табылатыны белгілі.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы материалдық, еңбек, қаржылық ресурстарды тиімді басқару арқылы кәсіпорынның ағымдық және ұзақ мерзімді төлемқабілеттілігін қамтамасыз етуге және меншік иелерінің инвестициялық күтілімдерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін тұрақты ақша-қаражат ағымдарына қол жеткізетін табыстардың шығыстардан жоғарлауы орын алатын кәсіпорын қаржылық жағдайын сипаттайды.

Осы қаржылық тұрақтылық жалпы тұрақтылықтың негізгі компоненті болып табылады. Ол өндіріс пен өнімді өткізу үрдісінің үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін кәсіпорынның қаржылық ресурстарды тиімді қолдану қабілетін сипаттайды, яғни қаржылық тұрақтылық қаржылық ресурстарының бөліну күйімен және оларды шығыстарға қатысты қолдану тиімділігімен бейнеленеді. Өзін-өзі қаржыландырылатын экономика жағдайында кәсіпорындардың шаруашылық қызметінің табысты болуының міндетті шарты. Бұл қағидат өнім өндіру мен кәсіпорынның өндірістік-техникалық базасын ұлғайту жөніндегі шығындардың толық өтелуіне негізделеді, ол әрбір кәсіпорын өзінің ағымдағы және күрделі шығындарын меншікті көздері есебінен жауып отыратындығын білдіреді. Қаражаттардың уақытша жетіспеушілігі кезінде оған деген қажеттілік банктің қысқа мерзімді несиелері мен коммерциялық несие есебінен (ағымдағы шығындарға пайдаланылады) және ұзақ мерзімді несиелер есебінен (күрделі жұмсалымға пайдаланылады) қамтамасыз етілуі мүмкін, олар кәсіпорынның қарамағында қалатын пайданың есебінен өтелінеді.

Кәсіпорын қаржылық тұрақтылығы ағымдық, потенциалды, формальді және нақты болып төрт түрге ажыратылады. Сонымен қаржылық тұрақтылық кәсіпорын жағдайының тұрақтылық дәрежесіне байланысты абсолютті тұрақты, қалыпты, тұрақсыз және дағдарыстық жағдайлар болып бөлінеді. Өзгергіш нарықтық экономика жағдайында кәсіпорынның қауіпсіздігі үшін оның қызметіне қандай факторлар әсерін тигізетінін білу маңызды болып табылады. Негізінен кәсіпорын қаржылық жағдайына әсер ететін факторлар саны мен түрлері орасан, бірақ олардың ішінді пайда болу орны бойынша сыныпталатын сыртқы және ішкі факторлар ерекше орынды иеленеді. Осы факторлардың әсер ету дәрежесін анықтау кәсіпорын табыстылық қызметін ынталандырады. Бірақ ол кәсіпорын қаржылық қызметін талдау аспектісіз жүзеге аспайды. Берілген дипломдық жұмыста әртүрлі авторлар бойынша қаржылық тұрақтылықты анықтау амалдары қарастырылады.

Кәсіпорын қаржылық тұрақтылығын сипаттайтын қаржылық көрсеткіштерді зерттеу кәсіпорын қаржылық жағдайын талдайтын негізгі мақсаттардың бірі болып табылатыны анықталды. Нарықтық экономика оның үлгілерінің әртүрлілігі кезінде мемлекет реттеумен толықтырылатын әлеуметтік бағыттағы шаруашылықты білдіреді. Нарықтық қатынастардың 3975 өзіндік жүйесінде, сондай-ақ оларды мемлекет тарапынан реттеу механизмінде де қаржы басты рөл атқарады. Олар нарықтық қатынастардың ажырамас бөлігі болып табылады, және мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуының маңызды құралы болып табылады. Міне, сондықтанда қаржылық менеджердің жұмысының маңыздылығы артып отыр. Қазақстанның экономикасының көтерілуі, бұған кең ауқымды теориялық білімдері бар жоғары білікті кадрлардың және оларға инвесторлардың, акционерлердің, несие берушілердің, өзге де қаржылық қатынастар қатысушылардың мүдделердің объективті қорғауды жүзеге асыратын жақсы тәжірбиелік мектептің қатысуынсыз мүмкін емес. Қаржылық менеджменттегі болжамдау - объектінің қаржылық жағдайының өзгеруін жасау. Болжау жоспарлауға қарағанда жасаған болжаудың тәжірибеде жүзеге асырудың тікелей көздемейді. Бұл болжамдар белгілі бір өзгерістердің көзделуін байқатады.

Жобалаудың ерекшелігі болып қаржылық көрсеткіш-тердің құрылымы табылады. Жобалау өткенінің болашаққа ауысуы негізінде жүзеге асырылады. Олардың алдын ала көруі негізінде басқару қаржылық менеджердің белгілі бір рыноктың механизмінің сезімталдылығымен интуициясын, сондай-ақ икемді экстренді шешім қабылдауын қалыптастыру талап етіледі.

Кәсіпорындағы қаржылық менеджмент тиімділігі көп жағдайда пайдаланылатын ақпараттық болады және анықталады. Кәсіпорындағы қаржылық менеджменттің ақпараттық базасының қалыптасуы стратегиялық шешімдерді қабылдауға және қаржы қызметін ағымдық тиімді басқаруға бағытталған сәйкесті ақпараттық көрсеткіштерді мақсатты бағытты таңдау процесін білдіреді. Нақты кәсіпорын үшін, қаржылық менеджменттің ақпараттық көрсеткіштерінің қалыптасу жүйесі оның салалық ерекшеліктерімен, ұйымдастырушылық-құқықтық нысанымен, шаруашылық қызметінің көлемімен және диверсификациялану деңгейімен, басқада жағдайлармен байланысты. Сондықтанда қаржылық менеджменттің ақпараттық базасын құрайтын барлық көрсеткіштердің жиынтығы ақпарат көздерінің түрлері бойынша топтастырылуы мүмкін және нақты кәсіпорынның тәжірибелік қызметінде әрбір топ бойынша қолданылуын процедуралық дәйектеуді талап етеді. Бағалық және басқа да қаржылық шешімдер қабылдау үшін кәсіпорынға ең бірінші кезекте оның өніміне деген сұраныс туралы ақпараттар қажет.

Мұндай ақпараттарға қол жеткізуге, олардың кәсіпорын үшін тиімділігін анықтауға маркетингтік шараларға шығындар жұмсау арқылы көз жеткізуге болады. Маркетингтік зерттеулер нәтижесінде алынған ақпараттар қосымша тауар өндірудің және сатудың түрлі нұсқаларын қалыптастырып, салыстырып, қажетті қаржылық, дәлірек айтқанда инвестициялық, шешімдер қабылдауға қолайлы жағдайлар жасайды. Кәсіпорынның активтерді тиімді пайдалану көрсеткіші ретінде рентабельділік көрсеткіші алынады.

Рентабельділік көрсеткіштерін факторлық талдау әдістемесі көрсеткішті есептеудің бастапқы формуласын өндіріс белсенділігі мен шаруашылық қызмет тиімділігін жоғарылатудың сапалы және сандық сипаттамасын бөлуді қарастырады. Қаржылық стратегия жасау қадамдары келесі кезеңдерден құралады: дайындық кезеңі; қаржылық жоспарлаудың мақсаттарын анықтау және қалыптастыру; жоспарланатын кезеңге кәсіпорынның қаржылық жағдайын жетілдірудің негізгі критерийін таңдау; қаржылық стратегияны құруға қатысты ұсыныстарды жасау, сандық және сапалы бағалау және таңдау; кәсіпорынның болжамды қаржылық есептемесін құру; таңдалған ұсыныс-тарды есепке ала отырып, кәсіпорынның болжамды жағдайын қаржылық талдау; жоспарланатын кезеңге кәсіпорынның қаржылық жағдайын жетілдірудің негізгі критерийлеріне жетуді бағалау; кәсіпорынның жоғары басшылығымен қаржылық стратегиясының бекітілуі.

Қорыта айтқанда, кәсіпорын қандай да бір нарықта немесе салада болмасын, оның өміршендігін, бәсекелестік қабілетіне тек өзінің қаржылық жағдайын бағалап қана қоюмен шектелмейді. Аталған салада немесе нарықта осы тектес тауар өндіруші кәсіпорындар қызмет етуде, тұтынушылардың көңілін жаулап алуға тырысуда екенін қаржы менеджерлері әсте естен шығармаса керек. Нарықтағы сұраныс пен ұсыныстың қатынасы (нарық 3976 конъюнктурасы), тұтынушылардың талғамы, кәсіпорынның өндірістік қуаты – міне осы аталған көрсеткіштердің тиімді қатынасын қалыптастыра білу кәсіпорынның бәсекелестік қабілетінің нақты жағдайын анықтап береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Президентіміздің Қазақстан халықына Жолдауы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан», Астана 2017ж. 28 ақпан,
2. Илиясов Қ. Қ, Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық. Алматы, 2005 – 551 б.
3. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау: оқу құралы/Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Ә.Т., Жұмағалиев Ж.Г. – Алматы: Экономика, 2001 – 328б./
4. О.Н. Лихачева. Финансовое планирование на предприятии. Москва, 2005 – 44-69
5. Нарықтық экономикадағы қаржы менеджментінің маңызы және қажеттілігі//Экономика негіздері. Основы экономики. – 2020 - №3 – 15-18 б.

УДК 330.322.01

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ

КушEROва Н.У.

Научный руководитель: Бекбергенова Ж. Т.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. Управление инвестиционными процессами это необходимое звено в современной экономике страны. Государственные инвестиции выступают основой расширения всего воспроизводства, а также ускорения технологического обновления. Управление инвестиционными процессами это систематический процесс поиска лучшей практики, инновационных идей и высокоэффективного выполнения управленческих процедур в бизнесе.

Ключевые слова: инвестиционные процессы, управление, ноу-хау, стратегическое управление.

Управление инвестиционными процессами представляет неотъемлемую часть более общей системы управления национальной экономики.

Под теорией управления принято понимать научную базу управленческой деятельности, которая определяет направления и пути совершенствования процесса управления в целом, методы реализации его обобщенных функций и вытекающих из них управленческих задач.

Управления инвестиционными процессами как необходимое звено в современной экономике, обеспечивающее свободное движение финансовых потоков между хозяйствующими субъектами с наибольшей эффективностью, имеет особое значение не только на микроуровне экономических отношений, но и в масштабах государства. На уровне государства инвестиции выступают основой расширенного воспроизводства, ускорения технологического обновления и сбалансированного развития отраслей экономики, решения проблем повышения конкурентоспособности отечественной продукции, безработицы, социальной сферы, охраны окружающей среды и т.д. В этой связи управление инвестициями на данном уровне является одной из наиболее острых и важнейших задач устойчивого развития экономики и позволяет выделить его в качестве верхнего уровня иерархии.

Еще одной важной функцией государства в стратегическом управлении инвестиционными процессами является функция спецификации и защиты прав собственности, под содержанием которой понимают создание режима исключительности прав собственности для отдельного индивида или группы лиц – инвесторов. Значимость спецификации прав собственности в целом для экономики и повышения инвестиционной активности обусловлена тем, что достижение наибольшей эффективности размещения ресурсов в результате рыночных обменов возможно. Такая возможность обусловлена лишь при том условии, что инвесторы обладают защищенными правами собственности на предмет обмена и его результаты, что создает систему стимулов к производительному использованию накопленного капитала и как следствие – к созданию и росту стоимости. При отсутствии или несовершенстве системы защиты прав собственности интересы инвесторов смещаются не в сторону производства, а в сферу перераспределения стоимости и непосредственному потреблению, то есть к непроизводительному использованию ресурсов.

Необходимость отраслевого управления инвестициями обуславливается стратегическими целями и задачами развития национальных экономических систем, достижение которых возможно только при условии координации деятельности всех субъектов отраслевых рынков независимо от формы собственности.

В Республике Казахстан формирование государственной политики, координацию процесса управления в сферах нефтегазовой, нефтехимической промышленности, транспортировки углеводородного сырья осуществляет Министерство энергетики. Инвестиционную политику, в том числе – разработку и обеспечение реализации инвестиционных проектов регионального, национального и международного масштаба – созданное со 100% государственным участием АО «Фонд национального благосостояния «Самрук-Казына», которое, в свою очередь, является единственным акционером и, следовательно, единственным управляющим органом АО «Казмунайгаз», реализующим инвестиционную политику в газовой отрасли.

На уровне отдельных субъектов хозяйствования управления инвестиционными процессами осуществляется посредством системы принципов и методов разработки и реализации управленческих решений, связанных с осуществлением различных аспектов инвестиционной деятельности предприятия.

При этом, являясь одной из структур отраслевого рынка, предприятия, несмотря на самостоятельность принимаемых решений, формируют свою инвестиционную программу исходя из его конъюнктуры, подчиняясь законам спроса и предложения и учитывая интересы других экономических агентов, в том числе государства и, основной целью которой является прирост рыночной стоимости предприятия. Обобщение вышеизложенного представлено на рисунке 1.

В соответствии с рисунком 1 иерархическая упорядоченность управления инвестициями предопределена следующими предпосылками:

- многообразие субъектов инвестиционной деятельности обуславливает разнообразие целей инвестирования и векторы их направленности, что требует определенной координации действий субъектов посредством создания специальных структур управления и разработки программных документов (концепций, стратегий) развития сфер экономики и видов деятельности, в том числе и управления инвестициями;

- целесообразность государственного управления инвестиционными процессами обосновывается необходимостью реализации общественного интереса, направленного на преодоление недостатков, связанных с функционированием экономики: несовершенство конкуренции, неразвитость инвестиционного и финансового рынков,

инвестиционных институтов, возможные нежелательные результаты функционирования отраслевых рынков;

-необходимость управления инвестиционными процессами на уровне отраслей и территорий вызвана низкой культурой проектного планирования, не позволяющей сформировать четкие планы решения задач повышения конкурентоспособности отдельных приоритетных секторов экономики, а также требованиями взаимного учета и определенных согласований региональных и корпоративноотраслевых стратегий.

Рисунок 1 - Принципиальная схема управления инвестиционными процессами

Вышеизложенное позволяет подтвердить, что управление инвестиционными процессами является системным явлением, возникшим как необходимое условие общественного воспроизводства, видов деятельности и объектов, составляющих материально-техническую базу экономики, и как система представляет собой совокупность компонентов и отношений между ними, выделенную из среды в соответствии с определенной целью в рамках определенного временного интервала.

Стратегия управления инвестиционными процессами в экономике Казахстана в условиях современной экономики воспроизводства взаимообусловлена оптимальным сочетанием внутренних и внешних источников инвестирования. Нарращивание и эффективное использование которых должно обеспечить поэтапное преодоление отраслевых и структурных диспропорций. Для достижения финансовой стабилизации важно решить следующую экономическую дилемму. Во-первых, поддержка производства за счет предоставления «необходимых» кредитов неизбежно ведет к росту инфляции и к еще большей дестабилизации в финансовой сфере, а монетарный подход –

не только к финансовой дестабилизации, но и к дальнейшему свертыванию производств, не обеспеченных платежеспособным спросом, сокращению расходов на социальные нужды. Поэтому необходимы взвешенные меры, способствующие активизации производственной и финансовых составляющих реформ.

Стратегически важно рациональное сочетание внутренних и внешних инвестиций, обеспечивающих экономический рост. В условиях дефицита оборотных фондов проблема инвестиционных ресурсов может быть решена на базе оптимизации воспроизводственной и технологической структуры привлекаемых инвестиций, в том числе иностранного капитала. Это позволяет, во-первых, направить инвестиции на разработку природных богатств, импортировать технологии, оборудование, сельхозмашины, развивать инфраструктуру, решать социальные и экологические проблемы, а во-вторых, обучиться эффективным методам экономического управления, стратегии маркетинга, организации сбыта, финансового контроля и планирования.

Сравнительный анализ и активное привлечение опыта регулирования инвестиционных процессов позволит разработать новые эффективные стратегии инвестиционного развития территории и тем самым ускорить собственный прогресс. Определенный потенциал для повышения инвестиционной активности закладывается благодаря некоторому росту средней нормы накопления денежных средств населения и развитию сети институциональных инвесторов, аккумулирующих средства населения, - негосударственных пенсионных фондов, страховых компаний и инвестиционных фондов. Одним из возможных подходов управлению инвестиционными процессами, является участие в различных рейтингах и оценках качества систем управления.

Таким образом, в управлении инвестиционными процессами может иметь место систематический процесс поиска лучшей практики, инновационных идей и высокоэффективного выполнения управленческих процедур, использование которых ведет к усилению деловой активности страны и повышению ее инвестиционного потенциала.

На современном этапе для дальнейшего роста экономики Казахстана большое значение имеет оптимизация стратегического управления инвестиционными процессами в отечественной экономике. В настоящее время наблюдается трансформация институционального механизма инвестиционного процесса, которая связана с появлением новых рыночных институтов, изменением роли государства в экономике и снижением удельного веса традиционных источников финансирования инвестиционных расходов. Основное отличие воспроизводственной деятельности субъектов в экономике состоит в использовании многоканальной системы инвестиционного финансирования. Но в реальности в Казахстане наблюдаются доли собственных средств, при отсутствии сторонних источников, которыми должны были бы выступать коммерческие банки, институциональные инвесторы, субъекты фондового рынка и пр. Поэтому, необходимы меры по активизации управления инвестированием экономики при усиленном регулирующем воздействии с помощью инструментов рационального инвестиционного поведения.

В развитых зарубежных странах исследование особенностей формирования модели инвестиционного развития приводит к необходимости применения для социально-экономической системы Казахстана инвестиционный процесс, воплощаемый в конкретный инвестиционный проект. В области окупаемости он опирается на рыночную сферу, в которой может быть сбыта продукция, созданная на производственных мощностях, которые были введены в действие в результате инвестиционного процесса. Следуя таким объективным различиям внутренних и внешних экономических условий хозяйствования, вытекает необходимость

осуществления двух групп инвестиционных проектов. Первая группа ориентирована на внутренние инвестиционные ресурсы и на внутренний рынок. Вторая группа ориентирована на внешний рынок и на существенное добавление к внутренним инвестиционным ресурсам внешних инвестиционных ресурсов.

Такая двухмодельная система управления инвестиционными процессами может реализовываться только на основе экономики, в определенной степени подверженной государственному управлению. Без такого управления нельзя сформировать две отдельные модели инвестиционного процесса.

Применительно к Казахстану осуществление этих двух моделей инвестиционного развития могло бы осуществляться следующим образом. Первую группу инвестиционных проектов можно осуществлять на базе внутренних инвестиционных ресурсов с эмиссией денег пропорционально их наличию. Продукции и услуги – конечный итог таких инвестиций – должны целиком ориентироваться на внутренний рынок. Это:

- массовое жилищное строительство, строительство дорог и объектов бытовой и культурной инфраструктуры;

- использование массовых общественных работ с предоставлением всем участникам без исключения современного комфортабельного жилья.

Первая группа инвестиционных проектов должна реализовываться под контролем государства, с защитой этих проектов от отрицательного воздействия мирового рынка.

Во вторую группу инвестиционных проектов входят масштабные наукоемкие проекты, осуществляемые в рамках крупных казахстанских корпораций, в частности, финансово-промышленных групп. Потому как, правительство является одной из немногих объединенных сил, то для развития оно должно в большей степени взять на себя функции поддержки становления и эффективного функционирования частного сектора. Также обеспечение стабильности экономики и снижение неравномерности распределения доходов между гражданами и территориями.

Наиболее желательными являются прямые иностранные инвестиции, поскольку только они могут гарантировать более-менее устойчивый экономический рост в силу своей специфики. Преимущество прямых иностранных инвестиций по сравнению с другими формами инвестирования состоит в том, что они являются наиболее устойчивым источником роста экономики (в отличие от девальвации национальной валюты или положительного торгового сальдо). Кроме того, их приход сопровождается притоком IT технологий и «ноу-хау».

Современный мировой опыт показывает, что большего роста достигают страны наиболее успешные с точки зрения притока в них капиталов. Как правило, они имеют положительное сальдо по счету капиталов при стабильной валюте. Экономика Казахстана демонстрирует противоположный путь развития – большое положительное торговое сальдо при низке (заниженном) курсе валюты. На основании этого можно сделать вывод о необходимости проведения политики, направленной на приток прямого иностранного капитала.

Приток прямых иностранных инвестиций напрямую связан со степенью открытости торгового режима страны, в то же время характер этой связи неоднозначен. С одной стороны, активная и открытая торговля помогает поиску надежных партнеров, налаживанию отношений и впоследствии более «легкому» проникновению на другой рынок посредством осуществления прямых инвестиций. С другой стороны, в хорошо защищенной от импорта стране при прочих равных более высокие цены на импортозамещающую продукцию, что также является стимулом для иностранных инвесторов проникать на внешние рынки.

Основную роль в формировании положительного инвестиционного климата имеет политическая и экономическая стабильность, которая подтверждается исследованиями, где найдена сильная и устойчивая отрицательная связь инвестиций практически со всеми источниками неопределенности. Другой подход к той же проблеме составляет достоверное негативное влияние на инвестиции и экономический рост фактора доверия предпринимателей к властям. Стало быть, большое значение имеет повышение всех методов стабильности и доверия к власти.

На современном этапе стратегическое управление — это управление, обращающее взгляд вне субъектов хозяйствования в поисках новых возможностей в конкурентной борьбе, а также своевременно реагирующее на изменение динамичного баланса с окружением.

Таким образом, стратегическое управление инвестиционными процессами играет важную роль в процессе управления инвестициями. Основываясь на вышеизложенного, мы предложили понятие стратегического управления инвестиционными процессами хозяйствующего субъекта - это управление, опирающееся на человеческий потенциал как основу предприятия и ориентирующее инвестиционную деятельность на запросы потребителей. Стратегическое управление предполагает своевременное изменение в инвестиционной деятельности социально-экономической системы, адекватно отвечающее вызову со стороны окружения и позволяющее добиваться конкурентных преимуществ, что в совокупности дает возможность рыночным субъектам выживать в долгосрочной перспективе, достигая при этом своих целей.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Мировой политический процесс: учебное пособие / Т.Н. Зозуля, Д.Н. Айтжанова.— Алматы: Эверо, 2018.— 172 с.
- 2.Ярунина, Т.А. Теоретические основы разработки стратегии развития организации / Т.А. Ярунина // Актуальные исследования. — 2020. — №2 (5). — С. 55-58.
- 3.Стратегический менеджмент: понятия, концепции, инструменты принятия решений: справоч. пособие / В.Д. Маркова, С.А. Кузнецова. — М. : ИНФРА-М, 2019. — 320 с.
- 4.Гапоненко А. Л., Панкрухин А. П. Стратегическое управление: Учебник. — М.: Омега-Л. — 2018. — 84 с.
- 5.Володина, О.А. Стратегический и инновационный менеджмент: Учебное пособие / О.А. Володина. - М.: Academia, 2019. - 446 с.

ӘОЖ 328.22.1

КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ МҰНАЙ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Кенжебек Д.

Ғылыми жетекші: Нурбосынова Ж.Н.

**Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан.**

Аңдатпа. Бұл мақалада өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында Республикадағы мұнай мен газдың дайындалған қорларын күрт көтеруге мүмкіндік беретін ірі ашылулар негізінен Каспий теңізі су айдынының түбін игеру нәтижесінде ғана жүзеге асатындығы айқын болды. Қарқынды іздеу жұмыстары Каспий маңы

ойысында, Үстіртте, Бозашыда және Оңтүстік Торғай ойысындағы Арысқұм ойысымында жалғасын тауып жатты.

Түйінді сөздер: Каспий, Ембімұнай, мұнай, «Қазмұнайбарлау», барлау.

Каспий теңізінде мұнай саласының қалыптасу кезеңі XX ғасырдың 20-шы жылдарының аяғында Ембінің мұнайшылары айналмалы роторлық бұрғылауды қолдана бастады, мұның өзі бұрғылау жұмыстарының дамуына, ұңғыма тереңдіктерінің артуына, мұнай жатындарын аршу және оларды барлау қарқынының жеделдетілуіне септігін тигізді. Айналмалы бұрғылау КСРО-да алғаш рет Ембіде қолданылды, мұның нәтижесінде бұрғылау тереңдігі айтарлықтай өсті. Мәселен, 1929 жылы бұрғылаудың орташа тереңдігі 196,7 м болса, 1932 жылы бұл көрсеткіш 637,7 м-ге жетті. Ембі мұнайшылары КСРО-да және бүкіл Еуропа алғашқы болып сол кез үшін аса терең бұрғылау шараларын жүзеге асыруға қол жеткізді - Доссор мен Мақат тереңдігі 2500-2800 м-ге жететін ұңғымалар бұрғылана бастады. 1927 жылы Халық шаруашылығы Бүкілодақтық Кеңесінің мұнай өнеркәсібі кеңесі отырысында жасаған «Орал- Ембі ауданының даму перспективалары» атаулы баяндамасында И.М.Губкин былай деп атап көрсетті: «Барлау жұмыстарының алғашқы кезеңдері өткен ғасырдың аяқ шеніне, яғни 1889 жылға сәйкес келеді. Алғашқы жұмыстар Каспий теңізінің жағалауында орналасқан Қаратоннан шамамен 35-40 км қашықтықта орналасқан Қарашүңгіл шатқалында Леманның тарапынан жүзеге асырылды. Осы Қарашүңгілде Леман 17 саяз ұңғыма бұрғылады, 1899 жылдың қараша айында сол ұңғымалардың бірі 40 метр тереңдіктен мұнай бұрқағын берді, мұндағы мұнай ағымы тәулігіне 90000 пұтқа жетті. Мұндай нәтиже аталған ауданға өзге де мұнай кәсіпкерлерінің қызығушылығын тудырды, сөйтіп 1916-1917-ші жылдары «Ембі-Каспий» бұл өңірде орташа тереңдігі 150 м-ге жететін 14 бұрғылау ұңғымасын тіктеді». Бұдан әрі И.М.Губкин Ембі аймағының дамуы мәселесіне өте ыждағаттылықпен қарау қажеттілігін айта келіп, былайша түйіндейді: «Менің ойымша, мемлекеттің Ембімұнайға көмектесуі дұрыс болған болар еді. Көмек әр түрлі бағытта берілуі мүмкін: мәселен, Ембімұнайды Доссор мен Мақатты игеруден түскен табысқа салынатын бүкіл салықтардан және өзге де қарыздардан біржолата босату, сөйтіп бүкіл табысты барлау жұмыстарын одан әрі дамытуға бағыттауға мүмкіндік беру».

Батыс Қазақстандағы геологиялық іздеу жұмыстарына жалпылама басшылық КСРО-ның Бүкілодақтық Халық шаруашылығы кеңесінің Бас тау-кен-отындық басқармасының Геологиялық комитеті тарапынан жүзеге асырылды. Орал-Ембі ауданының дамуына И.М.Губкин ерекше мән берді. КСРО Ғылым Академиясының 1931 жылы болған төтенше сессиясында жасаған баяндамасында И.М.Губкин «Орал-Ембі ауданын қарқынды және батыл түрде барлау бұл ауданды ондаған миллион тонна мұнай беруге қабілетті шын мәніндегі ғаламат ауданға айналдыруы мүмкін. Бұл ауданды дамытуға қаржыны аямау қажет және оған деген қызығушылық бір сәтке де толастамауы тиіс», -деп атап көрсетті. Батыс Қазақстан аумағында геологиялық барлау жұмыстарын дамытудың қарқынды кезеңі 1925-1926 жылдарға сәйкес келеді. 1925 жылы, «Ембімұнай» тресінің жұмысын саралау нәтижесінде, мұнайшылардың алдына жаңа да нақтылы міндеттер қойылды: 5-7 жыл ішінде Ақтөбе облысының солтүстік аудандарының (Темір ауданының) ауқымындағы ауданы 3500 шаршы шақырым аумақтағы мұнайгаздылықтың белгілері анықталған құрылымдарды барлау шараларын жүзеге асыру. Осы міндеттерге сәйкес, 30-шы жылдардың бас шенінде мұнай іздеу жұмыстары Оңтүстік Ембіден тысқары өңірлерге, атап айтқанда Ақтөбе облысының аумағына қарай ауысты. Осыған байланысты «Ақтөбемұнайбарлау» аймақтық тресі құрылды, бұл трест кейінірек «Қазмұнайбарлау» тресі деп аталды, ол Гурьев қаласында

орналасты. Мұндай құрылымдық өзгерістер мұнай саласындағы жұмыстарды функциялық тұрғыдан даралау қажеттілігінен, яғни мұнайды өндіретін және мұнай кенорындарын іздеу мен барлау шараларын жүзеге асыратын құрылымдарды бір-бірінен оқшаулау қажеттілігінен туындады, себебі аталған екі функцияны бір орталықтан басқару мұнай саласын ете ірі және икемсіз құрылымға айналдырды, сөйтіп мұнай-газ кенорындарын іздеумен және барлаумен байланысты жүргізілетін жедел шараларды жүзеге асыруда айтарлықтай қиындықтар туғызды[1].

1931 жылы жаңадан құрылған «Ақтөбемұнайбарлау» тресі тарапынан Ақтөбе облысы ауқымында қойылған №10 ұңғыманы бұрғылау нәтижесінде Шұбарқұдық мұнай кен орны ашылды. Екі жыл өткеннен кейін Жақсымай кенорны дүниеге келді. Бұл екі кенорынды да игеру «Ембімұнай» тресінің құзырына берілді. Жоғарыда аталған жаңадан ашылған кенорындар мұнай тазалайтын және өңдейтін аса ірі сыйымдылықтар орналасқан Гурьев қаласынан айтарлықтай қашықтықта болғандықтан олардан алынған мұнайды тасымалау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Бұл мәселе Гурьев - Қандыағаш темір жол торабын салу нәтижесінде шешілді, бұл темір жол Шұбарқұдық және Жақсымай кенорындарын Доссормен және Мақатпен жалғауға мүмкіндік берді.

Жалпы алғанда, 20-шы жылдардың аяғы мен 30-шы жылдардың бас шенінде геологиялық барлау жұмыстарының ауқымы айтарлықтай артты, бұған Ақтөбе облысының ауқымды аумағында барлау жұмыстарымен қамту шаралары айтарлықтай үлес қосты. Осы кезеңдегі 5 жыл ішінде Батыс Қазақстанның мұнай байлығын зерттеу мәселесімен жалпы саны 135 геологиялық және геофизикалық партиялар айналысты. Мұның өзі жұмыс көлемінің еселей артуына мүмкіндік берді. Мәселен, аймақтың мұнай байлығын мемлекет меншігіне өткізгенге шейін жалпы ұзындығы 42328 метр ұңғыма бұрғыланса (жылына орта есеппен 5300 м), 1920 жылдан кейінгі оншақты жыл ішінде 284 мың метр (жылына орта есеппен 20600 м) ұңғыма бұрғыланды. 1920 жылдан 1929 жылға дейінгі аралықта Орал-Ембі ауданының кәсіпшіліктерінде 1630 мың тонна мұнай өндірілді, бұл көрсеткіш революцияға дейін өндірілген бүкіл мұнай өнімінен 19 %-ға артық. Мұнай ең көп өндірілген жыл - 1931 жыл, бұл жылы 417536 тонна мұнай алынды. Қазақ Автономиялық республикасының Халық Комиссарларының кеңесі 1934 жылдың 29 қаңтарында №86-шы арнаулы қаулі қабылдады, ол «Ембімұнайды» дамыту шаралары туралы» деп аталады. Бұл қауліге сәйкес, «Ембімұнай» тресіне Қосшағыл және Ескене кенорындарын іске қосу, осы кәсіпшіліктерде электр станцияларын салу және оларды пайдалануға беру, мұнай қоймаларын тұрғызу және су құбырын тарту міндеттері жүктелген. Аталған қауліде Мақат - Қосшағыл темір жолын салу және бұл жолдың Ескене торабын тарту мәселесіне айырықша көңіл бөлінген. Мұнайшыларды қалыпты тұрмыстық жағдайлармен қамтамасыз ету мәселесі де үміт қалмаған, Гурьев қаласында және мұнай кәсіпшіліктерінде тұрғын үйлер тұрғызу, сол сияқты қосалқы шаруашылықтар (бау-бақша, сүт фермалары, мал шаруашылығы) ұйымдастыру ұсынылған. Бұл қауліде құзіретті органдарға мұнай кәсіпшіліктерінде жұмыс істеуге 2000 жұмысшы және 1000 білікті құрылыс мамандарын тарту мәселесін шешу жүктелген.

1925 жылы, Еуропада алғашқы геофизикалық тәжірибелер пайда болғаннан кейін (1912-1916 жылдар, Этвеш), Ембі мұнайлы ауданында зерттеудің геофизикалық әдістері қолданыла бастады, атап айтқанда, Б.Нумеровтың басшылығымен Z-40 вариометрімен гравитациялық түсіру әдісі тексеріліп көрілді. Ауырлық күшін айналмалы кірлермен өлшеу картаға түсіру барысында және Каспий маңы ойысы жағдайында күбездердің тұзды ядроларының орналасу тереңдігін анықтауда бірден-ақ өз тиімділігін көрсетті. 1930 жылы «Ембімұнай» тресі жанынан геологиялық барлау кеңсесін құру барысында болашақ кеңес академигі Э.Фотиаидидың басшылығымен дербес гравиметрлік сектор

ұйымдастырылды. Бұл геологиялық барлау кеңсесі 1932 жылы, жұмыс көлемінің артуына байланысты, трестен бөлініп шығып, дербес «Қазмұнайгеофизика» тресі болып қайтадан құрылды. 1940 жылға дейін 1:100000-1:200000 масштабтардағы 92 картаға түсіру жұмыстары орындарды. 1932 жылдан бастап тұзкүмбезді құрылымдарды саралау барысында 1:25000-1:50000 масштабтарда картаға түсіру жұмыстары пайдаланылды. 1930-37 жылдары Үстірт аумағы маятниктік байқаулардың сирек торабымен жабылды. 1940 жылы біршама қымбат тұратын Я-40, S-20 т.б. вариометрлердің орнына өнімділігі жоғары, әрі арзандау әр түрлі типтегі гравиметрлер қолданыла бастады. Сынған толқындар әдісін қолданған алғашқы тәжірибелік сейсmobарлау жұмыстары Ембі мұнайлы ауданында 1929 жылы тұз күмбездерін зерттеу мақсатында жүргізілді. Бұл әдісті қолдану тұз күмбездері ядроларының пішіні мен орналасу тереңдігін анықтау сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді. 1934 жылдан бастап түзүсті түзілімдерін жіктеу мүмкіндігін анықтау мақсатында шағылған толқындар әдісі жүргізіле бастады. 1931-1935 жылдар аралығында сейсмикалық зерттеулердің негізінен сынған толқындар әдісі, азырақ көлемде шағылған толқындар әдісі Торғай ойысында жүргізіліп, ондағы палеозойлық іргетастың орналасу тереңдігі анықталды. 1935-1936 жылдары сейсmobарлаудың сынған толқындар әдісі Шымкент қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан өңірдегі палеозойлық іргетастағы депрессияларды анықтау мақсатында қолданылды. 1938-1939 жылдары шағылған толқындар әдісі, ал 1940 жылы сынған толқындар әдісі Қызылжар қаласы аймағында Батыс Сібір тақтасының шөгінді түзілімдері астында солтүстікке қарай сұғына түскен Орталық Қазақстан палеозойлық массивы көмкеріп жатқан мезозой-кайнозой қатқабатын жіктеу мүмкіндігіне қол жеткізді. 1934 жылдан бастап сейсmobарлау жұмыстары кең көлемде «Ембімұнай» және «Ақтөбемұнайбарлау» трестері, ал 1939 жылдан бастап «Қазақстанмұнайкомбинаты» тарапынан жүргізілді. Сейсmobарлау жұмыстарының көлемі үнемі артып отырды, және де 35 құрылым ауқымында жүргізілген 5331 км сейсmobарлау кескіндерінің 4620 км-і Батыс Қазақстан аймағына тиесілі болды. Сейсmobарлаудың қалыптасу кезеңі оны нақтылы геологиялық міндеттерді шешу үшін қолданып көру шараларымен орайласты[2].

Кескіндеу әдісімен электрбарлау жұмыстары алғаш рет 1929 жылы Каспий маңы тұзкүмбезді құрылымдарында Мемгеолком тарапынан жүргізілді. Шлюмберже фирмасымен бірігіп жүргізілген тік бағытта электрлік зондылау әдісі 1930 жылы басталып, 1934 жылы толығымен тоқтатылды, себебі бұл әдіс арқылы алынған мәліметтерді сандық тұрғыдан саралау мүмкіндігі жоқ болып шықты. 1936 жылы Каспий маңы ойысында алғаш рет теллұрлық зондылау әдісі тәжірибеден өтті. 1929 жылдан бастап Доссорда, Ескенеде, Новобогатта, Жаманкейкібаста жүргізілген тәжірибелік магнитметрлік жұмыстар бұл әдіс тұзкүмбезді құрылымдарды зерттеуде тиімсіз екендігін көрсетті, сондықтан да 1931-37 жылдар аралығында тек қана өте сирек торапты бақылауға негізделген мемлекеттік магниттік түсіру жұмыстары ғана жүзеге асырылды. Ұңғымада жүргізілетін кәсіптік (каротаждық) геофизикалық зерттеулер Доссор, Мақат («Ембімұнай» тресі) және Мортқық, Жуса т.б. («Ақтөбемұнайбарлау» тресі) кәсіпшіліктерде 1932-34 жылдарда жүргізіле бастады. Ұңғымалық каротаж, Шлюмберже фирмасымен біріге отырып, елесті кедергілер әдісімен және өздігінен полюстену әдісімен жүргізілді. 1938 жылдан бастап барлық құрылымдық-іздістіру ұңғымаларында электрлік каротаж жүргізіліп келеді. Сол жылдары Гурьев қаласында «Ембімұнай» тресінің кәсіпшіліктерін қамсыздандырған дербес электрбарлау кеңсесі құрылды (бастығы М.Қадысов). Ақтөбе облысының кәсіпшіліктерінде каротаж жұмыстарын дербес партия жүргізді.

Ембі мұнайлы ауданының дамуы мәселесіне Бүкілодақтық Коммунистік партияның 17-ші және 18-ші съездері үлкен мән берді. Осы съездерде қабылданған құжаттар мұнай байлығын іздеудің негізгі бағыттарын анықтады. Оңтүстік Ембінің мұнай кәсіпшіліктеріне басшылықты жақсарту және Солтүстік Ембінің жаңа аудандарын игеру мақсатында Халық Комиссарлар Кеңесі 1936 жылдың 22-23 желтоқсанында «Ембімұнай» тресінің құрамынан кәсіпшіліктердің Солтүстік (Темір) ауданын бөле отырып, соның негізінде «Ақтөбемұнай» тресін құру жөнінде қаулі қабылдады. Жаңадан құрылған трест бастығы лауазымына ірі маман, өндірістің талантты ұйымдастырушысы, кеңестің көрнекті ғалым-геологы И.М. Губкиннің шәкірттерінің бірі Я.В. Лаврентьев тағайындалды, ол бұған дейін бірнеше жыл «Ембімұнай» тресінің бастығы болған-ды (Байдосов З.Б., Сеитпагамбетов Ж.С., Султанғалиева Г.С., Нуржанов Р.Н., «Актюбинская нефть: история и современность». Ақтөбе, 2000 ж.).

Жалпы алғанда, ол кезеңнің іздеу-барлау жұмыстары зерттеудің ұтымды кешенін анықтауға мүмкіндік берді, бұл кешенге ең алдымен гравитарлау және сейсморлау кірген болатын. Іздеу мен барлаудың геологиялық-геофизикалық жұмыстарын одан әрі жандандыру қажеттілігі 1940 жылы республикалық масштабтағы геофизикалық қызметті ұйымдастыруға алып келді. Осылайша Қазақ геологиялық басқармасы жанынан М.Морозовтың басшылығымен геофизикалық топ құрылды.

2000 жылы Лақтыбай кенорнын барлау аяқталды, мұнда мұнай тұзасты түзілімдерінде 4500 м тереңдікте орналасқан. Өткен ғасырдың аяғында Ақтөбе облысы мұнайдың өнеркәсіптік қоры бойынша республикада үшінші орынға (900 млн т), ал газ қоры бойынша төртінші орынға (200 млн текше метр) шықты. Ақтөбе облысының мұнайгаздылығын зерттеу, көптеген кенорындарды іздеу және барлау жұмыстары П.Я.Авров, К.Х.Бакиров, Н.В.Черкашин, М.А.Шымболатов, Ю.Н.Гридасов, Н.А.Губкин, Ю.А.Иванов, И.Б.Дальян, З.Е.Бөлекбаев т.б геолог-барлаушылардың, А.И.Цокало сияқты бұрғылау шеберлерінің есімдерімен байланысты (Р.А.Сегедин, «Рассказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр», Ақтөбе, 2000 ж.).

30-шы жылдары іздеу-барлау жұмыстарының қарқынды сипат алуы және жаңа кенорындардың ашылуы басталып кету қаупі жылдан-жылға жақындап келе жатқан соғыс өрті тұтанып кеткен жағдайда еліміздің шығысында мұнай-газ өндіру өнеркәсібінің берік шикізат базасын қалыптастыру қажеттілігінен туындады. 1937 жылы «Қазмұнайбарлау» тресі Құлсары кенорнын ашты, «Қазақстанмұнай» комбинаты («Ембімұнай» таратылғаннан кейін) тарапынан жүргізілген мұнай іздеу жұмыстары Норманданак, Бекбике және Жолдыбай кенорындарының ашылуына және аздаған жылдар ішінде - 1941-1942 жылдары - игеруге берілуіне мүмкіндік берді. Осылайша 30-шы жылдары және 40-шы жылдардың басы Оңтүстік Ембінің негізгі мұнай-газ кенорындарының ашылуымен және бұрынғы КСРО-ның шығысында мұнай-газ өнеркәсібінің берік шикізат базасы қалыптасуымен ерекшеленеді. 1940 жылы мұнай өндірудің жылдық көрсеткіші 750 млн тоннаға жетті.

Алайда, Каспий маңы аумағының зерттелу дәрежесі әр түрлі болатын: жоғары дәлдікпен сипатталатын геологиялық-геофизикалық зерттеулер Эльтон, Басқұншақ, Индер аудандарында және Ембі ауданының жекелеген мұнай кенорындарында жүргізілді, ал Орталық Каспий маңының ауқымды аумақтары тіпті байқаулық маршруттық түсірімдермен де қамтылмаған болатын. Сол жылдары белгілі болған 400-ге жуық перспективалы құрылымдардың 38-інде ғана барлау бұрғылауы жүргізілді [3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстанның мұнай энциклопедиясы. 2 томдық - Алматы: "Мұнайшы" Қоғамдық қоры, 2005.
2. Копбасарова Г.К. Правовая охрана окружающей среды от трансграничных загрязнений // Вестник КазНУ. Серия юридическая, 2007,
3. Аманова А. Правовые проблемы защиты окружающей среды Каспийского моря, связанные с разработкой ресурсов Каспия// Нефть Газ и Право Казахстана, - №1.

ӘОЖ 338.43.02

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Құлшабаева Г.С.

Ғылыми жетекші: Косымбаева Ш.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу мен басқару негіздерін, агроөнеркәсіп кешенді мемлекеттік реттеудің аймақ экономикасының дамуындағы рөлі мен орнын қаралды. Мақалада Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің қазіргі жағдайларына талдау жасалды. Талдау негізінде Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу принциптерінің шетелдік тәжірибесі, мәселелері және жетілдіру жолдары анықталды.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, мемлекеттік реттеу, аймақ экономикасы, ауыл тұрғындары.

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу - бұл саланы реттеудің әлеуметтік-экономикалық механизмін қолдана отырып, агроөнеркәсіптік өнімді өндіру, өңдеу, сақтау және сату процестеріне мемлекеттің экономикалық қатысуы. Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеудің экономикалық мәні аграрлық саланың ұлттық экономиканың нақты саласы ретінде табиғи және климаттық тәуелділік сияқты күрделі еңбек және өндірістік жағдайлармен байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие болуында. жағдайлар, ауылшаруашылық жұмыстарының маусымдық сипаты және олардың төмен рентабельділігі, ұзақ мерзімді қайтару кезеңіндегі инвестициялар, тірі организмдермен байланысты еңбек факторы, ауылшаруашылық қызметкерлері мен жалпы ауыл тұрғындарының салыстырмалы түрде қиын әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлары және болуы мүмкін емес басқа мәселелер мемлекеттің қатысуынсыз және қолдауынсыз шешіледі. Мұның бәрі агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеудің заңдылығы мен объективті қажеттілігіне байланысты.

Еліміздің индустриалды-инновациялық дамуына бағытталған мемлекеттік саясатты іске асыру шеңберінде агроөнеркәсіптік кешеннің тиімді және орнықты дамуының рөлі артып келеді, өйткені бұл саланың тұрақсыз жұмыс істеуі бүкіл елдің дамуына кері әсер етуі мүмкін елдің экономикасы, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін төмендету. Осыған байланысты агроөнеркәсіптік кешен саласындағы мемлекеттің реттеуші рөлі артып келеді, бұл:

- агроөнеркәсіптік кешеннің дамуының елдегі экономикалық өсуге әсері, өйткені агроөнеркәсіптік кешен елдің ұлттық кірісінің төрттен бірін өндіреді;

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігі, өйткені ұлттық экономика өзінің агроөндірісі есебінен өнімнің көптеген түрлерімен халықтың ішкі қажеттіліктерін жаба алмайды. Мемлекеттің агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға оң араласуы және оны белсенді қолдауымен ғана елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады;

- саланың спецификалық ерекшеліктері және әр түрлі тәуекел түрлеріне жоғары әсер ету (өндірістік маусымдық және капиталдың баяу айналымы, табиғи апаттармен байланысты өндірістік тәуекел);

- ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық өмірін жақсарту және ауылдағы жұмыссыздық деңгейін төмендету қажеттілігі, өйткені ауыл шаруашылығы ауылда тұратын ел халқының 45% -дан астамының негізгі қызметі болып табылады;

- барлық қажетті ресурстардың, оның ішінде ауылшаруашылығын дамытуға және сыртқы нарықтарда отандық ауылшаруашылық өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға арналған табиғи ресурстардың болуы. Агроөнеркәсіптік кешеннің жоғары деңгейі мен бәсекеге қабілеттілігіне агроөнеркәсіптік кешен субъектілері де, мемлекет те сала ресурстарын сауатты басқарған кезде ғана қол жеткізуге болады.

Қазіргі жағдайда елдің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту үшін ауылшаруашылық өндірісінің өсуін, ауылшаруашылық шикізатын қайта өңдеуді және макро- және микроэкономиканың тұрақтануын қамтамасыз ете алатын мемлекеттік реттеу құралдары мен нарықтық тұтқаларды қосатын оңтайлы механизм қажет. тұтастай алғанда агроөнеркәсіптік кешендегі процестер. Мемлекеттік реттеудің бұл тетігі агроөнеркәсіптік кешеннің барлық салаларында еңбек өнімділігін арттыруға, әр аймақтың табиғи ресурстық әлеуеті мен климаттық жағдайларын ескере отырып, елдің аймақтарында ауылшаруашылық өнімдерін ұтымды бөлуге бағытталуы керек. заманауи технологияларды қолдану.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеніндегі мемлекеттік реттеу негізінен агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына белсенді әсер ететін экономикалық әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Оларға мыналар жатады:

- несиелік және салықтық реттеу, оның ішінде АӨК субъектілерін жеңілдетілген несиелеу және салықтық жеңілдіктер мен жеңілдіктер беру;

- бюджеттік қаржыландыру, оның ішінде агроөнеркәсіптік кешен субъектілеріне гранттар, субсидиялар, мемлекеттік сатып алу және т.с.с. әр түрлі мемлекеттік қолдау түрлерін ұсыну;

- агроөнеркәсіптік кешеннің басым бағыттарын дамытуға бағытталған мемлекеттік инвестициялар;

- ауылшаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешендегі жұмысшыларға еңбекақы төлеу шарттары мен деңгейін реттеу;

- мемлекеттік бағдарламалар, мемлекеттік тапсырыстар мен сатып алулар, тиімді кеден саясаты және т.б. арқылы реттеу.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік реттеудің негізін мемлекеттің келесі стратегиялық және бағдарламалық құжаттары құрайды:

- Қазақстанның даму стратегиясы - 2050 [1];

- Қазақстанның 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары [2];

- 2013-2020 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағдарламасы «Агробизнес-2020» [4];

- Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған бағдарламасы «Агробизнес-2017»;

- Қазақстанның «жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы.

Жоғарыда аталған барлық әдістер, құралдар, бағдарламалық құжаттар Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік реттеу механизмінің бөлігі болып табылады.

Агроөнеркәсіптік кешен дегеніміз - бұл ауыл шаруашылығын дамытуға және ауылшаруашылық өнімдерін өндіруді, қайта өңдеуді, сақтауды және өткізуді қамтамасыз етуге байланысты экономиканың салалары мен салаларының жиынтығы. Агроөнеркәсіптік кешеннің салаларын 3 негізгі топқа бөлуге болады:

1) ауыл шаруашылығы үшін өндіріс құралдарын жеткізуші болып табылатын экономика салалары және ауыл шаруашылығына өндірістік-техникалық қызмет көрсететін секторлар. Атап айтқанда, бұл ауылшаруашылығына өндірістік-техникалық қызмет көрсететін салалар: трактор және ауылшаруашылық машинажасау, минералды тыңайтқыштар мен өсімдіктерді қорғауға арналған химикаттар өндірісі, микробиологиялық өнеркәсіп, ауылшаруашылық техникаларын жөндеу, күрделі құрылыс және т.б. агроөнеркәсіптік кешен ауылшаруашылық өнімдерін өндіру процесі үшін барлық қажетті ресурстарды қамтамасыз етуге, ауылшаруашылығын индустрияландыру мен қайта өңдеу өнеркәсібіндегі техникалық прогрестің негізін құруға, үздіксіз жұмыс істеу және даму процесін қамтамасыз етуге шақырылған кешеннің барлық буындарының;

2) ауыл шаруашылығы өнімі мен ауылшаруашылық шикізатын өндірумен айналысатын ауыл шаруашылығы;

3) ауыл шаруашылығы өнімін сатып алумен, өңдеумен, сақтаумен, тасымалдаумен және оны түпкілікті тұтынушыға жеткізумен сатумен байланысты экономика салалары. Өнеркәсіптің бұл тобына тамақ, ет, сүт, балық, алкоголь, сыра қайнату, қант, кондитерлік өнімдер, парфюмерлік-косметикалық өнімдер, алкогольдік сусындар, шарап жасау, жеміс-көкөніс, шай, темекі және темекі, ұн мен жарма, жемшөп және басқа да салалар, сонымен қатар ауылшаруашылық шикізатын өңдеумен, ауылшаруашылық тауарлары мен қоғамдық тамақтандыру объектілерінің саудасымен байланысты жеңіл өнеркәсіп [3].

Агроөнеркәсіптік кешен құрылымында ауылшаруашылық өнімін жасауға тікелей қатыспайтын, бірақ ондағы ұдайы өндіріс үшін жағдай жасайтын агроөнеркәсіптік кешенге қызмет ететін және оның қалыпты жұмыс істеуі үшін қажет салалар да қалыптасады. . Бұл әлеуметтік, сервистік, ғылыми, өндірістік, ақпараттық және басқа инфрақұрылымның салалары. Агроөнеркәсіптік кешеннің инфрақұрылымын өндірістік және әлеуметтік деп бөлуге болады. Өндірістік инфрақұрылымға агроөнеркәсіптік өндіріске қызмет ететін салалар кіреді: көлік және байланыс, материалдық-техникалық қызмет, өсімдіктерді қорғау орталықтары және т.б. Ал әлеуметтік инфрақұрылым қызметтері халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға бағытталған әлеуметтік саланың объектілерін қамтиды. Бұл тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық ұйымдары, денсаулық сақтау және білім беру мекемелері, спорттық-сауықтыру ұйымдары, тұрмыстық қызмет көрсету және қоғамдық тамақтандыру ұйымдары және т.б.

Агроөнеркәсіптік кешен құрылымын келесідей көрсетуге болады (1-сурет).

Агроөнеркәсіптік кешеннің құрылымында, агроөнеркәсіптік кешеннің соңғы өнімін мақсатты пайдалануға байланысты, 2 негізгі блокты бөліп көрсетуге болады:

1. Азық-түлік өнімдерін өндіру және сату жүзеге асырылатын тамақ кешені.
2. Ауылшаруашылық шикізатынан тұтыну тауарларын өндіру және сату кешені.

Осы кешендер шеңберінде біртектес ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге және сатуға арналған мамандандырылған салалық кіші кешендер жұмыс істейді. Мысалы, қант, бидай, мақта, жүн, зығыр, жемістер мен көкөністер, шарап, сүт, ет және басқа да осыған ұқсас ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге және сатуға арналған

агроөнеркәсіптік кешендер. Агроөнеркәсіптік кешен құрылымында маңызды орынға агроөнеркәсіптік кешеннің бастапқы буынын құрайтын және ауылшаруашылық кооперативтері, шаруалар сияқты әр түрлі ауылшаруашылық және агроөнеркәсіптік кәсіпорындар түрінде ұсынылатын аумақтық кіші кешендер ие. және фермерлік кәсіпорындар, жеке қосалқы шаруашылықтар (ЛРН), ауылшаруашылық серіктестіктер, агроөнеркәсіптік қауымдастықтар, агрофирмалар және т.б. Жалпы, агроөнеркәсіптік кешеннің барлық буындары өзара байланысты, өзара тәуелді және бірін-бірі толықтырады. Ауыл шаруашылығына өндіріс құралдарын жеткізетін салалардың табысты жұмыс істеуі оның агроөнеркәсіптік кешеннің орталық буыны болып табылатын ұдайы жұмыс істеуі мен кеңейтілген ұдайы өндірісін қамтамасыз етеді. Өз кезегінде, ауыл шаруашылығы дамуға ықпал етеді және үшінші буынның жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, яғни. оны өңдеу, сақтау және сату, оны әртүрлі ауылшаруашылық өнімдері мен шикізат түрлерімен қамтамасыз ету.

Ескертпе - автормен құрастырылған

Сурет 1 - Агроөнеркәсіптік кешеннің құрылымы

Агроөнеркәсіптік кешеннің салалық және аумақтық құрылымын дамыту мен жетілдіру агроөнеркәсіптік кешен ресурстарын ұтымды және тиімді бөлуді және пайдалануды, ауылшаруашылық өндірісінің үздіксіз жұмыс істеуі мен ұтымды орналастырылуын, нәтижелердің жақсаруын қамтамасыз етеді. агроөнеркәсіптік кешен және елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Қазіргі уақытта әлемдік азық-түлік нарықтарында климаттың ғаламдық өзгеруі, ауылшаруашылық жерлерінің сарқылуы, адамдардың тамақ өнімдері санының көбеюі сияқты үрдістерден туындаған ауылшаруашылық өнімдерінің бағасының тұрақты өсуі байқалады.

Осылайша, 2012 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымымен бірлесіп дайындалған Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) есебі 2013-2021 жылдардағы бәсеңдеуді болжады. ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығымен салыстырғанда ауылшаруашылық өнімдері мен тамақ өнімдері өндірісінің 0,3% -ға өсуі, құнарлылықтың төмендеуі және ауылшаруашылық жерлерін иеліктен шығару, сондай-ақ 2050 жылға қарай азық-түлікке деген сұраныстың едәуір артуы [4].

Көптеген отандық және шетелдік ғалымдар ЭЫДҰ ұстанымымен бөліседі және қазіргі заманғы агроөнеркәсіптік кешенді (АӨК) дамыту қажеттілігін халықтың, жалпы Қазақстан Республикасының, мемлекеттердің және оның халықтың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің негізі ретінде растайды аймақтар.

Сонымен, Нобель сыйлығының лауреаты Н.Борлауг өз дәрісінде оған сыйлықты беру кезінде адамзаттың жаңа мыңжылдықтағы ортақ міндетінің - жер шарының халқын азық-түліктің қажетті мөлшерімен қамтамасыз етудің ғаламдық сипатын атап өтті [5].

Ресей ауылшаруашылық ғылымдары академиясының академигі В.И. Назаренко халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің маңыздылығын елдің өмірін қолдау мен қауіпсіздіктің негізі ретінде анықтады [6].

Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасып келе жатқан жаһандық жүйесінде ұлттық экономика деңгейінде дамыған дәстүрлі нарықтық қатынастардың эволюциялық интеграциясы дәстүрлі өмір салтының өзгеруін анықтайды. Сұраныс пен ұсыныс заңына сәйкес капиталистік елдердің ұлттық жиынтық қоғамдық өнімі мен социалистік блок мемлекеттерінің экономикасын жоспарлы реттеу институттарын реттейтін классикалық бәсекелестік процестер макроэкономикалық басқарушылық және трансұлттық корпорациялар мен ұлттықтан жоғары қаржы жүйелерінің қайта бөлу әсері.

Соңғы екі онжылдықта жаһандық экономикалық жүйеге едәуір интеграцияланған Қазақстан экономикасы «халықаралық нарық конъюнктурасы мен планетарлық жүйенің жаңа конфигурациясына өте тәуелді болып шықты» деген ұстанымды тұжырымдауға болады. билік» [7].

Дүниежүзілік нарықтың мегорегуляторларының интериоризациясы біз Дүниежүзілік Сауда Ұйымын (ДСҰ) кіретін мемлекеттердің экономикалық дамуын халықаралық басқару институттарының қалыптасу тенденциясына әкелді. Бірқатар отандық және шетелдік ғылыми сарапшылардың пікірінше, 1995 жылы ДСҰ құру кезінде жарияланған дамушы елдердегі экономикалық өсуді ынталандыру элементі ретінде халықаралық сауданы ырықтандыру міндеттері іс жүзінде дамыған елдердің пайдасына протекционизмге айналды экономикалар көбінесе трансұлттық корпорациялардың коммерциялық мүдделерімен байланысты.

Осы жағдайларда 2015 жылы ДСҰ-ның 162-ші мүшесі болған Қазақстан Республикасы ұлттық экономиканың тиімді жұмысын қамтамасыз ететін және күшейтілген бәсекелестік ортада ықтимал тәуекелдерді төмендететін ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдерді құру қажеттілігіне тап болды.

Талдау көрсеткендей, отандық ғылыми қоғамдастықта Қазақстанның ДСҰ-ға кіруінің артықшылықтары мен тәуекелдері туралы өрбіген пікірталас барысында отандық агроөнеркәсіптік кешеннің салаларын әлемдік экономикаға интеграциялау мәселесі ерекше атап көрсетілді.

Айта кету керек, көптеген ғылыми зерттеулер мен нормативтік құжаттарда «ауыл шаруашылығы» және «агроөнеркәсіптік кешен» терминдері синоним ретінде қолданылады. Бәсекелестік ортадағы агроөнеркәсіптік кешеннің дамуын басқарудың мәнін түсіну осы категорияларды зерттеуді қажет етеді.

Біз ауылшаруашылығы, мал шаруашылығы және егіншілік салаларының жиынтығы ретінде, оның қалыптасуына негіз болды деген пікірмен бөлісеміз

жеке адамдардың әлеуметтік өзара әрекеттесу институттары, сонымен қатар ауылшаруашылық өнімдері мен шикізаттарын тікелей өндіруді ғана емес біріктірген агроөнеркәсіптік кешенді құрған интеграциялық процестер, материалдық өндірістің басқа салаларын дамытудың негізі оны кейіннен өңдеу және тұтынушыға жеткізу [8].

Ауыл шаруашылығы саланың экономикасының дамуы ауылшаруашылық флорасы мен фаунасының өсуі мен дамуының биологиялық процестерінен, маусымдықтан қалыптасатын және жердің ауылшаруашылық өндірісінің негізгі құралы екендігіне негізделген жалпы белгілерімен сипатталады.

Ауыл шаруашылығын механикаландырудан басталған ауыл шаруашылығындағы ғылыми-техникалық революцияның салдары «агроөнеркәсіптік кешен» (АӨК) деген кеңірек жаңа терминнің пайда болуына әкелді.

Агроөнеркәсіп кешені термині Америка Құрама Штаттарында XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болды, бұл кезде ауылшаруашылық өндірісін механикаландыру ауыл шаруашылығының ел экономикасының әртүрлі салаларымен бірігуі қамтамасыз етілді, бұл дамымаған елдердің дамуын анықтады. АӨК (АӨК объектілері мен құралдарын құру) АӨК.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін болған Батыс Еуропа елдерінде ауылшаруашылық өндірісін технологияландыру және әлеуметтендіру ауылшаруашылығын заманауи агроөнеркәсіптік кешендерге айналдырудың әлемдік тенденцияларын белгіледі, олар тек қажетті техникалық құралдарды қолданумен ауылшаруашылық өнімдерін өндіруді ғана қамтымайды. құралдар мен шикізат (тұқымдар, тыңайтқыштар және т.б.), сонымен қатар экономиканың қайта өңдеу және қызмет көрсету салалары.

Ауыл шаруашылығы экономиканың маңызды саласы болып табылады, өйткені ол елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына орасан зор әсер етеді. Қазақстандағы ауыл шаруашылығының әлеуметтік-экономикалық маңызы оның халықты өмірлік маңызды тұтыну тауарларымен және азық-түлікпен қамтамасыз етуінде, бұл мемлекеттің азық-түлік және экономикалық қауіпсіздігі үшін маңызды болып табылады және оның едәуір бөлігін (төрттен бір бөлігі) құрайды. елдің ұлттық кірісі.

Жоғарыда атап өткендей, ауыл шаруашылығының рөлі тек ел экономикасымен ғана шектеліп қана қоймайды, сонымен қатар ол әр адамның өмірінде маңызды орын алады, өйткені адамзаттың өмір сүруге ең қажеті - тамақпен қамтамасыз етілуі оның арқасында. Халықты азық-түлік тауарларымен қамтамасыз ету және мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі оның ауыл шаруашылығының даму деңгейіне байланысты. Әлем елдерінің ауылшаруашылығы екі жолмен дами алады: біріншісі - экстенсивті даму, бұл ауылшаруашылық алқаптарының аумағын кеңейту, мал басын, жұмыс күшін және басқа ресурстарды көбейту арқылы ауылшаруашылық өнімінің көлемін ұлғайтуды білдіреді. Өдетте бұл дамушы елдер үшін тән; екіншісі - заманауи технологияларды, ноу-хауды, гендік инженерия мен биотехнология өнімдерін қолдану арқылы жүзеге асырылатын қарқынды даму - бұл жоғары дамыған елдерде ауыл шаруашылығының даму жолы.

Ауыл шаруашылығы агроөнеркәсіптік кешеннің орталық буыны ретінде өсімдік және мал шаруашылығы өнімдерін өндіру саласындағы ресурстарды игерумен байланысты экономиканың бір саласы болып табылады. Оның басқа салалардан ерекшелігі:

- жер өндіріс құралы және еңбек объектісі ретінде ауыл шаруашылығында өте маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, жануарлар мен өсімдіктер өндіріс құралы ретінде

әрекет етеді, бұл ауыл шаруашылығындағы экономикалық және табиғи көбею процестерінің өзара тәуелділігін анықтайды;

- ауылшаруашылық қызметінің нәтижелері табиғи-климаттық жағдайларға, табиғи-климаттық жағдайларға тәуелділікке өте тәуелді, түпкілікті нәтижелер ауылшаруашылық өндірісін төмендетеді;

- ауылшаруашылық жұмыстары маусымдық, яғни. ауылшаруашылығындағы жұмыс кезеңі өндірістік процестердің маусымдық сипатын қалыптастыратын ауылшаруашылық өндіріс кезеңімен сәйкес келмейді. Өндірістік процестердің маусымдылығы әсіресе өсімдік шаруашылығы саласында айқын көрінеді, мұнда өсімдік шаруашылығы кезеңі жылына 200-250 күнге дейін созылуы мүмкін, ал жұмыс кезеңі - 15 күн ғана;

- ауылшаруашылық өнімдерін өндіру мен сатудың ұзақ процесінің нәтижесінде бірнеше айға созылуы мүмкін ауылшаруашылығындағы айналым қаражатының төмен айналымдылығы;

- ауыл шаруашылығы - бұл экономиканың тиімсіз саласы және оған салынған капиталдың жоғары тәуекел дәрежесі және төмен рентабельділігі бар. Сондықтан табысы төмен ауыл шаруашылығы экономикалық салалар арасындағы таза бәсекелестік жағдайында жұмыс істей алмайды және мемлекет тарапынан қолдауды қажет етеді;

- нарық жағдайындағы ауыл шаруашылығының консерватизмі мен икемсіздігі, нарықтың өзгеруіне және жаңа талаптарына жедел ден қоюдың болмауы, ауылшаруашылық өнімдеріне деген сұраныстың жоғары болуымен және инвестициялық ресурстардың қол жетімділігімен де экологиялық және экологиялық талаптарға сәйкес өндіріс көлемін ұлғайтудың шектеулі мүмкіндігі талаптар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауы: «Қазақстан жолы-2050: Ортақ мақсат, ортақ мүдде, ортақ болашақ» http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/astana_other_events/poslanie-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana-1

2. Программа по развитию агропромышленного комплекса в Республике Казахстан "Агробизнес - 2017"// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000151>

3. Қазақстанның 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары

4. Леутский Л. Исследование хозяйственных формирований в агропромышленном комплексе Казахстана. – Алматы: Фонд Евразия; Фонд Сорос-Казахстан, 2001. – 28 с.

5. Сундетов Ж. Планирование и прогнозирование в условиях рыночной экономики: учеб. пособие. - Алматы: КазЭу им. Т. Рыскулова, 2004. - 147 с.

6. Шевчик П.П., Кожаметов М.К. и др. Пути повышения эффективности мясоперерабатывающих предприятий Казахстана в рыночных условиях. - Алматы, 1996. - 142 с.

7. Челекбай А.Д. Пути вывода экономики Казахстана из синдрома «голландской болезни» // КазЭУ хабаршысы. – 2007. - № 1. –С.256-266

8. Кошанов А.К. Устойчивое развитие экономики Казахстана в условиях глобализации Саясат. – 2001. - №12. - С. 14-18.

9. Кантарбаева Ш.М. Crediting of agricultural production in Kazakhstan // Life Science Journal. – 2014. - №11 (9). – P. 299-302.

МОТИВАЦИЯ ТРУДА ПЕРСОНАЛА В ОРГАНИЗАЦИЯХ

Лепик А.

Научный руководитель: Аманчаева К.Р.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы мотивации труда в организациях, виды мотивации, частично рассказывается о содержательных и процессуальных теориях мотивации, основоположниками которых были знаменитые теории А. Маслоу, Д. Мак-Клелланда и Ф. Герцберга. Процессуальные теории мотивации основываются на моделях поведения людей: теория ожиданий В. Врума, теория справедливости и модель мотивации Портера—Лоулера., а также других внесли значительный вклад в развитие теорий мотивации и помогли компаниям развиваться.

Ключевые слова: мотивация, мотивация персонала, теории мотивации, процессуальные и содержательные теории мотивации.

Одним из основных направлений, повышения эффективности использования персонала фирмы, является усиление мотивации труда. Именно мотивация труда и профессионально-квалификационный уровень работников обеспечивают действенность управления человеческими ресурсами. Мотивация труда — это одна из важнейших функций менеджмента, представляющая собой побуждение работников к деятельности по достижению целей предприятия через удовлетворение их собственных потребностей. В основе этого процесса лежит использование разнообразных мотивов, среди которых следует выделить материальные, моральные, социально-психологические, духовные, творческие и др. Мотивация является формой использования мотивов поведения человека в практике управления его деятельностью. На мотивацию работников фирмы непосредственное влияние оказывают содержание, и условия труда на предприятии, организация труда его оплаты, возможности Продвижения по служебной лестнице и др.

Выделяют три вида мотивации — прямую, властную (принудительную) и опосредованную (стимулирование). Прямая мотивация представляет собой непосредственное влияние на личность работника и его систему ценностей путем убеждения, внушения, психологического воздействия, агитации, демонстрации примера и др. Властная (принудительная) мотивация базируется на угрозе ухудшения удовлетворения каких-либо потребностей работника при невыполнении им установленных требований. Стимулирование труда как метод формирования мотивов предполагает право выбора работником варианта поведения в соответствии с его интересами. Существуют различные подходы к мотивации персонала. Современные теории мотивации можно разделить на две основные группы — содержательные и процессуальные. Содержательные теории мотивации в значительной степени основаны на результатах психологических исследований и направлены в первую очередь на определение перечня и структуры потребностей людей. Потребности представляют собой иерархическую структуру и разделяются на первичные (врожденные) и вторичные (образующиеся в ходе приобретения определенного жизненного опыта). К этой группе относятся теории А. Маслоу, Д. Мак-Клелланда и Ф. Герцберга. Процессуальные теории мотивации основываются на моделях поведения людей: теория ожиданий (В. Врум), теория справедливости и модель мотивации Портера—Лоулера.

Одной из наиболее распространенных за рубежом классификаций потребностей является пятиуровневая иерархия потребностей, по Маслоу: физиологические, безопасности, социальные, уважения и самовыражения. К физиологическим потребностям относятся потребности в пище, тепле, жилище и др.; потребности безопасности — это потребность в защите и порядке; социальные потребности — потребность входить в какую-либо группу, поддерживать с членами этой группы дружеские отношения и др.; потребность в уважении — это потребность в самоуважении и уважении других людей, престиже, славе и др.; потребность в самовыражении — потребность полностью развить свой творческий потенциал в работе, воспитании и образовании детей и др.. Согласно теории Маслоу, пять основных типов потребностей людей определяют поведение человека. При этом потребности более высокого уровня не мотивируют его поведение, если хотя бы частично не удовлетворены потребности нижнего уровня. Однако эта иерархическая структура является абсолютно жесткой, и относительная значимость потребностей и различных странах может меняться [1].

Главными рычагами мотивации являются потребности, стимулы и мотивы. Потребности рассматриваются в теории мотивам как осознанное отсутствие чего-либо, вызывающее побуждение к действию. Под стимулом обычно подразумевается внешнее побуждение к действию, причиной которого является интерес (материальный, моральный, личный или групповой), чаще всего материальное вознаграждение определенной формы, например заработная плата. В отличие от стимула мотив является внутренней побудительной силой (желание, влечение, ориентация, внутренние установки и др.). Система материального и морального стимулирования труда представляет собой совокупность мер, направленных на повышение деловой активности работающих и как следствие — повышение эффективности труда и его качества. Стимулирование труда как метод управления дополняет административно-правовые методы управления, побуждая работников и их коллективы работать больше и лучше, чем это предусмотрено трудовыми соглашениями. Стимулы могут быть материальными и нематериальными, а сочетание материальных и моральных стимулов является одним из важнейших принципов стимулирования. В составе материальных можно выделить денежные и не денежные стимулы, в составе нематериальных — социальные (престижность труда, возможность роста), моральные (уважение со стороны окружающих, награды) и творческие (возможность самореализации и самосовершенствования). Выделяют следующие основные формы стимулирования работников предприятия:

Зарботная плата, характеризующая оценку вклада работника в результаты деятельности предприятия (абсолютная величина и соотношение с уровнем оплаты других работников предприятия). Она должна быть сопоставима с оплатой труда на аналогичных предприятиях отрасли и региона и конкурентоспособна. Зарботок работника определяется в зависимости от его квалификации, личных способностей и достижений в труде и включает различные доплаты, надбавки и премии. Доплаты и компенсационные надбавки учитываются производственные и социальные характеристики труда, которые объективно не зависят от работника. Надбавки и доплаты выполняют стимулирующие функции, отражают производственные результаты деятельности работника и носят стабильный характер. Премии предназначены для стимулирования работников на достижение какого-то определенного результата и носят изменчивый характер. Социальные выплаты, включающие субсидированное и льготное питание, продажу собственной продукции предприятия работникам со скидкой, оплату расходов на проезд работника к месту работы и обратно, предоставление работникам беспроцентных ссудили ссуд с низким уровнем процента, предоставление права

пользования транспортом фирмы, оплату больничных листов сверх определенного уровня, страхование здоровья работников и членов их семей за счет фирмы и др.;

Нематериальные (не денежные) льготы и привилегии персоналу, в том числе предоставление права на скользящий, гибкий график работы, предоставление отгулов, увеличение продолжительности оплачиваемых отпусков за определенные достижения и успехи в работе, более ранний выход на пенсию и т. д.;

Дивиденды по акциям фирмы (участие в акционерном капитале предприятия) и участие в прибылях;

Мероприятия, повышающие содержательность труда, самостоятельность и ответственность работника, стимулирующие его квалификационный рост. Привлечение работников к управлению предприятием также повышает их мотивацию, поскольку в данном случае решается проблема отчуждения от предприятия. Всемерное развитие горизонтальных связей и горизонтальных структур управления является организационной основой для мотива работников;

Создание благоприятной социальной атмосферы, устранение тесных, административных, психологических барьеров между отдельными группами работников, между рядовыми работниками, работниками аппарата управления, развитие доверия и взаимопонимания внутри коллектива. Образование различных неформальных функциональных групп работников (например, кружки качества), участие в которых формирует чувство непосредственной причастности к делам предприятия. Моральное поощрение работников. Продвижение работников по службе, планирование их карьеры, оплата обучения и повышения квалификации.

Данные мероприятия по повышению мотивации труда позволяют более эффективно использовать трудовой потенциал предприятия и повысить его конкурентоспособность на рынке [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия. М. - Новосибирск, 2008
2. Управление персоналом. Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – М.: ЮНИТИ, 2003. – С. 102.

УДК 331.443

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ КОЛЛЕКТИВА

Мусабекулы Б.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. Актуальностью данной темы является как известно, общество, которое представляет собой сложную, многоуровневую, целостную и динамически развивающуюся систему. Неотъемлемым атрибутом любой системы, экономической, технической, социальной – является управление, которое обеспечивает ее сохранение и развитие, упорядочение структуры, взаимодействие с окружающей средой и достижение целей системы.

Ключевые слова: Морально-психологический климат (МПК), трудовой коллектив, процессы, коллектив.

Третью сознательной жизни человека проходит на производстве. И то, в каких условиях протекает трудовая деятельность, какова общая психологическая обстановка в коллективе, каковы деловые и личные взаимоотношения, оказывает огромное влияние на результаты труда, количество и качество производимой продукции и даже – много шире – на всю жизнь человека.

В последние годы происходят большие социальные перемены в обществе и на производстве, а в сознании людей значительные и радикальные психологические процессы.

Природа этих процессов не стихийна, и возникли они не случайно. Вся предшествующая история экономического и социального развития нашего общества, история становления человека – труженика подготовила почву и создала условия для использования психологической науки в качестве мощного средства активизации человеческого фактора во всех областях производственной и духовной деятельности [2].

Одно из важнейших направлений повышения эффективности роли и значения человеческого фактора в условиях современного производства лежит в сфере оптимизации управления морально – психологическим климатом трудового коллектива.

Морально-психологический климат (МПК) – это преобладающий в группе или коллективе относительно устойчивый психологический настрой его членов, проявляющийся во всех многообразных формах их деятельности. Морально-психологический климат определяет систему отношений членов коллектива друг к другу, к труду, к окружающим событиям и к организации в целом на основании индивидуальных, личностных ценностей, ориентаций. Понятие «ценностные ориентации», широко применяемое в социальной психологии, выражает положительную или отрицательную значимость для человека разнообразных предметов и явлений окружающей его действительности. В ценностных ориентациях заключена внутренняя основа отношений человека к различным ценностям материального, морального, политического и духовного порядка.

Вполне естественно предположить, что именно ценностные ориентации определяют состояние морально-психологического климата в коллективе. Это вытекает из предложенного выше определения коллектива, в основе которого лежит представление о ценностно-ориентационном единстве его членов. Логика данной закономерности состоит в том, что если достигнута достаточно высокая степень единства ценностных ориентаций членов того или иного коллектива, то тем самым исключены условия для формирования отрицательного морально-психологического климата [4]. Там, где такое ценностно-ориентационное единство не достигнуто и в человеческих отношениях преобладают индивидуальные, личностные ценности, а тем более эгоистические интересы, в коллективе всегда будет сохраняться почва для развития отрицательного морально-психологического климата.

Важнейшая особенность морально-психологического климата в том, что он дает наиболее интегральную и динамичную характеристику психического состояния всех проявлений жизни коллектива, так как аккумулирует в себе в конечном итоге взаимодействие всех факторов и компонентов внутри коллективной жизни: самочувствия и деятельности, руководства и лидерства, и др. В первую очередь на состоянии климата отражаются все достижения или, наоборот, просчеты коллектива в целом и его руководства в частности. Любое действие руководителя или члена коллектива, особенно действие отрицательного характера, прежде всего, сказывается на состоянии морально-психологического климата, деформирует его [3]. И наоборот, каждое положительное управленческое решение, положительное коллективное действие улучшает морально-психологический климат.

Морально-психологический климат – один не только из наиболее подвижных, но и из наиболее значимых компонентов в структуре социально-психологических условий и важнейших факторов всей жизнедеятельности трудового коллектива. Высокая значимость МПК обусловлена, прежде всего, тем, что он отражает господствующее внутреннее состояние трудового коллектива, его психологическую атмосферу [2]. А поскольку трудовая деятельность занимает в нашей жизни важнейшее место и совершается через участие каждого в совместной работе трудового коллектива, то и характеристики утвердившегося в данном коллективе морально-психологического климата представляют собой значимую социально-психологическую составляющую образа жизни каждой личности.

Процесс формирования личности всегда длителен, сложен, требует коллективных усилий. Его эффективность зависит от многих факторов, таких, как уровень развития коллектива, личность руководителя (его профессионализм, опыт, социальные установки, нравственные качества) и др. Среди этих факторов на одно из первых мест надо поставить морально-психологический климат, который не только формирует непосредственное отношение окружающих к тому или иному человеку, не только дает оценку его деятельности, но и является своеобразным механизмом обратной связи, который через нравственно-психологическую атмосферу оказывает огромное воздействие на каждого члена трудового коллектива. Морально-психологический климат влияет на процесс реализации разнообразных отношений в коллективе, которые, в конечном счете, приводят к тем или иным изменениям в психологическом состоянии каждого его члена [5].

Морально-психологический климат коллектива – не простая сумма психических состояний составляющих его индивидов. Общность – мощный фактор умножения, значительного усилия психического настроя его членов.

Через морально-психологический климат опосредуется любая деятельность коллектива. При этом преобладающий психический настрой той или иной группы людей определяет собой не только меру включенности каждого индивида в деятельность, но и в конечном итоге эффективность. Исходя из этого, морально-психологический климат может быть фактором не только роста производительности труда, мобилизации внутренних резервов трудового коллектива, но и усиления трудовой дисциплины. В зависимости от характера морально-психологического климата его воздействие на личность будет различным: стимулировать к труду, поднимать настроение, вселять бодрость и уверенность или, наоборот, действовать угнетающе, снижать активность и энергию, приводить к производственным и нравственным потерям [2]. Эффект воздействия может быть положительным или отрицательным, благоприятным или неблагоприятным, здоровым или нездоровым. Значения, определяющие состояние климата, поляры. В них отсутствуют полутона, которые позволили бы сделать плавный переход от положительного к отрицательному, от благополучного к отрицательному. Это происходит потому, что морально-психологический климат, прежде всего, выражается в различного рода эмоциональных проявлениях, в эмоциональном оценивании существующих отношений. О состоянии климата можно узнать, прежде всего, по тем эмоциональным оценкам, которые дают различным явлениям, происходящим в коллективе, его члены. А на уровне эмоций всегда решается «нравится – не нравится», «приятно – неприятно», «доставляет удовольствие – не доставляет удовольствия». На эмоциональном уровне именно такие полярные определения значимы для человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонец В. А., Бедный Б. И. Инновационный менеджмент. Учебник и практикум для СПО. — М.: Юрайт. 2018. 304 с.
2. Дашкова И. А., Ткаченко И. В., Захарченко Н. С. Менеджмент. Методы принятия управленческих решений. — М.: Юрайт. 2020. 276 с.
3. Айдаркина, Е. Е. Теория и практика управления : учебное пособие / Е. Е. Айдаркина ; Южный федеральный университет. — Ростов-на-Дону ; Таганрог : Издательство Южного федерального университета, 2020. — 164 с.
4. Безручко, П. Практики регулярного менеджмента: управление исполнением, управление командой / Павел Безручко. — Москва : Альпина Паблишер, 2019. — 368 с.
5. Виханский, О. С. Менеджмент : учебник / О. С. Виханский, А. И. Наумов. — 6-е изд., перераб. и доп. — Москва : Магистр : ИНФРА-М, 2021. — 656 с.

ӘОЖ 331.5

ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Нурболганов Б.А., Қалабай Б.Ж.

Ғылыми жетекші: Кизимбаева А.Б.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

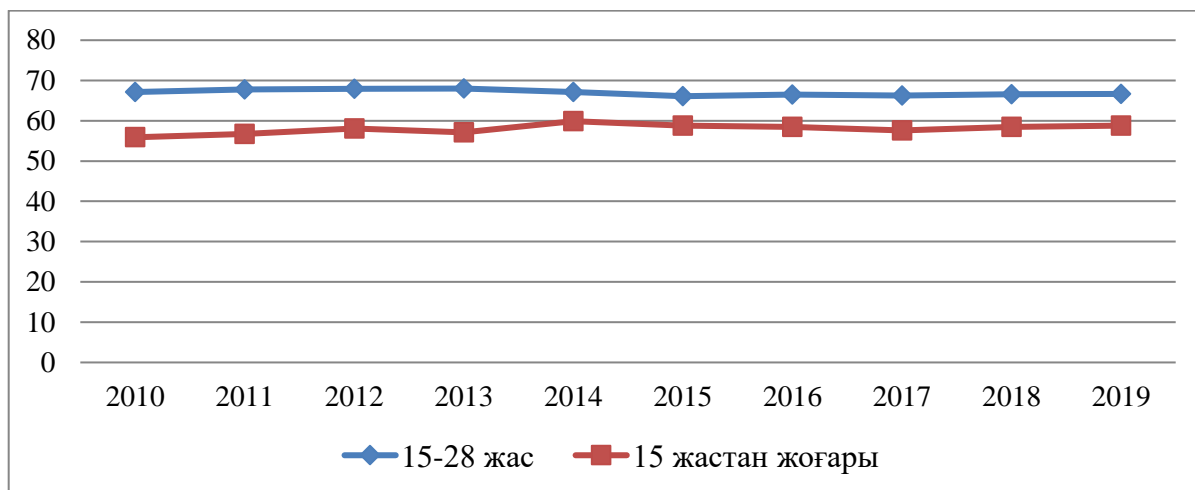
Аңдатпа. Мақала елімізде өз тәуелсіздігін алғаннан бергі күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси үдерістер халықтың жұмыспен қамту бағдарламалары мемлекеттің дамуының стратегиялық жоспарларына негізделген және көбінесе қазіргі заманғы дамудың ерекшеліктерін ескереді. Жұмыссыздық деңгейін, қосымша жұмыс орындарын алу, жұмыссыздарды кәсіптік оқыту мен қайта даярлаудың тиімді жүйесін ұйымдастыру, еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, шағын және орта бизнестің дамуын қолдау, инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруда жұмыс орындарын құру осы шарттарда оңтайлы жұмыспен қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: әлеуметтік-экономикалық, халықтың жұмыспен қамтылу, төмендеу тенденциясы, экономика, жұмыссыздық.

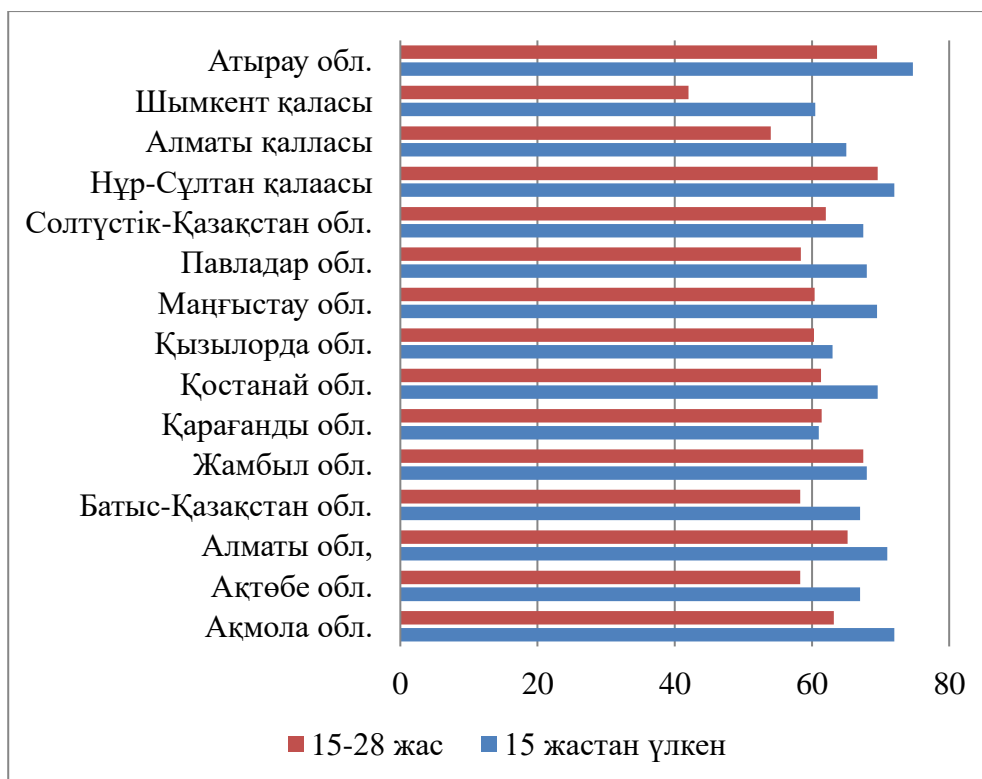
2019 жылы жастардың және он бес жастан асқан халықтың жалпы санының жұмыспен қамтылуының айырмашылығы 10%-дан аспады (66,8% қарсы 58,8%). 2010-2019 жылдар аралығында халықтың екі тобының жұмыспен қамтылу деңгейінің айырмашылығы төмендеу тенденциясына ие болды[1]. Сонымен бірге жұмыспен қамтылғандардың жалпы халық санындағы жастардың үлесі өсті: 2010 жылғы көрсеткіш бойынша 55,9%-ды құрайтын болса, ал 2019 жылғы көрсеткіш бойынша 58,8%-ға дейін жастардың үлесі жоғарлаған 1-суретте көрсетілген.

Жалпы ішкі өнімнің өсу қарқыны, 15 жастан асқан халықтың жалпы жұмыспен қамтылуы және 15-28 жас аралығындағы жастардың жұмыспен қамтылуы көрсетілген. Жалпы, 2010-2019 жылдарға арналған экономикалық өсімнің баяулауы жағдайында жұмыспен қамту бүкіл халық үшін жастарға қарағанда күшейе түсті. Соңғы жылдары жалпы жұмыспен қамтудың салыстырмалы тұрақты өсу қарқынымен 2015-2017 жылдардағы теріс динамикадан кейінгі жастардың жұмыспен қамтылуы қалпына келуге ұмтылды және 2019 жылға қарай өсудің біршама жоғары қарқынын көрсетті[2].

Аймақтық құрылымды талдағанда, жастардың және бүкіл халықтың жұмыспен қамтылу деңгейінде айтарлықтай саралану байқалады. 15-28 жас аралығындағы жастар үшін көрсеткіштер Шымкентте 42,5% -дан Шығыс Қазақстан облысында 73,7% -ға дейін өзгереді. Салыстыру үшін, 15 жастан асқан бүкіл халықтың жұмыспен қамтылуының ең төменгі деңгейі Шымкент қаласында (60,5%), ал ең жоғары деңгей Атырау облысында (74,7%) байқалады. Сонымен қатар, аймақтық көрсеткіштердің ауытқуы бүкіл халыққа қарағанда жастар үшін едәуір жоғары 2-суретте көрсетілген.

Сурет 1 - Жастардың (15-28 жас) және бүкіл халыққа (15 жастан жоғары) жұмыс істейтіндердің жалпы санындағы үлесі, (%)

Сурет 2 - 2019 жылға арналған аймақтық контекстте жастар үшін (15-28 жас) және бүкіл халық үшін (15 жастан жоғары) жұмыспен қамтылғандардың үлесі, (%)

Сонымен қатар, бүкіл халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі ауылдық жерлерге қарағанда (68,2%) қалалықтарға қарағанда (65,8%) жоғары, сонымен қатар 15-28 жас аралығындағы жастар арасында. Сонымен қатар, жастар арасындағы қала мен ауыл арасындағы жұмыспен қамтудың алшақтығы жалпы көрсеткіштен айтарлықтай ерекшеленбейді (ауылдық жерлерде - 60,2%, қалаларда - 57,9%). Ауылдағы жұмыспен қамтылудың жоғары деңгейі қала мен ауыл арасындағы өмір сүру деңгейінің дифференциациясы жағдайында ауыл тұрғындары кез-келген кіріс әкелетін қызметпен, атап айтқанда, жеке жұмыс түрі немесе қосалқы шаруашылықта отбасы мүшелеріне көмектесу[3].

Егер қалада жастардың едәуір бөлігі жалдамалы жұмысшылар болса (2019 жылы 63,9%), ал ауылда жастар көбінесе өзін-өзі жұмыспен қамтыған (62,2%). Жұмыс мүмкіндігі айтарлықтай төмен ауылдық жерлерде өзін-өзі жұмыспен қамту жұмысқа орналасудың баламалы түрі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге, мамандардың пікірінше, Қазақстанда өзін-өзі жұмыспен қамту көп жағдайда табыстың төмендігі мен еңбек өнімділігімен тығыз байланысты екендігін атап өткен жөн.

Сонымен бірге, егер біз жұмыспен қамтылған жастардың құрылымын жұмыспен қамту мәртебесі тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда 2010-2019 жылдар кезеңінде жалдамалы жұмыспен қамтылу үлесінің жас тұрғындар үшін де, қарапайым тұрғындар үшін де айтарлықтай өсуін атап өткен жөн, өйткені сонымен қатар өзін-өзі жұмыспен қамтудың төмендеу тенденциясы.

Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар құрылымында халықтың екі талданған тобы үшін де (15-28 жаста және бүкіл 15 жастан асқан) ақысыз отбасылық жұмысшылар үлесі азайды. Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың арасында айтарлықтай үлесті құрайтын өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылар екі жас топтары үшін де төмендеді, жастар арасында ең тез өсуде. Осындай тенденция жұмыс берушілерге қатысты байқалады - жастар үшін ол шамамен 50% -ға төмендегені 1-кестеде көрсетілген.

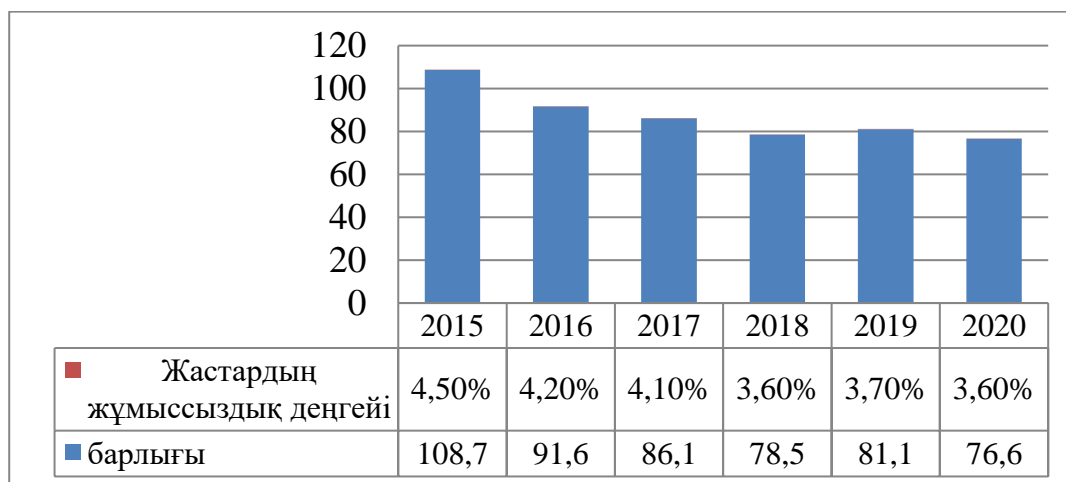
Кесте 1 - Жас санаты бойынша жұмыспен қамтылу жағдайы бойынша жұмыспен қамтылған халық, (%)

	2010 ж.		2019 ж.	
	15 жастан асқан	15-28 жас	15 жастан асқан	15-28 жас
Барлығы				
Жалдамалы жұмысшылар	66,7	61,0	76,1	76,6
Өзін-өзі жұмыспен қамтушы	33,3	39,0	23,9	23,4
соның ішінде:				
жұмыс берушілер	2,0	1,7	1,3	0,9
тәуелсіз жұмысшылар	30,2	35,5	22,5	22,4
кооператив мүшелері	0,3	0,4	0,1	0,0
отбасылық (ақы төленбейтін) кәсіпорындарға көмектесетін қызметкерлері	0,8	1,4	0,1	0,1
Сілтеме: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылған[30].				

Жұмыспен қамтылған жастар өздерінің білім деңгейлерімен айтарлықтай ерекшеленеді. Жұмыспен қамтылған жастардың 39,8% -ы жоғары білімді (42,8% -ы толық емес білімі бар). Сонымен қатар, жалданған жастар арасында 47,4% -ның жоғары білімі бар, ал өзін-өзі жұмыспен қамтыған жастардың арасында жоғары білімділердің үлесі 27,8% -ды ғана құрайды. Халықты жұмыспен қамтудың салалық құрылымын талдау экономиканың жеткіліксіз өндірістік секторларында жас мамандардың басым жұмыс жасайтындығын көрсетті. Сонымен, 2019 жылы жұмыспен қамтылған жастардың 18%-ы өз қызметін сауда саласында, 12,2%-ы ауыл шаруашылығында, 11,4%-ы өнеркәсіпте, 11,5%-ы білім беруде және т.б. жүзеге асырды.

Сонымен қатар, жастардың салалық толып кетуі біртіндеп жүргізілуде. Мәселен, егер 2013 жылы жастардың 26,1%-ы «ауылшаруашылығы» саласында жұмыспен қамтылса, онда 2019 жылға қарай олардың үлесі 12,2% -ке дейін азайды (-338,7 мың адам). «Құрылыс» (-49,2 мың адам) және «көлік» (-12,2 мың адам) секторларында жас кадрлардың кетуі байқалды. Ағым білім беру саласына бағытталды (+ 51,2 мың адам), денсаулық сақтау (+14,6 мың адам), мемлекеттік басқару (+14,9 мың адам), қаржылық және сақтандыру қызметі (+12,9 мың адам) және т.б.

2020 жылдың төртінші тоқсанында республикада 15 пен 28 жас аралығындағы 76,6 мың жұмыссыз жастар болды - бұл өткен жылмен салыстырғанда 5,5% аз. Оның ішінде 32,5 мың ер адам және 44,1 мың әйелдер бар. 48 мың жас қалада, 28,6 мың адам ауылда тұрды. Finprom.kz мәліметтері бойынша, жұмыссыз жастардың үлесі Қазақстандағы барлық жұмыссыздардың 16,9% құрады, бұл бір жыл бұрынғы 18,4%. Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі 3,6% құрады 3-суретте көрсетілген. Әйелдер арасында жұмыссыздық деңгейі ерлерге қарағанда жоғары: 4,4% - 2,9%.

Сурет 3 - Жастардың жұмыссыздығы, 15-28 жас аралығындағы адам саны IV – тоқсан (мың адам)

Аймақтар бойынша жұмыссыз жастардың көп бөлігі Алматыда тұрады: Қазақстан Республикасының 18,9%-ы, немесе 14,5 мың адам; бұл өткен жылмен салыстырғанда 12,5%-ға аз. Одан кейін жұмыссыз жастар бойынша Алматы (9,7 мың адам) және Түркістан (6,7 мың адам) облыстарын айтсақ болады.

Жұмыссыздар санының едәуір өсуі Солтүстік Қазақстан (жылына 34,3%) және Павлодар (33,9%) облыстарына келеді - әр облыста 2,1 мың адамға дейін. Ақмола облысында жұмыссыздар саны да едәуір өсті - 2,4 мың адамға дейін (жылдық өсім 22,8% құрады). Көрсеткіштің ең үлкен төмендеуі Ақтөбе облысында тіркелді: 2,1 есе, 1,2 мың

жұмыссызға дейін. Тағы 21 мың адам 1 айдан 3 айға дейін жұмыс іздеуге тырысады (жылына минус 22%). 14,5 мың жас алты айдан бір жылға дейін жұмыс іздейді, 13,9 мың - бір айдан аз. 102 адам жұмыс немесе кәсіп бастауға келісімі бар.

2020 жылы Қазақстандағы жастар (15-28 жас аралығындағы) жұмыссыздығының деңгейі он жылдық кезең ішінде ең төменгі мәнге жетіп, 3.6%-ға дейін қысқарды.

Жастар арасындағы жұмыссыздықтың ең төменгі деңгейі Ақтөбе облысында 2020 жылдың қорытындысы бойынша – 1,5%, екінші орынды Шығыс Қазақстан және Атырау облыстары 2,4% иеленді. Өз кезегінде, Алматы қаласы (5,5%), Нұр-Сұлтан қаласы (4,7%) және Солтүстік Қазақстан облысы (4,4%) 15-28 жас аралығындағы жастар арасында жұмыссыздық деңгейі ең жоғары өңірлерге жатады.

Жалақы және еңбек өнімділігі бойынша көшбасшылар - Атырау және Маңғыстау облыстары

Атырау және Маңғыстау облыстары республика бойынша орташа айлық жалақы мен еңбек өнімділігі деңгейі бойынша 2010 жылдан бастап жетекші өңірлер болып қалуда. 2020 жылы Атырау облысында орташа айлық жалақы 367.6 мың теңгені құрап, орташа республикалық көрсеткіштен 72.91%-ға артты. Тау-кен өндіру өнеркәсібіндегі орташа айлық жалақы бойынша орташа республикалық деңгейге қатысты жоғары көрсеткіштен басқа, өңірде кәсіптік, ғылыми және техникалық қызмет саласында еңбекақы төлеу 2020 жылы да жоғары болды және республика бойынша деңгейден 258.9%-ды құрады. Бұл ретте, Атырау облысында ақпарат және байланыс саласындағы жалақы ел бойынша орташа жалақыға қатысты небәрі 65.1%-ды құрайды.

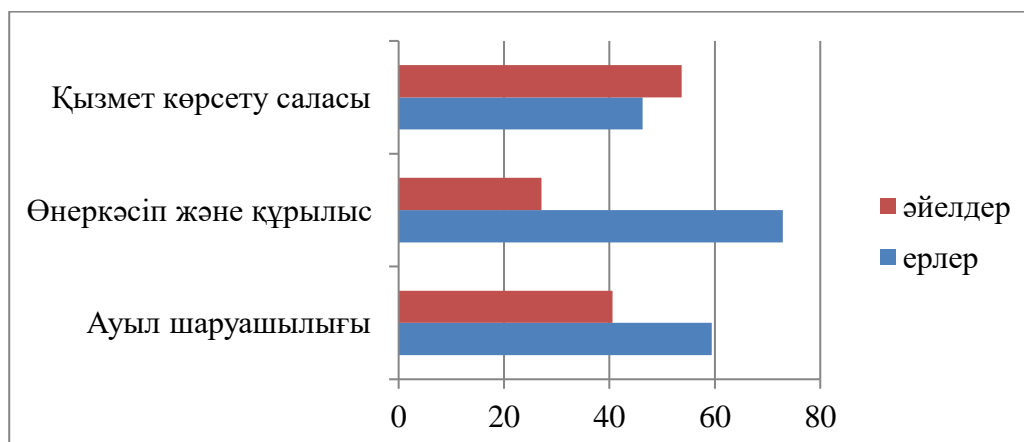
Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар жұмыспен қамтылғандардың басым үлесі (республика бойынша орташа 42.6%-бен салыстырғанда өңірдегі жұмыспен қамтылған халықтың 75.1%) 2020 жылы Алматы қаласында тіркелген. Бұл ретте орташа айлық жалақы өткен жылы ел бойынша орташа көрсеткіштен 16.7%-ға ғана асқан. Республикалық маңызы бар қаладағы еңбек өнімділігі республика бойынша орташа деңгейден жоғары болып қалуда, бірақ 2013 жылдан бастап өңір көрсеткішінің республика бойынша деңгейден асу серпіні төмендеу трендінің көрсетуде.

Жастардың жұмыспен қамтылуының гендерлік сегрегациясын бөлек атап өткен жөн. Еңбек нарығы, оның ішінде жастар, «ер» және «әйел» мамандықтарына бөлінеді. Жас жігіттер экономиканың жоғары ақы төленетін салаларында көбірек жұмыс істейді. Өнеркәсіп пен құрылыста жұмыс істейтіндердің жалпы санында жас ерлердің үлесі 72,9% құрайды, ал жас әйелдердің 27,1% . Жас жігіттер барлық көлік және қойма жұмысшыларының 78,6% құрайды. Сонымен бірге, ауыл шаруашылығында жұмыс жасайтындар арасындағы қыздардың үлесі 40,6% жетеді, алайда, бұл, әдетте, отбасы иелері ретінде қатысумен немесе жерге меншігі аз немесе мүлдем жоқ басқа үй шаруашылықтарына жалдамалы жұмыс күшімен шектеледі.

Қызмет көрсету саласы жұмыспен қамтудың басым бөлігі «әйелдер» болып қала береді. Осы салада жұмыс істейтін барлық жұмысшылардың 50%-дан астамы әйелдер. Бұл негізінен білім беру мен денсаулық сақтау саласындағы әйелдердің жұмыспен қамтылуының жоғары деңгейіне байланысты (шамамен 70%)[4]. Сонымен қатар, әйелдер қаржылық және сақтандыру қызметінде, сондай-ақ тұрғын үй мен қоғамдық тамақтандыруда жұмыс істейтін барлық жұмысшылардың 60% құрайды 4-суретте көрсетілген.

Бұрын айтылғандай, гендерлік стереотиптер кәсіби өзін-өзі анықтауға және жастардың мансаптық өсуіне әсер етеді. Әлеуметтік психология мен әлеуметтану саласындағы көптеген зерттеулер көрсеткендей, болашақ мамандықтарды таңдаудағы айырмашылықтар көбінесе гендерлік дифференциалданған әлеуметтену тәрбиесінің

салдары болып табылады, ол тағайындалған әлеуметтік рөлдер негізінде нормалар мен құндылықтардың интериоризациясын шарттайды ерлер мен әйелдер.

Сурет 4 - 2019 жылы экономикалық қызмет топтары бойынша 15-28 жас аралығындағы жұмыспен қамтылған ерлер мен әйелдердің үлесі (%)

«Жастар» ғылыми-зерттеу орталығының социологиялық зерттеулеріне сәйкес, жастардың 54% -ы мамандықты ата-аналарының кеңесі бойынша таңдайды, олар әдетте, қыздарына қарағанда ұлдарына көп ақша салуға бейім. Мұны балаларды қосымша біліммен қамту статистикасы жанама түрде көрсетеді. Сонымен, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2018 жылғы мәліметтері бойынша, елімізде қосымша білім беруге тартылған 100-қызға, 114-ер бала келеді, бұл типтік жастағы халықтың жынысына байланысты үлесімен сәйкес келмейді. Ең өзекті мәселе еліміздің оңтүстік аймақтарында. Мысалы, Түркістан облысында 2018 жылы қосымша білім беру ұйымдарына баратын 100 қызға қарағанда екі есе көп ұл балалар болды[5].

2019 жылы алты айдан бір жылға дейін жұмыс іздеп жүрген 15-28 жас аралығындағы жұмысшылардың үлесі барлық жұмыссыз жастардың 16%-ын құрады, ал ересектер арасындағы 13,4%. Сонымен қатар 2-кестеде көрсетілгендей 1 жылдан астам уақыт жұмыс іздеген жастардың үлесі 9,2%-ды құраса, жалпы халық саны 11%-ды құрайды. Жұмыссыз жастардың 74%-дан астамы 6 айдан аз уақыт жұмыссыз жүрді, 23,2% бір айдан аз уақыт жұмыс іздеді.

Кесте 2 - 2019 жылы жұмыссыздарды жасына және жұмыс іздеу ұзақтығына қарай бөлу, (%)

Жастар жасы	1 айға жетпей	1 айдан 3 айға дейін	3 айдан 6 айға дейін	6 айдан 12 айға дейін	1 жылдан астам уақыт аралығы
15-28 жас	23,2	28,7	22,9	16,0	9,2
29-64 жас	27,2	24,8	23,6	13,4	11,0

Сілтеме: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылған[4].

Сонымен қатар, соңғы жылдардағы үрдістер қазақстандық жастар арасындағы жұмыссыздық ересек тұрғындармен салыстырғанда әлдеқайда тез азайғанын көрсетеді. Жалпы алғанда, 2019 жылы жастар арасындағы жұмыссыздық орташа деңгейі республикалық деңгейден төрттен төмен болды көрсетілген. Талдау көрсеткендей, 15 жастан асқан жұмыссыздар үлесінің аймақтық құндылықтарының таралуы төмен болып қалады, ал жастар үшін жұмыссыздық деңгейінің ауытқуы айтарлықтай болып қалады. Осылайша, Алматы қаласында ең жоғары деңгейге ие аймақтағы жастар арасындағы жұмыссыздық, жұмыссыз жастар саны аз Атырау облысындағыдан 2,5 есе жоғары.

Сонымен қатар, ұзақ мерзімді жұмыссыздардың, яғни ұзақ уақыт жұмыссыз қалатындардың (6 айдан астам) ең жоғары көрсеткіш оңтүстік аймақтардағы (Қызылорда және Түркістан облыстары) жастар арасында, және де Қарағанды облысында. Ең аз көрсеткіш солтүстік облыстарда және Нұр-Сұлтан қаласында орналасқан.

Жұмыссыздық деңгейінің білімге байланысты бөлінуін талдау көрсеткендей, кәсіптік дайындық деңгейі төмен болған жағдайда жұмыссыз болу ықтималдығы жоғары. Бастауыш және негізгі орта білімді аяқтаған жастардың жұмыссыздық деңгейі 7%-дан асады, ал орта кәсіптік және жоғары білімділер арасында жұмыссыздық деңгейі төмен (3,5%) көрсетілген. Егер жастар арасындағы білімге байланысты жұмыссыздық деңгейінің айырмашылығы 50% болса, онда қарапайым халық арасында бұл 70% құрады.

Жастардың екі тобы үшін де ерлер мен әйелдер арасындағы жұмыссыздық деңгейлерін ескере отырып, әйелдер арасында ерлерге қарағанда жұмыссыздықтың жоғары деңгейі байқалады. Сонымен қатар, қарастырылып отырған кезеңдегі жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейіндегі гендерлік алшақтық жалпы республикаға қарағанда тез төмендеді. 2019 жылы жас әйелдер арасындағы жұмыссыздық 0,8 п.п. ерлерге қарағанда жоғары, ал ересек тұрғындар арасында ерлер арасындағы айырмашылық 1,1 пайыздық тармақты құрады.

Қорытындылай келе, жастарды жұмыспен қамту мәртебесі көрсеткендей, көбінесе қалалық жастар жалдамалы жұмыспен қамтылады, ал ауыл жастары көбінесе өзін-өзі жұмыспен қамтыды. Жұмысқа орналасу мүмкіндігі салыстырмалы түрде аз ауылдық жерлерде өзін-өзі жұмыспен қамту жұмыспен қамтудың альтернативті түрі ретінде қарастырылады, бұл көп жағдайда табыстың төмендігі мен еңбек өнімділігімен тығыз байланысты. Жұмыспен қамтылған жастардың ауылшаруашылығынан қызмет көрсету саласына ауысуының тенденцияларына қарамастан, жас мамандар экономиканың жеткіліксіз өнімді секторларында жұмыс істейді. Гендерлік кәсіптік сегрегация еңбек нарығының жастар сегментіне де түзетулер енгізуде. Еңбек нарығына қатысудағы гендерлік алшақтық факторларының бірі - қыздардың білім алуына қатысты гендерлік стереотиптердің таралуы, сондай-ақ оларды үй шаруасына тарту, әсіресе ауылдық жерлерде.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Усенова Г. «Жұмыспен қамту және экономикалық өсу» - Ақиқат №2 – 2009 ж – 38-39 б.
2. Илясов Е. «Молодежь на рынке труда» - Новые знания №2. 2012 ж. – 20-22б
3. Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың ақпараттық ресурсынан алынған <https://www.enbek.kz/>
4. Трудоустроить казахстанцев смогут частные агентства. Интернет желісі: <https://atameken.kz/ru/articles/28432-trudoustrivat-kazahstancsev-smogut-chastnye-agentstva-zanyatosti>
5. Халықты жұмыспен қамту туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 ж. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000482>

РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КОМПАНИИ

Нурланова Д.Н.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан.

Аннотация. В данной научной стратегии рассматривается необходимость разработки стратегии развития предприятия. Стратегия – это модель действий, направленных на достижение целей предприятия. Предложены трактовки понятия стратегии предприятия, стратегия развития компании, разработка стратегии и реализация стратегии компании. Сформулированы критерии и последовательность проведения этапов разработки данной стратегии в компании.

Ключевые слова: стратегия, стратегия развития, реализация стратегии, разработка стратегии, SWOT-анализ.

Современная динамика изменений внешней среды, развития и исполнения информационных потоков настолько велика, что стратегия развития компании - единственный способ спрогнозировать будущие проблемы предприятия и его возможности. Стратегия имеет основополагающее значение для управления развитием предприятия, помогает в долгосрочной перспективе находить наиболее подходящие пути, снижает риск принятия ошибочных решений, связанных с неверной информацией о возможностях предприятия и его внешней среде. Следует достичь при разработке стратегии максимальной надежности, чтобы компания могла своевременно прогнозировать изменения во внешней среде и немедленно реагировать на них. Следует отметить, что на сегодняшний день в науке нет единого определения понятия "стратегия предприятия", существует множество определений:

- постановка целей и разработка соответствующих мер для их достижения;
- программа действий, определяющая приоритеты проблемных ресурсов для достижения главной цели;
- система организационных и экономических мер для достижения долгосрочных целей предприятия;
- общее направление деятельности компании, обеспечивающее согласование целей и возможностей компании с интересами сотрудников;
- изучение будущего, анализ возможных сценариев развития предприятия;
- система подходов к управлению деятельностью компании.

Основываясь на хорошо известных определениях, приведенных выше, мы определяем "стратегию предприятия" следующим образом: стратегия предприятия - это системное управленческое воздействие на экономические и организационные отношения она направлена на достижение целей предприятия и обеспечение эффективного функционирования предприятия, функционирования и развития предприятия в краткосрочной и долгосрочной перспективе [1].

Стратегия развития компании - разработка определенной методологии, руководствуясь которой, в совокупности с формализованными процедурами, строится модель будущего компании. Также необходимо предусмотреть процесс перехода от текущего состояния фирмы к предполагаемой модели.

Реализация стратегии — это воплощение выбранной стратегии в организационные действия для достижения стратегических целей и задач. Реализация стратегии также определяется как способ, которым организация должна разрабатывать, использовать и объединять организационную структуру, системы управления и культуру, чтобы следовать стратегиям, которые приводят к конкурентным преимуществам и повышению производительности.

Организационная структура выделяет сотрудникам задачи и роли по разработке особой ценности и определяет, как эти задачи и роли могут быть соотнесены таким образом, чтобы максимизировать эффективность, качество и удовлетворенность клиентов — основы конкурентного преимущества. Но сама по себе организационная структура недостаточна для мотивации сотрудников.

Также необходима организационная система контроля. Эта система управления обеспечивает менеджеров мотивационными стимулами для сотрудников, а также обратной связью о сотрудниках и результатах деятельности организации. Организационная культура относится к специализированной совокупности ценностей, установок, норм и убеждений, разделяемых членами организации и группами [2].

Основные шаги по реализации стратегии:

Развитие организации, обладающей потенциалом для успешного осуществления стратегии.

Выделение значительных ресурсов на стратегически важные виды деятельности.

Превосходно сформулированные стратегии потерпят неудачу, если они не будут должным образом реализованы. Кроме того, важно отметить, что реализация стратегии невозможна без обеспечения стабильности между стратегией и каждым организационным аспектом, таким как организационная структура, структура вознаграждения, процесс распределения ресурсов и т.д.

Реализация стратегии представляет угрозу для многих менеджеров и сотрудников организации. Предсказываются и достигаются новые властные отношения. Формируются новые группы (как формальные, так и неформальные), чьи ценности, взгляды, убеждения и проблемы могут быть неизвестны. С изменением властных и статусных ролей менеджеры и сотрудники могут прибегнуть к конфронтационному поведению.

Часто руководители отечественных предприятий направляют все свои усилия на решение текущих проблем и уделяют внимание только краткосрочному планированию.

Эффективность управления развитием предприятия во многом зависит от четко сформулированной стратегией предприятия, главной целью которой является успешная работа предприятия и максимально достижимое удовлетворение потребностей всех вовлеченных в ее реализации лиц. В теории стратегического управления данный процесс представлен множеством моделей, общим для которых является наличие этапов: формулировка миссии, определение целей и сроков их достижения, выработка альтернатив поставленным целям; качественный анализ системы целей и проверка их на согласованность; определение основных методов и средств для достижения целей [3]

Сегодня считается достижением, если лидер использует такие инструменты управления, как мозговой штурм, построение "дерева целей" и использование SWOT-анализа. Формирование системы стратегического планирования компании в современных условиях является жизненно важной необходимостью. В связи с бесконечными изменениями внешней среды одних только мероприятий по оперативному управлению, связанных с адаптацией компании к современным реалиям, недостаточно.

Весь комплекс мероприятий, связанных с разработкой и реализацией стратегии развития компании, можно условно разделить на следующие этапы:

- проведение анализа инвестиционной привлекательности отрасли, в которой работает компания;
- разработка сценария прогнозируемого развития той же отрасли;
- прогнозирование изменений ситуации со спросом и предложением на внешних и внутренних рынках;
- финансовая оценка стратегических альтернатив с последующим формированием будущего имиджа компании;
- формирование комплекса мер по реализации разработанной стратегии.

Разработка стратегии развития компании начинается с анализа инвестиционной привлекательности в конкретной отрасли. Реализация этого процесса включает в себя два этапа оценки:

- этап развития конкуренции;
- уровень его интенсивности [4].

К важным факторам можно отнести и государственную политику.

Стратегия развития компании не может быть квалифицированно разработана без анализа конкурентных позиций данного предприятия в отрасли. Для оценки конкурентных позиций в отрасли компания использует SWOT-анализ, который может быть использован для классификации факторов внутренней и внешней среды.

Именно с помощью этого инструмента может быть сформулирован основной перечень действий предприятия, направленных на укрепление его позиций и дальнейшее развитие.

И, конечно же, стратегия развития компании имеет ядро, представленное комплексом мероприятий по разработке мероприятий, направленных на совершенствование работы компании с последующим ее развитием, с использованием огромного спектра формализованных процедур. Обязательным условием эффективности этого этапа является реалистичный образ будущего предприятия.

Произнесенное выше разрешает сделать следующие выводы: в статье показана необходимость разработки стратегии управления развитием предприятия; выработано определение понятия, стратегия компании; сформулированы критерии и последовательность проведения этапов разработки данной стратегии [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Сидоров М.Н. Стратегический менеджмент, 2019
2. Ансофф И. Стратегическое управление. – М. Прогресс, 2010
3. Маркова В. Д., Кузнецова С. А. Стратегический менеджмент: Курс лекций. М.: ИНФРА-М; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2016
4. Томпсон А.А. Стрикленд А.Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: Учебник для вузов / Пер. с англ. под ред. Л.Г. Зайцева, М.И. Соколовой.— М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2017
5. Экономика, маркетинг, менеджмент: учебное пособие / Л. А. Дробышева; Изд. торговая корпорация «Дашков и К°». — 3-е изд. — Москва: Дашков, 2014.

КАСПИЙ АЙМАҒЫ ЕЛДЕРІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Нұрмұханова А.

Ғылыми жетекші: Тажиева И.Т.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бүгінде Каспий маңы елдерінің әлеуеті зор және қарқынды дамып келе жатыр. Каспий өңірінің халықаралық траншекаралық өңірлер қатарына жататындығы атап көрсетіледі. Каспий елдерінің саммиті. Аймақтағы 5 мемлекет ТМД мүшесі болып табылады. Каспий жағалауы мемлекеттерінде Каспий теңізінің төңірегінде дамыған транспорт желісінің қалыптасқандығы атап көрсетіледі.

Түйінді сөздер: Мемлекет, Каспий, Траншекара, саммит, транспорт.

Каспий аймағы Ресейді, Қазақстанды, Әзірбайжанды, Түркіменстанды және Иранды қамтитын аймақ. Каспий аймағы - тарихи бәсекелестік пен тарихи әріптестік аймағы. Әр уақытта осында орналасқан мемлекеттердің қайшылығы және өзара сауда байланыстары аймағы болды. Ол - Солтүстік пен Оңтүстіктің - Ресей мен Парсы шығанағының арасындағы батыста - Еуропаның, шығыста - Оңтүстік-шығыс елдердің нарығын мұнай мен газбен қамтамасыз етіп отырған аса маңызды стратегиялық түйін.

Кеңес Одағының ыдырауы, әлемдік экономикалық шаруашылықтың жаңа жүйесі ретінде ғаламданудың пайда болуы, халықаралық қатынастар құрылымындағы салмақты құрылымдық өзгерістердің болуы әлемдегі аймақтың жағдайын, мәнін түбегейлі өзгертті.

Каспий аймағының қалыптасуы бастапқы кезеңнен өтуде. Бұл аймақ елдері өз мемлекеттілігін дамыту, шаруашылық негіздерін қайта құру, қоғамды демократизациялау үстінде. Бұл процестердің барлығы әртүрлі қарқынмен, әркелкі қағидаттарға сүйеніп жүзеге асырылуда.

Тәуелсіздігін алған Каспий аймағы елдері халықаралық қауымдастық тарапынан мойындалып, әрқайсысы сыртқы әлеммен саяси, экономикалық және басқа да салаларда қарым-қатынас орнатудың өзіндік жүйесін орнатты. Жаңа тәуелсіз мемлекеттердің егемендігі посткеңестік кеңістіктегі аймақтық жағдайды түбірімен өзгертті де, халықаралық қатынастарды қайта құруға әкеп соқтырып, Каспий аймағының тарихи жаңа даму кезеңіне жол салды. Сондай-ақ Иран, Түркия және Ресей өздерінің аймақтық саясатын қалыптастыра бастады. Алайда, геосаяси вакуум орны тез толтырылған жоқ, өйткені Каспий аймағы елдері де, Батыс та үстемдік етуге талаптарын әлі нақтыламады.

Мемлекеттердің әрқайсысының назарын аударып, мүдделерін шоғырландырған, геосаяси жағдайдың тұрақсыздығымен күрестің маңызды экономикалық құралы - аса көлемді мұнай мен газ ресурстары. Каспий аймағы - инвестициялық мүдделер аймағы, сонымен қатар, экономикалық және саяси қайшылықтардың да ортасы. Қайшылықтар, ең алдымен, Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтауда кездеседі. Осы жолда Ресей, Әзірбайжан, Қазақстан арасында "түбін бөлеміз, су ортақ" формуласымен біршама қадамдар жасалды. Каспий аймағының даму болашағы осы аймақтағы мемлекеттердің өзара байланыстарының күшеюіне, ортақ мүддедегі мәселелердің шешімін табуда бірлесіп қимылдауына байланысты.

Саммитке Каспий жағасындағы бес елдің де президенттері - Түркіменстаннан - Гурбангулы Бердімұхамедов, Әзербайжаннан - Ильхам Әлиев, Ресейден - Владимир Путин, Ираннан - Хасан Роухани және Қазақстаннан - Нұрсұлтан Назарбаев саммитке қатысты.

Жиында Каспий теңізіндегі гидрометеорология саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге, Каспий теңізіндегі төтенше жағдайлардың алдын алу және жою саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге және Каспий теңізінің су және биологиялық ресурстарын сақтау мен тиімді пайдалану туралы келісімге қол қойылған. Жиын басында сөйлеген Владимир Путин Каспий аймағын "бейбітшілік пен шынайы тату көршілердің оазисі" деп атады [1].

Бес елдің ресми өкілдері миллиардтаған долларға тең табиғи байлыққа ие теңіздің заңдық мәртебесін анықтауға қатысты жылдар бойы келіссөз жүргізіп келеді. Каспийдің заңдық мәртебесіне қатысты алғашқы халықаралық құжаттар Совет Одағы мен Иранның арасында 1921 және 1940 жылы жасалған. Постсоветтік Әзербайжан, Қазақстан мен Түркіменстан ол келісім-шарттарды мойындамайды. Каспийдің заңдық мәртебесіне қатысты "Каспий көл ме, теңіз бе" деген ең басты мәселе сол күйі анықталған жоқ. Егер Каспий көл деп танылса, бес мемлекет теңіз ресурсы мен пайдасын теңдей бөліп алмақшы. Егер теңіз деп танылса, Каспийдің жағасындағы ел өз территориясының тұсындағы бөлікке иелік етпек. Мұндай жағдайда Каспийдің ең ұзын жағалауы тиген Қазақстан ұтпақшы.

Теңіздің Қазақстан жағындағы бөлігіндегі мұнай мен газ қоры қалған бөліктен артық деп болжанады. Каспий теңіз болып танылған жағдайда Иранға теңіздің 13-ақ пайызы тиесілі болып қалады. Иран жақтағы жағалауда мұнай мен газ қоры тым аз деп саналады. Әзербайжан, Қазақстан мен Түркіменстан Каспийдің өздеріне қарайтын ұлттық секторларына шетелдік инвесторлар тартып, мұнай-газ өндіруді жеделдете бастап кеткен. Бұл үш ел де өз секторларын бөліске салуға қарсы.

Саммиттен кейін Ақорда таратқан хабарға қарағанда, саммиттің қорытындысын айтқан Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев "жиында бес ел барлық күрделі мәселелерде келісуге ниеті барын байқатқанын" айтқан. Ол "Келіссөздер нәтижесінде Каспий жағалауы елдері іс-қимылының негізгі аспектілері бойынша іс-қимыл ұстанымдары жақындай түсті" деген. Бұған дейін кейбір сарапшылар "Бес мемлекеттің әрқайсысы Каспийде өз әскери-теңіз күштерін жасақтап жатқанын, Каспийдегі ең қуатты әскери ойыншы Ресей мен Иран теңізге шетелдік әскери кемелерді шақыруға қарсы екенін" айтқан болатын. Бұған дейін мұндай саммиттер 2002 жылы Түркіменстанда, 2007 жылы Иранда және 2010 жылы Әзербайжанда өткен.

Каспий теңізінің алаңы өзен ұзындығы 737 мың км-ді құрайтын бес мемлекетті біріктіруші Әзірбайжан, Түркменстан, Қазақстан, Ресей және Иран. Еуразиялық тұжырымдама аясында Каспий өңірі тек қана құрамдас болып табылады. Каспий өңірін әлеуетті трансшекаралық құрылым ретінде қарастыра отырып, Каспий өңірінің негізгі түпкірі болып табылатындығын атап өткен жөн. Бір жағынан, Каспий аймағына қатысушы мемлекеттердің ұлттық мүдделері мен сыртқы саясатының жаһандық мәні емес, ұлттық және өңірлік маңызы бар факт, өйткені оларды іске асыру жаһандану шындығына сәйкес келетін қағидатты жаңа өңірлік қауіпсіздік жүйесі. Екінші жағынан, кейбір өңірлер әлемдік экономиканың назарын аудара алады. Бұл ретте олардың мүдделерінің объектісі болып, Каспий өңірінің мысалы, энергия ресурстарының әлемдік нарықтары үшін үлкен маңызға ие және Еуропа мен Азия арасындағы транзиттік аймақ [2].

Трансшекаралық ынтымақтастық 80-ші жылдардың аяғында 90 – шы жылдардың бірінші жартысында таралуы бес Каспий мемлекеті арасындағы өзара іс-қимыл

формаларын қайта ойластыруға әкеп соқты, бұл ұзақ мерзімді кезеңде перспективаны қалыптастыруға алып келуі мүмкін. Каспий трансшекаралық дәстүрлі түрде Каспий өңірі геосаяси көзқарас тұрғысынан қарайды. Осыған байланысты аталмыш өңір оған Еуропа мен Азияның тоғысындағы алып аумақ болып қалыптасқан. Сонымен қатар, оның стратегиялық сауда жолдарының, өркениеттер мен мәдениеттер қиылысындағы жағдай барлық қатысушылар барынша пайда табуды көздейтін әлемдік саясат. Бұл бізге негіз беретін Каспий аймағы дұрыс деп айту мүмкін болып саналады, ең маңыздысы оның ішінде көзқарас тұрғысынан да трансшекаралық байланыстарды нығайту және трансшекаралық ынтымақтастықты дамыту болып табылады. Осыған байланысты даму динамикасын талдау трансшекаралық ынтымақтастық нақты трансшекаралық ынтымақтастық бола алатын фактіні көрсете алады.

Каспий өңіріндегі өңірлік серіктестікті дамыту, трансшекаралық өзара іс қимылдың тиімділігін арттыру проблемалары мемлекетаралық форумдарда, Каспий мемлекеттері басшыларының қатысуымен, Бүкілдүниежүзілік және халықаралық ғылыми конференцияларда ашық пікір-таластардың мәні болып табылады. Каспий өңірі мемлекеттері басшыларының тұрақты өткізілетін саммиттері өңірлік интеграция идеясын басты баламалардың бірі ретінде шындап қарастыратынын куәландырады.

Аймақтағы бес мемлекеттің ТМД мүшесі болып табылатын төрт ел үшін ортақ ішкі теңізі мен кеңестік тарихынан басқа әрқайсысы өзінше жаңа еуразиялық мегакеңістікті қалыптастыру үрдісіне тартылған. Каспий жағалауындағы мемлекеттер арасындағы қатынастардың дамуы кезең-кезеңмен жүрді. Олардың негізі ХҮІІІ ғасырдың өзінде-ақ, Персия мен патшалық Ресей арасында бірқатар келісімдер жасалғаннан кейін қалыптасты. ХХ ғ. енді КСРО мен Персия (Иран) арасында келісім жасалды. Көрсетілген келісімдерге сәйкес, Каспий кондоминимум негізінде шаруашылық қызметті жүзеге асырушы тек екі мемлекеттің ғана теңізі болды. Жағалау мемлекеттер саны екіден беске дейін артты, сәйкесінше, теңізді иеленудің бұрынғы принциптері өзінің өзектілігін жоғалтты.

Қазақстан мен Ресей стратегиялық серіктестер және Еуразиялық экономикалық одақ негізін салушы елдер болып табылады. Іс жүзінде, Ресей мен Қазақстанның Еуразия құрлығындағы экономикалық интеграцияны дамыту мақсатындағы біріккен жұмысы 1996 жылы басталды.

Каспий маңының барлық мемлекеттері көмірсутектің үлкен қорына ие және мұнай мен газ өндіруді белсенді жүргізіп келеді. Бес мемлекеттің барланған мұнай қорының жалпы жиынтығы 200 млрд. баррельге жуық, бұл әлемдік қордың 20 пайызына жуық. Табиғи газға келетін болсақ, оның жалпы жиынтық қоры 85 трлн.м3 -тан асып түседі. Сәйкесінше, Каспий маңы мемлекеттері энергетикалық потенциал көлемі бойынша ірі мөлшерде шоғырландырушы болып табылады. Бұған қоса Каспий аймағы - ірі транспорт дәліздерін құру және дамыту көзқарасы тұрғысынан өте сәтті орналасқан аймақ: энергоресурстарды тұтынудың ірі әлемдік орталықтары – Қытай және Еуропа, ал болашақта – Үндістан ортасында орналасуы. Осы рыноктарда энергетикалық ресурстарды тұтыну, экономикалық дағдарыстарға қарамастан, соңғы жылдары тұрақты өсіп келеді.

Әлемдегі энерготасымалдаушыларға сұраныстың өсуінің негізгі драйвері қазіргі кезде Қытай болып қалып отыр. Соңғы 10 жыл ішінде Қытайда энергия тұтыну орта есеппен жылына 5-6 пайызға өсті, бұл осы елді ірі әлемдік энергоресурстарды тұтынушы елге айналдырды: 2015 жылы Қытайдың үлесіне әлемдік энергия тұтынудың 23 пайызы тиесілі болды. Сол жылы Қытайда мұнай тұтыну алдыңғы жылдармен салыстырғанда 6,3 пайызға, ал табиғи газ – 4,7 пайызға артты. Ал Еуропалық Одақ энергия импорттау

және энергия тасымалдаушылар көлемі бойынша Еуразия құрлығында екінші орын алады.

Каспий жағалауы мемлекеттерінде Каспий теңізінің төңірегінде дамыған транспорт желісінің қалыптасқандығын атап өткен жөн: автомобиль және теміржол, тұнай және газ құбырлары. 2014 жылы «солтүстік-оңтүстік шығыс маршруты» атауымен белгілі болған жаңа теміржол торабы ашылды, ол Қазақстан мен Ресейді Түрікменстан және Иранмен, және одан әрі Парсы шығанағы елдерімен байланыстыратын маңызды тіке транспорттық канал қалыптастырды. Түрікменстаннан Өзбекстан мен Қазақстан арқылы Ресейге ірі «Орта Азия – Орталық» газ магистралі созылып жатыр, өткізу мүмкіндігі жылына 80 млрд.м3 құрайды. Түрікменстан және Қазақстан территориясы бойынша Каспий жағалауымен жоспарланған қуаттылығы жылына 40 млрд. м3 дейінгі Каспиймаңы газ құбыры өтеді.

Түрікменстаннан Иранға екі газ құбыры өтеді: біріншісі – өткізу мүмкіндігі жылына 20 млрд.м3 болатын Довлетабад-Серахс-Хангеран, екіншісі – өткізу мүмкіндігі 8-10 343 млрд.м3 Эсенгулы-Горган. Иран жағсы дамыған ішкі газ-транспорттық жүйесіне ие, оның территориясынан Каспий теңізінің жағалауларына дейін магистралды ГорганРашт газ құбыры өтеді. Өзербайжан мен Ресей де, өз кезегінде магистралды Сиязань Дербент газ құбырымен байланысады. Осылайша, Каспий жағалауы мемлекеттерінде газ-транспорттық инфрақұрылымы Каспий теңізі төңірегінде тұйықталады. Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық өзгерістерді есепке ала отырып, газ және мұнай саласында күш біріктіруге және өзара тиімділік принципіне негізделген.

Каспий жағалауы мемлекеттері арасында ынтымақтастықтың жаңа моделін қалыптастыру үшін алғышарттар қалыптасады. Каспий теңізінің саяси тұрғыдан тұрақсыз аймаққа жақындығы қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Каспий маңы мемлекеттерінің өзара тиімді әрі нақты іс-қимылдарды пысықтауды талап етеді.

Сонымен қорыта айтқанда, Каспий маңы аумағының аймақ елдері үшін ерекшелігі – оның шикізаттық ғана емес, сонымен қатар оның транзиттік аумақ мәртебесін иеленуінде, сол арқылы Шығыс пен Батыс арасын біріктіріп, Солтүстік пен Оңтүстікті де жалғастыруға мүмкіндік береді.[3]

Каспий теңізі – ықылым замандардан елдер мен елдерді жақындастырып, теңіз жағалауын мекендеген халықтарды байланыстырып келген ерекше су айдыны. Ғасырлар бойы осынау бірегей су айдынын мекендеген барша халықтар өзара ынтымақтастықтың үлгісін танытып, бір-біріне бауырым дескен. Қазіргі таңда да Каспий теңізі Каспий жағалауы елдерінің халықаралық ынтымақтастығы үшін достықтың алтын көпірі болып қалуда. Каспий теңізін бейбітшілік пен татулықтың аймағына айналдыру, елдердің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу, басқа мемлекеттердің қарулы күштерін өңірге енгізбеу мәселелерінде негізгі құрал, арқасүйер тірек болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Каспийский регион: актуальные проблемы развития (экспертный взгляд): Коллективная монография / под общ. ред. Б.К. Султанова – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – 212 с.

2. Жолдыбай Базар «Кемел келешектің көкжиегін ашқан Каспий конвенциясы», «Егемен Қазақстан» 23.01.2014 ж.

3. Интернет ресурсы: <https://egemen.kz/article/172819-kemel-keleshektinh-koekzhiegin-ashqan-kaspiy-konventsii>.

ОСОБЕННОСТИ АУДИТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ОРГАНИЗАЦИИ

Оразмурадов П.

Научный руководитель: Петросянц Т.В.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау,
Казахстан

Аннотация. В статье обобщены и систематизированы основные задачи аудита финансовых результатов, определены его особенности и главные проблемы осуществления, обоснованы рекомендации по совершенствованию аудиторской проверки финансовых результатов организации. Финансовый результат – прибыль или убыток компании, по сути, являющаяся результатом деятельности этой компании. Так как целью аудита является выражение мнения о достоверности бухгалтерского учета и финансовой отчетности организации, то главной целью аудита финансовых результатов является выражение мнения о достоверности и правильности отражения прибыли в бухгалтерском, а также в налоговом учете, правомерности распределения и использования прибыли, которая после уплаты всех налогов остается в распоряжении организации.

Ключевые слова: аудит, задачи аудита, проверка, финансовые результаты, прибыль, финансовая отчетность.

Финансовые результаты являются чрезвычайно важным показателем для экономического субъекта, ведь в них отражаются все стороны деятельности организации. Внутренние службы организации не всегда могут обеспечить качественный контроль над достоверностью и правильностью отражения финансовых результатов в учете и отчетности, поэтому очень важным становится внешний контроль – независимый аудит, цель которого заключается в повышении степени доверия пользователей к бухгалтерской финансовой отчетности. Именно это и определяет актуальность исследования вопросов аудита финансовых результатов.

Одним из показателей значимости предприятия в экономике страны является его финансовый результат. В условиях рыночного хозяйствования предприятия заинтересованы в получении прибыли, т.е. в положительном результате от своей деятельности. Прибыль является показателем, показывающим насколько предприятие способно расширить свою мощность, создается предпосылка для инвестиций. Предприниматель ориентируется на увеличение объема производства и продажи продукции, а также на снижение затрат. Помимо прибыли немаловажную роль в функционировании организации играют и убытки, так как они показывают допущенные ошибки в организации производства, просчеты в направлении денежных средств и др.

Заинтересованные участники рыночных отношений нуждаются в наличии информации о финансовом результате предприятия. Сведения, содержащиеся в бухгалтерской отчетности, могут помочь организации в принятии верного управленческого решения, деловым партнерам в принятии решения о сотрудничестве, контрольным органам убедиться в честности и добросовестности хозяйственной деятельности организации.

Организация обязана при учете финансовых результатов формировать полную и достоверную информацию о порядке учета для целей налогообложения по всем

проведенным хозяйственным операциям за отчетный период. Помимо этого, необходимо обеспечить внутренних и внешних пользователей достоверной бухгалтерской информацией с целью контроля за своевременностью и правильностью исчисления и уплаты налога в бюджет.

Так как прибыль является основным показателем эффективной деятельности организации, включающей производительность труда, эффективность производства, уровень себестоимости продукции, то исследование порядка аудита финансовых результатов организации является актуальным. [1]

Аудит – деятельность, связанная с проверкой бухгалтерского учета и финансовой отчетности организации, носящая независимый характер, главная цель которой является выражение мнения о достоверности бухгалтерской финансовой отчетности.

Сегодня у научного сообщества нет однозначного определения финансового результата, но все они сходятся в одном, что финансовый результат — это прирост или уменьшение прибыли, образовавшаяся в процессе предпринимательской деятельности за определенный период времени.

Финансовый результат – прибыль или убыток компании, по сути, являющаяся результатом деятельности этой компании. Так как целью аудита является выражение мнения о достоверности бухгалтерского учета и финансовой отчетности организации, то главной целью аудита финансовых результатов является выражение мнения о достоверности и правильности отражения прибыли в бухгалтерском, а также в налоговом учете, правомерности распределения и использования прибыли, которая после уплаты всех налогов остается в распоряжении организации.

К финансовым результатам относятся два вида показателей – абсолютные и относительные. К абсолютным показателям относятся:

- прибыль/убыток от реализации продукции или оказания услуг;
- доходы и расходы от внереализационных операций;
- балансовый (валовой) доход;
- чистая прибыль.

К относительным относятся:

- соотношения прибыли и затрат;
- рентабельность.

Аудитор в ходе проведения аудита финансовых результатов проверяет и анализирует первичные документы, которые подтверждают доходы и расходы организации, Главную книгу, учетные регистры, Бухгалтерский баланс (форма №1) и Отчет о доходах и расходах (форма №2), учредительные документы, приказы, распоряжения, протоколы собраний учредителей, накладные, приходные и расходные кассовые ордера, квитанции, платежные ведомости.

При проведении аудита финансовых результатов аудитор выполняет следующие задачи:

Проверяет правильность формирования доходов и расходов, а также их отражение в балансе организации;

Оценивает соответствие бухгалтерской отчетности данным синтетического и аналитического учета;

Проводит проверку правильности оформления организацией бухгалтерских операций в соответствии с действующим законодательством;

Проверяет правильность формирования и использования чистой прибыли.

Для качественного проведения аудита финансовых результатов организации необходимо раскрыть механизм, благодаря которому формируется прибыль, а также определить каждую ее составляющую. Прибыль — это качественный показатель,

характеризующий эффективность деятельности организации, ее конкурентоспособность. Конечный финансовый результат формируется за счет валовой прибыли, прибыли от продаж и прибыли до налогообложения. [2]

Аудиторская проверка правильности формирования финансовых результатов деятельности организации отличается от проверки балансовых статей, так как прибыль или убыток являются обобщающим результатом отражения большинства хозяйственных операций. В связи с этим со стороны производственных и внутрифирменных служб в пределах своей компетенции необходима четкая организация контроля за формированием прибыли. Аудит финансовых результатов можно разделить на три этапа: ознакомительный, основной и заключительный.

После завершения ознакомительного этапа аудитор обобщает полученные результаты и приступает к основному этапу. Данный этап заключается в оценке влияния выявленных отклонений, полученных при проверке на ознакомительном этапе на показатели выручки, валовой прибыли, себестоимости, управленческих расходов, прибыли (убыток) от продаж, коммерческих расходов. Далее он анализирует формирование прочих доходов и расходов, проверяет правильность формирования использования различных резервов и фондов, созданных в организации. Данная проверка заключается в тщательном анализе первичных документов и отдельных положений учредительных документов компании, решений собраний учредителей, в которых раскрывается правомерность отражения различных видов прочих доходов и расходов и источники формирования и использования фондов и резервов.

Аудитору следует обратить внимание на порядок распределения прибыли после налогообложения, а также обоснованности расходования средств нераспределенной прибыли. На завершающем этапе аудитор обобщает полученные данные, составляет отчет и представляет его со всем пакетом рабочих документов руководителю проверки.

При аудите учета финансовых результатов выявляют следующие типичные ошибки:

- Неверное отнесение доходов/расходов к прочим доходам/расходам;

- Преувеличение или преуменьшение показателей, отражающиеся при заполнении формы №2;

- Неправомерное использование прибыли за отчетный год;

- Ошибочная корреспонденция бухгалтерских счетов при отражении прочих доходов/расходов [3]. Важным элементом аудита является определение влияния отдельных факторов на величину финансовых результатов.

Аудитор прежде всего должен оценить влияние прогрессивных факторов формирования прибыли – снижение себестоимости продукции, повышение качества и улучшение ассортимента продукции. Выявляются также негативные факторы – завышение цен, тарифов, нарушение установленных стандартов и т. На основе комплекса аудиторских работ и полученной при этом информации составляют отчет независимого аудитора, в котором аудитор выражает мнение о достоверности финансовой отчетности во всех существенных аспектах в соответствии с применяемой концептуальной основы финансовой отчетности [2]. Также аудитор может предоставлять предложения по улучшению системы бухгалтерского учета и контроля в организации. Необходимо подчеркнуть, что нерационально и не эффективно построенный аудит финансовых результатов организации, может привести к выявлению искажений, фальсификаций, что в дальнейшем может негативно повлиять на принятие управленческих решений пользователями.

Среди проблем аудит финансовых результатов ученые выделяют и конкретизируют следующие элементы:

- нестабильность законодательной базы;
- формальный подход к проведению аудита;
- использование шаблонного подхода в процессе аудита объекта проверки;
- недостаточный уровень понимания аудитором деятельности организации.

Для решения проблем проведения аудита предлагается внедрять следующие мероприятия: усовершенствовать законодательную и нормативную базу, касающуюся бухгалтерской финансовой отчетности; разработать единую систему расчета стоимости услуг аудиторской фирмы; повысить качество аудита и степень доверия к отечественным аудиторам путем усиления требований к повышению квалификации и выполнения аудиторами международных стандартов аудита; усовершенствовать документальное оформление аудиторской проверки и компьютеризировать составление и хранение документов; повысить уровень информирования руководителей организации в вопросах аудиторских проверок. Итак, выражение мнения аудитора о достоверности бухгалтерской финансовой отчетности организации имеет большое значение для принятия пользователями этой отчетности обоснованных эффективных решений. Систематизация задач аудита позволяет лучше понять особенности проведения аудита финансовых результатов, повысит качество планирования и, соответственно, будет способствовать улучшению качества аудита [3]. Аудит финансовых результатов помогает выявить результаты, которые не соответствуют реальности, помогает исправить ошибки, допущенные организацией, а также дает возможность проанализировать деятельность организации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Абленов Д.О. “Основы аудита” Алматы, Экономика, 2005
- 2.Дюсембаев К.Ш., Теория и эволюция аудита: монография, - Алматы: Экономика, 2012.
- 3.Пономарева А.Р. Финансовые результаты организации: их формирование, учет, анализ и аудит // Actualscience. – 2016.

УДК 330.322

СУЩНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ АПК

Орынбасар А.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены сущность и экономическое содержание инвестиционной привлекательности. Приведено многообразие понятий термина «инвестиции» в современной отечественной и зарубежной литературе. В виде таблицы показаны основные существенные характеристики инвестиций как объекта управления. Инвестиции рассмотрены как источник генерирования эффекта предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная привлекательность, государственная программа, агропромышленный комплекс.

Проблема обоснования и выработки мер по повышению инвестиционной привлекательности сельского хозяйства является актуальной с точки зрения науки, а в связи с усиливающимися негативными тенденциями финансового и агропродовольственного рынков приобретает важную практическую значимость. Данная постановка проблемы нашла также свое отражение в Законе РК, в котором одной из целей государственной аграрной политики провозглашено создание благоприятного инвестиционного климата и повышение объема инвестиций в сельское хозяйство.

В последние годы в соответствии с реализацией основных направлений приоритетного национального проекта «Развитие АПК» наблюдается увеличение объемов бюджетной поддержки сельского хозяйства. Это свидетельствует о том, что в настоящее время государство меняет свое видение развития экономики страны и, прежде всего, сельского хозяйства с чисто рыночной модели хозяйствования на модель рынка с государственным регулированием.

Рост объема инвестиций в сельское хозяйство возможен не только за счет собственных источников сельскохозяйственных товаропроизводителей и бюджетных источников финансирования, но и за счет внешнего инвестора посредством создания общеэкономического инвестиционного климата в стране и в регионе, а также и через повышение инвестиционной привлекательности аграрной отрасли, предполагающие приток инвестиционных ресурсов при минимизации рисков вложения капитала в производство сырья для пищевой, перерабатывающей промышленности и агропродовольствия. В этой связи возникает необходимость в уточнении и расширении теоретических положений, а также разработке практических предложений и рекомендаций, направленных на повышение инвестиционной привлекательности сельского хозяйства. Инвестиции - одна из наиболее часто используемых в экономической системе категорий как на макро-, так и на микроуровне. Однако, несмотря на исключительное внимание исследователей к этой ключевой экономической категории, научная мысль до сих пор не выработала универсальное определение инвестиций, которое отвечало бы потребностям как теории, так и практики, а также было бы адекватным с позиций конкретного субъекта их осуществления - государства, предприятия, домашнего хозяйства. В современной литературе многообразные определения инвестиций часто трактуют эту категорию недостаточно четко или чрезмерно узко, акцентируя внимание лишь на отдельных ее сущностных сторонах.

Наиболее типичная неточность многих определений заключается в том, что под инвестициями понимается любое вложение финансовых средств, которое часто не связано с решением инвестиционных целей субъектов их осуществления. К ним часто относятся так называемые «потребительские инвестиции», которые по своему экономическому содержанию к инвестициям не относятся - средства в приобретение этих товаров расходуются в данном случае на долгосрочное их потребление.

Многие существующие определения связывают инвестиции исключительно с целями прироста капитала или получения текущего дохода (прибыли). Хотя в условиях рыночной экономики эта цель является определяющей, инвестиции могут преследовать и иные как экономические, так и внеэкономические, цели вложения капитала [1].

Нередко происходит идентификация понятия «инвестиции» с понятием «капитальные вложения». Инвестиции в этом случае рассматриваются как вложение капитала в воспроизводство основных средств - как производственного, так и непроизводственного характера. Вместе с тем инвестиции могут осуществляться и в прирост оборотных активов, и в различные финансовые инструменты, и в отдельные виды нематериальных активов. Следовательно, капитальные вложения являются более

узким понятием и могут рассматриваться лишь как одна из форм инвестиций, но не как их аналог.

Во многих определениях инвестиций отмечается, что они являются вложением денежных средств. С такой трактовкой этой категории также нельзя согласиться. Инвестирование капитала может осуществляться не только в денежной, но и в других формах - движимого и недвижимого имущества (капитальных товаров), различных финансовых инструментов (прежде всего, ценных бумаг), нематериальных активов и т.п.

В ряде определений отмечается, что инвестиции представляют собой долгосрочное вложение средств. Безусловно, отдельные формы инвестиций (в первую очередь, капитальные вложения, инвестиции в акции и т.п.) носят долгосрочный характер, однако инвестиции могут быть и краткосрочными (например, краткосрочные финансовые вложения в облигации, депозитные сертификаты с периодом обращения до одного года).

Многообразие понятий термина «инвестиции» в современной отечественной и зарубежной литературе в значительной степени определяется широтой сущностных сторон этой сложной экономической категории. Поэтому для уточнения содержания этой категории следует рассмотреть основные характеристики, формирующие ее сущность (рис. 1.). Рассмотрим более подробно каждую из характеристик инвестиций, определяющих их сущность как объекта управления на уровне предприятия.

Предметная сущность инвестиций непосредственно связана с экономической сферой ее проявления. Несмотря на рассмотренные ранее достаточно значимые терминологические различия, инвестиции трактуются всеми исследователями как категория экономическая, хотя и связанная с технологическими, социальными, природоохранными и иными аспектами их осуществления. Иными словами, категория «инвестиции» входит в понятийно-категориальный аппарат, связанный со сферой экономических отношений, экономической деятельности. Соответственно, выступая носителем преимущественно экономических характеристик и экономических интересов, инвестиции являются субъектом экономического управления как на микро-, так и на макроуровне любых экономических систем.

В теории инвестиций их связь с накопленным капиталом (сбережениями) занимает центральное место. Это определяется сущностной природой капитала как экономического ресурса, предназначенного к инвестированию. Термин «капиталист» в первую очередь характеризует индивидуума, инвестирующего свой капитал, а не только накопившего определенный его запас. Только путем инвестирования капитал как накопленная ценность вовлекается в экономический процесс.

Однако не весь накопленный предприятием запас капитала используется исключительно в инвестиционных целях. Часть денежного или иного капитала в силу требований ликвидности представляет собой форму страхового резерва, обеспечивающего ритмичность хозяйственной деятельности, платежеспособность и т. п., сохраняя пассивную форму. Инвестиции же в противовес этому, следует рассматривать как наиболее активную форму использования накопленного капитала.

Рисунок 1 - Основные существенные характеристики инвестиций как объекта управления

Процесс использования накопленного капитала как инвестиционного ресурса предприятия представляет собой «чистое капиталообразование». Под этим термином понимается объем валовых инвестиций предприятия в определенном периоде, уменьшенный на сумму амортизационных отчислений. Чистое капиталообразование обеспечивает улучшение производственных возможностей отдельных хозяйствующих субъектов за счет прироста реального капитала, достигаемого в процессе инвестирования. При этом следует обратить внимание на то, что процесс чистого капиталообразования обеспечивается организацией путем использования капитала как инвестиционного ресурса лишь в реальном секторе экономики (промышленной, сельскохозяйственной, торговой и других аналогичных видах деятельности). Использование же организацией капитала как инвестиционного ресурса в финансовом секторе экономики (т.е. в процессе финансовых инвестиций в акции, облигации и т.п.) новый реальный капитал не создает. Такое финансовое инвестирование характеризуется в рамках экономики страны как «трансфертное» - объем инвестирования капитала в финансовые активы одними субъектами хозяйствования равен при этом объему его дезинвестирования другими хозяйствующими субъектами без прироста реального капитала [2].

Уровень потребления накопленного капитала как инвестиционного ресурса, вовлекаемого в реальный производственный процесс предприятия, имеет минимальные экономические границы. Эти границы определяются, с одной стороны, предельным продуктом капитала, а с другой - нормами выбытия (амортизации) капитала в производственном процессе, подлежащего возмещению для обеспечения простого воспроизводства.

В инвестиционном процессе каждая из форм накопленного капитала имеет свой диапазон возможностей и специфику механизмов конкретного использования. Наиболее универсальной с позиций сферы использования в инвестиционном процессе является денежная форма капитала, которая, однако, для непосредственного применения в этом процессе требует в большинстве случаев его трансформации в иные формы. Капитал, накопленный в форме запаса конкретных материальных и нематериальных благ, готов к непосредственному участию в инвестиционном процессе, однако сфера его использования в таких формах имеет узко функциональное значение.

Используемый в инвестиционном процессе капитал во всех его формах может быть задействован прежде всего в производственной деятельности организации. С этих позиций капитал как реальный инвестиционный ресурс характеризуется в экономической теории как «фактор производства». При этом в процессе производства продукции инвестируемый капитал не является самодостаточным фактором, а используется в комплексе с другими экономическими ресурсами (факторами производства). К числу основных факторов производства, с которыми инвестируемый капитал комплексно взаимодействует в производственной деятельности предприятия, относятся труд (трудовые ресурсы), земля (природные ресурсы) и другие. Даже для самого примитивного производства товаров и услуг требуется соединение инвестируемого капитала как минимум еще с одним фактором производства - трудом.

Инвестируемый предприятием капитал целенаправленно вкладывается в формирование имущества предприятия, предназначенного для осуществления различных форм его хозяйственной деятельности и производства различной продукции. При этом из обширного диапазона возможных объектов инвестирования капитала предприятие самостоятельно определяет приоритетные формы имущественных ценностей (объектов и инструментов инвестирования), которые в учетно-финансовой терминологии носят название «активы». Иными словами, с экономических позиций инвестиции можно рассматривать как форму преобразования части накопленного капитала в альтернативные виды активов предприятия. С позиций возможностей вложения капитала в производство различных видов продукции инвестиции характеризуются как комбинаторный процесс. В комбинации с другими факторами производства инвестируемый капитал может быть использован для выпуска как продукции потребительского назначения, так и капитальных товаров в форме средств и предметов труда (формируя в последнем случае отложенное потребление в виде запаса реального капитала). Целью инвестирования является достижение конкретного заранее предопределяемого эффекта, который может носить как экономический, так и внеэкономический характер (социальный, экологический и другие виды эффекта). На уровне предприятий приоритетной целевой установкой инвестиций является достижение, как правило, экономического эффекта, который может быть получен в форме прироста суммы инвестированного капитала, положительной величины инвестиционной прибыли, положительной величины чистого денежного потока, обеспечения сохранения ранее вложенного капитала и т.п.

Достижение экономического эффекта инвестиций определяется их потенциальной способностью генерировать доход. Как источник дохода инвестиции являются одним из важнейших средств формирования будущего благосостояния инвесторов. Вместе с тем потенциальная способность инвестиций приносить доход не реализуется автоматически, а обеспечивается лишь в условиях эффективного выбора инвестиционных объектов (инструментов).

Используемые предприятием в процессе инвестиций разнообразные инвестиционные ресурсы, товары и инструменты как объект купли-продажи формируют особый вид рынка - «инвестиционный рынок», который характеризуется спросом, предложением и ценой, а также совокупностью определенных субъектов рыночных отношений. Инвестиционный рынок формируется всей системой рыночных экономических условий, тесно сопряжен с другими рынками (рынком труда, рынком потребительских товаров, рынком услуг и т.п.) и функционирует под определенным воздействием разнообразных форм государственного регулирования [3].

Спрос на инвестиционные ресурсы, товары и инструменты предприятия предъявляют для реализации своей инвестиционной стратегии в сфере реального и

финансового инвестирования. Кроме предприятий субъектами спроса на инвестиционные товары и инструменты выступают и иные участники экономического процесса, осуществляющие предпринимательскую деятельность.

Предложение инвестиционных ресурсов, товаров и инструментов исходит от предприятий-производителей капитальных товаров, собственников недвижимости, владельцев нематериальных активов, эмитентов, разнообразных финансовых институтов. Цена на инвестиционные товары и инструменты в системе рыночных отношений формируется с учетом их инвестиционной привлекательности под воздействием спроса и предложения. Эта цена отражает экономические интересы продавцов и покупателей инвестиционных товаров и инструментов в конкретных условиях функционирования инвестиционного рынка. Ценой инвестиционных ресурсов выступает обычно ставка процента, которая формируется на рынке капитала.

Как объект предпринимательской деятельности инвестиции являются носителем прав собственности и распоряжения. Если на первоначальном этапе инвестирования капитала титул собственности и права распоряжения им были связаны с одним и тем же субъектом, то по мере дальнейшего экономического развития происходит постепенное их разделение. Первоначально это разделение произошло в сфере функционирования денежного капитала, вовлекаемого в инвестиционный процесс (по мере возникновения и развития кредитных отношений), а затем и капитала реального (по мере возникновения и развития лизинговых отношений). В современных условиях предприятие, использующее разнообразные формы капитала в инвестиционном процессе, может владеть правами распоряжения без права собственности на него. В этом случае права собственности и распоряжения капиталом как инвестиционным ресурсом являются разделенными в разрезе отдельных субъектов экономики. Примером такого разделения прав является функционирование капитала в системе инвестиционно-финансовых институтов, акционерных обществ и т.п., когда собственники капитала как накопленного инвестиционного ресурса передают права распоряжения им другим лицам.

Как объект собственности и распоряжения капитал как инвестиционный ресурс формирует также определенные пропорции его использования отдельными предприятиями, отражаемые соотношением собственного и заемного капитала. Это соотношение характеризуется в экономической теории термином «структура капитала». Оно влияет на многие аспекты эффективности инвестиций, а соответственно и на характер принимаемых предприятием инвестиционных решений.

Процесс инвестирования капитала непосредственно связан с фактором времени. С позиций этого фактора предназначенный к инвестированию капитал может рассматриваться как запас ранее накопленной экономической ценности с целью возможного ее приумножения в процессе инвестиционной деятельности, а с другой, - как задействованный экономический ресурс, способный увеличить объем потребления благ инвестора в любом интервале предстоящего периода. При этом экономическая ценность сегодняшних и будущих благ, связанных с инвестициями, для владельцев инвестируемого капитала неравнозначна. Экономическая теория утверждает, что сегодняшние блага всегда оцениваются индивидуумом выше благ будущих. Эта особенность экономического поведения индивидуумов в экономической теории отражается термином «временное предпочтение», суть которого состоит в том, что при прочих равных условиях возможности будущего потребления всегда менее ценны в сравнении с текущим потреблением. Для того чтобы преодолеть указанный стереотип временного предпочтения и побудить собственника капитала к инвестированию, отказавшись от его использования на цели потребления, необходимо обеспечить за такой отказ достаточно весомое для него вознаграждение в форме инвестиционного дохода.

При исследовании инвестиционной привлекательности территории или отрасли для потенциального инвестора необходима информация о ресурсном обеспечении. Общей классификации ресурсов не существует, но в конкретных случаях их можно классифицировать. Исходя из экономического понятия воспроизводственного процесса ресурсы можно разделить на природные и производственные (продукт - это природные ресурсы плюс трудовые затраты). Ресурсы могут быть проектными и действующими, воспроизводимыми и невоспроизводимыми. Причем ресурсы, потребляемые человеком в процессе воспроизводства, занимают промежуточное положение. Например, минерально-сырьевые ресурсы обычно относят к природным. Для того чтобы их обнаружить, необходимо произвести геологоразведку. Следовательно, они не являются абсолютно природными. К основным ресурсам, которые определяют инвестиционную привлекательность территории или отрасли можно отнести природные, производственные, финансовые и трудовые. Ресурсные факторы также определяют состояние инвестиционного климата, но имеют особенности - они являются необходимым компонентом потребления в процессе воспроизводства. Термин «инвестиционный потенциал» имеет схожее значение с понятием «ресурсных факторов», влияющих на инвестиционную привлекательность территории или отрасли исходя из смыслового значения слов «потенциал» и «ресурсы». Употребление понятия «ресурсы» позволяет оперировать его значением в зависимости от отнесения его к определенной группе. Например, разработка инвестиционной стратегии для невоспроизводимых ресурсов отличается от ее разработки для ресурсов, воспроизводимых.

Инвестиционная активность, т. е. реальное инвестирование за определенный период, — это происшедший (происходящий) процесс покрытия (удовлетворения) инвестиционного спроса. Расчет же потенциального инвестиционного спроса позволяет прогнозировать инвестиционную активность [4].

Таким образом: инвестиционная привлекательность отражает субъективное отношение потенциального инвестора к объекту инвестирования, в отличие от инвестиционного климата, который отражает готовность социальной, экологической и экономической систем к инвестированию, т.е. инвестиционный климат - это объективное состояние внешней среды процесса инвестирования. Если объектом исследования является отдельная организация, то ее инвестиционная привлекательность определяется параметрами эффективности инвестирования и зависит от совокупности свойств внешней и внутренней среды процесса инвестирования, определяющих возможность граничного перехода инвестиционных ресурсов. Если объектом исследования привлекательности является территория (регион), то ее инвестиционная привлекательность для инвестора определяется инвестиционным климатом, ресурсной обеспеченностью (территориальные факторы) и конкурентной средой.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Погодина, Т. В. Инвестиционный менеджмент: учебник и практикум для академического бакалавриата / Т. В. Погодина. — М.: Издательство Юрайт, 2016. — 311 с. — Серия: Бакалавр. Академический курс.
2. Киселева О.В. Инвестиционный анализ. Учебное пособие. 2013. - 208с.
- 3.Здоровенин В.В. Хедж-фонды: инвестиционная деятельность и оценка её эффективности. 2013. -140с
4. Конкурентоспособность регионов Казахстана: потенциал и механизмы повышения. Монография. 2012. -288с.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОЦЕССОВ УПРАВЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Сағымбаева А.Т.

Научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье задачи разработки методического подхода к обеспечению стратегической эффективности развития предприятий, учитывающего взаимосвязи параметров, характеризующих решения в области основной, инвестиционной и финансовой деятельности предприятия, и формирования инструментария диагностики стратегической эффективности, позволяющего оценивать эффективность стратегического развития предприятий. Рассмотрены основные показатели, которые можно использовать в оценке эффективности стратегического управления промышленного предприятия.

Ключевые слова: стратегический процесс, стратегическое проектирование, анализ, оценка, контроллинг.

Глубокие изменения во внешней деловой среде промышленных предприятий, инициированные радикальным процессом реформирования экономики, требуют оптимизации механизма управления в целом в соответствии с реалиями турбулентной внешней среды. В условиях динамичной внешней и внутренней среды главная задача механизма управления заключается в поддержании нужного баланса и минимизации риска для предприятия при анализе и оценке внутренних и внешних факторов путем осуществления определенных экономических, финансовых, организационных и иных действий. Формирование структуры механизма управления устойчивым функционированием промышленного предприятия должно осуществляться с учетом следующих принципов:

- во-первых, механизм управления (хозяйственный, организационный, экономический, организационно-экономический) – система, целостность взаимодействия отдельных частей, взаимосвязанных между собой, объединение которых обусловлено целями управления;
- во-вторых, любой механизм управления строится на совокупности методов как системе инструкций и процедур, которые субъект управления применяет для того, чтобы решить, стоящие перед ним определенные задачи, для достижения целей управления;
- в-третьих, механизм управления вне зависимости от его природы содержит конкретный определенный набор методов, импульсов, рычагов, которые способствуют осуществлению целевого воздействия на объекты управления для решения стоящих задач;
- в-четвертых, особое значение имеет конкретизация и детализация элементов объекта управления (факторов) управления, подвергающихся непосредственному и целенаправленному воздействию инструментов и рычагов, лежащих в основе механизма управления;
- в-пятых, при формировании механизма управления необходимо не забывать, что эффективная реализация его функций может быть осуществлена только при наличии

соответствующего ресурсного обеспечения (информационного, нормативного, технического, кадрового и т.д.)

В определении механизма управления следует согласиться с точкой зрения, что механизм управления нужно рассматривать как систему управленческого воздействия на экономические отношения между субъектами управления, ведущими целенаправленную деятельность по управлению организацией на основе различных методов.

Для управления предприятием требуется информация о его состоянии в различные периоды времени, факторах (внешних и внутренних), оказывающих влияние на его деятельность. Только всеобъемлющая и валидная информация о деловой среде функционирования хозяйствующего субъекта, специфике его функционирования и возможностях развития в этой среде позволяет выработать эффективные управленческие решения, планы и программы достижения и сохранения предприятием экономической устойчивости. Для реализации своих функций менеджерам необходима информация: полная, достоверная, своевременная. Необходимо не просто предоставление информации, а ее обработка в части систематизации, предварительной оценки и анализа, интерпретации и процесса агрегирования информации. Именно в этом заключается миссия информационно-аналитической системы поддержки принятия решений: в информационной, а также консультационной поддержке менеджеров для того, чтобы менеджеры могли качественно исполнять свою работу.

Таким образом, одним из важных составных элементов обновленного организационно-экономического механизма управления должна выступать информационно-аналитическая система, позволяющая перевести на качественно новый уровень управление предприятиями за счет интеграции, координации и подчинения деятельности их различных служб и подразделений достижению конкретных стратегических и текущих целей конкурентного развития, обеспечения устойчивого положения предприятий на рынках.

Главными задачами внедрения информационно-аналитической системы на предприятиях являются:

- оптимизация организационной структуры предприятия и установление сфер ответственности лиц, принимающих решения;
- организация эффективной системы исследования и прогнозирования;
- организация эффективной системы учета операций и результатов;
- внедрение эффективных систем планирования, мониторинга и анализа деятельности;
- обеспечение мотивации персонала в повышении эффективности работы предприятия.

Механизм информационно-аналитической системы, представляющий собой целостную систему методов, моделей, алгоритмов, средств, инструментов и процедур, рассматривается как составная часть системы управления предприятием. Внедрение такой информационно-аналитической системы переводит управление предприятием на абсолютно иной уровень функционирования, путем интеграции и координации деятельности многообразных подразделений предприятия на достижение оперативных и стратегических целей. Функционируя на основе механизма информационно-аналитической системы поддержки управленческих решений, предприятие приобретает ориентацию на наращивание конкурентных преимуществ, базирующихся на инновационном развитии. В большей степени учитываются требования рынка с учетом изменчивости среды, кроме того увеличивается роль прогнозной функции и предприятие приспособляется к внешним условиям путем выявления будущих потребностей рынка и оценки своих внутренних возможностей для приведения их в соответствие с

выявленными требованиями в долгосрочном периоде. Современные российские предприятия не всегда имеют согласованные генеральные цели, что является следствием объективной разности интересов подразделений. Между тем, чрезвычайно важная задача информационно-аналитической системы — координировать планы структурных и функциональных подразделений, применяя технологии планирования, учета и анализа для достижения генеральной цели компании.

В традиционной схеме управления предприятием (рис. 1) заметно, что векторы целей подразделений и векторы целей руководителей направлений расходятся, определяемые собственным пониманием целей, которые стоят перед организацией на данном этапе ее развития. Несогласованность действий на оперативном уровне ухудшается похожей несогласованностью на стратегическом уровне, в результате чего происходит действия подразделений раскоординированы, что является существенным недостатком систем управления многих российских предприятий.

Наличие структуры, несущей ответственность за параллельный анализ деятельности подразделений, контролирующей обоснованность управленческих решений и результаты деятельности на наличие искажений и информирующей об отклонениях руководство предприятия, приводит к формированию на предприятии внутренней среды, в которой руководитель определяет генеральную цель предприятия, а система информационно-аналитической поддержки решений представляет оптимальный метод ее достижения, фокусируя свое внимание на взаимосвязанности процессов. Информационно-аналитическая система обращает внимание на необходимость согласования целей подразделения, требуя не оторванных от реальности производственных показателей, а сбалансированных и согласованных, появившихся в результате совместной работы в местах соприкосновения бизнес-процессов каждого подразделения.

Концентрируясь на необходимости взаимоувязки процессов, информационно-аналитическая система выводит взаимоотношения подразделений предприятия на уровень поддержания эффективности производства посредством повышения оперативного взаимодействия. Кроме того, руководство не всегда в состоянии разработать целостную и ясную систему целей предприятия и привести ее в соответствие с существующей организационной структурой. Отсюда вытекает конфликт целей, а также проблема осуществления единого, направленного на реализацию общих целей предприятия, руководства децентрализованными подразделениями. Данные проблемы также решаются в рамках системы информационно-аналитической системы поддержки принятия решений. Охват данной системой специфических, вызванных процессом делегирования полномочий, проблем, связанных с недостатком координации в стратегии, имеет своей целью концентрацию целей и решений децентрализованных подразделений на цели и задачи всего предприятия в целом. Если рассмотреть схему управления предприятием на основе концепции контроллинга, лежащей в основе построения информационно-аналитической системы на предприятии (рис. 2), то видно, как разрозненные цели подразделений переориентируются в генеральную цель развития предприятия.

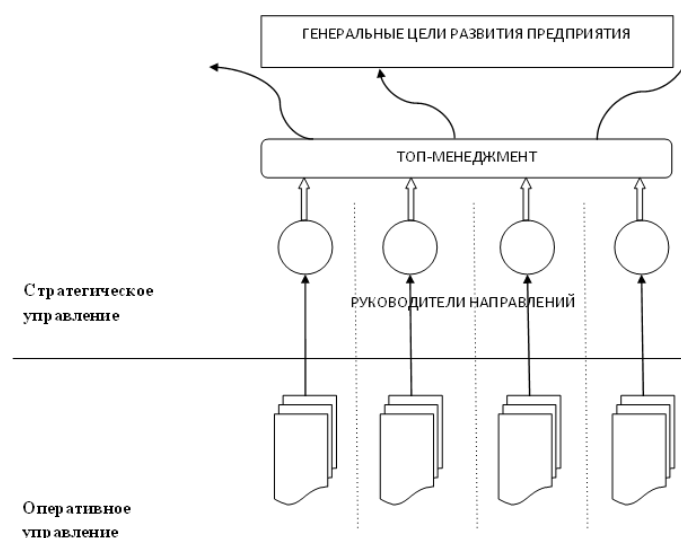

Рисунок 1 - Традиционная схема управления предприятием

Контроллинг представляет собой методическо-инструментальную базу, построения информационно-аналитической системы поддержки принятия управленческого решения в рамках исполнения основных функций управления. Основная цель контроллинга — направление деятельности всех подразделений предприятия на согласованную работу по достижению генеральной цели компании.

Сущность информационно-аналитической системы заключается в комплексном, межфункциональном, основанном на проектном или процессном подходе, управлении бизнес-процессами предприятия, с целью координации систем планирования, контроля и информационного обеспечения. Таким образом, контроллер призван решать сложнейшие задачи по организации взаимодействия между всеми службами предприятия таким образом, чтобы обеспечивалось достижение поставленных целей и эффективность реализации стратегии.

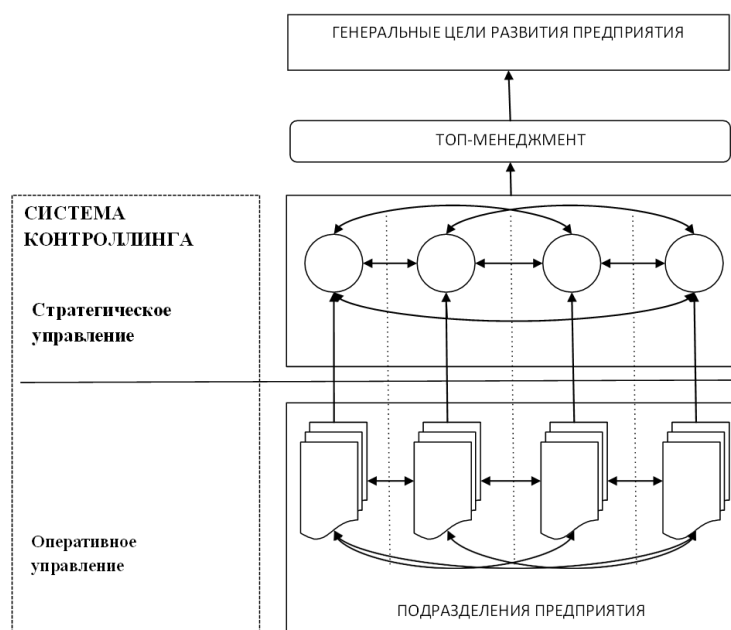

Рисунок 2 - Схема управления предприятием на основе концепции контроллинга

В настоящее время информационно-аналитическая система предприятия должна поддерживать руководство в следующих областях:

1. Портфолио - менеджмент: комбинация рынок - продукты, обеспечивающая приемлемое соотношение доходность/риски предприятия в долгосрочной перспективе (стратегический контроллинг);

2. Менеджмент инноваций и инвестиций (стратегический и текущий контроллинг);

3. Бюджет - менеджмент: регулирование рентабельности путем составления и контроля бюджетов доходов и расходов, поступлений и выплат (текущий контроллинг). Информационно-аналитическая система поддержки принятия решений ближайшего будущего должна будет переориентировать вектор своей деятельности в сторону инновационных источников эффективности: разработка новых продуктов, использование современных технологий и инновационных методов организации труда и производства во всех функциональных сферах деятельности предприятия. Применение на практике концепции контроллинга предполагает активное участие контроллера в процессе выработки стратегических и текущих планов для организации, а также в разработке целевых ориентиров и видения предприятия. Таким образом, можно сделать вывод, что если считать стратегию всесторонним, детальным и комплексным планом, направленным на достижение цели (концепция М. Мескон), то эффективностью реализации стратегии можно считать соответствие полученных результатов поставленной стратегической цели. Рассматривая эффективность реализации стратегии, необходимо учитывать, насколько она отвечает требованиям внешней среды и ее динамики. Исходя из всего вышесказанного, главную цель функционирования информационно-аналитического механизма управления, построенного на основе концепции контроллинга, можно сформулировать как обеспечение общей стратегической эффективности промышленного предприятия для победы в конкурентной борьбе, с целью получения запланированной прибыли. При этом система показателей, определяющая степень достижения главной цели, будет сформирована за счет тех нормативных соотношений, которые закреплены в диагностических моделях внутренней и внешней эффективности и которые в совокупности определяют общую стратегическую эффективность развития промышленного предприятия. Соответственно, важнейшим инструментом информационно-аналитической системы в структуре механизма управления должна стать диагностика стратегической эффективности. Она определяет состояние экономической системы по параметрам, совокупность которых характеризует стратегическую эффективность развития предприятия. Другими словами, комплексная диагностика сигналов о возможных изменениях состояния и конкурентного статуса предприятия призвана рассмотреть в совокупности целый ряд параметров, которые служат индикаторами слабых сторон и проблем предприятия, места на рынке и среди конкурентов, могут дать количественную и качественную оценку состояния предприятия как целостной системы по отношению к внешнему деловому окружению. Следовательно, включение системы диагностики стратегической эффективности в общую структурную модель механизма управления является обязательным условием успешности его формирования.

Заключение. Современные руководители вынуждены принимать управленческие решения в условиях сокращения жизненного цикла товаров, снижения рентабельности производства, систематического ускорения смены технологических укладов. Однако чаще всего в такой ситуации руководство ограничивается принятием решений в области повышения результативности финансовой деятельности, что приносит эффект в краткосрочной перспективе. Долгосрочное планирование вынуждает менеджеров

разрабатывать более гибкие цели и формулировать задачи под влиянием изменяющихся внешних и внутренних условий функционирования. Успешность бизнеса в первую очередь зависит от деятельности управленческого персонала, качество которой определяется не только уровнем профессиональных знаний и умений, ответственности, мотивации, но и уровнем информационно-аналитического обеспечения. Таким образом, использование скрытых резервов повышения эффективности такого нематериального актива, как система стратегического управления, позволяет существенно увеличить стоимость бизнеса. В результате выполненного исследования сформированы теоретические и методические положения, направленные на обеспечение стратегически эффективного развития предприятий авиационной промышленности, что соответствует поставленной цели. На основе результатов диагностики стратегической эффективности и с учетом ключевых факторов стратегической эффективности могут быть определены целевые зоны предприятия на матрице стратегической эффективности, что служит основой для разработки мероприятий, которые составят стратегический план развития предприятия в соответствии с выбранной конкурентной стратегией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Автоматизированные информационные технологии в экономике / Под общ. ред. И.Т. Трубилина. – М.: Финансы и статистика, 2011.
2. Алиев С.А. Факторы рыночной активности корпоративных структур и их влияние на систему управления // Менеджмент за рубежом. – 2016.
3. Иванова С. Развитие потенциала сотрудников: Профессиональные компетенции, лидерство, коммуникации. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2015.
4. Линдерс М., Джонсон Ф., Флинн А., Фирон Г. Управление закупками и поставками. Учебник для студ. вузов; пер. с англ. под редакцией Ю.А. Щербакина. - 13-е изд. - М.: ЮНИТИ-ДАНТ. – 2018.
5. Томпсон Дж., Коул М. Стратегическая компетентность и необходимость обучения // Менеджмент дайджест. -2014.

ӘОЖ 327.2

КАСПИЙ ТЕҢІЗІ АЙМАҚТАРЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ДАМУ

Сайлауова А.

Ғылыми жетекші: Шодыраева Ш.К.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ақтау теңіз сауда портының стратегиялық маңызы жазылған. Қазақстан мен Әзербайжан арасындағы қатынастардың сауда-тауар айналымы мен көлік қатынастары саласындағы даму деңгейі және қазіргі жеткен жетістіктері қарастырылған. Өзара ынтымақтастық қатынастардағы екі жақтың мүдделері анықталып, екі елдің де халықаралық қатынастардағы ұстанымдары мен Каспий теңізін ортақ пайдаланудағы мүдделерінің ұқсастығы негізделген.

Түйінді сөздер: Порт, тасымал, көлік, қаржы, сауда.

Қытай – Еуропа – Қытай бағытында тасымалданған тауардың 88% еліміз арқылы өткен. Бір жыл бұрын бұл көрсеткіш 77% еді. Мұндай жетістікке Маңғыстау облысында орналасқан теңіз инфрақұрылымының мүмкіндіктерінің арқасында қол жеткізілді

Ақтау қаласы Қазақстанның батыс көліктік-логистикалық астанасы деп аталады. Оған Ақтау халықаралық әуежайы, Ақтау теңіз сауда порты, Баутино теңіз порты, Құрық порты, Ақтау теңіз солтүстік терминалының ықпалы зор.

Ақтауда темір жол вокзалы болмағанымен темір жол желісі тікелей Құрық портына келіп кіреді. Бұл басқа елдерден келген клиенттер үшін өте тиімді. Өйткені жол Ақтауға қарағанда 4 сағатқа қысқа.

Құрық портына Иран, Әзірбайжан, Түркия, Румыния, Грузиядан жүктер келеді. Бүгінде Қазақстанның транзиттік әлеуетін одан әрі дамыту үшін экономикалық тартымды бағыт құру бойынша бірқатар жұмыстар жүргізілуде. « Бұған дейін жоспарланғандай 2020 жылы Құрық портының жүк айналымы 2 млн тоннаны құрауы тиіс. Бізде ондай көрсеткішке жететін мүмкіндіктер бар. Ең бастысы халықаралық деңгейде -өзіміздің бәсекеге қабілеттілігімізді көрсету және Қазақстан арқылы тасымалдаудың тиімділігін дәлелдеу.

Әзірге елімізде жеке паромдар жоқ және бұл бірқатар қиындықтар тудырады. Алайда, 2023 арналған инфрақұрылымды дамытудың жаңа бағдарламасы бойынша паром салу мүмкіндігі қарастырылған. Сонымен қатар, Құрықта кеме жасау жобасы іске асырылатын болады.

Қазақстан үшін бірнеше көлік хабтарының қиылысында орналасқан Ақтау теңіз сауда портының стратегиялық маңызы жоғары. 2019 жылы порт 3,5 млн тоннадан астам жүк қабылдады, бір жыл бұрынғы көрсеткіш 39 мың тонна Бұл көрсеткіштің төмендеуі АҚШ-тың Иранға жариялаған санкциясының салдарынан.

Ал, Иран қазақстандық өнімнің негізгі сатып алушылардың бірі болып табылады. Ал тасымалданған мұнай мен мұнай өнімдерінің көрсеткіштері керісінше өсті.

Ақтау портында өңделген контейнерлердің көрсеткіштері 6 есеге-13,3 ДФЭ-ге дейін артты. Бұған Ақтаудан Алятқа (Әзірбайжанға) фидер тасымалын іске қосу себеп болды.

Ақтауда қазір жаңа жүк түрлері де қайта бағдарланған: полипропилен, калий тыңайтқыштары, техника, мыс, құрылыс материалдары. Сонымен қатар, тапсырыс берушілерге кепілді көлем тасымалдаған жағдайда жеңілдіктер беріледі.

Қытай-Еуропа бағытындағы тасымалдау көрсеткіштерінің өсуіне қазақстандық темір жол тарифтерінің ресейлік тарифтерден 2-3 есе төмен болғаны ықпал етті. Бұдан басқа, жүктердің 90% - ға жуығы өзіндік құнынан төмен (транзиттік қатынастардан басқа) тасымалданады.

2019 жылдың қорытындысы бойынша теңіз арқылы 5,8 млн тоннаны жүк тасымалданған. Оның ішінде Құрық порты арқылы – 1,3 млн тонна, Ақтау порты арқылы – 3,5 млн тонна, Ақтау солтүстік терминалы арқылы – 1 млн тонна[1].

Бүгінгі күні Қазақстан мен Әзірбайжан арасында екі ел де тәуелсіздігін алысымен дипломатиялық қатынастар орнап, біртіндеп дамып, қазіргі кезде стратегиялық серіктестік деңгейіне дейін көтеріліп отыр. Екі мемлекет те бір бірімен өзара ынтымақтастық қатынастарды дамытуға мүдделі[2].

Қазақстан мен Әзірбайжанды жақындастыратын себептер аз емес. Біріншіден, екі ел құрлық ортасындағы Каспий теңізі жағалауында орналасқан мемлекеттер, сондықтан теңізді бірігіп игеруге деген ұмтылыс оларды жақындатпай қоймайтындығы анық. Осының дәлелі кейінгі кезде қабылданған Каспий теңізі Конвенциясында екі елдің де ұстанымдары ұқсас болғандығы болып табылады.

Екіншіден, екі ел де түбі түркі тілдес, туыс, бауырлас елдер. Сондықтан болар екі мемлекет те түркі тілдес елдердің өзара ынтымақтастығын дамытуға белсене қатысуда. Сонымен бірге Қазақстан территориясында 130 мыңдай әзербайжандық диаспора өкілдері өмір сүріп жатыр.

Үшіншіден, екі мемлекет те ТМД кеңістігінде де, жалпы әлемдік деңгейде де мұнайға бай елдер, содықтан екі ел үшін де мұнай өндіру, өңдеу саласы экономикада маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты бұл салада бір бірімен тәжірибе алмасып, мұнайды әлемдік нарыққа шығаруда бірлесе отырып әрекет етуге екі мемлекет те мүдделі.

Төртіншіден, Қазақстан мен Әзербайжан арасындағы қатынастарды екі елдің аймақтық және халықаралық қатынастардың өзекті, күрделі мәселелері бойынша ұстанымдарының ұқсастығы ерекшелендіреді.

Бесіншіден, Әзербайжан жағы Қазақстанға транспорттық қатынас пен тауар тасуда көліктік әлеуетті кешендер жобасы арқылы (ТРАСЕКА, Баку- Тбилиси- Карс т.б.) Еуропамен жалғастыруда сенімді серік болып табылады.

Осы ретте екі жақты қатынастардың даму барысын зерттей отырып, осы қатынастардың біздің елімізге қандай пайдасы болды, бұл ынтымақтастықты жалғастыра беру қажеттігі бар ма, қандай салалар бойынша екі жақты қатынастарды дамытқан тиімді деген сұрақтарға жауап іздеп, зерделеу, тиімді ұсыныстар жасау зерттеушілер үшін өзекті, әрі маңызды болып табылатыны сөзсіз[3].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://atameken.kz/kk/news/36299-kaspij-tez-aryly-tauar-tasymaly-artty-keme-zhasau-zhobasy-mayzdy>

2. Аппахман Х.А. Азербайджан-Казахстан: из истории возникновения политических отношений (90-е гг. XX века)// Вестник КазНУ. № 2. – 2015. – С.15-24.

3. Али Гасанов об Азербайджанско-казахстанских отношениях 29 ноября 2017// <http://vzglyad.az/news/98353>.

ӘОЖ 330.1

ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ

Салкынбаева Ф.Д.

III. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ғылыми мақалада әлеуметтік қорғау - бұл әлдебір жағдайларға (кәрілік, мүгедектік, денсаулық жағдайы, асыраушысынан немесе жұмысынан айрылуы) және өзге де заңды негіздерге байланысты экономикалық белсенді бола алмайтын әрі лайықты ақы төленетін еңбекке қатысу жолымен өзін табыспен қамтамасыз ете алмайтын азаматтар үшін өмірлік қажетті игіліктердің және әл-ауқаттың белгілі бір деңгейін қамтамасыз етуге арналған жүйе.

Түйінді сөздер: әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік көмек, әлеуметтік жұмыстың субъектілері.

Алдымен «әлеуметтік қорғау» ұғымымен танысайық. Ол адам құқығының қорғалуын қамтамасыз ететін және әлеуметтік мұқтаждығын қанағаттандыратын шаралар жүйесі. Ол барлық қоғам мүшелерінің материалдық және әлеуметтік жағдайынан тыс қоғамдық қажеттілігін құрып, жасайтын мемлекеттің әлеуметтік саясатының маңызды бағыттарының бірі.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес, әр адам әлеуметтік қамтамасыз етілуге және өз абыройын сақтауға тиіс қажеттілікті жүзеге асыруға, экономика, мәдениет, әр мемлекеттің құрылымы мен ресурсына сай әлеуметтік салада ұлттық күш салып, халықаралық ынтымақтастыққа және жеке тұлға ретінде еркін дамуына құқығы бар. Сондай-ақ әр жұмыскер өз еңбегінің әділ бағалануына, өзі және өзінің отбасы лайықты өмір сүреді деп есептеуіне құқығы бар. Айта кетсек, қажет деген жағдайда еңбекақысы әлеуметтік қамтудың басқа да құралымен толықтырылуы мүмкін.

Жалпы, кез келген адамның игілігіне қажетті, кем дегенде, тамақ, киім-кешек, баспана, медициналық және әлеуметтік қызмет көрсетілу — денсаулығын сақтап, оның және оның отбасының игілігі қамтамасыз етілуі тиіс. Егер күнелтуге қажетті қаражат болмаған жағдайда азамат (жұмыссыздық, ауыру, мүгедектік, кәрілік немесе асыраушысынан айырылғанда) мемлекет тарапынан көрсетілетін жәрдемге сүйенеді. Аналар мен нәрестелерге құжаттағы мөріне қарамастан ерекше көңіл бөлінуі тиіс: барлық бала некеде туылып, туылмағанына қарамастан, біркелкі әлеуметтік қорғауды пайдаланады.

Мемлекеттің түрлі себептермен қиындықтарға тап болған, әлеуметтік аз қамтамасыз етілген азаматтарды қолдауы бірнеше факторлар тұрғысынан маңызды. Алдымен, түрлі себептердің салдарынан әлеуметтік қиындыққа тап болған азаматтардың өмір сүру сапасының жақсаруына ықпал етеді. Екіншіден, мемлекеттегі әлеуметтік теңсіздікті азайту және қауіпсіз қауіпсіз қоғам құру тұрғысынан өзекті. Үшіншіден, азаматтардың мүмкіндіктерін теңестіруге және адам ресурсын дамытуға көмектеседі. Осыған байланысты әлемдегі кез келген мемлекет белгілі бір деңгейде әлеуметтік қорғау механизмдерін іске асырады.

Әлеуметтік қорғаудың үлгілері:

Неміс үлгісі — адам өзінің белсенді шағында төлеген ақшадан аударылымына сәйкес әлеуметтік құқығы қамтамасыз етіледі. Мүмкіндігі шектеулі отбасыларының барлығына арналған түрлі мемлекеттік бағдарламалар бар;

Ағылшын үлгісі – қандай да бір санатқа жатсын, жатпасын, әлеуметтік жәрдемнің минимум өлшемі қарастырылған.

Кейде әлеуметтік қорғауды тым тар ұғымда түсінеді: белгілі бір кірісі бар тұрғындар белгілі себептермен өзін-өзі асырай алмаған жағдайда деп түсінеді: жұмыссыздар, мүгедектер, ауыр науқастар, жетімдер, қариялар, жалғызбасты аналар, көпбалалы отбасылар. Қандай жағдай болмасын, әлеуметтік қорғаудың басты қағидалары — адамгершілік, адрестілік, кешенділік, жеке тұлғаның құқығын, бостандығын сақтау болып табылады.

Әлеуметтік қорғаудың негізгі үш түрі: әлеуметтік қамтамасыз ету, әлеуметтік сақтандыру және әлеуметтік көмек.

Әлеуметтік қамсыздандыру — мемлекеттің әлеуметтік саясатын білдірудің түрі. Ол мемлекеттік бюджет қаражатымен белгілі бір санаттағы азаматтарды материалдық қамсыздандыруға және азаматтық әлеуметтік ахуалын басқа қоғам мүшесімен теңдестіру мақсатында мемлекет тарапынан елеулі оқиға (оның даму кезеңінде) болып табылған жағдай туындағанда бюджеттен тыс арнайы қорлардан қаражат бөлуге бағытталған.

Әлеуметтік кепілдіктер — азаматтарға ұсынылатын әлеуметтік игіліктер және көрсетілетін қызметтер, яғни тексеру қажеттілігі мен еңбек салымының есебінсіз, бөлу қағидасы негізінде, қолда бар қоғамдық игіліктерді мұқтаждығы бойынша үлестіру.

Әлеуметтік сақтандыру — әлеуметтік қорғау жүйесі. Оның міндеті — экономикалық белсенді азаматтардың конституциялық құқығын қамсыздандыруды жүзеге асыру — қартайғанда, ауруға шалдыққанда, жартылай немесе толық еңбекке жарамдылығынан айырылғанда, асыраушысынан айырылғанда, жұмыссыз қалғанда материалдық тұрғыдан қамтамасыз ету.

Әлеуметтік көмек — ол ақшалай көмек және заттай көмек. Негізінен бюджеттен және өз еркімен жасалған қайырымдылықтан қаржыландырылып, ауыр материалдық жағдайдағы адамдарға төленеді. Олардың кірісі негізінде, өмір сүруге қажетті қаражатына қарай, сондай-ақ кірісі тексерілмей, белгілі бір өлшемдеріне қарай әлеуметтік көмек көрсетіледі. Және де халықтың бір бөлігі көмек көрсету бағдарламасының игілігін пайдаланады деп білеміз.

Әлеуметтік жұмыстың субъектілері — осы жұмысты жүргізетін адамдар мен ұйымдар. Мемлекеттік органдардың әлеуметтік қорғауы арқылы әлеуметтік саясатты жүргізетін жалпы мемлекет.

Әлеуметтік қорғаудың түрлері

Мемлекеттік құрылым:

Қолжетімді денсаулық сақтау;

Жеңілдіктер;

Қолжетімді білім беру;

Зейнетақымен қамсыздандыру;

Әлеуметтік қызмет көрсету жүйесі және әлеуметтік көмек ұсыну;

Әлеуметтік қолдау көрсету шаралары;

Мемлекеттік емес құрылымы:

Ерікті әлеуметтік сақтандыру;

Қайырымдылық;

Денсаулық сақтаудың жеке меншік жүйесі және т.б.

Біз мемлекеттік туралы айтып отырмыз.

Қазақстандықтарда қандай әлеуметтік стандарт және әлеуметтік кепілдіктер бар

Қазақстанда ең төмен әлеуметтік стандарттар ҚР «Ең төмен әлеуметтік стандарттар және олардың кепілдіктері туралы» Заңына сәйкес, мына салаларда белгіленіп, қолданылады;

1) еңбек;

2) әлеуметтік қамсыздандыру;

3) білім беру;

4) отбасы және балалар;

5) денсаулық сақтау;

6) мәдениет;

7) дене шынықтыру және спорт;

8) мемлекет кепілдігімен заң көмегі.

Әлеуметтік көмек дегенде мынандай мәселелер ескерілуі керек: білім алудың қолжетімділігі, медициналық көмектің қолжетімділігі, түрлі себептермен жұмыссыз қалған адамдардың жәрдемақы алуы, еңбек етуге жарамсыз адамдарға берілетін көмек, табыс көзі күнкөріс мөлшерінен төмен адамдарға берілетін жәрдем. Төменде осы категориялар бойынша Қазақстанда берілетін мемлекеттік көмек бойынша жеке тоқталған.

Қазақстанда жан басына шаққандағы орташа табысы кедейлік шегінен аспайтын адамға немесе отбасыға мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек көрсетіледі. Басқаша айтқанда бұл кірісі төмен адамдарға берілетін мемлекеттік жәрдем.

Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 17 шілдедегі «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы» Заңына сәйкес. Атаулы әлеуметтік көмек шартсыз ақшалай көмек және шартты ақшалай көмек түрінде көрсетіледі. Екеуінің басты айырмашылығы, біріншісінде алушыға ешқандай шарт қойылмайды, ал екіншісінде мемлекеттен көмек алу үшін жұмыс іздеу, түрлі курстарға қатысу жолымен біліктілігін арттыру талабымен беріледі. Басқаша айтқанда, шартсыз көмек – ол жәрдем алушыны мемлекеттің тұрақты жұмыс тапқанға дейін уақытша қолдауы.

Қорытындылай келе, өркендеген елдердегі әлеуметтік мемлекеттің құрылуы мемлекеттік құрылыстағы жаңа қадам деп тұжырымдауымызға болады. Әлеуметтік мемлекет жоғарыда айтқанымыздай - өз азаматтарының өмір сүруіне лайықты жағдаймен қамтамасыз етуге, әлеуметтік жағдайының қорғалуына, материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға, өндірісті басқаруға, қоғам мен мемлекет іске араластыруға ұмтылатын мемлекет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Смит, А. Исследование о причинах и природе богатства народов / А. Смит – М., Эксмо, 2007. – 960 с.
- 2.Волков, Ю.Е. Социология труда / Ю.Е. Волков – М., ИД «АТИСО», 2009. – С. 62-63.
- 3.Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press, 1990.

УДК 338.2

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В КОМПАНИЯХ

Сатова Н.

Научный руководитель: Саймагамбетова Г.А.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути повышения эффективности системы управления персоналом на предприятиях. Управление персоналом является одной из основных составных частей современного менеджмента. В данной статье система управления персоналом рассмотрена с точки зрения инновации. Исследованы проблемы внедрения инновации и отношение работников к инновациям. Показана связь системы управления персоналом с инновационным процессом.

Ключевые слова: персонал, управление персоналом, инновация, эффективность, изменения, инновационный процесс.

На качество управления организацией влияют множество как объективных, так и субъективных факторов. Одними из самых важных являются правильно построенная структура и разделение труда, наличие всех необходимых ресурсов, современные

технологии. На эффективность управления влияет отношение персонала к работе, руководителю и организации.

В последнее время на предприятиях особое внимание уделяется организации системы и процесса управления персоналом. Вследствие этого многие предприятия начинают перестраивать существующие системы управления персоналом. Но далеко не везде эти изменения повышают эффективность работы персонала и соответствуют действительным потребностям организации. Это происходит в силу того, что система управления персоналом предприятия часто изменяется без предварительного анализа ее работы, без научного обоснования и понимания необходимости каких-либо изменений [1].

Для того чтобы изменения в системе управления персоналом были действительно эффективны, представляется разумным рассматривать систему управления персоналом с точки зрения инновации. Существует множество подходов к определению инновации, и в научной литературе понятие инновации освещено довольно подробно. Однако большинство работ посвящены продуктовым инновациям, и почти не встречается работ, рассматривающих в качестве инновации систему управления персоналом.

Внедрение является наиболее сложной стадией инновационного процесса. Существуют параметры, по которым можно проанализировать сложность внедрения инновации: разница между новым и старым; масштабы и взаимосвязанность изменений; необходимость программы целенаправленной деятельности; неопределенность, непредвиденные проблемы и возможности. В целом же проблема внедрения содержит несколько аспектов, а именно:

Задержка во времени необходимых организационных перестроек;

Низкая эффективность, а иногда и просто нежизненность нововведений в управлении;

Значительный разрыв между разработкой теоретиками менеджмента новых систем и методов управления и их использованием на практике.[2]

Основными причинами проявления проблем внедрения управленческих инноваций являются:

Противоречивость целей, мотивов деятельности, интересов участников инновационного процесса; сопротивление персонала новому; возникновение бюрократических барьеров на пути внедрения управленческих нововведений.

Дезинтеграция инновационного процесса, его разорванность, распределение отдельных стадий (разработка, распространение и внедрение) между различными участниками.

Неудовлетворительная работа разработчиков нововведения и специалистов, организующих процесс его внедрения.

Однако решающим фактором эффективного внедрения инновации является персонал организации и его отношение к ней. Поэтому задача руководителей при внедрении инновации - сформировать психологическую готовность персонала, которая проявляется в осознании производственной и экономической необходимости осуществления нововведения, личной и коллективной значимости нововведения, а также способов личного включения в осуществление нововведения.

Выделяют шесть форм отношения работников к нововведениям: принятие нововведения и активное участие в его реализации; пассивное принятие нововведения; пассивное неприятие нововведения; активное неприятие нововведения, выступления против; активное неприятие, связанное с оказанием противодействия нововведению; крайние формы неприятия нововведения (игнорирование и саботаж внедрения нововведения) [3].

Эти позиции формируются на основе психологических барьеров,

Вообще главным вопросом управления работой по развитию является равновесие между изменениями и стабильностью. Основным в управлении развитием представляется умение видеть состояние целей деятельности организации в динамике. Цель — это направление, а не пункт назначения, поэтому достижение цели предполагает постоянную готовность к изменениям и реагирование на необходимость внутренних и внешних изменений. К изменениям нужно привыкнуть.

Рассматривая систему управления персоналом как инновацию, можно сделать вывод о том, что она обладает особенностями, присущими всякому нововведению вообще. Во-первых, изменения в системе управления персоналом нацелены на решение определенных проблем, в соответствии со стратегией развития организации. Во-вторых, невозможно заранее определить точный результат, к которому они могут привести. В-третьих, изменения системы управления персоналом могут вызвать конфликтные ситуации, связанные с сопротивлением работников, непринятием ими нововведений. И, наконец, изменения системы управления персоналом дают мультипликационный эффект, т.е. вызывают ответные изменения в остальных подсистемах организации благодаря тому, что они касаются главной оставляющей организации – ее сотрудников [4].

Таким образом, система управления персоналом в процессе своего развития проходит все стадии, составляющие инновационный процесс. И хотя не существует унифицированных форм построения системы управления персоналом, и каждая система в отдельно взятой организации уникальна, можно выделить общие стадии и особенности системы управления персоналом как инновации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Моргунов Е.Б. Управление персоналом: исследование, оценка, обучение. – М.: Бизнес-школа "Интел-синтез", 2015.
- 2.Бычин В.Б. Персонал в управлении радикальными нововведениями в организации - М.: Информ-Знание, 2013.
3. Управление персоналом организации: Учебник / Государственный Университет Управления; под ред. А.Я. Кибанова. - 3-е изд., доп. и перераб. - М.: ИНФРА-М, 2016
- 4.Кибанов А. Я. Основы управления персоналом: Учебник - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2014

УДК 65.012.03

ПРОМЫШЛЕННОЕ ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА

Смайл А.

Научный руководитель: Петросянц Т.В.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные средства достижения новаторских целей (инновационный потенциал в совокупности с внутренними и внешними условиями), обеспечивающие инновационную нацеленность развития экономики на воспроизводственной основе. Основной недостаток ранних

подходов к инновационной деятельности заключается в том, что они сосредотачивают внимание только на одном каком-то важном элементе, а не рассматривают эффективность как результирующую, зависящую от многих различных факторов.

Ключевые слова: инновации, конкуренция, валовый внутренний продукт, рынок, предприятия, технология, промышленность.

Создание новых знаний и технологий и их использование в интересах социально-экономического развития государства определяют роль и место страны в мировом сообществе, и уровень обеспечения национальной безопасности. В развитых странах 80-95% прироста валового внутреннего продукта (ВВП) приходится на долю новых знаний, воплощенных в технике и технологиях, то есть, в этих странах развивается инновационная экономика.

Основными признаками инновационной экономики являются:

1. наличие современных информационных технологий и компьютеризированных систем;
2. наличие развитой инфраструктуры, обеспечивающей создание национальных информационных ресурсов;
3. ускоренная автоматизация и компьютеризация всех сфер и отраслей производства и управления;
4. создание и оперативное внедрение в практику инноваций различного функционального назначения;
5. наличие гибкой системы опережающей подготовки и переподготовки квалифицированных специалистов.

Инновационная деятельность может рассматриваться с различных позиций и с различной степенью детализации: «...во-первых, как параллельно-последовательное осуществление научно-исследовательской, научно-технической, инновационной, производственной маркетинговой деятельности; во-вторых, как временные этапы жизненного цикла нововведения от возникновения идеи до её разработки и распространения; в-третьих, как процесс финансирования и инвестирования разработки и распространения нового вида продукта или услуги». [1]

Основной недостаток ранних подходов к инновационной деятельности заключается в том, что они сосредотачивают внимание только на одном каком-то важном элементе, а не рассматривают эффективность как результирующую, зависящую от многих различных факторов. В этом и состоит принципиальное отличие современного подхода к инновационной деятельности.

Привлекательность инновационного пути развития заключается в его эффективности, когда речь идет об ускорении темпов экономического роста и снижении социальной напряженности. Гибкая, благодаря масштабному внедрению последних научно-технических достижений, и подвижная, в силу присущего ей постоянного поиска новых рынков, инновационная экономика не имеет себе равных в умении приспособиться ко всему разнообразию возникающих, исчезающих и просто меняющихся экономических интересов взаимодействующих субъектов.

Применительно к экономике Казахстана, нацеленной на формирование индустриально-инновационной системы - проводника в мир новых технологий и новой экономики, ее исходными параметрами и характеристиками являются:

1. инновационные цели и результаты инновационной деятельности (продукты, товары, услуги и т.д.), обеспечивающие монопольное положение на внутренних и внешних рынках;

2. инновационные средства достижения новаторских целей (инновационный потенциал в совокупности с внутренними и внешними условиями), обеспечивающие инновационную нацеленность развития экономики на воспроизводственной основе;

3. инновационная среда, формирующая творческую атмосферу и поощряющая работников к созданию и внедрению нововведений. Её структурными составляющими на территории республики являются национальные и региональные технопарки, финансируемые из бюджета, и бизнес-инкубаторы, финансируемые через Национальный инновационный фонд.

4. инновационная инфраструктура, имеющая в своем составе Национальный инновационный фонд (АО НИФ), Фонд национального благосостояния «Сам-рук-Казына», Центр аналитических и маркетинговых исследований, Центр инжиниринга и трансфера технологий (ЦИТТ), Банк развития, финансирующие инновационную деятельность, венчурные фонды, которые позволяют стране присутствовать на мировых технологических рынках.

5. инновационный процесс социально-экономического развития, способный интегрировать в единую, логически обоснованную взаимосвязь науку - образование -> производство —> рынок.

Увеличение скорости инновационного процесса и эффективности внедряемых инноваций ведет к развитию экономики как в количественном выражении в виде прироста ВВП, так и в качественном - в виде новых знаний, лежащих в основе технологических, управленческих, организационных, социальных процессов.

В настоящее время важное значение приобретают меры, которые позволяют задействовать инновационный потенциал в интересах повышения конкурентоспособности товаропроизводителя, отрасли, региона, страны.

Пока инновационная активность промышленных предприятий остается на низком уровне, только 3,4% предприятий занимаются инновационной деятельностью. Поэтому, главной целью инновационной политики на ближайший период должно быть обеспечение институциональных, организационных, финансовых, кадровых и нормативно-правовых условий для повышения конкурентоспособности экономики Казахстана, на основе эффективного использования инновационного потенциала, распространения и реализации инноваций. [2]

Основными задачами при этом должны быть:

- создание организационных и экономических механизмов для повышения востребованности инноваций отечественным производством, обеспечения интенсивного развития фундаментальной науки, важнейших прикладных исследований и разработок;

- совершенствование нормативно-правовой базы научной, научно-технической и инновационной деятельности;

- поддержка научных исследований и экспериментальных разработок в приоритетных направлениях развития науки, технологий и техники с учетом мировых тенденций;

- укрепление научно-исследовательского сектора высшей школы.

В состав элемента научно-технического потенциала - образовательного потенциала - входят профессионально-техническое образование, среднетехническое и высшее, а школьное образование оказывает опосредованное влияние. Здесь основным критерием должно выступить получение профессии.

Таким образом, проведенный анализ инновационной деятельности промышленности Казахстана показал, что за 2010-2014 годы имеется тенденция роста по всем показателям инновационной активности предприятий: объем инновационной

продукции в промышленности, количество предприятий, использующих новые технологии, затраты на технологические инновации.

Реализация инновационного потенциала предполагает наличие условий, способствующих трансформации результатов инновационной деятельности в коммерчески приемлемые продукты. Коммерциализация инновации возможна тогда, когда все участники инновационного процесса ученые, производители, инвесторы имеют достаточные мотивации для принятия риска в процессе выделения новых технологий на рынок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Официальный сайт Агентства РК по статистике – 2015 г.
- 2.. Келимбетов К. Стратегическое планирование в Республике Казахстан в условиях глобализации. //Транзитная экономика, 2015,- №1.

УДК 65.023.28

ПРИКАСПИЙСКИЕ ТОРГОВО – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ

Табынаева Х.

Научный руководитель: Абдешов Д.Д.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены процессы модернизации экономики Казахстана за период независимости, а также их взаимоотношения с экономическими партнерами прикаспийских регионов. Наряду с этим рассматриваются возможности создания совместных производств, привлечения инвестиций (технологий) с последующим выходом на рынки третьих стран в металлургической, горнодобывающей, химической, легкой, медицинской, фармацевтической, деревообрабатывающей, машиностроительной промышленности.

Ключевые слова: Каспийский регион, модернизация экономики, ресурсная модель развития стратегия развития, внешнеторговое партнёрство, электроэнергия.

В условиях усиливающихся кризисных тенденций казахстанской экономике необходимо разработать и предпринять комплексные меры не только по поддержанию, но и по интенсификации развития системообразующей отрасли отечественной экономики - нефтегазодобывающего сектора. При этом, первоочередное значение будет иметь формирование обновленной стратегии развития каспийских областей РК, как наиболее нефтегазоносных территорий страны [1].

Казахстан входит в число основных внешнеторговых партнеров России. По данным ФТС России, в 2014 г. объем взаимной торговли по сравнению с 2013 г. уменьшился на 10,5% и составил 21,1 млрд. долл. США. Российские поставки сократились на 21,2% (13,9 млрд. долл. США), при этом ввоз из Казахстана увеличился на 21,6% (7,2 млрд. долл. США). Снижение объемов российско-казахстанской торговли в значительной мере объясняется тем, что с 2014 г. в ней не учитываются российские транзитные поставки углеводородов через территорию Казахстана, без которых товарооборот вырос на 3,0% (15,62 млрд. долл. США).

В структуре российских поставок в Казахстан (по данным ФТС России, в январе-сентябре 2017 г.) в стоимостном выражении основную долю составили машины, оборудование, транспортные средства – 28,0%, минеральные продукты – 18,6%, металлы и изделия из них – 15,7%, продукция химической промышленности – 13,2%, продовольственные товары и сельхозсырье – 11,7%.

В структуре ввоза товаров из Казахстана в Россию в стоимостном выражении основную долю составили минеральные продукты – 50,6%, продукция химической промышленности, каучук – 18,6%, металлы и изделий из них – 14,8%, машины, оборудование, транспортные средства – 6,7%, жемчуг, драгоценные камни, металлы – 3,7%, продовольственные товары и сельхозсырье – 3,3%.

Особо активный и масштабный характер носит взаимодействие с Казахстаном в отраслях топливно-энергетического комплекса. Через территорию России осуществляется основной объем транзита казахстанской нефти на внешние рынки.

Транзит осуществляется на основании долгосрочного межправительственного Соглашения от 7 июня 2002 г.: по нефтепроводу Атырау-Самара не менее 15,5 млн. тонн в год; по системе нефтепроводов Махачкала-Тихорецк-Новороссийск – до 5,5 млн. тонн в год.

Транзит казахстанской нефти через территорию России осуществляется также в рамках Каспийского трубопроводного консорциума (КТК). На 50 процентов КТК принадлежит правительствам России и Казахстана и на 50 процентов - добывающим компаниям, которые финансировали ввод в строй первой очереди проекта.

Сотрудничество в газовой области осуществляется в рамках долгосрочного межправительственного Соглашения от 28 ноября 2001 г.

С 2002 г. ЗАО «КазРосГаз» (совместное предприятие «Газпрома» и казахстанской «НК «КазМунайГаз») осуществляет поставки сырого газа Карачаганакского месторождения для переработки на Оренбургский газоперерабатывающий завод.

С 2000 г. энергосистемы России и Казахстана работают в параллельном режиме. Осуществляются взаимные поставки электроэнергии и угля.

В июле 2005 г. стороны договорились о создании российско-казахстанского совместного предприятия на базе ОАО «Станция Экибастузская ГРЭС-2» и о разработке Программы создания общего рынка электрической энергии России и Казахстана.

С 2002 г. реализуется проект по сотрудничеству в совместной добыче урана на казахстанских месторождениях. Действует совместное казахстанско-российско-киргизское предприятие - ЗАО «Заречное» (проектная мощность - 500 тонн урана в год, стоимость - около 36 млн. долл.).

В соответствии с принятым президентами России и Казахстана в Санкт-Петербурге в январе 2006 г. Совместным заявлением о развитии сотрудничества в области мирного использования ядерной энергии, сторонами первоначально был подготовлен план-график действий по интеграции предприятий ядерно-промышленных комплексов двух стран. На его основе реализуется Комплексная программа сотрудничества в области использования атомной энергии в мирных целях.

В соответствии с Соглашением между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан о создании Международного центра по обогащению урана от 10 мая 2007 года на территории России создан и функционирует такой центр.

Из 85 субъектов Федерации 76 имеют торгово-экономические связи с казахстанскими партнерами. Наиболее активно развивают сотрудничество субъекты Российской Федерации, непосредственно граничащие с Казахстаном. Сотрудничество между ними осуществляется, в частности, на основе трансграничных экономических

схем: поставки Казахстаном экибастузского угля на электростанции Урала и Сибири с отправкой в обратном направлении электроэнергии, поставки казахстанского минерального сырья на горно-металлургические предприятия Южного Урала в обмен на их готовую продукцию, поставки Казахстаном нефти и газового конденсата на перерабатывающие предприятия Самары, Оренбургской области и Башкирии под встречные поступления нефтепродуктов и газа [2].

На межрегиональную и приграничную торговлю приходится порядка 70% двустороннего российско-казахстанского товарооборота.

Приток российских прямых инвестиций в Республику Казахстан за период 2005-2014 гг. составил 9,1 млрд. долл. США, а казахстанских в Россию – 2,9 млрд. долл. США.

Иностранные инвестиции представлены во всех отраслях казахстанской экономики, где работает более 20 крупных компаний России, а всего по состоянию на 1 ноября 2015 г. в Казахстане действует 5852 предприятия с российским участием (приоритет – добыча нефти и газа, обрабатывающая промышленность, транспорт, связь, машиностроение, сотрудничество в космической сфере, мирном использовании атомной энергии). В казахстанскую экономику вкладывают такие крупные российские компании как ОАО НК «Лукойл» (5 млрд. долл. США), ОАО «Газпром» (1 млрд. долл. США), ОАО «ИНТЕР РАО ЕЭС» (0,2 млрд. долл. США), ОАО «Русал» (0,4 млрд. долл. США). Активную инвестиционную деятельность ведут в Республике Казахстан Госкорпорация «Росатом», ОАО «Роснефть», ОАО «Банк ВТБ», ВЭБ, ОАО «Мечел», ОАО «Северсталь» и многие другие.

Снятию финансовых барьеров и расширению инвестиционного сотрудничества призван способствовать Евразийский банк развития, соглашение об учреждении которого подписано Россией и Казахстаном в январе 2006 г. в Астане. Уставной капитал банка составляет 1,5 млрд. долл. США, при этом Россия внесла 1 млрд. долл. США, Казахстан – 0,5 млрд. долл. США. Головной офис банка размещен в Алма-Ате.

Федеральные органы исполнительной власти и заинтересованные организации осуществляют Программу долгосрочного экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан (до 2020 г.), подписанную 25 ноября 2011 г. в Астане. Ведется работа по проекту формирования российско-казахстанского фонда нанотехнологий, по созданию в Казахстане совместного вагоностроительного производства, организации совместного предприятия по сборке вертолетов Ка-226Т и строительству завода полного цикла производства автомобилей, продолжается формирование общего рынка электрической энергии России и Казахстана. Наряду с этим рассматриваются возможности создания совместных производств, привлечения инвестиций (технологий) с последующим выходом на рынки третьих стран в металлургической, горнодобывающей, химической, легкой, медицинской, фармацевтической, деревообрабатывающей, машиностроительной промышленности.

С 1997 г. функционирует российско-казахстанская Межправительственная комиссия по сотрудничеству (МПК), 17-ое заседание которой под председательством Первого заместителя Председателя Правительства Российской Федерации И.И.Шувалова и Первого заместителя Премьер-министра Республики Казахстан Б.А.Сагинтаева прошло 3 декабря 2014 г. в г. Астане. 14 октября 2015 г. в г. Астане состоялась встреча сопредседателей МПК, а очередное 18-е заседание предполагается провести до конца текущего года в России.

В рамках МПК функционируют подкомиссии по транспорту, межрегиональному и приграничному сотрудничеству, инвестиционному и банковскому сотрудничеству, ВТС, по сотрудничеству в сфере науки и новых технологий, в области ТЭК, в области промышленности [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Баркелиев Т. Главные экологические проблемы Каспийского моря / Т.Баркелиев // Экспертиза – 2018г.
2. Рожков И.С. Ретроспектива каспийских саммитов: от стабильности к прогрессу. Проблемы постсоветского пространства. 2017;4(3):210-220
3. Федоров Ю.Е. Правовой статус Каспийского моря. М., Исследование ЦМИ МГИМО, 2013, № 8, с. 3

ӘОЖ 352.075

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Таскинбайқызы Ж.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ғасырлар бойы және бүгінгі күнге дейін саяси жүйелердің әлеуметтік қайта құрылуы мен қайта құрылуы қарапайым азаматтардың қызметі мен өміріне айтарлықтай әсер етеді. Мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимыл саласын реттейтін институт азаматтық қоғам құндылықтарымен корреляцияланатын қазақстандық қоғамның өзекті қажеттіліктері мен мүдделерін ескеру үшін қажетті жағдайлар жасайды. Нәтижесінде әлеуметтік шындықты өзгерту мақсатында әлеуметтік трансформация процестерін басқару тетіктері тартылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: жергілікті өзін-өзі басқару, ұлттық модель, мемлекет, билік, аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесі.

Маңғыстау облысы - мемлекеттің бөлігі, оның аумақтық бірлігі және тиісінше оны басқару объектісі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге табиғи аумақтардың деңгейлері, халықтың өмір сүру орны ретінде нақты бөлінбейді; өзін-өзі басқару субъектісі ретінде бұлыңғыр және оның ішкі иерархиясы үшін нақты көрсетілмеген (1-ші кесте).

Қолданыстағы әкімшілік бөлініс, 1-ші кестеден көрініп тұрғандай, мемлекет жасанды түрде құрған аумақтарды бекітеді, ал олардың көпшілігі бұрынғы кеңестік жүйеден сақталған [1].

Осындай тәсілмен жергілікті өзін-өзі басқару (ЖӨБ) мемлекеттің жергілікті деңгейдегі мемлекеттік басқаруды демократияландыру бөлігіндегі бастамасы ретінде ғана қарастырылады.

Барлық елдерде жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына қоршаған орта факторлары үлкен әсер етеді.

Қазақстан өңірлеріндегі ішкі және сыртқы тәртіп факторларын талдау осы зерттеудің маңызды бағыты болып табылады. Ел ішінде табиғи әлеуетті сипаттайтын экономикалық факторлар басым; өнеркәсіпті, энергетиканы дамыту; сондай-ақ коммуникациялар (көлік, байланыс, интернет және т.б.). Бұған сумен қамтамасыз ету, аграрлық секторды, Қаржы нарығын (кредиттер мен инвестициялар), сондай-ақ еңбек нарығын дамыту жатады [2].

Кесте 1 - Маңғыстау облысының әкімшілік бөлінісі

Деңгейлері мен принциптері	Сипаттамалары
Бірінші өңірлік (облыстық) деңгей	Маңғыстау облысы, облыс орталығы – Ақтау қаласы. Маңғыстау облысының жер көлемі 16 564,2 мың га құрайды.
Екінші деңгей (аудандық)	5 ауданды қамтиды құрамында
Үшінші деңгей (ауылдық)	Облыста 2 қала (Ақтау, Жаңаөзен қалалары), 5 ауылдық аудан (Форт-Шевченко шағын қаласын қоса алғанда), 3 кент, 39 ауылдық округ және 54 ауыл орналасқан.
ҚР өңірлік саясатының негізгі қағидаттары	Әкімшілік құрылымдарды ірілендіру (аймақ; қалалық агломерациялар; «ақылды» қалалар). Ауылдарда ірі тауар өндірісін құру (ауылды қайта жаңғырту бағдарламалары)
Мемлекеттік бағдарламалар	Мемлекеттік бағдарламалар – «Қазақстан-2020»; ҚР ЖӨБ дамыту тұжырымдамасы «Жұмыспен қамту-2020», «Нұрлы Жоп» ЖБК»; «100 нақты қадам» Ұлт жоспары және т.б.

ҚР-да ұлттық модель құру талпыныстарына қатысты нәтижелер, жүргізілген салыстырмалы талдау осы процестің оң және теріс жақтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді 2-ші кестеде келтірілген.

ҚР жергілікті өзін-өзі басқарудың ұлттық моделінде мемлекеттің мәртебесі шетелдік аналогтармен салыстырғанда позициялардың едәуір көп санын көрсетеді (шетелдік модельдердегідей жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуына және оны қолдауға, мемлекеттік билік институттарын құруға және оларды жаңғыртуға қарағанда). Мемлекеттік билік функцияларын беру шектеулі негізде жүзеге асырылады, ал жергілікті өзін-өзі басқару қызметін бақылау заңнама аясында әкімшілік негізде жүзеге асырылады [3].

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару құрылымын Маңғыстау облысы Ақтау қаласының үлгісінде көрсетуге болады, оның республикада бүгінгі таңда басқарудың осы саласында тәжірибесі бар. Бір қызығы, қалада бір уақытта халықтың өзін-өзі басқару мәселелерін шешумен айналысатын екі тәуелсіз жүйе жұмыс істейді. Бұл қаладағы жергілікті өзін-өзі басқарудың екінші саласы - өзін-өзі басқару кеңестері түрінде аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқарудың дамыған жүйесі (АҚӨБ).

Бұл жүйе 2009 жылы «жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту орталығы» қоғамдық қорының бастамасы негізінде және мәслихат пен қала әкімінің қолдауымен аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқару нысандары (бұдан әрі - ТЖҚ) түрінде өзін-өзі басқару кеңестері құрылған кезде дамыды.

АҚӨБ қызметі жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметімен қатар жүрмейді. Керісінше, АҚӨБ жергілікті өзін-өзі басқарудың ішкі құрылымы бола отырып, жергілікті қоғамдастық идеяларын жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметіне біріктіруге мүмкіндік беретін және халықтың шешім қабылдау процесіне қатысу нысаны болып табылатын байланыстырушы тізбек болып табылады.

Кесте 2 - Жергілікті өзін-өзі басқару моделінің ерекшеліктері

Әкімдік	ҮЕҰ (халық)	Мәслихат
Аумақтың мәртебесі		
Ауылдық округ тұрғындарының әкім сайлауына қатысуы	ҮЕҰ құруға қатысу	Тұрғындар арасынан сайланады
Мемлекеттік атқарушы билік органдарының бірыңғай жүйесіне кіреді	Жиын, референдум өткізу арқылы ЖӨБ-ға қатысуға құқығы бар	Мемлекеттік органдардың бірыңғай жүйесіне кірмейді, Парламентпен тікелей байланысты емес
Референдумдар, халық жиындарын өткізуге қатысу	Жиындарды өткізу, референдумдарға қатысу, бенефициарлар алдындағы есептілік	Референдумдар өткізу, халық жиындарына қатысу
Мемлекет мәртебесі		
Мемлекеттің атқарушы билігінің төменгі деңгейі	ҮЕҰ құруға қатысу	Мемлекеттің өкілді билігінің төменгі деңгейі
Коммуналдық меншікті, бюджетті басқару	Бюджетті қалыптастыру жөніндегі функциялардың бір бөлігін төменгі деңгейлерге табыстау	Белгіленген шеңберде бюджетті қалыптастыруға қатысу
Аумақ шеңберінде мониторинг пен бағалауды тік үйлестіру	Ауылдық жиындарда әкімдердің есептерін тыңдау жөніндегі құқықтарды беру	Аумақтар әкімдерінің есептерін тыңдау жөніндегі құқықтарды беру
Аумақтарды дамыту бағдарламаларын (АДБ) әзірлеу, ұлттық стратегияларды, Мемлекеттік бағдарламалар мен жоспарларды іске асыру	ҮЕҰ-ның (аумақтардың) мемлекет және халық алдындағы есептілігі	Аумақтарды дамыту бағдарламаларын (жоспарларын) бекіту және іске асыру мониторингі

Бұл жағдайда АҚӨБ функциялары келесідей ұсынылуы мүмкін:

- басқару, яғни азаматтардың өз қоғамдастығының істерін басқаруға қатысу мүмкіндігі;
- коммуникативті байланыс, яғни жергілікті биліктің жергілікті қауымдастықпен байланысы;
- дербестік, яғни белгілі бір аумақ халқының проблемаларын жылдам және уақтылы шешу;
- жергілікті билік органдарының қызметін бақылау және мемлекеттік құрылымдардың шешімдерін түзету мүмкіндігі.

АҚӨБ-дың жергілікті өзін-өзі басқарудан ерекшелігі 3-ші кестеде келтірілген.

Кесте 3 - Аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқарудың жергілікті өзін-өзі басқарудан айырмашылығы

Аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқару	Жергілікті өзін-өзі басқару
Мемлекеттік биліктің нысаны емес	Мемлекеттегі билік формасы
Ол аумақтық тұтастық негізінде емес, азаматтардың тікелей тұрғылықты жері шегінде жергілікті қоғамдастық аумағының бір бөлігі негізінде құрылады (муниципалитеттер болып табылмайтын елді мекендердің аумақтары, шағын аудандар, кварталдар, көшелер, аулалар және басқа аумақтар)	Ол аумақтық тұтастық негізінде, муниципалитеттер болып табылатын аумақтарда жасалады
Ол өзінің пайда болуының таза бастамашыл сипатына ие, яғни ол азаматтардың бастамасы бойынша ғана пайда болады	Билікті бөлудің міндетті конституциялық тетігі болып табылады
Ол қоғамдық сипатқа ие және заңмен қатаң реттелмейді, шешілетін мәселелер ауқымы, аумақтық қоғамдық өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру және қызмет ету тәртібі халықпен дербес анықталады	Мемлекеттік сипатқа ие, заңмен реттеледі, шешілетін мәселелер ауқымы қатаң түрде анықталады

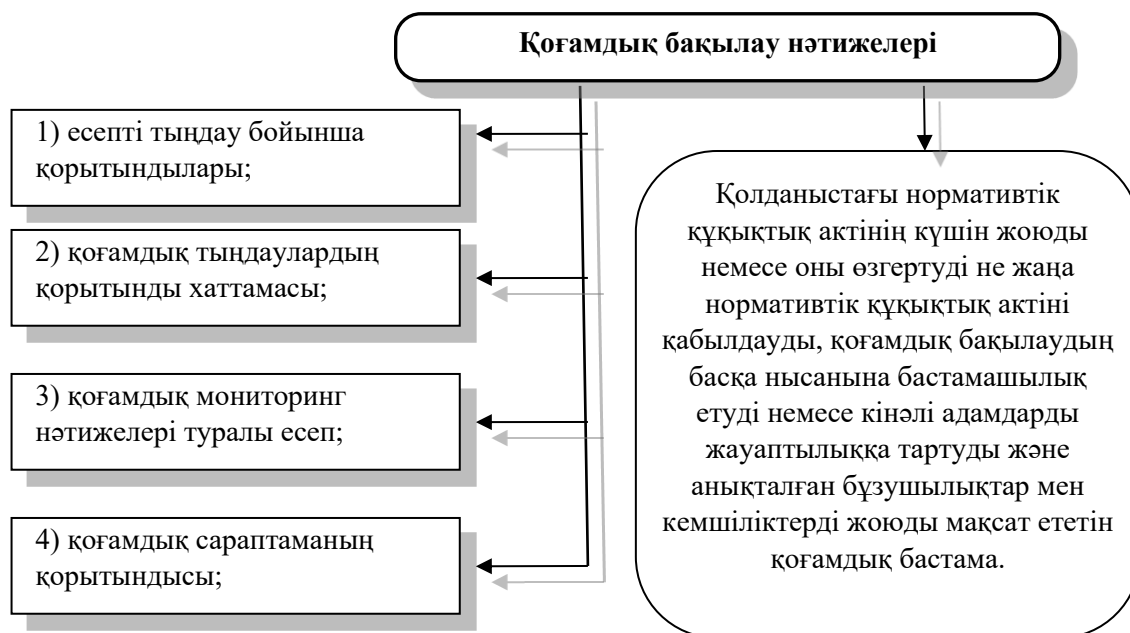
Жергілікті өзін-өзі басқару органдары жергілікті деңгейдегі атқарушы биліктің ведомстволық бағынысты аумағындағы тыныс-тіршілікті, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, олардың жеке басының қауіпсіздігін, тұрғын үйлерінің, жылжымалы және жылжымайтын мүлкінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қамтамасыз етеді.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі органы ретінде «Ақтау қаласы әкімдігінің Ішкі істер басқармасы»-ның негізгі міндеттері:

- жеке және заңды тұлғалардың муниципалитеттің бөлінген және бекітілген аумағын абаттандыру және санитарлық күтіп ұстау ережелерін сақтауын бақылау;
- тұрғын үй қорын ұстау, оны уақтылы жөндеу және қысқа дайындық мәселелері бойынша коммуналдық-құрылыс қызметтерімен өзара іс-қимыл жасау;
- басқа билік органдарының араласуын талап етпейтін жеке және заңды тұлғалар арасындағы жанжалдарды шешу;
- осы қауымдастықтың аумағын басқару аясында мемлекеттік және жергілікті органдардың, сондай-ақ сыртқы ұйымдардың қызметіне қоғамдық бақылау жүргізу;
- халыққа және муниципалдық білім беру аумағына қатысты мемлекеттік бағдарламалар мен заң жобаларының қоғамдық сараптамасын жүзеге асыру;
- азаматтар мен билік арасында халықтың әлеуметтік, экологиялық, экономикалық, саяси жағдайын және белгілі бір қауымдастық аумағын жақсарту бойынша нақты бастамалар ұсыну түрінде диалог жүргізу [4].

Аумақтық өзін-өзі басқару органдарының көмегімен шешілген міндеттердің ауқымы өте кең және ұзақ мерзімді мәселелерді шешуге көмектесті.

ҚБ тиімділігі оның нәтижелерімен өлшенеді, олардың түсінігі 1-ші суретте көрсетілген.

Сурет 1 - Қоғамдық бақылауды қолдану нәтижелері

Егер біз қоғамдық бақылаудың тиімділігі туралы айтатын болсақ, онда оны қоғамдық бақылаудың ресми тиімділігі мен қоғамдық бақылаудың әлеуметтік тиімділігіне бөлуге болады.

Әлеуметтік тиімділік ҚБ-дың осы немесе басқа формасы әкелген қоғамның пайдасында көрінеді.

Осылайша, қоғамдық бақылау тетіктерінің табысты дамуы халықтың мемлекет істеріне үлкен қызығушылығына алып келеді, олардың азаматтық ұстанымын нығайтады, саяси көңіл-күйін өзгертеді және билік пен халықтың жақындасуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Официальный сайт РК. URL: <http://www.akorda.kz/ru/>
2. Шаукенова З.К. Общественные советы в Казахстане: основные тренды развития. Астана, 2017. - 156 б.
3. Н.Абдиров «Общественные советы будут привлекать к решению наиболее актуальных и злободневных вопросов». 2016. URL :<https://old.liter.kz/ru/articles/show/19877obshestvennve-sovetv-budut-privlekat-k-reshenivu-naibolee-aktualnyh-i-zlobodnevnyh-voprosov>.
4. Мельниченко А.М. Формирование системы управления развитием инновационной среды структурных составляющих национальной экономики // Вестник образования и развития науки. РАЕН, № 1(22), 2018.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЯ

Тилеужанов С.

Научный руководитель: Нурбосынова Ж.Н.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Данная статья определяет основные ключевые моменты Конвенции о правовом статусе Каспийского моря, заключенной между Россией, Ираном, Азербайджаном, Казахстаном и Туркменистаном. Конвенция устанавливает права и обязанности сторон в отношении моря, включая его воды, дно, недра, природные ресурсы и воздушное пространство. Статья является актуальной на сегодняшний день, так как с принятием Конвенции разрешился долгий спор о том, считать ли водное пространство морем, что сделало бы его объектом международного морского права и доступным для внешних стран, или считать его озером, что потребовало бы его равномерного деления между пятью прибрежными государствами.

Ключевые слова: право на недропользование, Каспийское море, особый правовой статус, делимитация, договор, экология.

Каспийское море высоко ценится за его огромные запасы нефти и газа. По оценкам, под его морским дном имеется 50 миллиардов баррелей нефти и почти 8,4 триллионов кубических метров природного газа [1]. Вот почему разногласия по поводу того, как разделить некоторые из его огромных нефтяных и газовых месторождений, не находили своего разрешения на протяжении более, чем двадцати лет.

Россия, Иран, Азербайджан, Казахстан и Туркменистан – все граничащие с Каспийским морем государства – 12 августа 2018 года в рамках Пятого каспийского саммита в городе Актау подписали Конвенцию о правовом статусе Каспийского моря. Данная Конвенция устанавливает формулу для разделения ресурсов Каспия и не позволяет другим державам создавать там военное присутствие. Это важный шаг в ослаблении региональной напряженности, кроме того, сделка с крупнейшим в мире внутренним водоемом имеет значение по другим не менее важным причинам.

Как известно, довольно продолжительное время правовой статус Каспия был сложным. Было бы разумно предположить, что Каспийское море – это, в общем, море. Но в основе этого давнего спора лежит вопрос о том, следует ли считать 370 000 кв. км не имеющего выхода к морю водоема озером. До распада СССР, в 1991 году, было вполне понятно, что море разделяется между СССР и Ираном. В те годы Каспийское море было названо следующей Аляской или Северным морем для нефтегазовой промышленности [2]. Однако этого не может быть по простой и очевидной причине, что Каспий не имеет выхода к морю. Но прибытие на сцену новых стран усложнило эту проблему с последующими претензиями и встречным иском. Иран утверждал, что это было озеро, а не море, но ни одна из четырех других стран не согласилась. Конвенция 2018 года является основополагающим международным договором, в котором определяются и регулируются права и обязательства сторон в отношении Каспийского моря, включая его воды, дно, недра, природные ресурсы и воздушное пространство [1].

Таким образом подписанная Конвенция дает водному объекту «особый правовой статус», что означает, что он определяется как море, а не как озеро, с вытекающими из этого юридическими последствиями. Поверхностные воды, согласно положениям

Конвенции, находятся в общем пользовании, что означает свободу доступа для всех прибрежных государств за пределами территориальных вод.

Но морское дно, богатое природными ресурсами, разделено. История нефти в Каспийском море намного старше, чем в приграничных странах, какими мы их знаем сегодня. Считается, что первая морская нефтяная скважина была пробурена еще в 19 веке [4], когда на добычу каспийской нефти приходилось около половины мировых поставок нефти, а другая половина в основном поступала из Соединенных Штатов.

Резкие изменения на мировых энергетических рынках и напряженная экономическая ситуация в каждом из прикаспийских государств свидетельствуют о более тесном региональном сотрудничестве. Прогресс в правовом статусе этого водоема стало важным шагом в правильном направлении, в то время как прорыв потенциально может открыть новую главу для региона. Но далеко не ясно, что здравый смысл будет преобладать на все более конкурентном мировом энергетическом рынке.

Наличие значительных нераскрытых углеводородных ресурсов делает Каспийское море важным регионом для мировой нефтегазовой промышленности. Область разделена на четыре нефтегазоносные геологические зоны: Южно-Каспийский бассейн, Средний Каспийский бассейн, Северный Каспийский бассейн (Прикаспийский бассейн) и Северный Устьюртский бассейн. Средние нераскрытые запасы нефти в районе Каспийского моря составляют 19,6 миллиарда баррелей нефти, средние нераскрытые запасы природного газа – 243,2 триллиона кубических футов, а средние неизведанные жидкости природного газа – 9,3 миллиарда баррелей нефти [2].

Переговоры о демаркации морских границ в Каспийском море, которые велись прибрежными государствами в течение более десяти лет не давали решения, приемлемого для всех пяти стран. Тем не менее, в 2003 году было заключено соглашение о недрах между Азербайджаном, Казахстаном и Россией.

Следует отметить, что очень длительные переговоры велись и между Российской Федерацией и Республикой Казахстан, и привели они к заключению соглашения от 6 июля 1998 года (Протокол от 13 мая 2002 года) о разграничении дна водоема для недропользования. Согласно соглашению 2003 года, северные 64% Каспийского моря были разделены между тремя государствами с использованием медианного принципа. В результате этого разделения Казахстан получил 27%, Россия 19% и Азербайджан 18%. Соглашение 2003 года также содержало положение о совместном управлении морскими водами. Иран и Туркменистан отказались подписать данное соглашение.

Иран, который хотел получить 20-процентную долю в Каспийском море, превратился в серьезное препятствие на пути к приемлемому решению проблемы демаркации границ. В результате невступления в соглашение 2003 года, разработка нефти и газа на шельфе в Иране и Туркменистане в Каспийском море отставала от трех других стран. Пятый Каспийский саммит в Актау, Казахстан, принес долгожданный прорыв после того, как лидеры России, Казахстана, Азербайджана и Ирана подписали Конвенцию о правовом статусе Каспийского моря – замечательный подвиг, учитывая, что до сих пор, за исключением двусторонних соглашений, Каспий регулировался устаревшей Конвенцией 1940 года между Советским Союзом (в состав которого входили четыре нынешних прибрежных государства) и Ираном. Нынешняя Конвенция предусматривает множество компромиссов между странами [3].

Конвенция предусматривает, что отношения между прибрежными государствами должны основываться на принципах национального суверенитета, территориальной целостности, равенства между членами, неприменения угрозы силой (только 17 лет назад Азербайджан и Иран почти начали полномасштабную военно-морскую войну над спорными полями) и невмешательство.

Относящиеся к военному делу положения этого документа можно считать чистым дипломатическим успехом для Российской Федерации, поскольку он запрещает физическое присутствие любых сторонних вооруженных сил, а также запрещает предоставление территории государства-члена актам агрессии против любых других прибрежное государство. Поскольку Россия, безусловно, является самой влиятельной страной с точки зрения, как общего военного влияния, так и военного присутствия вокруг Каспия, это успокоит российские опасения по поводу любого потенциального американского (или другого) вторжения в этот регион.

Хотя Конвенция устанавливает общие правовые рамки для разрешения территориальных споров, она воздерживается от каких-либо особенностей. Поэтому следует ожидать продолжительных переговоров по многим спорным нефтяным месторождениям, в основном из-за претензий Ирана и Азербайджана. На протяжении всего переговорного процесса Иран выступал за равноправный подход к разграничению морского дна (каждая страна получала бы 20 процентов побережья), что противоречило устремлениям других стран. Дело в том, что, когда Россия заключила свои соглашения о разграничении морского дна с Казахстаном и Азербайджаном в 2001 и 2003 годах, соответственно, стороны разделили свои части по срединной линии. эффективно держит задачу делимитации в руках соответствующих правительств, тем самым обеспечивая очень скромное ускорение демаркации южного Каспия (северная часть полностью ограничена). Есть еще несколько важных элементов в Конвенции по Каспийскому морю, которые заслуживают внимания. Один из таких аспектов касается мер безопасности. Всем неприбрежным государствам запрещено иметь иностранные военные базы. Это специально направлено на НАТО, которое продолжает свое вторжение и попытку вторжения во все страны, находящиеся в непосредственной близости от России. Россия является гарантом безопасности на Каспии, фактором, который увеличивает ее геополитическую мощь, а именно, в отношении других стран, и, в частности, Ирана, который все больше стремится к обеспечению безопасности, не затронутому односторонними санкциями, введенными Соединенными Штатами. И Россия, и Китай развивают более тесные экономические и политические связи с Ираном. Обе страны сделали значительные инвестиции в развитие иранской инфраструктуры и ресурсов. Иран также является ключевым государством в китайской инициативе «Один пояс – один путь» [1].

Конвенция также регулирует проход «в» и «из» Каспийского моря. Все стороны имеют право свободного доступа к другим морям и океанам из Каспийского моря. Это право доступа может осуществляться через свободу транзита всеми видами транспорта через территории транзитных сторон. На них распространяются двусторонние соглашения между соответствующими сторонами или, при отсутствии такого соглашения, законодательство транзитных сторон. Каждое государство определяет и осуществляет юрисдикцию над судами под своим флагом. Кроме того, каждая сторона при осуществлении своих суверенных прав на недропользование и другую законную экономическую деятельность, связанную с эксплуатацией морского дна и недр, может принимать меры против судов других сторон, включая инспекцию, преследование по горячим следам, задержание, арест и судебное разбирательство, которые могут быть необходимы для обеспечения соблюдения его законов и правил.

В целом, Каспийская Конвенция является хорошей основой для дальнейших переговоров, хотя она и не является всеобъемлющей правовой базой. Территориальные споры, скорее всего, останутся замороженными в течение достаточно долгого времени, и никакие новые газопроводные проекты в скором времени еще не увидят свет, если рыночные условия не изменятся [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Гильмутдинова Д.А. Политика США в Каспийском регионе: на примере Азербайджана, Казахстана и Туркменистана: Научная книга. - Москва, 2007, 206 с.
2. Michael P. Croissant, Bülent Aras. Oil and Geopolitics in the Caspian Sea Region. Westport: Greenwood Publishing Group, 1999, 305 p.
3. Денильханов И. Иран в мировой политике на рубеже XX—XXI вв. Москва: Litres, 2018.
4. Липаев А., Мусин М., Хисамов Р. Разработка нефтяных месторождений. Москва: Litres, 2019.
5. Гетьман-Павлова И., Постникова Е. Международное право 3-е изд., пер. и доп. Учебник для академического бакалавриата. Москва: Litres, 2018.

ӘОЖ 327.2

МАҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНДЕГІ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Тілекқабылов М.

Ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Ауыл шаруашылығын дамыту мәселесі өте өзекті. Өңірімізде егін шаруашылығына су тапшылығы, жем-шөп тапшылығы мал шаруашылығын кеңейтуге кедергі болып отыр, сондықтан бүгінде кәсіпкерлерге қолдау көрсетілуде. Бірақ негізгі перспектива, өңірдегі өсімдік шаруашылығы. Қазір көршілес елдерден әкелінетін сол көкөністер мен жемістерді, Маңғыстау облысында да өсіруге болады.

Түйінді сөздер: егіншілік, Маңғыстау, әлеуметтік жағдай, аграрлік, өнім.

Қазақстан Республикасы аграрлық саясатының стратегиялық нысанасы отандық өндірісті ұлғайту, өнім сапасын жақсарту және оның өзіндік құнын әлемдік бәсекелестік деңгейінен асырмау, халықты экологиялық азық-түлік өнімдерімен, ал өнеркәсіпті шикізатпен толық қанағаттандыру болып табылады.

Қазақстанның аграрлық секторы әлеуметтік-экономикалық жағынан терең түрлендірілді, шаруашылықты жүргізудің экономикалық механизмі өзгерді, шаруашылықтың жаңа нышандары қалыптастырылды. Экономикасы дамыған елдер тәжірибесі аграрлық өндірісте жандандырмай елдің азық-түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу және дамыған нарықтың қатынастарды қалыптастыру мүмкін еместігін дәлелдеп отыр. Аграрлық саясат ол ауыл шаруашылық өндірісі мен агробизнестің басқа да салаларын тиімді дамытуға бағытталған және осы негізде халықтың тұрмыс дәрежесімен елдегі қоғамдық процестің дамуын қамтамасыз ету саясаты.

Маңғыстау өңірі Қазақстандағы бірден бір жер үсті су көздері жоқ, қатал табиғатымен ерекшеленетін, экономика дамуының негізгі салалары мұнай мен газ өндіру болып табылатын, шөл және шөлейт аймақ. Сол себепті Маңғыстау облысын аграрлық өңірге жатқызу мүмкіндігі шектеулі. Дейтұрғанмен, аграрлық секторды облыс экономикасының драйверіне айналдыру мақсатында ата кәсіп – мал шаруашылығын қарқынды дамытумен қатар, егін шаруашылығын дамыту іске асырылып келеді.

Израильдік фермерлер ыстық шөлде үздіксіз құм мен судың жетіспеушілігі жағдайында плантацияларын жыртады, бірақ олар тонналап жемістер мен көкөністер

жинайды. Барлығының себебі, суды құрметтеу, оларда бұл - әшекей, барлық қолданылатын технологиядан қымбат. Әрбір бақша төсегіне су жіберілетін жүздеген километр құбырлар, компьютерлер су қоймасынан әрбір зауытты реттейді. Вегетациялық кезеңде торлар немесе басқа мульча материалы орналастырылады, олардың қасиеттері мақсатқа байланысты, бұл ақырында булануды азайтады және суаруды аз талап етеді. Осы әдістерді ескере отырып маңғыстау егін шаруашылығының тәжірибесіне енгізіп келеді.

Шетелде әр жылыжайда немесе егістікте стенд түріндегі шағын бөлме болса, онда терминал орнатылған, сағат сайын суару үшін бағдарламаланған, қанша мөлшерде және қай сағатта суару әдеттегідей [1].

Бұл техникалық трюктердің барлығы қымбат: түтіктерді екі жыл сайын ауыстыру, компьютерлік бағдарламалау құны, күн торлары, жұмысшыларды оқыту және т.б. Бірақ мұның бәрі өз жемісін береді: израильдік жемістер мен көкөністер бүкіл әлемге жөнелтіледі. Бұл технологиялардың барлығы Маңғыстау облысы жағдайында жер және су ресурстарын сауатты пайдалану жағдайында қолданылады.

Маңғыстау облысының егін шаруашылығы жағдайын мынадай статистикадан көруге болады.

160 шаруа қожалығы өсімдік шаруашылығында басым бағыттағы көкөніс - бақша дақылдары өсіреді. Қажетті тұқымдармен, жанар-жағармай материалдарымен өздерін қамтамасыз етеді.

2020 жылы көкөніс пен бақша дақылдарының егістік көлемін 875 гектарға (Ақтау 43,4 га, Жаңаөзен 36,5 га, Қарақия 300,4 га, Маңғыстау 239,2 га, Мұнайлы 119,3 га, Түпқараған 132,7 га, Бейнеу 3,1 га), оның ішінде 820 гектарға тамшылата суару жүйесін қолданып егуді және 17 500 тн(көкөніс 4 500 тн, бақша 13 000 тн) жоспарланған

Субсидияланатын 494 тыңайтқыш түрлерінің тізбесі және 1 тоннаға (килограмм, литр) субсидия нормалары ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігімен келісіліп, облыс әкімдігінің 2020 жылғы 15 сәуірдегі № 62 қаулысымен бекітілді.

Сонымен бірге жабық топырақта (жылыжайлар) өсірілетін көкөніс дақылдарының көлемін 27 гектардан (өнеркәсіптік 11,7 га, фермерлік 15,3 га) 4189 тн өнім алынған, (Ақтау 8,5 га, Жаңаөзен 1,0 га, Қарақия 1,4 га, Маңғыстау 0,3 га, Мұнайлы 11,2 га, Түпқараған 5,2 га, Бейнеу 0,2 га) 34 гектарға (7,0 га) 5200 тн өнім алуға дейін ұлғайту жоспарланды (Ақтау 1,0 га, Жаңаөзен 1,0 га, Қарақия 1,0 га, Маңғыстау 0,5 га, Мұнайлы 1,3 га, Түпқараған 2,0 га, Бейнеу 0,2 га).

Статистикалық мәліметке сәйкес облыс бойынша егін шаруашылығы бағытында 161 шаруа қожалықтар бар.

2019 жылы 869,2 гектар суармалы жерлерге, оның ішінде 790 гектарына тамшылата суару әдісімен, басым бағыттағы көкөніс-бақша дақылдары өсірілді.

Жылыжай жалпы көлемі 27,4 гектар құрайтын 57 жылыжай жұмыс жасады (2018 ж. – 42 жылыжай – 23,4 га), оның ішінде жалпы көлемі 13,8 гектар құрайтын 7 жылыжай өнеркәсіптік үлгідегі және жалпы көлемі 13,6 га құрайтын 50 фермерлік жылыжай, өсім 4 гектар және жылыжайлардың саны 15-ке артты.

2020 жылға ауыл, орман және балық шаруашылығы салсында өндірілген өнімнің көлемі - 20,9 млрд ал НКИ- 103,0 % деп жоспарлануда.

Мал шаруашылығы – ауыл шаруашылығының мал өнімдерін өндіру үшін мал өсірумен айналысатын саласы. Мал шаруашылығы халықты азық –түлікпе (сүт, май, ет, т. б.) жеңіл және тамақ өнеркәсіптерін шикізатпен (жүн, тері, ет өнімдері қалдықтары т.б.) ауыл шаруашылық өндірісін күш – көлік (ат, өгіз, түйе т.б.) және тыңайтқышпен қамтамасыз етеді. Мал шаруашылық өнімдері мен оның қалдықтарынан мал азықтары (майы алынған сүт, ет сүйек, және сүйек ұндары, т.б.), дәрі –дәрмектер мен биологиялық

белсенді заттар (емдік сарысулар, гормонды қосылыстар, т.б.) алынды. Мал шаруашылығы салаларына сиыр, қой, ешкі, жылқы және түйе шаруашылықтары жатады.

Мал шаруашылығының тарихы осыдан 10 мың жылдай бұрын жабайы жануарларды қолға үйрету кезеңінен бастау алады. Алғашқыда мал шаруашылығы табиғи сипатта дамығандықтан малдардың өнімділік бағыттары мен тұқымдары санын ұлғайтуға жеткілікті жағдайлар болмады. Мал тұқымдарын шығарудың қарқын алуы мал шаруашылық өнімдерін өндіру тауарлары сипат алған капиталистік қатынастардың өркендеуімен тығыз байланысты жүрді. Мындаған жылдық тарихы бар мал шаруашылығының Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуындағы орны ерекше болды. 20-ғасырдың басына дейін адамдардың әл – ауқаты мен тұрмыс деңгейі түгелге жуық мал шаруашылығының өркендеу деңгейімен анықталды. Қазақстан жерінде мал шаруашылығы ежелден жайылым ауыстырып отыруды талап ететін көшпелі жүйе бойынша дамығандықтан негізінен қой, ешкі, жылқы және түйе өсірілді. Салыстырмалы түрде күтімді және құнарлы азықтарды көп қажет ететін сиырдың кең таралуы, сондай – ақ, қазақ төрт түлік мал санатына қоспайтын шошқа өсірудің қолға алынуы 19 – 20 ғасырларда Ресейден орыс шаруаларының қоныс аударып келе бастауымен тығыз байланысты. Сол кездерде Орталық Қазақстан аймағындағы мал шаруашылығы ерекшеліктерін анықтау мақсатында жүргізілген зерттеулер нәтижесі мал түрлері үлес салмағының төмендегідей болғандығын көрсетті [2].

Мал шаруашылығы – ауыл шаруашылығының мал өнімдерін өндіру үшін мал өсірумен айналысатын саласы. Мал шаруашылығы халықты азық – түлікпе (сүт, май, ет, т. б.) жеңіл және тамақ өнеркәсіптерін шикізатпен (жүн, тері, ет өнімдері қалдықтары т.б.) ауыл шаруашылық өндірісін күш – көлік (ат, өгіз, түйе т.б.) және тыңайтқышпен қамтамасыз етеді. Мал шаруашылық өнімдері мен оның қалдықтарынан мал азықтары (майы алынған сүт, ет сүйек, және сүйек ұндары, т. б.), дәрі – дәрмектер мен биологиялық белсенді заттар (емдік сарысулар, гормонды қосылыстар, т.б.) алынды. Мал шаруашылығы салаларына сиыр, қой, ешкі, жылқы және түйе шаруашылықтары жатады.

Мал шаруашылығының тарихы осыдан 10 мың жылдай бұрын жабайы жануарларды қолға үйрету кезеңінен бастау алады. Алғашқыда мал шаруашылығы табиғи сипатта дамығандықтан малдардың өнімділік бағыттары мен тұқымдары санын ұлғайтуға жеткілікті жағдайлар болмады. Мал тұқымдарын шығарудың қарқын алуы мал шаруашылық өнімдерін өндіру тауарлары сипат алған капиталистік қатынастардың өркендеуімен тығыз байланысты жүрді. Мындаған жылдық тарихы бар мал шаруашылығының Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуындағы орны ерекше болды. 20-ғасырдың басына дейін адамдардың әл – ауқаты мен тұрмыс тіршілік деңгейі түгелге жуық мал шаруашылығының өркендеу деңгейімен анықталды. Қазақстан жерінде мал шаруашылығы ежелден жайылым ауыстырып отыруды талап ететін көшпелі жүйе бойынша дамығандықтан негізінен қой, ешкі, жылқы және түйе өсірілді. Салыстырмалы түрде күтімді және құнарлы азықтарды көп қажет ететін сиырдың кең таралуы, сондай – ақ, қазақ төрт түлік мал санатына қоспайтын шошқа өсірудің қолға алынуы 19 – 20 ғасырларда Ресейден орыс шаруаларының қоныс аударып келе бастауымен тығыз байланысты. Сол кездерде Орталық Қазақстан аймағындағы мал шаруашылығы ерекшеліктерін анықтау мақсатында жүргізілген зерттеулер нәтижесі мал түрлері үлес салмағының төмендегідей болғандығын көрсетті.

Еліміздің солтүстігіндегі орманды дала және дала зоналарында, сонымен бірге биік таулы аймақтарда етті – сүтті мүйізді ірі қара малы өсіріледі. Себебі бұл жерлер малды шырынды азықпен қамтамасыз етуге қолайлы.

Етті – сүтті ірі қара өсіру – республиканың егіншілікке маманданған бөлігі – Солтүстік Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Шығыс Қазақстанның тау бөктерлеріндегі аудандарға тән. Ондағы жазық өзендердің аңғарларындағы мен көлдердің қазан шұңқырларындағы шүйгін шабындық жер және тау бөктерлері етті – сүтті мүйізді ірі қара мал шаруашылығымен айналысуға өте қолайлы. Мүйізді ірі мал басының өнімділік дәрежесі әр түрлі. Шырынды азықпен қамтамасыз етуге қолайлы солтүстік аудандарда сүтті – етті, ал қала халқы тығыз орналасқан аудандарда сүт бағытындағы ірі қара өсіруге маманданған. Мүйізді ірі қара малын жайылымда немесе қолда ұстап бағады. Қазақстандағы асыл тұқымды мүйізді ірі қарадан ерекше көзге түсетіндері сүтті – етті ірі қырдың қызыл сиыры, алатау сиыры, талас сиыры және қазақтың етті – сүтті ақбас сиыры.

Республикамыздың барлық аудандарында жылқы шаруашылығымен айналысады. Жалпы көшпелі тұрмыс кешкен халықтардың көне заманнан бергі ең көп өсірген малы және төрт түліктің ішіндегі қастерлеп пір тұтаты – ны – жылқы. Тарихи деректер бойынша жылқының ең алғашқы қолға үйретілген негізгі отаны Шығыс Еуропаның далалық аймағы, Орталық Азия және Қазақстан деп саналады, Кеңес өкіметі жылдарында Қазақстанда 1,3 млн жылқы болса, қазір оның саны 950 мыңдай.

Қазіргі кезде Қазақстанның арнайы жылқы өсіретін заводтары мен шаруашылықтарында жылқының 17 қолтұқымы өсіріледі. Қазақстанда ерте кезден бастап өсіріліп келе жатқан қолтұқымның бірі – қазақы жылқы. Ол жергілікті халық көлік ретінде әрі еті мен сүтін пайдалану үшін өсіріледі.

Қазақы жылқының өзін жабы жылқысы, адай жылқысы, көшім жылқысы, қостанай жылқысы деп бөледі.

Жабы жылқысын күш көлігі ретінде пайдаланады. Қалың қарда тебіндеп жайылады әрі қысқы аязға шыдамды келеді. Биелері тәулігіне 18 – 20 литр сүт береді. Жабы жылқылары Атырау, Ақтөбе, Қарағанды, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан, Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарының кейбір шаруашылықтарында өсіріледі. Мысалы, Ақтөбе облысындағы «Мұғалжар», Қызылорда облысындағы «Құланды», Алматы облысындағы «Басши» жылқы заводтарында бар.

Адай жылқысы салт мініске қолайлы, жүріске жеңіл әрі жүйрік. Қазақстанның батыс аймағының табиғат жағдайларына бейімделген. Биелері тәулігінде 12 – 15 литр сүт береді. Бұл жылқы негізінен Атырау мен Маңғыстау облыстарының шаруашылықтарында өсіріледі. Мысалы, Маңғыстау облысындағы «Құланды» және «Түнқараған» шаруашылықтарында адай жылқысының негізгі тобы таралған.

Түйе шаруашылығы еліміздің неғұрлым шөлді аудандарында Атырау, Маңғыстау, Қызылорда және Оңтүстік Қазақстан облыстарында өсіріледі. Шөл, шөлейт және дала зоналарындағы аудандарда түйе өсірумен айналысады. Өйткені олар жыл бойы жайылымда болады. Түйе шөлге төзімді, тікенекті, соранды шөптермен коректенеді. Бірнеше күн су ішпей, ауыр жүк тарта алады. Қазақстанда 92 мыңнан астам түйе бар.

Халқымыз түйенің етін, сүтін және жүнін күнделікті тұрмыс қажеттіктеріне пайдаланады. Түйе сүтінен шұбат дайындалады, оның емдік қасиеті жоғары.

Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен өндірісті жоспарлы түрде дамыту, жаңа жерлерді игеру және отырықшылық өмір салтының берік орнығуы. Мал шаруашылығының жаңа бағыттары — сүтті және етті мүйізді ірі қара мал шаруашылығын, биязы және биязылау жүнді қой шаруашылықтарын, қаракөл қойы шаруашылығын өркендетуге кең жол ашты. 1934 — 90 жылы аралығында ұжымдық және кеңестік шаруашылықтар жұмысының жүйелі ұйымдастырылуы мал

шаруашылығының барлық салаларын айтарлықтай жоғары қарқында дамытуға мүмкіндік берді. 1990 — 92 жылы Қазақстанда малдың 51, оның ішінде 18 қой, 11 мүйізді ірі қара, 13 жылқы, 3 түйе тұқымдары мен тұқымдық топтары өсірілді. Олардың жартысына жуығы 12 қой, 4 сиыр және 3 жылқы тұқымы Қазақстан ғалымдары мен Мал шаруашылығы саласы мамандарының бірлескен жемісті еңбегі нәтижесінде шығарылды. Осы мал тұқымдарының гендік қорын тиімді пайдалану, зоотехникалық талаптарға сай азықтандыру мен бағуға негізделген технологиялардың кеңінен қолданылуы жыл сайын 1,5 млн. тонна ет (сойыс салмағымен), 5,5 млн. тонна сүт, 100 мың тонна (табиғи) жүн және 1700 мың данаға жуық қаракөл елтірісін өндіруді қамтамасыз етіп келді. 1990 — 2000 жылы ауыл шаруашылығын реформалауда жіберілген кемшіліктер салдарынан мал саны күрт кеміді, оның ішінде сиыр 2,4, қой мен ешкі 3,7, жылқы 1,7, түйе 1,5 есеге азайды. Нәтижесінде негізгі мал шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемі 2,5 — 3,0 есеге дейін қысқарды.

2021 жылдың маусым айында БАҚ пен әлеуметтік желілерде Маңғыстау облысында ірі қара малдың жаппай қырылғаны көрсететін фотолар мен куәгерлердің фотосуреттері пайда болды. Мұның себебі су мен жем-шөптің болмауы болды. Фермерлердің көмек сұраған өтініштеріне Ауыл шаруашылығы министрлігі дереу жауап қайтарды. Мал азығын артқан жүк көліктері бүкіл елден ағылды. Қазақстанның солтүстігінде осы шудың арқасында азық бағасы қымбаттады.

Каспийдің тартылуы өңірдегі ауа-райына қатты әсер етіп жатыр, дейді ол.

«Маңғыстауға жауын жаумағалы биыл үшінші жыл болды. Мұның себебі арыда жатыр. Жылдан жылға Каспий теңізінің Маңғыстау жақ бөлігі өте қатты тартылуда. Қаламқастың жағалауы 15 километрге дейін тартылды. Шаруалар көктемнен үміт күтіп еді, көктемде де жауын-шашын болмады. Тіпті мал тұяғы тимеген жерлерде де биыл шөп шықпай қалған. Өңірдегі ауа-райының басты құраушы факторы — Каспий теңізі. Оның деңгейі қатты түсіп кетіп отыр. Ауа-райын зерттеушілері де мұны растап отыр [3].

Бұрын теңіздің 50-60 шақырым жерге дейінгі жағалауы ылғалды болатын. Ащы шөптер шығатын. Бұл шөптер шабындық болмай қалған жылдары маз азығының екінші қоры болатын. Қазір мұның бірі де болмай отыр. Қыстың қарлы, көктемнің жаңбырлы болуы осы Каспий теңізіне тікелей байланысты. Каспий теңізі негізінен Еділ өзені суымен қоректенетінін білесіздер. Бірақ Ресей оған жіберілетін Еділ өзенінің жылдық су мөлшерін жылдың әр маусымында әркелкі жібереді.

Қыста көп жібереді де, жазда өздерінің қажеттіліктеріне пайдаланады. Мұның барлығы енді халықаралық деңгейде реттелетін мәселелер. Мұның барлығы жақын арада шешілуі тиіс мәселе

ҚР ауыл шаруашылығы министрлігімен сүт, ет, тері, жүн, майлы дақылдар, астық, жеміс-көкөніс, қант қызылшасы және картоп өңдеудің 9 бағыты бойынша қайта өңдеу кәсіпорындарының картасы жасалған. Оған өңірдегі келесі қайта өңдеуші кәсіпорындар енді отыр, яғни «Ақтау сүт», «Ақ-нек», «Бейнеу сүт зауыты», «Жаңаөзен сүт зауыты», «Millina food production company ltd» жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер. Бұл кәсіпорындар негізінен Ресей және Беларусь елдерінен тасымалданатын құрғақ сүт негізінде жұмыс жасайды.

Жоғарыда айтылған жаңа бизнес жобалар негізінен Ақтау қаласы және Қаракия, Түпқараған, Мұнайлы аудандарында жүзеге асырылып жатыр. Нәтижесінде, барлығы 300-ден астам адам жаңа жұмыс орындарымен қамтылады. Яғни, мал шаруашылығын, егін шаруашылығын дамыту жөніндегі іс-шара жоспарын жүзеге асыру Маңғыстау облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға, сондай-ақ өңірде шаруа қожалықтарын дамытуға маңызды серпін бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. <http://turainform.kz/?p=4295>
2. <https://www.lada.kz/aktaunews/society/38622-deputy-mangistauskoy-oblasti-obsudili-problemy-razvitiya-selskogo-hozyaystva.html>
3. <https://atameken.kz/ru/news/30198-agronomy-mangistauskoy-oblasti-izuchayut-novye-puti-razvitiya-rasteniievodstva>

ӘОЖ 351/354:005.96 (574)

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ӘДЕБ НОРМАЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Толағаева М.

Ғылыми жетекшісі: Косымбаева Ш.И.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада мемлекеттік қызметшінің әдеби туралы қазіргі заманғы пікірталастары көрсетілген. Адамның философиялық бағдары және де құндылықтық бағдарлардың негізгі түрлері сурет түрінде келтірілген. Сонымен қатар ерекше әдеб жүйелері мен әдеп практикалық материалдары негізінде әдептің пайда болуы, дамуының механизмдері көрсетілген. Мемлекеттік қызметшілердің әдебіне қойылатын негізгі талаптары сипатталған.

Түйінді сөздер: мемлекеттік қызмет, әдеб нормалары, жергілікті бюджет, норма, мораль, құндылықтары.

Қазіргі жағдайда этикаға ерекше қызығушылық байқалады - бұл көне және сонымен бірге философиялық білімнің қайталанбас жас саласы және бұл кездейсоқ емес. Демократиялық құқықтық мемлекетке бағыт бойынша еліміздің дамуы, оның барлық әлеуметтік құрылымдарын реттеу этикаға бекітусіз мүмкін емес.

Мемлекеттік қызметшінің әдеби туралы қазіргі заманғы пікірталас өзінің антагонизмге – жалған немесе шын мәніндегі – мораль мен шаруашылықтың, этика мен этикеттің пайда болуына міндетті. Өзара тәуелді, бір-бірімен қатар өмір сүруді іргелі анықтайтын салаларда осы кең таралған көзқарасқа сәйкес, әрекетке қатысты екі дербес талаптар, атап айтқанда мораль мен рентабельділік қақтығысқа түседі. Осылайша, әдептің негізі - моральдық нормалары болып табылады. Бұл нормалар ел мен халықтың тіліне, мәдениеті мен дәстүрлеріне негізделеді. Әдептің әлеуметтік негізі де бар, яғни ол жақсы қабылданатын этикалық нормалар мен ұғымдардың жиынтығы болып табылады. Құндылықтар ұғымы олардың қоғам немесе әрбір жеке өзінің қалауы болатынын білдіреді. Сөздің толық мағынасында этика жалпы қабылданған құндылықтарға негізделген ережелер жиынтығы болып табылады. Қоғамдық құндылықтар ар-ождан, дұрыс, құрмет, әділдік және т. б. қасиеттерді қамтиды [1].

Әдеб деп нормалардың, принциптердің, идеалдардың, сондай-ақ практикалық мінез-құлық нысандарының жиынтығы түсініледі. Әдеб термині бізді құндылықтар жүйесіне жібереді, ол арқылы адам өзі үшін не жақсы және не жаман, адал немесе адал емес, әділ немесе әділетсіз екенін анықтайды.

Бұл ерекше жағдайларда мінез-құлық арқылы көрінеді. Жеке адамның мінез-құлқын бағалау оның санасымен қарым-қатынас жасау арқылы ғана емес, сонымен қатар кейбір нормалармен (әлеуметтік, кәсіби және ұйымдастырушылық шарттылығы бар)

салыстыру арқылы жүзеге асырылады. "Этикет" сөзі белгілі бір әлеуметтік саладағы белгіленген тәртібін білдіреді. Этикет ескерудің егжей-тегжейлі әзірленген ережелерінің жүйесі болып табылады.

Әдеб - бұл адамдардың мінез-құлқы мен әдет-ғұрыптары туралы ғылым. Әдепті зерттейтін құбылыс (адамгершілік, әдет – ғұрып және т. б.), кейінірек-б. з. д. 1 ғ. - мораль деп аталды.

Кейбір әрекеттің әдептілігін анықтаудың күрделілігі әр түрлі индивидумдар түрлі стандарттарды ұстанады және "жақсы" деген не және "жаман" деген не деген өз сезіміне ие. Жиі жағдайды қара-ақ бояуларда сипаттауға болмайды, ол кейбір орташа, "сұр" аймаққа түседі. Адамның философиялық бағдары да өзіндік жағдайда қалай әрекет ететінін анықтай алады. Абсолютист әрбір шешімді әкеп соқтыратын салдарға қарамастан "дұрыс" немесе "дұрыс емес" деп сенеді.

Экзистенциалист (алдын ала ұйғарылған құндылықтар жүйесіне шешімдері сүйенбейтін) ұтымды таңдау негізінде шешімдер қабылдайды (сурет 1).

Сурет 1 - Адамның философиялық бағдары

Ситуационисттердің шешім қабылдауы олардың қайсысының өзіне ең аз зиян келтіруі немесе ең көп пайда әкелуі мүмкін деген пікірге негізделеді.

Адамдардың көпшілігі нақты жағдайға түсіп, әдетте, осы үш түрі арасында бір жерде мінез-құлық әдісін таңдайды. Олар шынайылыққа, уәделерге, адалдық пен борыш сезімі кіретін қондырғылардың күрделі кешенін негізге ала отырып шешім қабылдайды. PR жөніндегі мамандар шешім қабылдаудың тағы бір проблемасымен бетпе-бет келеді, атап айтқанда қабылданатын шешімдер бір мезгілде қанағаттандыруы тиіс, олар:

- 1) қоғамдық мүдделерге;
- 2) клиенттің мүдделеріне;
- 3) жеке құндылықтарға сәйкес болуы тиіс.

Идеалды әлемде бұл ұстанымдардың барлығы бір-бірімен қақтығыспауы тиіс. Алайда, шын мәнінде олардың қақтығысы өте жиі екені сөзсіз. Көптеген кәсіби ұйымдар, көптеген фирмалар сияқты, өз этикалық кодекстері бар. Сондай-ақ, кәсіби мінез-құлық кодексі деп аталатын құжаттар ұйымның мамандары мен қызметкерлері үшін қолайлы мінез-құлық нормаларын белгілейді деп есептеледі. Кодекстердің Америка жұртшылығымен байланыс қоғамы және іскерлік коммуникация саласында жұмыс істейтін халықаралық мамандар қауымдастығы сияқты ұйымдары да бар.

Әдеп практикалық материалды жинақтап, жеке, ерекше, ерекше этикалық жүйелердің пайда болуын, дамуын, негізгі механизмдерін ұғына бастады (2-сурет).

Әдептің негізгі санаттары: жақсылық; зұлымдық; борыш; жауапкершілік; ар-намыс; теңдік; әділдік; және т. б.

Әдеп ғылымы адамның мораль мен моральдық қызметінің мәнін ашатын ұғымдар - категориялар деп аталады. Нормалар қоғамдық сананың деңгейінде қалыптасады және бұл "жақсылық пен жамандық" категорияларымен көрсетіледі. Бірақ практикада бұл нормалар норма туралы ақпарат жеке сана арқылы өткізілгеннен кейін нақты адамның мінез – құлқы арқылы ғана іске асырылады, бұл ар-ождан категориясымен көрсетіледі. Бірақ біз не істедік, біз әрқашан адамдар арасында және адамдарға қатысты әрекет етеміз. Жеке іс-әрекеттер борыш пен жауапкершілік санаттарымен сипатталады (сурет 2).

Сурет 2 - Ерекше әдеп жүйелер

Жақсылық пен жамандық - бүкіл қоғамның мүддесі тұрғысынан баға беретін жалпы категория, олар бір-бірімен өмір сүре алмайды. Жақсылық пайда сияқты жақсы көрініс табуы мүмкін, зұлымдық – бұл зиян.

Ар – ождан, ар-намыс - жеке моральдық сананың деңгейін сипаттайтын санаттар. Жеке санадағы ар-ождан репрессивті функцияны орындайды, ол адамның нақты іс-әрекетімен мейірімділіктің қоғамдық мойындалған түсінігін салыстырады. Адамдардың ар-ожданының бұл функциясы бұрыннан түсінікті және жеке санада ар-ожданды бейтараптандыру тетіктері қалыптасқан [2].

Абырой - бұл адамның өзі белгілеген шекаралар, оның аясында ол өзінің қадір-қасиетін жоғалтпайды деп санайды. Құрмет тіпті оңға қарағанда тар шектерді белгілейді.

Қарыз - қоғамнан адамға әлеуметтік тапсырыс, әлеуметтік үміт, тиісті тарихи кезеңнің мейірімділігі мен зұлымдығы туралы көріністерде ресімделген. Осы үміттермен адам өмір бойы танысады, бірақ адам өз міндеттерін орындамайынша - оның қойылымы елес болып саналады. Біз нақты жағдайға тікелей соқтығысу кезінде өз парызымызды толық түсінеміз.

Жауапкершілік - борыш туралы түсініктерді сіңіре отырып, біз талаптардың селекциясын жүргіземіз, қандай да бір жағдайлардан бас тартамыз және қандай да бір күтуді дұрыс деп білеміз.

Таңдаудың объективті мүмкіндігінің болуы, басқаша әрекет ету (таңдау мүмкіндігі), субъективті білім әрекет баламаларын және адамгершілік идеалға сүйену мүмкіндігі – бұл таңдау қабілеті.

Әдеп мемлекеттік қызметкерлердің ерекше міндеттеріне, басқару деңгейіне немесе еңбекті ұйымдастыру нысандарына сәйкес келетін моральдық талаптардың кіші жүйесі бар. Мысалы, әлеуметтік қамсыздандырудың тік қызметкерлері немесе салық инспекцияларының қызметтері үшін, сондай – ақ, өз қызметінде бизнес-қызмет элементтерін, соңғы нәтижеге жұмыс істеуді және т.б. пайдаланатын мемлекеттік

органдардың бөлімшелері үшін арнайы адамгершілік талаптарды қалыптастыру туралы айтуға болады.

Еңбек кооперациясын дамытудың қазіргі заманғы деңгейіндегі жауапкершілік ерекшелігі, егер аралық кезеңдерде бір жерде іркіліске және сапасыз еңбекке жол берілетін болса, түпкілікті нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Бұл ретте біліктілік деңгейі де, лауазымдық функциялары да өте маңызды болуы мүмкін. Кәсіби моральда өз еңбегінің нәтижесі үшін қажетті жауапкершілік деңгейін қалыптастыру, әсіресе әр түрлі қызмет салаларының қатардағы қызметкерлерінде жеткілікті күрделі проблема болып табылады. Бұл еңбектің соңғы нәтижесі, оның жеке еңбегі кіретін (мүмкін микроскопиялық үлестерде), олардан уақыт пен кеңістікте алыс болатынының салдары болып табылады. Нәтижесінде мұндай нәтижеге жеке қатыстылығы үлкен қиындықпен сезіледі.

Бұдан басқа, осының алдындағы барлық тәжірибе, ең алдымен, танылатын нәтижемен байланысты болды. Жауапкершілікті қалыптастырудың барлық тетіктері бұл фактіні ескереді және бірнеше жүз жыл бұрын дамыған индустриялық қоғамда жаңа сапаға қол жеткізе отырып, жағдай өзгере бастады. Жеке және ұжымдық адам санасы соншалықты тез өзгеретін шындыққа бейімделуге үлгермейді.

Мемлекеттік қызметші әдебінің талаптары неғұрлым күрделі болатыны сөзсіз. Қоғам оларды игерудің дәстүрлі тетіктеріне ғана сене алмайды. Сондықтан этикалық тәрбие практикасына кіреді:

- 1) этникалық қауымдастықтар құру;

- 2) әртүрлі нұсқаулықтар, жаднамалар практикасы кеңінен таратылады, онда кездейсоқ жасалуы мүмкін этикалық стандарттардан ауытқушылыққа назар аударылады, жұмыс істеушілердің психологиясын жете бағаламау, гуманитарлық және қоғамтану пәндерінің жаңа деректерін бақылау мүмкін еместігі бойынша

Осылайша, әдеп - бұл адамдардың мінез-құлқы мен әдет-ғұрыптары туралы ғылым. Мемлекеттік қызметшінің этикасы - бұл борыш, ар-ождан, қадір-қасиет, жауапкершілік, міндет сияқты ұғымдарды қамтитын өзінің кәсіби міндеттеріне адал қарау болып табылады. Этиканың кең мағынасында-бұл көптеген ұрпақ жасаған кодекс, адамдардың қарым-қатынас ережелерінің жиынтығы. Мемлекеттік қызметші этикасының негізгі талаптары 1-кестеде көрсетілген [3].

Мемлекеттік қызметшінің (басқарушы) әдебі деп шешім дайындау және қабылдау процесінде әртүрлі мүдделер топтарының өкілдерімен қарым-қатынас жасай білу және осы қарым-қатынас процесінде мүдделер табиғатын, оларды басқару шешімдерінде ықтимал есепке алу ерекшелігін, шешімнің әр түрлі нұсқаларында мүдделердің келісіміне қол жеткізу мүмкіндігін түсінуге ұмтылу қабілеті жиі түсініледі. Қоғам көбейген сайын, шешім қабылдау үдерісі соғұрлым қиын болады (халықтың неғұрлым көп топтарын қанағаттандыруға ұмтылу керек, сонымен бірге шешім қабылдаудағы нұсқалар саны артады) (кесте 1).

Кесте 1 - Мемлекеттік қызметші әдебінің негізгі талаптары

1	Тәртіп	Бұл ұғымды нақтылау еңбек ерекшелігі мен мазмұнына байланысты болады.
2	Тұлғааралық қатынастардың дұрыстығы	Адам өзінің еңбек қызметі саласында өзін тұлғааралық қақтығыстар барынша аз пайда болатындай және басқа адамдарға тікелей және жанама тұлғааралық қарым-қатынаста оның жанында ыңғайлы жұмыс істеу үшін ұстауы тиіс.
3	Жауапкершілік	Бұл қарыз талаптарының бір бөлігі, ол адам өзіне қабылдайды, және жауап беруге дайын.

Іскерлік қарым-қатынас этикасы – бұл дұрыс мінез-құлықты дұрыс емес мінез-құлықтан бөліп тұратын қағидаттар. Ережелер мен нормалар, кейде ұстануға тиіс дәстүрлер, күнделікті әріптестермен жұмыс барысында кездесіп, бірге көп уақыт өткізе отырып, келбет, сөйлеу мәнері, сыйлықтарды тапсыру дұрыстығы және мінез - құлық адамдарға олар сізбен жеке байланысқа кіргенге дейін кім екенін айтады.

Әдеп нормалары – мемлекеттік қызметшіден талап етілетін жалпы құндылықтар мен этика ережелерінің сақталу жүйесі.

Осылайша, мемлекеттік қызметшінің этикасының негізінде үйлестіру, ал мүмкіндігінше мүдделерді үйлестіру болуы тиіс. Этикалық аспектілер туралы ойлай отырып, көбінесе құндылық санаты қолданылады. Бірақ бәсекелес құндылықтар арасында жиі жанжал туындайды. Жеке тұлғаның да, жалпы қызметтің де моральдық даму деңгейі әділеттіліктің гуманистік әмбебап принциптеріне бағытталуымен анықталады: адам құқықтарының теңдігі және адамдық қадір-қасиетін құрметтеу [4].

Мінез-құлықтың негізгі қағидалары мен ережелері бүгінгі таңда этикалық кодекстерде қалыптасады. Бұл жеке фирмалар тұратын стандарттар (корпоративтік кодекстер) немесе тұтас саланың ішіндегі қатынастарды реттейтін ережелер (кәсіби кодекстер) болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Этика. Учебное пособие и Практикум. И. Л. Зеленкова, Е. В. Беляева. Минск, «ТетраСистемс», 1998.
2. Этика. В. А. Кондрашов, Ростов-на-Дону, «Феникс», 1999.
3. Кәсіби этика. Оқулық, 2-басылым. Ж. Молдабекова, А. Маханбетова, А. Оралбекова. «Фолиант» баспасы, Астана-2012.
4. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы» заңына түсіндірме (бап бойынша). Дуйсенов Э.Э. Алматы-2016.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ

Толегенова Л.С.

Научный руководитель: Еркулова Г.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Внедрение информационных систем производится с целью повышения эффективности производственно-хозяйственной деятельности организации за счет не только обработки и хранения рутинной информации, автоматизации конторских работ, но и за счет принципиально новых методов управления, основанных на моделировании действий специалистов организации при принятии решений, использовании современных средств телекоммуникаций, глобальных и локальных вычислительных сетей.

Ключевые слова: информационная система, информационная технология, корпоративное управление, информация.

В последнее время все больше руководителей начинают отчетливо осознавать важность построения на предприятии корпоративной информационной системы как необходимого инструментария для успешного управления бизнесом в современных условиях. Можно выделить три наиболее важных фактора, существенно влияющих на развитие информационных систем организаций:

- развитие методик управления организацией;
- развитие общих возможностей и производительности компьютерных систем;
- развитие подходов к технической и программной реализации элементов информационных систем [1, с. 23].

Прогресс в области наращивания мощности и производительности компьютерных систем, развитие сетевых технологий и систем передачи данных, широкие возможности интеграции компьютерной техники с самым разнообразным оборудованием позволяют постоянно наращивать производительность информационных систем и их функциональность. Параллельно с развитием аппаратной части информационных систем на протяжении последних лет происходит постоянный поиск новых, более удобных и универсальных, методов программно-технологической реализации информационных систем. На развитие информационных систем в последние годы оказало колоссальное влияние три наиболее существенных новшества [1, с. 24]:

- внедрение объектно-ориентированного программирования, благодаря которому сокращаются сроки разработки сложных информационных систем, упрощаются их поддержка и развитие;

- развитие сетевых технологий, благодаря которым локальные информационные системы повсеместно вытесняются клиент-серверными и многоуровневыми реализациями;

- развитие Интернета расширило возможности работы с удаленными подразделениями, открыло широкие перспективы электронной коммерции, обслуживания покупателей и многое другое. Определенные преимущества дает использование Интернет-технологий во внутренних сетях предприятий.

Рыночная экономика приводит к возрастанию объема и усложнению задач, решаемых в области производства, процессов планирования и анализа, финансовой работы, связей с поставщиками и потребителями продукции. Таким образом, оперативное управление невозможно без организации современной автоматизированной информационной системы (ИС).

Рассмотрим подходы различных авторов к определению сущности ИС. В.Н. Логинов подразумевает под понятием информационной системы управления совокупность информации, экономико-математических методов и моделей, технических, программных и других технологических средств и специалистов, предназначенную для обработки информации и принятия управленческих решений [2, с. 8]. А.В. Гусев, Г.И. Шабанов и М.А. Родионов отмечают, информационная система (ИС), по существу, является производством, выпускающим определенную продукцию. Эта продукция может быть измерена количественно и оценена качественно, а также может быть определена ее стоимость. На наш взгляд, наиболее точно сущность ИС отражает первое определение, так как в нем в состав ИС включаются специалисты, люди. Подавляющее большинство ИС работает в режиме диалога с пользователем, значит, человеческие ресурсы (подсистемы организационного и правового обеспечения) являются определяющими в работе ИС. [3, с. 14].

Реализация функций ИС невозможна без знания ориентированной на нее информационной технологии. Информационные технологии – это система методов и способов сбора, передачи, накопления, обработки, хранения, представления и использования информации. Информационные технологии имеют большое значение для менеджеров, ведь основу их труда составляет именно информация.

Информационная технология является процессом, состоящим из четко регламентированных правил выполнения операций, действий, этапов разной степени сложности над данными, хранящимися в компьютерах. Основная цель информационной технологии – в результате целенаправленных действий по переработке первичной информации получить необходимую для пользователя информацию и принятия на её основе решения оптимального управленческого решения. Информационная технология может существовать и вне сферы ИС. Информационные технологии (ИТ) – совокупность методов и программно-технических средств, объединенных в технологическую цепочку, обеспечивающую сбор, обработку, хранение, распределение и отображение информации с целью снижения трудоемкости процессов использования информационных ресурсов, а так же повышения их надежности и оперативности [4, с. 97].

Предъявляемые к ИС и ИТ в корпоративном управлении высокие требования в части их функционального наполнения и технологического исполнения предполагают обязательное участие руководителя организации в процессах их создания, внедрения, совершенствования и эксплуатации. Использование ИС и ИТ в корпоративном управлении любой организации нацелено на решение следующих задач:

1. Структура ИС и ИТ, их функциональное назначение должны соответствовать целям, стоящим перед организацией. Например, в коммерческой фирме - эффективный бизнес, извлечение максимальной выгоды; в государственном предприятии – решение экономических и социальных задач.

2. ИС и ИТ в корпоративном управлении должны контролироваться людьми, которые понимают их назначение, цели и задачи, и использоваться в соответствии с основными социальными и этическими принципами.

3. Производство достоверной, надёжной, систематизированной и своевременной информации. Таким образом, для эффективной работы ИС и ИТ в корпоративном управлении необходимо сначала понять и выстроить структуру, функции и политику

организации, цели управления и принимаемых решений, возможности применяемой технологии. ИС и ИТ в корпоративном управлении являются частью организации, а ключевые элементы любой организации - структура и органы управления, стандартные процедуры, персонал, корпоративная культура. Существует несколько схем, чтобы показать, как ИС и ИТ в корпоративном управлении вписываются в систему управления организацией.

На рисунке 1 представлены четыре основных взаимосвязанных компонента в организации.

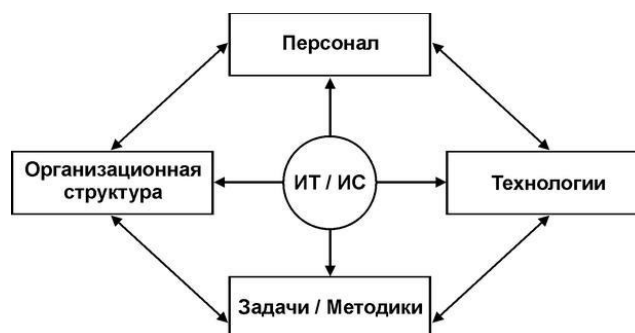

Рисунок 1 - Взаимосвязь между компонентами организации

Изменения в одном компоненте неизбежно вызывают изменения в остальных. Раньше на «увязку» таких изменений уходили месяцы и годы, что приводило к серьезным кризисным явлениям. Развитые корпоративные ИС и ИТ делают процесс изменений и согласования плавным и эффективным. Внедрение ИС и ИТ в корпоративном управлении может приводить к организационным изменениям различной степени: от минимальных, до далеко идущих. Это зависит от степени решимости и настойчивости высшего руководства организации довести начатые преобразования до логического завершения.

В организациях имеются различные уровни управления, для которых необходимы совершенно определенные виды информационной поддержки. В связи с этим использование ИС и ИТ в корпоративном управлении относится к наиболее противоречивым внутрифирменным проблемам. Руководство предприятий, понимая, что такие проблемы есть, часто отказывается их решать, так как не чувствует себя достаточно компетентным. Решения в лучшем случае возлагаются на руководителей информационных служб или специализированные внешние организации, которые не заинтересованы в быстром разрешении информационных проблем своего заказчика. Хозяйственные риски, связанные с использованием ИС и ИТ в корпоративном управлении, постоянно растут, и неясно, до каких пор руководство предприятий будет недооценивать этот важный стратегический ресурс. В последнее время высший менеджмент стал внимательнее относиться к ИС и ИТ в корпоративном управлении. Именно от него должны исходить решающие инициативы по изменению ситуации в данной сфере. Развитие информатизации бизнеса показало, что ИС и ИТ в корпоративном управлении и организации взаимно влияют друг на друга. Информационные технологии и построенные на их основе информационные системы должны быть полностью интегрированы в деятельность организации. С другой стороны, организация должна постоянно чувствовать поддержку со стороны ИТ и ИС, и не только открывать для себя новые возможности, но и развивать их, чтобы извлечь максимальную выгоду из новых технологий.

Взаимодействие между ИС и ИТ в корпоративном управлении – сложная и комплексная проблема. Оно подвержено влиянию большого числа факторов, включая структуру бизнеса, организационно-функциональное построение организации, бизнес-правила, политику, корпоративную культуру, опыт и знания управленцев, внутренние технологические процессы, внешнее окружение. Менеджеры должны постоянно принимать эти факторы во внимание, чтобы успешно внедрять и использовать новые ИТ и ИС или управлять существующими системами.

Любая организация является сложным организмом, состоящим из большого числа разнородных объектов и процессов, имеющих собственные управляющие органы. Для согласования функционирования организации необходима общая многоуровневая система управления. В практике менеджмента принято выделять три основных уровня управления: стратегический, тактический, оперативно-функциональный. Каждый из них характеризуется собственным набором функций, уровнем компетентности и ответственности и нуждается в соответствующей информационной поддержке (рис. 2).

Рисунок 2 - Управленческая пирамида и информационные подсистемы управления

Это находит отражение в том, ИС и ИТ в корпоративном управлении общего назначения включают в себя локальные управленческие подсистемы соответствующего уровня. Для небольших организаций можно ограничиться одним или несколькими специалистами, специально выделенными для информационной работы. На крупных и средних организациях с высокой степенью дифференциации бизнеса или с большим объемом документооборота представляется целесообразным создать собственный информационный отдел, или подразделение (департамент) для сбора, хранения и обработки информации, разграничения и контроля прав доступа к ней, координации информационных потоков и пучков. Цель информационного менеджмента – целенаправленное использование информации и данных в качестве ресурса, обеспечивающего достижение стратегических целей организации в развитии своего бизнеса, управление информационной системой и её ресурсами. Можно выделить, по крайней мере, семь заинтересованных групп, от которых зависит принятие решений в деле использования и развития ИС и ИТ в корпоративном управлении:

- собственное информационно-технологическое подразделение, обеспечивающее разработку и развитие ИТ и ИС;
- менеджеры среднего звена управления и исполнительных подразделений;
- специалисты, занимающиеся поиском системных решений для оптимизации специальных функциональных задач;

-менеджеры отдельных хозяйственных подразделений, которые должны использовать ИТ в силу логики своей хозяйственной деятельности, чтобы удовлетворять запросы клиентов, снижать издержки и т.д.;

-менеджеры служб бухгалтерско-финансового учета;

-поставщики ИТ, которые должны предлагать услуги в строгом соответствии с проблемными установками своих потребителей [5, с. 87].

Высшее руководство должно абсолютно ясно представлять себе, какие возможности обеспечивает полноценная, хорошо развитая корпоративная информационная система.

На внутрифирменные подразделения возлагается функция информационно-технологического обеспечения процесса производства товаров и услуг. Они должны заниматься решением технологических задач в своей области и социальных проблем, связанных с внедрением, эксплуатацией и совершенствованием ИС, координировать работу с группами лиц и организациями, заинтересованными использовании потенциала и определении проблематики ИТ, совместно с высшим руководством искать пути завоевания конкурентных преимуществ для отдельных хозяйственных подразделений и организации в целом.

Под понятием информационной системы управления подразумевается совокупность информации, экономико-математических методов и моделей, технических, программных и других технологических средств и специалистов, предназначенную для обработки информации и принятия управленческих решений. Информационные технологии – это система методов и способов сбора, передачи, накопления, обработки, хранения, представления и использования информации. Информационные технологии имеют большое значение для менеджеров, ведь основу их труда составляет именно информация.

На основании вышеизложенного важно отметить, что для реализации принципов эффективного использования ИС и ИТ в корпоративном управлении руководитель организации должен проводить планомерные и постоянные улучшения производительности ИС и ИТ, и их экономической отдачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егоршин, А.П. Стратегический менеджмент / А.П. Егоршин, И.В. Гуськова. М.: Инфра-М. 2017 292 с.
2. Ивасенко, А.Г. Информационные технологии в экономике и управлении / А.Г. Ивасенко, А.Ю. Гридасов, В.А. Павленко. М. : КноРус, 2017 154 с.
3. Логинов, В.Н. Информационные технологии управления / В.Н. Логинов. М. : КноРус, 2016 240 с.
4. Плахотникова, М.А. Информационные технологии в менеджменте / М.А. Плахотникова, Ю.В. Вертакова. М. : Юрайт, 2017 462 с.
5. Моргунов, А.Ф. Информационные технологии в менеджменте / А.Ф. Моргунов. М.Юрайт, 2017 268 с.

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘРТЕБЕСІ

Турмагамбетова Б.

Ғылыми жетекші: Өтебалиева Қ.Е.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бесінші Каспий саммитінің Каспий теңізінің халықаралық күні қарсаңында өтуінің символдық мәні бар. Каспий теңізінің құқықтық жағдайын реттеу жөніндегі көп жылғы жұмыстарды қорытындылады. Көп жақты тәжірибелік іс-қимылдарды ілгерілетуге қатысты жұмыстардың жағдайы мен кейінгі атқарылатын шаралар талқыланды. Қазақстан Республикасының Президенті сауда, экономика, көлік және қауіпсіздік салаларына байланысты маңызды келісімдерге қол қойды.

Түйінді сөздер: «Каспий теңізінің конституциясы», каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенция.

Мемлекет басшысы жүргізілген келісімдердің табыстылығына тоқталып, Конвенцияны дайындау процесінде барлық ел Каспий өңірінің саяси тұрақтылығы мен дамуын, сондай-ақ оның табиғи байлығының қорғалып, көбейтілуін қамтамасыз ету мүддесін көздегенін айтты.

Көп жылғы сіңірген еңбектің шарықтау шегі бойынша Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қоюмен аяқталды. Конвенция «Каспий теңізінің конституциясы» болып саналады. Мұнда теңіз жағасындағы мемлекеттердің құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ, өңірдің қауіпсіздігі, тұрақтылығы мен өркендеуіне кепіл болуға қатысты барлық кешенді мәселелерді реттеу қарастырылған.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Конвенцияның Каспий жағасындағы елдердің ынтымақтастығы үшін барлық бағыттар бойынша тиімді заңды база қалыптастыратынын және әрбір тараптың қызметі үшін негізге алынатын ұстанымдарды анықтайтынын айтты. Атап айтқанда, Каспий теңізін бейбітшілік, тату көршілік және достық аймағына айналдыру, оны бейбіт мақсатта пайдалану, егемендігі мен аумақтық тұтастығын құрметтеу, Каспий теңізінде тараптарға қатысы жоқ қарулы күштерді болдырмау мәселелері қамтылған. Аумақтық су көлемін 15 теңіз мил етіп бекітті. Осыған орай оның сыртқы шекарасы мемлекеттік мәртебеге ие болады. Аумақтық суға он мильдік балық аулау аймағы жалғасады. Әрбір мемлекет балық аулау кәсібінде ерекше құқыққа ие болады. Теңіздің балық аулау аймағынан тыс бөлігі ортақ су кеңістігі болып қала береді. Мемлекеттік теңіз шекарасынан тыс аумақта Каспий жағасындағы елдердің туы бар кемелері еркін жүзе беретін болады. Басқа теңізге және әлемдік мұхитқа шығу еркіндігі жөніндегі уағдаластықтың маңызы зор. Әрбір мемлекет өз бөлігінің шегіндегі теңіз түбінің байлықтарына қатысты егемендік құқығын жүзеге асырады. Сондықтан, теңіз түбі арқылы магистральды құбырлар мен кабельдерді жүргізу экологиялық талаптарды сақтағанда ғана мүмкін болатыны қарастырылды.

Қазақстан Президенті осы ұстанымдардың сақталуы Каспий жағасындағы елдердің көлік инфрақұрылымының дамуына, Каспий өңірінің транзиттік әлеуетінің артуына сондай-ақ Каспийдің экологиялық жүйесі мен биологиялық ресурстарының керемет популяциясының қорғалуына септігін тигізетінін атап өткен болатын [1].

Сонымен қатар, Нұрсұлтан Назарбаев Каспий теңізі бойынша ынтымақтастықты одан әрі дамыту жөнінде бірқатар қосымша шараларды, соның ішінде, әскери қызмет

саласындағы келісілген сенім шаралары жөнінде бес жақты арнайы келісімнің қорытындысы, Каспий жағасындағы елдердің сауда-экономикалық қарым-қатынастарын, әсіресе, инвестициялық ынтымақтастық және энергетикалық саладағы жобаларды жүзеге асыру жөніндегі мәселелерді жандандыру, саясат тарифін жетілдіру және тасымалдау жағдайын жақсарту, сондай-ақ биологиялық ресурстарды заңсыз кәсіпке айналдырғандарға қарсы күрес жөнінде құжат қабылдауды ұсынды. Мемлекет басшысы Ақтау саммиті Каспий маңы елдері ауқымды міндеттерді бірлесіп шеше алатынын тағы бір рет көрсеткенін айтып, қабылданған халықаралық шарттар мен қол жеткізілген уағдаластықтар «Каспий бестігінің» әлеуетін толықтай ашуға мүмкіндік беретініне сенім білдірді. Сондай-ақ, саммит қорытындысы бойынша Әзербайжан Республикасының Президенті Ильхам Әлиев, Иран Ислам Республикасының Президенті Хасан Рухани, Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путин, Түрікменстан Президенті Гурбангулы Бердімұхамедов мәлімдеме жасап, бесінші Каспий саммитінің қорытындысы бойынша мынадай құжаттарға қол қойылды:

1. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенция;
2. Каспий теңізінде терроризмге қарсы күрес жүргізу саласындағы ынтымақтастық туралы хаттама;
3. Каспий теңізінде ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жүргізу саласындағы ынтымақтастық туралы хаттама;
4. Каспий маңы мемлекеттерінің үкіметтері арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісім;
5. Каспий маңы мемлекеттерінің үкіметтері арасында көлік саласындағы ынтымақтастық туралы келісім;
6. Каспий теңізінде жанжалдың алдын алу туралы келісім;
7. Шекара ведомстволарының ынтымақтастығы мен өзара іс-қимылы туралы хаттама. Осы ретте Конвенция Каспий теңізінің суын, түбін, қазба байлықтарын, табиғи ресурстары мен әуе кеңістігін қоса алғанда, Каспийге қатысты тараптардың құқықтары мен міндеттерін реттейтін негізгі жан-жақты құжат болып саналады. Сонымен қатар Каспий маңы елдерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды болдырмау, әскери қызметтер мәселелеріне айрықша назар аударылды.

"Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 25 шілдедегі №465 қаулысына сай қол қою туралы ұсыныс енгізілген болатын [2].

Каспийдің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылып, Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған кезден бергі кезеңде өзінің құрлықтағы мемлекеттік шекарасын халықаралық құқық негізінде айқындап әрі мызғымастай етіп бекітіп алды. Енді еліміздің кең-байтақ жеріне шекаралас мемлекеттердің де, өзге елдердің де ешқайсысы дауласуға да құқықтары жоқ. Ал Каспий теңізін бөлу арқылы оның құқықтық мәртебесін айқындау мәселесіне келсек, мұнда Қазақстанның ұстанымы айқын. Біздің еліміз бұл мәселеде БҰҰ-ның теңіз құқығы жөніндегі 1982 жылғы конвенциясының жекелеген ережелерін басшылыққа алатынын бастапқы кезде-ақ мәлімдеген. Қазақстан ұстанымы Каспий маңы мемлекеттерінің саяси және экономикалық мүдделерін тиімді қамтамасыз ету мақсатын көздейді. Ол – Каспийдің аумақтық теңіз, балық аулау аймағын және ортақ су кеңістігін белгілеу. Бұл жоғарыда аталған конвенция ережелеріне толық сәйкес келеді. Сондай-ақ аумақтық теңіздің сыртқы шекарасы жағалаудағы мемлекеттің барлық егеменді құқықтарға толығымен ие болатын мемлекеттік шекарасы болуы қажет. Бұған қоса, еліміз балық аулау аймағын, оның ені мен режимін Каспий маңы мемлекеттерімен келісе отырып, жеке санатқа бөліп қарастыруды ұсынады. Бұл балық аулау мен биоресурстарды пайдалануды тиісті аймақтарда және ашық теңізде кәсіпті лицензиялау

мен балық аулаудың келісілген квоталары негізінде жүзеге асыру қажеттігін көздейді.

Каспийдің құқықтық мәртебесін айқындауда Қазақстан тарапы арнайы жұмыс тобының аясында теңіз маңындағы елдермен екіжақты және үшжақты келіссөздерді тұрақты жүргізіп келеді. Соның нәтижесінде еліміз Каспий маңы мемлекеттерінің барлығымен жекелеген мәселелер бойынша тиісті құжаттарға қол қойды. Ол құжаттар теңіздің биологиялық әртүрлілігін сақтау, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, болуы ықтимал тосын оқиғалардың алдын алу және басқа да өзекті мәселелерге бағытталған... Ондаған жылдардан бері Каспий бассейніндегі мол энергетикалық қор мен өте сирек кездесетін биоресурстар әлемдегі ірі мемлекеттердің қызығушылығын тудырып келеді. Өйткені мұнай мен газ бүгінде отын-энергетика көзі ретінде халықаралық қатынастарда ерекше маңызға ие әрі әлемдік экономикада алатын орны жоғары. Каспий теңізінің табанын бөлуде оған қатысқан бес мемлекеттің әрқайсысының өз үлесі бар: Қазақстан – 29 пайыз, Ресей – 19 пайыз, Әзербайжан – 18 пайыз, Түрікменстан – 21 пайыз, Иран 13 пайыз үлеске ие. Ал кез келген ортақ мәселеге қатысты халықаралық құқық ең алдымен мемлекеттер арасындағы қатынастарды нығайтуға негіз болады. Сол себептен халықаралық қатынастар саласында қызығушылықты арттырып отырған Каспийдің құқықтық мәртебесін нақтылау бүгінгі күннің аса маңызды мәселелерінің бірі саналады. Каспий – ерекше маңызды стратегиялық аймаққа жатады. Географиялық жағынан орналасуы оны Еуразия құрлықтарында ғана емес, дүние жүзіндегі ықпалы күшті теңіздердің қатарына қосты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз.
2. "Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 25 шілдедегі №465 қаулысы.

УДК 65.012.03

ПРОМЫШЛЕННОЕ ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ – КАК ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КАЗАХСТАНА

Укас Н.

Научный руководитель: Саубетова Б.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются инновационные средства достижения новаторских целей (инновационный потенциал в совокупности с внутренними и внешними условиями), обеспечивающие инновационную нацеленность развития экономики на воспроизводственной основе. Основной недостаток ранних подходов к инновационной деятельности заключается в том, что они сосредотачивают внимание только на одном каком-то важном элементе, а не рассматривают эффективность как результирующую, зависящую от многих различных факторов. В состав элемента научно-технического потенциала - образовательного потенциала-входят профессионально-техническое образование, среднетехническое и высшее, а школьное образование оказывает опосредованное влияние.

Ключевые слова: инновации, конкуренция, валовый внутренний продукт, рынок, предприятия, технология, промышленность.

Создание новых знаний и технологий и их использование в интересах социально-экономического развития государства определяют роль и место страны в мировом сообществе, и уровень обеспечения национальной безопасности. В развитых странах 80-95% прироста валового внутреннего продукта (ВВП) приходится на долю новых знаний, воплощенных в технике и технологиях, то есть, в этих странах развивается инновационная экономика. Основными признаками инновационной экономики являются:

- наличие современных информационных технологий и компьютеризированных систем;
- наличие развитой инфраструктуры, обеспечивающей создание национальных информационных ресурсов;
- ускоренная автоматизация и компьютеризация всех сфер и отраслей производства и управления;
- создание и оперативное внедрение в практику инноваций различного функционального назначения;
- наличие гибкой системы опережающей подготовки и переподготовки квалифицированных специалистов.

Инновационная деятельность может рассматриваться с различных позиций и с различной степенью детализации: «...во-первых, как параллельно-последовательное осуществление научно-исследовательской, научно-технической, инновационной, производственной маркетинговой деятельности; во-вторых, как временные этапы жизненного цикла нововведения от возникновения идеи до её разработки и распространения; в-третьих, как процесс финансирования и инвестирования разработки и распространения нового вида продукта или услуги» [1].

Основной недостаток ранних подходов к инновационной деятельности заключается в том, что они сосредотачивают внимание только на одном каком-то важном элементе, а не рассматривают эффективность как результирующую, зависящую от многих различных факторов. В этом и состоит принципиальное отличие современного подхода к инновационной деятельности.

Привлекательность инновационного пути развития заключается в его эффективности, когда речь идет об ускорении темпов экономического роста и снижении социальной напряженности. Гибкая, благодаря масштабному внедрению последних научно-технических достижений, и подвижная, в силу присущего ей постоянного поиска новых рынков, инновационная экономика не имеет себе равных в умении приспособиться ко всему разнообразию возникающих, исчезающих и просто меняющихся экономических интересов взаимодействующих субъектов.

Применительно к экономике Казахстана, нацеленной на формирование индустриально-инновационной системы - проводника в мир новых технологий и новой экономики, ее исходными параметрами и характеристиками являются:

- инновационные цели и результаты инновационной деятельности (продукты, товары, услуги и т.д.), обеспечивающие монопольное положение на внутренних и внешних рынках;
- инновационные средства достижения новаторских целей (инновационный потенциал в совокупности с внутренними и внешними условиями), обеспечивающие инновационную нацеленность развития экономики на воспроизводственной основе;
- инновационная среда, формирующая творческую атмосферу и поощряющая работников к созданию и внедрению нововведений. Её структурными составляющими на территории республики являются национальные и региональные технопарки,

финансируемые из бюджета, и бизнес-инкубаторы, финансируемые через Национальный инновационный фонд.

-инновационная инфраструктура, имеющая в своем составе Национальный инновационный фонд (АО НИФ), Фонд национального благосостояния «Сам-рук-Казына», Центр аналитических и маркетинговых исследований, Центр инжиниринга и трансфера технологий (ЦИТТ), Банк развития, финансирующие инновационную деятельность, венчурные фонды, которые позволяют стране присутствовать на мировых технологических рынках.

-инновационный процесс социально-экономического развития, способный интегрировать в единую, логически обоснованную взаимосвязь науку - образование -> производство —> рынок.

Увеличение скорости инновационного процесса и эффективности внедряемых инноваций ведет к развитию экономики как в количественном выражении в виде прироста ВВП, так и в качественном - в виде новых знаний, лежащих в основе технологических, управленческих, организационных, социальных процессов.

В настоящее время важное значение приобретают меры, которые позволяют задействовать инновационный потенциал в интересах повышения конкурентоспособности товаропроизводителя, отрасли, региона, страны.

Пока инновационная активность промышленных предприятий остается на низком уровне, только 3,4% предприятий занимаются инновационной деятельностью. Поэтому, главной целью инновационной политики на ближайший период должно быть обеспечение институциональных, организационных, финансовых, кадровых и нормативно-правовых условий для повышения конкурентоспособности экономики Казахстана, на основе эффективного использования инновационного потенциала, распространения и реализации инноваций [2]. Основными задачами при этом должны быть: -создание организационных и экономических механизмов для повышения востребованности инноваций отечественным производством, обеспечения

интенсивного развития фундаментальной науки, важнейших прикладных исследований и разработок;

-совершенствование нормативно-правовой базы научной, научно-технической и инновационной деятельности;

-поддержка научных исследований и экспериментальных разработок в приоритетных направлениях развития науки, технологий и техники с учетом мировых тенденций;

-укрепление научно-исследовательского сектора высшей школы.

В состав элемента научно-технического потенциала - образовательного потенциала-входят профессионально-техническое образование, среднетехническое и высшее, а школьное образование оказывает опосредованное влияние. Здесь основным критерием должно выступить получение профессии.

Таким образом, проведенный анализ инновационной деятельности промышленности Казахстана показал, что за 2010-2014 годы имеется тенденция роста по всем показателям инновационной активности предприятий: объем инновационной продукции в промышленности, количество предприятий, использующих новые технологии, затраты на технологические инновации. Реализация инновационного потенциала предполагает наличие условий, способствующих трансформации результатов инновационной деятельности в коммерчески приемлемые продукты. Коммерциализация инновации возможна тогда, когда все участники инновационного процесса ученые, производители, инвесторы имеют достаточные мотивации для принятия риска в процессе выделения новых технологий на рынок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Официальный сайт Агентства РК по статистике – 2015 г.
2. Келимбетов К. Стратегическое планирование в Республике Казахстан в условиях глобализации. //Транзитная экономика, 2015,- №1

УДК 363.27

ТРАНСФОРМАЦИЯ КАСПИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Урбесинова Х.

Научный руководитель: Абдешов Д.Д.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются, вопросы прошедшего саммит в Актау по определению статуса Каспийского моря, который показал, что все страны региона нацелены на конструктивный диалог и сотрудничество. Одним из основных направлений ее деятельности должно было стать взаимодействие в сфере разработки нефти и газа Каспия. Предполагалось, что в рамках этой организации будет развиваться также сотрудничество в области судоходства, использования биологических ресурсов, защиты окружающей среды.

Ключевые слова: энергоресурсы, шельф Каспия, «каспийской пятерки» межправительственное соглашение, торгово-экономическое сотрудничество.

Прошедший саммит в Актау по определению статуса Каспийского моря показал, что все страны региона нацелены на конструктивный диалог и сотрудничество

Как отмечают эксперты, Каспийский регион в XXI веке обещает стать главным поставщиком энергоресурсов на мировой рынок. Запасы имеющихся здесь углеводородных ресурсов оцениваются по-разному, но все эксперты сходятся во мнении, что этот регион может выйти на 3-е место в мире по добыче энергоресурсов после Ближнего Востока и Сибири [1].

Крупнейшие прогнозные региональные запасы нефти и газа сосредоточены на территории Туркменистана (6,5 млрд тонн нефти и 5,5 трлн куб. м газа, 4-е место в мире по разведанным газовым запасам), Казахстана (6 млрд тонн нефти и 2 трлн куб. м газа) и Азербайджана (3,5–5 млрд тонн нефти и 600 млрд. куб. м газа). Российские запасы нефти на Каспии до открытия в январе 1998 года потенциально нефтеносных структур в северном секторе моря оценивались в 1 млрд тонн. Иранские запасы еще меньше. По самому шельфу Каспия разведанные запасы составляют 12 млрд тонн условного топлива. Стоит отметить, что в октябре 1992 года на встрече глав государств и правительств пяти прикаспийских государств, состоявшейся в Тегеране по инициативе Ирана, стороны впервые обсудили вопрос о перспективах создания Организации каспийского экономического сотрудничества. Одним из основных направлений ее деятельности должно было стать взаимодействие в сфере разработки нефти и газа Каспия. Предполагалось, что в рамках этой организации будет развиваться также сотрудничество в области судоходства, использования биологических ресурсов, защиты окружающей среды.

Также сейчас правительства пяти прикаспийских государств должны одобрить межправительственное соглашение о торгово-экономическом сотрудничестве. Цель соглашения – формирование международно-правовой базы торгово-экономических отношений в сферах промышленности, сельского хозяйства, торговли, туризма и других отраслях экономик государств-сторон, представляющих взаимный интерес. [2].

В ходе Четвертого Каспийского саммита, который состоялся в Астрахани 29 сентября 2014 года, Туркменистаном была выдвинута инициатива о разработке странами «каспийской пятерки» межправительственного соглашения о торгово-экономическом сотрудничестве. Инициатива была поддержана всеми сторонами.

Понимая экономические перспективы своего географического расположения, страны Каспийского региона активно развивают свою портовую инфраструктуру. Имеющаяся портовая инфраструктура Казахстана – порты Актау, пропускная способность 19,5 миллиона тонн в год, и Курык, шесть миллионов тонн в год, – позволяет сократить время движения по морю на четыре часа. Необходимость модернизации своих морских портов понимают и другие страны Каспийского бассейна. Бакинский международный морской торговый порт также является составной частью Транскаспийского межтранспортного маршрута, реализуемого в рамках проекта «Новый Великий шелковый путь». Ожидается, что по итогам 2018 года он обработает более пяти миллионов тонн грузов. С целью эффективного использования транзитных возможностей Азербайджана в поселке Алят строятся новые терминалы и зона свободной торговли. Доля перевалки грузов, идущих через Россию, в ее каспийских портах составляет лишь 0,8%.

30 марта 2017 года состоялась церемония открытия нового портового комплекса на территории этой СЭЗ. Данный объект оснащен 22 причалами. На финальных стадиях ввода этого нового порта в эксплуатацию его пропускная способность составит 15 миллионов тонн грузов в год. Таким образом, в настоящее время страны Каспийского региона, учитывая растущий интерес Китая к переориентации своей торговли на Евразию в рамках проекта «Экономический пояс Шелкового пути», уже перешли от обсуждения планов и перспектив транспортного сотрудничества к поступательной реализации масштабных проектов в направлении модернизации береговой инфраструктуры. [3].

Конвенция регулирует весь комплекс вопросов, связанных с правами и обязательствами прибрежных государств в отношении использования Каспийского моря, включая его воды, дно, недра, природные ресурсы и воздушное пространство над ним. Установлены территориальные воды шириной 15 морских миль, а их внешние границы обретают статус государственных. К территориальным водам примыкают 10-мильные рыболовные зоны, где каждое государство обладает исключительными правами на промысел. За пределами рыболовных зон сохраняется общее водное пространство. Вне морских государственных границ будет действовать свобода мореплавания для судов под флагами прибрежных стран.

Стоит отметить, что в соответствии с Актауской конвенцией создается механизм пятисторонних регулярных консультаций под эгидой МИДов в целях выполнения этого основополагающего документа и обзора различных аспектов сотрудничества на Каспии. Накануне саммита министры иностранных дел договорились создать рабочую группу высокого уровня по вопросам Каспийского моря. Первое заседание планируется провести уже в ноябре этого года в Азербайджане. В первоочередном порядке группа приступит к согласованию очень важного пятистороннего соглашения, касающегося методики установления прямых исходных линий на Каспии.

Учитывая, что стороны достигли взаимопонимания и прогресса по всем ключевым вопросам повестки дня, на передний план выходит взаимовыгодное экономическое взаимодействие на Каспии во имя интересов народов этого региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Семедов, С. А. Международно-правовой статус Каспийского моря / С. А. Семедов // Обозреватель - Observer. - 2015. - № 4. - С. 75.
2. Каспийская нефть и международная безопасность. - Вып. 2 // Материалы Международной конференции. - М.: Федерация мира и согласия, 2015.
3. Федоров Ю.Е. Правовой статус Каспийского моря. М., Исследование ЦМИ МГИМО, 2017, № 8, с. 3.

УДК 331.08

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА И РАЗВИТИЕ ДЕЛОВОЙ КАРЬЕРЫ РАБОТНИКА

Четвериков А.

Научный руководитель: Аманчаева К.Р.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы выбора и проведения программ обучения, приводятся исторические методы, программы повышения квалификации: управление персоналом, time-management, team-building, управление проектами, внешняя среда организации, управление деятельностью, системный анализ, оценка персонала, ситуационно-поведенческие тесты, комплексная процедура, в последующем включающая в себя ситуационно-поведенческие тесты, психологическое тестирование и оценочное интервью стало называться ассессмент-центром.

Ключевые слова: управление персоналом, time-management, team-building, управление проектами, внешняя среда организации, управление деятельностью, системный анализ.

Выбор и проведение программ обучения персонала. Система повышения квалификации персонала - важное условие сохранения конкурентоспособности организации. Даже при высочайшем качестве товара или услуги, производимой компанией, для достижения успеха необходимо чтобы все звенья компании работали быстро, слаженно и профессионально. Особенно это актуально в условиях быстро меняющегося внешнего окружения организации, невозможности прогнозировать его развитие на долгосрочный период.

Все это требует высокого уровня квалификации персонала организации, умения людей, особенно руководителей, принимать правильные решения, четко взаимодействовать друг с другом с использованием самых современных знаний в различных областях организационной деятельности. Не случайно признано, что высококвалифицированные кадры являются самым ценным капиталом любой организации.

Программы повышения квалификации составляются для сотрудников различных уровней иерархии:

- рядовых сотрудников организации;
- руководителей среднего звена;
- руководителей высшего звена.

Цель:

- увлечение производства товаров или услуг за счет интенсивного (а не экстенсивного) пути развития организации;
- увеличение качества работы;
- повышение уровня регулярного менеджмента организации.

Программы повышения квалификации составляются с учетом специфики каждого сотрудника и области его профессиональной деятельности и могут быть разработаны для:

- типовых рабочих мест (например, менеджеры по продажам и менеджеры по ведению договоров отдела сбыта);
- групп сотрудников (например, отдел сбыта в целом);
- персонально.

Программы повышения квалификации могут затрагивать следующие области: управление персоналом, time-management, team-building, управление проектами, внешняя среда организации, управление деятельностью, системный анализ (основы системного управления организацией, анализ проблем и так далее).

Программы повышения квалификации разрабатываются с учетом результатов аттестаций персонала и служат одним из инструментов реализации кадровой политики.

Методы: курс лекций по различным дисциплинам; тренинги, семинары; индивидуальное консультирование.

Результаты: повышение эффективности работы персонала; повышение качества продукции; улучшение организационной культуры на основе более квалифицированного подхода к решению организационных проблем; повышения уровня регулярного менеджмента; стабилизации кадрового состава на основе предоставления; организацией возможности профессионального, карьерного и личного роста сотрудникам [1].

Оценка персонала.

До 90-х годов инструментов для оценки персонала было совсем немного: оценочное интервью и аттестационная комиссия. Конечно, в соответствующих органах имелись и другие инструменты и методы, но за пределы сферы их деятельности этот инструментарий не распространялся. Да и те два инструмента, которые были упомянуты ранее, носили в большей степени формальный характер. Проблем отбора при приеме на работу и при назначении на вышестоящую должность, по сути, не существовало.

Но вот формальных процедур не стало. Многие компании вообще отказались в то время от аттестации как таковой, на работу принимались друзья и знакомые, в надежном оценочном инструментарии нужды в конце 80-х – начале 90-х годов также пока не ощущалось. Со временем оказалось, что с друзьями и знакомыми возникает множество проблем, работать они не всегда хотят, а если и хотят, то не умеют или просто не могут. Тут-то впервые и задумались о том, что людей нужно отбирать. Появились первые учебные пособия по отборочному интервью, а с ними и первые тренинги. В ход пошли психологические тесты. В середине 90-х наступил расцвет психологического тестирования. Например, каждый уважающий себя крупный банк имел в своем составе психолога, а то и группу. Тестировать стали не только при приеме на работу, но и при аттестации персонала. Наступило счастливое время для отечественных психологов, приводивших западные, в основном американские, реже немецкие тесты. В это время спросом стали пользоваться переводы западных тестовых методик, совершенно не адаптированных к выборке. (Для того, чтобы провести качественную адаптацию

западного теста, нужно собрать выборку в 1000 человек, соблюдая при этом все требования репрезентативности по: возрасту, полу, профессии).

Неадекватное использование психологического инструментария и большое количество дешевых подделок привели к потере интереса к психологическому тестированию в принципе. И хотя от тестов совсем не отказались, сфера их применения стала гораздо уже и специфичнее. Вслед моде на психологические тесты наступила мода на так называемые СПТ – ситуационно-поведенческие тесты. Почему ситуационно-поведенческие? Потому что в этом случае происходит оценка реального поведения испытуемых в конкретной ситуации. В случае психологических тестов (личностных опросников), мы имеем дело не с реальной оценкой поведения человека, а с оценкой представления человека о своем поведении. В случае же СПТ мы оцениваем реальное поведение человека. Комплексная процедура, включающая в себя СПТ, психологическое тестирование и оценочное интервью стало называться ассессмент-центром (АЦ).

Заглядывая в будущее, можно прогнозировать все большее распространение так называемых мягких способов оценки в ходе тренингов и деловых игр, а также своего рода сращивания процессов оценки и процессов обучения. Данные тенденции требуют повышения профессионализма людей, занимающихся оценкой, а также расширения их компетенций, по крайней мере до базовых тренерских навыков [2].

ЛИТЕРАТУРА

1. Виханский О. С., Наумов А. И. В41 Менеджмент: Учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2002. – 528 с. Высшая школа, 1999.
2. Управление персоналом организации/ Под ред. А.Я. Кибанова. – М.: ИНФРА - М, 1999.

ӘОЖ 327.2

ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ РЕСМИ РЕЗЕРВТЕРІ МЕН АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫНДАҒЫ ДОЛЛАР МЕН ЕУРОНЫҢ РӨЛІ

Шуақ Б.

Ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Әртүрлі елдерден қаражаттың сәтті алмасуы үшін қолайлы бағамдарды білу керек. Әрбір коммерциялық қаржы институты валюталық операциялардан пайда табу үшін оларды өз қалауы бойынша қою мүмкіндігіне ие. Мемлекеттер тұрғысынан доллар негізгі резервтік валюта және валюта бағамдарын толық және ішінара белгілеу үшін якорь болып табылады.

Түйінді сөздер: Валюта, еуро, доллар, қаржы, еуро одақ, резервтік валюта.

Елдердегі қолданыстағы валюта бағамдарын штаттардың орталық банктері валюта биржасындағы сауда-саттық нәтижелері бойынша, сұраныс пен ұсыныс негізінде, қаржылық және саяси жағдай мен экономиканың талаптары негізінде анықтайды. Коммерциялық банктер валюталық операциялардан пайда табу мақсатында өздерінің валюталық бағаларын белгілеуге құқылы. Ресми ақпарат көздерінен ақпарат жинайтын агрегатор сайттары әртүрлі штаттардағы валюта бағамдарын білуге

көмектеседі. Айырбастау бағамы күн сайын жаңартылып, елдердің орталық банктерінің сайттарында жарияланады.

АҚШ-тың әлемдік өндіріс пен саудадағы үлесінің төмендеуіне қарамастан, доллардың әлемдік қаржы жүйесіндегі рөлі артуда. Бұған халықаралық жеткізу тізбегінің дамуы, корпоративтік несиелеудің долларлануы және қауіпсіз активтерге сұраныстың артуы ықпал етеді.

Біз халықаралық қаржы және монетарлық жүйені дамытудың қызғылықты кезеңіндеміз. Бір жағынан, АҚШ пен Еуропалық Одақтың әлемдік өндірістегі, саудадағы және ЖІӨ – дегі рөлі табиғи түрде төмендейді, өйткені дамушы елдерде, ең алдымен Қытайда, Үндістанда және басқа да Азия елдерінде өсу қарқыны дамыған елдердің орташа өсу қарқынынан асып түседі. Бір таңқаларлығы, бұл үрдіс жақында басталды-1990 жылдары, бұған дейін әлемдік экономикадағы дамыған елдердің үлесі басым және салыстырмалы түрде тұрақты болды. Қытай өнеркәсіптік өндіріс көлемі мен халықаралық саудадағы үлесі бойынша АҚШ-ты басып озды және жақын арада ЖІӨ жиынтық бойынша (ағымдағы айырбас бағамы бойынша) АҚШ-тан асып түседі, дегенмен жан басына шаққандағы ЖІӨ бойынша дамыған елдерден айтарлықтай төмен.

Екінші жағынан, АҚШ долларының әлемдік экономикалық жүйеде рөлі ешқашан күшті болған емес: ол оның барлық салаларында – жеке және мемлекеттік секторларда да, ақшаның барлық үш функциясында да (құндылық өлшемі, айналым құралы және жинақтау құралы) басым. Доллар тауарлар мен қызметтердің халықаралық саудасындағы және халықаралық қаржы жүйесіндегі негізгі валюта болып табылады – несие түрінде қарыз алу немесе банк және нақты секторларда облигациялар шығару кезінде.

Бір таңқаларлығы, доллардың ұзақ мерзімді рөлі 1973 жылы Бреттон-Вудс жүйесі құлағаннан кейін, дамыған елдер долларға белгіленген валюта бағамдарынан бас тартып, доллардың алтынға шаққандағы бағамы бекітілгеннен кейін өсті. Қазір біз құбылмалы айырбас бағамдары жүйесінде өмір сүріп жатырмыз, бірақ бұл ретте көптеген елдер, соның ішінде Қытай да өздерінің айырбас бағамдарын долларға ішінара бекітуді қалайды. Сонымен қатар, 1990-шы жылдардың ортасынан бастап Қытайдың халықаралық өндіріс пен саудадағы рөлінің күшеюі осы кезеңде әлемдік қаржы және монетарлық жүйеде доллардың айтарлықтай нығаюына әкелді. Әлемдік қаржы жүйесіндегі доллардың рөлі Еуроаймақтың пайда болуымен де төмендеген жоқ. Еуро аймақтық халықаралық саудада маңызды рөл атқаратын маңызды аймақтық валютаға айналды, бірақ сонымен бірге доллардың халықаралық қаржыдағы рөлі (жеке сектордағы еларалық қарыз алу) 2000-шы жылдары, әсіресе 2010-шы жылдары, Еуропадағы қарыз дағдарысынан кейін өсе берді.

АҚШ-тың әлемдік экономикадағы үлесінің төмендеуіне қарамастан, қандай тетіктер доллардың рөлінің артуына әкелді? Біріншіден, жаһандану және 1970 жылдары айтарлықтай аз рөл атқарған жаһандық қосылған құн тізбектерінің өсіп келе жатқан рөлі. қазір елдер халықаралық саудаға едәуір көбірек қатысады, ол түпкілікті өнімді экспорттауда ғана емес, сонымен қатар әртүрлі елдердің көптеген компаниялары қатысатын күрделі өндірістік тізбектерге құндылық қосуда. Мұндай тізбектердегі есептеулер үшін бір валютаны қолданған жөн – және бұл рөлді доллар ойнайды, ал оның көптеген валюталарға қатысты тұрақтылығы оның халықаралық саудадағы баға белгілеудегі рөлін күшейтеді. Өз кезегінде көптеген орталық банктер Ұлттық фирмалардың халықаралық бәсекелестіктегі позициясын нығайту үшін долларға қатысты валюта бағамын тұрақтандырады.

Екіншіден, банктер де, нақты сектордағы компаниялар да халықаралық қаржы нарығындағы қаржыландыру үлесін АҚШ долларымен ұлғайтатын қаржы жүйесінің

жаһандануы доллар рөлінің күшеюіне ықпал етеді. Сонымен қатар, жергілікті қаржыландыру ұлттық валюталарда жүреді, бірақ ірі фирмаларды қаржыландырудың жалпы құрылымында аз рөл атқарады. Бұл, ең алдымен, долларлық қаржыландыру нарығының көлеміне байланысты, ол барлық жақын бәсекелестердің, соның ішінде еуро мен юань нарықтарынан едәуір асып түседі. Бір қызығы, егеменді мемлекеттік қарыз алу, керісінше, ұлттық валюталарға көбірек ауысады, бірақ олардың көлемі доллардың рөлі едәуір өскен жеке сектордағы қарыздардан төмен. Өз кезегінде, банктік және нақты секторлардағы долларлық қарыз алу көптеген елдердің орталық банктерін ұлттық фирмалар мен олардың баланстарына теріс әсер етпеу үшін валюталардың долларға қатысты ауытқуын тегістеуге мәжбүр етеді. Атап айтқанда, бұл үшін орталық банктер доллардың резервтік валюта ретіндегі рөлін күшейте отырып, айтарлықтай долларлық резервтерді қолдайды.

Үшіншіден, бұл ең маңызды тренд, сенімді қаржылық активтерге сұраныс жаһандық деңгейде өскен сайын доллардың мәні артады. Дамушы елдердегі, ең алдымен Қытайдағы және Азияның басқа елдеріндегі жедел экономикалық өсу әлемдік өнеркәсіптік өндіріс көлемінің, кірістердің және оларды үнемдеу қажеттіліктерінің халықаралық қаржы жүйесінің жаңа сенімді сақтау тетіктерін ұсыну мүмкіндіктерінен едәуір тез өсуіне әкелді. Басқаша айтқанда, дамушы елдердің тауарларды өндіру мен саудадағы рөлі олардың қаржы нарықтарына қарағанда едәуір тез өсті. Әлемдегі сенімділікті тұрақты түрде көрсететін және нарықтың жеткілікті мөлшеріне ие жалғыз актив – бұл АҚШ-тың қазынашылық облигациялары. Германияның немесе Жапонияның ұлттық облигациялары да, Қытай активтері де американдық облигацияларды ішінара алмастыра алмайды.

Бұл трендтер халықаралық монетарлық жүйе мен саясат үшін айқын салдарларға ие. Халықаралық сауда және қаржы ағындарын долларландыру нәтижесінде елдердің ұлттық валютаны девальвациялау арқылы өз экономикаларын ынталандыру мүмкіндіктері айтарлықтай төмендейді, өйткені әлсіз валюта экспортты тиімді арттыруға мүмкіндік бермейді және доллармен қарыз алатын фирмаларға теріс әсер етеді. Сенімді активтерге сұраныстың өсуі бүкіл әлемдегі ақша-кредит саясатының кеңістігін тарылтып, пайыздық мөлшерлемелердің ұзақ мерзімді нөлге дейін төмендеуіне әкеледі. Дағдарыстар дамушы елдерден АҚШ-тың сенімді активтеріне капиталдың кетуін күшейтеді, бұл АҚШ активтерін жаһандық құлдырау қаупінен хеджирлеу тұрғысынан сенімді етеді. Алайда, бұл доллардың нығаюы кезінде ұлттық валютадағы импорттық бағалардың өсуіне байланысты халықаралық сауда үшін қосымша теріс салдарға әкеледі.

Бір жағынан, доллардың орталық рөлімен ұқсас тепе-теңдік қысқа және орта мерзімді перспективада өте тұрақты. Екінші жағынан, АҚШ-тың әлемдік өндіріс пен саудадағы рөлінің төмендеуі ұзақ мерзімді перспективада жаңа тепе-теңдікке көшуге әкелуі мүмкін, мұнда еуро мен юань сияқты басқа да жаһандық және аймақтық валюталар үлкен рөл атқарады. Бұл ретте орта мерзімді перспективада өңірлік және жаһандық саудадағы еуро мен юань рөлінің ұлғаюы, сондай-ақ бүкіл әлем бойынша дамушы елдерге кредит беру жөніндегі Қытайдың белсенді саясаты кезінде юаньмен халықаралық қарыз алу нарығының ықтимал ұлғаюы неғұрлым ықтимал болып көрінеді. Бірақ Еуро да, юань да оны қолдайтын институттардың – тәуелсіз орталық банк пен сот жүйесінің беделіне, сондай-ақ Үкіметтің фискалдық тәртібіне кепілдік беретін тексерулер мен тепе-теңдіктердің саяси жүйесіне негізделген сенімді активтердің валютасы ретінде доллардың орнын алмастыра алмайды.

Экономикалық қуатқа, ауқымды жаһандық экономикалық қатынастарға және дамыған капитал нарықтарына және ЕО-ға негізделген халықаралық сауда мен қаржыға доллар мен еуроны белсенді пайдалану олардың басқа мемлекеттердің резервтік валюта

ретінде жиналуына ықпал етеді. 2016 жылы доллар мен еуро бүкіл әлемде жинақталған (алтынды қоспағанда) 11,67 триллион долларлық ресми валюта резервінің 80% -дан астамын құрады. Тәуелсіз валюта қорларының активтерінде дәл осындай валюталар басым, олардың мөлшері 2016 жылы 7,33 трлн. доллар.

Резервтік валюта ретінде доллар мен еуроға негізгі сұранысты дамушы елдер қалыптастырады, ол ресми валюта резервтерінің 75% -дан астамын жинақтайды. Дамушы елдер мен жинақталған қорлар бойынша дамыған елдер арасындағы алшақтық әсіресе 2000 жылдары байқалды. Мұнда шешуші рөлді жетекші дамушы елдердің экспорттық кірісінің қарқынды өсуі және олардың нарықтарына шетелдік капиталдың түсуінің едәуір ұлғаюы атқарды.

Дамушы елдердің резервтік валюта ретіндегі доллар мен еуроға деген сұранысының өсуінің басты себептерінің бірі олардың валютаны ұстап тұру және ішкі нарықта бағаның тұрақтылығы үшін кеңінен қолдану болып табылады. Дамушы елдердің орталық банктерінің резервтік валюталардың кез келгеніне немесе олардың қоржынына ұлттық валютаның бағамын қатаң немесе жұмсақ теңестіру негізінде номиналды монетарлық зәкірін белгілеуі инфляциялық күтулерді төмендетуге және экономикадағы инвестициялық белсенділікті арттыруға көмектеседі. Ұлттық валютамыздың тұрақтылығы экспорт пен елге шетелдік инвестициялардың келуін ынталандырады және халықтың және нарық қатысушыларының мемлекеттің қаржылық саясатына деген сенімін арттыруға көмектеседі[1].

Жетекші әлемдік валюталардың біреуін ақша-несие саясатының зәкірі ретінде таңдау жаһандық ақша-кредит жүйесінде доллар мен еуроның әсер ету аймағын қалыптастыруға әкелді. Американдық валюта Азия мен Латын Америкасындағы дамушы елдер үшін негізгі резервтік актив болып табылады. Доллардың әсер ету диапазоны әртүрлі макроэкономикалық алғышарттардың, ең алдымен АҚШ-пен тығыз сауда, экономикалық және қаржылық байланыстардың салдарынан өздерінің ұлттық валюталарын долларға қатаң немесе жұмсақ байқаумен айналысатын алпысқа жуық елді қамтиды. Олардың қатарында АҚШ-қа географиялық тұрғыдан жақын немесе

олардың күшті саяси қысымымен долларларды заңды төлем құралы деп таныған және өзінің ақша бірліктерін пайдаланудан бас тартқан шағын мемлекеттер де бар.

Алайда, соңғы онжылдықта халықаралық қаржы жүйесінің дамуы доллар бағамының режиміне әсерін өзгертті. Латын Америкасы мен Азиядағы көптеген ірі және жүйелік маңызды дамушы елдер валюталық бағамдардың икемді режимдерін қолдана бастады. Бірқатар жағдайларда бұған инфляциямен күресуге және тұрақты экономикалық өсу қарқынын ұстап тұруға бағытталған тәуелсіз ақша-кредит саясаты ықпал етті. Соңғы жылдары бұл мемлекеттер өздерінің валюта резервтеріндегі АҚШ долларының үлесін азайту үшін шаралар қабылдады. 2008-2009 жылдардағы жаһандық қаржылық дағдарыс одан әрі жылжулар туғызды, өйткені жекелеген елдер (мысалы, Ресей) олардың айырбас бағамдарының икемділігін арттырып, оны орнату үшін қолданылатын валюталар қоржынындағы доллардың салмағын азайтты[2].

Өз кезегінде, евро, әдетте, ЕМУ елдерімен географиялық және экономикалық жағынан тығыз байланысты немесе Еуропалық Одақпен әртүрлі институционалды келісімдері бар немесе бейресми түрде біржақты түрде біртұтас түрде толығымен осы мемлекеттер мен аумақтық құрылымдардың ұлттық валютасы немесе якорлық валютасы ретінде қолданылады. еуроны ұлттық валюта бағамының режимдеріне ішінара енгізді.

Бұл мемлекеттерге, ең алдымен, Еуропалық Одақтың жаңа мүшелерінің көпшілігі, Балқан түбегі және Француз франк аймағы, сонымен қатар шағын еуропалық мемлекеттік құрылымдар (Андорра, Монако және т.б.) және шетелдегі француз аумақтары кіреді. Қазіргі уақытта ЕМУ мүшелері болып табылмайтын ЕО дамыған

елдерінің ішінде еуро тек Дания үшін «валюталық зәкір» болып табылады, ол Еуропалық монетарлық жүйе - II (EMU - II) аясында ұжымдық айырбастау режимін қолданады, немесе 1998 ж. 31 желтоқсанында IOC-I (немесе EMU-I) ауыстырған

«Валюта бағамы механизмі-II» (IOC-II, биржалық бағам механизмі, ERM-II). Ұлыбритания мен Швеция ХОК-II құру туралы келісімге қол қойғанына қарамастан, айырбас бағамының бұл режиміне қатыспайды.

Болашақта доллар мен евро негізгі дамушы валюталардың, сонымен қатар көптеген дамушы елдердің ақша-кредит саясатының номиналды зәкірі рөлін жалғастырады. Сонымен бірге, еуроның әлемдік экономикадағы позициясының біртіндеп нығаюы оны қаржылық саясат пен негізгі резервтік актив ретінде пайдаланатын мемлекеттер санының өсуіне ықпал етеді.

Дүниежүзілік қаржы жүйесіндегі АҚШ долларының және бірыңғай еуропалық валютаның жай-күйінің негізгі көрсеткіші оларда көрсетілген қаржы активтерін пайдалану деңгейі болып табылады. Осы салада АҚШ пен еуро халықаралық капитал нарықтарын қалыптастырудағы АҚШ пен еуро аймағының үстем рөлінің нәтижесінде алдыңғы онжылдықтарда қалыптасқан жетекші позицияларды иемденді. Сонымен бірге екі негізгі валюта арасындағы әр түрлі пропорциялар нарықтың әртүрлі сегменттерінде байқалады [3].

Әлемдік валюта нарығының сегменттерінің бірі борыштық бағалы қағаздардың халықаралық нарығы болып табылады.

Халықаралық есеп айырысу банкінің әдіснамасына сәйкес кеңейтілген анықтамада халықаралық борыштық бағалы қағаздар резидент эмитенттердің резидент-инвесторлар үшін ұлттық валютада шығарғанын қоспағанда, борыштық құралдардың барлық шығарылымдарын қамтиды.

Қарыздар нарығындағы маңызды қарыз алушы жеке сектор болып табылады, оның жиынтық үлесі Халықаралық есеп айырысу банкінің мәліметтері бойынша халықаралық борыштық бағалы қағаздар шығарылымының 70,4% құрады. Сонымен бірге еуроаймақ эмитенттері барлық қарыз алушылардың 50,4% -ын, Ұлыбританиядан - 13,5%, АҚШ-тан - 11,0% алды.

Шығарылған халықаралық борыштық бағалы қағаздардың жалпы көлемі үнемі өсуде - 2003 жылдан бастап осы бағалы қағаздардың жалпы көлемі 2,3 есеге - 2003 жылғы 8,5 трлн доллардан 2016 жылдың аяғында 19,5 трлн долларға дейін өсті.

Бағалы қағаздар нарығындағы негізгі валюталар - евро және АҚШ долларлары. Олардың жиынтық үлесі шығарылымдардың 82,8% құрайды. 2004 жылдан 2011 жылға дейін борыштық бағалы қағаздардың жалпы шығарылымындағы еуро үлесі бір уақытта АҚШ долларының үлесінің төмендеуімен өсті. Алайда, 2012 жылдан бастап, еуроаймақ елдеріндегі қарыз дағдарысының басталуымен бірыңғай еуропалық валютаның үлесі 2016 жылдың аяғында 31,9% дейін төмендеді[4].

Жапон иенасының үлесі 2003 жылы 5,9% -дан 2016 жылы 2,1% -ға дейін төмендеді. 2003-2005 жж. Бірыңғай еуропалық валютадағы эмиссиялық операциялардың қарқынды өсу кезеңі халықаралық қарыз нарығында 2005-2016 жж. өзгерді. осы нарықтың әртүрлі сегменттеріндегі еуро мен доллардың акциялары арасындағы жаңа тепе-теңдік жағдайын іздеудің кезеңі. 90-жылдардың аяғындағы қор нарығының өрлеуінен кейін болған осы кезеңде әлемдік қаржы нарықтарындағы жағдайдың жалпы әлсіреуі және болжанбауы, сондай-ақ ЕО мен АҚШ-тағы құлдырау халықаралық бағалы қағаздар нарығында евро мен АҚШ долларындағы шығарындылардың тұрақсыз динамикасына әсер етті. 2010 жылғы деректермен салыстырғанда евромен қарыздар беруде төмендеу - 15,2% (2014 ж.) Төмендеді, ол 2016 жылы 9,5% (2014 жылмен салыстырғанда) жаңа төмендеумен жалғасты[4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Воронина В., Дынникова О. Влияние изменения курса евро на экономику России. М.: Центр экономических и финансовых разработок, 2002
2. Буторина О.В. Международные валюты: интеграция и конкуренция. М.: Деловая литература, 2003.
3. Кондратов Д. Антикризисная политика зоны евро в условиях долгового кризиса, Общество и экономика. 2013
4. Кондратов Д. Современная мировая валютная система и перспективы ее развития. М.: Институт экономики, 2018.

УДК 338.26(043.3)

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОДВИЖЕНИЯ ПРОДУКЦИИ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ИНТЕРНЕТ МАРКЕТИНГА

Жаксыадай А.

Научный руководитель: Ахметова З.Б.

КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются критерии эффективности рекламы, цели и задачи рекламной кампании, а также инструменты и способы анализа онлайн-рекламы. Необходимость усложнения инструментов анализа вызвана сложностью выбора определенных рекламных инструментов, а в последнее время даже определенных рекламных носителей. При оценке эффективности интернет-рекламы, прежде всего, необходимо сопоставить стоящие перед ней цели и задачи с достигнутыми результатами.

Ключевые слова: реклама, оценка, сайт, компания, интернет-реклама.

Любая коммерческая реклама предполагает возврат инвестиций, поэтому оценка эффективности рекламы является одной из важнейших задач, стоящих перед рекламодателем и рекламным агентством. Это оценка эффективности, которая позволяет определить, насколько эффективным был рекламный эффект, окупилась ли затрата, какие рекламные СМИ оказали решающее влияние, правильно ли распределен рекламный бюджет и как можно повысить эффективность рекламных мероприятий.

Филипп Котлер писал: "правильное размещение рекламы и управление рекламной кампанией во многом определяется оценкой их эффективности. Однако фундаментальных исследований для оценки эффективности рекламы очень мало. "Фундаментальных исследований по разработке методов оценки эффективности в интернет-рекламе очень мало: нет общепризнанных методов оценки эффективности, мало литературы и научных публикаций [1].

Эта ситуация обычно заключается в том, что эффективность рекламы зависит не только от самой рекламы, но и от контролируемых и неконтролируемых факторов, таких как экономическая ситуация в стране, время года, цены на продукцию, квалификация персонала и т. Кроме того, эффект от рекламы может проявляться не сразу и может длиться со временем. Это создает значительные трудности при разработке объективных методов оценки эффективности рекламных кампаний.

Многие компании отказываются тратить деньги на рекламу в интернете, потому что им непонятно, как оценить эффективность рекламы в Интернете. Чаще всего

маркетологи обращают внимание только на количество кликов и посещений сайта, которые не дают и не дают полной и объективной оценки эффективности интернет-рекламы.

При оценке эффективности интернет-рекламы, прежде всего, необходимо сопоставить стоящие перед ней цели и задачи с достигнутыми результатами [2].

Вы можете выбрать из задач рекламы, может быть:

1. поддержка товарооборота, стимулирование сбыта, увеличение доли рынка, получение определенной прибыли;
2. формирование потребности в продукции;
3. формирование у потребителей определенного уровня знаний о продукте или компании;
4. Укрепление доверия потребителей к продукту или компании;
5. формирование дружеского отношения к компании и другим.

Цели рекламной кампании можно разделить на две большие группы: коммерческие и коммуникационные. В первом случае показатели эффективности рекламной кампании:

1. реальный рост продаж;
2. увеличение числа новых клиентов;
3. увеличение доли рынка и др.

Цели коммуникации включают в себя:

- повышение осведомленности о бренде/продукте/компании;
- формирование дружеского отношения к бренду и др.

К критериям эффективности рекламы предъявляются следующие требования: объективность; размерность; соответствие поставленным задачам и рыночной ситуации; временные ограничения [3].

Как и цели, эффективность рекламы делится на две составляющие: коммуникационную и экономическую эффективность.

При оценке коммуникативной эффективности определяется уровень воздействия рекламы на потребителя. Некоторые исследователи используют понятие "психологическая эффективность". В данной работе реклама рассматривается как маркетинговый коммуникационный канал воздействия на потребителя, поэтому мы придерживаемся понятия "коммуникативная эффективность". Коммуникативная эффективность определяет общее коммуникативное воздействие рекламного сообщения на целевую аудиторию: как формировался имидж продукта или компании, насколько точно передавалось рекламное сообщение, запоминаемость и узнаваемость рекламы и др. Рентабельность иногда называют коммерческой эффективностью. Однако в данной работе используется понятие "экономическая эффективность", поскольку оно наиболее полно отражает влияние рекламы на весь спектр экономических показателей, а понятие "коммерческая эффективность" можно трактовать несколько узко - эффективность рекламы с точки зрения прибыли. Экономический эффект предполагает оценку экономической целесообразности осуществленных инвестиций. Экономическая эффективность, как правило, зависит от отношений, иными словами, уровень продаж зависит от степени психологического воздействия рекламы на потребителя.

Как правило, различные коммерческие организации ставят перед рекламными кампаниями схожие цели и задачи, поэтому при оценке эффективности наряду с оценкой выполнения конкретных задач можно использовать один и тот же набор показателей.

Основными показателями, используемыми при оценке трафика на рекламируемый сайт и анализе эффективности интернет-рекламы, являются хит (или

запрос трафика на веб-сервер для получения файла) и хост (это уникальный компьютер, который передает запросы на веб-сервер).

Количество посещений сайта в единицу времени позволяет оценить рекламную мощность сайта. Для специалиста по рекламе в интернете хост — это пользователь, который просматривает (делает Хит) страницы. Уникальный пользователь связан с уникальным IP-адресом доступного компьютера. Кроме хитов и хостов, анализируется влияние рекламного сообщения на аудиторию с использованием относительных показателей CTR, CTB и CTI для оценки эффективности рекламы.

CTR (англ. Click - Through Rate)-основной показатель эффективности интернет-рекламы (синоним-кликабельность, по-русски можно назвать "кликабельность»»):

Формула-1. $CTI = \text{количество кликов по объявлению} / \text{количество показов} * 100\%$

где-количество кликов, по рекламному сообщению, -количество показов рекламного сообщения посетителю сайта. CTR измеряется в процентах и является важным показателем эффективности рекламного сообщения.

CTR от 0,001% до 3% для динамической онлайн-рекламы. При хорошей целевой организации этот показатель может составлять 10% и выше. Но важно иметь в виду при анализе эффективности, например, для имиджевой рекламы значение CTR намного меньше, чем количество показов и внимание пользователей, поэтому для анализа эффективности необходимы другие параметры.

CTB (англ. Click - to-Buy) - показатель эффективности интернет-рекламы, измеряемый в виде коэффициента.

Формула 2. $STV = \text{покупатели} / \text{посетители} * 100\%$

Индикатор CTB показывает коэффициент конверсии посетителей (PS) в покупателей (PC), который иногда называют коэффициентом конверсии.

CTI (англ. Click - to-Interest) - показатель эффективности интернет-рекламы, измеряемый как отношение.

Формула 3. $CTI = \text{заинтересованные} / \text{посетители} * 100\%$

(Н) посетитель сайта, посетивший несколько страниц сайта и вернувшийся сюда снова или вспомнивший адрес сайта и факт его существования, заинтересован.

CTR зависит от типа рекламного сообщения и условий, при которых оно отображается. CTB и CTI зависят от сервера рекламодателя. Все вышеперечисленные показатели сочетаются друг с другом, изучаются индивидуально и, по результатам анализа, влияют на ход рекламной кампании интернет-проекта.

VTR (View-Through-Rate) -показатель субъективной привлекательности рекламного инструмента, оцениваемый в процентах от отношения количества просмотров к количеству просмотров рекламного сообщения, а также служит оценкой количества реализованных рекламных контактов.

Кроме того, важно оценить влияние рекламной кампании на размер и структуру аудитории сайта (количественные характеристики: максимальная аудитория, нерегулярная аудитория и т.д.).

Для расчета вышеперечисленных показателей эффективности интернет-рекламы компании необходимо получить соответствующие данные о посетителях. В настоящее время выбор средств для расчета необходимых показателей в Рунете ограничен только показателями счетчиков, установленных на сайте веб-издателя. С помощью счетчиков можно определить:

1. участие в ресурсах, на которых размещено рекламное сообщение;
2. ряд данных о трафике рекламируемого сайта.

В последнем случае альтернативой счетчику может стать анализ логов сервера (если есть специальные программы). Кроме того, некоторые детали рекламной кампании поступают непосредственно с сайтов, которые размещают рекламные сообщения. Этот:

1. таблица и схема компоновки;
2. показы, количество кликов (по крайней мере, по каждому дню, по каждому рекламному сообщению, по каждой схеме размещения), CTR;
3. дополнительные данные. Это информация о посетителях, собранная в базе данных (например, опросы, регистрация, база данных IP-адресов и т.д.).

Внутри компании рекламодатель сам может анализировать звонки, полученные запросы, покупки, контракты и так далее.

Оценка эффективности интернет-рекламы включает в себя технические, экономические, организационные и другие аспекты. В ходе рекламной кампании проводится оценка каждого из критериев эффективности и в соответствии с ней принимаются необходимые меры по корректировке, развитию и совершенствованию системы маркетинга. В соответствии с этим выделяют следующие группы параметров эффективности:

Экономика. Оценка экономической эффективности выбранного варианта создания системы маркетинга предприятия.

Организация. Степень интеграции новой информационной системы с существующей. Степень интеграции новой информационной системы с существующей деятельностью предприятия [4].

Маркетинг. Эффективность проведения маркетинговой программы по внедрению и продвижению сайта в сети Интернет [5].

Использование более серьезных рекламных инструментов требует более сложных инструментов для анализа этой рекламы. Если несколько лет назад было достаточно понять, сколько посетителей пришло на сайт после проведения рекламной кампании, с каких рекламных площадок пришли эти посетители и насколько выросли продажи компании, то сегодня этой информации недостаточно для дальнейшего планирования рекламных кампаний и работы с аудиторией.

Необходимость усложнения инструментов анализа вызвана сложностью выбора определенных рекламных инструментов, а в последнее время даже определенных рекламных носителей. Давайте рассмотрим несколько способов анализа онлайн-рекламы [6]. Метод купона популярен и широко распространен во всех других средствах массовой информации, где он используется как для анализа рекламных кампаний, так и для повышения эффективности рекламы. Интернет позволяет вывести купонный метод на новый уровень.

Суть метода заключается в предоставлении специальной скидки потенциальному клиенту, просматривающему объявление, для получения которой необходимо распечатать прилагаемую страницу с суммой скидки. Сегодня в интернете часто используются определенные методы, если вам нужно ввести имя покупателя или товар для покупки через специальную форму на странице. Могут быть и другие варианты, однако все они собраны в виде страниц представления со скидкой, напечатанных на веб-сайте компании. В большинстве случаев наличие такого купона, распечатанного с сайта, достаточно для анализа рекламной кампании в интернете и внесения вклада в общую маркетинговую деятельность компании по данной рекламной кампании.

Метод заинтересованной аудитории. Более половины среднестатистических посетителей сайта в интернете случайно попадают на сайт: они нажали не на ту ссылку,

допустили ошибку при вводе адреса, случайно нажали на объявление и т.д. - словом, почти половина посетителей не интересуется контентом этого сайта. В ходе рекламной кампании увеличивается количество таких посетителей - людей, которые и не думали становиться клиентами компании. Такие посетители в большинстве случаев являются статистическим шумом для исследователя, так как для анализа рекламной кампании достаточно знать их общее количество. Поэтому посетители, посещающие сайт рекламодателя, имеют для них разные ценности. Ценность посетителя может определяться индивидуальными и поведенческими характеристиками.

Личные характеристики, такие как географическое местоположение посетителя, статус его провайдера, а иногда и название компании посетителя, определяются IP-адресом.

Выводы: при оценке эффективности интернет-рекламы, прежде всего, необходимо сопоставить стоящие перед ней цели и задачи с достигнутыми результатами. Цели рекламной кампании можно разделить на две большие группы: коммерческие и коммуникативные. Как и цели, эффективность рекламы делится на две составляющие: коммуникативную и экономическую эффективность. Оценка эффективности рекламы в интернете может проводиться на разных уровнях: оценка эффективности рекламной политики в Интернете; оценка эффективности отдельных рекламных кампаний в интернете; оценка эффективности отдельных рекламных площадок; оценка эффективности отдельных элементов рекламной кампании.

Первыми показателями для оценки посещаемости рекламируемого сайта и анализа эффективности интернет-рекламы являются hit и host, а также сравнительные показатели: CTR (англ. Click-Through Rate), CTB (англ. Click-To-Buy), CTI (Англ. Click-To-Interest). Для расчета этих показателей используются статистические системы сайтов, такие как Яндекс, установленные на сайте рекламодателя. Яндекс. Метрика, Google.Анализ, LiveInternet и т. д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркетинг 4.0: переход от традиционного к цифровому: [12+] / Филип Котлер, Гермаван Картаджая, Айван Сетиаван; перевод с английского М. Хорошиловой. - М.: Бомбора, 2019. - 219
2. Дейнекин Т. В. Комплексный метод оценки эффективности интернет-рекламы в коммерческих организациях / / Маркетинг в России и за рубежом. 2013. №2. // <http://www.mavriz.ru>.
3. Пол А. Павлу, Дэвид У. Стюарт. Измерение эффектов и эффективности интерактивной рекламы // Журнал интерактивной рекламы. - 2012. № 1. С. 45-51.
4. Наумов М. Оценка эффективности интернет-рекламы / / Интернет-маркетинг. 2013. № 4. с. 46-53.
5. <http://ru.wikipedia.org>, эффективность веб-маркетинга Википедии. Свободная энциклопедия.
6. Дубков А. Интернет как эффективное средство маркетинговой коммуникации / / Риск. 2010. № 4.с. 39-44. Дубков А. Интернет как эффективный инструмент маркетинговой коммуникации / / Риск. 2010. № 4. с. 39-44.

ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ЕСТЕСТВЕННОГО ПРЕИМУЩЕСТВА

Досумбекова А. К., Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы формирования корпоративной культуры, как инструмента стратегического развития организации, направленного на повышение конкурентоспособности организации. Культура организации формируется по мере того, как организация сталкивается с внешними и внутренними проблемами и учится справляться с ними. Когда способ ведения бизнеса организации обеспечивает успешную адаптацию к вызовам окружающей среды и гарантирует успех, эти ценности сохраняются. Эти ценности и способы ведения бизнеса преподаются новым членам как способ ведения бизнеса.

Ключевые слова: корпоративная культура, формирование корпоративной культуры, ключевой фактор развития, ценности, инструмент управления.

Корпоративная культура часто определяется как набор общих убеждений и ценностей, влияющих на поведение и действия сотрудников. Культура компании, особенно в первые годы ее существования, неизбежно связана с личностью, опытом и ценностями ее основателя или основателей, а также с их видением будущего организации.

По мере взросления компании ее культурные ценности совершенствуются и укрепляются. Ранние ценности культуры компании влияют на ее будущие ценности. Корпоративную культуру можно рассматривать как организм, защищающий себя от внешних сил. Корпоративная культура определяет, какие типы людей нанимаются организацией, а какие не учитываются. Более того, как только новые сотрудники наняты, компания ассимилирует новых сотрудников и обучает их тому, как все делается в организации. Организация называет эти процессы привлечением-отбором-истощением и процессами адаптации. Важно помнить, влияние каждого фактора на создание культуры взаимно. Например, точно так же, как лидеры могут влиять на тип ценностей компании, культура также может определять, какие типы поведения демонстрируют лидеры.

Корпоративная культура способствует развитию и достижению стратегических целей и задач организации. Кроме того, в современных организациях она приобретает принципиально новые черты, что влечет за собой изменения в культуре управления. Становление корпоративной культуры характеризуется следующими направлениями:

- формирование и реализация единого видения корпоративной культуры в компании;
- формирование имиджевой и бренд-стратегии, разработка элементов дизайна и внедрение фирменного стиля в компании (возможно с привлечением внешних консультантов);
- формирование и развитие делового этикета (корпоративного поведения) в компании;
- интеграция пропаганды внутрикорпоративных норм и ценностей в процесс обучения и развития персонала, прежде всего молодежи и кадрового резерва;
- разработка инструментов и методологии мотивационной политики;

- организация и управление исполнительской дисциплиной на всех уровнях управления компанией;
- организация и управление процессом внутренней адвокации;
- организация и проведение внешних PR-мероприятий, выстраивание отношений со СМИ;
- дизайн, полиграфия и выпуск корпоративного издания;
- организация и проведение корпоративных, праздничных и культурных мероприятий;
- сохранение существующих и формирование новых традиций в компании;
- участие в благотворительных и спонсорских акциях [1].

Ключевым моментом в процессе формирования корпоративной культуры должно стать единое и четкое видение ее желаемого образа. Видение – это то, над чем организация должна работать, на что обращать внимание и, наконец, что будет результатом ее целенаправленных действий.

Корпоративная культура организации определяет вектор ее развития, объясняет направления функционирования организации. Она дает возможность организации в значительной мере решить проблему согласования индивидуальных целей работников с общей целью организации. При этом создается общее культурное пространство, которое включает ценности, правила, нормы, модели поведения, принимаемые всеми сотрудниками [2].

Корпоративная культура, по сути, основана на естественных потребностях людей в уменьшении неопределенности и в том, чтобы ориентироваться в своих действиях. Эта потребность, уменьшающая неопределенность, разрешается эволюцией стандартов поведения (что можно и чего нельзя делать) и норм восприятия событий.

Во-первых, корпоративную культуру можно проследить, по крайней мере частично, до основателей компании или тех, кто ее сформировал в недавнем прошлом. Эти люди часто обладают динамичным характером, сильными ценностями и четким видением того, какой должна быть организация. Поскольку они первыми выходят на сцену и/или играют ключевую роль в найме сотрудников, их взгляды и ценности легко передаются новым сотрудникам.

В результате эти взгляды становятся принятыми в организации и сохраняются до тех пор, пока основатели находятся на сцене, или даже дольше. Учитывая период времени, в течение которого формируются культуры, причины, по которым люди что-то делают, вполне могут быть забыты, но они увековечивают ценности и философию основателя.

Во-вторых, корпоративная культура часто развивается или изменяется в результате опыта организации в отношении внешних требований. Каждая организация должна найти для себя нишу и имидж в своем секторе и на рынке. По мере того, как компания пытается это сделать, она может обнаружить, что одни ценности и практики работают для нее лучше, чем другие – например, одна организация может постепенно приобрести глубокую общую приверженность высокому качеству, а другая компания может обнаружить, что продажа продуктов среднего качества, но по низким ценам, работает лучше всего для этого. Результат: формируется доминирующая ценность, основанная на ценовом лидерстве.

Следовательно, необходимость изменить культуру, чтобы «подстроиться» под внешнюю среду, является постоянной, особенно в беспокойные времена. Действительно, именно потому, что бизнес-среда меняется быстрее, чем корпоративная культура, многие менеджеры видят, что принятие правильной культуры может быть важным

фактором успеха в бизнесе, то есть думать и вести себя иначе, чтобы соответствовать реальной политике коммерческой деятельности.

В- третьих, культура развивается из необходимости поддерживать эффективные рабочие отношения между членами организации. В зависимости от характера ее бизнеса и характеристик человека, которого она должна нанять, могут возникнуть различные ожидания и ценности [3].

Корпоративная культура определяется тем, на основе чего и как осуществляется деятельность организации: какими ценностями и убеждениями руководствуется руководство, какая философия лежит в основе ключевых политик, каких традиций придерживается организация, этические нормы, обязательные для все, и какова моральная ситуация.

Корпоративная культура строится как мощный стратегический инструмент, позволяющий всем подразделениям и сотрудникам ориентироваться на достижение общих целей. Формирование и развитие корпоративной культуры как попытки ценностно-ориентированного управления, имеющего свои естественные преимущества по сравнению с обычным менеджментом, создает эффект «социальной разгрузки» [4].

Современные работники стремятся не только к финансовому процветанию, но и к тому, чтобы чувствовать себя психологически комфортно на предприятии, корпоративные ценности которого соответствуют их личным ценностным ориентациям. Идентификация с корпоративными ценностями помогает сотрудникам смириться с неизбежными жертвами, на которые они идут, чтобы стать членами команды.

Формирование корпоративной культуры непосредственно связана с системой ценностей организации. На первых этапах существования предприятия его система ценностей, как правило, совпадает с ценностными ориентациями учредителей и собственников. Однако, как только последние в оперативном руководстве сменяются наемными менеджерами, такая непосредственная связь прерывается. И только сознательно определяя и утверждая ценности, можно избежать этого дисбаланса. Часто спонтанная и непризнанная корпоративная культура является препятствием для достижения стратегических целей компании – если организация не управляет корпоративной культурой, она начинает контролировать организацию. Но если корпоративная культура создана в соответствии со стратегией и миссией компании, она становится универсальным средством развития и достижения поставленных целей.

Большинство ведущих мировых компаний уделяют все больше внимания проблемам корпоративной культуры, поскольку очевидно, что составляющие успеха в бизнесе и залог успешной реализации стратегических целей и задач – это не только совершенная технологическая цепочка производство, но и работники, работающие в организации, социально-психологический климат в коллективе, степень заинтересованности персонала в результате коллективной деятельности.

Стоит признать, что на сегодняшний день успешные предприятия только начинают относиться к корпоративной культуре как к важному инструменту управления бизнесом и как к средству для создания серьезных преимуществ на нынешнем рынке. Ведь в современном бизнесе корпоративная культура выступает важным условием успешной работы предприятия, фундаментом его динамичного роста, гарантом стремления к повышению эффективности. С усилением конкуренции появляется необходимость в создании дополнительных конкурентных преимуществ, одним из которых и является корпоративная культура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Макеев В. Корпоративная культура как фактор эффективной деятельности организации // М.: Ленанд, 2015. С 93.
2. Василенко С. Корпоративная культура как инструмент эффективного управления персоналом // М.: Дашков и К, 2013.
3. Маслов В. Корпоративная культура в современном менеджменте// Финансовый бизнес. 2006. №12.
4. Богданова М. Моральный кодекс бизнесменов // Япония сегодня. 2007. №6. С 32.

УДК 338.2 (043.3)

КОРПОРАТИВНЫЕ ЦЕННОСТИ – ОСНОВА, ГЕНЕРИРУЮЩАЯ СИЛЬНУЮ И ЗДОРОВУЮ КУЛЬТУРУ

Досумбекова А. К., Бермухамедова Г.Б.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В целях укрепления корпоративной культуры и обеспечения того, чтобы она оказалась эффективной и полезной для отдельных лиц и общего функционирования организации в целом, крайне важно сосредоточиться на корпоративных ценностях организации. Основным моментом, который необходимо принять во внимание, является определение значимости ценностей корпоративной культуры в организациях.

Ключевые слова: корпоративные ценности, элементы, корпоративная культура, имидж компании, человеческие ресурсы.

Корпоративная культура, вне зависимости от того, формировалась она преднамеренно или образовалась естественным путем, достигает сути идеологии и практики компании и влияет на каждый аспект бизнеса, от каждого сотрудника до клиента и общественного имиджа. Нынешнее осознание корпоративной культуры является более острым, чем когда-либо.

Человеческий ресурс, как внутренний, так и внешний по отношению к организации, извлекает выгоду из здоровой культуры. Сильная корпоративная культура обеспечивает чувство идентичности, уникальности и создает связь между всеми членами организации. Внутренние заинтересованные стороны извлекают выгоду из сильной корпоративной культуры, поскольку человеческие ресурсы рассматриваются как ключевые аспекты. Образовательная квалификация, навыки, способности и личностные качества персонала рассматриваются в качестве ключевых факторов, которые могли бы внести важный вклад в повышение производительности, прибыльности, достижение желаемых целей и задач, а также повышение общей культуры организации.

Когда ценности и элементы корпоративной культуры укрепляются, члены организации способны развивать мотивацию к работе. Для того чтобы хорошо выполнять свои должностные обязанности, добиваться желаемых результатов и обогащать общую структуру организации, члены организации должны быть хорошо осведомлены об этих ценностях и элементах. Кроме того, они должны быть введены в

действие. Поэтому ценности и элементы организации рассматриваются как ключ к созданию сильной и здоровой культуры.

Несомненно, ценности регулируют взаимоотношения как внутри организации, так и с внешней средой, в том числе с клиентами. Основной функцией ценностных ориентаций внутри компании можно назвать регуляцию поведения сотрудников, так как они являются важным фактором индивидуальной и групповой мотивации. Корпоративные ценности становятся таким регулятором только при условии, что они становятся личными ценностями сотрудника [1].

Зачастую ценностями называют стандарты, мораль, этику, принципы и убеждения. Кроме того, корпоративные ценности способны привить такие черты, как скрупулезность, трудолюбие и креативность, хорошо организованно достигать личных и профессиональных целей и улучшать общее качество жизни. Можно утверждать, что ценности считаются необходимыми для улучшения общего качества жизни отдельных людей. Ценности влияют на опыт сотрудников, а также на отношения, которые организация развивает со своими клиентами, партнерами и акционерами. Корпоративные ценности – это ДНК компании, и они помогают выделить ее направление деятельности на фоне конкурентов. Вот почему любая организация не может принимать важные стратегические решения, не принимая эти ценности во внимание. Ценности необходимы для построения сильной корпоративной культуры, сплочения команды внутри организации и помощи в принятии правильных решений.

Корпоративные ценности – это основа, генерирующая сильную и здоровую культуру. По словам А.П. Сорокина «Именно ценность служит основой и фундаментом культуры». Подобно тому как личные ценности формируют культуру личности, корпоративные ценности формируют культуру организации [2].

Реализация различных задач и видов деятельности, таких как выполнение функций руководства, оказание помощи и поддержки друг другу, ведет к повышению уровня организационной структуры, предоставлению равных прав и возможностей всем членам, привитию черт честности и правдивости, управлению ресурсами, обогащению культуры организации, формулированию мер, норм, законов и правил, при хорошо организованном выполнении управленческих и административных функций и формированию приятной и теплой обстановки на рабочем месте. Здесь и признается значение и значимость ценностей.

Благодаря ценностям люди также понимают, что они не могут работать в уединении и нуждаются в поддержке и помощи со стороны других в эффективном выполнении задач и функций. Таким образом, общепризнано, что ценности являются элементами, которые могли бы способствовать обогащению корпоративной культуры. Это оказывается полезным как для сотрудников организации, так и для компании в целом. Определение ценностей организации может быть трудным, но реальная проблема часто заключается в реализации этих ценностей и поддержании их в долгосрочной перспективе. Вот три способа претворения основных ценностей в жизнь:

1. Обучать и сообщать о своих ценностях. Стоит предложить формальное обучение основным ценностям на рабочем месте. Организация объясняет, как переплетаются миссия, видение и основные ценности компании. Она показывает сотрудникам, как эти ценности определяют компанию и как компания может использовать основные ценности во всем, что она делает.

2. Подавать пример. Поведение заразно. Когда менеджеры моделируют определенное поведение, сотрудники будут следовать их примеру. Когда лидеры компании не следуют основным ценностям на рабочем месте, скорее всего, сотрудники

будут делать то же самое. И когда лидеры живут в соответствии с этими ценностями, культура компании будет отражать это.

3. Мотивировать. Поощрение сотрудников, которые следуют основным ценностям организации, укрепляет такое поведение. Общественное признание и поощрения, такие как бонусы и привилегии, могут стимулировать сотрудников применять основные ценности на рабочем месте [3].

Ценности корпоративной культуры обеспечивают знания и понимание между отдельными лицами с точки зрения концепций и факторов, которые считаются крайне важными для обеспечения эффективного функционирования организаций.

Действительно важным преимуществом организации, ориентированной на ценности, является то, что она расширяет возможности сотрудников. Они понимают ценности организации и то, как они воплощаются в повседневных операциях. Это способствует автономии, позволяя им принимать решения, которые лучше всего подходят для компании, без необходимости постоянно сверяться со старшими командами или передавать каждое решение наверх для утверждения.

Корпоративные ценности помогают людям работать вместе как единое целое и формируют то, как должны вести себя сотрудники. Основные ценности организации влияют как на внутренние, так и на внешние дела. Они определяют не только то, как сотрудники относятся друг к другу, но и ожидаемое поведение по отношению к клиентам, партнерам и обществу в целом. Ценности компании служат целям организации. Они определяют желаемое поведение для достижения целей компании, должны влиять на все аспекты бизнеса, от моделей вознаграждения, компенсаций до стратегических решений и связей с общественностью. Ценности компании имеют смысл только в том случае, если они применяются на практике. Применение на практике четко определенные основные ценности имеет решающее значение для создания процветающей культуры.

При реально работающих ценностях корпоративная культура компании может безусловно стать ее конкурентным преимуществом. Ценности движут сообществом: если руководитель желает, чтобы его сотрудники действовали как единое целое, ему необходим общий кодекс поведения. Ценности определяют убеждения компании и объединяют людей, создавая сообщество.

Ценности привлекают нужных людей: люди не уходят из компаний; они покидают токсичные рабочие места. Основные ценности корпоративной культуры определяют, за что руководители выступают, и помогают привлечь таланты, подходящие для их организации. Довольно часто сотрудники готовы зарабатывать меньше денег, чтобы работать в организации, которая соответствует их личным ценностям. Ценности компании упрощают принятие решений: легче делать выбор, когда все знают, что важно (или нет) для организации. Ценности помогают установить четкие приоритеты; следовательно, организациям легче сказать «нет» тому, что не соответствует их основным убеждениям. Основные ценности рассказывают клиентам о том, кто вы есть: когда компания воплощает в жизнь свои убеждения, их партнеры и клиенты знают, чего они ожидают (или не ожидают) от сотрудничества с этой организацией. Таким образом, корпоративные ценности – это основные убеждения, формирующие культуру компании, определяющие ее видение и служащие компасом, которым она руководствуется при принятии решений. И в сегодняшнем бизнес-климате клиенты завоевывают и теряют эти идеалы. Корпоративные ценности – это не только то, во что верит организация, но и ее уникальное поведение. Установление набора основных ценностей может помочь привлечь клиентов, которые разделяют одни и те же убеждения, и мотивировать сотрудников на достижение целей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хасянова М. Г. Значение ценностей в корпоративной культуре // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств: журнал теоретических и прикладных исследований. Кемерово: изд-во КемГУКИ. 2013. №22/2. С. 189-195.
2. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика // Пер. с англ., вступ.ст. и коммент. В.В. Сапова. М.: Академический проект, 2020. С. 78.
3. Tomsen S. Corporate values and corporate governance // Corporate Governance. 2004. 4 (4): 29–46

СЕКЦИЯ 6 ТЕҢІЗ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

УДК 656.61 (А2)

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ В АВАРИЙНОЙ СИТУАЦИИ НА СУДАХ

Абдалова А.А.

Научный руководитель: Жумаев Ж.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье приводится стандартный набор первоначальных действий при падении человека за борт, который, однако, может быть видоизменен в документах Компании из-за конструктивных и других особенностей судна. Эффективность способы маневров, описание которых будет рассмотрено в статье и доказала в многочисленных случаях падения человека за борт, применяя разные ситуации, с учетом положительных и отрицательных сторон последовательность выполнения этих маневров.

Ключевые слова: ИАМСАР, «Оскар», разворот Андерсона, маневр Вильямсона, поворот Шарнова, резолюция ИМО.

При падении человека за борт на собственном судне следует руководствоваться сведениями, приведенными в разделе 4 Международное авиационное и морское наставление по поиску и спасению (Наставление ИАМСАР) "Чрезвычайные ситуации на борту" [1].

Первоначальные действия вахтенного помощника капитана:

1. Бросить за борт спасательный круг как можно ближе к человеку.
2. Дать три продолжительных гудка тифоном, объявить тревогу "Человек за бортом".
3. Начать выполнение стандартного маневра спасания.
4. Заметить место, скорость и направление ветра, время падения.
5. Сообщить капитану и в машинное отделение и перейти на ручное управление судном.
6. Выставить наблюдателей, чтобы держать упавшего в поле зрения.
7. Сбросить цветовой маркер или дымовую шашку, днем поднимается флаг «Оскар» (О) по Международных Свод Сигналов [2].
8. Сообщать радиооператору точные координаты судна.
9. Главный двигатель приготовить к реверсам.
10. Приготовить дежурную (спасательную) шлюпку к возможному спуску.
11. Распределить переносные ультракороткая волна (УКВ) станции для связи между мостиком, палубой и спасательным средством.
12. Приготовить штормтрап для оказания помощи при спасании.

Практика показывает, что в зависимости от сложившейся ситуации и типа морского судна используются различные маневры судна для возвращения к месту падения человека в воду.

Эффективность способы маневров, описание которых будет рассмотрено ниже, доказала в многочисленных случаях падения человека за борт, включая следующие ситуации:

1. ситуация «Немедленное действие». Человек за бортом обнаружен с ходового мостика, и соответствующие действия предпринимаются незамедлительно.

2. ситуация «Действие с задержкой». О падении человека за борт доложил на мостик очевидец, и соответствующие действия предпринимаются с некоторой задержкой.

3. ситуация «Пропал человек». На мостик поступило сообщение о том, что человек пропал без вести.

Стандартные маневры спасания человека, упавшего за борт.

К стандартным маневрам "Человек за бортом" относятся три маневра:

- одинарный поворот (разворот Андерсона);
- поворот Вильямсона (известный также как маневр координат Бутакова);
- поворот профессора Шарнова.

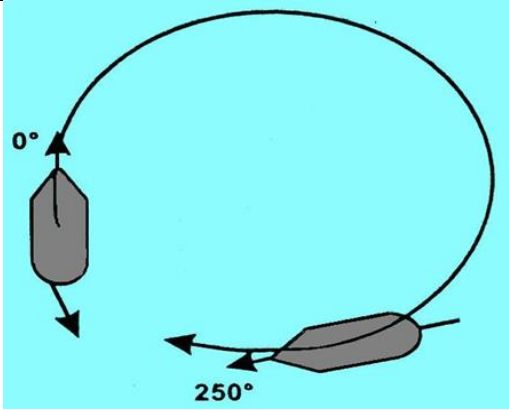
Рассмотрим положительные и отрицательные стороны и последовательность выполнения этих маневров [3].

1. Одинарный (простой) разворот (разворот Андерсона) или разворот 270° .

Если падение человека замечено сразу же и меры предпринимаются немедленно, рекомендуется выполнить стандартный маневр «Простой поворот (маневр 270°)». Руль переключается в положение «На борт»; после отклонения от первоначального курса на 250° переложить руль в положение «прямо» и застопорить машину. Простой поворот быстрее всего приводит судно к месту падения человека за борт, однако не возвращает его в свою кильватерную струю.

Последовательность действий и схема маневрирования при выполнении маневра «Человек за бортом» способом Андерсона показана в таблице 1.

Таблица 1 - Способ Андерсона

Когда применяется	В ситуации 1 «Немедленное действие».
Последовательность действий	Схема маневрирование судна
<p>1. Руль на борт. В случае «немедленных действий» – только в сторону упавшего за борт.</p> <p>2. После отклонения от первоначального курса на $240\text{--}250^\circ$ - руль по центру судна, с уменьшением мощности двигателя до $\frac{2}{3}$ от полной.</p> <p>3. Не доходя 15° до наблюдаемой цели (человека) главный двигатель (ГД) переводится в режим «Стоп».</p> <p>4. Небольшими перекладками и работой ГД назад подходим к месту падения человека за борт.</p>	
положительные стороны	отрицательные стороны
<ul style="list-style-type: none"> - наиболее быстрый метод спасания; - пригоден для морских судов с малым кругом разворота; - используется в основном судами, имеющими мощные силовые установки; 	<ul style="list-style-type: none"> - труден для выполнения судном с одним гребным винтом; - сложный и небезопасный метод, поскольку приближение к человеку за бортом осуществляется не по прямой линии, а на циркуляции

2. Маневр Вильямсона (Бутакова).

В морской практике этот способ маневра «Человек за бортом» известен как способ капитана Вильямсона – отворот судна с курса на 60° и полу циркуляция с выходом на противоположный курс.

Фактически, это тот же маневр координат, предложенный адмиралом Бутаковым Г.И., применяемый в речном и военно-морском флоте и выполняемый для выхода судна на параллельный курс.

Поворот на контркурс и возвращение в свою кильватерную струю при отвороте с первоначального курса на угол 60° весьма приближителен. Теоретические расчеты показывают, что для каждого судна этот угол имеет свое значение и следует его рассчитывать с учетом диаметра циркуляции и начальной скорости судна.

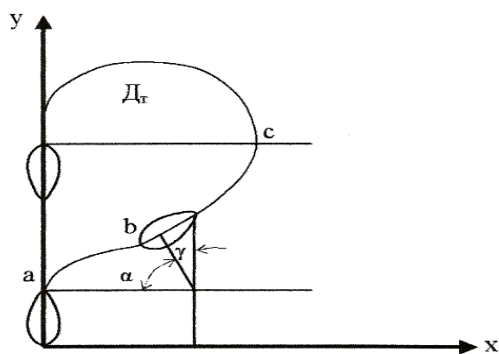
Угол отворота от курса до перехода на циркуляцию можно рассчитывать по формуле:

$$\alpha = \arctg \frac{D_t}{V_{cp} \cdot t_p}, \quad (1)$$

где: D_t – тактический диаметр циркуляции, м. (рисунок 1);

V_{cp} – средняя скорость судна во время маневра координат, м/с;

t_p – время перекаладке руля с борта на борт по Правилам Регистра России ($t_p \leq 30$ с).

Среднюю скорость во время маневра координат можно найти по формуле:

$$V_{cp} = \frac{V_0 + V_k}{2}, \quad (2)$$

где: V_0 – скорость судна в начале маневра;
 V_k – скорость судна в конце маневра координат.

Учитывая из практики, что коэффициент потери скорости при прохождении координат примерно равен 0,25.

Рисунок 1 - Маневр координат

Судно не может перейти мгновенно на циркуляцию после прохождения первой координаты аб, поэтому его одерживают, начиная перекаладку руля с одного борта на другой борт с учетом угла упреждения.

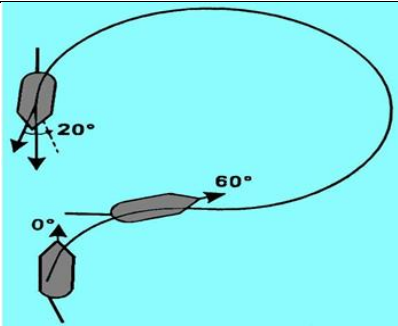
На судне, в дополнение к маневру координат, показанному в таблице маневренных элементов, можно составить таблицу для углов отворота и упреждения при различных скоростях судна и $t_p \approx 28$ с (фактический угол перекаладки руля с «борта» на «борт»). Этот способ маневрирования применяется обычно в условиях ограниченной видимости или, когда время падения человека за борт неизвестно.

Практическое выполнение маневра заключается в изменении первоначального курса в любую сторону (по расчету) или на $50-60^\circ$, затем перекаладка руля на противоположный борт до выхода на курс, обратный первоначальному в свою кильватерную струю. При этом необходимо не перейти при повороте заданный угол отворота, т.е. начать перекаладку руля на другой борт с учетом угла упреждения.

Приведенные выше расчетные формулы для определения углов отворота и упреждения будут соответствовать погодным условиям, при которых проводились натурные испытания циркуляции судна, т. е. до 3-х баллов. При других погодных условиях наиболее эффективный способ маневрирования должен быть установлен опытным путем [4].

Последовательность действий и схема маневрирования при выполнении маневра «Человек за бортом» способом Вильямсона (Бутакова) показана в таблице 2.

Таблица 2 – Способ Вильямсона (Бутакова)

Когда применяется	В ситуации 2 «Действие с задержкой».
Последовательность действий	Схема маневрирование судна
<p>1. Руль на борт. В случае «немедленных действий» - только в сторону упавшего за борт.</p> <p>2. После отклонения от первоначального курса на 60° – руль на борт в противоположную сторону.</p> <p>3. При следовании по курсу, отличному от противоположного курса на 20° – руль по центру судна, с тем чтобы оно развернулось на противоположный курс.</p>	
положительные стороны	отрицательные стороны
<p>прост в выполнении;</p> <p>пригоден в условиях ограниченной видимости;</p> <p>обеспечивает хороший выход на первоначальную линию пути (кильватерный след);</p>	<p>Судно значительно удаляется от места происшествя;</p> <p>занимает больше времени возвращения в первоначальную точку, в сравнении с другими способами.</p>

Разворот Шарнова (Sharnov). В ситуации 3, когда на мостик поступило сообщение о том, что человек пропал без вести, а факт падения человека за борт не наблюдался, но обнаружена пропажа находившегося на борту судна человека, используется поворот Скарноу (в другой транскрипции – поворот Шарнова).

Руль, также, как и в предыдущих случаях, переключается в положение «на борт»; после отклонения от первоначального курса на 240° руль нужно переложить на противоположный борт. Не достигнув 20° до обратного курса, руль необходимо переложить в положение «прямо», чтобы судно затем легло на обратный курс.

Поворот Скарноу позволяет судну быстрее, чем поворот Вильямсона, вернуться в свой кильватерный след, однако после завершения поворота точка начала маневра будет находиться по корме судна приблизительно на расстоянии одного корпуса.

Пока выполняется поворот, подготавливается к спуску дежурная шлюпка; для приема, упавшего в воду непосредственно на борт судна, необходимо подготовить спасательные круги с линиями, штормтрапы, грузовые сетки.

Специально выделенные члены экипажа в гидротермокостюмах и спасательных жилетах (если костюм предусматривает их использование) и со спасательными линиями должны быть готовы спуститься в воду для оказания помощи человеку за бортом.

При подходе к месту падения человека нужно погасить инерцию судна и спустить на воду дежурную шлюпку.

Если представляется возможным поднять пострадавшего непосредственно на борт судна, нужно прикрыть корпусом судна от ветра и волнения пострадавшего и людей, которые войдут в воду для оказания ему помощи.

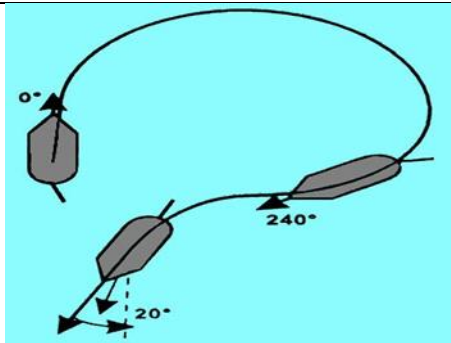
В тех случаях, когда визуальное наблюдение за упавшим за борт утрачено, в особенности в условиях ограниченной видимости, выход в точку падения человека за борт осуществляют, ориентируясь по отметке на видео прокладчике, электронной карте или на экране системы автоматизированной радиолокационной прокладке (САРП) [5].

Эта точка принимается за исходную при поиске.

Следует заметить, что Резолюция Международной Морской Организации (ИМО), определяющая содержание информации типовой таблицы маневренных элементов, предусматривает наличие данных о двух маневрах «Человек за бортом»: координат и выход на 240° (Шарноу).

Последовательность действий и схема маневрирования при выполнении маневра «Человек за бортом» способом Шарнова показана в таблице 3.

Таблица 3 – Способ Шарнова

Когда применяется	В ситуации 3 «Пропал человек»
Последовательность действий.	Схема маневрирования судна.
1. Руль на борт. 2. После отклонения от первоначального курса на 240° – руль на борт в противоположную сторону. 3. При следовании по курсу, отличному от противоположного курсу на 20° – руль по центру судна, с тем чтобы оно развернулось на противоположный курс.	
Положительные стороны.	Отрицательные стороны.
– более точный выход в свою кильватерную струю; – выход на обратный курс.	– точка начала маневра и точка возвращения на обратный курс сдвинуты по линии первоначального курса.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Международное авиационное и морское наставление по поиску и спасению (Наставление ИАМСАР) Раздел «Чрезвычайные ситуации на борту»: - СПб.: ЗАО «ЦНИМФ», 2013. -464с;

2. Международная Свод Сигналов. Извещения мореплавателям Главного управления навигации и океанографии Министерства обороны РФ, Выпуск №48, от 20.11.2010 - СПб.: ЗАО «ЦНИМФ», 2010. -176 с;

3. Жумаев Ж. Эксплуатация водного транспорта-«Техник-судоводитель» // Учебное пособие. – Астана, Талап, 2020. -327с.

4. Субанов Э.Э. Экспертные оценки ранжирования ключевых индикаторов, используемых для выбора опасной цели. Новороссийск. Сборник научных трудов. № 14 МГА. 2011.-174 с.

5.Субанов Э.Э. Маневрирование и управление судном: конспект лекций – Новороссийск: ГМУ им. адм. Ф.Ф. Ушакова, 2014. -112 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ЛИКВИДАЦИИ КОРРОЗИИ НА СУДАХ ТЕХНИЧЕСКИМИ МОЮЩИМИ СРЕДСТВАМИ

Аралбаева М.К., Ергалиева Ж.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье обосновано применение технических моющих средств (ТМС), которые используются в судостроении для очистки и промывки различных поверхностей, контактирующих с агрессивной морской средой.

Исследование ТМС проводилось по двум основным методам: гравиметрическим и потенциодинамическим, которые позволили рассчитать среднюю скорость коррозии и тем самым определить степень защиты металла ингибитором, а также выяснить характер ингибирования им процесса коррозии, также были установлены оптимальные к применению концентрации исследуемых ТМС, при которых достигается наибольшее значение степени защиты от коррозии.

Оценка эффективности ТМС РИК-Д и РИК-М производилась по степени влияния данных технических моющих средств как на процесс коррозии металлических материалов в морской среде, так и на рост ассоциации морских бактерий в присутствии исследуемых препаратов.

Ключевые слова: ингибирование процесса коррозии, технические моющие средства (ТМС), поверхностно-активные вещества.

Основную часть работ, осуществляемых в процессе эксплуатации судов, часто составляют именно работы по ликвидации последствий коррозии.

В результате коррозии происходят частые поломки и связанные с ними ремонты многих судовых трубопроводов, насосов и судовых конструкций. Учитывая потери в материале, трудовые затраты по ликвидации последствий коррозионных разрушений, необходимо иметь в виду, что экономические убытки включают в себя еще и стоимость оборудования, которое преждевременно выходит из строя или простаивает по причине разрушения отдельных частей и деталей, поэтому необходимо постоянно искать источники сокращения этих потерь.

Одним из таких источников является применение веществ, обладающих защитными свойствами - ингибиторов коррозии.

Ингибиторы в судовых условиях применяют в котлах, системе охлаждения двигателей внутреннего сгорания, для защиты балластных танков и судовых цистерн; при заводском и доковом ремонтах - при обмывке и очистке различного судового оборудования, деталей корпуса судна.

Целью данного исследования явилось определение пригодности Технического моющего средства РИК-М(далее «ТМС РИК-М») (марка У) (ТУ2381-001-14189366-2004) и Технического дезинфицирующего средства РИК-Д(марка У) (далее «ТМС РИК-Д») (ТУ9392-001- 14189366-2004) к использованию в судостроении для очистки и промывки различных поверхностей, контактирующих с агрессивной морской средой. В случае положительного результата необходимо было установить оптимальные к применению концентрации исследуемых ТМС, при которых достигается наибольшее значение степени защиты от коррозии.

ТМС РИК-Д и РИК-М, производятся фирмой «Экотрейд» (г. Москва) и изначально предназначены для обмывки и дезинфекции различных деталей и оборудования в машиностроении и нефтепромышленности, обладая хорошими поверхностно-активными и дезинфицирующими свойствами. В сфере судостроения и судового ремонта эти препараты ранее не применялись.

В состав исследуемых ТМС входят давно и хорошо известные поверхностно-активные вещества, также обладающие ингибирующими свойствами: метасиликат натрия, являющийся основным компонентом (около 40%), сода кальцинированная и каустическая (гидрокарбонат и гидроксид натрия), триполифосфат натрия; также в состав ТМС РИК-Д входит алкилдиметилбензиламмонийхлорид, или катамин АБ - препарат, чьи ингибирующие свойства к настоящему времени изучены еще очень мало.

Оценка эффективности ТМС РИК-Д и РИК-М производилась по степени влияния данных технических моющих средств как на процесс коррозии металлических материалов в морской среде, так и на рост ассоциации морских бактерий в присутствии исследуемых препаратов.

Для определения основных характеристик коррозионного процесса и оценки влияния на него исследуемых ТМС использовались два основных метода, широко применяемых в физической химии: гравиметрический и потенциодинамический, позволяющие рассчитать среднюю скорость коррозии и тем самым определить степень защиты металла ингибитором, а также выяснить характер ингибирования им процесса коррозии. Для проведения физико-химических исследований были взяты четыре вида наиболее используемых в судостроении металлов: малоуглеродистая сталь Ст3 (0.14 - 0.22% С, 0.3% Cr, 0.3% Ni, 0.5% S, 0.4% P, 0.15% - 0.30% Si, 0.40 - 0.65% Mn), высоколегированная сталь 08X18H10T (0.12% С, 18% Cr, 10% Ni, 0.8% Si, 0.7% Ti, 1.5% Mn), алюминиевый сплав АМг61 (0.4 Si, 0.1% Cu, 0.2% Zn, 0.7 — 1.1% Mn, 5.5 — 6.5% Mg, 0.4% Fe, 0.02 — 0.12 Zr, 0.0001 — 0.0003% Be), медь М3 (99.5% Cu, по 0.05% Sb, Pb, Sn, Fe, 0.2% Ni).

При исследовании малоуглеродистой стали Ст3 использовались и гравиметрический, и потенциодинамический методы исследования, а для всех остальных металлов - только потенциодинамический.

Для проведения экспериментов поверхность металлических пластин, используемых в качестве образцов, шлифовали абразивной шкуркой различной зернистости, промывали дистиллированной водой, обезжиривали этанолом и высушивали. Для электрохимических исследований образцы покрывали изоляционным лаком «Цапонлак», оставляя свободной рабочую поверхность площадью 1 см².

При гравиметрических исследованиях каждое из ТМС испытывалось в четырех различных концентрациях: 0.1, 0.25, 0.5, 1%, где контролем служила отфильтрованная морская вода. При потенциодинамических измерениях, помимо предыдущих растворов, были также испытаны растворы метасиликата натрия $\text{Na}_2\text{SiO}_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ двух различных концентраций - 0.1 и 1%, как основного действующего компонента.

Противомикробная активность определялась методом измерения зоны ингибирования роста ассоциации морских бактерий для обоих ТМС, а также метасиликата натрия, всех в концентрациях 1 и 10%.

При исследовании стали Ст3 различными методами наблюдается резкое расхождение значений оптимальных концентраций ингибирования. Возможно, это происходит потому, что гравиметрическим методом определяется средняя скорость коррозии за весь промежуток времени, а с помощью электрохимических измерений - только непосредственно в момент измерения.

Учитывая этот факт и сопоставив все имеющиеся данные, можно предположить, что высокая степень ингибирования коррозионного процесса ТМС РИК-Д и РИК-М обуславливается в первую очередь наличием в их составе метасиликата натрия - активного вещества, относящегося к классу смешанных ингибиторов коррозии. Это явление особенно четко наблюдается у алюминиевого сплава АМг61. Более высокая степень защиты у РИК-Д (по сравнению с РИК-М), наблюдаемая у двух видов стали, связана, по видимому, с наличием в его составе дополнительного ингибитора коррозии органического происхождения - алкилдиметилбензиламмонийхлорида, или катамина АБ, также являющегося смешанным ингибитором. Однако на степень защиты от коррозии алюминиевого и медного сплава эта добавка практически не влияет.

Ниже в таблице1 приведены оптимальные для использования концентрации РИК-Д и РИК-М. Данные ТМС показывают достаточно высокий уровень защитного эффекта ингибирования коррозии, поэтому применение их в морских условиях можно считать целесообразным.

Таблица 1 - Оптимальные концентрации РИК-Д и РИК-М для использования в судовых условиях

	РИК-Д		РИК-М	
	СТМС, %	Z, %	СТМС, %	Z, %
Ст3	1	90	0.1	35-37
08X18H10T	0.25	73-75	0.25	58-60
АМг61	1	71	1	78
М3	0.1	94-97	0.1	97

Таблица 2 - Величина зоны отсутствия зоны роста микроорганизмов у метасиликата натрия, РИК-Д и РИК-М

	Na ₂ SiO ₃		РИК-Д		РИК-М		левомецитин
	1%	10%	1%	10%	1%	10%	
ЗОР	---	---	1,4	1,4	---	---	2,9

На основании полученных результатов можно сделать вывод, что, противомикробная активность в отношении ассоциаций морских бактерий у РИК-Д невысока, а у РИК-М вообще отсутствует. Так как зона отсутствия роста микроорганизмов (ЗОР) проявляется только у РИК-Д, в состав которого входит алкилбензиламмонийхлорид, или катамин АБ, обладающий достаточно хорошим противомикробным действием, есть основания считать, что их противомикробное действие осуществляется в первую очередь именно за счет данного соединения.

В результате проведенных физико-химических исследований ТМС РИК-Д и РИК-М установлено, что они обладают антикоррозионными свойствами. Определен характер процесса ингибирования коррозии. Установлено, что метасиликат натрия является основным действующим агентом исследуемых ТМС. Также определено что бактерицидными свойствами обладает только РИК-Д при концентрации более 10%;

По результатам работы можно заключить, что ТМС РИК-Д и РИК-М обладают хорошими антикоррозионными свойствами, достаточно дешевы и безопасны в применении, не загрязняют окружающую среду. Рекомендуемо использование данных препаратов на морском флоте для очистки и обмывки металлических деталей и

механизмов. Также возможно применение результатов работы при подготовке студентов судомеханических факультетов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев И.Н. Коррозия металлов и их защита-М.: Дело и Сервис., 2010.317с.
2. Улиг Г.Г., Ревя Р.У. Коррозия и борьба с ней – ФИЗМАТЛИТ.: 2002 336с.
3. Федосова Н.Л. Антикоррозионная защита металлов – Иваново., 2009 187с
4. Защита от коррозии, старения и биоповреждений машин, оборудования и сооружений. Справочник. Под ред. А.А. Герасименко. – М.: Машиностроение, 2007: Том 1, – 688 с.
5. Алцыбеева А.И., Левин С.З Ингибиторы коррозии металлов – М.: Академия., 2004. – 264.

УДК 341.225.5

ВНЕДРЕНИЯ ТРЕБОВАНИЙ КОНВЕНЦИИ ПДНВ -78/95 В ПРОГРАММУ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ МОРСКОЙ АКАДЕМИИ КУТИ ИМ. Ш. ЕСЕНОВА

Малов К.В., Широков Н.В.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с внедрением в процесс обучения требований Международной конвенции ПДНВ-78/95 для конвенционных специальностей.

Ключевые слова: Конвенция ПДНВ-78/95; ИМО; плавательная практика; плавательный ценз; система менеджмента качества; журналы регистрации практической подготовки практиканта.

В связи с вступлением Казахстана в Международную морскую организацию (далее – ИМО) и подписание основных конвенций, в том числе определяющих требования по подготовке морских специалистов и вхождения в «Белый список» ИМО для признания документов морских специалистов.

В учебный процесс Морской академии КУТИ им. Ш. Есенова (далее – университет) внедрены требования Международной Конвенции о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты (ПДНВ-78/95) с Манильскими поправками 2010 года (далее – ПДНВ-78/95)), это внесло значительные изменения в процесс преподавания и получения знаний и компетенций, как со стороны профессорско-преподавательского состава, так и со стороны студентов.

Прежде всего, студенты конвенционных специальностей «Судовождение», «Эксплуатация судовых энергетических установок» и «Эксплуатация судового электрооборудования и средств автоматики» почувствовали на себе увеличение сроков профессиональной (плавательной) практики и получение профессиональных компетенций по прохождению конвенционных курсов.

Сейчас для получения рабочего диплома выпускнику по конвенционным специальностям требуется:

- для вахтенного помощника капитана требуется набрать подтверждающие стаж плавания не менее 12 месяцев, в том числе не менее 6 месяцев с выполнением

обязанностей вахтенного помощника-стажёра или матроса на самоходных судах валовой вместимостью 500 и более под руководством капитана, дипломированного специалиста;

- для вахтенного механика требуется набрать подтверждающие стаж плавания не менее 12 месяцев, в том числе не менее 6 месяцев с выполнением обязанностей вахтенного механика-стажера или моториста на судах с главной двигательной установкой мощностью 750 кВт.

- для вахтенного электромеханика требуется набрать подтверждающие стаж плавания не менее 12 месяцев, в том числе не менее 6 месяцев с выполнением обязанностей вахтенного электромеханика-стажера или электрика на судах с главной двигательной установкой мощностью 750 кВт.

Кроме этого, изменилась привязка плавательной практики к получению диплома инженера-механика, инженера-судоводителя и инженера-электромеханика (теоретического) в настоящее время срок плавательной практики напрямую влияет на получение выпускного диплома. Руководство Морской администрации порта (МАП) однозначно требуют, чтобы студент Морской академии выпускался только при наличии подтверждённого стажа работы на судне, необходимого при рассмотрении его документов на Морской квалификационной комиссии для получения рабочего диплома.

Следующее изменение - внедрение в Университете системы менеджмента качества (СМК) в соответствии с требованиями ISO 9001:2015 для корректировки уровня подготовки специалиста. Возможно, проблемным вопросом будет то, что студент не чувствует себя пока полноправным участником соглашения между университетом, государством и собой (потребителем услуг). Безусловно, по временным показателям и по мере совершенствования системы менеджмента качества, студенты будут более заинтересованы и требовательны к предоставляемым университетом услугам. В целом, система менеджмента качества предполагает и подразумевает введение необходимой информированности клиентов о предоставляемых услугах, создании критериев оценки услуг, демонстрация работы подразделений университета, связанных с конвенционной подготовкой, государственным инспекциям и корректировка работы подразделений и процессов при обоснованных рекомендациях и претензиях потребителя (обратная связь).

Проведение учебного процесса с внедрёнными требованиями ПДНВ-78/95 дало четкое понимание и понятия того, какие профессиональные знания и компетенции по уровням должен иметь будущий инженер-механик, инженер-судоводитель и инженер-электромеханик. Теперь каждый студент имеет четкие представления о том, что знания и умения вахтенного помощника капитана, вахтенного механика (электромеханика) разделены на функции на уровне эксплуатации, а каждая функция разделена на компетентности (компетенции).

Функции и компетенции в результате внедрения ПДНВ-78/95 в программу обучения студентов конвенционных специальностей, сведены в таблицу 1.

практические навыки и умения, которые фиксируются в программах подготовки и журналах регистрации практической подготовки практиканта (ЖРПП) на борту судна и в учебно-производственных мастерских, и на судоремонтных предприятиях.

Таблица 1 - Функции и компетенции в результате внедрения ПДНВ-78/95 в программу обучения студентов конвенционных специальностей

Специальность	Должность на судне	Функции (уровень эксплуатации)
Эксплуатация судовых энергетических установок	Вахтенный механик	1. Судовождение на уровне эксплуатации. 2. Обработка и размещение грузов на уровне эксплуатации. 3. Управление операциями судна и забота о людях на судне на уровне эксплуатации.
Судовождение	Вахтенный помощник капитана	1. Судовые механические установки на уровне эксплуатации. 2. Электрооборудование, электронная аппаратура и системы управления на уровне эксплуатации. 3. Техническое обслуживание и ремонт на уровне эксплуатации. 4. Управление операциями судна и забота о людях на судне на уровне эксплуатации.
Эксплуатация судового электрооборудования и средств автоматики	Вахтенный электромеханик	1. Электрооборудование, электронная аппаратура и системы управления на уровне эксплуатации. 2. Техническое обслуживание и ремонт на уровне эксплуатации. 3. Управление операциями судна и забота о людях на судне на уровне эксплуатации.

В соответствии с этими компетенциями необходимо набрать теоретические.

Определены и упорядочено обучение курсов подготовки специалистов в соответствии с требованиями ПДМНВ-78/95 по обязательным программам:

1. Курс «Начальная подготовка по безопасности» в соответствии с требованиями Правила VI/1 МК ПДНВ 78 с поправками и Раздела А-VI/1, таблиц: А-VI/1-1, А-VI/1-2, А-VI/1-3, А-У1/1-4 Кодекса ПДНВ;

2. Курс «Подготовка по охране» (для лиц, имеющих назначенные обязанности) Правила VI/6 МК ПДНВ, таблицы А-VI/6-2 Раздела А-VI/6 Кодекса ПДНВ;

3. Курс «Подготовка специалиста по спасательным шлюпкам и плотам и дежурным шлюпкам, не являющимися скоростными дежурными шлюпками» Раздел А-VI/2, таблица А-VI/2-1 Кодекса ПДНВ);

4. Курс «Подготовка к борьбе с пожаром по расширенной программе» Правила VI/3 МК ПДНВ и Раздела А-VI/3, таблицы А-VI/3 Кодекса ПДНВ;

5. Курс «Подготовка по оказанию первой помощи» Правила VI/4 МК ПДНВ 78 с поправками и Раздела А-VI/4, таблицы: А-VI/4-1 Кодекса ПДНВ.

По окончании соответствующих конвенционных курсов ИМО студентам выдают сертификаты международного образца с занесением данных в базу ИМО, и действующих на протяжении 5 лет.

Все эти указанные курсы с подтверждёнными сертификатами необходимы для прохождения практики на судах для получения 12 месячного плавательного ценза и для получения диплом об окончании университета, а также для получения рабочего диплома вахтенного помощника капитана и судового механика (электромеханика).

Изменения, произошедшие в результате внедрения ПДНВ-78/95 в программу обучения студентов конвенционных специальностей, сведены в таблицу 1.

Таблица 1 - Изменения, произошедшие в результате внедрения ПДМНВ-78/95 в программу обучения студентов конвенционных специальностей

№ п/п	Какие требования и что изменилось	Область, где произошли изменения в результате внедрения ПДНВ в программу обучения студентов
1	Увеличение общей продолжительности до 1 года	Плавпрактика
2	Введение необходимой информированности клиентов о предоставляемых услугах, создание критериев оценки услуг, демонстрация работы подразделений университета, связанных с конвенционной подготовкой, государственным инспекциям, корректировка работы подразделений	Разработка и внедрение в работу университета системы менеджмента качества
3	Наличие функций, а каждая функция разделена на компетентности (компетенции) согласно Кодексу ПДНВ	Формализация понятия того, что должен знать и уметь вахтенный механик
4	Введение журналов регистрации практической подготовки практиканта (ЖРПП) на борту судна и в учебно-производственных мастерских, и на судоремонтных предприятиях в соответствии с четырьмя функциями	Регистрация практической работы
5	Обязательные программы: 1. Начальная подготовка по безопасности; 2. Борьба с пожаром по расширенной программе; 3. Специалист по спасательным шлюпкам и плотам, дежурным шлюпкам. не являющимися скоростными дежурными шлюпками; 4. Оказание первой медицинской помощи; 5. Подготовка моряков, имеющих назначенные обязанности по охране.	Введение обязательных программ для обучения борьбе за живучесть судна и личное выживание

На основании изложенного материала, необходимо сделать следующие краткие выводы:

1. Внедрения требований ПДНВ-78/95 в учебный процесс студентов Морской академии, позволит выпускникам быть конкурентоспособными на рынке международного судоходства.

2. Проведения плавательной практики студентов конвенционных специальностей требует, наличие морских судов, отвечающих требованиям ПДНВ-78/95, что

невозможно без тесного взаимодействия с участием государства, отраслевых ассоциаций и судоходных компаний, а также требует долгосрочного финансового обеспечения вуза.

3. Внедрения требований ПДНВ-78/95 и поддержание на соответствующем уровне позволит обеспечить Казахстану вступление и закрепления его в «Белом списке» ИМО и получить признание профессиональных дипломов казахстанских моряков по всему миру.

ЛИТЕРАТУРА

1. Международная конвенция о подготовке и дипломировании моряков и несении вахты 1978 года, с поправками.

2. Закон Республики Казахстан от 17 января 2002 года № 284 «О торговом мореплавании».

3. Постановление Кабинета Министров Республики Казахстан от 4 марта 1994 года N 244 «О присоединении Республики Казахстан к Международным конвенциям, принятым под эгидой Международной морской организации (ИМО), и к конвенции об ИМО».

4. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан «11» июля 2017 года № 325 «Экспериментальные образовательные программы в режиме эксперимента по специальности 5В071500 «Морская техника и технологии».

УДК 791.5

ВОЗМОЖНОСТИ ДВУХДИПЛОМНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Москаленко В. А., Сахно К. Н.

ФГБОУ ВПО «Астраханский государственный технический университет»
Федеральное агентство по рыболовству, Россия

Аннотация. В данной статье рассматривается профессиональная переподготовка, как дополнительное образование к основному; описываются основные особенности и преимущества программы; приводится пример, как в АГТУ можно совместить две специальности для удачного трудоустройства в будущем, либо как изменить свой дальнейший путь в жизни; а также какие ещё есть программы профессиональной переподготовки.

Ключевые слова: профессиональная переподготовка, обучение, программа, студент, диплом.

Двухдипломное обучение – это возможность для студентов получать два образования одновременно, после окончания, которых выдаются сразу два диплома. Первый диплом, как правило, является дипломом о среднем профессиональном образовании или о высшем образовании. Второй диплом – это диплом о профессиональной переподготовке.

Реализация программы профессиональной переподготовки направлена на получение компетенции, необходимой для выполнения нового вида профессиональной деятельности, приобретение новой квалификации. Целью реализации дополнительной профессиональной программы профессиональной переподготовки является получение слушателем новой квалификации, дающей право на занятие связанными с этой квалификацией видами профессиональной деятельности.

Программы профессиональной переподготовки разработаны на основании установленных квалификационных требований, профессиональных стандартов и требований соответствующих федеральных государственных образовательных стандартов. Требования к поступающему на обучение указаны в каждой дополнительной профессиональной программе профессиональной переподготовки.

Центр бизнес-образования Астраханского государственного технического университета даёт такую возможность своим студентам и каждый год объявляет набор в группы по следующим программам обучения:

1. Менеджер нефтегазового предприятия;
2. Управление персоналом (специалист по управлению персоналом);
3. Экономика и управление на предприятии;
4. Реклама и связи с общественностью;
5. Организация собственного бизнеса;
6. Финансы и кредит;
7. Экономист по международной системе бухгалтерского учёта, финансового менеджмента и аудита;
8. Бухгалтер – финансовый директор;
9. Психолог-консультант в социально-экономической сфере;
10. Педагог-психолог;
11. Организационный психолог;
12. Клинический психолог;
13. Маркетинг и продвижение в социальных сетях (SMM) (специалист по интернет-маркетингу);
14. Юриспруденция и мн. др.

Продолжительность обучения – до 1 года (октябрь 2021 года – июль 2022 года). Выдаётся диплом о профессиональной переподготовке, дающий право на ведение нового вида профессиональной деятельности (по ряду программ присваивается новая квалификация) [1].

Основные преимущества:

1. Возможность получить новую профессию за небольшой срок;
2. Доступная стоимость обучения (на порядок ниже стоимости второго высшего образования);
3. Диплом о профессиональной переподготовке может стать весомым преимуществом в резюме. Ведь он подтверждает не только профессионализм, но и желание учиться новому, стремление развиваться и расширять свои возможности.

Работодатели лояльны к соискателям с дипломом о профессиональной переподготовке. Как правило, с трудоустройством проблем не возникает [2].

Особенности программы:

1. Срок обучения по программе составляет от 250 до 2000 академических часов;
2. Для некоторых программ срок подготовки составляет не менее 1080 часов и до 2000 академических часов;
3. Как правило, особенностью программы профессиональной переподготовки в отличие от программ второго высшего образования является исключение базовых дисциплин и освоение исключительно сугубо профессиональных компетенций;
4. Профессиональная подготовка должна проводиться на основании профессиональных стандартов, которые необходимы работнику для выполнения определенной трудовой функции, если такие требования установлены Трудовым кодексом, федеральными законами или иными нормативными правовыми актами Российской Федерации [3].

Допустим, студент обучается в Астраханском государственном техническом университете по направлению «Кораблестроение, океанотехника и системотехника объектов морской инфраструктуры» и решил одновременно получить второе образование по направлению «Управление персоналом». Отличный выбор, ведь программа профессиональной переподготовки «Управление персоналом» - программа развития личностного потенциала, которая предоставит студенту самые современные инструменты и методы для эффективного управления персоналом в организации или на предприятии. Это уникальная программа, способствующая развитию комплексного взгляда на принятии управленческих решений, знакомит с инновациями в области управления, формирует основы корпоративной культуры.

Всего за 8 месяцев обучения (534 ч.) [4] появляется возможность научиться успешно управлять персоналом в современной организации, познать секреты информационных технологий управления, построить свою концепцию менеджмента, развить способность принимать управленческие решения, сформировать свою команду и освоить механизмы командообразования. Особое внимание в программе уделено знакомству с инновационными управленческими технологиями (технологиями бережливого производства, 6 Сигма, технологиями управления на основе KPI и другое).

Преподавателями программы являются высококвалифицированные специалисты Астраханского государственного технического университета, топ-менеджеры ведущих предприятий и учреждений региона, практические специалисты в области управления.

Расписание учебных занятий по программе гибко регулируется, используются различные формы взаимодействия:

1. Аудиторные и консультационные занятия,
2. Бизнес-тренинги;
3. Мастер-классы;
4. Деловые игры;
5. Дистанционное обучение.

По завершении программы выпускник получает диплом установленного образца с присвоением квалификации «Менеджер», дающий право на ведение профессиональной деятельности в области менеджмента организации.

Совместив два направления «Кораблестроение, океанотехника и системотехника объектов морской инфраструктуры» и «Управление персоналом» появляется уникальная возможность трудоустроиться на интересную и высокооплачиваемую работу на судостроительное предприятие, имея диплом о профессиональной переподготовке в области менеджмента организации. Что касается технических направлений, то, например, в Институте морских технологий, энергетики и транспорта применяется системный подход к подготовке инженерных кадров с учетом современных требований работодателей и контроля качества получаемых знаний, что позволяет выпускникам института успешно устроиться на работу по специальности. Прочная база знаний и профессионализм являются основой для выпускников, чтобы сформировать свой путь развития в быстро развивающемся мире. Институт морских технологий, энергетики и транспорта - единственный институт в Астраханской области, который систематически готовит специалистов в области судовой энергетики, судостроения и судоремонта, тепло- и электроэнергетики, наземного и водного транспорта.

В настоящее время в институте выстроена многоуровневая система подготовки инженерных кадров для современного производства. Выпускники института осваивают обширные образовательные программы, позволяющие иметь необходимые общекультурные и профессиональные компетенции для выполнения конкретных производственных функций, отвечающих современным профессиональным стандартам

отрасли. В образовательном центре морских, энергетических и транспортных технологий реализуются следующие программы:

Дополнительные образовательные программы:

1. «САДМАТИС-Корпус – базовый курс»;
2. «3-х мерное моделирование и печать – базовый курс»;
3. «3-х мерное моделирование и печать – расширенный курс»;

Дополнительные профессиональные программы повышения квалификации:

1. «Системы автоматизированного проектирования в трёхмерном моделировании»;
2. «Системы автоматизированного проектирования в машиностроительном черчении».

Дополнительные профессиональные программы профессиональной подготовки:

1. «Метрология и метрологическое обеспечение, поверка и калибровка средств измерений»;
2. «Проектирование, производство и монтаж трубопроводов технологических комплексов»;
3. «Электрооборудование и электроснабжение промышленных предприятий» [4].

Но не всегда студенты хотят получить диплом о профпереподготовке для того, чтобы совместить с основным дипломом. Бывает такое, что учащийся выбрал не ту профессию. Либо же во время учёбы устроился на работу не по той специальности, которую получает на данный момент и понял, что его призвание совсем в другой сфере деятельности. Но бывает такое, что профессия нравится и даже очень, но в век современных технологий, к сожалению, она устарела и больше не востребована на рынке труда. Профпереподготовка нужна как раз для решения таких проблем. Это отличная возможность за небольшой срок изменить свою жизнь к лучшему, устроиться на новую работу, которая будет приносить доход и позволит заниматься любимым делом.

В АГТУ также есть возможность получить не просто диплом о профессиональной переподготовке, но и получить право ведения нового вида деятельности, а также программы с присвоением новой квалификации.

Существуют и такие программы, на которых обучаются студенты от 3 дней (16 ч.) до 2 месяцев (200 ч.). После таких программ выдаются удостоверения о профессиональной подготовке. Обучение по таким программам стоят ещё дешевле. Есть и программы, на которых обучаются только по запросу организации, на которой работает студент. Но в отличие от диплома, который будет действовать всегда, удостоверение о повышении квалификации нужно будет периодически продлевать. Профессиональная переподготовка заканчивается итоговой аттестацией в форме, предусмотренной учебным планом программы. В документе указывается, что аттестационная комиссия удостоверяет право обладателя на ведение профессиональной деятельности в соответствующей сфере. Помимо этого, в дипломе прописано, кому он выдан, в какие даты человек проходил профпереподготовку и как называлась дополнительная профессиональная программа, каким днем датировано решение комиссии. В документе ставят подписи руководитель образовательной организации и председатель комиссии.

В приложении к диплому прописано, какие дисциплины и в каком объеме изучал человек, каковы результаты экзаменов или зачетов и оценка по итогам общей аттестации.

Слушатели, обучающиеся по программам профессиональной переподготовки и успешно прошедшие итоговую аттестацию, получают диплом о профессиональной переподготовке установленного образца, но только после того, как заканчивают основное обучение. В итоге, студент в один день получает сразу два диплома – об основном образовании и о профессиональной переподготовке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Программы профессиональной переподготовки в АГТУ. <https://astrahan-bezformatacom.turbopages.org/astrahan.bezformata.com/s/listnews/professionnalnoy-perepodgotovki-v-agtu/87205389/>
2. Что такое переподготовка? <https://www.akbiz.ru/publications/chto-takoe-perepodgotovka>
3. Википедия. Профессиональная переподготовка. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Профессиональная_переподготовка
4. Астраханский государственный технический университет. Официальный сайт. <https://astu.org/Content/PageInstitute/3537>
5. Как долго действует и что дает диплом о профпереподготовке? <https://kedu.ru/press-center/articles/diplom-o-profperepodgotovke/>

УДК 621.43

КАК И ЗАЧЕМ ИСПЫТЫВАЮТ СУДОВЫЕ ДВИГАТЕЛИ

Патров Ф.В.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье обоснована актуальность развития стендовых испытаний судового двигателя. Проведён анализ испытательного стенда низкооборотистого дизельного двигателя высокой мощности. Рассмотрены принципы работы стендов на базе генератора и с использованием гидротормозов. Составлены ключевые преимущества с использованием гидротормоза, а также определены параметры, контролируемые во время испытаний.

Ключевые слова: испытательный стенд, судовой двигатель, генератор, гидротормоз, параметры.

Кому-то покажется, что испытывать судовой двигатель сложно и достаточно дорого, но это не совсем так.

Представим корабль, вставший посреди моря из-за отказа силовой установки. Сколько будет стоить его буксировка и последующий ремонт, в каком порту, какой страны, каким оборудованием, и кто в принципе это будет делать? Тем более, если корабль встал из-за неисправности, которая могла бы быть выявлена при приёмке нового двигателя или после ремонта отработавшей установки.

Или может быть выгоднее платить неустойку за просрочку в доставке грузов?

Поэтому на вопрос "зачем испытывать двигатель перед тем, как устанавливать его на судно" был дан ответ выше.

Остался вопрос, как его испытать?

Судостроительная отрасль и судоходный бизнес стали когда-то главной опорой индустрии и народного хозяйства. Несмотря на то, что технический прогресс шагнул далеко вперед, основным источником энергии на судне был и остаётся мощный дизельный двигатель.

Для оценки производительности и надёжности низкооборотистого дизельного двигателя высокой мощности используются специальные испытательные стенды [1], которые способны создавать высокий крутящий момент на низких оборотах (рисунок 1).

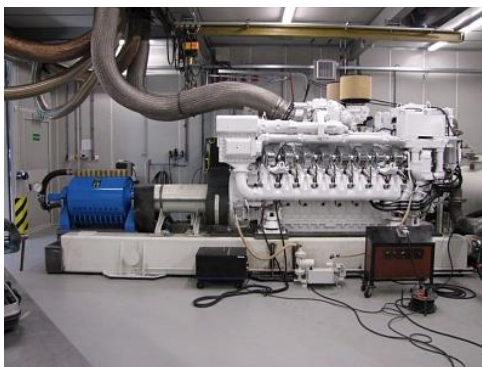

Рисунок 1 - Испытательный стенд низкооборотистого ДВС высокой мощности

Для того чтобы испытать двигатель на всех режимах работы необходимо создать нагрузку, имитирующую вращение гребного винта в воде или нагрузку, создаваемую генератором. Возникает вопрос: "А почему бы не использовать генератор для создания нагрузки?" Направление мысли правильное, но, к сожалению, диапазон работы генератора не позволяет испытать двигатель во всех режимах работы. Дело в том, что генератор имеет эффективный диапазон работы в районе 1500-3000 об/мин, в зависимости от модели. В итоге мы получаем то, что при использовании генератора мы можем нагрузить двигатель только в режиме работы соответствующего генератора, мы ограничены характеристиками генератора.

Для того чтобы испытать двигатель на всех режимах работы используются стенды на базе гидротормоза (рисунок 2), [1].

Рисунок 2 - Стенд на базе гидротормоза

Принцип работы гидротормозов основан на создании сопротивления вращения вала путём подачи воды в специальную камеру, где вращается диск со специальными лопатками, форма и материал изготовления которых, как правило, является коммерческой тайной производителей. Такие тормоза еще называются дисковыми. Диск жёстко соединён с валом, и когда вода оказывается между диском и корпусом гидротормоза (статором) - она начинает перетекать из одной камеры в другую. Так как вода имеет большую вязкость чем воздух, за счёт гидродинамического сопротивления жидкости создаётся крутящий момент. Управление нагрузкой осуществляется при помощи специального сервоклапана, который позволяет с высокой точностью дозировать поток воды, поступающий в гидротормоз (рисунок 3), [1].

Рисунок 3 - Стенд для испытания судовых ДВС с гидротормозом и охлаждающей колонной

Отсюда можно выделить четыре ключевых преимущества, почему для испытания судовых двигателей следует использовать только гидротормоза:

- нагружение мощного двигателя во всём диапазоне его рабочих оборотов;
- отсутствие электромагнитных полей, которые могут наводить помехи на датчик, следовательно, более высокая точность измерений;
- относительная безопасность, меньшая вероятность поражения электрическим током;
- высокая надёжность (у электрических нагружающих устройств часто сгорают обмотки).

Данные графики отображают мощности и крутящие моменты для гидротормоза (рисунок 4) и для стенда на базе генератора (рисунок 5), [1].

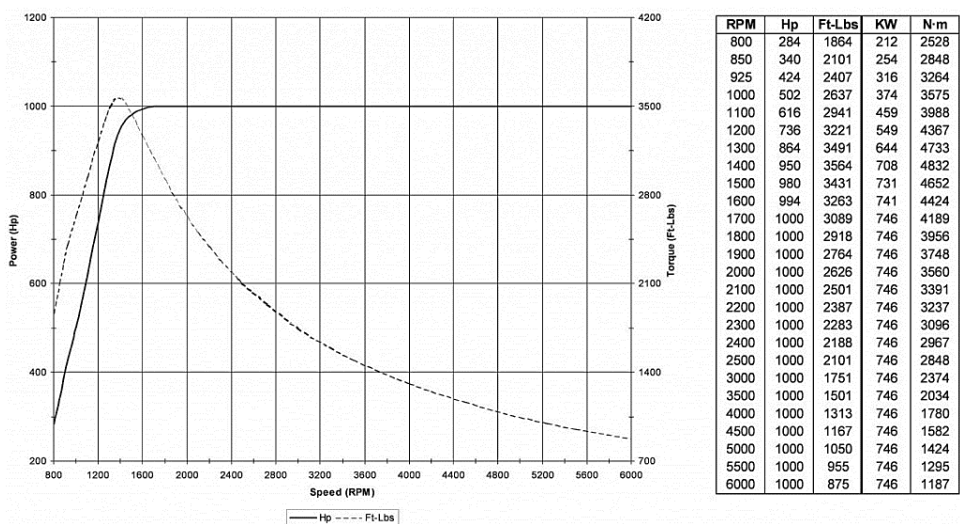

Рисунок 4 - График мощности и крутящего момента гидротормоза 50X02

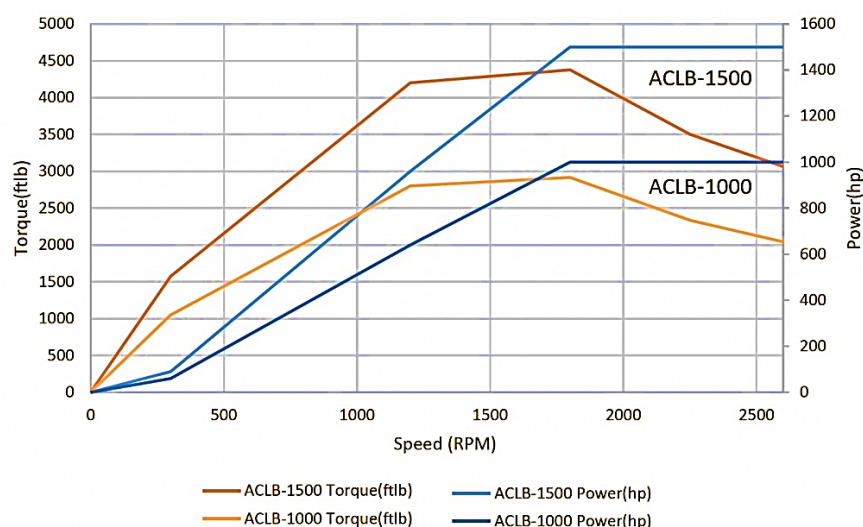

Рисунок 5 - График мощности и крутящего момента стенов на базе генератора серии ACLB

Как видим, график гидротормоза покрывает больший диапазон оборотов, и даже таким компаниям как AVL и Horiba не удаётся изготовить электрическое нагружающее устройство, которое будет поглощать мощность от больших судовых двигателей с таким ровным графиком, как у гидротормоза.

Перед установкой двигателя на стенд на него устанавливаются датчики температуры, а также датчики давления. По желанию стенд может оснащаться и системой измерения расхода топлива, погодной станцией, ЕСМ интерфейсом и другими необходимыми опциями (рисунок 6), [1].

Рисунок 6 - Двигатель с подключенными датчиками

Определить неисправность при работающем двигателе можно только с помощью измерения рабочих параметров двигателя, а именно температуры и давления. И далеко не все неисправности могут быть определены при инструментальном контроле на остановленном двигателе.

Некоторые неисправности могут проявить себя только во время работы двигателя и при определённых режимах. Именно для этого и нужен испытательный стенд - имитировать реальную работу двигателя в условиях лаборатории или ремонтного цеха.

Параметры, контролируемые во время испытаний:

- температура охлаждающей жидкости на входе в двигатель;
- температура охлаждающей жидкости на выходе из двигателя;
- температура выхлопных газов во всех цилиндрах;
- температура масла в двигателе;
- давление воздуха на впуске после турбины;
- разряжение перед турбиной;
- давление охлаждающей жидкости;
- давление в топливной рампе common rail;
- давление топлива на входе в ТНВД;
- давление в масляной системе;
- расход топлива.

Так отображаются рабочие параметры двигателя в программе управления стендом на экране оператора (рисунок 7), [1].

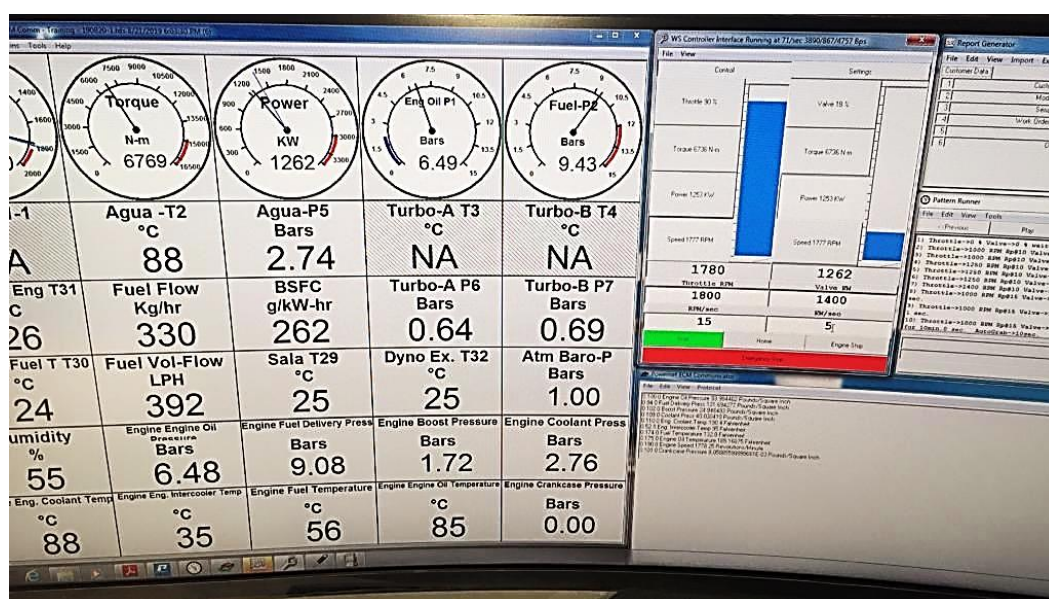

Рисунок 7 - Рабочие параметры двигателя на экране оператора

По итогам испытания создается отчёт, в который включаются все рабочие параметры двигателя. Если показатели не выбиваются из допусков, это является подтверждением того, что двигатель исправен и готов отработать весь заложенный в него конструкторами моторесурс (рисунок 8), [1].

Power Test, Inc.

Sussex, WI - USA

TEST INFORMATION

Engine Model: 34.5 Liter V8 - 4-Stroke Diesel
Date: 29-Sep-10
Dynamometer: Power Test 35X06
Test Number:

Engine Spec: 2T9101
Start Time: 0945-hrs
Operator: M Wellman
Work Order No.:

Engine Serial No.: 5SX99999
End Time: 1005-hrs

Full Load Performance

	Actual	Min	Max	Unit
Engine Speed	1750	1740	1760	RPM
Corrected Torque	4265	4210	4273	Nm
Corrected Power	782	731.08	775.84	Kw
Corrected Fuel Rate	2905	2574.5	2845.5	G/Min
CSFC	223	211.46	223.45	G/Kw-Hr
Adjusted Boost Pressure	213	195.84	239.36	Kpa
Oil Pressure	443	377.4	510.6	Kpa
Fuel Pressure	540	432	648	Kpa
Supply Fuel Pressure	-0.1	1	40	Kpa
Inlet Water Temp.	85	82	88	C
Delta T	3.3	-1	5	C
Inlet Air Temp	36	10	50	C
Fuel Temp	32.8	29	34	C
Full Load Correction Factor	1.036			

Страница отчёта 1

Torque Rise Performance

	Actual	Min	Max	Unit
Engine Speed	1300	1290	1310	RPM
Corrected Torque	5154	4959.75	5150.25	Nm
Torque Rise	19.4	19.37	19.42	%
Adjusted Boost Pressure	177	161.37	197.23	Kpa
CSFC	204.7	194.291	205.3075	G/Kw-Hr
Corrected Fuel Rate	2394	2118.5	2341.5	G/Min
Torque Rise Correction	1.031			

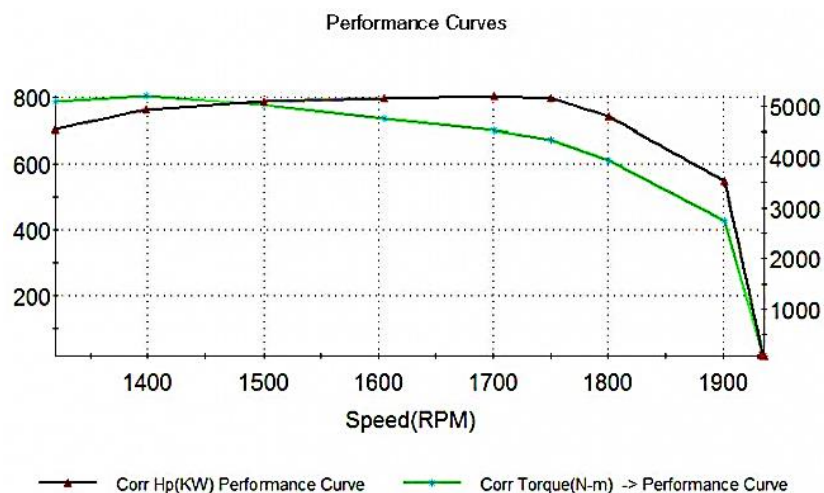
High & Low Idle Performance

	Actual	Min	Max	Unit
High Idle Engine speed	1937	1927	1947	RPM
High Idle stability	3	0	10	RPM
Low idle engine speed	700	690	710	RPM
Low idle stability	1	0	10	RPM
Low Idle Oil pressure	260	192.75	321.25	Kpa

Performance Data

Speed(RPM)	Corr Hp(KW)	Corr Torque(N-m)	Oil P 1(kPa)	Fuel High P2(kPa)	FuelTemp(°C)	Boost P 5(kPa)	Inlet Air T15(°C)	Baro Press(PSI)	Humidity(%)
1933	19	96	474	591	33.6	29	33	14.61	64.6
1936	16	78	479	595	34.5	25	32	14.61	65
1935	16	80	478	595	34.7	25	32	14.61	65
1901	549	2756	459	558	35.6	145	33	14.61	65.3
1801	741	3934	450	538	35.3	194	33	14.61	65.5
1750	796	4345	446	528	35.3	207	33	14.61	66.6
1700	804	4515	440	523	35	211	34	14.62	67.4
1605	797	4740	434	520	35	211	34	14.61	66.1
1500	787	5012	426	497	34.7	204	35	14.62	65.7
1399	762	5194	416	362	34	193	34	14.62	65
1320	702	5082	414	223	33.6	165	34	14.61	64.8

Страница отчёта 2

Страница отчёта 3

Рисунок 8 - Электронный отчёт по итогам испытания двигателя

ЛИТЕРАТУРА

1. Электронный источник информации <https://www.prom-tex.org/areas/sudostroenie/ispytaniya-sudovyykh-dizeley/>

УДК 621.431.74(629)

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ СУДОВЫХ ДИЗЕЛЕЙ

Сатжанов Б.С.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Цель данной работы является решения экологических проблем, связанные с использованием традиционного моторного топлива в двигателях транспортных средств. Предлагается введения присадки диметилового эфира в дизельном топливе. Положительные характеристики ДМЭ ставят его на одно из первых мест в списке альтернативного топлива для дизельных двигателей. Мировые разработки показали, что наиболее экологически чистым топливом является диметиловый эфир (ДМЭ).

Ключевые слова: хладагент, фреон, бензопилен, нефть, газ, уголь.

Загрязнение окружающей среды отработавшими газами дизелей становится все более значительным, поэтому необходимо принимать ужесточенные меры по его ограничению.

По мере роста парка транспортных средств, в дизелях, в которых сжигается все больше органического топлива, следует ожидать увеличения воздействия транспортного комплекса на окружающую среду и на человека.

Оно происходит за счет выбросов, загрязняющих вредных вместе с отработавшими газами дизелей. Часть из них влияет на озоновый слой и глобальное изменение климата Земли. В составе отработавших газов (ОГ) судовых дизелей

содержится множество вредных компонентов, наиболее существенными являются: оксиды азота (NO_x), оксид углерода (CO), углеводороды (CH), твердые частицы (ТЧ), соединения серы (SO_x), альдегиды, а также канцерогенные вещества[4].

Конвенция МАРПОЛ 73/78 Международной Морской Организации (ИМО) в 1997 г. приняла Приложение VI, в котором предусматривается ограничение эмиссии вредных компонентов NO_x, SO_x в ОГ главных и вспомогательных судовых дизелей. Одновременно ИМО принят технический кодекс по выбросам окислов азота от судовых дизелей. В настоящее время многие моторостроительные фирмы взяли курс на решение задачи достижения минимальной токсичности ОГ. Их многолетний опыт показывает, что одним из эффективных способов добиться этого может быть использование альтернативных (не нефтяных) видов моторных топлив.

Из перспективных альтернативных топлив заслуживает внимания диметилловый эфир (ДМЭ). В настоящее время это единственное синтетическое топливо, обеспечивающее полную замену традиционному дизельному топливу (ДТ). Для дизельных двигателей топливом будущего в Казахстане, России, США, Китае и Японии считается ДМЭ, для производства которого имеется широкая сырьевая база, в том числе из возобновляемых ресурсов.

Положительные характеристики ДМЭ ставят его на одно из первых мест в списке альтернативного топлива для дизельных двигателей. Научная работа посвящена исследованию влияния физико - химических показателей ДМЭ на процесс сгорания и показатели токсичности ОГ (отработанных газов). Использованы при разработке и реализации научно-технических мероприятий по совершенствованию рабочих показателей судового дизеля.

Экологические проблемы, связанные с использованием традиционного моторного топлива в двигателях транспортных средств, актуальны не только для Казахстана, но и для всех стран мира.

Во многих странах мира приняты жесткие требования по экологизации транспортных средств.

В настоящее время многие зарубежные машиностроительные фирмы взяли курс на решение задачи достижения нулевой (Zero) токсичности отработанных газов.

Их многолетний опыт показывает, что добиться этого можно только в случае использования альтернативных (не нефтяных) видов моторного топлива.

Это обусловлено следующими причинами:

1. Проблема обеспечения человечества энергией. К 2100 году потребление энергии в мире возрастет почти в три раза.

Основными энергоносителями остаются сегодня нефть, газ, уголь, ветряные и гидроэлектростанции. США – основной потребитель энергии.

Второе место занимает Китай, причем в силу особенностей развития экономики основным видом топлива там является уголь.

Наиболее перспективными источниками для получения энергии являются нефть и газ. Разведанных запасов нефти и газа больше всего на Ближнем Востоке. В России находится 37% запаса природного газа.

Казахстан обладает 1,8% мировых запасов нефти и газа. По данным ВР, запасы угля в Казахстане — на уровне 33,6 млрд. тонн (3,9% мировых запасов).

По прогнозам научных специалистов, легкодобываемой нефти в мире осталось на 40 лет. Мировая наука поэтому направлена на освоение технологии производства новых энергоносителей. Однако дело это не простое, наука движется в этом направлении пока медленно.

2. Экологическая проблема. Сейчас наибольший процент загрязнения окружающей среды идет от выхлопа автомобилей. Ни атомная энергетика, ни промышленные выбросы не дают таких отходов, как автомобили. В мире происходит рост числа заболеваний от азотсодержащих, серосодержащих соединений, бензопилена. От выхлопных газов заболеваемость раком ежегодно возрастает на 7%.

3. Парниковый эффект. Сейчас в мире растет выброс углекислого газа в атмосферу.

Перенасыщение атмосферы углекислым газом ведет к так называемому парниковому эффекту. Это очень серьезная опасность. Это очень серьезная опасность. Уровень воды в прошлом году в Европе и на Ближнем Востоке поднялся от 1,6 до 2 метров. Смываются огороды, нарушается транспортное сообщение. В результате глобального потепления в прошлом году погибло более 40 тыс. человек. Задача состоит в том, чтобы снизить выбросы углекислого газа. Если не предпринять соответствующих мер, то в 2050 году территория планеты окажется непригодной для жизни человека.

Сейчас практически в каждой промышленно развитой стране проводятся значительные исследовательские работы среди производителей и научных организаций в области создания наиболее оптимальных с точки зрения экологичности, высокой эффективности, низких издержек производства и значительных запасов, новых видов моторных топлив.

Мировые разработки показали, что наиболее экологически чистым топливом является диметиловый эфир (ДМЭ). ДМЭ является одним из простейших соединений, промышленное производство которого можно осуществить на базе существующей технологии с незначительным усовершенствованием. По физическим свойствам ДМЭ близок к традиционным пропан-бутановым смесям (бытовому газу), что позволяет использовать соответствующую инфраструктуру и опыт ее эксплуатации.

ДМЭ нетоксичен и уже используется в качестве наполнителя в аэрозольных упаковках, быстро деградирует в атмосфере и может применяться как хладагент – заменитель фреонов.

Важно отметить, что расходы на его производство и транспортировку обходятся в 10 раз дешевле, чем соответствующие показатели на сжиженный природный газ (СПГ).

Казахстан обладает 1,8% мировых запасов нефти и газа. В связи с этим производство и применение в качестве топлива диметилового эфира является актуальным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чеботаев А.А. Гармонизация развития транспортного комплекса, окружающей среды и человека. – Экологическая экспертиза, 2009, №2, с. 12 – 21.

2. Технический надзор за выбросами окислов азота при изготовлении судовых дизелей и освидетельствовании судов в эксплуатации. – Санкт – Петербург: Российский Морской Регистр Судоходства, 2000. – 132с.

3. Материалы по программе курсов «Контроль вредных выбросов в атмосферу с судов», судомеханический факультет ГМА им. адм. С.О. Макарова, Санкт-Петербург, 2005г.

4. Диметиловый эфир – альтернативный источник энергии.
http://www.respublika-vi.ru/analit/analit_2006-02-21_877.html

5. «Соперник солянки», Журнал: Грузовик Пресс, №3, 2006.

ИССЛЕДОВАНИЕ И ВЫЯВЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРИЧИН АВАРИЙНОСТИ НА МОРЕ

Валиуллин Е.С.

Научный руководитель: Жумаев Ж.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. Судоводителю, взявшемуся за управление судна, не дано права на ошибку. Изучение причин аварийности должно строиться с учетом усвоения ими необходимых знаний и опыта, вытекающих из каждого аварийного случая, ставя цель не допустить повторение ошибок прошлого в своей практике.

Поскольку почти всегда в решениях капитана по управлению судном существует элемент неопределенности, основное внимание следует сосредоточить на исключении из своей работы элементов неоправданного риска. Мореплаватели в любом звании, в любой должности обязаны помнить, что нет простого плавания, легких ситуаций. Каждый выход в море требует бдительности, трезвого ума и расчетливости.

Ключевые слова: Экстремальная обстановка, сложная метеорологическая условия, кораблекрушения, человеческий фактор, Конвенции ООН по морскому праву.

«За последние десятилетия принципиальным образом изменились масштабы судоходства: «Море стало тесным». Как следствие этого возросла нагрузка на судоводительский состав. Капитан в экстремальной обстановке нередко вынужден действовать интуитивно. Задача наиболее целесообразного распределения функций управления между человеком и машиной еще далека от разрешения»

Безопасность является основным качеством, необходимым для всех видов транспорта. Особое значение она приобретает в морском судоходстве. Значительные размеры морских судов, рост скоростей движения, увеличение интенсивности движения на морских путях, плавание судов в сложных метеорологических условиях и другие причины делают проблему безопасности мореплавания наиболее приоритетной и актуальной при оценке современного состояния и развития морского транспорта.

Несмотря на постоянное развитие методов, способов и технических средств обеспечения безопасности мореплавания, в море ежегодно терпят кораблекрушения более 200 крупных судов. Что касается мелких судов, то их гибнет несколько тысяч в год. Ежегодно в мире погибает свыше 2 тысяч человек, теряется более 1 млн. тонн грузов и в результате в морскую среду попадает большое количество нефтепродуктов и других загрязняющих веществ.

Поэтому целью нашей работы является: выявление одного из факторов («человеческий» или техническое устройство судна) оказывающего большее влияние на аварийность в море.

Проблемами безопасности мореплавания на протяжении многих лет занимаются ведущие международные организации: ИМО, ООН, ММК, МПС и др. Результатом работы данных организаций стали нормативные документы, регламентирующие безопасность мореплавания, основными из которых являются: СОЛАС-2014, ПДМНВ-2010/2021, МППСС-2011, МКУБ, Конвенция ООН по морскому праву и др.

Изучением и детальной разработкой мер, повышающих безопасность на море, занимается ряд российских ученых и деятелей: Кондратьев С.И., Боран-Кешишян А.Л.,

Попов А.Н., Субанов Е.Е., Кондратьев А.И. Существует много различных толкований термина «безопасность». Так, например, Закон о безопасности России, принятый в 2002 г., толкует на базе ГМУ имени адмирала Ф.Ф.Ушакова понятие безопасности как «уровень защищенности человека от внешних и внутренних ситуационных обстоятельств». В Оксфордском словаре – «свобода от опасности», в коммерческих документах – «отсутствие потери денег», в других источниках – «свобода от недопустимого риска».

Анализ исследования показывает, что безопасность на море изначально имела два диапазона измерений: безопасность судоходства и безопасность судовождения. В настоящее время они объединены в один термин, который именуется «безопасность мореплавания». Безопасность мореплавания – это относительно стабильное состояние (положение), свободное от опасностей, которое обеспечивается системой международных и национальных мер технического, организационного, экономического, социального и правового характера, направленных на уменьшение и предотвращение аварийности в целях сохранности человеческих жизней и имущества на море, защита и сохранение морской среды.

Исходя из положений пункта 3 статьи 94 Конвенции ООН по морскому праву 2002 г. под безопасностью мореплавания следует понимать «безопасность в море, в частности в том, что касается

- конструкции, оборудования и годности к плаванию судов;
- комплектования, условий труда и обучения экипажей;
- пользования сигналами, поддержания связи и предупреждения столкновения».

Снижение числа катастроф и аварий, то есть обеспечение повышения безопасности судоходства, требует обобщения статистики аварий, научного анализа статистических данных и формулирование результатов этого анализа в виде конкретных предложений на рисунке 1.

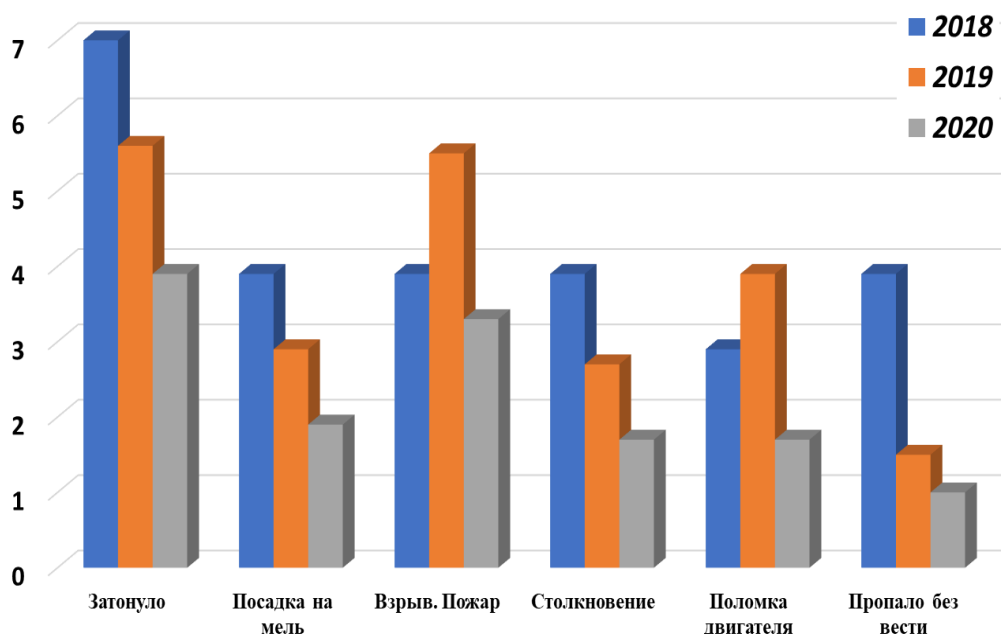

Рисунок 1 - Типы аварий, приведшие к гибели судов с 2018-20гг

Анализируя статистику морских происшествий, основными причинами аварийных случаев на морском транспорте можно считать:

1. Ошибки судоводительского состава в управлении судном;
2. Низкая квалификация членов экипажей судов;
3. Необеспечение безопасных условий труда со стороны судовладельцев;
4. Износ механизмов и оборудования судов.

Рассматривая конкретные случаи аварий с 1986 года, мы видим следующую картину. 31 августа 1986 г. в 22.00 п/х «Адмирал Нахимов», под командованием капитана дальнего плавания Маркова Вадима Георгиевича, будучи подготовленным во всех отношениях к предстоящему плаванию, отошел от причала № 34 п. Новороссийск назначением на порт Сочи. На борту находилось 884 пассажира, 346 членов экипажа и 4 члена семьи, всего 1234 человека.

В 23 декабря произошло столкновение судов п/х «Адмирал Нахимов» с балкером «Петр Васёв». «Адмирал Нахимов» затонул через 7-8 минут, общее официальное число погибших – 423 человека.

16 января 2008 г. сухогруз «Mirabella» (флаг – Мальта, оператор – норвежская компания) выскочил на мель при входе во Форд Харденгер, вблизи Бергена, Норвегия.

Это не первое происшествие с судном-неудачником. Ровно за месяц до этого, 16 декабря, «Mirabella» с грузом леса, опять выскочило на мель, а 3 марта 2005 г. судно на полном ходу столкнулось с опорой моста Большой Бельт: сила удара была настолько сильной, что от полученных травм скончался находившейся на мостике старший помощник. Как выяснено следствие, он был пьян.

28 августа 2010 г. морской буксир «Алексей Кулаковский» вышел на помощь рыболовному траулеру «ТБ-0012», но сам обесточился и, будучи развернутым лагом к волне, принял большое количество воды, получил сильный крен и затонул на глубине 20 м вблизи устья реки Лена. При выяснении причин гибели буксира возникло много вопросов, в том числе правильность решений, принятых капитаном и командой буксира, а также лиц, ответственных за направление буксира к месту аварии.

Анализы заключения официальных органов расследования на протяжении многих лет указывают, что основная причина аварийности - невыполнение требований нормативных документов по обеспечению безопасности мореплавания. Тем не менее, положение не улучшается. Следует искать новые пути решения этой проблемы. Очевидно, нарушаются требования, но нет ответа на вопрос «почему?». Это тем более важно, что зачастую нарушаются (не выполняются) положения, известные нарушителю.

Предлагаемый разбор аварии - попытка установить причинные связи, повлекшие за собой аварию.

17 ноября 2015 г. т/х «Ветлугалес» стоял на якоре с 3 смычками каната в воде на рейде порта Амдерма (Карское море) в процессе погрузки разного груза. Основные данные судна: длина 124 м, ширина 16,6 м, грузоподъемность 5400 т. Около 23 часов ветер от юго-востока усилился до 15 м/сек. Грузовые операции были прекращены, докеры на рейдовом катере покинули борт судна. На этот момент было погружено 407 т груза, судно имело запасы около 1100 т, осадка носом 3,2 м, кормой-4,8 м.

Около 24 часов был обнаружен дрейф судна, и капитан принял решение сменить место якорной стоянки — встать на якорь в проливе Морозова, в месте, более защищенном от волнения, но, в силу географических особенностей, не от ветра. По прогнозу ночью 18 ноября ожидалось усиление ветра до 22 м/сек.

18 ноября в 01.15 на т/х «Ветлугалес» отдали правый якорь, глубина места 8,5 м под килем. В 01.25 вышли на канат, потравив 4 смычки на брашпиль. В этом — первая ошибка капитана. Практически было отдано такое же количество якорь - цепи, как и в

первом случае, при стоянке на якоре у порта Амдерма, когда судно дрейфовало. Характеристики места новой якорной стоянки остались такими же, как и прежде, а ветер по прогнозу даже усиливался. Следовательно, капитан обязан был учитывать эти обстоятельства и уменьшить их влияние на безопасность стоянки путем увеличения длины, вытравленной якорь цепи.

После выхода судна на канат боцман был отпущен с бака, капитан покинул мостик, дав общие указания вахтенному помощнику. Здесь кроется вторая ошибка капитана: в условиях, отличающихся от обычных, капитан обязан давать четкие, конкретные указания, исключающие неопределенность толкования у подчиненного.

Вахтенный второй помощник капитана направил вахтенного матроса на уборку помещений и, следовательно, все обязанности по обеспечению безопасной стоянки судна на якоре в условиях сильного ветра взял на себя. В 01.50 вахтенный помощник определил место судна по РЛС, которое не вошло в круг положений судна, стоящего на якоре. В 02.00 вновь определил место судна, после чего сомнения в дрейфе перешли в уверенность. На мостик были вызваны вахтенный матрос, на бак боцман и в промежутке времени между 02.05-02.08 на мостик был вызван капитан. Поднявшись на мостик в 02.13 и, убедившись в наличии дрейфа, капитан принял решение снова сменить место якорной стоянки. К этому моменту ветер достиг силы 20 м/сек, видимость из-за снежных зарядов уменьшилась до 1 кбт. Поражает единообразие принятого решения в этих условиях: дрейфует - смена места стоянки. Существует и другой не менее известный способ прекращения дрейфа: значительное и постепенное увеличение длины, вытравленной якорь цепи (в данном случае до 7-8 смычек) и отдача второго якоря. По известным причинам, о которых будет сказано ниже, капитан не принял такого решения.

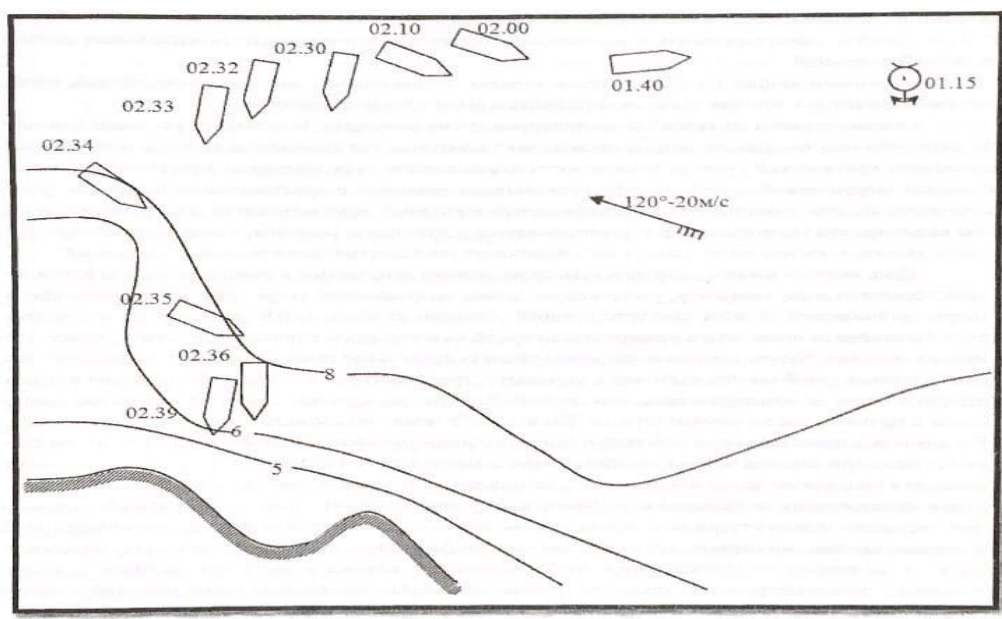

Рисунок 2 - Схема маневрирования т/х «Ветлугалес»

В связи вышесказанных примеров, а также в целях повышения безопасности мореплавания на Казахстанском секторе Каспийского моря рекомендуется:

1. Министерству образования и науки РК создать департамент и управления безопасности мореплавания по новым международным требованиям ПДНВ-2010 и реализовать следующие мероприятия:

– организовать разработку нормативно-правовой базы по базовым ВУЗам подготовки морских специалистов для обеспечения надлежащего финансирования студентов плавательной практик в течении 5 лет обучения в Морской академии (содержания полную вахту (12 месяцев) дорогу по схеме «дом-судно» и «судно-дом», обмундирования, коллективное питание (колпит) и медстрахование;

– организовать разработку комплекса мер по повышению совместной ответственности следующих должностных лиц: Морской администрации порта и ректора ВУЗа, судовладельцев и декана Морской академии, капитанов судов и директора МУТЦ, дающих разрешение практикантов на выход в море с целью получения плавательных ценз на 12 месяцев по международным стандартам;

2. Морским учебным заведениям, усилить специальную подготовку по вопросам основы судовождения, математические основы судовождения, гидрометеорологического обеспечения судовождения, география водных путей, МППСС-72, борьбы за живучесть судна, навигация и лоция, и автоматизация судовождения, технических средств судовождения и морской английский язык. В системе дополнительной профессиональной подготовки расширить программы курсов повышения квалификации рядового и командного состава судов по вопросам безопасности мореплавания. Создать береговой учебно-тренажерный центр для подготовки матросов и мотористов, и электриков. Приобрести в МУТЦ новые лицензионные тренажерные оборудования с учетом международных стандартов (NTPRO-5000, РЛС, САРП и ЭКНИС).

3. Судоходным компаниям:

– организовать постоянное обучение на базе МУТЦ Морской академии и систематический контроль знаний командного состава судов по основам безопасности плавания силами капитанов-наставников, ответственными лицами за безопасность мореплавания;

– обеспечить качественный контроль со стороны командного состава судов за прохождением плавательной практики студентов Морской академии YU;

– обеспечить регулярную подготовку, переподготовку и повышение квалификации своих моряков на базе МУТЦ Морской академии YU.

Выводы

1. Число аварий по причине «человеческого фактора» по-прежнему удерживается на уровне 80 %, что является следствием снижения квалификации и опыта командного состава морских судов по вопросам обеспечения безопасного плавания. Это подтверждается, в частности, возросшим числом тяжелых морских аварий по причине невыполнения действующих инструкций, правил и требований судовождения.

2. В некоторых судоходных компаниях не проводится регулярное обучение и аттестация экипажей судов, изучение новых нормативных документов, разбор аварийных случаев. Сведен к минимуму объем подготовки командного состава на курсах повышения квалификации и дополнительной подготовки.

3. В морской академии не выделяется финансирования для развития исследования, направленные на повышение безопасности мореплавания, влиянии человеческого фактора на аварийность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аварийность морского флота // Морской флот. – 2019. – 3,4. – С. 59-63.
2. Жумаев Ж. ИННОВАЦИИ в образовании Казахстан-Нидерланды. Информационно-аналитический журнал «БОЛАШАҚ». Астана, №4 (27).2013. С-42
3. Баскин А. Компания и судно отвечать требованиям МКУБ /А.Баскин //Морскойфлот. – 2006. – 4. – С. 17-18.
4. S. Cross, J. Adriaanse, Zh. Zhumayev. Teacher Coaching Handbook-2013. Support to the establishment of Kazakhstan Maritime Academy at Essenov University and implementation of STCW-78/95/2010. The Netherlands, WestTerschelling. Maritime Instituut Willem Barentsz, 13.10.2013.
5. Дерябин М. Культура безопасности шаг в новое тысячелетие / М. Дерябин // Судоходство. – 2010. – 12. – С.20.
1. Жумаев Ж. Обучение на навигационном тренажере NTPro-4000 на базе МУТЦ г. Актау. Научно-теоретический журнал «Евразийское Сообщество» САЯСАТ POLICY. Алматы, №4 (210) // 2013 – С20.
7. Гуцуляк В.Н. Морское право: Учебное пособие. – М.: РосКонсульт, 2010. – 368с.
8. ZHumaeyev ZH. Innovations in education Kazakhstan- the Netherlands. Научно-теоретический журнал «Евразийское Сообщество» САЯСАТ POLICY. Алматы, №10 (216) // 2013 – С4.
9. Нужнов Е.И. МППСС – 72 и извещения мореплавателям в вопросах и ответах. –М.: Справочник, 2004. – С.3.

УДК 551.46

ИССЛЕДОВАНИЕ СБОРА РАЗЛИТОЙ В МОРЕ НЕФТИ

Жумадилов К.Б., Манкешева О.Т., Наурызбаева К.Е.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

Аннотация. В статье рассмотрена актуальная проблема очистки акваторий портов и морских территорий при аварийных разливах нефти, разработаны методы и средства по сбору нефти с поверхности моря с применением жидкого азота температура которого составляет -196°C . Применение разработанного метода позволит более качественно и быстро собирать разлитую при авариях танкеров нефть.

Ключевые слова: акватории порта, нефтесборщик, цистерна Дьюара, нефть, танкер.

На современном этапе развитие нефтяной промышленности порождает рост объема перевозок нефти, причем из всех видов транспортировки (не считая трубопроводный) наиболее экономически выгодным является морской транспорт. Для перевозки нефти используются танкеры и супертанкеры при авариях которых происходит розлив нефти, который является экологической катастрофой. Каждый год человечество тратит миллионы долларов на ликвидацию последствий разливов нефти и нефтепродуктов. Очевидно, что подобные аварии вызывают необратимые процессы в экосистеме нашей планеты, последствия которых сегодня невозможно предугадать.

Последствия разлива нефти очень губительно влияют на флору и фауну Мирового океана. Нефть — это продукт, который очень медленно распадается при этом очень быстро покрывает поверхность моря плотной пленкой, препятствующей доступу света и воздуха от этого, гибнут мелкие морские организмы и как следствие рыбы, морские млекопитающие и птицы. [2] Больше всего страдают от нефти птицы, особенно когда загрязняются прибрежные воды, нефть склеивает оперенье, оно утрачивает теплоизолирующие свойства и, кроме того, птица, выпачканная в нефти, не может плавать. Птицы замерзают и тонут даже чистка перьев растворителями не позволяет спасти всех пострадавших. Нефтяные пленки на поверхности морей и океанов могут нарушать обмен энергией, теплом, влагой и газами между океаном и атмосферой. В конечном итоге наличие нефтяной пленки на поверхности океана может повлиять не только на физико-химические и гидробиологические условия в океане, но также и на климат Земли, на баланс кислорода в атмосфере [1].

Актуальность темы исследования состоит в необходимости быстро устранить последствия аварии танкера для предотвращения экологической катастрофы.

При этом главное это опытное и эффективное руководство всеми мероприятиями по борьбе с бедствием, однако результат будет зависеть также от метеорологических условий и географического положения места катастрофы. Нефть из потерпевшего аварии танкера стараются перекачать на другие суда, чтобы предотвратить или хотя бы уменьшить загрязнение моря. Если на море штиль или волнение невелико аварийный танкер окружают загородками (бонами) из плавающих надутых воздухом шлангов, которые препятствуют дальнейшему распространению нефтяного пятна и позволяют вычерпать или собрать насосами пролившуюся нефть. Существует целый ряд эффективных технических систем для сбора разлившейся нефти, но они могут работать только при относительно спокойном море [4].

Ученые разных стран мира разрабатывают способы сбора аварийной нефти, которые можно применять и в штормовую погоду. Действию этих механических систем сбора нефти помогают химические средства диспергаторы.

Опрыскивая нефтяное пятно диспергаторами, можно добиться разделения сплошного слоя на мелкие капли, которые вскоре исчезают с морской поверхности. Этим устраняется опасность для птиц и вероятность загрязнения пляжей. Кроме того, диспергаторы ускоряют биологическое разложение нефти, так как многочисленные мельчайшие капельки представляют бактериям огромную поверхность для заселения и воздействия. Правда, биологи опасаются, что поглощение таких капелек мелкими морскими организмами приносит последним вред данный вопрос нуждается в дальнейшем изучении. Пытаются также сжигать разлившуюся нефть или засыпать её известью, песком и другими веществами, захватывающими её и погружающими вместе с ней на дно. Но успех этих способов удаления разлитой нефти пока ограничен.

Новизна разработанного способа сбора разлитой в море аварийной нефти состоит в том, что для сбора применяется хладагент в виде жидкого азота. Данный способ позволяет оперативно и быстро собрать разлитую нефть.

1. Анализ способов сбора аварийной нефти с морской поверхности.

При аварии танкеров и разливе нефти в море, она поднимается на поверхность и растекается по ней тонкой, плотной масляной пленкой, затрудняя поступление кислорода в воду и препятствуя дыханию водной фауны в результате этого гибнет морская флора и фауна. Дрейфующее нефтяное пятно по мере продвижения может увеличиваться и поражать новые территории моря и прибрежной полосы. Воздействие разлива нефти вызывают экологическую катастрофу (рис.1) поэтому основная задача состоит в быстром сборе этой нефти.

Рисунок 1 - Последствия разлива аварийной нефти

Наиболее безопасными с экологической точки зрения являются механические способы сбора аварийной нефти.

Механические способы осуществляются с использованием специальных нефтесборщиков. Нефтесборщики оснащены установками для оборудования для сепарации и различными приспособлениями для ограничения растекания нефтяного пятна. В качестве ограничителей распространения нефтяного пятна применяются различные типы боновых заграждений. Очистка от разлитой нефти производится путем ограждения загрязненного участка оперативными бонами в следующем порядке:

1) концы бокового заграждения (длину выбирают в зависимости от площади загрязненного участка акватории) крепят к носовой части двух нефтесборщиков либо к нефтесборщику и катеру или буксиру [3];

2) очистку начинают с наиболее большого пятна нефти;

3) при ограждении нефтяного пятна оперативными бонами нефтесборщики либо нефтесборщик и буксир должны двигаться малым ходом вперед параллельным курсом (рис2).

Рисунок 2 - Ограждение нефтяного пятна оперативными бонами

4) расстояние между нефтесборщиками либо между нефтесборщиком и катером или буксиром выбирают из расчета максимального захвата загрязняющих веществ;

5) после выхода нефтесборщиков за границу нефтяного пятна один нефтесборщик либо катер или буксир останавливается, а другой, описывая циркуляцию, подходит к первому нефтесборщику и швартуется к нему носом к корме;

6) нефтесборщик начинает всасывать насосами нефть с поверхности огражденного участка нефтяного пятна, при этом постепенно сокращая площадь огражденного участка за счет протягивания конца бокового заграждения вдоль борта нефтесборщика за корму.

Проблема сбора нефти с использованием насосов в том, что нефтяное пятно образует очень тонкую пленку, захватить которую без большого количества воды очень сложно. При этом сбор нефти усложняет вибрация, которую создают на поверхности воды рукава и насосы нефтесборщиков. Для устранения вредного воздействия вибрации используют понтоны и для увеличения толщины нефтяного пятна применяют специальные устройства. [5]

При сочетании с сорбирующими веществами боны не только ограничивают распространение загрязнения, но и эффективно очищают поверхность воды. Далее смесь морской воды и нефти подается в сепараторные устройства, которые отделяют нефть от воды. Также для сбора нефти с воды применяются скиммеры – они подразделяются на несколько видов: вихревые и центробежные, барабанные, щеточные и дисковые, абсорбционные горизонтальные и вертикальные.

При химических способах нейтрализации разливов нефти для сбора нефти с поверхности воды применяются диспергенты. Диспергенты — это химикаты, которые распыляют на нефтяное пятно (рис.3).

Рисунок 3 - Распыление диспергентов на нефтяное пятно

Химикаты предотвращают растекание пятна, но вступая в реакции с компонентами нефти и солями морской воды, вызывают образование осадка, который опускается на дно моря и загрязняет его. Сорбирующие вещества – это пористые или волокнистые структуры, которые поглощают нефть. Такие вещества не наносят ущерба экологии, не меняют состав воды, после поглощения ими нефти они удаляются с поверхности воды и утилизируются [5].

Биологический способ основан на применении микроорганизмов, утилизирующих нефть и нефтепродукты. Он в основном используется после применения механического и физико-химического методов.

Среди известных биологических методов особое место занимают биотехнологии с использованием биопрепаратов и консорциумов микроорганизмов, созданных на основе аборигенной микрофлоры, присутствующей в природных сточных водах.

Известно большое разнообразие коммерческих биопрепаратов, действие которых основано на биохимическом разрушении углеводов, входящих в его состав штаммами микроорганизмов. В состав биопрепаратов чаще всего входит один или несколько разновидностей микроорганизмов.

При утилизации углеводородов нефти с помощью консорциумов микроорганизмов и биопрепаратов необходимо учитывать климатические условия (в основном показатели pH и температуры), свойства нефти определенных месторождений, а также взаимодействия применяемых микроорганизмов с аборигенной микрофлорой очищаемых объектов [6].

В настоящее время, существует широкий класс гетеротрофных микроорганизмов, включенных в состав бактериальных препаратов. При этом каждый отдельный комплекс микроорганизмов отличается своей индивидуальностью по отношению к тем или иным углеводородам нефти. Например, монобактериальные препараты характеризуются узкой специфичностью по отношению к отдельным углеводородам, небольшим интервалом pH, солености, температуры, концентрации углеводородов. В этом заключается их недостаток.

Способ очистки сжиганием нефти в месте разлива (рис.4), как и использование диспергаторов вызывает вторичное загрязнение и наносит ущерб экологии пораженного района моря, поэтому применяться такой метод может только при наличии условий, делающих его использование оправданным.

Рисунок 4 - Сжиганием нефти в месте разлива

Проблемой сжигания нефти является то, что горение пятна прекращается, когда сгорают легкие фракции – при этом тяжелые компоненты нефти оказываются не тронутыми. Для повышения эффективности сжигания необходимо утолщить слой нефти на поверхности воды, чтобы продлить время горения [6].

Перечисленные способы – наиболее распространенные на сегодняшний день. Специалистами постоянно ищутся альтернативы, которые позволили бы увеличить скорость и эффективность сбора нефти с воды и снизить вред для экологии.

Например, одним из новых методов, который предлагается для нейтрализации загрязнений воды нефтью, является воздействие на поверхность пятна лазерным излучением. Ученые разрабатывают и другие способы, которые бы позволили быстро и безопасно удалить разлив нефти с поверхности воды и не допустить причинения вреда экологии.

Выводы

Авторами статьи проведены исследования на актуальную тему: «Исследование сбора разлитой в море нефти». Актуальность темы исследования состоит в разработке способа сбора аварийной нефти с применением хладагента – жидкого азота температура которого составляет – 196⁰С.

Рассмотрены последствия разлитой в море нефти. Проведен анализ существующих способов сбора разлитой аварийной нефти. Выявлены достоинства и недостатки способов сбора разлитой нефти.

Разработан способ сбора нефти с поверхности моря с применением нефтесборщика оснащенного цистерной Дьюара из которой жидкий азот через перфорированные трубы разливается на пятно аварийной нефти. Так как температура жидкого азота - 196⁰С то нефть мгновенно замораживается после чего собирается тралом и подается в танк танкера. Хладагент жидкий азот не ядовит, не токсичен, не взрывоопасен. Данный способ позволяет увеличить скорость сбора разлитой нефти что очень важно при ликвидации последствий аварии танкеров.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гольдберг В.М., Зверев В.П., Арбузов А.И., Казеннов С.М. и др. Техногенное загрязнение природных вод углеводородами и его экологические последствия. М: Недра, 2001г., 150с.

2. URL: <https://dprom.online/oilngas/posledstviya-neftyanyh-razlivov-intoksikatsiya-krovyyu-zemli/>

3. Долгополова, В. Л. Способы очистки морских акваторий от нефтяных загрязнений / В. Л. Долгополова, О. В. Патрушева. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 29 (133). — С. 229-234. — URL: <https://moluch.ru/archive/133/37456/>

4. Башкин, В. Н. Аварийные разливы углеводородов в водную среду: проблемы и пути их решения / В. Н. Башкин, Р. В. Галиулин, Р. А. Галиулина // Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. — 2010. — Вып. 11. — С. 4-7.

5. Серебренникова, М. К. Биологические способы очистки нефтезагрязненных сточных вод (обзор) / М. К. Серебренникова, М. С. Тудвасева, М. С. Куюкина // Вестник Пермского университета. Серия: Биология. — 2015. — Вып. 1. — С. 15–30.

6. Гуславский, А. И. Перспективные технологии очистки воды и почвы от нефти и нефтепродуктов / А. И. Гуславский, З. А. Канарская // Вестник Казанского технологического университета. — 2011. — Вып. 20. — С. 191–199.

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ 1

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ – ТАПСЫРМАЛАРДЫ ШЕШУГЕ АРНАЛҒАН ЖАҢА БАҒЫТ

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ Д.А.ҚОНАЕВТЫҢ 110 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ ХАЛҚЫНЫҢ ДАҢҚТЫ ҚАЙРАТКЕРІ Жаулин К.М.....	4
ҰҒА АКАДЕМИГІ САЛЫҚ ЗИМАНҰЛЫ ЗИМАНОВТЫҢ 100 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ ҰЛТТЫҚ ЗАҢ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗАҢҒАРЫ Жаулин К.М.	4
ҚАЗІРГІ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН Джанзакова Н.М., ғылыми жетекші: Суйменова М.К.	10
ҚАЗАҚСАТАН – ТӘУЕЛСІЗ ЕЛ Суйменова М.К.	15
ТӘУЕЛСІЗДІК - ЕЛ ТҰҒЫРЫ! Суйменова М.К.	17
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ТАБЫСТЫ ЕЛ БОЛУЫМЫЗДЫҢ КЕПІЛІ Қанатова А.А., ғылыми жетекші: Суйменова М.К.....	19
SPIRITUAL REVIVAL IS THE REVIVAL OF THE NATION Zhumakhanova M., research supervisor: Konarshayeva A.A.....	20
БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ Есболай Г.І.	23
РУХАНИ ЖАҢҒЫРТУ-ЕРТЕҢІМІЗДІҢ КЕПІЛІ Енболатұлы Ж., Есболай Г.І.	25
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТ КЕМЕЛДЕНУІ Жұмаханова М.Ж., ғылыми жетекші: Қонаршаева А.А.....	26
ТӘУЕЛСІЗДІК-АСҚАҚ АРМАНДАР МЕН ҚАЙСАР РУХТЫҢ ЖЕМІСІ Джанзакова Н.М., ғылыми жетекші: Есболай Г.І.....	28
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ҰЛТ БОЛАШАҒЫ Муташова Д., ғылыми жетекші: Исақұлова А.Т.....	31
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ Дариссалам Н., ғылыми жетекші: Арашова Н.К.....	33
КИЕЛІ МЕКЕН-МАҢҒЫСТАУ Абуханова А., ғылыми жетекші: Шодыраева Ш.К.....	36
Ә.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ Арманд Р., ғылыми жетекші: Табылдиева О.Д.....	39
ЕСІМДЕРІ АҢЫЗҒА АЙНАЛҒАН МАҢҒЫСТАУДЫҢ ҒАШЫҚТАРЫ Алшын С., ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.....	45

СЕКЦИЯ 2

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ: ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

ФИЗИКАНЫҢ ОҚУ ЭКСПЕРИМЕНТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ Сейдәлиева М.Ж., ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.....	54
«ТЕРМОДИНАМИКА» ТАРАУЫН САТЫЛЫ ТАЛДАП ОҚЫТУ Бекенова М.Қ., ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.....	54
	58

«КИНЕМАТИКА МЕН ДИНАМИКА» ТАРАУЛАРЫН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Шәкімардан Н.Б., ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.	61
8 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН TIMSS БАҒДАРЛАМАСЫМЕН ОҚЫТУ	
Сейтакбарова О.С., ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.	63
НЕГІЗГІ МЕКТЕПТЕ ТҮЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	66
Аскарова С.Г., ғылыми жетекші: Таймуратова Л.У.	
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ	
Сатыбалдыев Н.Б., научный руководитель: Жилкишбаева Г.С.	68
ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУ АЙМАҒЫ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бөпежан Р.С., ғылыми жетекші: Байшов Б.Б.	70
ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТИСІНЕ ТАЙМ–МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ЫҚПАЛЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Алмағанбетова Қ., ғылыми жетекші: Бегимова М.М.	74
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ	
Бекжанов А.Н.	79
TEACHING MEDIA IN ELT CLASSROOM	
Burkitova N., supervisor: Dalmukhanova F.	81
TEACHING GRAMMAR COMMUNICATIVELY	
Satipbay A., supervisor: Dalmukhanova F.	85
THE POSITIVE AND NEGATIVE EFFECTS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE	
Burkitova N., supervisor: Dalmukhanova F.	87
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Корнеевой А., научный руководитель: Дальмуханова Ф.К.	89
ОҚУШЫЛАРДЫ ШЕШЕНДІК ӨНЕРГЕ БАУЛУ	
Асабай А., Бисенбаева Д., Лепесова Г., Сүйеуова С., Таджикулова А., ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.	93
БАЛАЛАРДАҒЫ ҚОРҚЫНЫШ ПЕН ҮРЕЙДІ ЖОЮДА ПСИХОТЕРАПИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ	
Жунелбаева Г., ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.	100
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУ	
Сагиндикова К., ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.	105
КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Бегейбай Д., ғылыми жетекші: Егенисова А.Қ.	108
ОҚЫТУ ҮРДСІНДЕ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Әзімбаева Н.Б.	111
БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Құсайынова А., ғылыми жетекші: Жанғозиева М.С.	114

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ	
Ерсайынқызы А., ғылыми жетекші: Жанғозиева М.С.	117
ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСТЕ Ө.ӘЛІМЖАНОВТЫҢ ҚЫЗМЕТІ	
Жұмамұратов Н.А.	120
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ЖҮРГІЗІЛУІ	
Калилаева А., ғылыми жетекші: Нурманова А.К.	124
МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУ	
Сабитова Г.	128
ASTERACEAE ТҰҚЫМДАСЫНА ЖАТАТЫН КЕЙБІР ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ЖЕР ҮСТІ БӨЛІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫН ГАЗДЫ- СҰЙЫҚТЫҚ ХРОМАТОГРАФИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН АНЫҚТАУ	
Сағдоллина Н.Р., Ибраева М.М.	132
ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СУИЦИД СТАТИСТИКАСЫ	
Хабубуллаева А.Т.	136
ИНЖЕНЕРЛІК ГРАФИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ АҚПАРАТТАНДЫРУ АЯСЫНДА СЫЗБА ГЕОМЕТРИЯСЫН ЗЕРТТЕУ	
Шайхиева К.М., Андирғалиева С.А.	139
ГЕОМЕТРИЯНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ҰҒЫМ	
Шайхиева К.М., Канатова А.Е.	143
ТЕХНОЛОГИЯ ДИЗАЙН-МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ	
Калиева Э.И., Джанисенова А.М.	147
СЕКЦИЯ 3	
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ИНЖИНИРИНГІНІҢ ДАМУ ПАРАДИГМАЛАРЫ	155
КӨМІРСҮТЕКТЕР КЕНОРНЫҢ МОДЕЛЬДЕУДІҢ МАҢЫЗЫ	
Аманджол У., ғылыми жетекші: Койшина А.И.	155
КЕНОРЫНДАРДАН МҰНАЙ ӨНДІРУ ҮШІН ТЕХНОЛОГИЯНЫ ТАҢДАУ	
Таңатарова Д., ғылыми жетекші: Койшина А.И.	157
ПРОЦЕСС ПЕРЕРАБОТКИ ВЫСОКОВЯЗКОЙ НЕФТИ НА ПРИМЕРЕ АКТАУСКОГО БИТУМНОГО ЗАВОДА	
Кабаков А.Ж., Закенов С.Т.	162
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕЗУЛЬТАТОВ ГИДРОДИНАМИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ СКВАЖИН	
Касанова А.Г., Каражанова М.К.	170
КРИТЕРИИ ПОДБОРА СКВАЖИН ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ГЕОЛОГО- ТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ	
Табылганов М.Т., Демеев А.Ж.	173
ЭКСПРЕСС-ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАВОДНЕНИЯ НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДИКИ МНОГОФАКТОРНОГО АНАЛИЗА АНКУДИНОВА А.А.	
Бисембаева К.Т., Курбанова А.Р.	176
АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПОЛИМЕРНОЙ ТЕХНОЛОГИИ	
Бисембаева К.Т., Таскинбай К.	184

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЛЕКСОНОВ	
Туркменбаева М.Б.....	186
ЖАҢА ЗАМАНАУИ БЕТТІК АКТИВТІ ЗАТТАР	
Карина А.Д., ғылыми жетекші: Туркменбаева М.Б.....	192
БЕТТІК АКТИВТІ ЗАТТАРДЫҢ СУЛЫ ЕРІТІНДІЛЕРІНІҢ ҚАСИЕТТЕРІ	
Карина А.Д., ғылыми жетекші: Туркменбаева М.Б.....	198
СЕКЦИЯ 4	
МҰНАЙ – ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МАҢҒЫСТАУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	206
ТАҢБАЛАНҒАН ЗАТТАРДЫҢ КӨМЕГІМЕН СҮЗІЛУ АҒЫНДАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ	
Нуршаханова Л.К., Закенов С.Т., Жаңбырбаев Қ.....	206
КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ЭКОЛОГИЯСЫ	
Бисенова Л., Сагиндикова А.К.	210
МҰНАЙДЫ ТЕРЕҢ ӨНДЕУДІҢ АРАЛАС ЖҮЙЕЛЕРІ. АРОМАТТЫ КӨМІРСУТЕКТЕРДІ ӨНДІРЕТІН АРАЛАС КЕШЕНДЕР	
Елдосова А.Е., Иманбай А.Р., Туркменбаева М.Б.....	211
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МҰНАЙ ӨНІМДЕРІМЕН ТОПЫРАҚТЫҢ ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ТОПЫРАҚТЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ ЖОЛДАРЫ	
Суйменова М.К.	219
ПЕРЕРАБОТКА ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯ ТЕПЛОЭНЕРГЕТИКИ	
Суйменова М.К.	223
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Суйменова М.К.	225
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ	
Іздібайқызы Г.	228
МАҢҒЫСТАУ Өңірінің ЭКОЛОГИЯСЫ - БҮГІНГІ ТАҢДА ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕ	
Іздібайқызы Г.	230
МҰНАЙ ШИКІЗАТЫН ҚАЙТА ӨНДЕУДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ	
Іздібайқызы Г.	232
МҰНАЙ-ГАЗ ҚОРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Іздібайқызы Г.	233
СЕКЦИЯ 5	
КАСПИЙ КОНВЕНЦИЯСЫ: АЙМАҚТЫҢ САЯСИ - ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ	236
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ КӨЛІК-ЛОГИСТИКА ЖҮЙЕСІНІҢ БОЛАШАҚ БАҒЫТТАРЫ	
Абдраймов Р., ғылыми жетекші: Исақұлова А.Т.....	236
КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ТРАНЗИТТІК ӘЛЕУЕТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУЫ	
Абдуллаева Г., ғылыми жетекшісі: Тажиева И.Т.....	239
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА, ПРИКАСПИЙСКИЕ ТОРГОВО – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ	
Абилов А., научный руководитель: Саубетова Б.С.....	242

КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ	
Қ.Айладырова, ғылыми жетекші: Кирбасова Л.Г.	244
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА	
Айткали Н., научный руководитель: Шодыраева Ш.К.	247
ФАКТОРИНГТІҢ ЖӘНЕ ФОРФЕЙТИНГТІК ҚЫЗМЕТТЕРДІҢ	
ЭКОНОМИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ	
Алдабергенов А., ғылыми жетекшісі: Тажиева И.Т.	249
ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ УАҚЫТТЫ ЖЕКЕ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДАМУ	
ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	
Алдонгарова А.К., ғылыми жетекші: Таскинбайқызы Ж.	252
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ: ЕУРОПА ЕЛДЕРІ	
МЕН АҚШ ТӘЖІРИБЕСІ	
Атабаева Г.Ж., ғылыми жетекші: Кизимбаева А.Б.	256
РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИИ	
Бисенбиева Ж.Н., научный руководитель: Еркулова Г.С.	261
ҚАЗАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНІҢ	
МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	
Дәрменова Н., ғылыми жетекшісі: Салкынбаева Ф.Д.	265
ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	
Еркулова Г.С.	269
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО	
КАПИТАЛА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ	
Ескелди Б.Д., научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.	273
КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ САЯСИ – ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ	
Әбжами А.А.	279
УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ РИСКАМИ ПРЕДПРИЯТИЯ	
Жандауов Н.М., научный руководитель: Еркулова Г.С.	283
УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В БИЗНЕСЕ И В	
ГОСУДАРСТВЕННОМ СЕКТОРЕ	
Замзан А.Қ., научный руководитель: Кизимбаева А.Б.	286
РАХАТ АУЫЛЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК КАДР САЯСАТЫН ТАЛДАУ	
Ішберген С.Қ., ғылыми жетекші: Ш.И. Косымбаева.	289
ФОРЕНЗИК: ПОНЯТИЕ, ОСОБЕННОСТИ, ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И	
РАЗВИТИЯ НОВОЙ УСЛУГИ	
Калибасов А., научный руководитель: Кисаева З.Н.	297
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ	
Калмухан Ж., ғылыми жетекші: Сагиндикова А.К.	301
КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ МҰНАЙ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	
Кенжебек Д., ғылыми жетекші: Нурбосынова Ж.Н.	302
НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ РЫНОЧНОЙ СТОИМОСТИ БИЗНЕСА В	
ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ	
Койшиев А.Ә., научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.	307
АУДИТОРСКОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПО СПЕЦИАЛЬНЫМ ЗАДАНИЯМ	
Комекбаева Г., научный руководитель: Кисаева З.Н.	314
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРОНОЛОМ	
Куанжанов И.Н., научный руководитель: Еркулова Г.С.	319

КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ АРТТЫРУДЫҢ РОЛІ	
Кудабаева Т., ғылыми жетекшісі: Салкынбаева Ф.Д.....	322
СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ	
КушEROва Н. У., научный руководитель: Бекбергенова Ж.Т.....	325
КАСПИЙ АЙМАҒЫНЫҢ МҰНАЙ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	
Кенжебек Д., ғылыми жетекші: Нурбосынова Ж.Н.....	330
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ	
Құлшабаева Г.С., ғылыми жетекші: Косымбаева Ш.И.....	335
МОТИВАЦИЯ ТРУДА ПЕРСОНАЛА В ОРГАНИЗАЦИЯХ	
Лепик А., научный руководитель: Аманчаева К.Р.....	342
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КЛИМАТ КОЛЛЕКТИВА	
Мусабекулы Б., научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.....	344
ХАЛЫҚТЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ	
Нурболганов Б.А., Қалабай Б.Ж., ғылыми жетекші: Кизимбаева А.Б.....	347
РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КОМПАНИИ	
Нурланова Д.Н., научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.	354
КАСПИЙ АЙМАҒЫ ЕЛДЕРІ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ	
Нұрмұханова А., ғылыми жетекшісі: Тажиева И.Т.....	357
ОСОБЕННОСТИ АУДИТА ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ ОРГАНИЗАЦИИ	
Оразмуратов П., научный руководитель Петросянц Т.В.....	361
СУЩНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ АПК	
Орынбасар А., научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.....	364
МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРОЦЕССОВ УПРАВЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ	
Сағымбаева А.Т, научный руководитель: Бермухамедова Г.Б.....	371
КАСПИЙ ТЕҢІЗІ АЙМАҚТАРЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ДАМУ	
Сайлауова А., ғылыми жетекші: Шодыраева Ш.К.....	376
ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ	
Салкынбаева Ф.Д.....	378
ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ В КОМПАНИЯХ	
Сатова Н., научный руководитель: Саймагамбетова Г.А.....	381
ПРОМЫШЛЕННОЕ ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНА	
Смайл А., научный руководитель Петросянц Т.В.....	383
ПРИКАСПИЙСКИЕ ТОРГОВО – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ	
Табынаева Х., научный руководитель: Абдешов Д.Д.....	386
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	
Таскинбайқызы Ж.	389
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЯ	
Тилеужанов С., научный руководитель: Нурбосынова Ж.Н.....	394

МАҢҒЫСТАУ ӨНІРІНДЕГІ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ Тілекқабылов М., ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.....	397
МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ӘДЕБ НОРМАЛАРЫНЫҢ РӨЛІ Толағаева М., ғылыми жетекшісі: Косымбаева Ш.И.....	402
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КОРПОРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ Толегенова Л.С., научный руководитель: Еркулова Г.С.....	407
КАСПИЙ ТЕҢІЗІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ МӘРТЕБЕСІ Турмагамбетова Б., ғылыми жетекшісі: Өтебалиева Қ.Е.....	412
ПРОМЫШЛЕННОЕ ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ – КАК ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КАЗАХСТАНА Укас Н., научный руководитель: Саубетова Б.С.....	414
ТРАНСФОРМАЦИЯ КАСПИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА Урбеснинова Х., научный руководитель: Абдешов Д.Д.....	417
ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА И РАЗВИТИЕ ДЕЛОВОЙ КАРЬЕРЫ РАБОТНИКА Четвериков А., научный руководитель: Аманчаева К.Р.....	419
ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ РЕСМИ РЕЗЕРВТЕРІ МЕН АҚША-НЕСИЕ САЯСАТЫНДАҒЫ ДОЛЛАР МЕН ЕУРОНЫҢ РӨЛІ Шуак Б., ғылыми жетекші: Сатанбаева А.У.....	421
ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОДВИЖЕНИЯ ПРОДУКЦИИ НА ОСНОВЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ИНТЕРНЕТ МАРКЕТИНГА Жаксыадай А., научный руководитель: Ахметова З.Б.....	426
ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ЕСТЕСТВЕННОГО ПРЕИМУЩЕСТВА Досумбекова А. К., Бермухамедова Г.Б.....	431
КОРПОРАТИВНЫЕ ЦЕННОСТИ – ОСНОВА, ГЕНЕРИРУЮЩАЯ СИЛЬНУЮ И ЗДОРОВУЮ КУЛЬТУРУ Досумбекова А. К., Бермухамедова Г.Б.....	434
СЕКЦИЯ 6	
ТЕҢІЗ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	438
ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ В АВАРИЙНОЙ СИТУАЦИИ НА СУДАХ Абдалова А.А., научный руководитель: Жумаев Ж.....	438
ИССЛЕДОВАНИЕ ПО ЛИКВИДАЦИИ КОРРОЗИИ НА СУДАХ ТЕХНИЧЕСКИМИ МОЮЩИМИ СРЕДСТВАМИ Аралбаева М.К., Ергалиева Ж.....	443
ВНЕДРЕНИЯ ТРЕБОВАНИЙ КОНВЕНЦИИ ПДМНВ -78/95 В ПРОГРАММУ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ МОРСКОЙ АКАДЕМИИ КУТИ ИМ. Ш. ЕСЕНОВА Малов К.В., Широков Н.В.....	446
ВОЗМОЖНОСТИ ДВУХДИПЛОМНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ Москаленко В. А., Сахно К.Н.....	450
КАК И ЗАЧЕМ ИСПЫТЫВАЮТ СУДОВЫЕ ДВИГАТЕЛИ Патров Ф.В.	454
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ СУДОВЫХ ДИЗЕЛЕЙ Сатжанов Б.С.	460

ИССЛЕДОВАНИЕ И ВЫЯВЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРИЧИН АВАРИЙНОСТИ
НА МОРЕ

Валиуллиев Е.С., научный руководитель: Жумаев Ж..... 463

ИССЛЕДОВАНИЕ СБОРА РАЗЛИТОЙ В МОРЕ НЕФТИ

Жумадилов К.Б., Манкешева О.Т., Наурызбаева К.Е..... 468

Пішімі 60x84 1/12

Көлемі 481 бет

Шартты баспа табағы 40

Таралымы 50 дана

Есенов университетінің

редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты

130003, Ақтау қ., 32 ш/а